

SORAYA KUKLIŃSKA

OSKAR DIRLEWANGER

OSKAR DIRLEWANGER

TERROR
1939
1945
OKUPACYJNY

Soraya Kuklińska

OSKAR DIRLEWANGER

**SS-SONDERKOMMANDO
„DIRLEWANGER”**

Warszawa 2021

Recenzenci:

dr hab. Bogdan Chrzanowski
prof. dr. hab. Andrzej Sakson
prof. dr hab. Witold Stankowski

Indeks osobowy:

Alicja Lis

Ilustracja na okładce:

Włodzimierz Kukliński

Skład i łamanie:

Zespół

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
– Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu 2021

ISBN 978-83-8376-637-9

Zapraszamy:

www.ipn.gov.pl
www.ipn.poczytaj.pl

Wydawca dołożył wszelkich starań, aby ustalić nazwiska autorów i właścicieli praw majątkowych zdjęć zamieszczonych w niniejszej publikacji. Osoby, do których nie udało się dotrzeć, prosimy o kontakt. IPN nie wyraża zgody na wykorzystanie zdjęć zamieszczonych w publikacji do celów komercyjnych.

Wykorzystanie zdjęć wymaga pozyskania praw.

Spis treści

Wstęp	9
1. Młodość Oskara Dirlewangera i początek kariery wojskowej (1895–1939)	17
1.1 Wczesne lata.....	18
1.2 Udział w I wojnie światowej	20
1.3 Studia, kariera zawodowa i wojskowa	25
Studia	25
Freikorpsy, Panzerzug „Dirlewanger”	28
Freikorps Holz, powstanie na Górnym Śląsku	33
Kariera zawodowa, NSDAP, SA	35
Problemy z prawem	39
1.4 Hiszpańska wojna domowa (1937–1939)	45
2. II wojna światowa. Od Oddziału Kłusowników „Oranienburg” do 36. Dywizji Grenadierów SS „Dirlewanger”	53
2.1 Powstanie i ewolucja jednostek specjalnych (w tym SS-Sonderkommando „Dirlewanger”).....	56
3. Zadania jednostki w Generalnym Gubernatorstwie	65
3.1 Stary Dzików	66
3.2 Lublin	73
Postępowanie dyscyplinarne wobec Oskara Dirlewangera	80
4. Walki z partyzantami i bandami w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej – <i>Partisanenbekämpfung</i> oraz <i>Bandenbekämpfung</i>	93
4.1 Akcje antypartyzanckie na Białorusi (1942 r.)	96
Tworzenie oddziałów partyzanckich w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej	96
SS-Sonderkommando „Dirlewanger” – <i>Bandenbekämpfung</i>	99

Operacje antypartyzanckie.....	103
Operacja „Bamberg”	108
208. oddział partyzancki im. Stalina	110
Operacja „Adler”	117
Operacja „Greif”	120
Działania niemieckich jednostek oraz partyzantów	121
Operacja „Nürnberg”	131
Koniec walk w 1942 r.	133
4.2 Działalność Kampfgruppe „von Gottberg” (1943 r.)	134
Operacje antypartyzanckie.....	141
Operacja „Erntefest” I i II	141
Operacja „Hornung”	142
„Oczyszczanie” okolic Łohojska	143
Operacja „Zauberflöte”	148
Operacja „Draufgänger” I i II	149
Operacja „Cottbus” („Kottbus”)	150
Operacja „Günther”	154
Operacja „Hermann”	156
Osada „Juzefowo” (Józefowo)	162
Operacja „Heinrich” oraz walki na froncie.....	163
Podsumowanie walk w 1942 i 1943 r.	164
4.3 Odwrót z Białorusi (1944 r.)	167
Operacje „Regenschauer” i „Frühlingsfest”	172
Operacja „Kormoran”	173
Podsumowanie walk na Białorusi w 1944 r.	174
5. Udział w tłumieniu powstania warszawskiego	177
5.1 Kampfgruppe „Reinefarth”	181
Wola	181
5.2 Korpsgruppe „von dem Bach”	214
Stare Miasto	215
Czerniaków i Powiśle	226
Mokotów	232
Żoliborz	234
Śródmieście – kapitulacja Armii Krajowej.....	234
6. Tłumienie powstania narodowego na Słowacji	241
7. Walki na Węgrzech.....	255

8. Działania pod Gubinem	269
8.1 Upadek III Rzeszy, walki pod Halbe – losy żołnierzy Dirlewangera w niewoli....	277
9. Oskar Dirlewanger we wspomnieniach – okrutnik i „pan życia i śmierci” czy ceniony dowódca i „przypoity facet”?	281
10. Śmierć Oskara Dirlewangera. Kontrowersje i mity	301
10.1 Ostarrest – Areszt Wschodni w Altshausen	301
10.2 Ekshumacja	306
Zakończenie	313
Aneksy	319
Aneks 1. Członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger”	319
Aneks 2. Lista członków jednostki Dirlewangera wg przydziału oraz jej struktura.....	467
Aneks 3. Rozwój kariery zawodowej i wojskowej Oskara Dirlewangera	472
Aneks 4. Rodowód jednostki	478
Aneks 5. Meldunek o stanie liczebnym w jednostce Dirlewangera od 1942 do 1944 r.	479
Aneks 6. Działania antypartyzanckie (Bandenbekämpfung) przeprowadzone w la- tach 1942–1944 na Białorusi, w których uczestniczyło SS-Sonderkom- mando „Dirlewanger”	480
Aneks 7. Wykaz stopni służbowych w SS	488
Aneks 8. Skład Kampfgruppe „Reinefarth” z 6 sierpnia 1944 r.	489
Aneks 9. Struktura 9. Armii z 6 sierpnia 1944 r.	490
Aneks 10. Ramy organizacyjne Korpsgruppe „von dem Bach” i liczebność składu osobowego	492
Aneks 11. Rozkaz dotyczący skierowania więźniów z Matzkau pod rozkazy Dirlewan- gera, 20 września 1944 r.	493
Aneks 12. Rozkaz z 26 września 1944 r.	494
Aneks 13. Meldunek końcowy von dem Bacha z walk w Warszawie z 5 października 1944 r.	495
Podziękowania	497
Bibliografia	499
Indeks osobowy	515
Zdjęcia	544

1. Wstęp

Człowieka od zawsze fascynowało to, co smutne, straszne, a nawet potworne. Stąd wynika zainteresowanie Oskarem Dirlewangerem, jednym z najczarniejszych charakterów II wojny światowej. Zasłynął jako dowódca SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, o którym Heinrich Himmler po wybuchu powstania warszawskiego, 3 sierpnia 1944 r. powiedział: „W 1941 r. zorganizowałem pułk kłusowników pod dowództwem Dirlewangera. Dirlewanger jest to «fajny Szwab», dziesięciokrotnie ranny, twardy charakter, nieco dziwny. Otrzymałem zgodę Führera na zebranie ze wszystkich więźni w Niemczech kłusowników, którzy używali broni lub pułapek – razem około 2 tys. osób. Niestety tylko 400 tych «wartościowych» jednostek żyje do dzisiaj. Uzupełniałem ten pułk ludźmi ze szkół SS, którzy naruszali kodeks postępowania w tych szkołach. Powiedziałem do Dirlewangera: Dlaczego teraz nie rozejrzeć się za odpowiednimi kandydatami pośród łobuzów i rzeczywistych kryminalistów w obozach koncentracyjnych? Atmosfera w tym pułku jest czysto średniowieczna z uwagi na stosowanie kar cielesnych i innych podobnych środków wychowawczych. Jeżeli ktoś zapytany o to, czy wygramy wojnę skrzywi twarz, zniknie z wykazu stanu... ponieważ inni zastrzelą go na miejscu”¹.

Dirlewanger razem ze swoimi żołnierzami odpowiada za brutalne pacyfikacje wsi na Białorusi i stłumienie powstania warszawskiego. Na Białorusi nie byli jedynym karnym batalionem dokonującym masowych zbrodni, również w powstaniu nie tylko oni mordowali ludność cywilną i powstańców – a jednak historia „zapamiętała” tylko jednostkę Dirlewangera. Stanisław Podlewski w książce *Przemarsz przez piekło* opisał ją następująco: „Cieszy się ona przykrą sławą w brunatnej armii. Rekrutuje się z volksdeutschów z różnych krajów, dezertów z armii, z wielkomiejskich i portowych szumowin, kawalerów majchra, przestępców recydywistów, niebezpiecznych kryminalistów, zbrodniarzy, w typie Kuby Rozpruwacza czy upiora z Düsseldorfu, wypuszczonych z więzień, obozów koncentracyjnych i domów

¹ W oryginale: „Der Ton in dem Regiment ist selbstverständlich, in vielen Fällen möchte ich sagen, ein mittelalterlicher mit Prügel usw. oder wenn einer schief guckt, ob wir den Krieg gewinnen, dann fällt er tot vom Tisch, weil ihn der andere über den Haufen schießt, anders läßt es sich ja mit einem solchen Volk nicht umgehen” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho–Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1511); P. Stachiewicz, „Parasol”. *Dzieje oddziału do zadań specjalnych Kierownictwa Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1984, s. 499.

poprawczych wielkiej Rzeszy. Umieli oni mordować masowo, wyrefinowanie, a otrzymawszy rozkaz i nadzieję wolności, dokonywali potwornych zbrodni nieznanych dotychczas światu”².

Stanisław Ozimek w publikacji *Stare Miasto 1944* opisał Dirlewangera tak: „Odstęczająca, pokryta bliznami, chuda twarz. Wie, że dowódca grupy bojowej [von dem Bach] zna jego zbrojecką przeszłość, a zarazem... pokłada w nim i jego ludziach największe nadzieje”³.

W latach sześćdziesiątych w piśmie „Frankfurter Illustrierte”, na fali zainteresowania procesem Heinza Reinefartha, wydrukowano pseudodokumentalną relację z powstania warszawskiego, w której postać Dirlewangera zaprezentowano następująco: „Z barbarzyńską surowością znajomek Himmlera trzyma swoich żołnierzy w kupie. Chuda postać o twarzy drapieżnego ptaka rządzi za pomocą szubienicy i pejcza. Aż nadto często szeregowcy bładym świtem ustawiali się w szeregu i własni koledzy musieli wieszać skazańców. Dirlewanger sam wymierza sprawiedliwość, a za szczęśliwca mógł uważać się ten, kogo tylko rozciągnięto na koźle i wychłostano. Ów był prawnik, który sędziom z SS i oficerom Wehrmachtu grozi rozstrzelaniem, ma zwyczaj wyprawiać orgie w swojej kwaterze głównej, a jego służalczko oddani podoficerowie, aby nie wypaść z łask, sprowadzają mu piękne, młode dziewczyny [...]. W Warszawie kusi nowy łup!”⁴. Ten barwny opis do dzisiaj w różnej formie jest powielany w publikacjach i czasopismach.

Na czym polegał fenomen Oskara Dirlewangera, że do dzisiaj opowieści o nim i jego jednostce „rozpalają wyobraźnię” tak wielu ludzi? Czy faktycznie był tylko zapijaczonym bandytą i rzezimieszką, którego nienawidzili nawet jego podwładni? Czy był „mentalnie niestabilnym, gwałtownie fanatycznym alkoholikiem, mającym skłonność do wybuchów przemocy pod wpływem narkotyków”⁵, a jego Sonderkommando wsławiło się jedynie „nieustannym nadużywaniem alkoholu, grabieżami, sadystycznym okrucieństwem, gwałtami i morderstwami”⁶, nic poza tym nie osiągając? Czy Oskar Dirlewanger był zwykłym kryminalistą i niestabilnym emocjonalnie rzezimieszką, którego Himmler wziął „pod swoje skrzydła”? On sam w formularzu Untersuchungsbogen (SS-UB) z 18 maja 1940 r. podał, że wypala dziennie dwadzieścia papierosów, a alkohol pije w sposób umiarkowany (mäßig)⁸.

Celem tej publikacji jest przedstawienie Oskara Dirlewangera takim, jakim był, jakim widzieli go ludzie mu współcześni. Postawiłam przed sobą zadanie, aby – w takim stopniu, jak to możliwe – przeniknąć zagadkę osobowości tego człowieka. W tym celu należy wykroczyć poza utarty schemat biografii zbrodniarza wojennego i uwzględnić poszczególne stadia życia Dirlewangera i różne sfery oraz dziedziny jego aktywności.

Mimo nacechowanej wielkimi emocjami i uprzedzeniami dyskusji, tak naprawdę niewiele o nim wiadomo. Jest pewne, że był nazistowskim zbrodniarzem wojennym.

² S. Podlewski, *Przemarsz przez piekło*, Warszawa 1957, s. 138.

³ S. Ozimek, *Stare Miasto 1944*, Warszawa 1971, s. 71.

⁴ *Die rote Peitsche*, „Frankfurter Illustrierte” 1961, nr 48, za: P. Marti, *Sprawa. Reinefartha. Kat Powstania Warszawskiego czy szacowny obywatel*, Warszawa 2016, s. 212.

⁵ P. Longereich, *Himmler. Buchalter śmierci*, Warszawa 2014, s. 426.

⁶ *Ibidem*, s. 427.

⁷ M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy*, Poznań 2015, s. 81.

⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, Untersuchungsbogen (SS-UB), 18 V 1940 r., k. 793–794.

Zbrodnie popełnione przez jego jednostkę są bardzo dobrze udokumentowane. Mimo to wielu historyków i pisarzy dodaje od siebie wiele nieprawdziwych szczegółów. Przykładem może być Jesús Hernández, który w książce *Nazistowskie bestie* tak (na podstawie zeznań z Norymbergi prawnika Konrada Morgena) opisał jedną z akcji Dirlewangera w Lublinie: „przy pewnej okazji «w sposób bezprawny i arbitralny Dirlewanger aresztował kilka osób. W przypadku kilku młodych Żydówek zrobił, co następuje: ustawił je pośrodku kręgu utworzonego przez siebie i niektórych ze swoich ludzi oraz jednostki pomocniczej Wehrmachtu. Następnie przeprowadził to, co nazwał „eksperymentem naukowym”, a który w tym przypadku polegał na odarciu ofiar z ubrań i wstrzyknięciu im strychniny. Po czym Dirlewanger zapalił papierosa i spokojnie go palił, przyglądając się wraz z pozostałymi powolnej agonii nagich dziewcząt. Zaraz potem ciała pocięto na drobne kawałki, zmieszano z końskim mięsem i ugotowano z nich zupę»”⁹. W rzeczywistości Morgen podał: „Dirlewanger w gronie przyjaciół, 5–8 osób, zorganizował regularną libację. Najpierw wypili znaczące ilości sznapsa. Potem Dirlewanger zmusił aresztowane Żydówki do rozebrania się i do tańczenia nago. Ostatecznie zabito je zastrzykami ze strychniny”¹⁰.

Zamordowanie, poprzez wstrzyknięcie strychniny 57 Żydów (ubranych) jest faktem, natomiast pozostałe części opowieści są jedynie tworem wyobraźni. Mimo śledztwa, które przeprowadził w latach czterdziestych, Morgen nie potrafił wskazać, kto podał truciznę ani skąd ją wzięto (na temat wstrzyknięcia strychniny zob. więcej w rozdziale: „Zadania jednostki w Generalnym Gubernatorstwie, podrozdział: Lublin).

Konrad Morgen rozbudowywał opowieści o truci Żydów. W czasie przesłuchania Gottloba Bergera pytano, czy wiedział, że Dirlewanger podawał Żydom truciznę, a następnie ich ciałami karmił psy, ewentualnie wyrabiał z nich mydło. Bergera zaskoczyły te rewelacje. Zresztą sami śledczy zeznania Morgena ocenili jako tak nieprawdopodobne i niedorzeczne, że nie brano ich pod uwagę podczas procesu norymberskiego¹¹. Tym bardziej szokuje, że jego słowa przytaczają historycy.

Na powstanie wielu przerażających i niesamowitych opowieści o Oskarze Dirlewangerze wpływ miały również powojenne zeznania dowódców, którzy jego kosztem próbowali

⁹ J. Hernández, *Nazistowskie bestie. Kaci z SS*, Warszawa 2016, s. 191 (nie podano źródła zacytowanych zeznań Morgena).

¹⁰ W oryginale: „Dirlewanger mit einem Freundeskreis von 5–8 Personen regelmäßige Zechgelage veranstaltet habe. Es seien zunächst erhebliche Mengen Schnaps getrunken worden. Dann habe Dirlewanger die festgenommenen jüdischen Mädchen gezwungen, sich zu entkleiden und nackt zu tanzen Schließlich seien sie durch Strychnin-Spritzen getötet worden” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1143; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Das Urteil im Wilhelmstrassen-Prozess, k. 316). Jego zeznania w zależności od daty ich składania nieznacznie się różnią.

¹¹ W oryginale: „er [Berger] habe erstmals während des Nürnberger-Prozesses davon gehört, daß der frühere SS-Richter Dr. Morgen ausgesagt habe, Dirlewanger habe Juden vergiftet. Dr. Morgen sei soweit gegangen, zu behaupten, Dirlewanger habe die Leiche der Vergifteten seinen Wachhunden zum Fressen vorgeworfen, so daß diese ebenfalls eingegangen seien. Aus den Leichen sei schließlich Seife gemacht worden. Die Aussage Dr. Morgens sei seinerzeit so unwahrscheinlich gewesen, daß ihr im Nürnberger-Prozeß keine Bedeutung beigemessen worden sei” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1149–1150).

uniknąć więzienia lub kary śmierci. Znakomitymi przykładami są SS-Gruppenführer Heinz Reinefarth i SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach-Zelewski.

Von dem Bach-Zelewski w Norymberdze w 1946 r. powiedział o Dirlewangerze: „Z zawodu weterynarz, typowa natura żołdacka [...] Krążyła pogłoska, że Dirlewanger był już w czasie swej działalności cywilnej karany za różne przestępstwa [...] podtrzymywał swój autorytet tylko przez największą brutalność. Nałogowy pijak i łgarz [...] Chociaż wiedział, że ma wielu wrogów wśród porządných ludzi, umiał jednak tak zatrzeć wszystkie ślady przestępstw, że nigdy mu nie było można niczego dowieść [...] Kłamliwe meldunki stały się dla niego jakby drugą naturą”¹².

W trakcie wojny miał o nim zupełnie inne zdanie, jako o człowieku i dowódcy. Współpracowali przez wiele lat, począwszy od działań antypartyzanckich na Białorusi aż po tłumienie powstania warszawskiego. Von dem Bach osobiście popierał wnioski o odznaczenia dla Dirlewangera, wysoko ceniąc jego umiejętności. Przykładem może być jego pismo z 10 września 1944 r., w którym odniósł się do wniosku Reinefartha, by nadać Dirlewangerowi Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża: „Popieram wniosek najgoręcej. Osiągnięte sukcesy są w pierwszym rzędzie wynikiem osobistej zasługi SS-Oberführera Dirlewangera, który był zawsze dla swoich ludzi świetlanym przykładem osobistej odwagi i ducha bojowego”¹³.

Heinz Reinefarth po wojnie wszelką winę za zbrodnie popełnione w Warszawie zrzucał na Dirlewangera. Wskazywał nawet fałszywą datę swojego przyjazdu do Warszawy i twierdził, że zanim się tam pojawił, Dirlewanger już dokonywał zbrodni na ludności cywilnej. Zeznał, że w żadnym wypadku nie miał wpływu na działania jego jednostki. Na temat wniosku o nadanie Dirlewangerowi Krzyża Rycerskiego za stłumienie powstania warszawskiego Reinefarth wypowiadał się, że prawdopodobnie podpisał rekomendację bez uprzedniego zapoznania się z tekstem sporządzonym obcą ręką. Von dem Bach utrzymywał wręcz, że to oficer ze sztabu posłużył się pieczętą z faksymile jego podpisu, a odznaczenie na pewno przyznano na osobiste życzenie Himmlera¹⁴ (zob. więcej w rozdziale Udział w tłumieniu powstania warszawskiego, Kampfgruppe Reinefarth, Wola).

Postawiłam przed sobą zadanie, aby zacząć niejako „od zera” – bez uprzedzeń i w odezwaniu od wizerunku Dirlewangera przedstawianego w prasie i różnych publikacjach. Starałam się mu przyrzec i opisać jego życie jak najbardziej obiektywnie, przede wszystkim pokazać go jako człowieka.

Ramy chronologiczne książki obejmują nie tylko okres życia Dirlewangera (1895–1945). Należy przedstawić także wydarzenia z lat późniejszych – w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych toczyły się postępowania śledcze przed różnymi sądami, np. w sprawie zbrodni popełnionych przez jednostkę na Białorusi. Osobne postępowanie sądowe przeprowadzono w Niemczech w sprawie śmierci Dirlewangera (m.in. akta dotyczące ekshumacji z roku 1960). W latach 2000–2009 Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu zajęła się zbrodniami popełnionymi w Warszawie w 1944 r.

¹² W. Bartoszewski, *Prawda o von dem Bachu*, Warszawa–Poznań 1961, s. 61.

¹³ *Ibidem*, s. 61.

¹⁴ P. Marti, *Sprawa Reinefartha...*, s. 171.

W skład ogromnej dokumentacji zbrodni popełnionych przez jednostkę i Oskara Dirlewangera wchodziły materiały ze śledztwa prowadzonego przez Gestapo w 1941 r. przeciwko Dirlewangerowi (obecnie znajdują się w IPN), i z dochodzeń sądowych po 1945 r. (w archiwach niemieckich).

Szczególną rolę w mojej książce odgrywają mało znane źródła pochodzące z zasobów niemieckich – m.in. z Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen), mieszczącej się w Bundesarchiv w Ludwigsburgu (gdzie pozyskałam wartościowe materiały na temat operacji prowadzonych na Białorusi w latach 1942–1944, okoliczności śmierci Dirlewangera, powojennych śledztw przeciwko członkom oddziału); z Landesarchiv Baden-Württemberg (Staatsarchiv Ludwigsburg) w Ludwigsburgu; ze Stadtarchiv Esslingen (dokumenty dotyczące jego młodości i rodziny); Stadtarchiv Heilbronn (akta obejmujące karierę zawodową Dirlewangera przed II wojną światową); z Instytutu Yad Vashem w Izraelu. Niezwykle ciekawe materiały, odnoszące się do kariery wojskowej młodego Oskara Dirlewangera podczas I wojny światowej, otrzymałam z Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Ponadto wykorzystałam dokumenty pozyskane z Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (byłe amerykańskie Berlin Document Center). Kwerendy przeprowadziłam też w Staatsarchiv München, Archiv Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen, The Military History Archive in Bratislava oraz Instytucie Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegatura w Bydgoszczy.

Dodatkowo sięgnęłam po sprawozdania sądowe z powojennych śledztw dotyczących działalności jednostek SS dowodzonych przez Oskara Dirlewangera, zeznania żołnierzy, którzy przeszli cały szlak bojowy (od 1940 do 1945 r.), ich opinie o dowódcy, wyroki sądowe, zeznania świadków zbrodni na Białorusi, dzienniki bojowe operacji antypartyzanckich (m.in. „Cottbus” – czerwiec 1943 r.), a także dzienniki bojowe Grupy Uderzeniowej „von Gottberg” (SS Kampfgruppe „von Gottberg”).

Akta sądowe są dla historyka szczególnym wyzwaniem. Często trudno zdecydować, którym zeznaniom dać wiarę, a które odrzucić lub traktować z rezerwą. Wiadomo, że wszyscy zamieszani w zbrodni nazistowskie mieli istotny powód, aby pomniejszać swoją rolę i się od nich dystansować. Ponadto żołnierzy oraz innych świadków przesłuchiowano dwadzieścia, trzydzieści, a czasem i więcej lat po wojnie, w związku z tym nie zawsze mogli polegać na swojej pamięci, co prowadzi do wielu niedokładności i rozbieżności.

Ponadto śledczy niemieccy podczas przesłuchań nie zawsze dążyli do ujawnienia prawdy na temat zbrodni popełnionych w czasie wojny przez niemieckich żołnierzy. Wpływ na to miało wiele czynników. Niektórzy przesłuchiwani piastowali ważne stanowiska w państwie, a inni byli ze śledczymi zaprzyjaźnieni. Niechęć do ujawnienia pełnej skali zbrodni wynikała również z czynników osobistych – niektórzy prokuratorzy, sędziowie i śledczy pełnili istotne funkcje w systemie nazistowskim, więc zbyt gorliwe drażnienie niektórych tematów mogłoby pogrążyć ich samych¹⁵. W trakcie lektury zapisów przesłuchań

¹⁵ Przykładem mogą być powojenne śledztwa dotyczące Heinza Reinefartha. Więcej na ten temat: P. Marti, *Sprawa. Reinefartha...*

podwładnych Oskara Dirlewangera często można odnieść wrażenie, że prowadzący wołał unikać pewnych zagadnień (szczególnie odnoszących się do masakr na ludności cywilnej).

Niezależnie od wyżej wymienionych źródeł w pracy wykorzystałam literaturę dotyczącą akcji bojowych, w których uczestniczyli Oskar Dirlewanger i jego podwładni. Niezwykle cennym materiałem dotyczącym I wojny światowej są książki z dwudziestolecia międzywojennego opisujące działalność pułków, w których służył Dirlewanger¹⁶.

Niniejszą publikację tworzy dziesięć rozdziałów. W pierwszym omówiłam dzieciństwo i młodość Oskara Dirlewangera oraz międzywojnie, od 1918 do 1939 r. Starłam się przybliżyć pochodzenie rodziny Dirlewangerów, środowisko, w którym wychował się Oskar, i lata szkolne. Zaraz po maturze wstąpił do wojska i uczestniczył w I wojnie światowej. W latach 1914–1918 walczył na frontach zachodnim i wschodnim. Po zakończeniu wojny rozpoczął studia oraz podjął pracę zawodową. Przez cały ten czas aktywnie działał w kilku Korpusach Ochotniczych (Freikorpsach) i walczył zbrojnie z komunistami. W tym rozdziale przedstawiłam liczne konflikty z prawem Dirlewangera i jego pobyt w więzieniu. Ostatnie lata przed wybuchem II wojny światowej spędził w Hiszpanii. Jako żołnierz Legionu Condor uczestniczył w hiszpańskiej wojnie domowej (1936–1939), prawdopodobnie wtedy zaczął się biegle posługiwać językiem hiszpańskim¹⁷.

W rozdziale drugim przedstawiłam *Ordre de Bataille* jednostek pod dowództwem Dirlewangera, ich ewolucję i rozwój – od małego Oddziału Kłusowników „Oranienburg” (SS-Wilddiebkommando „Oranienburg”), przez SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, SS-Sonderregiment „Dirlewanger”, SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, aż do 36. Dywizję Grenadierów SS „Dirlewanger” (36. Waffen Grenadier Division der SS).

W rozdziale trzecim scharakteryzowałam działania SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (przez większość wojny w niemieckim dowództwie stosowano tę nazwę) w Generalnym Gubernatorstwie (w obozie pracy w Starym Dzikowie i Lublinie).

W rozdziale czwartym opracowałam walki z partyzantami (*Bandenbekämpfung*) na Białorusi (1942–1944), gdzie jednostka przebywała trzydzieści miesięcy. Uczestniczyła tam przynajmniej w 38 wielkich operacjach, a poza tym w mniejszych akcjach bojowych. Z tego względu ten rozdział jest dłuższy i bardziej rozbudowany od pozostałych.

W rozdziale piątym przedstawiłam rolę jednostki Dirlewangera w stłumieniu powstania warszawskiego (1944 r.). W Warszawie przebywała „tylko” (porównując z Białorusią) przez dwa miesiące, to jednak walki były niezwykle zacięte. Tłumienie powstania warszawskiego ma olbrzymie znaczenie dla polskiej historiografii, co odbiło się na długości rozdziału.

Tłumienie powstania narodowego na Słowacji (1944 r.) scharakteryzowałam w rozdziale szóstym. Jest krótszy od poprzednich m.in. z powodu mniejszych zasobów archiwalnych.

¹⁶ R. Bechtle, *Die Ulmer Grenadier an der Ostfront. Die württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918, Band 6 Das Grenadier Regiment König Karl (5 Württ.) Nr. 123*, Stuttgart 1920; K. Stein, *Die württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918. Das Württembergische Landw. Infanterie Regiment Nr. 121 im Weltkrieg 1914–1918, Band 37*, Stuttgart 1925.

¹⁷ BAB, R/9361/III 521445, Personalangaben. Schulbildung und Beruf, k. 744. Poza językiem hiszpańskim Dirlewanger posługiwał się również angielskim i francuskim.

Pod koniec rozdziału siódmego opisałam walki pod Ipolysag na Węgrzech (1944 r.). Podwładni Dirlewangera zmierzili się tam w walkach frontowych z Armią Czerwoną. Do jednostki z obozów koncentracyjnych wcielono więźniów politycznych, z których większość przy pierwszej okazji przeszła na stronę przeciwnika. Była to pierwsza i ostatnia taka sytuacja pod rozkazami Dirlewangera.

W rozdziale ósmym przedstawiłam schyłkową aktywność podwładnych Dirlewangera pod Gubinem i Halbe w 1945 r. W końcowych dniach wojny toczyły się niezwykle zacięte boje, a niektóre miejscowości kilkakrotnie przechodziły z „rąk do rąk”.

W rozdziale dziewiątym zaprezentowałam wspomnienia i relacje podwładnych Dirlewangera, jego znajomych i przyjaciół, a także dowódców oraz żołnierzy mających z nim do czynienia na różnych etapach jego kariery wojskowej. Pozwoliło mi to ukazać, jak postrzegali go współcześni.

W rozdziale dziesiątym, końcowym, opisałam aresztowanie i ostatnie dni dowódcy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Dzięki wspomnieniom i zeznaniom odtworzyłam to, co działo się w Areszcie Wschodnim w Altshausen w Badenii-Wirtembergii oraz w jakich okolicznościach Dirlewanger poniósł śmierć. Przybliżyłam śledztwo z lat sześćdziesiątych dotyczące jego śmierci i domniemań, że zdołał przeżyć wojnę. Omówiłam też raporty z ekshumacji przeprowadzonej w roku 1960.

Publikację zamykają liczne aneksy. W pierwszym znajdują się biogramy członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Do tej pory udało mi się zgromadzić informacje o 1307 jego podwładnych. W aneksie 2 zamieściłam chronologiczny spis najważniejszych wydarzeń z życia Dirlewangera. Ponadto w aneksach można znaleźć spis operacji antypartyzanckich przeprowadzonych na terenie Białorusi od 1942 do 1944 r., które zdołałam ustalić i w których z całą pewnością uczestniczyła jednostka. Dołączyłam również kilka rozkazów i meldunków z okresu powstania warszawskiego. Integralną częścią książki są mapy spod Gubina z 1945 r. oraz zdjęcia Oskara Dirlewangera i jego podwładnych.

1. Młodość Oskara Dirlewangera i początek kariery wojskowej (1895–1939)

Dzieciństwo i młodość Oskara Dirlewangera przypadły na czasy niespokojne, pełne zmian i zawirowań politycznych. W 1918 r. zakończyła się *belle époque*, okres rozkwitu, postępu i spokoju w Europie. W 1888 r. na tron niemiecki wstąpił cesarz Wilhelm II. Jedną z pierwszych jego decyzji było odwołanie kanclerza Otto von Bismarcka. Przeszkodziło to w prolongowaniu tajnego układu z Rosją z czerwca 1887 r., który w przypadku wojny zapewniał Niemcom swobodę decyzji i uwzględniał rosyjskie interesy na Bałkanach¹. Następca Bismarcka, Leo von Caprivi, uważał umowę za zdradę Austro-Węgier i doradził cesarzowi, aby jej nie przedłużano. Politykę niemiecką przeorientowano tak, by uwzględniała potrzeby Austro-Węgier. Z kolei Serbia w tamtym czasie coraz bardziej dążyła do zjednoczenia wszystkich narodów zaliczanych do serbskiego kręgu kulturowego, czyli utworzenia państwa wielkoserbskiego. Na drodze do osiągnięcia tego celu stał arcyksiążę Franciszek Ferdynand d'Este, który pragnął na nowo podzielić monarchię austro-węgierską, a w piętnastu nowych państwach wprowadzić jako język urzędowy niemiecki. Właśnie dlatego Franciszek Ferdynand stał się celem serbskiego zamachowca Gawiło Principa.

W dwudziestoleciu międzywojennym nastroje społeczne w Niemczech nie uległy wyciszeniu. W listopadzie 1918 r. cesarz Wilhelm II został zmuszony do abdykacji i niemal niepostrzeżenie opuścił kraj. 9 listopada 1918 r. deputowany SPD (Socjaldemokratycznej Partii Niemiec) Philipp Scheidemann z balkonu Reichstagu ogłosił upadek monarchii i narodziny republiki. Postanowienia traktatu wersalskiego skutkowały olbrzymim wzrostem niezadowolenia w kraju. Od Niemców żądano zredukowania wojska do minimum (armia zawodowa mogła liczyć 100 tys. ludzi, bez czołgów, samolotów, ciężkiej artylerii i sztabu generalnego). Zabroniono budowania fortyfikacji, zażądano odstąpienia znacznych obszarów – do Francji wróciły Alzacja i Lotaryngia, Polska otrzymała Poznań, Prusy Zachodnie (Pomorze) i część górnośląskiego obszaru plebiscytowego. Gdańsk stał się

¹ Traktat reasekuracyjny (1887) – tajny układ zawarty między Niemcami a Rosją na trzy lata, który gwarantował stronom obopólną neutralność w wypadku wojny jednej z nich z jakimkolwiek innym mocarstwem; tracił moc w wypadku zaatakowania Austrii przez Rosję i Francji przez Niemcy; protokół uzupełniający zobowiązywał Niemcy, by nie utrudniały Rosji przejęcia kontroli nad cieśninami czarnomorskimi (<http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/reasekuracyjny-traktat-1887;3966460.html>, dostęp 12 VIII 2016).

wolnym miastem. Miejscowości Eupen i Malmedy w wyniku plebiscytu przyłączono do Belgii. Niemcy straciły wszystkie kolonie. Ponadto obciążenia gospodarcze były przytłaczające dla młodej republiki.

W wyniku tych decyzji w Niemczech nasilały się nastroje nacjonalistyczne, formowały się organizacje kontrrewolucyjne, nawoływano do działań odwetowych, a także szerzyły się idee skrajnego nacjonalizmu. Popularna była teoria o nożu wbitym w plecy, podkreślano potrzebę zdobycia przestrzeni życiowej na Wschodzie. Na ulicach miast stale odbywały się marsze protestacyjne, a strajki robotnicze rząd Friedricha Eberta brutalnie tłumił. Stale zwiększało się bezrobocie, coraz więcej osób znajdowało się na marginesie społeczeństwa. Rosnąca inflacja wpływała na niestabilność młodej republiki. Weterani wojenni nie mogli znaleźć pracy ani przystosować się do nowej rzeczywistości. Powszechny niepokój potęgował niepewność, którą wykorzystywały powstające ruchy polityczne.

W tamtym czasie pojawił się ruch nazistowski. W 1919 r. Adolf Hitler, zaangażowany w Monachium jako agent kontrwywiadu Reichswery, nawiązał kontakt z kilkusobową szowinistyczną, głoszącą hasła antykapitalistyczne grupą o nazwie Deutsche Arbeiterpartei (Niemiecka Partia Robotnicza)². Stosunkowo szybko stał się czołową postacią tego ruchu, już w 1921 r. został Führerem (wodzem), a nazwę organizacji zmieniono na Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników, NSDAP). Nie tworzyła szczegółowych manifestów politycznych, ale przede wszystkim budowała emocjonalne zaangażowanie, odrzucała demokrację i głosiła potrzebę rewolucji. Żądała naprawienia krzywd uczynionych Niemcom pod koniec I wojny światowej, ukarania winowajców i walki ze światopoglądem marksistowskim³. Pierwszy program partii z 24 lutego 1920 r. był „mieszaniną mglistych obietnic gospodarczych, których celem było przyciągnięcie klasy średniej i przedstawicieli drobnej przedsiębiorczości, połączone z wyraźnie sformułowaną deklaracją zamiaru pozbawienia Żydów pełnego obywatelstwa niemieckiego”⁴.

Symbolika NSDAP była tak samo mało oryginalna jak program. Swastykę już wcześniej wykorzystywały inne ugrupowania prawicowe, trupa czaszką i skrzyżowanymi piszczelami, noszonymi później przez SS, posługiwała się niemiecka kawaleria, a salut przez podniesienie wyprostowanej prawej ręki zapożyczono od faszystów Benito Mussoliniego⁵.

1.1 Wczesne lata

Dirlewangerowie byli znaną, szanowaną i dobrze sytuowaną rodziną. Dziadek Oskara ze strony ojca pracował w Stuttgarcie jako chirurg i lekarz zajmujący się szczepieniami, a ojciec matki – jako nauczyciel w szkole podstawowej. Rodzice Oskara byli handlowcami: ojciec – August Dirlewanger – wykonywał zawód kupca, a później prokurenta w Esslingen⁶.

² K. Grünberg, *SS. Gwardia Hitlera*, Warszawa 1994, s. 18.

³ L. Rees, *Naziści. Ostrzeżenie historii*, Warszawa 1997, s. 26.

⁴ *Ibidem*, s. 26.

⁵ *Ibidem*, s. 26.

⁶ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Dokument zteczki personalnej Dirlewangera, b.d., k. 755.

Ze szkolnych dokumentów Oskara wynika, że August pochodził z Mannheim⁷. O matce – Pauline, z domu Herrlinger – niewiele wiadomo. Trudno powiedzieć, jak rodzice Oskara się poznali, ale w grudniu 1893 r. zawarli związek małżeński w Esslingen nad Neckarem. Pobrali się w samą porę, ponieważ już 7 czerwca 1894 r. przyszła na świat ich pierwsza córka – Mathilde. Tuż przed jej narodzinami młode małżeństwo przeprowadziło się do większego od Esslingen, odległego o około 160 km Würzburga w Bawarii. Tam jako drugie dziecko 26 września 1895 r. urodził się Oskar Anton Paul Dirlewanger⁸ – przyszły dowódca SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. 26 grudnia 1898 r. na świat przyszła druga córka – Elfriede. W Würzburgu rodzeństwo spędzało dzieciństwo spokojnie, w rodzinnej atmosferze, a Oskar przeżył pierwszych sześć lat życia. Określano go jako uzdolnione i utalentowane dziecko⁹.

1 lipca 1901 r. August Dirlewanger zrezygnował z kupiectwa i został prokurentem, co wiązało się z przeprowadzką do Stuttgartu¹⁰. Reszta rodziny dołączyła do niego już w październiku¹¹. 9 grudnia 1901 r. Pauline urodziła drugiego syna – Paula. Do 1906 r. czworo rodzeństwa wychowywało się w Stuttgarcie. W 1901 r. Oskar rozpoczął tam naukę w szkole powszechnej (Elementarschule), w 1903 r. trafił do „Vorklasse”. Następnie zaczął uczęszczać do Realgymnasium w Stuttgarcie¹².

W 1906 r. Dirlewangerowie wrócili do Esslingen¹³. Zamieszkali w jego malowniczym zakątku, nieopodal starego miasta, przy ul. Kesselwasen 16¹⁴. Dom („Gräßle Haus”) stoi do dzisiaj, usytuowany nad urokliwym kanałem Wehrnecker – można się do niego dostać przez mostek. Rodzina zajmowała jedno piętro. W maju 1906 r. Oskar był zapisany do Georgii-Gymnasium, mieszczącym się przy Abt-Fulrad StraÙe, a w roku szkolnym 1910/1911, jak wielu jego rówieśników, przeniósł się do Schelztor-Oberrealschule, przy Berliner StraÙe¹⁵. Nie miał daleko do szkoły, spacer przez piękne uliczki Esslingen zajmował mu około sześciu minut.

W roku szkolnym 1910/1911 Oskar chodził do siódmej klasy, której opiekunem był prof. Dietmann. 16 września 1910 r. Dirlewangera z nieznanых powodów zapisano jako

⁷ R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger – die schwarze Gestalt unserer Schulgeschichte* [w:] *Schelztor-Gymnasium 1838–2013. Festschrift, 175 Jahre*, Esslingen 2013, s. 45.

⁸ Wszystkie dane wyszukiła Iris Sonnenstuhl-Fekete ze Stadtarchiv Esslingen, a udostępnił mi je Rolf Laschet, nauczyciel z Schelztor-Gymnasium w Esslingen, za co bardzo mu dziękuję.

⁹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohensperg, 1 XII 1936 r., b.p.

¹⁰ Według dokumentów szkolnych Oskara August Dirlewanger zaczął pracować jako prokurent dopiero w 1912 r., a do tego czasu jako pozycję społeczną (zawód) miał wpisany: kupiec.

¹¹ Wszystkie dane wyszukiła Iris Sonnenstuhl-Fekete ze Stadtarchiv Esslingen, a udostępnił mi je Rolf Laschet, nauczyciel z Schelztor-Gymnasium w Esslingen, za co bardzo mu dziękuję.

¹² BA Ludwigsburg, B 162/16592, Kriminalkommissariat Ulm, Kriminalaussenstelle Göppingen. Tgb. Nr. G5/405/60 Da, Zeznania Mathilde H., Göppingen, 15 VII 1960 r., b.p.

¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 127.

¹⁴ Adres ten Dirlewanger podawał do końca życia w 1945 r. (m.in. BAB, R/9361/III, t. 521445, Dokument z teczki personalnej Dirlewangera, b.d., k. 755).

¹⁵ R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 45; *idem*, *Oskar Dirlewanger als Esslinger Symbolfigur bei der Zerstörung gewerkschaftlicher und menschlicher Grundwerte*, Vortrag am Ort des früheren Gewerkschaftshauses in Esslingen, 24 VI 2014 r.

ucznia „na próbę” – pełne prawa zyskał dopiero 17 listopada. Nie miał wybitnych ocen. Początkowo na ośmiopunktowej skali jego wyniki aż z trzech przedmiotów określano jako „nie do końca wystarczające” (3). Poprawił się w klasie dziewiątej, maturalnej. Klasą opiekował się wtedy prof. Schirmer. Ulubionym przedmiotem Dirlewangera, z którego uzyskał najlepsze stopnie przez trzy lata nauki była historia. Miał z niej szóstkę.

Razem z Dirlewangerem do Schelztor-Oberrealschule uczęszczała młodzież (w 1908 r. przyjęto tam pierwszą dziewczynę) z najznamienitszych rodów w Esslingen. W klasie maturalnej Oskara było 29 chłopców, w tym trzech z najbardziej znanych rodzin: Oskar Bechtle (ur. 1895), Otto Boley (ur. 1895) oraz Eugen Mangold (ur. 1891)¹⁶. Świadectwo maturalne Dirlewangera z 30 czerwca 1913 r. świadczy o jego zainteresowaniu historią. Z historii niemieckiej literatury uzyskał najwyższą ocenę 7 (bardzo dobrze), a z przedmiotu historia i geografia – 6 (dobrze). Z kilku przedmiotów – wprowadzenie do filozofii, język francuski, religia oraz fizyka i chemia – miał wyniki zadowalające (5). Gorzej radził sobie z matematyką – z analizy otrzymał ocenę zadowalającą (5), ale z geometrii tylko wystarczającą (4). Mocną stroną Dirlewangera nie były również: język angielski, przyroda i rysunek, z których także uzyskał notę wystarczającą (4)¹⁷. Wyniki, które osiągnął na maturze, dały mu 11 pozycję wśród 29 uczniów. Po jej zdaniu Dirlewanger podał, że planuje studia prawnicze, a na świadectwie jako preferencje zawodowe zapisano „prawnik administracyjny”¹⁸.

Z nieznanых przyczyn Oskar Dirlewanger nie zdecydował się na studia od razu po maturze. Zamiast tego wybrał karierę wojskową. Jego obie siostry szybko wyszły za mąż, a brat Paul mieszkał z rodzicami w Esslingen¹⁹. Paul prawdopodobnie również wybrał karierę wojskową. W latach dwudziestych razem z Oskarem walczył z komunistami w Sangerhausen. Z listów i wspomnień wygląda, że okres II wojny światowej spędził w rodzinnym domu w Esslingen.

1.2 Udział w I wojnie światowej

Oskar Dirlewanger karierę i życie od razu związał z armią. 1 października 1913 r. jako ochotnik zgłosił się do kompanii karabinów maszynowych 123. Pułku Grenadierów, (Grenadier Regiment 123, MG – Kompanie) podlegającego Grenadier – Regiment „König Karl” (5. Württembergisches) Nr 123 w Ulm²⁰. Otrzymał stopień starszego szeregowego (Gefreiter)²¹.

¹⁶ *Idem, Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 45–46.

¹⁷ *Reifeprüfung 1913. Anmeldungs und Zeugnisliste*, Oberrealschule Esslingen.

¹⁸ R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 46. Z nieznanых przyczyn śledczy w latach siedemdziesiątych odnotowali, że Oskar Dirlewanger skończył Oberrealschule w Würzburgu, a po maturze w 1913 r. zapisał się do Wyższej Szkoły Handlowej do Stuttgartu, by studiować ekonomię polityczną (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heins, Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho–Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503).

¹⁹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.

²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 130. Zgodnie z aktami osobowymi SS do 123. kompanii karabinów maszynowych (MG Kompanie 123 należał od 1 X 1913 do 31 XII 1918 r. Z kolei na froncie przebywał od 2 VIII 1914 do 1918 r. (BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, k. 732).

²¹ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

28 czerwca 1914 r. Gawriło Princip zastrzelił arcyksięcia Franciszka Ferdynanda i jego małżonkę Zofię von Hohenberg. Dirlewanger miał wtedy dziewiętnaście lat. I wojna światowa zakończyła się upadkiem cesarstwa, okresem zawirowań politycznych i powołaniem Republiki Weimarskiej. Jednak w 1914 r. żołnierze, w tym nastoletni Oskar, szli na wojnę rozpromienieni, a także pełni wiary w szybkie zwycięstwo. Nastroje były podniesłe, w gazetach ukazywały się patriotyczne artykuły, nawet z ambon głoszone wojownicze i szowinistyczne hasła. Do wojny stopniowo przyłączały się kolejne państwa. Po stronie Austro-Węgier stanęły Niemcy, Turcja oraz Bułgaria, tworząc blok państw centralnych. Ich przeciwnikiem była Ententa, czyli Francja, Rosja, Serbia, Wielka Brytania, Japonia, Włochy (od 1915 r.), Rumunia (od 1916 r.) i Stany Zjednoczone (od 1917 r.).

Niemiecki hrabia Alfred von Schlieffen opracował plan kampanii, zgodnie z którym Niemcy mieli uniknąć walki na dwa fronty, a Francja zostałaby pokonana błyskawicznie, ale jego następca, gen. płk Helmuth von Moltke, zmienił plan i nie zdołał zrealizować tych założeń. Starcia na frontach zachodnim i wschodnim stały się niezwykle krwawe i zacięte, przynosiły coraz więcej ofiar. W ostatnich dniach września 1914 r. na froncie zachodnim zakończyły się walki ofensywne, rozpoczęła się wojna pozycyjna. Jej główne przyczyny to przewaga liczebna obrońców nad atakującymi, wyczerpanie wojsk po obu stronach, brak rezerw osobowych i materiałowych oraz niezdolność przemysłu zbrojeniowego do zaspokojenia w krótkim czasie potrzeb frontu.

Od 2 sierpnia 1914 do 9 września 1915 r. Dirlewanger walczył w kompanii karabinów maszynowych 123. Pułku Grenadierów (Grenadier Regiment 123, MG – Kompanie) w Belgii i we Francji²². 2 sierpnia 1914 r. razem z tą jednostką wkroczył do Belgii jako jednoroczny podoficer (Einj.-Unteroffizier)²³ (awans na podoficera otrzymał 27 lipca 1914 r.²⁴).

Pierwsze boje Dirlewanger stoczył pod belgijskim Longwy-Longuyon²⁵. Zwycięski marsz wojsk niemieckich zatrzymał się pod twierdzą Longwy²⁶. Starcia w tym rejonie trwały od 21 do 27 sierpnia 1914 r.²⁷ (Dirlewanger uczestniczył w nich od 21 do 22 sierpnia²⁸). Walki opisywano jako niezwykle zacięte. Szturmujących Niemców silnie bombardowała i ostrzeliwała artyleria. W początkowym okresie bitwy mieli wielu rannych²⁹.

22 sierpnia 1914 r. rozpoczął się bój o Bleid³⁰. Atakowano ze wzniesienia znajdującego się na północny wschód od tego miasta. Pułk grenadierów (Grenadierregiment) ruszył z prawego skrzydła brygady, a 124. Pułk Piechoty (Infanterieregiment 124, I.R. 124) z lewego³¹. Choć kompania karabinów maszynowych (MG Kompanie) była świetnie wstrzelana

²² BA Ludwigsburg, B 162/16592, Die Oberste SA – führung. Führer – Fragebogen, 20 III 1934 r., k. 20; H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

²³ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

²⁴ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ R. Bechtle, *Die Ulmer Grenadier...*, s. 5–6.

²⁷ *Ibidem*, s. 175.

²⁸ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

²⁹ R. Bechtle, *Die Ulmer Grenadier an der Ostfront...*, s. 6.

³⁰ Więcej na temat walk pod Bleid zob. *ibidem*, s. 6–11.

³¹ *Ibidem*, s. 7.

w pozycje przeciwnika, nie zdołała powstrzymać kontratakujących francuskich żołnierzy. W efekcie poniosła spore straty w zabitych i rannych i musiała ratować się ucieczką do lasu. Żołnierze nie mieli szczęścia, podczas odwrotu trafili do wąwozu, gdzie ponieśli kolejne straty³². Prawdopodobnie właśnie wtedy Dirlewanger został poważnie ranny w stopę i lewe ramię. Były to jego pierwsze obrażenia odniesione w walkach. Rekonwalescencja trwała długo, przebywał w kilku szpitalach od 22 sierpnia do 18 grudnia 1914 r.³³

Gdy wyszedł ze szpitala w Esslingen, został awansowany³⁴, a w roku 1915 mianowano go podporucznikiem (Leutnant). Dirlewanger otrzymał również pierwsze odznaczenie (Krzyż Żelazny II klasy)³⁵. Od tego momentu aż do 30 listopada 1916 r. był dowódcą plutonu³⁶.

Jeszcze w 1914 r. rozpoczęły się walki w Lesie Argońskim. Dirlewanger ze względu na odniesione rany nie brał w nich udziału. Do 123. Pułku Grenadierów wrócił dopiero w połowie 1915 r. i od 27 lipca do 8 września uczestniczył w działaniach wojennych.

8 września o 8 rano pod Argonny rozpoczęły się ciężkie walki. Zarówno okopy niemieckie, jak i francuskie były zasypywane gradem kul i granatów³⁷. Podczas jednego ze szturmów Oskar Dirlewanger po raz kolejny został ranny. W czasie starcia wręcz odłamek granatu poszarpał mu ścięgno w lewej ręce, a przeciwnik bagnetem przebił jego ramię. Ponownie odesłano go do szpitala, w którym przebywał aż do 26 stycznia 1916 r.³⁸ 123. Pułk Grenadierów walczył w Lesie Argońskim do końca 1915 r.³⁹ Dirlewangerowi została blizna na lewej ręce, a według brata Paula lewa dłoń już na zawsze pozostała sztywna i Oskar mógł zginać tylko kciuk. W rezultacie komisja lekarska orzekła w jego przypadku 40-procentowe inwalidztwo⁴⁰. Za bohaterskie czyny 4 października 1915 r. otrzymał Złoty Wirtemberski Medal za Odwagę.

³² *Ibidem*, s. 8.

³³ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

³⁷ Więcej na temat walk 8 IX 1914 r. w Lesie Argońskim zob. R. Bechtle, *Die Ulmer Grenadier...*, s. 45–48.

³⁸ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 16; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766.

Przypuszczalnie to właśnie te wydarzenia wspominała siostra Dirlewangera – Mathilde. Według niej Oskar uczestniczył w działaniach pod Argonny na froncie zachodnim, gdzie 24 VIII 1914 r. po raz pierwszy został ranny – przestrzelono mu stopę i doszło do uszkodzenia kości, ponadto odłamek szrapnela ranił go w głowę (BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb. Nr. G5/405/60 Da, Ermittlungssache gegen Dr. Oskar Dirlewanger, früherer SS- Oberst, geb. 26 IX 1895 in Würzburg, 15 VII 1960 r., k. 139).

Z kolei wg dokumentów z 1943 r. ranny w stopę oraz w czoło został 22 sierpnia, natomiast 23 VIII 1914 r. ponownie w głowę ranił go odłamek szrapnela (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766). Według jeszcze innego dokumentu rekonwalescencja trwała prawie rok i w czerwcu 1915 r. Dirlewanger wrócił na pierwszą linię walk do Francji (BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 16).

³⁹ R. Bechtle, *Die Ulmer Grenadier...*, s. 175.

⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Die Oberste SA – führung. Führer – Fragebogen, 20 III 1934 r., k. 20; BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift der politischen Beurteilung des Dr. Oskar Dirlewanger durch den SD – Oberabschnitt Süd-West, Stuttgart, 14 V 1938 r., k. 139.

22 kwietnia 1915 r., podczas walk we Francji pod Ypres, Niemcy po raz pierwszy użyli broni chemicznej. Żaden żołnierz francuskich wojsk kolonialnych ani piechoty kanadyjskiej nie miał maski gazowej, mimo że wyżsi dowódcy wiedzieli o zbliżającym się ataku gazowym. W jego wyniku zginęło 15 tys. żołnierzy. Naruszenie przez Niemcy konwencji haskiej z 1907 r. przez zastosowanie chemicznych środków bojowych spowodowało, że w przyszłości inne armie również będą wykorzystywać tę technikę. Wkrótce wojna wywarła olbrzymi wpływ na życie codzienne ludności cywilnej. W 1915 r. alianci za pomocą blokady doprowadzili do pierwszych znacznych braków w zaopatrzeniu, w rezultacie zaczęto racjonować artykuły żywnościowe. Na początku roku wydano zarządzenie, zgodnie z którym chleb i mąka (jej dzienna racja wynosiła 225 g na osobę) były dostępne tylko na kartki. Nakazywano jak największą oszczędność podczas gotowania i sugerowano wykorzystywanie odpadów kuchennych. W wielu domach panował głód. Nie wiemy, jak ten ciężki okres przetrwała rodzina Dirlewangera w Esslingen.

W 1916 r. na froncie zachodnim największe znaczenie miały ciężkie walki o Verdun, które trwały od lutego do czerwca 1916 r. i ostatecznie nie przyniosły Niemcom sukcesu. Druga ważna bitwa odbyła się nad Sommą (od czerwca do listopada 1916 r.). Po raz pierwszy użyto wtedy czołgów (po stronie brytyjskiej). Niemcy stracili ogółem 500 tys. ludzi, Francuzi blisko 200 tys., a Brytyjczycy około 555 tys. Bitwa pod Verdun zniweczyła plany Niemców na zakończenie wojny w 1916 r. Była to największa przegrana Niemców od starcia nad Marną.

We wrześniu 1916 r. ze względu na trwały ubytek na zdrowiu Dirlewanger został przydzielony do pracy sztabowej w 7. Dywizji Landwehry (7. Ldw. Division) i pracował tam do lutego 1917 r.⁴¹ Od 1 listopada 1916 r. prowadził dla tej dywizji kurs szkoleniowy jako instruktor karabinów maszynowych⁴².

Nie był typem człowieka, który lubi spędzać czas „za biurkiem”. Cechowały go żywiołowość i chęć działania, więc prace sztabowe nie okazały się dla niego wystarczającym wyzwaniem. Po raz kolejny zgłosił się ochotniczo na front⁴³. 30 grudnia 1916 r. mianowano go dowódcą kompanii szturmowej 7. Dywizji Piechoty (7. Inf. Div.), którą prowadził aż do 26 marca 1917 r.⁴⁴ Do połowy lutego prawdopodobnie przebywał ze swoją kompanią w Lotaryngii⁴⁵.

W 1917 r. dramatycznie zmieniła się sytuacja w carskiej Rosji. Niezadowolenie wśród rosyjskich żołnierzy było tak wielkie, że całe oddziały odmawiały wykonywania rozkazów. W Piotrogradzie doszło do strajków, demonstrowano przeciwko tragicznym warunkom w sferze zaopatrzenia. Wybuchła rewolucja. 10 marca w Piotrogradzie ogłoszono stan

⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Die Oberste SA – führung. Führer – Fragebogen, 20 III 1934 r., k. 20. Z innego dokumentu wynika, że od 1 XII 1916 do 29 XII 1916 r. pracował w sztabie 7. Dywizji Piechoty (7. Inf. Div.) na zachodzie jako oficer karabinów maszynowych – MG-Offizier (YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.).

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 16.

⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift der politischen Beurteilung des Dr. Oskar Dirlewanger durch den SD – Oberabschnitt Süd-West, 14 V 1938 r., k. 23.

⁴⁴ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁴⁵ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

wojenny, w całej Rosji rozpoczął się strajk generalny. 15 marca car Mikołaj II Romanow abdykował. W tym czasie Dirlewanger prawdopodobnie walczył już na froncie wschodnim.

Christian Ingrao podał: „nie posiadamy żadnych informacji na temat jego [Dirlewangera] doświadczeń [...] z ostatniego okresu wojny”⁴⁶. Mylił się – zachowała się książeczka wojskowa Dirlewangera, w której wskazano wszystkie batalie, w których wziął udział. Od 27 marca 1917 do 1 października 1918 r. dowodził 2. Kompanią Karabinów Maszynowych 121. Pułku Piechoty (2. M. G. K. Ldw. Inf. Regts. 121), należącej do 7. Dywizji Landwehry⁴⁷. W tym czasie przebywał na Ukrainie, gdzie od 19 maja do 1 grudnia 1917 r. walczył pod Stochodem. Po zakończeniu tych starć aż do lutego 1918 r. kompania tam odpoczywała⁴⁸.

Od 18 lutego do połowy czerwca 1918 r. Dirlewanger nadal walczył na Ukrainie⁴⁹. Między 28 a 30 kwietnia toczyły się boje na północ od Taganrogu, pod miejscowością „Potrowstaja”⁵⁰ (prawdopodobnie chodzi o Pokrowskoje, Покровское). Ostatniego dnia walk Dirlewanger po raz czwarty został ranny. Dostał lekki postrzał w lewe ramię⁵¹. Poza mniejszymi bitwami walczył też pod Taganrogiem i Batajskiem⁵².

Od 22 czerwca do 29 października 1918 r. jego oddział uczestniczył w okupacji Ukrainy⁵³. W tym czasie otrzymał kolejne odznaczenia – w lipcu Krzyż Żelazny I klasy, a we wrześniu Czarną Odznakę za Rany⁵⁴. 2 października objął dowództwo nad 2. Batalionem 121. Pułku Piechoty (2. Btl. 121.) i dowodził nim aż do końca wojny⁵⁵.

Po zakończeniu działań na Ukrainie, od 30 października do 25 listopada 1918 r. batalion dowodzony przez Dirlewangera brał udział w okupacji Rumunii⁵⁶. 11 listopada 1918 r. w wagonie sztabowym w Compiègne we Francji sygnowano zawieszenie broni między aliantami a Niemcami. Wojnę zakończoną kapitulacją wielu Niemców uznało za narodową katastrofę, „nóż wbity w plecy”. W jej wyniku cesarz abdykował i powołano Republikę Weimarską. 28 czerwca 1919 r. w Sali Lustrzanej pałacu wersalskiego państwa zwycięskiej koalicji podpisały z Niemcami traktat pokojowy⁵⁷.

⁴⁶ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi. Brygada Dirlewangera*, Wołowiec 2011, s. 86–87.

⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 16; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁴⁸ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p. Więcej o walkach pod Stochodem i na Ukrainie zob. K. Stein, *Die Württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918. Das Württembergische Landw. Infanterie Regiment Nr. 121 im Weltkrieg 1914–1918*, Stuttgart 1925.

⁴⁹ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

⁵⁰ *Ibidem*; K. Stein, *Die Württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918. Das Württembergische Landw. Infanterie Regiment Nr. 121 im Weltkrieg 1914–1918*, Stuttgart 1925, s. 180.

⁵¹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766.

⁵² H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*. Według innych dokumentów Krzyż Żelazny I klasy otrzymał 13 VII 1915 r. (m.in. BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho–Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503).

⁵⁵ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁵⁶ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

⁵⁷ Więcej na temat I wojny światowej: A. Chwalba, *Samobójstwo Europy: Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014; J. Piekalkiewicz, *Pierwsza wojna światowa*, Warszawa 1988; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2014; M. Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.

W związku z rosyjską rewolucją październikową oddziałowi Dirlewangera groziło internowanie w Rumunii. W 1932 r. w gazecie „Sangerhäuser Kreiszeitung” przytoczono wypowiedź byłego żołnierza regimentu Dirlewangera, który tak wspominał zakończenie wojny: „Kiedy wybuchła rewolucja, nasz batalion znajdował się na drodze prowadzącej z południowej Rosji w stronę ojczyzny i miał zostać internowany w Rumunii. Porucznik Dirlewanger podjął decyzję, że się przebijamy i wracamy do ojczyzny. Wojsko z innych kompanii, które były – przynajmniej niektóre spośród nich – niezadowolone ze swoich oficerów, oddało się dobrowolnie pod rozkazy porucznika D. Doprowadził on ludzi do ojczyzny, zachowując przy tym dawną dyscyplinę, mimo ogromnych zagrożeń, i nie szczędząc wysiłków. Do rzadkości należą sytuacje, ażeby oficera tak honorowano jak naszego towarzysza broni Dirlewangera po udanym powrocie, który żołnierze zawdzięczają wyłącznie jemu. Oszczędził sześciuset ludziom internowania, którego doświadczyło tyle formacji wojskowych przed nami i po nas”⁵⁸.

Z Rumunii Dirlewanger poprowadził ludzi przez Węgry i Austrię. Żołnierze wyruszyli 26 listopada, a do Niemiec dotarli 28 grudnia 1918 r.⁵⁹

I wojnę światową Dirlewanger zakończył jako porucznik rezerwy (Oberleutnant der Reserve)⁶⁰. W czerwcu 1919 r. jego służbę oceniono bardzo dobrze – stwierdzono, że jego „przedsiębiorczość, odwaga i osobiste męstwo było dla żołnierzy doskonałym wzorem”⁶¹.

1.3 Studia, kariera zawodowa i wojskowa

Studia

Na przełomie 1918 i 1919 r. Oskar Dirlewanger zdał egzaminy na studia w Wyższej Szkole Handlowej w Mannheim i uczył się na kierunku Administracja Handlu i Biznesu (Handels- und Betriebswirtschaftslehre)⁶². Z powodu udziału w wystąpieniach antysemic-

⁵⁸ W oryginale: „Als nach Ausbruch der Revolution unser Bataillon auf dem Weg von Südrussland nach der Heimat in Rumänien interniert werden sollte, fasste Leutnant Dirlewanger den Entschluss, sich mit seiner Kompanie nach der Heimat durchzuschlagen. Die Mannschaften der übrigen Kompagnien des Bataillons, die mit ihren Offizieren zum Teil unzufrieden waren, unterstellten sich Leutnant D. freiwillig, der sie in alter Disziplin unter ungeheuren aufreibenden Anstrengungen und Gefahren nach der Heimat zurückführte. Selten ist ein Offizier nach der Revolution von seinen Soldaten so verehrt worden, wie unser Kamerad Dirlewanger nach glücklicher Rückkehr in die Heimat, die nur ihm zu verdanken ist. 600 Mann hat er vor der Internierung bewahrt, die vielen Formationen vor und nach uns nicht erspart geblieben ist.” (BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift eines Artikels der „Sangerhäuser Kreiszeitung” vom 14 VII 1932 r., k. 17; informacje potwierdzające to wydarzenie: BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift der politischen Beurteilung des Dr. Oskar Dirlewanger durch den SD – Oberabschnitt Süd-West, 14 V 1938 r., k. 23).

⁵⁹ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Personal-Bogen des Oskar Dirlewanger, b.d., b.p.

⁶⁰ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

⁶¹ W oryginale: „Durch Unternehmungslust, Unerschrockenheit und persönliche Tapferkeit war er seinen Mannschaften ein hervorragendes Beispiel.” (BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 16).

⁶² Stadtarchiv Heilbronn, *Prozeß Dr. Dirlewanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?*, „Heilbronner Tagblatt”, 21 IX 1934, s. 7.

kich miał pewne problemy z władzami uczelni⁶³, mimo to w marcu 1921 r. uzyskał tytuł zawodowy dyplomowanego ekonomisty (*Diplomkaufmann*)⁶⁴. Już wtedy wyróżniał się volkizmem. Jak pisał Ingrao, od 1919 r. należał do organizacji Deutsch völkische Schutz und Trutzbund⁶⁵, która głosiła nienawiść do Żydów i rewolucyjne idee nacjonalistyczne⁶⁶.

Następnie Dirlewanger studiował we Frankfurcie nad Menem na Uniwersytecie Johanna Wolfganga Goethego⁶⁷. W 1922 r. mieszkał tam przy Leipzigerstrasse⁶⁸. W sierpniu 1925 r. obronił tytuł doktora nauk politycznych rozprawą *W imię krytyki teorii planowanej kontroli gospodarki* (*Zur Kritik des Gedankens einer planmässigen Leitung der Wirtschaft*)⁶⁹. Liczyła ponad sto stron, czyli nieco więcej niż inne prace z tamtego okresu⁷⁰. We wstępie Dirlewanger zaprezentował historię gospodarczo-polityczną Rzeszy od 1871 r. Podał, że między 1870 a 1914 r. liczba mieszkańców państwa niemieckiego wzrosła z 30 mln do 70 mln, co wynikało z poprawy warunków bytowania wskutek rozwoju gospodarczego, zatrzymanego przez wybuch I wojny światowej. Wskazał, że gospodarka rozwoju „przekształcała się wówczas w gospodarkę niedoborów, która wymagała gwałtownej zmiany państwowej polityki gospodarczej. Ta ostatnia uciekała się wtedy do takich mechanizmów, jak nakazowa organizacja, rekwizycje, blokada i kontrola cen, a więc do systemu interwencji państwa, będącego synonimem centralizacji i biurokratyzacji”⁷¹.

⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 127.

⁶⁴ W niektórych dokumentach jest podawane określenie *Volkswirt* – makroekonomista (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 127).

⁶⁵ Więcej na temat organizacji Deutsch völkische Schutz und Trutzbund zob. J. Leicht, *Der Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund*, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/antisemitismus/der-deutschvoelkische-schutz-und-trutzbund.html> (dostęp 7 III 2019).

⁶⁶ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 97–98.

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/15141, V 502 AR 875/72, 7 VII 1972 r., k. 16–17; BA Ludwigsburg, B 162/15141, V 502 AR 875/72, 29 IX 1972 r., k. 18–19.

⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16593, List Oskara Dirlewangera do prof. dr. Arndta, Frankfurt, 22 VII 1922 r., k. 230–233.

⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16593, O. Dirlewanger, *Zur Kritik des Gedankens einer planmässigen Leitung der Wirtschaft*, k. 269.

⁷⁰ Praca zawierała następujące rozdziały: *Vorwort*; *Orientierende Systematik der Sozialisierungsmassnahmen. Versuch der Eingliederung des Gedankens einer planmässigen Leitung der Wirtschaft in die Sozialisierungsmassnahmen*; *Wesen, Aufbau und Ziele einer planmässig geleiteten Wirtschaft*; *Planwirtschaft und Marxismus*; *Die Propagierung der planwirtschaftlichen Idee. Untersuchung der Berechtigung der Gründe, mit die Forderung nach Planwirtschaft motiviert wird*; *Wirtschaft und Ethik*; *Über die dem Gedanken einer planmässigen Leitung der Wirtschaft zugrunde liegende Auffassung vom Staate*; *Planwirtschaft und Individuum*; *Planwirtschaft und Persönlichkeitsbildung*; *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Verwirklichung des Gedankens einer planmässigen Leitung der Wirtschaft*; *Fixierung der wirtschaftlichen Massnahmen, die eine Planwirtschaft sich logischerweise zu stellen hätte. Untersuchung der Wirkung derselben auf die Erhöhung des nationalen Produktionsumfangs und der produktiven Kräfte, sowie des individuellen Produktionsanteils*; *a) Rohstoffverteilung und Güterproduktion nach der Dringlichkeit des Bedarfs unter Berücksichtigung des ursächlichen Zusammenhangs zwischen Arbeitsintensität und Luxus*; *b) Einfluss auf die Preisbildung durch Beherrschung des Presaufbaus*; *c) Begelung des Absatzes*; *Die Kosten der Organisation einer Planwirtschaft*; *Der Gedanke einer planmässigen Leitung der Wirtschaft vom nationalen Standpunkt betrachtet*; *Bemerkungen*; *Über die Notwendigkeit einer Planwirtschaft im Kriegsfall*; *Planwirtschaft und Reichseinheit* – podkreślenia w oryginale (BA Ludwigsburg, B 162/16593, O. Dirlewanger, *Zur Kritik des Gedankens einer planmässigen Leitung der Wirtschaft*, k. 272–273).

⁷¹ *Ibidem*, k. 274–276 (tłumaczenie za Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 102).

I wojnę światową i zawarty pokój Dirlewanger opisał zgodnie z ówczesnie przyjętym poglądem, że Niemcy spotkała niesprawiedliwość, wbito im „nóż w plecy”. W jego pracy mieszały się wspomnienia minionej wojny, obawy o charakterze ekonomicznym oraz przekonania antykomunistyczne. Skrytykował projekt komunistycznej kolektywizacji i stwierdził, że planowanie gospodarcze można prowadzić jedynie w czasie wojny⁷². Napisał: „korzystne jest badanie sprawy planowanej kontroli gospodarki, o ile takowa miałaby zostać zrealizowana, gdy życiowa potrzeba narodu (na przykład obrona terytorium kraju) doprowadzi do konieczności planowanej organizacji i scentralizowanego kierowania gospodarką. Jeśli warunkiem pojawienia się takiego zjawiska jest postawa ludu przypominająca tę z roku 1914, kiedy umysły były przepełnione czystą i prawdziwą miłością do ojczyzny, to wówczas zostałyby częściowo spełnione warunki etyczne gospodarki planowanej”⁷³. W podsumowaniu wskazał, że centralizacja i planowanie gospodarcze są głównymi warunkami zwycięstwa: „W czasie przyszłej wojny, wskutek sytuacji geograficznej naszej ojczyzny musimy się liczyć z gospodarką niedoborów mimo wszystkich możliwych przygotowań. I wszystkie obiekcje przeciwko planowanej kontroli gospodarki powinny zejść na plan dalszy wobec ogólnokrajowego celu polegającego na stworzeniu za pomocą planowanej kontroli gospodarki warunków ekonomicznych sprzyjających prowadzeniu wojny”⁷⁴.

Władze uczelni nakazały Dirlewangerowi zmienić do 9 stycznia 1924 r. postawioną tezę pod rygorem unieważnienia dyplomu. Nie zrobił tego do 1925 r. W związku z tym termin przesunięto do 15 kwietnia 1925 r.⁷⁵ Niczego to nie zmieniło.

1 października 1922 r. wstąpił do NSDAP z numerem 12 517⁷⁶, ale nie ostał się w niej długo, wkrótce go wyrzucono. W tym czasie został aresztowany za nieprzestrzeganie prawa o rozbrojeniu⁷⁷.

Sytuacja w kraju stawała się coraz korzystniejsza dla NSDAP. W styczniu 1923 r. Francja, wykorzystując jako pretekst opóźnienie w wypłacaniu reparacji wojennych przez Niemcy, zajęła Zagłębie Ruhry. Na wniosek kanclerza Wilhelma Cuno Niemcy zastosowali bierny

⁷² *Ibidem*, k. 274–367.

⁷³ Woryginale: „Es lohnt sich, den Gedanken einer planmässigen Leitung der Wirtschaft daraufhin zu untersuchen, ob er dann Anspruch auf Verwirklichung erheben darf, wenn ein Existenzbedürfnis der Nation (z.B. die Landesverteidigung) eine planmässige Gestaltung und zentrale Leitung der Wirtschaft erheischt. Wenn man bei Eintreten eines solchen Ereignisses diejenige gedenkliche Einstellung des Volkes voraussetzt, die wir 1914 hatten, den Geist reiner und wahrer Vaterlandsliebe, dann wären die ethischen Voraussetzungen einer Planwirtschaft teilweise gegeben” (*ibidem*, k. 365, tłumaczenie za: Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 104).

⁷⁴ Woryginale: „Es ist indes keine Vorratspolitik denkbar, die für jede mögliche Ausrechnung des Krieges Vorsorge zu treffen vermöchte. Infolge der geographischen Lage unseres Vaterlandes ist daher während eines künftigen Krieges trotz etwaiger vorsorglicher Einfuhr mit einer Mangelwirtschaft zu rechnen. Alle Bedenken gegen eine planmässige Leitung der Wirtschaft hätten in diesem Falle zurückzutreten gegenüber dem nationalen Ziel, durch planmässige Wirtschaft die ökonomischen Bedingungen für die Führung des Krieges zu schaffen” (*ibidem*, k. 365–366, tłumaczenie za: Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 104–105).

⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16593, Pismo z uczelni, 10 III [?], k. 244.

⁷⁶ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohensperg, 1 XII 1936 r., b.p.

⁷⁷ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.; BAB, R/9361/III t. 571150, Begründung, b.d., b.p.

opór – strajkowali, dążyli do zmniejszenia produkcji. Obszar ten został odizolowany gospodarczo, a spadek wartości reichsmarki wymknął się spod kontroli. Dopiero we wrześniu nowy rząd pod przywództwem Gustava Stresemanna przerwał bierny opór.

W Bawarii prawica coraz bardziej się radykalizowała. We wrześniu 1923 r. SA (Sturmabteilungen der NSDAP), oddział Freikorpsu z Oberland i paramilitarny związek Reichsflagge (Flaga Rzeszy), kierowany przez Ernsta Röhma, stworzyły Deutsche Kampfbund (Niemiecki Związek Bojowy)⁷⁸. Pierwsze bojówki NSDAP powstały w połowie 1921 r.⁷⁹ Początkowo miały ochraniać zebrania nazistów i rozpędzać wiece konkurencyjnych partii. Niedługo przywództwo nad Niemieckim Związkiem Bojowym objął Adolf Hitler, a za kulisami stał gen. Erich Ludendorff, były kwatermistrz generalny armii cesarskiej i szef Najwyższego Dowództwa Armii. W tym czasie rząd bawarski ogłosił stan wyjątkowy⁸⁰.

Kampfbund planował ogłosić w Monachium dyktaturę pod przewodnictwem Hitlera i Ludendorffa. Wieczorem 8 listopada 1923 r. w Bürgerbräukeller w tym mieście nadarzyła się sposobność do przeprowadzenia puczu. Hitler w towarzystwie uzbrojonych zwolenników wtargnął siłą na odbywający się wiec⁸¹, ogłosił obalenie rządu bawarskiego i zadeklarował, że przejmuje władzę jako szef tymczasowego rządu narodowego. Następnego dnia jego stronnicy próbowali przejąć kontrolę nad centrum Monachium, ale przewrót ostatecznie upadł w Feldernhalle⁸², kiedy policja zaczęła strzelać do rewolucjonistów⁸³. Oskar Dirlewanger usiłował dołączyć do puczystów, jadąc z żandarmerią ze Stuttgartu⁸⁴.

Freikorpsy, Panzerzug Dirlewanger

Podczas studiów (1919–1921) Dirlewanger był mocno zaangażowany w działalność Freikorpsów⁸⁵ i walki z komunistami. W latach 1919–1923 należał do Freikorpsów Epp, Haas i Sprösser⁸⁶. Uczestniczył w tłumieniu wielu powstań komunistycznych w Wirtem-

⁷⁸ P. Longerich, *Himmler...*, s. 86.

⁷⁹ K. Grünberg, *SS...*, s. 18.

⁸⁰ P. Longerich, *Himmler...*, s. 86.

⁸¹ Wieczorem 8 listopada 1923 r. do piwiarni Bürgerbräukeller zaproszono Gustava von Kahra, aby wygłosił mowę programową. Na wiec zaproszono rząd, gen. Otto von Lossowa i dowódcę bawarskiej policji Hansa von Seissera, najwyższych urzędników i przedstawicieli życia gospodarczego oraz przywódców Związków Ojczyźnianych. Hitler przekonał von Kahra, von Lossowa i von Seissera do poparcia rewolucji. Rankiem wszyscy trzej wycofali się z przyrzeczeń danych Hitlerowi. Zob. więcej: D. Irving, *Wojna Göringa...*, s. 60–90.

⁸² Feldernhalle – monumentalny portyk na Odeonsplatz w Monachium. Zamówiony w 1841 r. przez króla Ludwika I. (zob. więcej: https://www.schloesser.bayern.de/deutsch/schloss/objekte/mu_feldh.htm, dostęp 18 II 2021).

⁸³ P. Longerich, *Himmler...*, s. 88.

⁸⁴ H.P. Klausch, *Antifaschisten in SS-Uniform*, Bremen 1993, s. 39–40.

⁸⁵ Freikorps (Freiwillige Landesjägerkorps) nacjonalistyczne niemieckie oddziały ochotnicze utworzone w 1918 r. Były używane m.in. do walk o przyłączenie do Niemiec Zagłębia Saary i krajów nadbałtyckich. Poza tym wykorzystywano je do tłumienia ruchów rewolucyjnych i przeciwko polskim powstańcom, np. na Śląsku (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Freikorps;3902703.html>, dostęp 8 III 2019; zob. więcej: T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004).

⁸⁶ BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d., k. 732.

bergii, Westfalii i Turynii⁸⁷. W tamtym okresie był dwukrotnie karany za ukrywanie broni. W sądzie krajowym w Nordhausen w Turynii wszczęto przeciwko niemu postępowanie za jej nielegalne posiadanie oraz użycie w celu rzekomej obrony koniecznej⁸⁸. Poza tym krótko przebywał w areszcie w Mosbach w Badenii, a po zwolnieniu wyjechał na Śląsk, aby walczyć tam w jednym z Freikorpsów⁸⁹.

W 1919 r. Dirlewanger stworzył tymczasowy pluton ochrony, na którego czele walczył z komunistami w różnych częściach republiki⁹⁰. W tym samym roku tłumiał komunistyczny strajk generalny w miejscowościach Backnang, Kornwestheim, Esslingen, Untertürkheim, Aalen, Schorndorf, rok później w Heidenheim⁹¹, a także rewolty komunistyczne w czasie tzw. zamieszek majowych („Mai-Unruhen”) w Stuttgarcie i Esslingen.

W 1920 r. uczestniczył w starciach w Zagłębiu Ruhry, w Dortmundzie i Essen⁹², co opisano następująco: „podobnie jak w trakcie wcześniejszych zamieszek, 13 marca 1920 r. ponownie oddał się do dyspozycji, aby utrzymać ład i porządek”⁹³.

W 1920 r. Dirlewanger aktywnie działał w Stuttgarcie w oddziałach ochrony dworców i pociągów. W czasach kryzysu i często wybuchających strajków tworzone specjalne jednostki zabezpieczające, które dbały o spokojny przejazd składów i dostarczanie poczty. Przy najmniej od 18 marca 1920 r. pełnił funkcję dowódcy plutonu ochrony (Geschützter Zug Dirlewanger) kolei w Stuttgarcie – podwładnym przydzielał zaopatrzenie, broń i amunicję⁹⁴. Tego typu plutonów funkcjonowało w Stuttgarcie kilka. Według rozkazów z 18 i 23 marca jednostka chroniąca koleje w Stuttgarcie składała się z następujących sekcji:

1. Grupa Dworzec Główny, dowódca Scharführer Bücheler (później zwana grupą Büchelera):

- pluton „Hofmann”,
- pluton „Ruf”,
- pluton „Strobel”,

⁸⁷ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503.

⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503.

⁸⁹ Stadtarchiv Heilbronn, Pg. Dirlewanger zum Ehrenbürger der Stadt Sangerhausen ernannt, „Heilbronner Tagblatt”, 31 V 1934.

⁹⁰ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁹¹ BA, NS 19/1207, Abschrift der politischen Beurteilung des Dr. Oskar Dirlewanger durch den SD – Oberabschnitt Süd-West, Stuttgart, 14 V 1938 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 36.

⁹² YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁹³ W oryginał: „hat sich wie auch bei früheren Unruhen diesmal wieder bereits am 13. März 1920 zur Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung zur Verfügung gestellt” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Abschrift. Freiwilligen-Abteilung „Sprösser”, Unna, 18 IV 1920 r., k. 884).

⁹⁴ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnobersinspektor Rudolf Behne, Anlage 34b. Leitung der Verkehrswehr, Tagesbefehl Nr 2, Stuttgart, 18 III 1920 r., b.p. Z kolei w dokumencie wystawionym przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Württembergii podano, że od 24 VIII 1920 r. Dirlewanger dowodził własnym plutonem i wraz z nim brał udział w tłumieniu zamieszek i strajków (BAB, R/9361/III, t. 521445, Abschrift, Württ. Ministerium des Innern Polizeibefehlsstelle. Ib, Stuttgart, 1 XI 1920 r., Altes Schloss, k. 885).

- pluton „Fahrion” (przy Kronenstrasse, wyszczególniony dopiero w rozkazie z 23 marca 1920 r.)
 - pluton „Bühler” (uderzeniowy)
 - pluton „Kirchner” (karabiny maszynowe – M.G.);
2. Grupa w budynku Dyrekcji Generalnej, dowódca Scharführer Kurz (później zwana grupą Kurza):
- pluton „Entenmann”,
 - pluton „Löble” (nie występuje w rozkazie z 23 marca 1920 r.),
 - pluton „Baumgärtner” (wyszczególniony dopiero w rozkazie z 23 marca 1920 r.)
 - pluton „Böhm” – przy Nowym Dworcu – Neuer Bahnhof, (wyszczególniony dopiero w rozkazie z 23 marca 1920 r.);
3. Pluton „Neuer Bahnhof” (dowódca Zugführer Gaggstetter) – 23 marca 1920 r. włączony w skład Grupy Kurz i przeniesiony na stanowisko Nowy Dworzec – Wieża;
4. Pluton ochrony, dowódca Führer Dirlewanger⁹⁵.

Aby się wyróżniać, ludzie należący do tych jednostek nosili specjalne zielone opaski na ramieniu⁹⁶.

W marcu 1920 r., po stłumieniu puczu Kappa⁹⁷ zamieszki komunistyczne objęły Zagłębie Ruhry. Hans Peter Klausch w książce *Antifaschisten in SS-Uniform* podał, że do ich tłumienia wysłano pociąg pancerny dowodzony przez Dirlewangera. Do walki skierowano wirtemborską Reichswehr-Brigade 13 pod komendą gen. Otto Haasa i oddział ochotników pod dowództwem Sprössera. Freikorps Haas, do którego należał Dirlewanger, został włączony do Reichswehr-Brigade. Następnie pociąg pancerny pod komendą Dirlewangera przyłączono do Gruppe Division „Haas” – działał w Dortmundzie, Iserlohn oraz Essen. Uczestniczył w akcjach Freikorpsów i Reichswehry znanych jako „biały terror” („weißen Terror”). W ich wyniku członkowie Reichswehr-Schützen-Brigade 21, wcześniej znanej jako Freikorps Epp, razem z żołnierzami Reichswehr-Schützen-Regiment 41 dokonali

⁹⁵ W oryginale: „I. Gliederung: 1. Schar Hauptbahnhof, Scharführer Bücheler: a) Zug Hofmann, b) Zug Ruf, c) Zug Strobel, d) Zug Bühler (Stoßzug), e) Zug Kirchner (M.G.). 2. Schar Generaldirektionsgebäude, Scharführer Kurz: a) Zug Entenmann, b) Zug Löble. 3. Zug Neuer Bahnhof, Zugführer Gaggstetter. 4. Geschützter Zug, Führer Dirlewanger” (Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage 34b. Leitung der Verkehrswehr, Tagesbefehl Nr 2, Stuttgart, 18 III 1920 r., b.p.); „I. Gliederung: 1. Schar Bücheler: a) Zug Hofmann, b) Zug Ruf, c) Zug Strobel, d) Zug Fahrion (Kronenstrasse), e) Bühler (Stoßzug), f) Zug Kirchner (M.G.). 2. Schar Kurz: a) Zug Entenmann (Gd), b) Zug Baumgärtner (Gd), c) Gaggstetter (Neuer Bahnhof-Turm), d) Zug Böhm (Neuer Bahnhof). 3. Geschützter Zug Dirlewanger” (Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage 34c, Verkehrswehrrbann, Tagesbefehl Nr 3, Stuttgart, 23 III 1920 r., b.p.).

⁹⁶ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage 34c, Verkehrswehrrbann, Tagesbefehl Nr 3, Stuttgart, 23 III 1920 r., b.p.

⁹⁷ Pucz Kappa – próba przewrotu monarchistycznego w Republice Weimarskiej w marcu 1920 r. Do jego załamania doprowadziły brak pomocy ze strony dowódcy Reichswehry – Hansa von Seeckta oraz masowe demonstracje robotnicze (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kappa-Luettwitza-pucz;3920099.html>, dostęp 8 III 2019; zob. więcej: D. Charwood, *Rok 1920. Świat po wielkiej wojnie*, Warszawa 2020 i <https://de.wikipedia.org/wiki/Kapp-Putsch>, (dostęp 8 III 2019).

masakry pod Pelkum, w której zastrzelono trzystu robotników komunistycznych. Klausch podał, że uczestniczył w tym oddział pod dowództwem Dirlewangera (Panzerzug IV)⁹⁸.

W sierpniu 1920 r. w oddziałach ochrony dworców i pociągów w Stuttgarcie zarządzono gotowość bojową i wzmocniono warty przed budynkami⁹⁹. 29 sierpnia załoga Dirlewangera dostała rozkaz przeniesienia na stację Untertürkheim pod Stuttgartem (obecnie w Stuttgarcie). Miała tam osłaniać samochody innego plutonu ochrony¹⁰⁰. W Untertürkheim znajdowało się przedsiębiorstwo Daimler-Motoren-Gesellschaft, które w latach dwudziestych borykało się z licznymi problemami (kryzys gospodarczy, strajki pracownicze).

30 sierpnia Dirlewangera i jego podwładnych zakwaterowano w miejscowości Kornwestheim, położonej między Ludwigsburgiem a Stuttgartem¹⁰¹. Stacjonowali tam do 1 września, kiedy to rozkazem nr 8 z 2 września przeniesiono ich do Heilbronn¹⁰².

Ze względu na niespokojne czasy i liczne strajki jednostki ochrony kolei oraz dworców w 1920 r. stale się rozwijały i rozbudowywały. Wcielano do nich nowych żołnierzy, a poszczególne plutony stale przemieszczano. Pluton dowodzony przez Oskara Dirlewangera 3 września 1920 r. przeniesiono z Heilbronn do Aalen¹⁰³. Nie przebywał tam długo, od 4 do 7 września stacjonował w Stuttgarcie¹⁰⁴.

We wrześniu 1920 r. sytuacja w Stuttgarcie i okolicach była mocno napięta. Dochodziło do kolejnych strajków i buntów, m.in. wśród robotników Daimler-Motoren-Gesellschaft¹⁰⁵. Zgodnie z rozkazem 13 z 5 września 1920 r. plutony ochrony Dirlewangera i Eckarta miały nadzorować pociągi i trzymać je pod parą na posterunku 3 w Stuttgarcie¹⁰⁶. Następnego dnia obowiązek ten zdjęto z plutonu Eckarta, a połowę ludzi zwolniono. Pozostałych 35 osób zostało pod rozkazami Dirlewangera nadal powinni utrzymywać pociągi w gotowości¹⁰⁷.

7 września 1920 r. Dirlewangera i jego podwładnych znów przeniesiono na teren stoczni kolejowej w „Engl. [Englisch] Garten”¹⁰⁸. Dwa dni później od 8 do 11 rano otrzymali czas na odpoczynek od służby¹⁰⁹.

Oskar Dirlewanger szczególnie wyróżnił się w trakcie tłumienia powstania komunistów w Sangerhausen w Saksonii w Wielką Sobotę, 26 marca 1921 r. Komuniści walczyli pod dowództwem Maxa Hölza, który już w 1920 r. sformował z około 350 osób „Czerwoną

⁹⁸ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 36.

⁹⁹ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage 48 a, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 1, Stuttgart, 26 VIII 1920 r., b.p.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Anlage 48 b, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 2, Stuttgart, 29 VIII 1920 r., b.p.

¹⁰¹ *Ibidem*, Anlage 48 d, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 4, Stuttgart, 30 VIII 1920 r., b.p.

¹⁰² *Ibidem*, Anlage 48 h, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 8, Stuttgart, 2 IX 1920 r., b.p.

¹⁰³ *Ibidem*, Anlage 48 i, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 9, Stuttgart, 3 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁴ *Ibidem*, Anlage 48 l, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 11, Stuttgart, 4 IX 1920 r., b.p.; *ibidem*, Anlage 48 q, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 16, Stuttgart, 7 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁵ *Ibidem*, Anlage 48 q, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 16, Stuttgart, 7 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁶ *Ibidem*, Anlage 48 n, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 13, Stuttgart, 5 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁷ *Ibidem*, Anlage 48 o, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 14, Stuttgart, 6 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁸ *Ibidem*, Anlage 48 q, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 16, Stuttgart, 7 IX 1920 r., b.p.

¹⁰⁹ *Ibidem*, Anlage 48 r, Verkehrswerbann, Bannbefehl Nr. 17, Stuttgart, 9 IX 1920 r., b.p.

Gwardię” i razem z nią brał udział w puczu Kappa. Po załamaniu przewrotu emocje robotników nie opadły. Ich strajk się nasilał, aż doprowadził do wybuchu rewolucji robotniczej.

W marcu 1921 r. w środkowych Niemczech rozpoczęły się komunistyczne rewolty, tzw. walki marcowe, wywołane niezadowoleniem robotników z ówczesnej sytuacji. W miastach regionu Vogtland (Bawaria, Saksonia i Turyngia) pojawiły się plakaty z odezwą, by wstępować w szeregi oddziału Hölza, który zbroił i nawoływał robotników, bezrobotnych i górników do rozpoczęcia walki z policją. Do jego jednostki zaciągnęło się około pięciuset ludzi. Organizował ich w grupy uderzeniowe, które we wspomnianym regionie dopuszczały się płądrowania, kradzieży, podpałów, wysadzały linie kolejowe i wykolejały pociągi oraz nawoływały do stworzenia Republiki Rad. Coraz więcej aktów przemocy i powiększanie się oddziałów spowodowały, że Hölz stopniowo tracił kontrolę nad rewolucją, którą pod koniec marca 1921 r. krwawo stłumiono. 1 kwietnia w Beesenstedt rozbito ostatnią grupę rewolucjonistów pod dowództwem Hölza i strajk całkowicie się załamał. Sam Hölz uciekł do Berlina i tam 15 kwietnia 1921 r. został aresztowany¹¹⁰.

Ostateczna walka na dworcu w Sangerhausen w Wielką Sobotę była bardzo ciężka, używano karabinów maszynowych i granatów. W starciach brał udział nie tylko Oskar Dirlewanger, ale również jego brat Paul. Do niemieckich pułków trafiali głównie pracownicy kolei: robotnicy, manewrowi, maszyniści, ale nie tylko – było wielu studentów (jak obaj Dirlewangerowie), aplikant notarialny, kupcy. Łącznie po stronie antykomunistycznej do walki stanęło 158 mężczyzn¹¹¹. Ciężkie walki trwały aż do 2.00 w nocy i zakończyły się rozbiciem komunistów, którzy uciekli. Gazeta „Heilbronner Tagblatt” w maju 1934 r. podała, że podczas walk z 42 towarzyszy Dirlewangera 22 zostało rannych (w tym on sam), natomiast jeden zginął¹¹². Dane te są zgodne z listą poległych i rannych z walk w Sangerhausen. Poległy to maszynista Wilhelm Müller. Oskara Dirlewangera w czasie kampanii, 12 kwietnia 1921 r. lekko postrzelono w głowę i pośladek. Nie był hospitalizowany, został przy swoim oddziale¹¹³.

¹¹⁰ Więcej na temat walk marcowych 1921 r. i Maxa Hölza: Stadtarchiv Heilbronn, *Wer denkt noch an Max Hölz? Der Panzerzug der Württ. [słowo nieczytelne]*, „Heilbronner Tagblatt”, 14 IV 1934, s. 5; Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne; Stadtarchiv Heilbronn, *Aufruf! Arbeiter! Genossen!*, Pg. Dirlewanger zum Ehrenbürger der Stadt Sangerhausen ernannt, „Heilbronner Tagblatt”, 31 V 1934; J. Leicht, *Die Märzkämpfe in Mitteldeutschland 1921*, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/maerzkaempfe> (dostęp 12 VII 2016); A. Peschel, *Hoelz (Hölz) Max*, [http://saebi.isgv.de/biografie/Max_Hoelz_\(1889-1933\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Max_Hoelz_(1889-1933)), dostęp 12 VII 2016; *Max Hoelz*, DDR 1989, reżyser J. Günter.

¹¹¹ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage Nr 67, Gefecht der Württ. Verkehrswehr gegen Hoelz-Banden auf Bahnhof Sangerhausen am Karsamtag, den 26. März 1921, b.p.

¹¹² W oryginale: „Dirlewanger bereitete auch der «Diktatur des Proletariats» ein rasches Ende. Nach [słowo nieczytelne], schweren Kämpfen mit Handgranaten und Maschinengewehren, bei denen Dirlewanger selbst verwundet wurde, die bis nachts um 2 Uhr dauerten und mit der größten Erbitterung geführt wurden, war es dem Panzerzug Dirlewanger gelungen, die Hölz-Banden in die Flucht zu schlagen. Dabei wurden von 42 Kameraden 22 verwundet und einer getötet” (Stadtarchiv Heilbronn, Pg. Dirlewanger zum Ehrenbürger der Stadt Sangerhausen ernannt, „Heilbronner Tagblatt”, 31 V 1934).

¹¹³ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage Nr 68. Liste über die bei dem Gefecht Sangerhausen am 26./27. März 1921 gefallenen und verwundet Verkehrswehrleute, b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek

W czerwcu 1932 r. burmistrz Sangerhausen zwrócił się do dawnych bojowników, by przybyli na obchody tego zwycięstwa. Także Oskar Dirlewanger napisał list do towarzyszy broni, którzy walczyli w jego pułku, zapraszając ich i prosząc o potwierdzenie obecności. W programie uroczystości pierwszego dnia była wizyta w Ogrodzie Różanym i spotkanie z burmistrzem na Dworze Pruskim (Preussischen Hof). Dirlewanger poinformował, że następnego dnia weterani prywatnymi samochodami zostaną przewiezieni pod pomnik Kyffhäuser¹¹⁴, znajdujący się na szczycie wzgórza Kyffhäuser w Turynгии¹¹⁵.

W nagrodę za bohaterskie czyny Dirlewangerowi w 1934 r. nadano tytuł honorowego obywatela miasta Sangerhausen¹¹⁶, a jego nazwiskiem nazwano główny plac w tym mieście. Uroczystość odbyła się w sobotę 10 czerwca 1934 r. w ratuszu w Heilbronn. W niedzielnej gazecie opisano ją jako krótką, aczkolwiek bardzo podniosłą ceremonię, którą poprowadził burmistrz Heilbronn Gültig. Towarzyszył mu burmistrz Sangerhausen dr Heß. Wzięli w niej udział znaczący w regionie członkowie partii: Zeller, kpt. Schmidt i szef policji Ortsgruppenleiter¹¹⁷ Reppmann. Dirlewanger był wyraźnie poruszony¹¹⁸.

Freikorps Holz, powstanie na Górnym Śląsku

Ze względu na zawadiacki i buntowniczy charakter Oskar Dirlewanger ciągle balansował na granicy prawa. Działalność we Freikorpsach i w SA przyczyniła mu wiele problemów. Po I wojnie światowej w Republice Weimarskiej olbrzymi niepokój wzbudzał fakt, że wiele grup społecznych miało broń, dlatego ustanowiono przepisy regulujące tę kwestię. Uchwalono ustawę o rozbrojeniu. Dirlewanger jako działacz bojówek łamał zakaz posiadania broni i w efekcie został aresztowany, wszczęto przeciwko niemu postępowanie w Nordhausen oraz trafił do aresztu w Mosbach w Badenii¹¹⁹. W latach 1919–1921 za posiadanie broni

o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766.

¹¹⁴ Pomnik Kyffhäuser – powstał w latach 1890–1896 wg projektu architekta Bruno Schmitza. Przedstawia cesarzy – Wilhelma I Hohenzollerna na koniu oraz Fryderyka I Barbarosę na tronie. Jest trzecim co do wielkości monumentem w Niemczech. Miał symbolizować Cesarstwo Niemieckie jako kontynuację średniowiecznego Świętego Cesarstwa Rzymskiego (więcej: <http://www.kyffhaeuser-denkmal.de/>, dostęp 9 VIII 2017).

¹¹⁵ Stadtarchiv Heilbronn, D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne, Anlage Nr 95, An die Kameraden des ehemaligen Panzerzugs, Esslingen, 22 VI 1932 r., b.p.

¹¹⁶ Stadtarchiv Heilbronn, Pg. *Dirlewanger zum Ehrenbürger der Stadt der Stadt Sangerhausen ernannt*, „Heilbronner Tagblatt”, 31 V 1934; BAB, R/9361/III t. 571150, Begründung, b.d., b.p.

¹¹⁷ Ortsgruppenleiter – po przejściu władzy przez nazistów tytuł ten oznaczał szefa obszaru miejskiego oraz regionu.

¹¹⁸ Stadtarchiv Heilbronn, *Uebererreichung der Ehrenbürger – Urkunde der Stadt Sangerhausen an Pg. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 11 VI 1934.

W związku z tym, że 5 V 1934 r. z powodu postępowania dyscyplinarnego (o czym będzie mowa w dalszej części rozdziału) został przymusowo urlopowany i zabroniono mu noszenia munduru SA, Dirlewanger zwrócił się o wstrzymanie tej kary na 10 VI 1934 r. Prawdopodobnie prośbę rozpatrzono pozytywnie (BAB, R/9361/III, t. 521445, List Dirlewangera do SA-Gruppe Südwest, Heilbronn, 29 V 1934 r., k. 923).

¹¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503; Stadtarchiv Heilbronn, Pg. *Dirlewanger zum Ehrenbürger der Stadt Sangerhausen ernannt*, „Heilbronner Tagblatt”, 31 V 1934.

karano go przynajmniej dwukrotnie. Po walkach w Sangerhausen w 1921 r. zatrzymano go po raz trzeci i osadzono w więzieniu na dwa tygodnie za przetrzymywanie broni. Nie były to jego jedyne spotkania z wymiarem sprawiedliwości.

Zaraz po zwolnieniu z więzienia, w czerwcu 1921 r. Dirlewanger wstąpił do Freikorpsu Holz, z którym w tym samym miesiącu tłumił polskie powstanie na Górnym Śląsku¹²⁰. Walczył z górnikami i robotnikami hut w Gleiwitz (Gliwiczach)¹²¹. Ani pobyt w więzieniu, ani działalność we Freikorpsie Holz nie przeszkodziły mu w zakończeniu studiów i uzyskaniu tytułu zawodowego dyplomowanego ekonomisty (Diplomkaufmann).

Atmosfera na Śląsku była napięta od zakończenia I wojny światowej. W 1919 r. wydano specjalne zarządzenie, w myśl którego każda działalność na rzecz przyłączenia Górnego Śląska do Polski miała być uznawana za zdradę. Nie powstrzymało to kolejnych strajków i wystąpień robotniczych. 17 sierpnia 1919 r. o 2.00 w nocy wybuchło I powstanie śląskie. Walki objęły powiaty pszczyński, rybnicki, katowicki oraz te, w których był duży odsetek ludności polskiej. Nie trwały długo, 24 sierpnia 1919 r. ze względu na tragiczne położenie powstańców, wzmagające się represje wobec ludności ze strony władz niemieckich oraz przeważające siły lepiej uzbrojonych żołnierzy niemieckich zaprzestano walk.

O przynależności Górnego Śląska miał zadecydować plebiscyt, jednak zanim do niego doszło, w nocy z 19 na 20 sierpnia 1920 r. wybuchło II powstanie śląskie. Cel został osiągnięty, zademonstrowano siłę polskich organizacji militarnych, a przede wszystkim zlikwidowano niemiecki aparat kontroli na obszarze plebiscytowym.

20 marca 1921 r. odbył się plebiscyt, który miał zadecydować o przynależności Górnego Śląska. W głosowaniu udział wzięło 1 190 637 osób: za Polską zagłosowało 479 365 Ślązaków (40,3 proc.), natomiast za Niemcami 707 393 (59,4 proc.). Wynik nie był satysfakcjonujący dla żadnej ze stron. W efekcie Polsce miało przypaść 25 proc. rejonu plebiscytowego, głównie bez przemysłu ciężkiego. Ta sytuacja sprawiła, że w nocy z 2 na 3 maja 1921 r. wybuchło III powstanie śląskie, które trwało dwa miesiące. Najpierw wysadzono dziewięć mostów kolejowych, co uniemożliwiło Niemcom transport posiłków. Początkowo siły powstańcze liczyły 39 tys. osób, potem nawet 45 tys. Dzieliły się na trzy grupy operacyjne: „Wschód”, „Północ” oraz „Południe”. W ciągu tygodnia zdołały opanować cały teren plebiscytowy. Ciężkie walki zakończyły się militarnym remisem. 25 czerwca 1921 r. w Błotnicy Strzeleckiej podpisano rozejm, w efekcie część regionu z mającym strategiczne znaczenie przemysłem przypadła II Rzeczypospolitej¹²².

Za jeden dzień walk jako żołnierz Freikorpsu Holz Dirlewanger dostawał 50 marek niemieckich wynagrodzenia. Podobno wszystko przepijał¹²³.

¹²⁰ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

¹²¹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503.

¹²² Więcej o powstaniach śląskich i plebiscycie: T. Jędruszcak, *Powstania śląskie 1919–1920–1921*, Katowice 1981; W. Dobrzycki, *Powstanie Śląskie*, Warszawa 1971; K. Popiołek, *Trzecie Powstanie Śląskie*, Katowice 1971; W. Dąbrowski, *Trzecie powstanie śląskie: rok 1921*, Londyn 1973; *Encyklopedia powstań śląskich*, red. F. Hawranek, Opole 1982; <http://www.muzeumpowstanslaskich.pl/> (dostęp 10 VIII 2016).

¹²³ W oryginale: „Für jeden Tag bekamen die Söldner Dirlewanger's als Freikorps-Kämpfer 50.-RM, die sie stets versoffen hatten” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger,

Kariera zawodowa, NSDAP, SA

Po zakończeniu działań na Górnym Śląsku Dirlewanger ze względu na negatywne i lekceważące podejście do Republiki Weimarskiej został wykluczony z Freikorpsów. Wtedy wstąpił do organizacji Konsul (Consul), która atakowała członków demokratycznego ustroju weimarskiego¹²⁴. W 1921 r. założyli ją Hermann Erhardt i Manfred von Killinger¹²⁵. Początkowo nosiła nazwę Stowarzyszenie Byłych Oficerów Ehrhardta. Erhardt¹²⁶ był pravicowym radykałem, pragnął obalenia ładu republikańskiego, nie znosił Żydów, komunistów i socjalistów¹²⁷. W formacji tej skupiali się przede wszystkim byli członkowie Freikorpsów, w tym działający na Górnym Śląsku¹²⁸. Składali przysięgę wierności, a zdradę tajemnic karano śmiercią¹²⁹.

Organizacja Konsul przede wszystkim starała się zdestabilizować system demokratyczny Republiki Weimarskiej. W tym celu jej członkowie przeprowadzali zamachy na znanych polityków, którzy ich zdaniem zagrażali interesom Niemiec. 5 czerwca 1921 r. zamordowano Karla Gereisa, lidera bawarskiej Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (USPD)¹³⁰. Najbardziej spektakularnymi akcjami przeprowadzonymi przez Organizację Konsul były zamachy na ministra finansów Matthiasa Erzbergera (26 sierpnia 1921 r.) i ministra spraw zagranicznych Walthera Rathenaua, demokratę pochodzenia żydowskiego (24 czerwca 1922 r.)¹³¹. Jak podali śledczy w latach siedemdziesiątych, Dirlewanger popierał te działania, a nawet je tłumaczył. Stwierdzono, że w 1923 r. w Wyższej Szkole Handlowej w Mannheim, gdzie studiował, wygłosił prelekcję, w której usprawiedliwiał te akcje terrorem postanowień weimarskich¹³². W 1923 r. przebywał już jednak we Frankfurcie nad Menem, więc prawdopodobnie wydarzenia te miały miejsce na tamtejszym uniwersytecie¹³³.

Po studiach Dirlewanger jako wolontariusz podjął pracę w bankach w Osterburken i Stuttgartu¹³⁴. W 1925 r. znalazł zatrudnienie w Schwäbische Treuhand AG

Weiß, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503–1504).

¹²⁴ *Ibidem*, k. 1504.

¹²⁵ Manfred von Killinger – ur. 14 VII 1886 r., zm. 2 IX 1944 r. (zob. więcej: https://de.wikipedia.org/wiki/Manfred_von_Killinger (dostęp 8 III 2019)).

¹²⁶ Hermann Erhardt – ur. 29 XI 1881 r., zm. 27 IX 1971 r. (zob. więcej: https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Erhardt, dostęp 8 III 2019).

¹²⁷ *Święta wojna bękartów Weimaru*, <http://www.newsweek.pl/wiedza/historia/republika-weimarska-od-konca-1918-r-,artykuly,393452,1.html> (dostęp 28 XII 2017).

¹²⁸ H.W. Koch, *In the Name of the Volk. Political Justice in Hitler's Germany*, Londyn 1997, s. 12.

¹²⁹ W. Wette, *The Wehrmacht: History, Myth, Reality*, 2006, s. 51.

¹³⁰ T. Kotłowski, *Niemcy 1919–1923*, Poznań 1986, s. 185.

¹³¹ *Święta wojna bękartów Weimaru...*

¹³² W oryginalne: „Er solidarisierte sich mit den Erzberger und Rathenau-Mördern, und hielt 1923 in der Handelchochschule in Mannheim einen Vortrag gegen Rathenau u. Erzberger und rechtfertigte die Mordtaten gegen den angeblichen Terror der Weimarer Regierung” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiß, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504).

¹³³ W marcu 1921 r. Dirlewanger uzyskał tytuł zawodowy dyplomowanego ekonomisty (Diplomkaufmann) w Mannheim. Od 1922 r. mieszkał we Frankfurcie nad Menem przy Leipzigerstrasse i tam studiował do sierpnia 1925 r.

¹³⁴ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

w Stuttgarcie¹³⁵. W tamtym okresie często zmieniał posady i miejsca pobytu. Następnie został pracownikiem administracyjnym¹³⁶ lub dyrektorem zarządzającym¹³⁷ w żydowskiej hurtowni wyrobów włókienniczych Kornicker w Erfurcie. Pracował tam od 1 września 1928 do 31 grudnia 1931 r.¹³⁸ Pod koniec 1931 r. został niezależnym doradcą podatkowym w Esslingen¹³⁹. W firmie Kornicker sprzeniewierzył sporą kwotę pieniędzy. Zamiast przeznaczyć te środki na udział w przetargach, przekazywał je SA. W związku z tym postawiono mu zarzuty w sądzie krajowym w Erfurcie i nałożono na niego zakaz wykonywania pracy w handlu¹⁴⁰.

Jeszcze w 1928 r. nic nie wskazywało na sukces NSDAP i przejęcie władzy. W wyborach partia zdobyła jedynie 2,6 proc. głosów. Uważano, że NSDAP nie wpływa znacząco na wielkie rzesze ludności¹⁴¹. Jednak nastroje społeczne w chylącej się ku upadkowi Republiki Weimarskiej radykalizowały się. Problemy gospodarcze, skutki światowego kryzysu, bezrobocie, inflacja i niestabilna sytuacja polityczna pchnęły wielu ludzi ku Hitlerowi i jego partii. Ponadto wielu byłych żołnierzy nie potrafiło zrozumieć przegranej Niemiec w wojnie. Jak wspominał weteran Herbert Richter: „Dziwiliśmy się, ponieważ wcale nie czuliśmy się pobici. Żołnierze frontowi nie uważali się za pokonanych i zastanawialiśmy się, czemu zawieszenie broni zostało tak szybko zawarte, a także dlaczego mamy tak pośpiesznie opuszczać nasze stanowiska, skoro w dalszym ciągu znajdujemy się na terytorium nieprzyjaciela. Uważaliśmy to wszystko za dosyć dziwne. [...] Byliśmy zli, ponieważ nie odnosiliśmy wrażenia, że nasze siły uległy wyczerpaniu”¹⁴². Odczucia te nie były obce Dirlewangerowi. Coraz popularniejszy w społeczeństwie stawał się mit o „nożu wbitym w plecy”.

¹³⁵ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

¹³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504; Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.

¹³⁹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p. Na stronie internetowej <http://forum.valka.cz/topic/view/64593/Dirlewanger-Oskar-Paul> (dostęp 17 III 2016) znajduje się informacja, że Dirlewanger był niezależnym doradcą podatkowym od 31 XII 1931 r. do lipca 1933 r.. Dokumenty sądowe potwierdzają, że w tym charakterze działał do lipca 1933 r. (BAB, R/9361/III, t. 571150, Begründung, b.p.). Z kolei w latach siedemdziesiątych śledczy odnotowali, że pracował jako wolontariusz w Esslingen w firmie S., zajmującej się produkcją wyrobów metalowych. Znajdowała się w rękach żydowskich, a Dirlewanger dopuszczał się malwersacji finansowych i z tego powodu został zwolniony. Śledczy podawali również, że działał się to zaraz po tym, jak zdał maturę w 1913 r. (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1503).

¹⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504. Z kolei wg innych źródeł Dirlewanger przywłaszczył znaczną sumę pieniędzy należących do przedsiębiorstwa Kornicker. Zaniżał pensje wypłacane pracownikom, a pozostałą kwotę przelewał na własne konto. Prawdopodobnie z tego powodu został zmuszony do rezygnacji z posady. Sytuację rozwiązano polubownie, nie wszczęto procesu sądowego i zgodnie z umową Dirlewanger zwracał zagarnięte środki firmie, (http://www.mauspfeil.com/Oskar_Dirlewanger.html, dostęp 17 III 2016).

¹⁴¹ L. Rees, *Naziści...*, s. 14.

¹⁴² *Ibidem*, s. 15–16.

Hitler swoimi przemowami trafiał w panujące nastroje i fascynował miliony Niemców, którym obiecywał świetlaną przyszłość wielkich Niemiec. Jego wystąpienia przyciągały nowych członków do partii. Już w 1930 r. dzięki sukcesowi NSDAP w wyborach do Reichstagu Hitler zdobył scenę polityczną. Naziści uzyskali 18,3 proc. głosów, a Komunistyczna Partia Niemiec 13,1 proc. Kanclerz Heinrich Brüning, nie chcąc współpracować z Reichstagem podzielonym między nazistów i komunistów, zaczął go pomijać. Rządził krajem, opierając się na art. 46 konstytucji – wydawał dekrety nadzwyczajne, które podpisywał prezydent Paul von Hindenburg¹⁴³. Niemiecka demokracja chyliła się ku upadkowi. W kwietniu 1932 r. Hindenburg pokonał Hitlera w wyborach większością 6 mln głosów, ale przywódca partii narodowosocjalistycznej ugruntował swoją pozycję polityczną. Dążył do stanowiska kanclerza Rzeszy.

1 marca 1932 r. Dirlwanger wstąpił po raz drugi do NSDAP (otrzymał nr partyjny 1 098 716¹⁴⁴), a 1 kwietnia został członkiem SA jako SA-Sturmführer¹⁴⁵. 31 lipca 1932 r. NSDAP w wyborach do Reichstagu zdobyła 37,4 proc. głosów i stała się największą siłą w parlamencie¹⁴⁶. Zwycięstwo osiągnięto dzięki olbrzymim nakładom finansowym na kampanię propagandową i działalności wszystkich członków partii i SA.

Dzień po wyborach do Reichstagu, 1 sierpnia 1932 r. SA i SS przeprowadziły serię ataków bombowych i zabójstw przeciwników NSDAP w Królewcu. W kolejnych dniach terror rozszerzono na całe Prusy Wschodnie i Śląsk¹⁴⁷.

Oskar Dirlwanger aktywnie działał na rzecz tego zwycięstwa. Razem z innymi bojówkarzami SA w lipcu 1932 r. uczestniczył w szturmie na siedzibę związku zawodowego Esslingen. Aresztowano wtedy kilku działaczy komunistycznych i socjaldemokratów. Uwięziono ich w piwnicy lokalnej siedziby SA i pobito. Wiele z tych osób później trafiło do obozów karnych (koncentracyjnych) w Esterwegen i Börgermoor (Börger-Moor)¹⁴⁸. Co ciekawe na temat tego wydarzenia nie ma żadnej wzmianki w „Esslinger Zeitung” z lipca 1932 r.

W związku z tym szturmem Dirlwanger po raz trzeci stanął przed sądem, tym razem w Stuttgarcie. Dzięki interwencji dowódcy nadrejonu SS Południowy Zachód w Stuttgarcie (SS-Oberabschnittsführer Südwest), SS-Brigadeführera dr. Wernera Besta uniknął kary. Postępowanie dotyczące ciężkiego naruszenia spokoju umorzono¹⁴⁹.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 38; P. Longerich, *Himmler...*, s. 173.

¹⁴⁴ BAB, R/9361/III 521445, Personalangaben, b.d., k. 743. W wyroku sądowym w 1935 r. zapisano numer partyjny 1 000 172 (Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.), a w Personal Bericht – nr: 1 092 492 (BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d., k. 747).

¹⁴⁵ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohe- nasperg, 1 XII 1936 r., b.p. Zgodnie z wpisem do akt SS Dirlwanger do SA należał od 1 III 1932 do 1 VII 1934 r. (BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d., k. 732).

¹⁴⁶ P. Longerich, *Himmler...*, s. 173.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 174.

¹⁴⁸ R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlwanger...*, s. 46; BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlwanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504.

¹⁴⁹ W oryginale: „Wegen des Sturmes auf das Gewerkschaftshaus in Esslingen hatte sich Dirlwanger vor dem Landgericht in Stuttgart zu verantworten. Der frühere SS-Oberabschnittsführer Südwest, SS-Brigadeführer

Dirlewanger już na początku lat trzydziestych był całkowicie oddany sprawie NSDAP. W 1932 r. w Brunatnym Domu¹⁵⁰ zameldował Heinrichowi Himmlerowi, że on i jego ludzie są w każdej chwili gotowi do walki na rzecz partii¹⁵¹.

W grudniu 1932 r. ponownie stanął przed sądem krajowym w Stuttgarcie za „naruszanie spokoju publicznego”¹⁵². Nie wiadomo, czy go skazano.

30 stycznia 1933 r. Hitler został kanclerzem rządu koalicyjnego, a pół roku później na- ziści przechwycili kontrolę nad całym aparatem państwowym, zmienili konstytucję i stali się dominującą siłą polityczną w kraju. Do lipca 1933 r. przejęli pełnię władzy.

Dirlewanger był bardzo energicznym działaczem SA w Esslingen i szybko piął się w górę. 2 sierpnia 1933 r. mianowano go SA-Scharführerem, a dwa dni później Truppführerem. W sierpniu objął dowodzenie w I batalionie 122 (Sturmabanne I/122) w SA, a 9 listopada 1933 r. awansowano go na Sturmführera¹⁵³.

Aktywność w SA bardzo mu pomogła. We wrześniu 1933 r. został zastępcą dyrektora i przez kilka miesięcy był członkiem zarządu Urzędu Pracy w Heilbronn¹⁵⁴. Jego kariera, zarówno administracyjna, jak i wojskowa, stopniowo się rozwijała. Jako kierownik urzę- du odnosił propagandowe sukcesy, o których rozpisywała się miejscowa prasa, „Heil- bronner Tagblatt” i „Neckar-Zeitung”. Tytuły sugerują, że Oskar Dirlewanger był ważną postacią heilbrońskiejszej społeczności. W nr. 86 „Heilbronner Tagblatt” poświęcono mu aż dwa artykuły.

W wielkim nagłówku pierwszego tekstu gazeta informowała o kolejnym olbrzymim sukcesie Urzędu Pracy w Heilbronn. Nieznany autor „z serca gratulował” „niezmordowa- nemu kierownikowi dr. Dirlewangerowi” wspaniałego osiągnięcia, jakim było zmniejszenie liczby bezrobotnych z 4260 do 2206, i dziękował za pomoc w zatrudnieniu bezrobot- nych weteranów wojennych – dzięki temu urząd mógł „z dumą zameldować Führerowi, że rozkaz został wykonany!”¹⁵⁵.

Dr. Werner Best deckte Dirlewanger's Straftaten und das Verfahren wegen schweren Landesfriedensbr- ches – es wurde vom Landgericht in Stuttgart dann eingestellt” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1505).

¹⁵⁰ Brunatny Dom (Braunes Haus) – nazwa centrali partyjnej NSDAP od 1930 do 1945 r. przy Brienerstraße 45 w Monachium.

¹⁵¹ BAB, NS 19/1207, List Oskara Dirlewangera do Reichsführera SS, 4 VII 1939 r., k. 3.

¹⁵² R. Laschet, *Oskar Dirlewanger als Esslinger Symbolfigur bei der Zerstörung gewerkschaftlicher und menschi- cher Grundwerte*, Vortrag am Ort des früheren Gewerkschaftshauses in Esslingen, 24 VI 2014; http://www.mauspfeil.com/Oskar_Dirlewanger.html (dostęp 17 III 2016).

¹⁵³ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p. Według innego dokumentu dowództwo I/122 objął już w 1928 r. (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504). Podaje się również datę 20 II 1934 r. (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 129. Jednak przytoczo- ny przez mnie 1933 r. wydaje się bardziej wiarygodny ze względu na czas powstania dokumentu (1935).

¹⁵⁴ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohena- sperg, 1 XII 1936 r., b.p.

¹⁵⁵ Stadtarchiv Heilbronn, *Erneuter großer Erfolg des Arbeitsamts Heilbronn. Sämtliche Kriegsbeschädigten in Arbeit!*, „Heilbronner Tagblatt”, 14 IV 1934, s. 5.

W drugim artykule wspomniano walki z komunistami dowodzonymi przez Maxa Hölza, m.in. w Sangerhausen. Po trzynastu latach od tamtych wydarzeń narodowosocjalistyczna prasa uhonorowała członka partii Oskara Dirlewangera¹⁵⁶.

Będąc zatrudnionym w Urzędzie Pracy, Dirlewanger zamieszkał w Heilbronn przy Kaiserstraße 50¹⁵⁷, w domu fotografa Fleischmanna. Kamienicę wzniesiono na przełomie 1905 i 1906 r. wg planów wybitnych architektów Emila Beutingera i Adolfa Steinera. Zwieńczono ją dwoma monumentalnymi statuami i była niezwykle ekskluzywna. Koszt budowy wyniósł aż 75 tys. marek niemieckich. Na parterze mieściły się sklepy, lokal biurowy i pomieszczenia garderobiane, na pierwszym piętrze – pięć pokoi, łazienka i kuchnia, a na drugim – fotograficzne atelier, trzy pokoje, łazienka oraz kuchnia. Na klatce schodowej znajdowała się winda¹⁵⁸. Fakt, że Dirlewanger wprowadził się do tak luksusowego domu przy głównej arterii Heilbronn wskazuje na jego wysoki status społeczny w tamtym okresie. Budynek nie przetrwał do dziś. 4 grudnia 1944 r. został zburzony w wyniku alianckiego bombardowania wraz z całym centrum Heilbronn. Dzisiaj w tym miejscu stoi dom handlowy Klosterhof.

Problemy z prawem

Kobiety pociągały Dirlewangera, zresztą z wzajemnością. Jego znajome określały go jako przystojnego mężczyznę i szarmanckiego dżentelmena. Słabość Dirlewangera do płci pięknej uwidoczniła się już w młodości i była później przyczyną wielu problemów z wymiarem sprawiedliwości. W 1936 r. w aktach sądowych stwierdzono, że „słabością jego charakteru jest wyłącznie jego sympatia do żeńskiej płci”¹⁵⁹.

Ta słabość, a co za tym idzie proces karny spowodowały, że autorzy rozpisują się o Dirlewangerze jako o gwałciicielu i sadyście. W aktach sądowych nie ma potwierdzenia wynaturzeń seksualnych, które chciano by mu przypisać. French MacLean, często cytowany przez innych autorów (np. Alexandrę Richie), podał, że Dirlewanger wielokrotnie „uprawiał seks w służbowym samochodzie urzędu pracy z dziewczętami poniżej czternastego roku życia” i wykorzystał 14-letnią Annelise „cztery lub pięć razy w okresie od lutego do połowy lipca 1934 r. w celu zaspokojenia swych potrzeb seksualnych”. Wskazał, że na jednym z tych spotkań dziewczynka miała na sobie mundurek BDM (Bund Deutscher Mädel – Związek Niemieckich Dziewcząt)¹⁶⁰. Poniżej przedstawiam akta sądowe, z których wyłania się nieco inny obraz sytuacji.

Ponadto wg MacLeana 14 kwietnia 1934 r. Dirlewanger „kompletnie pijany wjechał do rowu służbowym samochodem urzędu, przy tej okazji jego pasażerka została ciężko ranna,

¹⁵⁶ Stadtarchiv Heilbronn, *Wer denkt noch an Max Hölz?. Der Panzerzug der Württ. [słowo nieczytelne]*, „Heilbronner Tagblatt”, 14 IV 1934, s. 5.

¹⁵⁷ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

¹⁵⁸ *Haus Fleischmann*, https://de.wikipedia.org/wiki/Haus_Fleischmann (dostęp 20 VI 2016).

¹⁵⁹ W oryginale: „Die Schwäche seines Charakters ist ausschließlich seine Neigung zum weiblichen Geschlecht” (Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.).

¹⁶⁰ F. MacLean, *The Cruel Hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's Most Notorious Anti-Partisan Unit*, Arglen 1998, s. 28–31; A. Richie, *Warszawa 1944. Tragiczne powstanie*, Warszawa 2013, s. 53.

a on, czyli kierowca, uciekł z miejsca wypadku”¹⁶¹. Wypadek faktycznie miał miejsce, ale jego przebieg był zupełnie inny, co również opisuję w dalszej części.

Wykonując obowiązki dla SA, Dirlewanger poznawał wiele członkiń BDM. W lutym 1934 r. cztery z nich oddelegowano do SA, aby naszyły na mundury członków SA patki i opaski. W ramach wynagrodzenia i podziękowania za pracę Dirlewanger zaprosił je do kawiarni Eyth na kawę, ciastka i bitą śmietanę. Wśród nich znalazła się Annelise B., mająca wtedy niecałe czternaście lat. Dirlewanger nawiązał z nią bliższe stosunki. W kolejnych tygodniach często mijali się na ulicy, pozdrawiając się i wymieniając grzecznościowe zdania. Z akt sądowych wyłania się obraz stopniowo pogłębiającej się znajomości, która w maju lub na początku czerwca 1934 r. się zacieśniła. W dokumentach sądowych jest wiele szczegółów dotyczących intymnych relacji i zachowań między Dirlewangerem i Annelise B. Opisane są wspólne wycieczki do sąsiednich miejscowości Neuenstadt am Kocher, Stuttgartu i Öhringen. W jednej z tych wypraw uczestniczyła koleżanka dziewczyny – Alma G. Na wyjazdy wyrażali zgodę rodzice Annelise, która otrzymywała od Dirlewangera prezenty, np. kostium kąpielowy z okazji urodzin¹⁶².

Rozprawa sądowa odbiła się głośnym echem w całym Heilbronn i prawdopodobnie w regionie. Dirlewanger był postacią bardzo znaną i szanowaną, więc proces wzbudził olbrzymie kontrowersje i ciekawość. O sprawie szeroko rozpisywała się prasa. Przynajmniej przez trzy dni z rzędu w „Heilbronner Tagblatt” i „Neckar-Zeitung” ukazywały się artykuły na ten temat: *Heute vor der Großen Strafkammer: Prozeß gegen Dr. Dirlewanger, Prozeß Dr. Dirlewanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?, 2 Jahre Zuchthaus. Das Urteil gegen Dr. Dirlewanger, 2 Jahre Zuchthaus für Dr. Dirlewanger. Die Plädoyers*¹⁶³. Pisano, że w procesie powołano dwóch ekspertów sądowych i aż 41 świadków. Dirlewangerowi zarzucono przestępstwo obyczajowe oraz dwa wykroczenia dotyczące transportu drogowego. Jako prokurator generalny sprawę prowadził dr Schliz, a obrońcą był dr Stubbe. Rozprawa wzbudziła tak wielkie zainteresowanie wśród mieszkańców Heilbronn, że sala obrad w izbie karnej była wypełniona do ostatniego miejsca.

Przed sądem Dirlewanger nie zaprzeczał, że utrzymywał bliskie relacje z Annelise, a nawet opisał więcej ich spotkań niż ona sama. Według zeznań obojga spotykali się prawdopodobnie od maja do lipca 1934 r. Broniąc się przed zarzutami, Dirlewanger stwierdził, że myślał, że Annelise ma szesnaście, prawie siedemnaście lat, i został przez nią wprowadzony w błąd. Dodał, że dziewczyna poinformowała go, że uczęszcza do Szkoły Handlowej. Obrońca powołał dwóch świadków. Pierwszym był znajomy Dirlewangera z Esslingen – mechanik Eichbauer, który zeznał, że słyszał, jak Annelise powiedziała Oskarowi, że zbliżają się jej siedemnaste urodziny, a ten w odpowiedzi zanucił fragment znanej w tamtych czasach

¹⁶¹ F. MacLean, *The Cruel Hunters...*, s. 27; A. Richie, Warszawa 1944, s. 53.

¹⁶² Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

¹⁶³ *Heute vor der Großen Strafkammer: Prozeß gegen Dr. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 20 IX 1934; *Prozeß Dr. Dirlewanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?*, „Heilbronner Tagblatt”, 21 IX 1934, s. 7; *2 Jahre Zuchthaus. Das Urteil gegen Dr. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 22 IX 1934; *2 Jahre Zuchthaus für Dr. Dirlewanger. Die Plädoyers*, „Neckar-Zeitung”, 22 IX 1934. Wszystkie gazety znajdują się w Stadtarchiv Heilbronn.

piosenki *Schön sind die Mädchen von 17, 18 Jahr*. Drugi świadek – Willi Rosenfeld – zajmował pokój po sąsiedzku z Dirlewangerem i również podał, że słyszał rozmowę, w której Annelise stwierdziła, że ma siedemnaście lat. Ich zeznań nie uznano za wiarygodne¹⁶⁴. W obronie Dirlewangera wystąpiło wiele osób, podkreślając jego zasługi jako żołnierza, dowódcy pociągu pancernego i działacza NSDAP. Niektórzy stwierdzili, że Dirlewanger „w stosunku do kobiet nie jest wybredny”, i „po prostu bierze to, co mu oferują”¹⁶⁵.

Podczas rozprawy na jego niekorzyść zeznawały dwie wcześniejsze partnerki: Rosa M. – wtedy 20-letnia przywódczyni BDM, Frida S. – 20-letnia sprzedawczyni, a także 16-letnia koleżanka Annelise – Alma G. (stwierdziła, że podczas wspólnej wycieczki do Stuttgartu 16 czerwca 1934 r. Dirlewanger usiłował ją molestować). Przeciwno Dirlewangerowi świadczyła także 14-letnia Gertrud W., która wskazała, że podwiózł ją z Flein do Heilbronn i próbował dotykać¹⁶⁶. Na podstawie §154 StPO Gertrud W. i Alma G. wniosły niezależne skargi do prokuratury¹⁶⁷.

Z dokumentów sądowych i zawartej w nich szczegółowej opinii biegłego lekarza sądowego – dr. nauk medycznych Granera – wynika, że nie doszło do gwałtu na Annelise B. W zeznaniach wskazywano, że z Dirlewangerem łączyła ją bliższa, intymna relacja, w której wyniku dopuścił się molestowania seksualnego. Opinia lekarza sądowego podważa linię obrony Dirlewangera, jakoby mógł uznać Annelise za szesnastolatkę. Lekarz stwierdził, że zachowanie, wygląd i budowa dziewczyny wskazują na jej czternaście lat¹⁶⁸.

Jako oskarżony o popełnienie przestępstwa na tle seksualnym Dirlewanger już od 22 lipca 1934 r. przebywał w areszcie śledczym¹⁶⁹. Mimo dopuszczania się różnych wykroczeń wcześniej nigdy go nie skazano, zawsze wymykał się wymiarowi sprawiedliwości.

Zanim trafił do aresztu, w sobotę 14 lipca 1934 r. Dirlewanger zorganizował dla trzydziestu ośmiu kolegów z Urzędu Pracy uroczystość w małej miejscowości Flein pod Heilbronn. W ten sposób chciał im podziękować za wsparcie i uczcić otrzymanie tytułu honorowego obywatela miasta Sangerhausen¹⁷⁰. Impreza trwała długo, uczestnicy wracali do domów między 2.00 a 4.00 rano. Dirlewanger wykazał się wyjątkową zdolnością do wpadania w tarapaty i w ciągu tej nocy pod wpływem alkoholu spowodował aż dwa różne wypadki samochodowe. Do pierwszego doprowadził, wracając z Flein między 2.00 a 3.00 samochodem służbowym o numerach rejestracyjnych III D 7472. Z Kiliansplatz skręcił tak gwałtownie w lewo, we Fleinerstrasse, że zahaczył stojącą kobietę i ją poturbował.

¹⁶⁴ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.; Stadtarchiv Heilbronn, *Prozeß Dr. Dirlewanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?*, „Heilbronner Tagblatt”, 21 IX 1934, s. 7.

¹⁶⁵ W oryginale: „Einige von ihnen mussten aber bestätigen, dass der Angeklagte «Frauen gegenüber nicht wählerisch» war, und dass «er eben nahm, was sich ihm bot»” (Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.).

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁰ Stadtarchiv Heilbronn, *Prozeß Dr. Dirlewanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?*, „Heilbronner Tagblatt”, 21 IX 1934, s. 7.

Nawet tego nie zauważył, a później tłumaczył, że skreślił tak gwałtownie chcąc wyminąć rowerzystę. *Nota bene* rowerzysty nie widział nikt poza Dirlewangerem.

Około godzinę później Dirlewanger prowadził już inne auto, także służbowe, o numerach rejestracyjnych III D 10313. Odwoził do domów czworo uczestników zabawy we Flein. Tym razem przy Heilbronnerstrasse wypadł z drogi na koleinie, pokonał szeroki na metr i głęboki na 50 centymetrów rów, następnie przydomowy ogród, aż w końcu zatrzymał się na betonowym słupie. Obrażenia odnieśli wszyscy pasażerowie, a sam Dirlewanger został ranny w głowę odłamkiem szkła z szyby samochodowej. Podczas śledztwa okazało się, że w trakcie uroczystości wypił około półtora litra wina („sześć ćwierci litra wina”), jedno piwo i szklankę sznapsa¹⁷¹.

W tamtym czasie rozpoczęto kolejne śledztwo wobec Oskara Dirlewangera. Sąd krajowy w Heilbronn wszczął przeciwko niemu wstępne postępowanie nr 84/34, dotyczące niedozwolonego wykorzystania auta służbowego Urzędu Pracy w Heilbronn dla prywatnych celów. Okazało się też, że Dirlewanger podał fałszywe informacje w rejestrze wyjazdów, a sąd dodatkowo zajął się kwestią sprzeniewierzenia przez niego pieniędzy, gdy był zatrudniony w firmie Kornicker w Erfurcie.

Posiedzeniu Izby Karnej, które odbyło się 20 i 21 września 1934 r., przewodniczył prokurator generalny dr Schliz¹⁷². 21 września, krótko po 11.00 Dirlewanger został skazany za przestępstwo na tle seksualnym z osobą poniżej czternastego roku życia na dwa lata ciężkiego więzienia¹⁷³. W efekcie odebrano mu tytuł naukowy, wydano z partii i SA, a także pozbawiono funkcji wojskowych. Zabroniono mu noszenia munduru Pułku Grenadierów nr 123 (Gren. Regts. König Karl Nr. 123) i używania stopnia wojskowego porucznika rezerwy (Oberleutnant der Reserve)¹⁷⁴.

Odbywając karę, Dirlewanger wciąż utrzymywał, że nie zdawał sobie sprawy z młodego wieku Annelise, a dziewczyna wprowadziła go w tym względzie w błąd. Podkreślał, że wyrok skazujący jest efektem walki politycznej i osobistych animozji ze strony innych partyjnych urzędników. Pisał, że stał się ofiarą spisku miejscowych funkcjonariuszy NSDAP: Kreisleiter Richard Drauz¹⁷⁵, którego zwierzchnikiem był Gauleiter Wilhelm Murr¹⁷⁶, obwinił Dirlewangera o przywłaszczenie pieniędzy z akcji „Pomoc Zimowa” („Winterhilfswerk”)¹⁷⁷.

¹⁷¹ W oryginale: „Der Angeklagte hatte im Laufe dieses Abends 6 Viertelliter Wein, 1 Bier und 1 Glas Schnaps getrunken” (Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.; Stadtarchiv Heilbronn, *Heute vor der Großen Strafkammer: Prozeß gegen Dr. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 20 IX 1934).

¹⁷² Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

¹⁷³ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohensperg, 1 XII 1936 r., b.p.; Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.; Stadtarchiv Heilbronn, *2 Jahre Zuchthaus. Das Urteil gegen Dr. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 22 IX 1934; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 128.

¹⁷⁴ BAB, R/9361/III t. 571150, Begründung, Stuttgart, 22 V 1940 r., b.p.

¹⁷⁵ Więcej na temat Kreisleiters Richarda Drauz: <http://www.stadtgeschichte-heilbronn.de/ausstellung/nationalsozialismus/richard-drauz.html> (dostęp 3 XI 2017); S. Schlösser, *Die Heilbronner NSDAP und ihre „Führer”. Eine Bestandsaufnahme zur nationalsozialistischen Personalpolitik auf lokaler Ebene und ihren Auswirkungen „von Ort”*, Stadtarchiv Heilbronn 2003.

¹⁷⁶ Więcej na temat Gauleitera Wilhelma Murra: S. Schlösser, *Die Heilbronner NSDAP...*

¹⁷⁷ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 42.

Odbываяc karę, wysyłał odwołania¹⁷⁸. Już 13 listopada 1934 r. napisał do prokuratury, że dr Schliz naginał prawo na jego niekorzyść. Ministerstwo Sprawiedliwości III Rzeszy nie odpowiedziało na to zażalenie¹⁷⁹. Rok później Dirlewanger skierował do prokuratury w Stuttgarcie doniesienie, że w trakcie rozprawy „nieznany urzędnik” dopuścił się przestępstwa urzędowego¹⁸⁰. Zarzuty te wiele lat później – podczas procesów norymberskich – potwierdził Gottlob Berger, który zeznał, że proces i wyrok były spowodowane osobistym zatargiem między Dirlewangerem a innym urzędnikiem państwowym¹⁸¹.

Przez cały okres działalności w Heilbronn Dirlewanger uczestniczył w rozgrywkach między SA a NSDAP, gdzie szerzyły się korupcja oraz intrygi. W krótkim czasie, m.in. za nadmierne picie oraz „szyderstwo i gadulstwo” (*Stänkerer und Schwätzer*), został „posłany w odstawkę” (*abzuservieren*) i przestał pełnić funkcję dowódcy SA-Brigade 155. Z powodu ekscesów, których dopuszczał się pod wpływem alkoholu, uważano go za „złego ducha Heilbronn” (*der böse Geist in Heilbronn*)¹⁸².

Jeszcze w kwietniu 1934 r. Dirlewanger rozsierdził też dowódców innych jednostek SA. 28 kwietnia 1934 r. w Heilbronn negatywnie wypowiedział się na temat awansu dowódcy sztabu brygady (*Stabsführer der Brigade*), *Sturmführera* Garbscha. Dirlewanger uważał, że niesłusznie przyznano mu honorowy sztylet¹⁸³. Jak można się domyślić, zostało to źle odebrane w kręgach heilbrońskiego SA i w efekcie 5 maja przeciwko Dirlewangerowi wszczęto postępowanie dyscyplinarne za „obraźliwe uwagi” (*abfällige Bemerkungen*) dotyczące członków brygady i wysłano go na przymusowy urlop¹⁸⁴. Dirlewanger polemizował ze wszystkimi stawianymi mu zarzutami. Wyczerpująco opisał przebieg rozmów i przedstawił własnych świadków¹⁸⁵. Niewiele to jednak zmieniło. 3 sierpnia 1934 r. naczelnik okręgu partyjnego tymczasowo wykluczył go z partii¹⁸⁶. W SA Dirlewanger doszedł do stopnia *Sturmführera*. 8 sierpnia napisano: „Dirlewanger niszczy reputację oraz dyscyplinę SA w Heilbronn. Swoim trybem życia daje bardzo zły przykład, także w interesie SA bezwzględnie [należy go]

¹⁷⁸ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohensperg, 1 XII 1936 r., b.p.

¹⁷⁹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Der Oberstaatsanwalt bei dem Landgericht Stuttgart. Verfügung vom 12. März 1936, 14 III 1936 r., b.p.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Das Urteil im Wilhelmstrassen-Prozess, b.d., k. 316.

¹⁸² BAB, R/9361/III, t. 521445, SA der NSDAP Brigade 155 (Hohenlohe-Obenwald), Abt. Iia 1b, B.B. Nr. 3252/3[?], Betrifft: Disziplinarverfahren gegen Stuf. Dirlewanger, Heilbronn, 9 V 1934 r., k. 899.

¹⁸³ BAB, R/9361/III, t. 521445, Abschrift, SA. Gruppe Südwest Standarte 122 Abt. Ia 1b, Betrifft Stab der Brigade 155, Heilbronn, 30 IV 1934 r., k. 891.

¹⁸⁴ BAB, R/9361/III, t. 521445, II alb 3076/34, Iia Za BB Nr.2890/34 v. 30.4.34, Heilbronn, 5 V 1934 r., k. 897; BAB, R/9361/III, t. 521445, An die SA-Standarte 122 Heilbronn, Heilbronn, 9 V 1934 r., k. 898; H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 41; BAB, R/9361/III, t. 521445, Protokoły przesłuchań członków SA-Brigade 155 z 2–4 V 1934 r., k. 892–894; BAB, R/9361/III, t. 521445, SA der NSDAP Brigade 155 (Hohenlohe-Obenwald), Abt. Iia 1b, B.B. Nr. 3252/3[?], Betrifft: Disziplinarverfahren gegen Stuf. Dirlewanger, Heilbronn, 9 V 1934 r., k. 899; BAB, R/9361/III, t. 521445, List Dirlewangera do SA-Gruppe Südwest, Heilbronn, 29 V 1934 r., k. 923.

¹⁸⁵ BAB, R/9361/III, t. 521445, List Dirlewangera do Oberführera Zieglera, dowódcy brygady SA 155, Heilbronn, 11 V 1934 r., k. 901–905.

¹⁸⁶ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

natychmiast wykluczyć z SA¹⁸⁷. 30 sierpnia 1934 r. sąd SA w Monachium wydał go z SA i potępił za popełnienie „karygodnego czynu”¹⁸⁸. Było to zgodne z zarządzeniem z 30 czerwca 1934 r., w którym Hitler nakazał członkom SA, partii i Hitlerjugend, by przestrzegali zasad moralnych, a wszelkie naruszenia obyczajów polecił karać bezwarunkowym usunięciem z SA¹⁸⁹. W związku z tym nie było możliwości złagodzenia wyroku.

Niewykluczone, że sytuacja ta miała wpływ na usunięcie Dirlewangera z szeregow SA i NSDAP, przebieg procesu sądowego i wydanie wyroku skazującego. Dodatkowo wypowiedzi i zachowanie Dirlewangera skutkowały negatywną oceną dyscypliny w SA w Heilbronn¹⁹⁰.

Z kolei śledztwo w sprawie wypadków samochodowych spowodowanych przez Dirlewangera zostało wstrzymane. Obciążono go kosztami sądowymi oraz nałożono na niego grzywnę w wysokości 1000 marek lub 6 miesięcy więzienia¹⁹¹.

Dzięki warunkowemu zawieszeniu kary z więzienia zwolniono go trzy miesiące przed terminem – 12 października 1936 r. o 18.45¹⁹². W grudniu 1936 r. w podsumowującej rozprawę sądową i zwolnienie warunkowe ekspertyzie stwierdzono, że wyrok Dirlewanger przyjął ze spokojem i nie sprawiał żadnych problemów urzędnikom. Oceniono go jako rozsądnego, przyzwoitego, uczciwego i prawego człowieka. Wskazano, że ma charakter wojownika, gotowego do poświęceń dla ojczyzny, ale, jednak w wyniku fałszywego i niesprawiedliwego wyroku stał się zgorzkniały. W związku z powyższym nie ma pewności w jaki sposób wyrok może zaważyć na dalszym życiu Dirlewangera. Specjaliści byli jednak przekonani, że zdawał sobie sprawę ze skutków wyroku i słabości swojego charakteru¹⁹³.

Zanim zwolniono Dirlewangera warunkowo z więzienia sąd okręgu NSDAP Wirtembergia-Hohenzollern (Gaugericht Württemberg-Hohenzollern der N.S.D.A.P.) 26 lutego 1936 r. zdecydował o utrzymaniu w mocy wyroku, zgodnie z którym usunięto go z SA i partii. W podsumowaniu podkreślono: „Jego zły tryb życia oraz czyny karalne (przestępstwa przeciwko § 176 [...], wypadki samochodowe pod wpływem alkoholu, przy

¹⁸⁷ W oryginale: „Dirlewanger ist für das Ansehen und die Disziplin der SA in Heilbronn absolut untragbar geworden. Er hat durch seinen Lebenswandel ein so schlechtes Beispiel gegeben, dass er im Interesse des Ansehens der SA unter allen Umständen sofort aus der SA ausgeschlossen werden muss” (BAB, R/9361/III, t. 521445, S.A. Gruppe Südwest, Stuttgart, 8 VIII 1934 r., k. 931).

¹⁸⁸ Dirlewangera wydano z SA m.in. wskutek wcześniejszego postępowania dyscyplinarnego spowodowanego „złym zachowaniem”, które nie miało nic wspólnego z procesem sądowym (o czym mowa dalej w rozdziale). Wniosek o wykluczenie złożono już w maju 1934 r. (BAB, R/9361/III, t. 521445, SA der NSDAP Brigade 155 (Hohenlohe-Obenwald), Abt. Ia 1b, B.B. Nr. 3252/3[?], Betrifft: Disziplinarverfahren gegen Stuf. Dirlewanger, Heilbronn, 9 V 1934 r., k. 899).

¹⁸⁹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.

¹⁹⁰ BAB, R/9361/III, t. 521445, Abschrift, SA. Gruppe Südwest Standarte 122 Abt. Ia 1b, Betrifft Stab der Brigade 155, Heilbronn, 30 IV 1934 r., k. 891.

¹⁹¹ Stadtarchiv Heilbronn, 2 Jahre Zuchthaus. Das Urteil gegen Dr. Dirlewanger, „Heilbronner Tagblatt”, 22 IX 1934.

¹⁹² Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Landes... Ludwigsburg, 6131, 16 X 1936 r., b.p.

¹⁹³ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohe- nasperg, 1 XII 1936 r., b.p. Por.: „Die Strafe trug er ruhig [...]. Er war ernst und verständig, willig und geschickt, anständig und verträglich mit den Mitgefangenen. Korrekt im Verkehr mit den Beamten. Immer zeigte er sich als aufrichtiger und Ehrlicher Mann.” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 42).

tym obrażenia [odniesione] przez przechodnia i ucieczka [z miejsca wypadku] ukazują go jako niegodnego [pełnienia funkcji] dowódcy SA. [...] Nie ma miejsca w NSDAP dla tych, którzy tak bezwstydnie krzywdzą nastoletnie dziewczęta”¹⁹⁴.

W lipcu 1937 r. stwierdzono, że Dirlwanger nie ma prawa do noszenia munduru 123. Pułku Grenadierów (Grend. Rgts. König Karl (5. württ.) Nr. 123) i używania stopnia wojskowego porucznika rezerwy (Oberleutnant d.Res.a.D.)¹⁹⁵.

Po zwolnieniu z więzienia o zastrzonym rygorze w Ludwigsburgu, Dirlwanger dążył do powtórzenia rozprawy sądowej, wciąż nie zgadzając się z wyrokiem. Działania te oraz niechęć jednego z Gauleiterów i namiestnika Rzeszy (Reichsstatthaltera) sprawiły, że trafił do niewielkiego obozu koncentracyjnego w Welzheim koło Stuttgartu. Zastosowano wobec niego areszt prewencyjny (*Sicherheitsverwahrung*), a jako główny powód podano „zakłócanie spokoju złośliwymi skargami”¹⁹⁶. Wspomniany obóz powstał w 1935 r. z inicjatywy stuttgartckiego Gestapo i działał aż do 1945 r. Przetrzymywano tam m.in. niemieckich więźniów politycznych i Żydów. Przeważnie pełnił funkcję obozu przejściowego – stamtąd osadzonych przewożono m.in. do obozu koncentracyjnego w Dachau. Dirlwanger nie przebywał tam długo – od 14 lutego do 10 marca 1937 r.¹⁹⁷ Szef Urzędu ds. Uzupełnień (Ergänzungsamt) SS-Brigadeführer Hanz B. interweniował i jak sam stwierdził, tylko dzięki temu nie doszło do ponownego naruszenia prawa¹⁹⁸. W wyniku jego wsparcia oraz przyjaciela Dirlwanger Gottloba Bergera Oskara zwolniono.

1.4 Hiszpańska wojna domowa (1937–1939)

W marcu 1937 r. Oskar Dirlwanger wyruszył na wojnę domową do Hiszpanii¹⁹⁹. Przebywał tam do czerwca 1939 r. Początkowo trafił do hiszpańskiej Legii Cudzoziemskiej,

¹⁹⁴ Woryginał: „Sein schlechter Lebenswandel und seine strafbaren Handlungen (Vergehen gegen § 176 [...] Autounfälle in Trunkenheit, dabei Verletzung von Passanten und Führerflucht) lassen ihn als SA-Führer unwürdig erscheinen. [...]”

Wer sich wie der Angeschuldigte an der weiblichen Jugend in so schamloser Weise versündigt, hat keinen Platz mehr in der NSDAP” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Gaugericht Württemberg-Hohenzollern der NSDAP, Aktenzeichen: 501/34, Stuttgart, 26 II 1936 r., k. 942–945).

¹⁹⁵ H. Stuttgart, M 430/3 Bü 1975, Wehrbezirks – Kommando Heilbronn Abt. II a Az. 22 b/e, Heilbronn, 13 VII 1937 r., b.p.

¹⁹⁶ P. Longerich, *Himmler...*, s. 426.

¹⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Abschrift der politischen Beurteilung des Dr. Oskar Dirlwanger durch den SD – Oberabschnitt Süd-West, 14 V 1938 r., k. 24; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlwanger”, b.d., k. 128.

¹⁹⁸ Woryginał: „Nach Verbüßung der Strafe auf freien Fuss gesetzt, versuchte er das Wiederaufnahmeverfahren durzusetzen. Daraufhin wurde er vom Gauleiter und Reichsstatthalter nach Welzheim in Sicherheitsverwahrung gebracht, und nur mein persönliches Einschreiten verhinderte einen neuen Rechtsbruch” (YV, JM 2088, ID 3672136, Recommendation letter from the personal file of Dirlwanger, 4 VI 1940 r., b.p.). Na temat przetrzymywania Dirlwanger w obozie w Welzheim: http://www.mauspfeil.com/Oskar_Dirlwanger.html (dostęp 17 III 2016).

¹⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, List Dirlwanger do Reichsführera SS i Szefa Policji Niemieckiej, Berlin, 4 VII 1939 r., k. 26. Według niektórych źródeł w Legionie Condor służył od kwietnia 1937 r. do maja 1939 r. (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlwanger”, b.d., k. 130) lub do czerwca 1939 r. (BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d., k. 732 i 746).

skąd przeniósł się do Legionu Condor²⁰⁰. Pomógł mu wspomniany SS-Brigadeführer Hanz B.²⁰¹. W Legionie Condor działał m.in. jako instruktor-szkoleniowiec w jednostce „Imker”. Prawdopodobnie od listopada lub grudnia 1937 do marca 1938 r., był przydzielony do pracy w Specjalnym Sztabie „W” (Sonderstab „W”²⁰²).

W latach trzydziestych XX w. na całym świecie panował kryzys, mocno odczuwalny także w Hiszpanii. Monarchia stała się celem licznych ataków politycznych, organizowano kolejne spiski, co doprowadziło do jej upadku. 12 kwietnia 1931 r. król Alfons XIII zorganizował wybory do władz samorządowych, w których zwyciężyli republikanie i socjaliści. Powołano do życia tzw. Komitet Rewolucyjny, który 13 kwietnia 1931 r. przejął władzę, przekształcając się w Rząd Tymczasowy. Dzień później proklamowano republikę. Alfons XIII udał się na emigrację.

Podobnie jak w innych krajach w tamtym okresie, postępujące bezrobocie i brak nadziei na przyszłość skutkowały radykalizacją nastrojów. W Hiszpanii dodatkowo w wielu regionach dążono do wprowadzenia autonomii, co osiągnięto w Baskonii, Galicji oraz Katalonii. Radykalne siły polityczne żądały wolności religijnej, niszczone klasztory i świątynie.

Pod koniec 1933 r. w wyniku coraz intensywniejszej walki o władzę rozpisano nowe wybory parlamentarne, w których republikanie utracili sporą część głosów na rzecz Konfederacji Prawicy. Pojawiły się również partie faszystujące, takie jak Falanga Hiszpanii i Narodowi Syndykaliści. Dochodziło do demonstracji i starć z policją. W październiku 1934 r. w Katalonii, Kraju Basków i Asturii wybuchły powstania robotników, krwawo stłumione przez oddziały Marokańczyków dowodzonych przez gen. Francisco Franco. Po pacyfikacji nastąpiły masowe aresztowania i liczne procesy zakończone wyrokami śmierci.

Niepokoje w Hiszpanii trwały przez kolejne lata. Na 16 lutego 1936 r. wyznaczono termin nowych wyborów do parlamentu. 15 stycznia stronnictwa lewicowe utworzyły wspólny Front Ludowy, który zdobył większość głosów. W rezultacie powstała III Republika. Prezydent Niceto Alcalá-Zamora podjął decyzję, aby na czele gabinetu stanął Manuel

²⁰⁰ Legion Condor został stworzony 7 XI 1936 r. 31 X 1936 r. do Hiszpanii przyleciał gen. Hugo Sperrle, który jako „Sander” objął dowództwo. Jednostki lotnicze legionu miały następującą organizację: dowództwo, dywizjon bombowy (3 eskadry samolotów Ju 52), dywizjon myśliwski (3 eskadry He 51), eskadra rozpoznawcza wyposażona w samoloty He 70 i He 45, morską eskadrę rozpoznawczą dysponującą wodnopłatowcami He 59 i He 60, eksperymentalna eskadra bombowa, eksperymentalna eskadra myśliwska, dywizjon artylerii przeciwlotniczej (3 baterie dział przeciwlotniczych kal. 88 mm, 2 baterie dział przeciwlotniczych kal. 20 mm i bateria reflektorów), dywizjon łączności (kompania radiotelegraficzna, kompania telefoniczna, kompania obserwacyjno-meldunkowa i kompania dozoru), kompania obsługi lotniska, warsztaty remontowo-naprawcze, magazyny amunicyjne, stacja meteorologiczna, szpital polowy i batalion medyczny. Ponadto podporządkowano mu niewielkie siły lądowe – „Imker”. Liczebność Legionu Condor nigdy nie była wyższa niż 6500 żołnierzy. Służba w Hiszpanii trwała przeciętnie 9 miesięcy, a od drugiej połowy 1937 r. zrezygnowano z ochotniczego naboru do niej. Tylko instruktorzy z „Imker-Ausbilder” przebywali tam dłużej, czasami przez całą wojnę (więcej zob. T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor. Hiszpańska wojna Hitlera*, Warszawa 2011; M. Skotnicki, T. Nowakowski, K. Zalewski, *Legion Condor*, Warszawa 1994).

²⁰¹ YV, JM 2088, ID 3672136, Recommendation letter from the personal file of Dirlwanger, 4 VI 1940 r., b.p.

²⁰² „Sonderstab W”, powołany przez gen. Erharda Milcha 26 VII 1936 r., miał kierować pomocą dla sił rebelianckich. Pierwszym dowódcą był gen. Helmut Wilberg (więcej na temat „Sonderstab W” zob. T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*).

Azaña. Nowy rząd nie przeprowadził czystki wśród wyższych dowódców wojskowych, co okazało się błędem. Pod koniec lutego 1936 r. stronnictwa prawicowe rozpoczęły przygotowania do przejęcia władzy siłą, a główną rolę w przewrocie mieli odegrać wyżsi oficerowie skupieni w tzw. juncie generalskiej. Początkowo wybuch rewolty zaplanowano na 20 kwietnia 1936 r., jednak nieporozumienia we władzach spisku i wyciek informacji do rządu republiki spowodowały przesunięcie terminu.

Sytuacja w Hiszpanii stawiała się coraz bardziej napięta. Pogłębiał się kryzys gospodarczy, rosło bezrobocie, spadała produkcja żywności, dochodziło do morderstw na tle politycznym. Ocenia się, że między lutym a lipcem 1936 r. zginęło ponad 250 osób.

Na 17 lipca na 17.00 zaplanowano pucz, a hasłem do jego rozpoczęcia miało być nadane przez rozgłośnię w Ceucie zdanie: „Całe niebo nad Hiszpanią jest bezchmurne”. Dowódcą przewrotu miał zostać gen. José Sanjurjo, a do gen. Franco należało przejęcie kontroli nad hiszpańską Legią Cudzoziemską i oddziałami tubylczymi w Maroku. Następnie powinien przerzucić ich z Afryki na kontynent europejski. Z kolei gen. Emilio Mola miał kierować działaniami w północnej Hiszpanii i współdziałać z mającymi szczególnie silną pozycję w Nawarze monarchistami.

Mimo sukcesów osiągniętych na północy i w Maroku rebelianci nie odnieśli natychmiastowego zwycięstwa. Rząd republiki utrzymał władzę nad około 2/3 terytorium państwa²⁰³.

Republikanie przez całą wojnę domową w Hiszpanii utrzymywali, że zaangażowanie Niemców i Włochów było zaplanowane i gdyby nie ich wcześniejsze gwarancje pomocy w spisku nie doszłoby do wybuchu walk. W rzeczywistości przed lipcem 1936 r. zainteresowanie III Rzeszy sytuacją w Hiszpanii było niewielkie. 22 lipca gen. Franco podjął starania, by nawiązać kontakty z Niemcami. Reakcja dyplomatów, m.in. ministra spraw zagranicznych Konstantina von Neuratha, była negatywna. Franco zdecydował się ominąć kanały dyplomatyczne i prośbę o wspomoczenie rebelii skierował bezpośrednio do Adolfa Hitlera. Führer bez wahania zdecydował się udzielić pomocy rebeliantom. Ze względów ideologicznych wsparcie sił walczących z rządzącym w Hiszpanii Frontem Ludowym było oczywiste. Liczył także na ewentualne wsparcie Hiszpanii w przypadku konfliktu z Wielką Brytanią i Francją. Mimo to zdawał sobie sprawę z tego, że Niemcy nie są jeszcze gotowi na konfrontację z innymi europejskimi państwami, dlatego ich wsparcie miało być objęte tajemnicą. Ponadto w Hiszpanii żyło wówczas około 15 tys. Niemców, a Hitler nie chciał zostawić ich pod rządami komunistów²⁰⁴. Wojna pozwoliła niemieckim siłom zbrojnym sprawdzić sprzęt, uzbrojenie i wyszkolenie żołnierzy i oficerów. Ponadto III Rzesza mogła czerpać z Hiszpanii takie surowce jak wolfram, miedź i cyna²⁰⁵.

Podczas wojny domowej w Hiszpanii Niemcy przede wszystkim zorientowali się, że czołgi powinny być mocniej uzbrojone i skoncentrowane w dywizjach pancernych, gdyż w ten

²⁰³ Więcej na temat sytuacji panującej w Hiszpanii w latach trzydziestych XX w. oraz o rozpoczęciu puczu i wojny domowej zob. T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*; A. Beevor, *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, Kraków 2009; T. Zubiński, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Poznań 2015.

²⁰⁴ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 17–21

²⁰⁵ D. Irving, *Wojna Hitlera*, Warszawa 2005, s. 62–63.

sposób można przełamać linie frontu metodą *Schwerpunkt*. Odkryli też dokładność oraz siłę swoich dział przeciwlotniczych kalibru 88 mm (montowanych później w czołgach Tygrys)²⁰⁶.

Konflikt ten stworzył olbrzymie możliwości, by przetestować nowe uzbrojenie i taktykę. Hitler dostrzegł to już na samym początku walk. Podlegający Luftwaffe Legion Condor bardzo skrupulatnie przedstawiał w sprawozdaniach skutki oddziaływania nowych systemów broni. Dywizyjony legionu szybko odkryły, że skuteczną metodą jest ostrzeliwanie okopów nieprzyjaciela, gdy tylko jego żołnierze wychylą głowy po bombardowaniu artyleryjskim. Atakowano także stanowiska artylerii wroga, w celu stłumienia siły ich ognia. Dywizyjony bombowców kierowano na obszary formowania oddziałów oraz na linie komunikacyjne na tyłach, aby nie dopuścić do ściągnięcia odwodów²⁰⁷.

Pierwsze kontyngenty Legionu Condor przybyły do Hiszpanii w połowie listopada 1937 r. Wysłano tam również oddziały przeciwpancerne, oddziały ciężkich karabinów maszynowych i odpowiednik dwóch batalionów pancernych pod dowództwem płk. Wilhelma Rittera von Thomy. Jednostki te utworzono w Cubas, na północ od Toledo i wyposażono w czołgi 106 Mark I Panzer. Służący w nich żołnierze nosili czarne berety z motywem czaszki, nawiązującym do huzarów starej pruskiej armii. Oddziały te były wspierane przez baterie artylerii przeciwlotniczej kalibru 20 mm i działa przeciwlotnicze 88 mm. Poza tym na teren walk wysłano kontyngent inżynierów oraz instruktorów cywilnych²⁰⁸.

Już we wrześniu 1936 r. zaczęto formować niewielki oddział pancerny o kryptonimie „Drohne”, w celu szkolenia hiszpańskich czołgistów i żołnierzy artylerii przeciwpancernej. Na jego czele (oraz grupy „Imker”) 23 września 1936 r. stanął płk. Wilhelm Ritter von Thoma (w kampanii polskiej dowódca 3. Pułku Pancernego, późniejszy dowódca Afrika Korps). 20 września dowódcom 4. Pułku Pancernego ze Schweinfurtu i 6. Pułku Pancernego z Neuruppin rozkazano, aby wybrali ochotników, którzy podejmą się wykonywania zadań specjalnych. Ochotnicy, ze względu na objęcie tajemnicą działań, zostali wcieleni formalnie do Luftwaffe na czas trwania misji. Mieli się zaopatrzyć w cywilne ubrania i podróżować do Hiszpanii jako „turyści”. Pierwsza grupa żołnierzy wojsk pancernych, których zebrano w Döberitz, liczyła 120 oficerów, podoficerów i żołnierzy. Panzergruppe „Drohne” składała się z dwóch kompanii czołgów lekkich PzKpfw. I Ausf. A i B, kompanii przeciwpancernej uzbrojonej w działa Pak 35/36 kal. 37 mm, kompanii transportowej, kompanii technicznej i plutonu łączności²⁰⁹.

Armiję Franco wspierały dwa niemieckie bataliony ciężkich karabinów maszynowych, czołgi von Thomy, sześć baterii artyleryjskich mających działa 155 mm oraz Legion Condor, wyposażony w działa 88 mm (po raz pierwszy testowane w ogniu walki)²¹⁰.

²⁰⁶ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię...*, s. 569.

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 568–569.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 281.

²⁰⁹ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 43. Robert Forczyk podaje, że 7 października 1936 r. dowodzony przez von Thomę Legion Condor liczył 267 żołnierzy. W strefie walk znaleźli się z 41 czołgami Pz I i 24 działkami przeciwpancernymi kalibru 37 mm, R. Forczyk, *Fall Weiß. Najazd na Polskę 1939*, Poznań 2020, s. 105.

²¹⁰ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię...*, s. 293.

Od marca 1937 do maja 1939 r. Dirlwanger służył w niemieckiej jednostce pancерnej (Panzer – Einheit) „Imker” pod dowództwem Rittera von Thomy²¹¹. Von Thoma w listopadzie 1939 r. napisał: „D[okto]r Oskar Dirlwanger od kwietnia do października 1937 r. i od lipca 1938 do końca maja 1939 r. przebywał ze mną w Hiszpanii w obozie szkoleniowym, przeważnie pracując jako dowódca kompanii oraz podczas 17-miesięcznej działalności wyróżniając się przy pracy szkoleniowca. W szczególności był także na froncie, gdzie zawsze zachowywał się nienagannie. D[okto]r Dirlwanger, były bojownik wojny światowej i dowódca kompanii karabinów maszynowych, jest odznaczonym żołnierzem i ze względu na wyszkolenie i poczucie żołnierskiego obowiązku jest odpowiedni [do walki] na froncie”²¹².

W Hiszpanii przez dziewięć miesięcy Dirlwanger tworzył obozy szkoleniowe, przeważnie pełniąc funkcję dowódcy kompanii²¹³. O tych działaniach napisał później: „Kiedy moi dawni przeciwnicy usłyszeli o mojej działalności wojskowej w Hiszpanii, w ramach Legionu Condor, zlecili w listopadzie 1937 w Toledo moje aresztowanie, motywując je moją polityczną niepewnością oraz powrotny transport do ojczyzny w towarzystwie funkcjonariusza Gestapo. Po moim przybyciu do Berlina gen. Willber w R.L.M. wyjaśnił mi, że żałował mojego odejścia z Legionu Condor, zwłaszcza że udowodniłem moją dobrą służbę, przedkładając certyfikaty od moich przełożonych wojskowych z Hiszpanii, niezwłocznie zwróciłem się, pomimo niedawnego zakazu od Gestapo, do kancelarii Führera z prośbą o całkowite wyjaśnienie całej mojej sprawy po zakończeniu wojny oraz o umożliwienie mi powrotu do Legionu Condor – ze względu na to, że dowódca niemieckiej dywizji pancерnej płk von Thoma również wstawił się za moim powrotem do Hiszpanii. Zostałem za pośrednictwem Kancelarii Führera (SS-Sta[ndarten]f[ührer] Brack) na nowo przeniesiony w marcu ze Sztabu Specjalnego «W» do Legionu Condor, co spowodowało odnowienie mojego obowiązku oraz powrót wraz z legionem na początku ostatnich miesięcy do ojczyzny”²¹⁴.

²¹¹ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlwanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16592, List Dirlwanger do Reichsführera SS- i Szefa Niemieckiej Policji, Berlin, 4 VII 1939 r., k. 26.

²¹² Woryginał: „Dr. Oskar Dirlwanger war vom April bis Oktober 1937 und vom Juli 1938 bis Ende Mai 1939 bei mir in Spanien in den Ausbildungslagern meist als Kompanie-Führer tätig und hat während der 17-monatigen Zugehörigkeit ausgezeichnet in der Ausbildung gearbeitet. Insbesondere kam er auch an die Front, wo er sich stets tadellos verhalten hat. Dr. Dirlwanger, ein ehemaliger Weltkriegskämpfer und M.G.Komp.-Führer, ist ein ausgezeichnete Feldsoldat und für Front und Ausbildung hervorragend Infolge seiner soldatischen Pflicht auffassung geeignet” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Oberst Ritter v. Thoma, Bestätigung, 20 XI 1939 r., k. 786).

²¹³ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 44.

²¹⁴ Woryginał: „Als meine früheren Widersacher von meiner militärischen Betätigung in Spanien im Rahmen der Legion Condor hörten, veranlaßten sie im November 1937 in Toledo meine Festnahme wegen «politischer Unzuverlässigkeit» und meinen Rücktransport in die Heimat in Begleitung eines Gestapobeamten. Nachdem mir nach meinem Eintreffen in Berlin General Willberg im R.L.M. erklärte, daß er mein Ausscheiden aus der Legion Condor bedauere, zumal da ich mich nach den ihm vorliegenden Zeugnissen meiner militärischen Vorgesetzten in Spanien auch dort gut bewährt habe, wandte ich mich sofort trotz des seinerzeitigen Verbots der Gestapo an die Kanzlei des Führers mit der Bitte um restlose Klärung der ganzen Angelegenheit nach beendigem Kriege und um Ermöglichung meiner Rückkehr zur Legion Condor. Weil der Kommandeur der deutschen Panzerverbände, Oberst von Thoma, sich ebenfalls sehr für

„Imker” była niewielką jednostką lądową wydzieloną przez Wehrmacht na potrzeby wojny domowej w Hiszpanii. „Imker” to również pseudonim, którym posługiwał się jej dowódca – ppłk szt. gen. Hans Freiherr von Funck. Pełnił tę funkcję do wiosny 1939 r. Dodatkowo podlegała mu Panzergruppe „Drohne”, o charakterze szkoleniowym, która przede wszystkim miała pomóc w tworzeniu nacjonalistycznych oddziałów pancernych²¹⁵.

Jednocześnie z rozwojem nacjonalistycznych jednostek pancernych liczebność Panzergruppe „Drohne” malała. Ocenia się, że podczas wojny domowej niemieccy pancerniacy wyszkolili około 6200 żołnierzy hiszpańskich. Zdarzało się też, że brali aktywny udział w walkach. Poza tym w skład grupy „Imker” wchodziła jednostka specjalna wywiadu radiowego o kryptonimie „Horch”, w której służyło około dwustu żołnierzy niemieckich²¹⁶.

Za walki w Hiszpanii Dirlewanger został odznaczony Krzyżem Hiszpańskim z Mieczami²¹⁷ i Krzyżem Zasługi Wojskowej²¹⁸ (Spanisches Mil. Verdienstkreuz)²¹⁹. Działalność niemieckich instruktorów wojskowych z grupy „Imker” miała niebagatelny wpływ na armię nacjonalistyczną. W 1937 r. w Hiszpanii funkcjonowało ich około 130. Wspólnie z dowództwem hiszpańskim stworzono sieć ośrodków szkoleniowych. Na początku 1939 r. działały:

- w Cubas de la Sagra (prowincja Madryt) – ośrodek Panzergruppe „Drohne”;
- w Casarrubuelos (prowincja Madryt) – obóz szkoleniowy sprzętu niemieckiego i zdobycznego, w tym dział przeciwpancernych i miotaczy ognia;
- w Brisiesca k. Burgos – szkolny dywizjon artylerii;
- w Cordobie – szkoła moździerzystów;

meine Rückkehr nach Spanien einsetzte, wurde ich durch Vermittlung der Kanzlei des Führers (SS. Staf. Brack) vom Sonderstab W erneut zur Legion Condor in Marsch gesetzt, tat erneut meine Pflicht und kehrte mit der Legion Anfang letzten Monats nach der Heimat zurück” (BAB, R/9361/III, t. 521445, List Oskara Dirlewangera do Heinricha Himmlera, Stuttgart, 4 VII 1939 r., k. 809, tłum. J. Kalebmba).

²¹⁵ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 52.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 53.

²¹⁷ Krzyż Hiszpański – Spanienkreuz 14 IV 1939 r. Hitler wydał zarządzenie: „[...] By dać wyraz memu uznaniu i wdzięczności za zasługi niemieckim ochotnikom, którzy przyczynili się do zwycięstwa nad bolszewizmem podczas hiszpańskiej wojny wyzwoleńczej”. Wprowadzono dwie wersje odznaczenia: z mieczami i bez. Krzyż Hiszpański z Mieczami – Złoty, Srebrny lub Brązowy – nadawano za zasługi bojowe (w obliczu nieprzyjaciela i w zasięgu jego oddziaływania). Krzyż bez Mieczy mógł być Brązowy lub Srebrny i nadawano go załogom samolotów kurierskich, członkom sił zbrojnych, którzy przesłużyli w Hiszpanii co najmniej trzy miesiące, nie biorąc bezpośredniego udziału w walkach, pracownikom cywilnym Legionu Condor lub innych placówek niemieckich w Hiszpanii, robotnikom przemysłu lotniczego. Krzyżem Brązowym dekorowano wszystkich uczestników wojny hiszpańskiej. Krzyż Hiszpański należało nosić na prawej piersi na wysokości środka kieszeni (*ibidem*, s. 176–178).

²¹⁸ Krzyż Zasługi Wojskowej – Cruz del Mérito – miał cztery klasy. Pierwsza, z gwiazdą sadzoną diamentami, była nadawana rzadko. Najczęściej przyznawano krzyż IV klasy. Hiszpanie potocznie używali określenia Cruz Rojo del Mérito Militar, skąd wzięła się powszechnie stosowana przez Niemców nazwa „Rotes Kriegsverdienstkreuz”, czyli czerwony krzyż zasługi wojennej. Miał kształt krzyża równoramiennego, o prostokątnych ramionach, z których górne wieńczyła złota korona. Na awersie w środkowym polu znajdowały się herby Kastylii i Leonu, a pośrodku rewersu inicjały „MM”, czyli Mérito Militar. Ramiona krzyża emaliowano na czerwono po obu stronach. Oznaki orderowe wyższych klas były ze złota, a w IV klasie srebrne, pozłacane (*ibidem*, s. 182–183).

²¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Personalangaben, b.d., k. 35; BAB, R/9361/III t. 571150, Begründung, Stuttgart, 22.05 1940 r., b.p.

- w Salamance – szkoła obrony przeciwgazowej;
- w Monasterio k. Burgos – szkoła wojsk łączności;
- w Toledo – obóz szkoleniowy piechoty;
- w miejscowościach Avilla, Granada i Pampeluna – szkoły kandydatów oficerskich;
- w miejscowościach Miranda de Ebra, Vitoria, San Roque k. Gibraltaru – szkoły podoficerskie.

Do lutego 1939 r. w ośrodkach tych przeszkolono 56 tys. hiszpańskich żołnierzy²²⁰. Dirlewanger od marca 1937 r. służył jako instruktor i dowódca kompanii w Szkole Podoficerskiej Legionu Condor w San Roque²²¹. Jak wspominał, w listopadzie 1937 r. Gestapo aresztowało go w Toledo i odesłało do ojczyzny. Następnie przez pewien czas pracował w Sztabie Specjalnym „W”²²².

Wojna domowa w Hiszpanii przyczyniła się do śmierci około 500 tys. osób spośród liczącego 24 mln ludzi społeczeństwa hiszpańskiego. Ostatnie strzały padły 31 marca 1939 r. w Alicante, jednak dla Legionu Condor wojna domowa zakończyła się 28 marca wraz z poddaniem się Madrytu i Aranjuez²²³. W trakcie tego konfliktu Niemcy nauczyli się m.in., że podczas walki konieczna jest ściślejsza łączność między nacierającymi oddziałami lądowymi a ich wsparciem z powietrza²²⁴. Przez całą wojnę działalność Luftwaffe i Wehrmachtu utrzymywano w tajemnicy. Nawet społeczeństwo niemieckie nie zostało poinformowane o tym przedsięwzięciu. Legioniści byli dobrze opłacani – otrzymywali żołd nie tylko w Niemczech, ale też w Hiszpanii²²⁵.

17 kwietnia 1939 r. w Sewilli, 3 maja w Walencji i 12 maja w Barajas koło Madrytu odbyły się parady. Podczas tej ostatniej wręczono ufundowany dla Legionu Condor sztandar honorowy. Największe uroczystości kilka dni później zorganizowano w Madrycie. Wielogodzinną defiladę otwierały jednostki hiszpańskie, a kończyły włoski Corpo Truppe Volontarie i Legion Condor. Wzięło w niej udział 5500 członków legionu, maszerujących w macierzystych oddziałach: lotnicy J/88, K/88, A/88, personel naziemny, P/88, F/88, LN/88, grupy „Drohne”, Ausbilder „Imker”, Artilleriegruppe „Lucht”, jednostki tyłowe „Anker” i kompania honorowa z załóg okrętów. Po powrocie do Niemiec, 4 czerwca w Döberitz żołnierzom Legionu Condor nadano Krzyże Hiszpańskie. Dwa dni później w Berlinie aleją Unter den Linden przeszła uroczysta defilada wszystkich sił legionu²²⁶.

Po powrocie z hiszpańskiej wojny domowej i krótkim odpoczynku Dirlewanger wystąpił o ponowne rozpatrzenie wyroku sądowego. Tym razem został uniewinniony²²⁷. Podjął pracę jako niezależny audytor/rewident ksiąg handlowych²²⁸.

²²⁰ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 53–54.

²²¹ R. Michaelis, *Dirlewanger*, Warszawa 2005, s. 69.

²²² BAB, R/9361/III, t. 521445, List Oskara Dirlewangera do Heinricha Himmlera, Stuttgart, 4 VII 1939 r., k. 809.

²²³ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 5 i 146.

²²⁴ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię...*, s. 569.

²²⁵ T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Legion Condor...*, s. 55.

²²⁶ *Ibidem*, s. 147–149, 153.

²²⁷ YV, JM 2088, ID 3672136, Recommendation letter from the personal file of Dirlewanger, 4 VI 1940 r., b.p.

²²⁸ BAB, R/9361/III 521445, Personalangaben. Schulbildung und Beruf, b.d., k. 744.

2. II wojna światowa.

Od Oddziału Kłusowników „Oranienburg” do 36. Dywizji Grenadierów SS „Dirlewanger”

4 lipca 1939 r. Oskar Dirlewanger napisał list do Heinricha Himmlera w sprawie swojej walki o oczyszczenie imienia i pobytu w obozie w Welzheim. Dirlewanger nie znosił bezczynności. W związku z tym prosił Himmlera o przyjęcie w szeregi SS i wysłanie na front: „Zwracam się z prośbą [...] o możliwość wymarszu z SS. [...] Skazano mnie z przyczyn osobistych i politycznych. Wprawdzie zgrzeszyłem, jednak nie popełniłem zbrodni. Kiedy po odbyciu swojej kary starałem się o wznowienie postępowania i przy tym przedłożyłem wysokim urzędnikom partyjnym dokumenty przedstawiające tło postępowania przeciwko mnie oraz rzeczywiste powody skazania z powodu uchybień wyższych partyjnych urzędników, Gestapo zabroniło mi dalszego zwracania się ustnie lub pisemnie do Kancelarii Führera lub występowania do sądu powszechnego o wszczęcie postępowania o zniesławienie. Mimo że przestrzegałem tego osobliwego zakazu, trzy dni później zostałem przewieziony do obozu Welzheim. [...] Dzięki jego [SS-Oberführera Bergera] rekomendacji wyjechałem w marcu 1937 r. do Hiszpanii [i przydzielono mnie] najpierw do hiszpańskiej Legii Cudzoziemskiej, potem udało mi się przenieść do Legionu Condor. Mój tamtejszy dowódca, płk Ritter von Thoma, oraz mój dowódca batalionu z wojny światowej, płk Knörzer, którego spotkałem w Hiszpanii, są gotowi potwierdzić, że spełniłem tam swój żołnierski obowiązek. [...] Wznowienie postępowania w sprawie mojej całkowitej rehabilitacji jest obecnie rozpatrywane w Kancelarii Führera (SS-Sta[ndarten]-f[ührer] Brack). Według prawników mogą upłynąć jeszcze dwa–trzy miesiące, zanim wyrok zostanie ponownie rozpatrzony i będzie naprawiona niesprawiedliwość, którą mi wyrządzono.

Spełniłem swój obowiązek podczas wojny i w walkach rewolucji oraz później jako członek SA i byłem zawsze tam, gdzie byli potrzebni mężczyźni [żołnierze]. Jest dla mnie nie do zniesienia bezczynność w sytuacji, gdy niemieccy żołnierze ruszają [do boju]. Z tego powodu zwracam się z prośbą o możliwość przyłączenia się do SS [...].

Na koniec chciałbym jeszcze dodać, że w roku 1932 miałem zaszczyt poznać Pana, Reichsführerze, osobiście. Wtedy zostałem wezwany do Brunatnego Domu i meldowałem Panu, że w razie wewnętrznych konfliktów podczas przejmowania władzy mój pociąg pancerny ochrony kolei i moi towarzysze jesteśmy bezwarunkowo do Pańskiej dyspozycji¹.

28 lipca 1939 r. list do Himmlera napisał również Gottlob Berger², następująco wspierając prośbę Dirlewangera: „3. D[okto]r Dirlewanger od 1918 r. bezsprzecznie angażował się w działania przeciwko «czerwonym» i ma szczególne zasługi. Z tego powodu i dlatego że pomagał mi w 1931 r. w zbrojeniu SA i SS w Wirtembergii, Baden i Palatynacie, uważam za swój obowiązek wstawić się za nim i nie pozwolić go zniszczyć. [...]”

4. Wniosek o ponowne zbadanie sprawy został rozpatrzony.

¹ W oryginale: „Ich bitte [...] mit der SS. ausmarschieren zu dürfen. [...] Meinesenerzeitige Verurteilung erfolgte aus persönlichen und politischen Gründen. Ich habe zwar gefehlt, jedoch nie ein Verbrechen begangen. Als ich nach Verbüßung meiner Strafe die Wiederaufnahme des Verfahrens betrieb und dabei in Eingaben an hohe Parteidienststellen zwecks Darstellung der Hintergründe des Verfahrens gegen mich und der tatsächlichen Gründe meiner Verurteilungen hoher württembergischer Parteifunktionäre durch einwandfreie Unterlagen belegte, wurde mir von der Gestapo zunächst verboten, mich mündlich oder schriftlich weiter an die Kanzlei des Führers zu wenden oder bei den ordentlichen Gerichten ein Verfahren gegen mich selbst wegen Verleumdung zu beantragen. Trotzdem ich dieses eigenartige Verbot genau befolgte, wurde ich drei Tage später ins Schutzhaftlager Welzheim verbracht. Durch seine [SS-Oberführer Berger] Vermittlung ging ich März 1937 nach Spanien zuerst zur span. Fremdenlegion, hernach glückte es mir, zur Legion Condor zu kommen. Mein dortiger Kommandeur, Oberst Ritter von Thoma, sowie mein Bataillonskommandeur aus dem Weltkrieg, Oberst Knörzer, den ich in Spanien wieder traf, sind bereit, zu bestätigen, dass ich auch dort meine Pflicht als Soldat getan habe. [...] Die Wiederaufnahme meines Verfahrens, die meine restlose Rehabilitierung bringen wird, wird zur Zeit in der Kanzlei des Führers (SS Staf. Brack) bearbeitet. Es kann jedoch nach Ansicht von Berufsjuristen noch zwei bis drei Monate dauern, bis durch Durchführung des Wiederaufnahmeverfahrens das an mir begangene Unrecht wieder gutgemacht wird.

Ich habe im Krieg und in den Revolutionskämpfen und auch später als SA Mann meine Pflicht getan und war überall da, wo Männer gebraucht wurden. Es wäre für mich unerträglich, hiersitzen zu müssen, wenn irgendwo deutsche Soldaten marschieren. Aus diesem Grunde bitte ich, mit der SS ausmarschieren zu dürfen [...].

Zum Schluss darf ich noch hinzufügen, dass ich bereits im Jahre 1932 die Ehre hatte, Sie, Reichsführer persönlich kennenzulernen. Ich wurde damals von Ihnen ins braune Haus nach München bestellt und meldete Ihnen damals, dass im Falle von innerpolitischen Auseinandersetzungen bei der Machtübernahme der in Württemberg stehende Panzerzug des Bahnschutzes von mir und meinen Kameraden besetzt wird und der Partei bedingungslos zur Verfügung steht” (BAB, R/9361/III, t. 521445, List Oskara Dirlewangera do Heinricha Himmlera, Stuttgart, 4 VII 1939 r., k. 808–810, tłum. J. Kalembo, S. Kuklińska).

² Gottlob Berger, ur. 16 VII 1896 r. w Gerstetten w Wirtembergii, zm. w styczniu 1975 r. Od 1 IV 1940 r. pełnił funkcję szefa Głównego Urzędu SS (SS-Hauptamtes). Na początku lat trzydziestych działał w Kuratorium Oświaty w Esslingen, wtedy poznał Oskara Dirlewangera (R. Laschet, *Oskar Dirlewanger als Esslinger Symbolfigur bei der Zerstörung gewerkschaftlicher und menschlicher Grundwerte*, Vortrag am Ort des früheren Gewerkschaftshauses in Esslingen, 24 VI 2014; więcej o Bergerze: A. Lasik, *Sztafety ochronne w systemie niemieckich obozów koncentracyjnych. Rozwój organizacyjny, ewolucja zadań i struktur oraz socjologiczny obraz obozowych załóg SS*, Oświęcim 2007, s. 456–457; BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1146–1154; http://www.leo-bw.de/web/guest/detail/-/Detail/details/PERSON/kg_l_biographien/118837419/Berger+Gottlob+Christian, dostęp 18 II 2017).

Wyrok skazujący, który wówczas wydano, był całkowicie niesłuszny z «powodów politycznych». D[okto]r Dirlwanger jakoś zadarł z Kreisleiterem Heilbronn i ten zarzucił mu przywłaszczenie pieniędzy NSV³.

Sztab Reichführera SS w odpowiedzi przekazał Dirlwangerowi, że Himmler nie jest w stanie podjąć decyzji o wcieleniu go w szeregi SS, dopóki wyrok skazujący nie zostanie ponownie rozpatrzony, a Dirlwanger nie oczyści się z winy. Ponadto zasugerował mu, aby wstąpił jako ochotnik do Wehrmachtu⁴.

Oczekiwanie na kolejne pismo ze sztabu Reichführera SS trwało prawie rok. Jak podał „Stuttgarter NS-Kurier”, 29 i 30 kwietnia 1940 r. odbyła się wznowiona rozprawa dotycząca wyroku z 1934 r., który w jej trakcie unieważniono⁵. Dopiero 17 maja 1940 r. Kancelaria III Rzeszy wysłała odpowiedź, w której wskazano, że Dirlwanger „stał się ofiarą sądowej pomyłki” (*einem Justizirrtum zum Opfer gefallen*), a „z powodu swojego wzorowego zaangażowania na rzecz Niemiec [...] zostaje natychmiast przeniesiony do Waffen-SS i w odpowiedzi na jego życzenie w najkrótszym możliwym terminie trafi do jednostki frontowej”⁶. 20 maja 1940 r., po rewizji wyroku ponownie przyjęto go w szeregi NSDAP ze starym numerem członkowskim (1 098 716)⁷. W SS otrzymał nr 357 267. Wcielono go 1 lipca 1940 r.⁸ i natychmiast zwolniono ze służby w Wehrmachcie⁹. Został dowódcą SS-Sonderkommando „Dirlwanger” w 2. pułku piechoty SS Oranienburg (2. SS-Infanterie

³ Woryginał: „3. Dr. Dirlwanger hat sich seit 1918 ganz einwandfrei gegen die «Roten» in jeder Art eingesetzt und sich besondere Verdienste erworben.

Aus diesem Grunde und weil er mir im Jahr 1931 in der Bewaffnung der SA und SS in Württemberg, Baden und der Pfalz an die Hand gegangen ist, hielt ich es für meine Pflicht, für ihn einzutreten und ihn nicht zugrunde gehen zu lassen. [...]

4. Das Gesuch um Wiederaufnahme des Verfahrens ist eingeleitet.

Die s. Zt. Erfolgte Verurteilung war ein ganz offenes Unrecht «aus politischen Gründen». Dr. Dirlwanger hatte sich irgendwie mit dem Kreisleiter von Heilbronn angelegt und ihm vorgeworfen, dass er NSV-Gelder unterschlagen habe” (BAB, R/9361/III, t. 521445, List Gottloba Bergera do Reichführera SS, Gomaringen, 28 VII 1939 r., k. 779).

⁴ Woryginał: „Er [Himmler] lässt Ihnen mitteilen, dass er Ihrem Wunsche, im Mob-Falle mit der SS ausmarschieren zu dürfen nicht entsprechen kann, da zunächst der Ausgang des von Ihnen beantragten Verfahrens zu Ihrer Rehabilitierung abgewartet werden muss. Der Reichsführer-SS ist jedoch der Ansicht, dass Sie als ehem. Angehöriger der Legion Condor im Ernstfalle bei jeder Waffengattung der Wehrmacht als Freiwilliger angenommen werden” (BAB, R/9361/III, t. 521445, /6/77/39, 16 VIII 1939 r., k. 842).

⁵ BAB, R/9361/III, t.521445, „Stuttgarter NS-Kurier”, 25 V 1940, k. 819.

⁶ Woryginał: „auf Grund seines vorbildlichen Einsatzes für Deutschland [...] seine sofortige Überführung in die Waffen-SS und, seinem Wunsche entsprechend, seinem baldmöglichsten Fronteinsatz” (BA Ludwigsburg, B 162/16592, Kanzlei des Führers der NSDAP, Aktenzeichen II c 80459, 17 V 1940 r., k. 30–31; H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 45).

⁷ BAB, R/9361/III, t. 521445, List Oskara Dirlwangers do Vorberga z Kancelarii Führera, Esslingen, 28 V 1940 r., k. 891; BAB, R/9361/II, t. 169257, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Gauleitung Württemberg-Hohenzollern, 30 X 1942 r., b.p.; BAB, R/9361/II, t. 169257, KvaSchn/De/Gl 1.43 Le/Vo, 23 I 1943 r., b.p.

⁸ YV, JM 2088, ID 3672137, The personal file of Dirlwanger, 16 VIII 1941 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlwanger”, b.d., k. 130; BAB, R/9361/III, t. 521445, Personalnachweis, b.d., k. 741; BA Ludwigsburg, B 162/16592, List do Dirlwangersa, 3 VII 1940 r., k. 34.

⁹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Ergänzungsamt der Waffen-SS, Berlin, 22 VI 1940 r., k. 811.

Regiment Oranienburg)¹⁰. Poza tym nominowano go na stanowisko SS-Führer im Stab der Inspektion der SS-Totenkopfstandarten¹¹.

25 maja 1940 r. Berger napisał do Dirlewangera list, w którym wyraził radość z rehabilitacji i przywrócenia mu honoru¹². W odpowiedzi Dirlewanger przyznał się przyjacielowi, że miał „fuksa” (*Dusel*), ponieważ lekarz oceniający jego zdolności wojskowe jest jego towarzyszem z SA oraz kolegą ze szkoły. Z tego powodu wystawił mu potwierdzenie, że jest „tylko warunkowo zdolny do służby wojskowej i przydatny do pracy dla ojczyzny”¹³.

Berger zasugerował Himmlerowi, aby powierzył Dirlewangerowi szkolenie więźniów skazanych za kłusownictwo i poprowadził ich na front¹⁴. W odpowiedzi na pismo z 4 czerwca 1940 r. dotyczące wstąpienia Dirlewangera do Waffen-SS 15 czerwca Rudolf Brandt w imieniu Himmlera napisał do Bergera: „Reichsführer-SS popiera przyjęcie dr. Oskara Dirlewangera do Waffen-SS oraz nadanie mu stopnia SS-Obersturmführera. Jednocześnie Reichsführer-SS zezwala na przejęcie szkolenia skazanych za kłusownictwo przez dr. D[irlewangera]”¹⁵. Berger przekazał SS-Gruppenführerowi Walterowi Schmittowi: „D[okto]r D[irlewanger] jest nowocześnie wyszkolony i szczególnie wyróżnił się podczas walk Legionu Condor w Hiszpanii. Ma wybrać [ludzi do jednostki] spośród skazanych za kłusownictwo, w celu przeszkolenia ich i wysłania na front”¹⁶. 19 sierpnia Dirlewangera awansowano na SS-Hauptsturmführera¹⁷.

2.1 Powstanie i ewolucja jednostek specjalnych (w tym SS-Sonderkommando „Dirlewanger”)¹⁸

Adolf Hitler nie znosił polowania, nie uważał go też za sport. Jak wspominał Heinrich Hoffmann – jego fotograf i przyjaciel – nie miał nic przeciwko myślistwu jako profesji

¹⁰ YV, JM 2088, ID 3659572, Ha/Fu. Tgb. Nr. 995/41, Beförderung des SS-Standartenführers Dirlewanger, Hauptsturmführer d.R. zum Sturmbannführer d.R., Lublin, 5 VIII 1941 r., b.p.

¹¹ BAB, R/9361/III, t. 521445, List, k. 805.

¹² BAB, R/9361/III, t. 521445, List Gottloba Bergera do Oskara Dirlewangera, Berlin, 25 V 1940 r., k. 792.

¹³ W oryginale: „Ich hatte Dusel, der untersuchende Arzt war ein ehemaliger SA-Kamerad und Schulfreund von mir. Er schrieb mich nur bedingt tauglich u. Arbeitsverwendungsfähig Heimat” (BAB, R/9361/III, t. 521445, List Oskara Dirlewangera do Gottloba Bergera, Stuttgart, 29 V 1940 r., k. 889).

¹⁴ W oryginale: „da er in jeder Form neuzeitlich ausgebildet ist [...] die Ausbildung der wegen Wildddieberei Vorbestraften zu übertragen und ihm dann diese Männer zum Fronteinsatz zu geben” (BAB, NS 19/1207, Ergänzungsamt der Waffen-SS Abt. III Az.: 16, 4 VI 1940 r., k. 1; BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1147).

¹⁵ W oryginale: „Der Reichsführer-SS ist mit der Übernahme des Dr. Oskar Dirlewanger in die Waffen-SS, und zwar als SS-Obersturmführer einverstanden. Ebenso genehmigt der Reichsführer-SS wenn Dr. D. die Ausbildung der wegen Wildddieberei Vorbestraften übertragen erhält” (YV, JM 2088, ID 3672136, Recommendation letter from The personal file of Dirlewanger, 15 VI 1940 r., b.p.).

¹⁶ W oryginale: „Dr. D[irlewanger] ist neuzeitlich ausgebildet und hat sich in den Kämpfen der Legion Condor in Spanien besonders ausgezeichnet. Er soll die Anlese der wegen Wildddieberei Vorbestraften zur Ausbildung und Fronteinsatz erhalten” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Ergänzungsamt der Waffen-SS, Berlin, 22 VI 1940 r., k. 811).

¹⁷ BAB, R/9361/III, t. 521445, List, 19 VIII 1940, k. 804.

¹⁸ Fragmenty tego rozdziału pochodzą z mojej wcześniejszej książki: S. Kuklińska, *Działalność jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (1940–1945)*, 2017, s. 19–26.

i tym, którzy od wczesnej młodości polowali. Nie uznawał zabijania zwierząt dla sportu i rozrywki, ale darzył szacunkiem kłusowników. Doceniał ich znajomość dzikiej przyrody oraz umiejętności. Podczas jednego z obiadów w towarzystwie Hermanna Göringa i Hoffmanna stwierdził: „Poinstruję ministra sprawiedliwości, aby odpowiednio zmienił kary za kłusownictwo! Nakazę również Himmlerowi zwolnić uwięzionych kłusowników i sformować z nich korpus celnie strzelających gajowych, do ochrony dzikich zwierząt!”¹⁹. Podobno, gdy ochłonał, zapomniał o całej sprawie.

Podczas przesłuchań w latach sześćdziesiątych także Gottlob Berger podał, że oddział Dirlewangera został stworzony na specjalne życzenie Adolfa Hitlera w 1940 r.²⁰ 23 marca 1940 r. adiutant Heinricha Himmlera SS-Gruppenführer Karl Wolff podyktował notatkę, w której informował, że Hitler życzy sobie, aby ludzi osadzonych w więzieniach za kłusownictwo – pochodzących z Bawarii lub austriackiego regionu Ostmärkisch²¹ – wysłać na front. W ten sposób mieli otrzymać możliwość odkupienia win i uzyskania amnestii²².

Himmler zachwyił się pomysłem Hitlera²³. Wzorując się na Henryku I Ptaszniku²⁴, pragnął stworzyć oddział złożony z kryminalistów, którym obiecywał wolność, jeśli będą za niego walczyli. Takie jednostki funkcjonowały również w XIX w. W 1882 r. armia austro-węgierska wykorzystywała kompanie karne do pilnowania granicy i blokowania przemytu broni do Czarnogóry. Podczas I wojny światowej armia austro-węgierska w celu ochrony granic w regionach górskich również wykorzystywała kompanie karne – tzw. Strafunis – złożone z kłusowników²⁵. Do powstania tego typu formacji przyczyniła się również żona jednego z osadzonych. W liście do Himmlera prosiła o zwolnienie męża, członka NSDAP, z więzienia. Trafił tam za zastrzelenie jelenia w państwowym lesie. Kobieta sugerowała, aby zamiast trzymać go w więzieniu, dać mu szansę rehabilitacji na froncie, w walce za Führera²⁶.

¹⁹ H. Hoffmann, *Mój przyjaciel Hitler. Wspomnienia fotografa Hitlera*, Warszawa 2015, s. 223–227.

²⁰ W oryginale: „diese Einheit [Dirlewanger] auf persönlichen Wunsch Hitlers selbst im Jahre 1940 aufgestellt zu haben” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1147; zob. też: BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, k. 87).

²¹ *Der Reichsführer SS Tgb. Nr. AR /617/15*, 29 III 1940 za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 32.

²² W oryginale: „Der Führer habe die Absicht, den sogenannten anständigen Wilderern Strafaufschub und ihnen, falls sie sich an der Front gut geführt haben, Amnestie zu gewähren. Der Reichsführer-SS bittet um tunlichst baldige Überlassung einer Aufstellung, aus der alle Namen und Strafen der z. Zt. Einsitzenden Wilderer zu ersehen sind” (*Aktenvermerk des Ministerialrats Sommer*, 26 III 1940, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 27).

²³ Również marszałek III Rzeszy (Reichsmarschall) Hermann Göring optował za tym, żeby sformować oddział złożony z kłusowników mający walczyć z partyzantami. Jak podał Irving: „Z lasów i mokradeł położonych na tyłach nacierających wojsk niemieckich wyłaniały się tymczasem gromady radzieckich partyzantów. Göring zaproponował tworzenie z odbywających kary pozbawienia wolności kłusowników oraz przemytników specjalnych jednostek przeznaczonych do zwalczania partyzantów ich własnymi metodami – grupy te mogłyby, jak to ujął, «palić i łupić» w przydzielonych strefach operacyjnych. Wystąpił również z sugestią, iżby do dwóch przeznaczonych do zwalczania partyzantów pułków wcielać przymusowo Holendrów”. Miało to miejsce w 1942 r. (D. Irving, *Wojna Göringa. Biografia Marszałka Rzeszy*, Kraków 2011, s. 488).

²⁴ Henryk I Ptasznik, niemiecki król panujący w latach 919–936.

²⁵ R. Girtler, *Wilderer. Rebellen in den Bergen*, Wien–Köln–Weimar 2003, s. 106.

²⁶ E. Hobusch, *Wildddieberei und Förstermorde. Band 3, Kriminalkommissar Otto Busdorf – Sein letzter Fall*, Berlin 2002, s. 252–253.

Himmler niezwłocznie zażądał, aby dostarczono mu listę wszystkich osadzonych kłusowników. Miała z nich powstać jednostka specjalna pod szyldem SS złożona ze strzelców wyborowych. Problemy pojawiły się przy wyborze kłusowników: jakie ci ludzie powinni mieć cechy, jakie warunki oraz wymogi spełniać?

Od 1925 r. nazwę SS (Schutzstaffeln – Sztafety Ochronne) nosiły utworzone przez partię grupy aktywistów partyjnych. Odpowiadały głównie za ochronę mityngów i publicznych wystąpień ważnych postaci z NSDAP. Himmler w styczniu 1929 r. przejął małą jednostkę ochrony i w krótkim czasie stworzył z niej organizację paramilitarną z „elitarnymi pretensjami”, która podlegała najwyższemu przywództwu partyjnemu. Członkowie SS nosili brązowe koszule, czarne krawaty, czarne czapki z trupią główką, białą-czarno-czerwone kokardy, bryczesy do konnej jazdy i opaski na ramię ze swastyką²⁷.

Na początku lat trzydziestych Himmler dosyć szybko pokonywał kolejne szczeble kariery, aż osiągnął stanowisko Reichsführera SS. Jego celem było stworzenie korpusu ochrony państwa (Staatsschutzkorps) i zapewnienie pełnego bezpieczeństwa wewnętrznego. Pod koniec lat trzydziestych rozbudował Waffen-SS. W 1941 r. wdrożył opartą na kryteriach rasowych politykę systematycznych masowych mordów. W ten sposób chciał stworzyć nową strukturę władzy, czyli Wielką Rzeszę Niemiecką²⁸.

Dzięki staraniom Himmlera przynależność do SS decydowała o statusie człowieka. Była to elita, do której nie każdy mógł dołączyć. Od członków SS wymagano doskonałej kondycji fizycznej i zdrowotnej. Mieli to być ludzie w wieku od 23 do 25 lat, szczupli i mocno zbudowani, o wzroście przynajmniej 1,70 m. Kandydatów sprawdzano pod kątem „dziedzicznego zdrowia” i „aryjskiego pochodzenia”. Wskazano, że „muszą to być towarzysze, którzy wyznają starą zasadę: «jeden za wszystkich, wszyscy za jednego»”²⁹. Wymagano od nich potwierdzenia, że od 1750 r. w drzewie genealogicznym nie mają żadnych „niearyjskich” przodków, posłuszeństwa wobec Führera i spełnienia wielu kryteriów. „Materiały szkoleniowe wydawane przez Główny Urząd SS (SS Hauptamt)”³⁰ określały następujące cechy szczególne warunkujące wewnętrzną więź integrującą esesmanów: 1. Wspólnota duchowa, u podstaw której tkwią zasady narodowego socjalizmu; 2. Bezwzględna i bezwarunkowa wierność i posłuszeństwo rozkazom, zawarte w słowach: «Moim honorem jest wierność» [Meine Ehre heißt Treue]; 3. Stałe krzewienie i utrzymanie ducha bojowego (*Kampfgeist*), prowadzące do utworzenia niemieckiej warstwy wojowników (*Soldatentum*); 4. Współdziałanie SS w zakresie utworzenia wspólnoty wszystkich narodów germańskich³¹. Zaostrożenie kryteriów rasowych miało uświadomić młodym mężczyznom, że należą do awangardy nadludzi (*Übermensch*), i utrwalić w nich pogardę dla grup etnicznych uznanych za mniej wartościowe, co uprawniało do stosowania najbrutalniejszych środków terroru i przemocy³².

²⁷ P. Longerich, *Himmler...*, s. 11, 139, 143.

²⁸ *Ibidem*, s. 11 i 139.

²⁹ *Ibidem*, s. 141 i 372.

³⁰ Więcej na temat Głównego Urzędu SS: A. Lasik, *Sztafety ochronne...*, s. 55–58.

³¹ K. Grünberg, *SS...*, s. 101.

³² *Ibidem*, s. 101.

„Badania rasowe” obejmowały ocenę ogólnej prezencji kandydata według kryteriów „budowy fizycznej” i „oceny rasowej” (łączna kategoria „wygląd”). Negatywną charakterystykę mogły skompensować „ogólny wygląd” i „postawa mentalna”, a całościową ocenę zamykały test na inteligencję i sprawdziany sportowe. Jeśli „potwierdzony dowód pochodzenia” został zaakceptowany, ale istniały wątpliwości co do „ogólnego wyglądu”, Himmler decydował o przeprowadzeniu „badania rasowo-biologicznego”³³.

Nie było do końca jasne w jaki sposób zastosować wymogi i kryteria SS wobec kłusowników. Nasuwały się pytania: czy do jednostki mają trafiać kłusownicy odbywający wyroki za ciężkie przestępstwa, czy mają być wolni od nałogów? Himmler nie określił granicy wieku ani maksymalnego wyroku kwalifikującego kłusownika do jednostki³⁴. Kandydatów do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” nie obowiązywały ani selekcja rasowa, ani system oceny antropologicznej przeprowadzany przez Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS (Rasse- und Siedlungshauptamt, RuSHA)³⁵.

Himmler wytypował ponad 300 kłusowników³⁶. Ostatecznie na jego rozkaz 88 z nich zwolniono z więzień i przetransportowano do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen w Oranienburgu³⁷. Byli to ludzie urodzeni między 1894 a 1921 r. Ok. 12 proc. pochodziło z Austrii, a 8 proc. z Bawarii. Większość do więzień i obozów trafiła za kłusownictwo, najkrótszy wyrok wynosił cztery miesiące, najdłuższy dwa i pół roku. W tej grupie byli również drobni złodzieje, paserzy i oszuści³⁸. W koszarach w Oranienburgu wszystkich ulokowano w bloku 36, gdzie przebywali pod specjalnym nadzorem policji kryminalnej³⁹.

70–80 kłusowników zostało poddanych wojskowemu szkoleniu w koszarach SS przy obozie Sachsenhausen i otrzymało mundury⁴⁰. Obóz powstał w 1936 r. i był pierwszym obozem koncentracyjnym utworzonym po nominacji Heinricha Himmlera na szefa Niemieckiej Policji. Budowali go głównie więźniowie z obozu w Emslandzie zgodnie z nowymi wytycznymi Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych. W zamierzeniu miał się stać „architektonicznym wyrazem narodowosocjalistycznego obrazu świata, w którym

³³ P. Longeric, *Himmler...*, s. 372–373.

³⁴ *Aktennotiz von Kammergerichtsrat Westphal* 5 IV 1940 za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 32.

³⁵ Profesor K. Schulz z uniwersytetu berlińskiego, prowadzący badania nad rasami, opracował zawarty w dziewięciu punktach system oceny antropologicznej. Do SS przyjmowano tylko tych kandydatów, którzy uzyskali jedną z czterech najwyższych ocen: idealną, doskonałą, bardzo dobrą i dobrą. Chętnych przepytowano o poglądy polityczne ich rodziców oraz rodzeństwa, o drzewo genealogiczne od roku 1750, a także wymagano od nich świadectwa dziedziczności wystawianego przez biuro Komisji do Spraw Rasowych (Y. TERNON, S. HELMAN, *Historia medycyny SS, czyli mit rasizmu biologicznego*, Warszawa 1973, s. 34, za: K. Grünberg, *SS...*, s. 101).

³⁶ *Aktenvermerk 4055/4 – Iva – 1279.42 im Reichsjustizministerium* za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 32.

³⁷ *Ibidem*, s. 32. Karl Vieregge wspominał, że w Sachsenhausen zebrano około 100 kłusowników, z których wybrano 50 (BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456).

³⁸ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 32–33.

³⁹ *Ibidem*, s. 33.

⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 730. Heinz Feiertag podał liczbę 60–70 (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), am Sonntag dem 22. Mai 1960, k. 52).

więźniowie również symbolicznie podlegali absolutnej władzy SS⁴¹. Zyskał szczególną pozycję w strukturze nazistowskich obozów koncentracyjnych⁴².

Lokalizacja obozu była bardzo malownicza. Jeszcze za rządów Eickego willę komendanta wzniesiono w „gaju dębowym otoczonym borem sosnowym”, a „właściwy obóz więźniów [był otoczony] przez ochronny i zasłaniający widok wał budynków funkcjonalnych. Nie dość tego, przy głównej ulicy, która prowadziła obok KL, zbudowano wyglądające idyllicznie półtorapiętrowe domy jednorodzinne z głęboko nasadzonymi, stromymi dachami dwuspadowymi, których kamienne ściany były pokryte drewnianymi elewacjami. Zbudowane dla oficerów SS domy w stylu Heimatschutz, otoczone starym drzewostanem sosnowym, wyglądały niczym leśniczówki na kiczowatych pocztówkach⁴³. Właśnie przy tych „idyllicznych domach”, na poligonie wojskowym SS przeprowadzano szkolenie kłusowników wytypowanych do jednostki Dirlewangera. Współcześnie miejsca te znajdują się poza strefą obozu i nie są udostępnione do zwiedzania.

W zamkniętym kompleksie obiektów Sachsenhausen rozplanowano oddzielne centra funkcjonalne: właściwy obóz, biura komendatury i budynki mieszkalne dla jej personelu oraz baraki straży. Podczas wizytacji pod koniec 1936 r. Himmler ocenił Sachsenhausen jako „zupełnie nowy, nowoczesny i współczesny obóz koncentracyjny (kacet), który można było rozbudowywać⁴⁴. Dodał, że tego typu obozy zabezpieczają „Rzeszę przed wrogami państwa w czasie pokoju, jak również na wypadek mobilizacji⁴⁵.

W latach 1936–1945 przetrzymywano tam ponad 200 tys. ludzi. Początkowo byli to głównie więźniowie polityczni sprzeciwiający się reżimowi, później też członkowie grup uznanych za niższe rasowo lub biologicznie. Od 1939 r. więziono tam również obywateli okupowanych państw Europy⁴⁶. Spośród osadzonych aż do 1945 r. wybierano „ochotników” do jednostki Dirlewangera. Na przełomie 1944 i 1945 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” i późniejszej 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS (36. Grenadier Division der Waffen-SS) wcielono wielu więźniów politycznych.

Do 1939 r. utworzono kolejne obozy wzorowane na tych w Dachau i Sachsenhausen – we Flössenburgu we wschodniej Bawarii (maj 1938 r.), w Mauthausen niedaleko Linzu (sierpień 1938 r.), w Neuengamme w pobliżu Hamburga (grudzień 1938 r.) oraz – dla kobiet – w Ravensbrück (maj 1939 r.). Liczba więźniów powoli rosła od końca 1936 r. Za sprawą działalności Theodora Eickego⁴⁷ niektóre podrzędne funkcje w obozach prze-

⁴¹ *Miejsce Pamięci i Muzeum Sachsenhausen. Zarys historyczny i plan sytuacyjny*, 2012.

⁴² Więcej na temat obozu koncentracyjnego Sachsenhausen zob. G. Finn, *Sachsenhausen 1936–1950: Geschichte eines Lagers*, Berlin 1988; A. Lasik, *Sztafety ochronne...*, <http://www.stiftung-bg.de/gums/de/index.htm> (dostęp 9 II 2018); T. Cieślak, *Oranienburg-Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972.

⁴³ G. Schwarz, *Żony SS-manów. Kobiety w elitarnych kręgach III Rzeszy*, Warszawa 2016, s. 143–144.

⁴⁴ P. Longerich, *Himmler...*, s. 297.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 298.

⁴⁶ *Miejsce Pamięci i Muzeum Sachsenhausen...*

⁴⁷ Theodor Eicke, SS-Obergruppenführer, ur. 17 X 1892 r. w Alzacji, w miejscowości Hudingem (Hampont). Był projektodawcą oraz Inspektorem Obozów Koncentracyjnych, komendantem Dachau oraz twórcą i dowódcą dywizji SS „Totenkopf”. Zginął 26 II 1943 r., podczas walk w Rosji. Więcej na jego temat zob. S. Kuklińska, *SS-Obergruppenführer Theodor Eicke – projektodawca obozów koncentracyjnych i dowódca*

kazywano więźniom – często kryminalnym – którzy w zamian zyskiwali przywileje. W ten sposób SS stopniowo włączało poszczególne grupy osadzonych jako narzędzie do systemu terroru. Ponadto więźniów wykorzystywano w projektach opartych na pracy przymusowej, a w obozach tworzone fabryki. Od 1937 r. zamykano tam również tzw. obiboków i jednostki społeczne. Gdy wybuchła II wojna światowa, Himmler zaczął wykorzystywać tych ludzi do innych celów. W kolejnych latach, w miarę jak rozrastała się jednostka dowodzona przez Dirlewangera, z utworzonych wtedy obozów (poza Ravensbrück) rekrutowano kolejnych „ochotników”.

Jak wspominali skazani za naruszenie prawa łowieckiego (*Verstoßes gegen das Jagdgesetz*) Georg Kraus i Peter Gossens, w obozie w Sachsenhausen w lecie 1940 r. zgromadzono wszystkich osadzonych kłusowników⁴⁸. Około stu przeszło szkolenie militarne. Mimo że ćwiczenia odbywały się poza terenem obozu, to ludzie ci nadal byli zakwaterowani w obozowych barakach. Podczas treningów nosili mundury z runami SS, a instruktorzy wywodzili się z kadry SS, z 5. SS-Totenkopfverbände⁴⁹. Zakładano, że kłusownicy staną się znakomicie wyszkolonymi do walki z partyzantami strzelcami wyborowymi⁵⁰.

Prawdopodobnie Dirlewangera wysłano do Oranienburga już w maju 1940 r., w celu selekcji i wyszkolenia tych ludzi⁵¹. 1 lipca 1940 r. ze sztabu Reichsführera do Inspektoratu SS-Totenkopfstandarten wysłano pismo, w którym poinformowano, że „Obersturmführerowi d.R. Waffen-SS Dirlewangerowi z rozkazu Reichsführera-SS zlecono szkolenie skazanych za kłusownictwo, aby przygotować tych ludzi do wysłania na front. Dirlewanger otrzymał rozkaz, aby niezwłocznie zameldować się w Oranienburgu, w Inspektoracie SS-Totenkopfstandarten w celu rozpoczęcia służby”⁵². Po przybyciu na miejsce zamieszkał w koszarach SS w Oranienburgu⁵³.

dywizji SS „Totenkopf”, mps; A. Lasik, *Sztafety ochronne...*; J. Solarz, *Totenkopf 1939–1943*, Warszawa 2008; Ch.W. Sydnor Jr., *Żołnierze zagłady. Dywizja SS „Totenkopf” 1933–1945*, Warszawa 1998.

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997; *ibidem*, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003.

⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456. Szkolenie przeprowadzali żołnierze z 5. SS-Totenkopf-Standarte (BA Ludwigsburg, B 162/16570, Dr. Kletmann, Die Waffen-SS – eine Dokumentation, 1965 r., k. 319).

⁵⁰ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/3, Abschrift. „SS-Sonder-Bataillon-Dirlewanger”, b.p.

⁵¹ Gerhard Hellkamp wspominał, że przeszkolono około sześćdziesięciu kłusowników, a Dirlewanger pojawił się w Sachsenhausen we wrześniu 1940 r. Następnie przetransportowano ich do Lublina (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission – Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 460).

⁵² W oryginale: „Obersturmführer d.R. der Waffen-SS Dirlewanger, wird auf Befehl des Reichsführers-SS mit der Ausbildung der wegen Wildddieberei Vorbestraften beauftragt, um diese Männer zu einem späteren Fronteinsatz vorzubereiten.

Dirlewanger hat den Befehl, sich umgehend in Oranienburg, bei der Inspektion der SS-Totenkopfstandarten zum Dienst Eintritt zu melden” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Der Reichsführer-SS, SS-Personalhauptamt, Schm/O., Berlin, 1 VII 1940 r., k. 806).

⁵³ BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d., k. 747.

Dzięki zachowanemu późniejszemu dziennikowi II Batalionu SS-Sonderregiment „Dirlewanger” z 12 czerwca 1944 r. możemy zorientować się, jak wyglądało szkolenie w Oranienburgu:

„Godzina i rodzaj służby.

05.00 – Pobudka.

05.05 – 05.25 – Poranna gimnastyka.

05.45 – 06.00 – Wydawanie kawy.

06.30 – 07.30 – Lekcja na temat broni,

a) zaawansowani: MG 34⁵⁴,

b) początkujący: broń strzelecka Gew 98k⁵⁵.

07.35 – 08.45 – Nauka strzelania: Obchodzenie się z bronią podczas strzelania, elementy toru lotu pocisku.

09.00 – 12.00 – Zajęcia praktyczne ze strzelania: Celowanie, składanie się do strzału, rodzaje postaw strzeleckich.

Każda kompania w tym samym czasie wykonywała:

Strzelanie nr 1:150 m z pozycji leżącej.

12.30 – Obiad.

14.00 – 16.00 – Szkolenie ogólne:

Formy porządku ogólnego, zgodnie z H. Dv. 130/2 a, cyf. 246–303.

16.30 – 17.15 – Lekcja: Stanie na czatach oraz na posterunku, obrona pozycji.

17.15 – 18.00 – Czyszczenie broni, jednoczesna nauka nowych pieśni marszowych.

Na zakończenie apel z bronią.

19.00 – Wydanie rozkazów.

19.30 – 20.00 Kolacja.

22.00 – Capstrzyk⁵⁶.

Tworzenie komanda wspierał przyjaciel Dirlewangera z Esslingen, szef Głównego Urzędu SS (SS-Hauptamt) Gottlob Berger, który odpowiadał za rekrutację oddziałów Waffen-SS i opiekę nad nimi⁵⁷. Prawdopodobnie to on dokonał pierwszej selekcji kłusowników, których później zaakceptował Dirlewanger⁵⁸. Na rozkaz Himmlera 1 lipca 1940 r. w obozie

⁵⁴ Karabin maszynowy MG 34 (Maschinengewehr 34), uniwersalny karabin maszynowy kalibru 7,92 x 57 mm. Charakteryzował się nietypowymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi: zależnie od potrzeby mógł być zasilany z magazynków lub z taśmy. Modyfikacja rodzaju zasilania wymagała wymiany pokrywy komory zamkowej (jedna komora miała gniazdo magazynka, a druga mechanizm przesuwu taśmy). Był podstawową zespołową bronią maszynową niemieckich sił zbrojnych. Dzięki jego szybkostrzelności dobry strzelec mógł uniemożliwić podejście żołnierzom przeciwnika do niemieckich pozycji (więcej o tym karabinie i szkoleniu rekrutów: Ch. McNab, *Armia Hitlera*, Warszawa 2014, s. 42–55).

⁵⁵ Mauser Gewehr 98k, karabin przystosowany do amunicji 7,92 x 57 mm. Magazynek zawierał pięć nabojów, broń wyposażono w celownik szczerbinkowy i tradycyjny wycior (więcej: *ibidem*, s. 42–55).

⁵⁶ *Dziennik II Batalionu SS-Sonderregiment „Dirlewanger”*, 12 VI 1944 za: R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 11.

⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1147.

⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456.

koncentracyjnym w Sachsenhausen utworzono Oddział Kłusowników „Oranienburg” (SS-Wilddiebkommando „Oranienburg”) ⁵⁹.

Ostatecznie Dirlewanger wybrał tylko 55 osób ⁶⁰. Więźniowie, których odrzucił, nie ponieśli żadnych konsekwencji, poza tym, że zostali odesłani do ośrodków, w których przebywali wcześniej i odbywali dalszą karę. Według pierwszych założeń kompania miała szkolić strzelców wyborowych dla oddziałów SS. Jednostka, poprzez „wykorzystanie szczególnie zdolności kłusowników”, była przeznaczona do walki z partyzantami ⁶¹.

1 września 1940 r. przemianowano ją na SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (Trup-penteil 00512) ⁶². W rozkazach i innych dokumentach do 1942 r. nazwa jednostki była zapisywana różnie (np. SS-Sonderformation „Dirlewanger”, Einheit „Dirlewanger” itd.), ale najczęściej stosowano nazwę SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. W Oranienburgu szkolił ją 5. Pułk SS „Totenkopf” (5. SS-Totenkopf Regiment) ⁶³. Prawdopodobnie jeszcze w Oranienburgu do jednostki dołączyło kolejnych pięciu kłusowników, zatem w sumie liczyła sześćdziesięciu mężczyzn ⁶⁴. Początkowo członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” byli „jedyne” kłusownikami, bez stopni wojskowych. Esesmanami byli tylko żołnierze mający stopień Unterführera i wyższy ⁶⁵.

SS-Hauptascharführer Wilhelm Schlauter – od maja 1933 r. żołnierz „Leibstandarte SS Adolf Hitler” – w październiku 1940 r. został odkomenderowany do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, w którym jak wspominał, służyło trzydziestu kłusowników. W koszarach LAH w Berlinie-Lichterfelde otrzymał pisemny rozkaz przeniesienia do Oranienburga. Tam zameldował się u Oskara Dirlewangera. Gdy zrozumiał do jakiej jednostki dostał przydział, był strasznie wzburzony. Dzwonił ze skargą do Sturmbannführera Willego Schinke, który mu ten rozkaz przekazał, ale ten stwierdził, że jego zadanie nie przynosi mu hańby. Do obowiązków Schlautera należało szkolenie kłusowników, a o postępach co pewien czas meldował Schinkemu. Jeszcze będąc w LAH, od 1934 r., zajmował się szkoleniem nowych rekrutów ⁶⁶.

⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, [b.d.], k. 133.

⁶⁰ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 25. Z kolei Heinz Feiertag w latach sześćdziesiątych opowiadał, że w Oranienburgu wybrano 60–70 osób (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), am Sonntag dem 22. Mai 1960, k. 52).

⁶¹ W oryginale: „Die Einheit war unter Ausnutzung der «besonderen Fähigkeiten der Wilderer» zum Einsatz im Partisanenkampf vorgesehen” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 5; BAB, ZM 1454, SS IIA 13, Vernehmungsniederschrift, Lublin, 26 VIII 1941 r., k. 134).

⁶² Dekretem z 29 I 1942 r. Himmler uczynił ją oddziałem ochotników Waffen-SS i otrzymała nazwę SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 5).

⁶³ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 33.

⁶⁴ Według dokumentu R 22/1009 z Bundesarchiv w lipcu 1940 r. przybyło maksymalnie jeszcze pięciu kłusowników (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 33 i 423, przypis 31).

⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 617.

⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1554.

Mimo poparcia Hitlera i Himmlera dla pomysłu utworzenia jednostki złożonej z kłusowników, protesty wywołało przyłączenie jej do elitarnego SS. Niechęć wzbudził pomysł nadania skazańcom jego emblematów. W związku z tym miała ona charakter specjalny, działała w ramach Waffen-SS, ale oficjalnie do niego nie należała. Początkowo, w zależności od sytuacji i potrzeb, podlegała rozkazom Waffen-SS, policji i wojskom lądowym⁶⁷. Ze starych mundurów SS, które otrzymali jej członkowie, odrputo emblematy SS. Na lewym rękawie pozostał tylko nazistowski orzeł.

Jak podał Josef Rau dopiero w 1943 r. nadano im, zamiast run SS, patkę „ze skrzyżowanymi granatami” i karabinem⁶⁸ (zapewne miał na myśli skrzyżowane karabiny i granat pod nimi). Potwierdził to jeden z pierwszych żołnierzy Dirlewangera – Franz Wegscheider. Wskazał on, że latem 1940 r. w obozie Sachsenhausen przydzielono go do oddziału kłusowników („Wildschützen-Einheit”), który następnie przemianowano na Dirlewanger-Einheit. W latach sześćdziesiątych wspominał, że należeli do SS i nosili mundury SS, ale pozbawione insygniów SS⁶⁹.

Zaraz po szkoleniu do jednostki przydzielono czterech Unterführerów z Pułku SS „Germania” (Ers.-Btl.SS „Germania”), a pół roku później dołączył do niej nieznany z nazwiska Oberscharführer z „Leibstandarte SS Adolf Hitler”, który w 1939 r. odbył miesięczną karę więzienia, prawdopodobnie za przywłaszczenie pieniędzy⁷⁰.

Oskar Dirlewanger od początku istnienia jednostki miał specjalne prawa. Na podstawie decyzji Himmlera mógł bez odwoływania się do sądów wojskowych dowolnie karać swoich ludzi: chłostą, odesłaniem do obozu, a nawet śmiercią. Wszyscy żołnierze zdawali sobie sprawę, że jest „panem życia i śmierci” (*Herr über Leben und Tod*). Erich von dem Bach-Zelewski wspominał: „Gdy Dirlewanger się u mnie zameldował [w 1942 r.], przedstawił mi wytyczne od Himmlera. Według tych dyspozycji Dirlewanger był samodzielnym sędzią wobec swoich podwładnych [...]. Dirlewanger był uprawniony do natychmiastowego, bez dłuższych procedur, wydawania wyroków śmierci wobec swoich żołnierzy”⁷¹.

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1147.

⁶⁸ W oryginale: „Eingekleidet wurden wir in alte SS – Uniformen, zuächst ohne jegliche Abzeichen, außer dem Hoheitsadler auf dem linken Arm. Später erhielten wir Kragenspiegel mit Totenkopf und überkreuzten Handgranaten. Die SS – Runen hat die Einheit Dirlewanger nie erhalten, auch nicht im später Verlauf Krieger, als sie bereits eine Brigade geworden war” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsident Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 730; Josef Rau opisał tu późniejszy emblemat 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „Dirlewanger”, skrzyżowane granaty. Zobacz też: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 34).

⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1452.

⁷⁰ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 46.

⁷¹ W oryginale: „Wie Dirlewanger sich bei mir meldete, brachte er eine Verfügung von Himmler vor. Nach dieser Verfügung war Dirlewanger selbst der Gerichtsherr seiner Männer [...]. So war Dirlewanger berechtigt, sofort ohne längeres Verfahren Todesurteile über seine Leute zu verhängen” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 52).

3. Zadania jednostki w Generalnym Gubernatorstwie

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” było przeznaczone do zadań specjalnych. Dzięki swoim umiejętnościom kłusownicy potrafili szybko i sprawnie, niezauważeni przemieszczać się po lasach. Mieli przede wszystkim zwalczać partyzantów i bandy (*Partisanenbekämpfung* i *Bandenbekämpfung*). Przygotowywali ich specjaliści zajmujący się rekrutami z najlepszych jednostek Waffen-SS.

Zanim trafili na Białoruś, kontynuowali szkolenie w Generalnym Gubernatorstwie, pełniąc służbę wartowniczą w obozach pracy dla ludności żydowskiej, zwalczając przemyt i handel na czarnym rynku. Jak podali po wojnie niektórzy żołnierze, do późniejszych działań przygotowywali się również we Lwowie (Lemberg)¹. Ich zadania w dystrykcie lubelskim podsumował 5 sierpnia 1941 r. Dowódca Policji i SS (SSPF) na ten dystrykt – Odilo Lotario Globocnik²: „Dirlewanger jako dowódca jednostki wykonywał doskonałą pracę podczas [nadzorowania] kopania rowów przy Bugu i jako komendant obozu dla Żydów w Dzikowie. Po zakończeniu prac przy Bugu otrzymał od Dowódcy SS i Policji na dystrykt Lublin specjalne zadanie. Dirlewanger pokazał niezwykle umiejętności w walce ze szmuglem i handlem na czarnym rynku, tak samo potrafił zastosować odpowiednie środki w walce z polskim ruchem oporu, poza tym zawsze osiąga pozytywne wyniki przy wszystkich powierzonych mu zadaniach”³.

¹ Gustav Brusberg, Georg Kraus oraz Peter Gossens podali, że wczesną jesienią 1940 r. kontynuowali szkolenie we Lwowie, dopiero później zostali skierowani do Lublina (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 837; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003). Natomiast Erich Illing stwierdził, że na początku 1941 r. wysłano ich do Lwowa lub Lublina (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 249).

² Więcej na temat Odilo Globocnika: B. Rieger, *Odilo Globocnik...*

³ Woryginalne: „Dirlewanger leistete als Führer seines Kommandos hervorragende Arbeit während des Grabenbaus am Bug und als Lagerkommandant des Judenlagers in Dzikow. Nachdem der Grabenbau am Bug fertiggestellt war, wurde er dem SS- und Polizeiführer Lublin für besondere Einsätze zur Verfügung gestellt. Dirlewanger bewies seine außergewöhnlichen Qualitäten bei allen Operationen zur Bekämpfung von Schmuggel und Schwarzmarktaktivitäten ebenso wie bei den Maßnahmen gegen die polnische

Od października 1940 do początku 1942 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przebywało w Generalnym Gubernatorstwie⁴. Poza szkoleniem i zdobywaniem umiejętności przydatnych w starciach z partyzantami jednostka pełniła m.in. służbę wartowniczą w obozie pracy dla ludności żydowskiej w Starym Dzikowie i działała w Lublinie. Skupiała się na zwalczaniu nielegalnego handlu. Jej członkowie dopuszczali się licznych rekwizycji i różnych przewinień, dlatego wszczęto przeciwko nim postępowanie wyjaśniające⁵.

3.1 Stary Dzików

Szkolenie w Sachsenhausen prawdopodobnie zakończyło się w październiku 1940 r. Z Oranienburga SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zostało przeniesione do GG, do Lublina, gdzie jego członków zakwaterowano razem z innymi jednostkami SS w centrum miasta, w budynku szkoły⁶. Spędzili tam dzień i wyruszyli do Starego Dzikowa⁷. Działali w gminach Stary Dzików, Bełżec i Narol⁸. Poczta polowa SS-Sonderkommando „Dirlewanger” mieściła się w Bełżcu i odbierano ją na polskiej poczcie⁹.

W tym czasie jednostka była podzielona na mniejsze kilkusobowe grupy, które miały wyznaczone różne zadania. Dowodzili nimi SS-Unterscharführerzy¹⁰. Niektórzy kłusownicy przebywali w Starym Dzikowie, kolejni nadzorowali budowę rowów i umocnień przy Bugu, jeszcze inni pełnili służbę w Bełżcu, w pobliżu Chełma¹¹ i Dębina¹², a kilku wysłano do Rygi¹³ i Lwowa.

Widerstandsbewegung und erreichte positive Ergebnisse bei allen ihm übertragenen Aufgaben” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 47).

⁴ Śledczy w latach sześćdziesiątych ustalili, że jednostka od 1 IX 1940 r. do 25 II 1942 r. przebywała w dystrykcie lubelskim (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 5).

⁵ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 43.

⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618.

⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1554. Z kolei Friedrich Walter podał, że w Lublinie przebywali od dwóch do trzech tygodni, a potem przeniesiono ich do Starego Dzikowa (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle – I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 614; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618). Niewykluczone, że obaj mają rację, ponieważ jednostka została podzielona na mniejsze oddziały, które w innym czasie wysłano w różne miejsca o czym piszę dalej.

⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Auszugsweise Abschrift von Blatt 206 bis 214 der Akten 29 Js 46/62 der Staatsanwaltschaft Essen, 24 VII 1962 r., k. 198.

⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1556.

¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1454; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle – I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 614 i inne zeznania.

SS-Unterführer, odpowiednik Unterscharführera w Waffen-SS. SS-Unterscharführer, najniższy podoficerski stopień w Waffen-SS, odpowiadał stopniowi Unteroffizier w Wehrmachcie. Oznaką stopnia Unterscharführera była jedna kwadratowa gwiazdka noszona na lewej patce kołnierza.

¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle – I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 614.

¹² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 730.

¹³ Franz Wegscheider w czteroosobowej grupie został wysłany do Rygi (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1454). Także Konrad Morgen zeznał, że oddział

Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” nie byli przydzieleni lekarze ani dentyści. Jak stwierdził Wilhelm Schlauter, Dirlewanger sam otaczał podwładnych opieką medyczną¹⁴. Potwierdził to Friedrich Walter, który przypominał sobie, że dopiero podczas działań na Białorusi w jednostce pojawił się sanitariusz Engelage. W przypadku cięższych chorób czy ran żołnierzy odsyłano do najbliższego szpitala¹⁵.

Franz Wegscheider wskazał, że do Lublina trafił z trzema innymi żołnierzami. Dowodził nimi SS-Unterscharführer Schneidt. Stamtąd ich mały oddział wysłano prosto do Rygi, gdzie miał zameldować się u lokalnego Dowódcy SS i Policji (SSPF) Waltera Schrödera¹⁶. Do zadań Wegscheidera, który działał w rejonie Jeziora Pskowskiego, należało polowanie i dostarczanie zdobytej w ten sposób zwierzyny Schröderowi¹⁷. Wegscheider wspominał, że w Rydze przebywali do świąt Bożego Narodzenia 1942 r., kiedy to wrócili do Lublina¹⁸. Można się domyslać, że miał na myśli święta 1941 r., ponieważ w 1942 r. jednostka stacjonowała już na Białorusi. W Rydze żołnierze Dirlewangera prawdopodobnie nadzorowali „duży magazyn” lub getto¹⁹.

Gustav Brusberg, Georg Kraus oraz Peter Gossens podali, że wczesną jesienią 1940 r. wysłano ich do Lwowa. Erich Illing zeznał, że miało to miejsce na początku 1941 r.²⁰ Nie wskazali, co tam robili, powiedzieli tylko, że kontynuowali szkolenie. Jednak porównując te informacje z zadaniami pozostałych podwładnych Dirlewangera można podejrzewać, że również ta grupa nadzorowała żydowski obóz pracy. Poza strażnikami z SS więźniów pilnowali Ukraińcy. Data, którą podał Illing, wydaje się najbardziej prawdopodobna.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” trafił do tego miasta (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Eidesstattliche Erklärung, Konrad Morgen, Norymberga, 16 XII 1947 r., k. 1133).

¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1557.

¹⁵ W oryginale: „Ich kann sagen, daß die Einheit vor Beginn des Rußlandfeldzuges keinen Arzt hatte. Ich habe nur den Sanitäter Engelage in Erinnerung, der bei leichten Erkrankungen das Revier leitete. Wenn eine schwere Erkrankung eines Einheitsangehörigen vorkam, dann wurde der Patient in ein Lazarett, das nächstgelegen war, überwiesen” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 625).

¹⁶ SS-Brigadeführer Walther Schröder, ur. 26 II 1902 r. w Lubece, zm. 31 X 1973 r. Od 4 VIII 1941 r. pełnił funkcję Dowódcy SS i Policji w Rydze (zob. więcej: *Walter Schröder*, https://de.wikipedia.org/wiki/Walther_Schröder, dostęp 19 III 2019).

¹⁷ W oryginale: „Ich jedenfalls bekam einen feinen Jagdstutzen mit Zielfernrohr und hatte nicht anderes zu tun, als auf Jagd zu gehen. Das von mir erlegte Wild hatte ich dann beim SSPF abzuliefern. Zur Verfügung wurde mir damals ein Kraftrad [...] gestellt. Meine Jagden für den SSPF hatte ich nur im Bereiche des Pleiskauer Sees durchzuführen” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1454).

¹⁸ *Ibidem*, k. 1454.

¹⁹ W oryginale: „Wie ich später hörte, kam u. a. ein Kommando nach Riga und hatte dort ein großes Depot zu bewachen” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618). Getto w Rydze założono na mocy rozporządzenia z 23 VIII 1941 r., a w październiku tego roku Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy wydał rozkaz, by getta w Rydze i w Mińsku rozdzieliły między siebie 50 tys. przyjezdnych Żydów.

²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 837; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997; *ibidem*, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003; BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 249.

W czerwcu 1941 r. we Lwowie przy ul. Janowskiej ludzie Odilo Globocnika (firma Deutsche Ausrüstungswerke, DAW) przejęli żydowską fabrykę budowy maszyn młyńskich Steinhausa. Podobnie jak w Lublinie utworzono tam obóz pracy dla Żydów²¹.

We wrześniu 1941 r. wybudowano kompleks baraków, a cały obóz otoczono ogrodzeniem z drutu kolczastego i wieżami strażniczymi. Nie wykonano infrastruktury sanitarnej ani grzewczej, znajdowały się tam tylko nieliczne latryny i umywalnie. Więźniowie spali na długich, zbiorowych pryzkach, bez koców i pościeli. Panował terror, codziennością były bicie, tortury i egzekucje²².

Josef Rau stwierdził, że na początku 1940 r. trafił do Dębina, położonego na północ od Lublina. Tam do ich zadań należało nadzorowanie budowy mostów oraz pilnowanie bliżej nieokreślonych obiektów. Po mniej więcej ośmiu tygodniach skierowano ich do Lublina²³. Dodał, że z Lublina w zimie 1940 r. wysłano ich także do Starego Dzikowa, w pobliżu Bełżca i Narola. W Lublinie z powrotem znaleźli się na początku 1941 r.²⁴

Czterech żołnierzy Dirlewangera wysłano jako wartowników do umieszczonego w budynku seminarium duchownego obozu pracy dla ludności żydowskiej Krasno na zachodniej Ukrainie, koło Łucka. Początkowo przebywało w nim niewielu Żydów, jednak stopniowo pod rozkazami SS-Oberscharführera Heinza Feiertaga znalazło się tam około czterystu robotników przymusowych. Założono liczne warsztaty, m.in. szewski i krawiecki, działające na rzecz III Rzeszy²⁵. W 1942 r. Feiertag tak opisał ich zadania: „Przybyłem do Łucka z trzema innymi żołnierzami na szkolenie oddziałów zabezpieczających gospodarstwa na Ukrainie. [...] W nim [obozie] pracowało około pięciuset Żydów. Najpierw, razem z moimi trzema ludźmi, ogrodziłem teren obozu, następnie sprowadziłem Żydów z getta do pracy w obozie.

W magazynie produkowano następujące rzeczy: pastę do butów, pastę do podłogi, mydła i szczotki. W jednym zakładzie było zatrudnionych około 6–8 ludzi. Obozowi podlegał również zakład krawiecki, w którym pracowało 40 robotników i znajdowało się 60 maszyn do szycia pochodzących z konfiskaty, pracował jeden szewc i jeden pikowacz. [...]

Warsztaty Niemieckie, jak nazwałem to przedsięwzięcie, odnoszą duże sukcesy finansowe. Zakład przez pierwsze 2,5 miesiąca przyniósł dochód netto w wysokości 25 tys.

²¹ M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo...*, s. 232.

²² Więcej na temat obozu janowskiego we Lwowie, zob. *Obóz janowski – niemiecki obóz pracy przymusowej i obóz koncentracyjny* (ul. Janowska 134; ob. Szewczenki 134), <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/703-lwow/116-miejsca-martyrologii/47981-oboz-janowski-niemiecki-oboz-pracy-przymusowej-i-oboz-koncentracyjny-ul-janowska-134-ob-szewczenki> (dostęp 22 IV 2018); *Janowski obóz we Lwowie*, http://www.jhi.pl/psj/janowski_oboz_we_Lwowie (dostęp 22 IV 2018).

²³ W oryginale: „Nach Abschluß der militärischen Grundausbildung in Oranienburg, etwa im Frühjahr 1940, kam dann unsere Formation zunächst nach Deblin/Polen, wo wir beim Brückenbau zur Objektbewachung eingesetzt wurden. Von hier aus kamen wir nach etwa 8 Wochen nach Lublin und wurden dort in einem großen vierstöckigen Gebäude in der Chopina Straße untergebracht” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 730–731).

²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 731.

²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211–212.

marek. Niestety zakład przejęła administracja cywilna²⁶. Według dokumentu z 1967 r. podwładnymi Feiertaga z jednostki Dirlewangera byli Franz Hunke oraz bracia Gottlieb i Franz Zalscy. Do ich zadań należało również wyszkolenie Ukraińców, którzy nadzorowali pracowników żydowskich²⁷.

W powojennym procesie świadek żydowski, który był robotnikiem w tym obozie, tak opisał działania SS-Oberscharführera Feiertaga: „F. odwiedzał warsztaty kilkakrotnie w ciągu dnia. Nie było dnia, żeby nie zbił któregoś z pracowników. [...]”

Dokładnie pamiętam, jak jednego razu w zakładzie szewskim na jego zamówienie wykonano parę butów z cholewami. F. był z nich bardzo zadowolony. Na dowód swojego zachwytu nakazał brygadziście, Żydowi Wydrze, zaordynować 15–20 ciosów kijem. F. doskonale wiedział, jak dręczyć więźniów. [...]”

W obozie nie było dnia, żeby ktoś nie otrzymał lania. [...] Do bicia na gołe ciało używano kija. Biło dwóch esesmanów.

Cały dzień napawali się [znęcaniem się nad] ofiarą. Wyzywali go [więźnia], rozkazywali mu, kazali śpiewać piosenki, a potem kazali mu się całkowicie rozebrać [i] wykopać sobie grób na dziedzińcu obozu. To dręczenie trwało kilka godzin [...] Ostatecznie go zastrzelili²⁸. Podobnie traktowano więźniów w obozie pracy w Starym Dzikowie.

Według moich ustaleń do Starego Dzikowa SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przybyło w październiku 1940 r. i pełniło tam służbę wartowniczą w obozie pracy dla ludności żydowskiej. Powstał on w październiku 1940 r. i w ramach planu „Otto”²⁹ był najbardziej

²⁶ Woryginale: „Ich bin nach Luck gekommen mit 3 Männern zur Ausbildung eines landwirtschaftlichen Schutzkommandos von Ukrainern. [...] In ihm habe ich mit etwa 500 Juden gearbeitet. Zunächst habe ich selbst das Lager mit meinen 3 Männern umzäunt, dann habe ich mir die Juden aus dem Ghetto geholt und in das Lager zur Arbeit gebracht. [...]”

In dem Lager wurde folgendes hergestellt: Schuhcreme, Bohnerwachs, Seifen- und Bürstenwaren. In jeder dieser Abteilungen waren etwa 6–8 Mann beschäftigt. Zum Lager gehörte außerdem eine Schneiderei mit 40 Arbeitern und 60 Nähmaschinen, die durch Beschlagnahme zusammengekommen waren, eine Schusterei und eine Stepperei. [...]”

Die Deutschen Werkstätten, wie ich den Betrieb genannt habe, arbeitet mit großem finanziellen Erfolg. Der Betrieb hat in den ersten 2 1/2 Monaten einen Reingewinn von 25.000 Mark gehabt. Leider ist der Betrieb später in die Zivilverwaltung übergegangen” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 54–55).

²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211.

²⁸ Woryginale: „F. hat die Arbeitswerkstätten mehrmals am Tag aufgesucht. Es gab keinen Fall, in dem er dabei die dort beschäftigten Lagerinsassen nicht geschlagen hätte. [...]”

Ich erinnere mich genau, daß ihm einmal in der Schuhmacherabteilung auf seine Bestellung hin ein Paar schöner Stiefel angefertigt worden war. F. war mit der Arbeit sehr zufrieden. Als Beweis seiner Zufriedenheit ließ er dem Vorarbeiter, dem Juden Wydra, daraufhin 15–20 Stockschläge verabfolgen. F. verstand es, die Lagerinsassen zu quälen. [...]”

Im Lager verging kaum ein Tag, an dem nicht jemand auf Befehl Fs. Prügel erhielt. [...] Die Prügel wurde mit einem Stock auf die nackten Körper verabfolgt. Zwei SS Männer schlugen dabei. [...]”

Einem ganzen Tag lang weideten sie sich an ihrem Opfer. Sie beschimpften ihn, befahlen ihm, Lieder zu singen, und dann, sich vollkommen auszuziehen und sein Grab auf dem Hof des Lagers zu graben. Dieses Quälen ihres Opfer dauerte mehrere Stunden. [...] Schließlich erschossen sie ihn. [...]” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 55).

²⁹ Plan „Otto” zakładał budowę sieci obozów pracy od wiosny 1940 r. i wzniesienie umocnień na linii demarkacyjnej ze Związkiem Radzieckim. Wykonanie tego zadania zależne było od stworzenia kompleksu

oddalony od obozu centralnego w Bełżcu³⁰. W Starym Dzikowie członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, w sile około 60–70 ludzi, przede wszystkim przechodzili dalsze szkolenie, m.in. uczono ich jazdy konnej³¹.

Zgodnie z informacjami podawanymi przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” obóz pracy w Starym Dzikowie działał bardzo krótko, tylko przez kilka tygodni. Instytucja ta bazuje na wspomnieniach pochodzącego z Częstochowy żydowskiego więźnia Olmera (kierownika rady obozowej), który opowiadał: „stosunki były mocno nieodpowiednie. Tak jak w Cieszanowie [gdzie również znajdował się obóz pracy podlegający temu w Bełżcu], i tu odległość od Bełżca wynosząca 45 km odgrywała decydującą rolę. Na szczęście jednak Obóz ten trwał stosunkowo krótko, także konsekwencje były dla nas mniej bolesne”. Zgodnie z jego przekazem obóz w Dzikowie zlikwidowano w listopadzie 1940 r.³², co nie pokrywa się z zeznaniami żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger” z lat czterdziestych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Informacje, że przestał funkcjonować pod koniec 1940 r., wynikają też stąd, że Odilo Globocnik w tamtym czasie zlikwidował sieć obozów pracy pod Bełżcem. Mimo tego tysiące Żydów nadal pracowało w innych obozach w dystrykcie lubelskim w 1941 r., a nawet jeszcze w 1942 r.³³

Jednostka stacjonowała w Starym Dzikowie do wiosny 1941 r., co potwierdza, że obóz funkcjonował do tego czasu. Poświadczają to zeznania, które w 1941 r. złożyli przed Gestapo Żydzi Sara Bergmann (zatrudniona przez Dirlewangera jako tłumaczka), Mendel Rosenberg (trafił do obozu w Starym Dzikowie w styczniu 1941 r., o czym wspominał Izaak Flomenbaum), Josef Tintenfisch i Moszek Wassermann (także osadzeni w Starym Dzikowie w styczniu 1941 r.)³⁴. Zgodnie z ich przekazem obóz ten funkcjonował przynajmniej do stycznia 1941 r., a zlikwidowano go najprawdopodobniej wczesną wiosną. Żydzi umieszczeni w obozach pracy budowali drogi, mosty, lotniska i fortyfikacje na granicy ze Związkiem Radzieckim, regulowali koryta rzek i wykonywali prace melioracyjne.

Według SS-Rottenführera Ericha Selzera, należącego do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od czerwca 1940 r., głównym zadaniem jednostki w Starym Dzikowie było nadzorowanie Żydów wykonujących roboty drogowe i wznoszących Wał Wschodni. Wspominał,

obozów, które powstały w przygranicznych miejscowościach, takich jak Bełżec, Cieszanów, Dzików, Lipsko, Narol, Płazów. Były to tzw. obozy fortyfikacyjne. Realizację planu zawieszono jesienią 1940 r., prawdopodobnie z powodu przygotowań do ofensywy na wschodzie w ramach operacji „Barbarossa” (więcej na temat planu „Otto”: J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Lublin 1998; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004; J. Chmielewski, *Obozy pracy w dystrykcie lubelskim*, <http://teatrnn.pl/leksykon/node/1668#2>, dostęp 22 II 2017).

³⁰ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 44.

³¹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1453.

³² *Dzików*, http://teatrnn.pl/leksykon/kalendarium/wydarzenie_miejsce/1708 (dostęp 14 IX 2016).

³³ M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo...*, s. 172.

³⁴ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Mendela Rosenberga, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Izaaka Flomenbauma, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Josefa Tintenfisch, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Moszka Wassermann, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.

że osadzeni Żydzi pochodzili z całego Generalnego Gubernatorstwa i w Starym Dzikowie umieszczono ich w dwóch dużych obozach³⁵. Wał Wschodni był zupełnie bezsensownym projektem Odilo Globocnika budowanym wzdłuż granicy sowieckiej strefy okupacyjnej. Aktywność Globocnika na tym terenie spowodowała, że okręg lubelski stał się centrum pracy niewolniczej w Generalnym Gubernatorstwie. W pobliżu Lublina Żydzi z innych okręgów byli zazwyczaj wykorzystywani w dużych projektach i lokowani w specjalnych obozach, w prymitywnych i nieodpowiednich warunkach³⁶.

Do obozu w Starym Dzikowie, będącego pod dowództwem Oskara Dirlewangera, skierowano około tysiąca Żydów z sąsiedniego obozu w Cieszanowie. Ulokowano ich w dwóch stodółach, jednej położonej na terenie plebanii greckokatolickiej i drugiej należącej do plebanii rzymskokatolickiej. Obóz otoczono drutem kolczastym³⁷. Wartownikami byli ludzie z SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, którzy kwaterowali w budynku miejscowej szkoły³⁸. Oskar Dirlewanger mieszkał w innym obiekcie, w którym znajdowała się stółka³⁹. Między Bełżcem a Starym Dzikowem miał powstać około 50-kilometrowy wał obronny. By wykonać to zadanie, utworzono obozy w Starym Dzikowie, Bełżcu, Lipsku, Płazowie i Cieszanowie. Oficjalnie funkcjonowały pod nazwą Obóz Pracy nr 1, obozy bełżeckie albo obozy SS-Grenzsicherungs-Baukommando⁴⁰. Podobnie jak w innych obozach, także tutaj znęcano się nad robotnikami przymusowymi, np. organizowano im tzw. kąpiel w pobliskim stawie. Zdarzało się, że rozstrzeliwano więźniów, którzy próbowali uciec lub nie nadawali się do pracy (chorych i starych).

Śledztwo przeprowadzone przez Gestapo w 1941 r. wykazało, że niektórych robotników przymusowych Oskar Dirlewanger zwalniał z obozu za odpowiednią opłatą. Co ciekawe, przesłuchiwanie więźniowie zaświadczały, że po jej uiszczeniu otrzymywali (lub mieli dostać) od niego pokwitowanie i faktycznie byli wypuszczani do domów⁴¹. Wg śledztwa Gestapo dochodziło do malwersacji. Dirlewanger odznaczał się niezwykłą przebiegłością i sprytem w kwestiach finansowych.

³⁵ *Ibidem*, Zeznania SS-Rottenführera Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., k. 42–45.

³⁶ B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999, s. 164.

³⁷ J. Grechuta, *Obozy pracy dla Żydów w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego w 1940 r. (Bełżec, Lipsko, Płazów, Cieszanów, Dzików Stary)* [w:] *Polska–Ukraina. Wspólna przeszłość*, materiały z sesji „Dziedzictwo kulturowe pogranicza polsko-ukraińskiego” (Cieszanów, 29 IX 2006) i konferencji „Polska Ukraina. Wspólna przeszłość” (Cieszanów, 25–26 XI 2006), Cieszanów 2007, s. 50.

³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1453; BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1555; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1555.

⁴⁰ J. Grechuta, *Obozy pracy dla Żydów...*, s. 36–37.

⁴¹ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania SS-Hauptsturmführera Dirlewangera, Lublin, 14 X 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania SS-Rottenführera Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Mendela Rosenberga, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Izaaka Flomenbauma, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., k. 27; *ibidem*, Zeznania Josefa Tintenfischa, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Moszka Wassermanna, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.

SS-Rottenführer Erich Selzer wspominał, że w Starym Dzikowie jednostka współpracowała z policją ukraińską, od której otrzymywała meldunki o przebywających na tym terenie przestępcach i bandytach. Według niego Dirlewanger odkomenderowywał niektórych swoich ludzi, żeby ich zatrzymali i umieścili w obozie pracy⁴².

Do zadań SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w rejonie Starego Dzikowa i Lublina należało również patrolowanie lasów w poszukiwaniu grup i siedlisk partyzanckich. Według Gottloba Bergera często zdarzało się, że oddziały partyzanckie napadały i zabijały niemieckich urzędników (zapewne strażników) oraz pracujących dla nich Polaków. Poza tym dochodziło do kradzieży drewna. Podwładni Dirlewangera nadzorowali teren w promieniu 40–50 km⁴³.

W jednostce Dirlewangera podczas pobytu w Starym Dzikowie brakowało oficerów. Z tego powodu jego ówczesnym zastępcą był SS-Hauptscharführer Wilhelm Schlauter. Przez okres około 8 tygodni Dirlewanger przebywał na urlopie lub załatwiał coś w Berlinie. Wtedy też dowodzenie w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” objął Schlauter⁴⁴.

W tym okresie część SS-Sonderkommando „Dirlewanger” działała w gminie Narol, gdzie prawdopodobnie pilnowano Cyganów przetrzymywanych w dużej stodole dworskiej i łączącym się z nią spichlerzu, w dawnym folwarku Lewandowskich. Gdy zostali wywiezieni do obozu koncentracyjnego w Auschwitz, nadzorowano robotników żydowskich wykorzystywanych do budowy umocnień wzdłuż nowo wytyczonej granicy⁴⁵. Żołnierze Dirlewangera pilnowali także żydowskich robotników w Bełżcu⁴⁶.

Na przełomie 1940 i 1941 r. wizytację w Starym Dzikowie przeprowadził Gottlob Berger. Sprawdził nie tylko funkcjonowanie obozu, ale też postępy w szkoleniu żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Wkrótce, w lutym 1941 r., Wilhelm Schlauter został zwolniony z obowiązku przygotowywania podwładnych Dirlewangera, ponieważ wykonał swoje zadanie. Rozkaz w tej sprawie musiał być wysłany dwukrotnie, ponieważ Oskar Dirlewanger go zignorował⁴⁷.

⁴² *Ibidem*, Zeznania SS-Rottenführera Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., k. 42–45.

⁴³ W oryginale: „Auch zwischen den beiden Kriegen mit Polen und Rußland habe es eine rege Partisanentätigkeit in den umfangreichen Wäldern bei Lublin gegeben. Es seien wöchentlich mindestens ein bei deutschen Dienststellen arbeitender Pole und zwei deutsche Beamte durch Partisanen getötet worden. Dirlewanger habe allerdings viele Kommandos gehabt und teilweise sogar Männer zur Forstwache abgegeben, weil seinerzeit häufig Holz gestohlen worden sei. Die Angehörigen der Einheit Dirlewanger seien in kleineren Gruppen über einen Umkreis von 40–50 Kilometer eingesetzt gewesen” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1148).

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r.; BA Ludwigsburg, B 162/5926, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965, k. 1555. Brak oficerów w początkowym okresie działania jednostki oraz przybycie Schlautera („Schleuder”) potwierdził Friedrich Walter. Zeznał, że Schlauter przez pewien czas pełnił funkcję zastępcy Oskara Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621).

⁴⁵ <http://www.belzec.pl/index.php?historia,0,0,pl> (dostęp 30 I 2016).

⁴⁶ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 48–49.

⁴⁷ W oryginale: „Ich weiß, daß kurz darauf nacheinander 2 Rückversetzungsbefehle kamen, die aber zunächst von Dirlewanger ignoriert wurden” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1555).

3.2 Lublin

Ze Starego Dzikowa w lutym lub marcu 1941 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zostało skierowane do Lublina⁴⁸. Odbywało się to stopniowo, wysyłano tam pojedyncze, mniejsze grupy i oddziały. Cała jednostka, lub jej większość, zgrupowała się w mieście dopiero na początku lata 1941 r.⁴⁹ Stacjonowała przy ul. „Szopena” 18, w „starym domu”. Była to duża, czteropiętrowa kamienica, w której znajdowało się 6–8 mieszkań oraz piwnica na węgiel. Na podwórzu mieściły się kuchnia oraz kantyna⁵⁰.

Esesman Alfred Koziel⁵¹, który nadzorował strażników w obozie pracy przy ul. Lipowej, został zakwaterowany na parterze tego budynku razem z członkami jednostki Dirlewangera. Wspominał, że stacjonowała tam tylko część jednostki, w sile kompanii. Pozostałych ulokowano w szkole zakonu Bernardynów. Przy Chopina było biuro i kantyna SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Stołówka mieściła się w niewielkim pokoiku, do którego wstawiono małą ładę i dwa stoliki. Biuro i mieszkanie Dirlewangera ulokowano na parterze tej kamienicy⁵².

W SS-Sonderkommando „Dirlewanger” znajdowało się wtedy 62 żołnierzy i 11 lub 12 Unterführerów⁵³. W Lublinie, jak wspominali Franz Wegscheider oraz Josef Rau, skupiano się na dalszym szkoleniu. Wartę i służbę pełnili żołnierze, którzy już wcześniej byli w wojsku⁵⁴.

⁴⁸ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Sary Bergmann, Lublin, 30 X 1941 r., k. 63; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618. SS-Hauptscharführer Reinhold Kluß podał, że SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przybyło do Lublina w kwietniu albo maju 1941 r. (AIPN, GK 103/72, Vernehmungsniederschrift, Lublin, 13 XII 1941 r., k. 98).

⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 618; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 614.

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1452–1453. Z kolei Friedrich Walter podał adres ul. Chopina 19 (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 625. Zob. też: BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 731; BA Ludwigsburg, B 162/5924, Tgb. Nr. SK. Zst. I/14-180/62, Vernehmungsniederschrift, Curt Karl Vollmer, Ludwigsburg, 27 V 1964 r., k. 1093).

⁵¹ Alfred Paul Koziel, ur. 26 VI 1904 r. w Katowicach (Kattowitz). Do kwietnia 1940 r. pracował jako urzędnik w urzędzie skarbowym w Kamiennej Górze na Śląsku (Landeshut/Schlesien). Potem wstąpił do Waffen-SS w Krakowie, a po około trzech miesiącach przeniesiono go do Radomia. Tam przeszedł gruntowne szkolenie, które trwało do jesieni 1940 r. W październiku 1940 r. oddelegowano go do Lublina, gdzie miał nadzorować strażników w obozie przy ul. Lipowej. Poza tym pełnił służbę wartowniczą w obozie koncentracyjnym na Majdanku. Razem z dziewięcioma innymi esesmanami został zakwaterowany w mieszkaniu na parterze w kamienicy przy ul. Chopina, w której stacjonowali żołnierze Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/5923, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK K 6259, Alfred Paul Koziel, Ansbach, 15 III 1964 r., k. 977–981).

⁵² *Ibidem*, k. 977–978; BA Ludwigsburg, B 162/5924, Tgb. Nr. SK. Zst. I/14-180/62, Vernehmungsniederschrift, Curt Karl Vollmer, Ludwigsburg 27 V 1964 r., k. 1093.

⁵³ AIPN, GK 103/72, Vernehmungsniederschrift, Lublin, 13 XII 1941 r., k. 98–99.

⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1453; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 731.

Josef Rau zeznał, że w Lublinie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przekształcono w jednostkę zmotoryzowaną. Otrzymała motocykle i samochody ciężarowe, które wykorzystywała m.in. do tego, by dostarczać zaopatrzenie⁵⁵. Utworzono oddziały motocyklistów, do jednego z nich został przydzielony Rau. Na jeden motocykl przypadało trzech żołnierzy: kierowca i dwóch strzelców. Początkowo uzbrojeni byli w pistolety, z czasem otrzymali karabiny maszynowe. Łącznie w oddziale motocyklistów było wtedy dwanaście załóg⁵⁶. Z kolei Franz Wegscheider podał, że w Lublinie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” nie posiadało jeszcze własnych ciężarówek ani kierowców. W razie potrzeby kooperowano z lubelskimi oddziałami policyjnymi. Jednostka nie miała wielkiej siły bojowej – składała się zaledwie z 60–70 mężczyzn⁵⁷.

Irmgard Rickheim (narzeczona Odilo Globocnika), która udzieliła wywiadu Berndtowi Riegerowi, opisała Lublin z 1940 r. jako miasto nieróżniące się zbytnio od Berlina i stwierdziła, że „Lublin należał do SS”. Centralny pl. Litewski przemianowano na Adolf-Hitler Platz, główne koszary otrzymały imię byłego szofera Hitlera – Juliusa Schrecka. W Lublinie były też Reinhard-Heydrich Strasse i Ostland Strasse, a w centrum znajdowały się biura i mieszkania członków SS i rodzin niemieckiej administracji cywilnej. Polacy i Żydzi zostali przesiedleni do dzielnic podmiejskich. Lublin stał się typowo niemieckim miastem. Wszystkie ślady polskie i żydowskie usunięto, a na fasadach reprezentacyjnych budynków powiewały niemieckie sztandary⁵⁸. 20 marca 1941 r. ukazało się następujące zarządzenie gubernatora dystryktu lubelskiego Ernsta Emila Zörnera: „Ze względu na dobro publiczne zostaje z natychmiastową mocą utworzona w Lublinie zamknięta żydowska dzielnica mieszkaniowa (getto), celem przeprowadzenia tegoż zarządzam:

1. Granice getta w Lublinie są wyznaczone następującymi ulicami: od rogu Kowalskiej poprzez Kowalską, Krawiecką wzdłuż bloku domów zaznaczonych na planie, przecinając wolne pole Siennej do Kalinowszczyzny aż do rogu Franciszkańskiej, Franciszkańską poprzez Unicką aż do rogu Lubartowskiej, Lubartowską aż do rogu Kowalskiej. Domy użyteczności publicznej i inne domy zajęte przez urzędy i formacje oraz kościoły nie objęte są tym rozporządzeniem.

2. W tej żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej winni zamieszkać wszyscy w Lublinie osiadli Żydzi. Poza gettem Żydom stały pobyt wzbroniony”⁵⁹.

⁵⁵ W oryginale: „Hier wurde nunmehr die ganze Formation D[irlewanger] umgestaltet als motorisierte Einheit, und zwar zur Hälfte als Kradschützen und zur anderen Hälfte als Transporteinheit, welche mit Lastwagen ausgestattet wurde und Transporte verschiedener Art (Verpflegungs- und Materialtransporte pp.) im Distrikt Lublin durchzuführen hatte” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 731).

⁵⁶ W oryginale: „Ich selbst wurde der Kradschützenabteilung zugeteilt, welche aus 12 B-Krad – Besatzungen zu je drei Mann bestand. Eine Kradbesatzung bestand aus einem Fahrer und zwei Schützen, welche zunächst mit Pistolen und später mit Maschinenpistolen ausgerüstet waren” (*ibidem*, k. 731, 740).

⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1453.

⁵⁸ Na podstawie wywiadów udzielonych Riegerowi przez Rickheim (B. Rieger, *Odilo Globocnik, twórca nazi-stowskich obozów śmierci*, Zakrzewo 2009, s. 111; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 50–51).

⁵⁹ M. Szablowska-Zaremba, *Getta w Lublinie*, http://teatrnn.pl/leksykon/node/609/getta_w_lublinie?kat=907 (dostęp 14 IX 2016).

Termin przeniesienia Żydów do dzielnicy żydowskiej wyznaczono na 5 kwietnia 1941 r., wtedy też utworzono pierwsze getto na Podzamczu. Nie działało zbyt długo, już rok później zostało zlikwidowane w ramach akcji „Reinhardt”. W nocy z 16 na 17 marca 1942 r. rozpoczęto akcję likwidacyjną, a 15 kwietnia 1942 r. teren był już „wolny od Żydów”⁶⁰.

W dystrykcie lubelskim SS-Sonderkommando „Dirlewanger” podlegało Odilo Globocnikowi, który funkcję Dowódcy Policji i SS (SSPF) na dystrykt lubelski pełnił przez prawie cztery lata. Poza tym był szefem lokalnego biura NSDAP jako Distriktsstandortführer (najwyższy rangą partyjny administrator w dystrykcie) i głównym przedstawicielem Heinricha Himmlera jako Komisarz Rzeszy do Spraw Umacniania Niemczyzny w GG (Reichkomissar für die Festigung deutschen Volkstums)⁶¹. Himmler polecił mu „stworzyć system baz SS i policji na nowych terenach wschodnich” i upoważnił, by akcję „poszukiwania krwi niemieckiej” poszerzył na całe GG⁶². Globocnik stał się również centralną postacią polityki osiedleńczej w GG.

Globocnik nadzorował wszystkie zakłady karne i obozy działające w dystrykcie. W grudniu 1939 r. przy ul. Lipowej 7 i 9 utworzono jeden z największych obozów pracy dla ludności żydowskiej w Lublinie. Wtedy też rozpoczęto budowę pierwszych baraków, w których miały się znaleźć manufaktury i kwatery dla więźniów żydowskich. W 1941 r. obóz przejęła spółka Deutsche Ausrüstungswerke (Niemieckie Zakłady Zaopatrzenia), a kompleks powiększono o warsztaty, magazyny, stajnię, administrację obozową i koszary SS⁶³.

W obozie stworzono pracownie rzemieślnicze wyposażone w sprzęty pochodzące z rekwizycji przeprowadzonych w żydowskich firmach. Obóz ten był pierwszym działającym jako sprawne przedsiębiorstwo, dzięki któremu Globocnik mógł się bogacić. Wykorzystywano w nim zdolności rękodzielnicze Żydów⁶⁴. Mieścił się w nim magazyn zrabowanych cennych przedmiotów, które znalazły się tam m.in. wskutek działań jednostki Dirlewangera⁶⁵. Żydowskich pracowników nadzorowały kolejno Selbstschutz, SS-Sonderkommando „Dirlewanger” i komando „Kluß”. Gdy na przełomie 1941 i 1942 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wycofano z GG, służbę wartowniczą zaczęli pełnić strażnicy z obozu koncentracyjnego Lublin, a później wachmani z Trawniki.

Warunki bytowe w obozie były tragiczne, więźniowie mieszkali w rozsypujących się budynkach stajennych. Mordercza praca w połączeniu z minimalnymi racjami żywnościowymi zbierała śmiertelne żniwo. Robotników bito i dręczono, dochodziło do egzekucji.

⁶⁰ *Ibidem*, http://teatrnn.pl/leksykon/node/609/getta_w_lublinie?kat=907 (dostęp 14 IX 2016); S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 52.

⁶¹ B. Rieger, *Odilo Globocnik...*, s. 83.

W polskiej literaturze występują różne tłumaczenia stanowiska Reichkomissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV): Komisarz do Spraw Umacniania Niemczyzny (Niemieckości) Rzeszy, Komisarz Rzeszy do Spraw Konsolidacji Narodu Niemieckiego, Komisarz do Spraw Utrwalania Germanizacji itp.

⁶² P. Longerich, *Himmler...*, s. 714.

⁶³ Więcej na temat tego obozu zob. *Obóz pracy dla Żydów przy ulicy Lipowej 7 w Lublinie* (<http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/oboz-pracy-dla-zydow-przy-ulicy-lipowej-7-w-lublinie/#p5>, dostęp 22 IV 2018; *Nazistowski obóz pracy przymusowej przy ul. Lipowej 7*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264-lublin/116-miejsca-martyrologii/47898-nazistowski-oboz-pracy-przymusowej-przy-ul-lipowej-7>, dostęp 22 IV 2018).

⁶⁴ B. Rieger, *Odilo Globocnik...*, s. 87.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 87.

Żołnierze Dirlewangera przeprowadzali rekwizycje, np. maszyn do szycia niezbędnych do pracy w obozie⁶⁶. Według zeznań Wernera Schindlera⁶⁷, który przebywał w obozie pracy przy ul. Lipowej, oraz informacji podanych na ich podstawie w tzw. Aktach Michalsena, żołnierze SS-Sonderkommando „Dirlewanger” uczestniczyli w likwidacji wspomnianego getta i obozu przy ul. Lipowej w lecie 1942 r.⁶⁸ Nie jest to jednak możliwe, ponieważ na przełomie lat 1941 i 1942 jednostka została przeniesiona na Białoruś, a w lecie 1942 r. kwaterowała już w rejonie Mohylewa.

5 sierpnia 1941 r. Oskar Dirlewanger w uznaniu za zasługi podczas działań na terenie GG (nadzorowanie robotników przymusowych podczas kopania rowów w pobliżu Bełżca, dowodzenie obozem dla Żydów w Starym Dzikowie oraz zwalczanie szmuglu i handlu na czarnym rynku) został awansowany ze stopnia SS-Hauptsturmführera na SS-Sturm-bannführera der Reserve⁶⁹. SS-Brigadeführer Odilo Globocnik zaznaczył, że Dirlewanger w swoich działaniach był niezastąpiony. Nominację poparł SS-Obergruppenführer Friedrich Wilhelm Krüger, Wyższy Dowódca SS i Policji „Wschód” (Generalne Gubernatorstwo)⁷⁰.

Podwładni Dirlewangera w Lublinie wielokrotnie naruszali prawo – handlowali z Polakami na czarnym rynku, sprzedawali niemieckie towary, niedostępne dla Polaków (żywność, papierosy, alkohol) i ubrania⁷¹. Poza nadzorowaniem obozu w Starym Dzikowie działali również w obozie koncentracyjnym na Majdanku⁷². Dopuszczali się szantaży, defraudacji, od ludności wymuszali pieniądze i molestowali Żydówki. Przysłowiowym

⁶⁶ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Verhandelt!, Sara Elka Rozencawig, Lublin, 5 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Przesłuchanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.

⁶⁷ Werner Schindler, ur. w 1912 r. Jako więzień przebywał w obozie pracy przy ul. Lipowej w Lublinie. 23 III 1943 r. razem z ośmioma współwięźniami zdołał uciec i dotarł do Warszawy. Na dwa dni przed wybuchem powstania (1943) trafił do getta warszawskiego, z którego przedostał się na aryjską stronę kanałami i pod fałszywym nazwiskiem ukrywał się w mieście do 19 I 1945 r. Walczył w powstaniu warszawskim w 1944 r. (BA Ludwigsburg, B 162/1708, Akta Michalsena. Raport o ocalałych Wernera Schindlera „*Ich habe Lublin und Majdanek überlebt*”, k. 2297–2298).

⁶⁸ W oryginale: „Dies war im Sommer 1942. Die Exekution wurde von Angehörigen des SS-Sonderkommando Dirlewanger durchgeführt, welchem übrigens auch die Wachmannschaften unseres Lagers z.T. Angehörten” (*ibidem*, k. 2300).

⁶⁹ W oryginale: „Dirlewanger hat während des Einsatzes beim Buggrabenbau Belcez [Bełżec] und bei der Führung des Judenlagers Dzikow sein Kommando hervorragend geführt. Nach Beendigung der Arbeiten am Buggraben stand er dem SS- und Polizeiführer Lublin für Sondereinsatz zur Verfügung. Bei der Bekämpfung von Schmuggel und Schleichhandel sowie der polnischen Widerstandsbewegung hat sich Dirlewanger bei allen Einsätzen ausgezeichnet bewährt und seine Aufträge stets restlos positiv durchgeführt. Es wird gebeten, den Hauptsturmführer d.R. Dirlewanger zum SS-Sturm-bannführer d.R. zu befördern” (YV, JM 2088, ID 3659572, Ha/Fu. Tgb. Nr. 995/41, Beförderung des SS-Standartenführers Dirlewanger, Hauptsturmführer d.R. zum Sturm-bannführer d.R., Lublin, 5 VIII 1941 r., Proposal to promote Dirlewanger, b.p.) W polskiej armii odpowiednikiem SS-Hauptsturmführera jest kapitan, a SS-Sturm-bannführera – major. Według niektórych źródeł awans przyznano Dirlewangerowi 9 XI 1941 r. (BAB, R/9361/III, t. 521445, Pismo Heinricha Himmlera do Oskara Dirlewangera, [b.d.] k. 803).

⁷⁰ W oryginale: „Dirlewanger in seiner derzeitigen Verwendung ausserordentlich bewährt hat. Der Beförderungsvorschlag ist vom Hoheren SS- und Polizeiführer Ost, SS-Obergruppenführer Krüger befürwortet” (YV, JM 2088, ID3672137, The personal file of Dirlewanger, 27 IX 1941 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Pers. Stelle I 2a/Az.: 16 d/H/Pae, Berlin, 27 IX 1941 r., k. 798).

⁷¹ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 54.

⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 5.

„ostatnim gwoździem do trumny” było wstrzyknięcie strychniny 57 Żydom w obozie w Starym Dzikowie⁷³, o czym opowiedział dr Konrad Morgen⁷⁴: „Przypominam sobie z akt, że Żydówki zabijano zastrzykami ze strychniny, a ze zwłok robiono mydło”⁷⁵. Do zeznań Konrada Morgena nie można jednak przywiązywać szczególnej wagi. Jak podałam we wstępie, nawet śledczy podczas procesu norymberskiego odrzucili jego zeznania stwierdzając, że są zbyt niedorzeczne.

Jednakże do podania zastrzyków z trucizną 57 Żydom faktycznie doszło w Lublinie⁷⁶. W liście z 20 marca 1942 r. do SS-Untersturmführera dr. Friedricha w Głównym Urzędzie SS (Hauptamt SS, Amt I) Dirlewanger napisał: „To, że pozwoliłem lekarzowi SS otruć Żydów (57), zamiast ich rozstrzelać, jest prawdą. Zrobiłem to, aby uratować ubrania (buty z cholewami itd.), które przekazałem SS-Hauptsturmführerowi Streibelowi dla jego robotników przymusowych. Złote zęby zabitych Żydów wrywał dowódca Rezerwy SS i Policji w Lublinie [Reserviers der SS- und Polizeiführers Lublin], na porządne protezy dla esesmanów”⁷⁷. Ze względu na złamanie zasad dyskrecji wywołało to olbrzymie

⁷³ Według niektórych zeznań mogło się to wydarzyć w Lublinie. Jednak wszyscy pytani o to żołnierze, starając się uniknąć kary, odpowiadali bardzo niejasno. Większość utrzymywała, że nic takiego nie miało miejsca, natomiast pojedynczy podwładni Dirlewangera mówili, że o tym słyszeli, jednak nie brali w tym udziału ani nie wiedzą, kto mógł w tym uczestniczyć. Przesłuchujący w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dopytywali również o lekarza SS, który podawał Żydom zastrzyki. Żaden z indagowanych nie potrafił go wskazać. Faktem jest, że w tym czasie do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” nie był przydzielony żaden lekarz, a o pomoc medyczną zwracano się do innych jednostek. Z tego wniosek, że opisywany przez śledczych lekarz SS należał do podobnego komanda działającego wtedy na tym terenie (przykładowe zeznania dotyczące tej kwestii: BA Ludwigsburg, B 162/5924, Tgb. Nr. SK. Zst. I/14-180/62, Vernehmungsniederschrift, Curt Karl Vollmer, Ludwigsburg 27 V 1964 r., k. 1093).

Josef Rau wspominał, że mniej więcej trzy razy widział, jak z piwnicy kamienicy przy ul. Chopina w Lublinie, w której stacjonowali żołnierze Dirlewangera, wynoszono nagie zwłoki do ciężarówek. Oceniał, że ciało mogło być około 40–50, głównie mężczyzn, ale czasem także kobiet. Dzieci nie było. Załadunek wykonywali ludzie z oddziału transportowego (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 733–737).

⁷⁴ Dr Konrad Morgen (SS-Sturmabführer), sędzia SS i prawnik zajmujący się zbrodniami popełnianymi m.in. w obozach koncentracyjnych (więcej na jego temat: H. Pauer-Studer, J. D. Velleman, *Konrad Morgen. The Conscience of a Nazi Judge*, 2015).

⁷⁵ W oryginale: „Es ist mir aus den Akten erinnerlich, dass Jüdinnen mit Strichninspritzen umgebracht wurden, aus den Leichen ist Seife gemacht worden” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Eidesstattliche Erklärung, Konrad Morgen, Norymberga, 16 XII 1947 r., k. 1133).

⁷⁶ W drugiej połowie lat sześćdziesiątych toczyło się kilka postępowań w tej sprawie. Przesłuchano wielu świadków, aby ustalić nazwisko lekarza SS, który wstrzyknął strychninę więźniom. W 1967 r. prokuratura w Wiedniu ustaliła, że tej zbrodni dopuścił się dr Dominik Romani (BA Ludwigsburg, B 162/5925, 55.223-18/67, Dortiges Aktenzeichen 29 Js 46/62, Wien, 28 VII 1967 r., k. 1343–1344; więcej na temat służby medycznej i lekarzy działających w Lublinie w 1941 r. zob. BA Ludwigsburg, B 162/5925, 45 Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 1373–1381).

⁷⁷ W oryginale: „Daß ich die Juden (57) damals durch den SS-Arzt von Lublin vergiften ließ, anstatt sie zu erschießen, ist richtig. Ich tat dies, um die Bekleidung (Stiefel usw.) zu retten, die ich dem SS-Hauptsturmführer Streibel für seine Zwangsarbeiter überließ. Die Goldzähne wurden bei dieser Sache den toten Juden durch den Leiter des Reserviers der SS- und Polizeiführers Lublin herausgebrochen, um anständige Material für Zahnersatz von SS-Männern zu haben” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 2–3; BA Ludwigsburg, B 162/5925, 45 Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 1374).

oburzenie innych nazistów. Przesłuchiwany w latach sześćdziesiątych Karl Streibel wszystkiemu zaprzeczył. Nie chciał mieć nic wspólnego z podejrzeniami o zbrodnie wojenne⁷⁸.

SS-Unterscharführer Peter Erretkamps dodał, że to wydarzenie miało miejsce latem 1941 r. Opisywał, że później ciała około pięćdziesięciu mężczyzn i kobiet wyniesiono z piwnicy ich kwatery – wcześniej zeznał, że był jednym z „tragarzy”⁷⁹. Wskazał, że razem z sześcioma innymi żołnierzami (m.in. Karlem Kunzem) wywiózł zwłoki ciężarówką⁸⁰, a jedna z zabitych kobiet mogła mieć 25 lat i była w zaawansowanej ciąży. Dirlewanger szturchnął ją butem w brzuch, stwierdzając do swoich dwóch towarzyszy, że za miesiąc urodziłby się „bachor”⁸¹.

Do zadań SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należało również nadzorowanie ludności cywilnej i sprawdzanie przestrzegania godziny policyjnej: „Jeśli nocą spotykaliśmy Polaków naruszających godzinę policyjną, musieliśmy ich zatrzymać i zabrać do naszego miejsca zakwaterowania. Zamykaliśmy ich w piwnicy i następnego dnia rano byli zwalniani, zazwyczaj po tym, jak ich wychłostano. Zatrzymanych zazwyczaj przesłuchiowano. Przesłuchania prowadził osobiście Dirlewanger w obecności Strumpfa i kilku innych Unterführerów. Przypominam sobie nazwiska: Feiertag, Haag i Eckert. Podczas przesłuchań [ludzie] byli bici. Często było słycać krzyki z pokoju przesłuchań”. Poza tym żołnierze Dirlewangera odpowiadali za kontrole drogowe – sprawdzali dokumenty i pojazdy⁸².

Jak podali Peter Longerich oraz Martin Winstone, w listopadzie 1941 r. na polecenie Globocnika SS-Sonderkommando „Dirlewanger” pomagało wysiedlić ponad 2 tys. Polaków z siedmiu wsi dystryktu lubelskiego, aby zrobić miejsce dla 105 rodzin volksdeutschów z dystryktu radomskiego. Była to jedna z wielu akcji przesiedleńczych zaplanowanych przez Himmlera, aby opróżnić teren dla etnicznych Niemców (wstęp do akcji zamojskiej). W tym samym czasie rozpoczęto „ogólny przegląd” polskiej ludności i jej majątku. Sama

⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 19.

⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1191; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 3. Jak wspomniałam, świadkiem wynoszenia ciał (40–50) z piwnicy był także SS-Unterscharführer Josef Rau (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 4; BA Ludwigsburg, B 162/5925, 45 Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 1373–1375).

⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1192.

⁸¹ W oryginale: „Eine der Leichen war die einer hochschwangeren Frau im Alter von etwa 25 Jahren. Die Frau könnte im 7. oder 8. schwangerschaftsmonat gewesen sein. Ich sehe noch, wie Dirlewanger zu dieser Leiche hinging, dann mit stiefel gegen den Bauch drückte und hierbei sinngemäß sagte, daß in etwa einem Monat wieder so ein Balg dagewesen wäre. Dies sagte Dirlewanger nicht etwa zu uns Leichenträgern, sondern er sagte es zu seinem beiden Begleitern” (BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1190–1191).

⁸² W oryginale: „Wenn nachts von uns Polen bei Übertretung der Sperrstunden auf der Straße betroffen wurden, so mußten wir diese festnehmen und in unsere Unterkunft bringen. Hier wurden dieselben im Keller eingesperrt und am nächsten Morgen wieder entlassen, nachdem sie in den meisten Fällen verprügelt worden sind. Diese Festgenommenen sind auch immer vernommen worden. Die Vernehmungen wurden jeweils von Dirlewanger selbst geführt im Beisein des Geschäftszimmer-Schreibers Strumpf und einiger anderer Unterführer. Ich erinnere mich hier an die Namen Feiertag, Haag und Eckert. Es wurde auch bei diesen Vernehmungen geprügelt. Man konnte desöfteren aus dem Vernehmungsraum die Festgenommenen schreien hören” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732).

operacja nie zakończyła się jednak sukcesem, o czym świadczy raport naczelnika powiatu zamojskiego Helmutha Weißenmaiera z 20 listopada. Plany przewiezienia wysiedlonych chłopów dalej na wschód udaremniły władze okupacyjne na Wołyniu, a ludność, zarówno polska, jak i ukraińska zaczęła mieć obawy, że będą następnymi wysiedlonymi. W związku z tym zaczęli porzucać rodzinne wioski⁸³.

W Lublinie żołnierze Dirlewangera nie pełnili zbyt uciążliwej i niebezpiecznej służby. Sprawiali za to sporo kłopotów, przez co również pisano na jednostkę donosy. W efekcie Oskar Dirlewanger 24 października 1941 r. wydał rozkaz dotyczący „Prawa i porządku” (*Zucht und Ordnung*) w miejscu zakwaterowania: „Z rozkazu Dowódcy SS i Policji odpowiadam za porządek i czystość w domu na Chopena 19. Schody i korytarz prowadzące na piętro lepią się od brudu. [...] Pijani mężczyźni często rozbijają okna i celowo niszczą drzwi i wyposażenie. Do wczesnych godzin porannych słychać w domu nie tylko śpiewy i muzykę, ale także wrzaski, tańce i awantury; stało się normą, że późno w nocy i nad ranem mężczyźni wracają do domu, krzycząc i wrzeszcząc.

Odwiedziny kobiet przybrały skalę, której nie można zaakceptować w przypadku zakwaterowania wojskowego. [...] Podwórce i ogródek są traktowane jak wysypisko śmieci, mimo że jest tam przygotowana skrzynia na odpady. [...] Po tym, jak wszystkie próby powstrzymania tego cygańskiego życia za pomocą pouczeń i ostrzeżeń zawiodły, rozkazuję:

1) [...] Przy kolejnych nocnych ekscesach (hałas – gwałtowne strzelaniny – niszczenie wyposażenia, ostrzeliwanie opraw oświetlenia itd.) sprawcy zostaną w nocy umieszczeni przeze mnie w areszcie, a następnego dnia zostaną ukarani. To samo dotyczy naruszenia ciszy nocnej po 22.00.

U.v.D. [skrót niejasny] mojego komanda ma rozkaz każdego wieczoru o godzinie 22.00 wyjąć bezpiecznik od oświetlenia na schodach; jeśli po 22.00 będą paliły się światła, usunę je”⁸⁴. Przy ul. Chopina jednostka stacjonowała prawdopodobnie do świąt Bożego Narodzenia 1941 r. Przed przeniesieniem mieszkali w bliżej nieokreślonych barakach⁸⁵.

⁸³ P. Longerich, *Himmler...*, s. 714–715; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo...*, s. 260–261.

⁸⁴ W oryginale: „Dem SS und Polizeiführer bin ich für militärische Ordnung und Sauberkeit im Hause Chopena 19 verantwortlich. Der Treppenaufgang und die Gänge in den Stockwerken starren vor Schmutz. [...] Häufig werden von angetrunkenen Männern Fenster eingeschlagen und Türen sowie Einrichtungsgegenstände mutwillig beschädigt. Bis in die frühen Morgenstunden wird im Hause nicht nur gesungen und musiziert, sondern auch gegröhlt, getanzt und randaliert; es ist zur Gewohnheit geworden, daß die spät in der Nacht und in den Morgenstunden heimkehrenden Männer im Hause schreien und johlen.

Der Besuch von Frauen und Weibern hat einen für eine militärische Unterkunft nicht mehr tragbaren Umfang angenommen. [...] Hof und Garten werden als Müllablagerungsstätte benutzt, obwohl ich eine große Abfallkiste anfertigen ließ. [...] Nachdem alle Versuche, dieses Zigeunerleben durch Belehrungen und Ermahnungen abzustellen, fehlgeschlagen sind, wird folgendes befohlen.

1) [...] Bei künftigen nächtlichen Exzessen (Radau-Scharfschießen-multiwiliger Zerstörung von Einrichtungsgegenständen, Abschießen von Beleuchtungskörpern usw.) werden die Täter von mir über Nacht in Gewahrsam und am anderen Morgen der zuständigen Stelle zur Bestrafung überstellt. Dasselbe gilt bei ruhestörendem Lärm nach 22 Uhr.

2) Der U. v. D. meines Kommandos hat Befehl, jeden Abend um 22 Uhr die Sicherung für die Treppenbeleuchtung heraus und zu sich zu nehmen; wenn nach 22 Uhr auf den Gängen Licht brennt, werde ich die Lichtleitung entfernen lassen” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 50–51).

⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1454.

Jeszcze w Starym Dzikowie Oskar Dirlewanger zatrudnił jako tłumaczkę Żydówkę Sarę Bergmann, która razem z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” trafiła do Lublina. W tym czasie krążyły pogłoski na temat ich romansu⁸⁶.

Gottlob Berger, który z Oskarem Dirlewangerem przyjaźnił się już wiele lat przed wybuchem II wojny światowej, w 1965 r. zeznał, że ten faktycznie miał romanse z Żydówkami. Stwierdził, że podczas odwiedzin w Starym Dzikowie (zorganizowano towarzyskie polowanie) widział Dirlewangera w towarzystwie dwóch Żydówek i niewątpliwie łączyły go z nimi relacje intymne⁸⁷.

Postępowanie dyscyplinarne wobec Oskara Dirlewangera

W 1941 r. w związku z przewinieniami Dirlewangera i członków jego jednostki, a co za tym idzie licznymi skargami i donosami (w większości anonimowymi), Gestapo wszczęło dochodzenie oraz postępowanie karne. Friedrich Krüger wystąpił z oświadczeniem, w którym napisał: „Jeżeli ta banda kryminalistów nie zniknie z tego rejonu [GG] w przeciągu tygodnia, aresztuję go [Dirlewangera] osobiście”⁸⁸. Krüger w krótkim czasie diametralnie zmienił zdanie na temat jednostki i jej dowódcy. Jeszcze we wrześniu 1941 r. poparł wniosek Bergera, żeby awansować Dirlewangera, z SS-Hauptsturmführera na SS-Sturmbannführera i zgodził się z pozytywną oceną Globocnika⁸⁹.

SS-Sturmbannführer Johannes Müller⁹⁰ – szef Gestapo w Lublinie – nazwał SS-Sonderkommando „Dirlewanger” „plagą”. Stwierdził, że nie przestrzegają żadnych zasad,

⁸⁶ Wspominał o tym m.in. Curt Vollmer, z wykształcenia dentysta. W 1936 r. wstąpił do Allgemeine SS w Stuttgarcie, a 2 IX 1939 r. zaciągnął się do 6. SS Inf.-Rgt. (późniejsza Dywizja „Nord”). Z Dirlewangerem i jego żołnierzami zetknął się podczas pobytu w Lublinie – zakwaterowano go w kamienicy przy ul. Chopina 19 i spędził tam 6–8 tygodni. Przesłuchiwany po wojnie, stwierdził: „man munkelte davon, er [Dirlewanger] habe ein Verhältnis mit einer Jüdin” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Tgb. Nr. SK. Zst. I/14-180/62, Vernehmungsniederschrift, Curt Karl Vollmer, Ludwigsburg, 27 V 1964 r., k. 1089–1094).

⁸⁷ W oryginale: „Er – Berger – habe bei seinem Besuch in Tschikow – Stary [Dzików] zwei Jüdinnen bei Dirlewanger gesehen, mit denen dieser offensichtlich ein intimes Verhältnis unterhalten habe” (BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300) – 6357/64-Re, Gottlob Berger, Gerstetten, 29 VII 1965 r., k. 1198).

⁸⁸ W oryginale: „diese Verbrecherbande nicht innerhalb einer Woche aus dem Generalgouvernement verschwinden sollte werde er sie selbst einsperren” (BA Ludwigsburg, B 162/16570, Das Urteil im Wilhelmstrassen-Prozess, b.d., k. 316; P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 500, przypis 65). Oświadczenie Krügera potwierdził w swoich zeznaniach Konrad Morgen (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Eidesstattliche Erklärung, Konrad Morgen, Norymberga, 16 XII 1947 r., k. 1134).

⁸⁹ W oryginale: „Aus der beiliegenden Beurteilung des SS-Brigadeführer Globocnik ist ersichtlich, dass sich Dirlewanger in seiner derzeitigen Verwendung ausserordentlich bewährt hat. Der Beförderungsvorschlag ist vom Höheren SS- und Polizeiführer Ost, SS-Obergruppenführer Krüger [podkreślenie w oryginale] befürwortet” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Pers. Stelle I 2a/Az.: 16 d/H/Pae, Berlin, 27 IX 1941 r., k. 798).

⁹⁰ Johannes Müller pełnił w Lublinie funkcję komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst) w dystrykcie lubelskim od czerwca 1940 do grudnia 1943 r. Podlegał rozkazom dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie (Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst), a za jego pośrednictwem Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), na szczeblu lokalnym zaś Dowódcy SS i Policji dystryktu lubelskiego. W 1940 r. urząd ten dzielił się na: Referat I (administracja), Referat II (Służba Bezpieczeństwa), Referat IIIA (polityka wewnętrzna), Referat

aresztowanych Żydów szantażują, okradają, rozstrzelują. Do tego zarzucał im ograbienie lubelskiego getta⁹¹. W odpowiedzi 6 lutego 1942 r. ze sztabu Reichsführera wysłano informację, że SS-Sonderkommando „Dirlewanger” jest mu podporządkowane⁹².

Jak wspominałam wcześniej Dirlewanger, podczas pełnienia służby w Starym Dzikowie, zwalniał niektórych robotników przymusowych z obozu za odpowiednią opłatą. Przesłuchiwani przez Gestapo łapani więźniowie podawali, że po uiszczeniu zapłaty otrzymywali od Dirlewangera pokwitowanie i faktycznie byli wypuszczani do domów⁹³. Dochodziło również do malwersacji. Dirlewanger wykazywał się niezwykle przebiegłością i sprytem w kwestiach finansowych, co zresztą było widać już w latach dwudziestych.

23 lipca 1941 r. wysłano jeden z wielu anonimów dotyczących Oskara Dirlewangera. Autor podał, że od września 1940 r. Dirlewanger zamawia dla podwładnych zaopatrzenie, w tym czekoladę, sznapsa i papierosy. Jednak wg listu artykuły te nie trafiały do żołnierzy, a były sprzedawane w kantynie po zawyżonej cenie. Pieniądze miały „wpadać do kieszeni” Dirlewangera. Część towarów i pieniędzy dowódca jednostki miał wg autora anonimu wysyłać matce i siostrze⁹⁴. Donosiciel kontynuował w liście z 3 sierpnia zarzuty wobec

IIIB (polityka wewnętrzna), Referat IIIC (wywiad), Referat IV (Dyrekcja Kryminalna), zaś w latach 1943–1944 na: Wydział I/II (administracja i prawo), Wydział III (Służba Bezpieczeństwa, kierownik SS-Sturm-bannführer Bieglmeyer), Wydział IV (Geheime Staatspolizei, czyli Gestapo), Wydział V (Kriminalpolizei). Były mu podporządkowane placówki zamiejscowe (*Aussendienststellen*) i komórki Policji Kryminalnej (*Kriminalkommisariaten*) w Białej Podlaskiej, Biłgoraju, Chełmie, Hrubieszowie, Krasnymstawie, Kraśniku, Lublinie, Puławach, Radzynie, Tomaszowie, we Włodawie i w Zamościu, posterunki graniczne (*Grenzpolizei-posten*), więzienia i areszty w mieście i dystrykcie oraz sąd doraźny (*Standgericht*). Do zadań Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa należały obserwacja i zwalczanie organizacji konspiracyjnych, sprawy narodowościowe, wyznaniowe, badanie nastrojów ludności oraz własnego aparatu na podległym obszarze. Komendantura przestała istnieć w wyniku wyzwolenia Lublina przez Armię Czerwoną w dniach 21–25 VII 1944 r., gdy Niemcy opuścili miasto (więcej na temat Johannes Müllera: <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/lublin-19391944/>, dostęp 18 I 2018; <http://szukajwarchiwach.pl/35/511/0#tabZespol>, dostęp 18 I 2018).

⁹¹ W oryginale: „Müller teilte mir mit, dass die Dirlewanger-Brigade [w tamtym czasie byli SS-Sonderkommandem, w SS-Sturmbrigade przekształcono ich w kwietniu 1944 r.] eine Landplage sei und eine willkürliche eigene Regierung aufzog, Verhaftungen vom Juden vernahm, Erpressungen, Plünderungen und Erschiessungen durchführte und u.a. das Ghetto Lublin gebrandschatzt hatte” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Eidesstattliche Erklärung, Konrad Morgen, Norymberga, 16 XII 1947 r., k. 1133).

⁹² BAB, R/9361/III, t. 521445, Fernspruch Nr. 344, [b.d.], k. 775.

⁹³ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania SS-Hauptsturmführera Dirlewangera, Lublin, 14 X 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania SS-Rottenführera Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Mendela Rosenberga, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Izaaka Flomenbauma, z. Zt. Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Josefa Tintenfischa, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Moszka Wassermanna, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.

⁹⁴ W oryginale: „von September vorigen Jahres bis vor einigen Wochen bekannt gegeben haben [słowa nieczytelne] an Verpflegung zustand, Zigaretten, Schokolade, Schnaps etc. was zur Verpflegung gehoerte ist den Maennern nicht gegeben worden, sondern sie mussten es zu hohen Preisen in der Kantine kaufen, das Geld flog in die Taschen von Dirlewanger” (BAB, ZM 1454, List do Heinricha Himmlera, Lublin, 23 VII 1941 r., k. 3–4; AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, b.p.).

Dirlewangera m.in. handel z Polakami skórą na buty. Ponadto twierdził, że Dirlewanger każe swoim ludziom podpisywać listy na zaopatrzenie *in blanco*, a część pieniędzy, które później otrzymuje na wyżywienie, zachowuje dla siebie. Zarzucał mu również utrzymywanie stosunków płciowych z Żydówką⁹⁵ i że zatrudnia jako pomoc domową i tłumaczkę Żydówkę Rosę (chodziło o Sarę Bergmann). Autor wyraził oburzenie, że Żydówka mieszka w tym samym miejscu co Dirlewanger⁹⁶.

Henrich Himmler po zapoznaniu się z anonimami, nakazał SS-Hauptsturmführerowi Ullbrichowi, aby je sprawdził. Ten stwierdził, że informacje zawarte w liście są nieprawdziwe⁹⁷. Na tym problemy Dirlewangera z donosami, a co za tym idzie śledztwami, się nie skończyły. Dochodzenie Gestapo dotyczyło relacji intymnych z Żydówką Sarą Bergmann, wypuszczania Żydów za opłatą z obozu w Starym Dzikowie, malwersacji finansowych, handlu z Polakami skonfiskowanymi towarami, organizowania polowań, dawania prezentów Żydówkom, sprowadzania żydowskich prostytutek na kwatery w Lublinie.

Najwięcej kontrowersji wzbudziła Sara Bergmann, którą Oskar Dirlewanger zatrudnił podczas pełnienia służby na terenie obozu w Starym Dzikowie. Bergmann pełniła funkcję tłumaczki i gosposi Dirlewangera. Jak już wspominałam wśród podwładnych oraz żołnierzy z innych, podobnych jednostek plotkowano na temat romansu Sary Bergmann z Oskarem Dirlewangerem. Niczego mu jednak nie udowodniono. Ona sama stanowczo temu zaprzeczała, zeznała również, że w Józefowie ma narzeczonego⁹⁸.

Sara Bergmann urodziła się 11 listopada 1924 r. w Józefowie, w powiecie biłgorajskim⁹⁹. Podczas przesłuchań pytano ją o sytuację panującą w obozie w Starym Dzikowie i jej relacje z Dirlewangerem. Stwierdziła, że nie była zatrudniona w obozie, tylko u SS-Hauptsturmführera Dirlewangera. Z powodu braku środków do życia zgłosiła się do niego na początku 1941 r. z prośbą o pracę – dostała ją po okresie próbnym. Dirlewanger wypłacał jej miesięcznie 32 zł, otrzymywała też bezpłatne wyżywienie i mieszkanie. Zapewniła, że nie dostawała od niego prezentów. Raz otrzymała pończochy i urządzenie do manicure od siostry Dirlewangera, gdy ta była u niego w odwiedzinach¹⁰⁰.

⁹⁵ Zgodnie z Ustawami norymberskimi z 15 IX 1935 r. Ustawą o ochronie krwi niemieckiej i honoru niemieckiego z 15 IX 1935 r. (§2: „Pozamałżeńskie stosunki między Żydami i osobami przynależności państwowej niemieckiej lub pokrewnej krwi są zabronione” – w oryginale: „Außerehelicher Verkehr zwischen Juden und Staatsangehörigen deutschen oder artverwandten Blutes ist verboten”; §5, pkt 2: „Mężczyzna, który złamie zakaz §2, będzie karany więzieniem lub aresztem” – w oryginale: „Der Mann, der dem Verbot des §2 zuwiderhandelt, wird mit Gefängnis oder mit Zuchthaus bestraft”). Więcej na ten temat zob. <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/ausgrenzung/nuernberg/> (dostęp 15 II 2019); https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0007_nue&l=de (dostęp 15 II 2019).

⁹⁶ AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, List do Heinricha Himmlera, Lublin, 3 VIII 1941 r., b.p.

⁹⁷ *Ibidem*, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Lublin, Vermerk, Lublin, 2 IX 1941 r., b.p.

⁹⁸ W oryginale: „In Jozefow habe ich einen Polen namens Michael Terlecki als Bräutigam gehabt und mit diesem habe ich auch geschlechtlich verkehrt. Mit anderen Personen als mit diesen Polen habe ich bisher keinen Geschlechts – oder intimen Verkehr gepflegt” (*ibidem*, Przesłuchanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.).

⁹⁹ *Ibidem*, Przesłuchanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.

¹⁰⁰ W oryginale: „Ich selbst bin nicht im Lager beschäftigt, sondern lediglich bei dem SS-Hauptsturmführer Dirlewanger. [...] Da ich zu Hause keine Arbeit hatte und somit auch nicht zu essen, ließ ich mich beim

Znajomy Żyd z Józefowa – Isak Flaumenbaum (Izaak Flomenbaum) – przekazał Bergmann, gdy już pracowała dla Dirlewangera, 1500 zł z prośbą, aby doręczyła mu tę sumę. Była to opłata za zwolnienie Żyda Rosenberga. Co ciekawe, Dirlewanger, przyjął pieniądze, wydał pokwitowanie dla Flaumenbauma a następnie zwolnił z obozu Rosenberga. Na początku września 1941 r., gdy toczyło się śledztwo, Rosenberg przebywał w swoim domu w Józefowie¹⁰¹. 23 września został przesłuchany na okoliczność zwolnienia go z obozu przez Dirlewangera. Potwierdził, że Dirlewanger zwolnił go za 1500 zł. Pokwitowanie miał otrzymać później listownie. Po przesłuchaniu, razem z dwoma innymi Żydami (66-letnim Moszkiem Wassermannem i 70-letnim Josefem Tintenfischem), ponownie odesłano go do więzienia. Tintenfisch i Wassermann zapłacili Dirlewangerowi po 1000 zł za wypuszczenie z obozu w Starym Dzikowie. Wassermann od razu otrzymał pokwitowanie, które w trakcie przesłuchania pokazał Gestapo. W adnotacji z 24 września zapisano, że wszyscy trzej próbowali ucieczki i zostali rozstrzelani¹⁰².

Gestapo przesłuchiwało również członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, zarówno na okoliczność zwalniania więźniów za opłatą, jak i dowodzenia jednostką. Najwięcej pytań Gestapo miało do już wtedy byłego ordynansa Dirlewangera – Hugo Kannegießera i aktualnego – Ericha Selzera. Zeznania Selzera są diametralnie różne pod wieloma względami od przesłuchania Kannegießera i jest to widoczne w wielu najważniejszych punktach. Prawdopodobnie wpływ na to miała niechęć do Dirlewangera jaką pałał Kannegießer i sympatia jaką obdarzał dowódcę Selzer. Ponadto ten pierwszy był zazdrosny o zajęcie jego stanowiska przy Dirlewangerze przez Selzera. Kannegießer w momencie, gdy składał

SS-Hauptsturmführer Dirlewanger melden und bat um Beschäftigung. Dieser erklärte mir, daß ich erst einige Tage probeweise beschäftigt werde und er sich dann erst entschließen könne, ob ich dableiben dürfe. Da er mit meiner Arbeit zufrieden war, bin ich dann daherblieben und seither bei ihm beschäftigt. [...] Für meine Tätigkeit bei Dirlewanger erhalte ich monatlich 32,- zł sowie freie Wohnung und Essen. [...] ich von Dirlewanger keinerlei Geschenke irgendwelcher Art bekommen habe. Lediglich von seiner Schwester, die in Dzikow-Stary einmal zu Besuch weilte, habe ich als Anerkennung für meine Arbeit ein Paar Strümpfe und eine Maniküreinrichtung als Geschenk erhalten” (*ibidem*, Przesłuchanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.).

¹⁰¹ W oryginale: „Als ich nun bei Dirlewanger beschäftigt war, bekam ich von dem Juden Isak Flaumenbaum [...] 1 500,- zł mit dem Hinweis, dieses Geld dem SS-Hauptsturmführer Dirlewanger zu übergeben um so die Freilassung des Rozenberg in die Wege zu leiten. Ich habe dann die 1 500,- zł dem D[irlewanger] übergeben. Dieser gab mir dann auch eine Empfangsbescheinigung und Rozenberg wurde aus der Haftentlassen. Er befindet sich heute wieder in Jozefow” (*ibidem*, Przesłuchanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.).

w oryginale: „Mitte Januar 1941 wurde mein Schwager, der Jude Mendel Rosenberg in Jozefow durch SS-Kompanie in Dzikow-Stary festgenommen [...]. Einige Tage nach der Festnahme meines Schwagers erschien bei mir die Volljüdin Sara Bergmann, die bei dem SS-Hauptsturmführer Dirlewanger in Dzikow-Stary Hausmädchen war, und bat mich um Herbeischaffung von 1 500,- zł, die mein Schwager als Strafe bezahlen müsse, um frei zu kommen. Ich habe daraufhin die 1 500,- zł von sämtlichen Familienangehörigen zusammengeborgt und der Sara Bergmann übergeben, worauf mein Schwager Ende Januar 1941 entlassen wurde und nach Jozefow zurückkehrte” (*ibidem*, Przesłuchanie Izaaka Flomenbauma, Jozefow, 23 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Josefa Tintenfischa, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Moszka Wassermann, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.).

¹⁰² *ibidem*, Zeznania Mendela Rosenberga, 23 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Josefa Tintenfischa, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Moszka Wassermann, z. Zt. Jozefow, 24 IX 1941 r., b.p.

zeznania przebywał w Rydze i jak sam podawał obawiał się powrotu na służbę do Dirlewangera. Uzasadniał to tym, że Dirlewanger miał prawo karania podwładnych śmiercią, a często za przewinienia odsyłał delikwenta z powrotem do obozu koncentracyjnego¹⁰³. W związku z powyższym w obu zeznaniach wiele rzeczy może być uwypuklonych lub ukrywanych.

Hugo Kannegießer zeznał, że Dirlewanger faktycznie zwalniał Żydów z obozu, ale nie wspomniał, aby dowódca brał za to pieniądze. Dodał, że Żydów w Starym Dzikowie rozstrzeliwano bardzo rzadko i jedynie przy okazji prób ucieczki¹⁰⁴.

Erich Selzer zaprzeczył, aby więźniów wypuszczano za opłatą. Jak stwierdził, zdarzało się, że niektórych w ramach kary bito, po czym zwalniano. Według niego ci, o których wspominało Gestapo, byli o coś oskarżeni i dlatego przewieziono ich do Zamościa. Tych, którzy udowodnili swoją niewinność, Dirlewanger po prostu zwalniał¹⁰⁵. Gdy Gestapo pokazało Selzerowi pokwitowanie z 7 lutego 1941 r. za wypuszczenie z obozu Żydówki Wassermann, powiedział, że przypominało mu się, że faktycznie zdarzały się tego typu sytuacje¹⁰⁶. Dodał: „Dalej przypominam sobie, że gdy Dirlewanger był nieobecny w Starym Dzikowie lub wyjeżdżał, wyjaśnił mi, że niektórzy Żydzi mają do zapłacenia grzywny i ewentualnie podczas jego nieobecności będzie to realizowane. Powinienem przyjmować te pieniądze i wystawiać pokwitowanie. Zrobiłem to cztery lub pięć razy”¹⁰⁷.

Kolejnym podwładnym Dirlewangera przesłuchiwanym przez Gestapo był Franz Hunke, który zaprzeczył, jakoby Dirlewanger wypuszczał Żydów¹⁰⁸.

W kwestii sprzedaży towarów w stołowce przez Dirlewangera Kannegießer wskazał, że faktycznie żołnierze musieli kupować różne produkty (np. czekoladę, papierosy, piwo, sznapsa), jednak ceny nie były zawyżone. Nie potwierdził także, aby dowódca

¹⁰³ W oryginale: „Dirlewanger übte manchmal sehr strenge Kritik bei Handlungen meiner Kameraden; oft mit Recht, oft aber auch mit Unrecht. Dabei redete er sich manchmal derartig in Wut und drohte jeden mit sofortiger Überweisung in das KZ, in äusserst krassen Fällen hätte er sogar die Berechtigung, Todesurteile auszusprechen und zu vollstrecken. Aus diesem Grunde hatte ich Angst nach Lublin zu fahren und so erklärt sich meine Äusserung” (*ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.).

¹⁰⁴ W oryginale: „Dirlewanger hat wohl festgenommene Juden wieder entlassen, aber niemals den Befehl erteilt, welche zu erschiessen. Bei uns wurden damals lediglich Juden erschossen, wenn sie von der Arbeitsstelle flüchten wollten” (*ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.).

¹⁰⁵ W oryginale: „Vorgekommen ist es jedoch, daß manche, die wegen geringen Vergehens festgenommen waren, einige Schläge bekamen und dann wieder entlassen wurden. Wie bereits erwähnt, wurden die, die wirklich schuldig waren, nach Zamosz weiter transportiert, die, die ihre Unschuld nachweisen konnten, durch D[irlewanger] wieder entlassen” (*ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.).

¹⁰⁶ W oryginale: „Nachdem mir jetzt die von mir ausgestellt Quittung vom 7.2.41 der Jüdin Wassermann aus Olowice über eine eingezahlte Geldstrafe von 1000,- zł vorgelegt wurde, entsinne ich mich, daß von Dirlewanger doch verschiedentlich Geldstrafen bei Juden verhängt und eingezogen wurde” (AIPN GK, 103/72, Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer (*ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.).

¹⁰⁷ W oryginale: „Ich entsinne mich weiter, daß, als Dirlewanger von Dzikow-Stary abwesend war, bezw. Wegfuhr, er mir erklärte, daß verschiedene Juden Strafen zu bezahlen hätten und dies evtl. während seiner Abwesenheit erledigen würden. Ich sollte diese Gelder annehmen und eine Quittung ausstellen. Dies habe ich dann auch in 4 oder 5 Fällen getan” (*ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.).

¹⁰⁸ *Ibidem*, Zeznanie Franza Hunkego, Lublin, 25 IX 1941 r., b.p.

zatrzymywał produkty dla siebie. Choć jako ordynans wykonywał dla niego również prywatne zlecenia, nie mógł podać żadnych nieprawidłowości¹⁰⁹. Słowa Kannegießera całkowicie potwierdził Selzer¹¹⁰.

Kannegießer zeznał, że Dirlewanger pozyskiwał pieniądze z nieznanego źródła. Niektórzy żołnierze z jednostki, jadąc na urlop do Rzeszy, otrzymywali różne kwoty, aby wpłacić je na jego konto bankowe w Stuttgarcie¹¹¹. Selzer całkowicie te słowa zanegował¹¹². W kontekście faktu, że w latach dwudziestych Dirlewangerowi zarzucano sprzeniewierzenie pieniędzy, istnieje możliwość, że tego typu sytuacje mogły mieć miejsce.

Kannegießer nie zaprzeczył, aby Dirlewanger handlował z Polakami. Zeznał, że na jego zlecenie Gustav Strumpf, skarbnik jednostki, handlował skonfiskowanymi towarami¹¹³.

W maju 1941 r. Sara Bergmann razem z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeniosła się do Lublina. Tam przy ul. Grodzkiej 8/10 Dirlewanger „załatwił” jej mieszkanie, do którego umeblowanie i wyposażenie przetransportowano ze Starego Dzikowa¹¹⁴. Jak zeznała właścicielka lokum – Żydówka Sara Elka Rozenwcwajg – pewnego dnia nakazano jej, by przygotowała pokój dla ważnej osoby. Wkrótce zjawiła się tam 17-letnia Sara Bergmann. Rozenwcwajg stwierdziła, że nikt nie opłacił czynszu za ten pokój¹¹⁵. Ponadto Sara Elka Rozenwcwajg opowiadała śledczym, że Bergmann spędzała niektóre noce poza domem. Zdarzało się również, że w nocy odbierała ją esesman, rzekomo aby gotowała szefowi kawę¹¹⁶.

Hugo Kannegießer zeznał, że Sara Bergmann zajęła jego miejsce u boku Dirlewangera. Podawał, że była osobą zarozumiałą, niechlujną i leniwą, chociaż jego opis mógł wynikać

¹⁰⁹ W oryginale: „in Dzikow-Stary. Dasselbst blieb ich dann weiter als Bursche und Kurier und habe dann später die Kantine aufgezogen und verwaltet. Hierzu möchte ich erklären, dass sämtliche Kameraden stets und richtig, soweit vorhanden, Zigaretten, Schokolade, Bier, Schnaps und was es sonst in Kantine gibt, zu entsprechenden Preisen, nie aber zu erhöhten Preisen im Auftrage von Dirlewanger durch mich verausgabt bekamen. Mir ist auch nicht bekannt, dass D. irgendwelche Ware für sich behalten hätte. [...] Ich hatte [...] sonstige kleinere Arbeiten privater Natur für ihn zu verrichten. Mir ist dabei jedoch niemals aufgefallen, dass Dirlewanger jemals unkorrekte Handlungen begangen hätte” (*ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.).

¹¹⁰ *Ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.

¹¹¹ *Ibidem*, Abt. III-A-3, Aktenvermerk, Lublin, 7 X 1941 r., b.p.

¹¹² *Ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.

¹¹³ W oryginale: „Soviel mir bekannt ist, hatte damals der damalige Rechnungsführer, SS-Sturmmann Gustav Strumpf, in Dzikow-Stary den Auftrag von Dirlewanger bekommen, verschiedene beschlagnahmte Waren zu verkaufen” (*ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.).

¹¹⁴ W oryginale: „Im Mai 1941 kam ich von Dzikow-Stary mit dem Kommando Dirlewanger nach Lublin und bekam hier von D[irlewanger] eine Wohnung auf der Grodzka Nr. 8/10 zugewiesen. Die Möbel wurden von Dzikow-Stary mitgebracht und dann in meiner Wohnung hier gestellt” (*ibidem*, Przeglądanie Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.).

¹¹⁵ W oryginale: „Ende Mai 1941 erschien der Jude David [...] daß ich sofort ein Zimmer räumen müsse, da dieses für eine wichtige Person, die gleichfalls im Lager beschäftigt ist, gebraucht wird. [...] Nach 3 Tagen erschien dann die 17-jährige Jüdin Sara Bergmann und erklärte mir, daß sie die Person sei, die dieses Zimmer beziehe. [...] Miete bekomme ich für das Zimmer nicht” (*ibidem*, Przeglądanie Sary Elki Rozenwcwajg, Lublin, 5 IX 1941 r., b.p.).

¹¹⁶ W oryginale: „In den ersten Tagen, wo sie bei mir wohnte, habe ich bemerkt, daß sie zwei bis drei Nächte nicht in der Wohnung war. [...] In wenigen Fällen ist es vorgekommen, daß sie in der Nacht von einem SS-Mann abgeholt worden ist, um angeblich für den Chef Kaffee zu kochen” (*ibidem*, Przeglądanie Sary Elki Rozenwcwajg, Lublin, 5 IX 1941 r., b.p.).

z zazdrości. Miała wpływ na Dirlewangera, który ją chronił i często jeździła z nim służbowym samochodem¹¹⁷.

Zbyt bliskie i niejasne relacje Dirlewangera i Sary Bergmann wzbudzały ogólne niezadowolenie oraz irytację wśród członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Według licznych zeznań spowodowały nagłe pogorszenie stosunków między dowódcą a żołnierzami. Richard Eibl stwierdził: „W styczniu 1941 r. Żydówka Sara Bergmann z Józefowa zajęła stanowisko u Dirlewangera jako służąca i od tego momentu wśród towarzyszy [w jednostce] zapanowały powszechny niepokój i niezadowolenie”¹¹⁸.

Erich Selzer jednoznacznie zaprzeczał wszelkim relacjom intymnym między Dirlewangerem a Bergmann. Opowiadał, że: „Przez to, że pokój Dirlewangera jest na wprost stołówki, mogłem nadzorować pracę Żydówki. Jeśli D. podejrzewany jest o jakieś intymne stosunki z Żydówką, mogę powiedzieć, że jest to podłe i oburzające podejrzenie. Żydówka była zatrudniona przez D. tylko w ciągu dnia i jak to było ustalone, każdego wieczoru opuszczała nasz dom. Podczas dnia, jak już wspomniałem, była zawsze pod moim nadzorem, tak że musiałem wszystko widzieć i zobaczyłbym wszystko. Dirlewanger był zbyt surowy dla Żydówki, o ile możliwe jest takie założenie o takim brudasie. Przypominam sobie, że D. często bił Żydówkę i na kilka dni pozbawiał ją jedzenia. To wszystko z powodu niewielkich wykroczeń”¹¹⁹.

W kontekście zarzutu, że Dirlewanger organizował dla zabawy liczne polowania, Kannegiesser zeznał, że dowódca w nich nie uczestniczył. Przypominał sobie, że wyjątkiem były odwiedziny SS-Brigadeführera Bergera¹²⁰. Potwierdzili to Richard Eibl i Erich Selzer, którzy wskazali, że mięso z upolowanych zwierząt podawano w stołówce¹²¹.

14 października 1941 r., został przesłuchany SS-Hauptsturmführer Oskar Dirlewanger. Na pytania o zarzuty zawarte w anonimach stwierdził krótko, że wypowiedział się

¹¹⁷ W oryginale: „Diese Jüdin war schmutzig und faul. Ich hatte sie sofort richtig zur Arbeit angehalten und sie entgenete mir frech, sie sei lediglich als Dolmetscherin bei Dirlewanger beschäftigt. Dadurch bekam ich Krach mit ihr und ich muss annehmen, dass sie mich irgendwie bei Dirlewanger schlecht gemacht hat. [...] Sara Bergmann war ständig um D[irlewanger] herum und stand sichtlich auch unter dessen Schutz. Sie fuhr viel mit D[irlewanger] zusammen im Dienstwagen weg und wurde dadurch immer eingebildeter” (*ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.).

¹¹⁸ W oryginale: „Im Januar 1941 trat die Jüdin Sara Bergmann aus Jozefow bei Dirlewanger als Hausmädchen in Stellung und von diesem Zeitpunkt an setzte eine allgemeine Unruhe und Unzufriedenheit unter allen Kameraden ein” (*ibidem*, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.).

¹¹⁹ W oryginale: „Dadurch, daß das Wohnzimmer des Dirlewanger direkt an dem Kantinenraum grenzt, konnte ich die Jüdin und deren Arbeiten dauernd beaufsichtigen. Wenn nun D[irlewanger] verdächtigt wird, irgendwelche intimen Beziehungen zu der Jüdin unterhalten zu haben, so kann ich sagen, daß dies gemeine und erlegene Verdächtigungen sind. Die Jüdin war nur tagsüber bei D[irlewanger] beschäftigt und verließ jenen Abend wie festgestellt unser Haus. Während des Tages nun, stand die Jüdin wie bereits angeben stets unter meiner Aufsicht, sodaß ich hätte alles sehen müssen und auch alles gesehen habe. Dirlewanger war gegen die Jüdin viel zu streng, als daß man eine derartige schmutzige Vermutung überhaupt aufkommen lassen konnte. Mir ist erinnerlich, daß D[irlewanger] die Jüdin oft geschlagen hat und ihr auch für einige Tage das Essen entzogen hatte. Dies alles nur bei geringsten Verstößen” (*ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.).

¹²⁰ *Ibidem*, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.

¹²¹ *Ibidem*, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.

już na ten temat podczas pobytu w Berlinie w rozmowie z oficerem Urzędu Głównego SS¹²². Dodał, że nic nie wie o handlu przedmiotami z obozu. Wskazał, że obóz podlegał SS-Untersturmführerowi Riedelowi¹²³.

Dirlewangerowi stawiano zarzuty obdarowywania Żydów. Na pytanie Gestapo, czy podarował purpurową chustę Żydówce Epelbaum, Dirlewanger nie zaprzeczył. Stwierdził, że używała jej jako szmaty do mycia okien, a gdy zapytała, czy może ją zabrać, zgodził się. Z kolei Żydówka Mandelbaum otrzymała od niego pastę do butów. Wyjaśnił, że czyściła mu obuwie, więc musiał dostarczać jej do tego środki¹²⁴. W obu przypadkach wyjaśnienia były bardzo rzeczowe, a tzw. prezenty nieszczególnie wartościowe. Patrząc na argumenty jakich użył anonimowy donosiciel widać, że intencją autora listu było oczernianie Dirlewangera i zszarganie mu, już i tak nie najlepszej, opinii. Na podstawie takiego donosu żadnego oskarżenia nie dało się stworzyć.

Na temat Sary Bergmann Dirlewanger stwierdził, że zatrudnił ją jako tłumaczkę SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Poza tym miała pomagać w kuchni i stołówce. Otrzymała polecenie, by wraz z oddziałem przenieść się ze Starego Dzikowa do Lublina. Wynajęcie jej mieszkania uzasadnił kwestią higieny. Nie chciał, aby osoba pracująca w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przebywała w getcie, gdzie rozprzestrzeniały się choroby¹²⁵.

Dirlewanger nie zaprzeczył, że wypuszczał Żydów z obozu za odpowiednią opłatą. Stwierdził, że faktycznie Sara Bergmann dostarczyła mu 1500 zł na grzywnę za Żyda Rosenberga. Również inni Żydzi byli zwalniani z obozu za pieniądze. Uznał, że była to normalna procedura i kara za niektóre przewinienia. Co więcej stwierdził, że uzgodnił

¹²² W oryginale: „Zu den anonymen Schreiben, die an den Reichsführer gerichtet wurden, habe ich in Berlin vor dem Gerichtsoffizier des SS-Hauptamtes eingehend Stellung genommen. Ich glaube es erübrigt sich hier nochmals darauf einzugehen. Auch des Schreiben v. 3.8.41 an RFSSuChDD-Pol. Wurde in allen Punkten mit dem Gerichtsoffizier in Berlin klargestellt” (*ibidem*, Przesłuchanie SS-Hauptsturmführera Dirlewangera, Lublin, 14 X 1941 r., b.p.).

24 VIII 1941 r. Dirlewangera przesłuchano w sprawie zarzutów stawianych mu w anonimowych listach. Zaprzeczył podejrzeniom, że sprzedawał towary w kantine oraz zarzutom wysyłania matce i siostrze kielbas, masła oraz dużych sum pieniędzy. Potwierdził, że przekazuje matce miesięcznie 150 marek. Zakwestionował kwoty od 40 tys. do 60 tys. zł i powiedział, że nie wie, skąd miałby je wziąć. Informacje na temat swoich intymnych relacji z Sarą Bergmann uznał za haniebne kłamstwo (*infame Lüge*), (zob. BAB, ZM 1454, Vernehmungsniederschrift, Lublin, 26 VIII 1941 r., k. 141–145).

¹²³ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Przesłuchanie SS-Hauptsturmführera Dirlewangera, Lublin, 14 X 1941 r., b.p.

¹²⁴ W oryginale: „Wenn die Jüdin Mandelbaum behauptet, von mir Schuhcreme erhalten zu haben, so kann das möglich sein, denn sie war beauftragt meine Stiefel zu putzen und zu diesem Zwecke musste ich ihr doch das Material zur Verfügung stellen. [...] Wenn die Jüdin Epelbaum behauptet, sie hätte von mir ein Tuch (lila) erhalten, so ist das richtig. Sie wurde in meiner Wohnung zum Fensterputzen verwendet und ich gab ihr dieses Tuch als Wischlappen. Sie hat mich daraufhin gebeten, ob sie das behalten dürfte, was ich ihr zusagte” (*ibidem*).

¹²⁵ W oryginale: „Die Jüdin Sara Begmann war in Dzikow[w Stary] schon bei meinem Kommando als Dolmetscherin tätig und wurde nebenbei in der Küche und Kantinenverwendet. Als ich nach Lublin versetzt wurde, habe ich sie hierher nachkommen lassen und auch die Einrichtungsgegenstände, die sie in Dzikow[w Stary] von Kommando erhalten hatte, wurden hierher überführt. Ich tat das schon aus rein hygienischen Gründen, denn ich konnte es nicht verantworten dass eine Jüdin, die bei uns arbeiten mußte, sich in seuchenverdächtigen Wohnungen das Ghettos aufhält” (*ibidem*).

to z Dowódcą Policji i SS w Lublinie Odilo Globocnikiem, pieniądze pobierano zgodnie z przepisami, po czym trafiały do kasy policji i SS¹²⁶.

Dwa tygodnie po przesłuchaniu Dirlewangera ponownie zeznawała Sara Bergmann. Potwierdziła to, co powiedziała wcześniej. Mimo nacisków nadal zaprzeczała, jakoby łączyły ją z Dirlewangerem relacje intymne. Do swoich poprzednich zeznań dodała, że Dirlewanger często używał wobec niej przemocy. Jeśli czegoś nie wykonała, czy skłamała, uderzał ją biczem lub kijem – wystarczyła drobnostka (np. niedokładnie starty kurz) lub zły humor. Wspomniała, że raz podzieliła się chlebem z polskim jeńcem, który pracował w kwaterze SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Również wtedy Dirlewanger wyciągnął konsekwencje, nakazując jednemu z żołnierzy ją wychłostać, po czym zamknął w piwnicy do następnego dnia¹²⁷. Dirlewanger traktował i karał Sarę Bergmann w taki sam sposób jak swoich żołnierzy.

Przesłuchano również żołnierzy jednostek stacjonujących po sąsiedzku z oddziałem Dirlewangera. 4 listopada 1941 r. w Groß-Rosen przepytano SS-Hauptscharführera Rheinholda Klussa¹²⁸ z 1. SS Sturmbann Groß-Rosen. Powiedział, że Dirlewangera zna tylko z widzenia i nie utrzymuje z nim żadnych kontaktów. Jedynym powiązaniem między nimi były kwatery jednostek przy ul. Chopina w Lublinie¹²⁹. Stwierdził jednak, że pewnego

¹²⁶ Woryginale: „Es ist richtig, dass die Jüdin Bergmann mir 1500,- zł. übergab und dass daraufhin die Entlassung des Juden Rosenberg durchgeführt wurde. Rosenberg hat Schächungen durchgeführt und wurde von mir deshalb festgenommen. Als Buße wurde ihm diese Geldstrafe auferlegt. Ich habe seinerzeit über diesen Fall dem SS- und Polizeiführer eingezahlt. Es ist richtig, dass **auch in anderen Fällen** Juden [podkreślenie woryginale] nach Begehen strafbarer Handlungen durch mein Kommando festgenommen und nach Zahlung einer Buße wieder entlassen wurden. In jedem Fall wurden die Gelder ordnungsgemäß vereinnahmt, was auch aus dem Prüfungsvermerk durch SS-H'stuf. Ulbrich hervorgeht” (*ibidem*).

¹²⁷ Woryginale: „Ich bleibe auch heute, bei meiner erneuten Vernehmung, dabei, daß ich keinerlei Geschlechtsverkehr mit D. gepflogen habe. [...] Er hat mich auch niemals liebkost, dafür aber mit der Reitpeitsche traktiert. Er hat mich so oft mit der Hand ins Gesicht und mit der Reitpeitsche über das Gesäß geschlagen [...]. Es sind manchmal nur Kleinigkeiten gewesen, wofür ich Schläge bekam. Wenn SS Hauptsturmführer D. in seinem Zimmer **Staub** entdeckte, schlug er mich der Reitpeitsche. Ich mußte mich über **einen Polsterstuhl** legen und er schlug mir mit der Reitpeitsche 3, 5 bis 10 Schläge über das Gesäß. Ich hatte mitunter stark geschwollene Striemen auf dem Gesäß. [...] Wenn er mich geschlagen hatte, dann sagte er, daß ich jetzt wohl wüßte Ordnung zu halten für das nächste Mal. [...] Einmal hatte ich einem polnischen Kriegsgefangenen (Jude), der im Hause Arbeiten verrichtete, von meinem Brot ein Stück gegeben. Als SS Hauptsturmführer Dirlewanger das erfuhr, ließ er einen seiner Leute mit der Reitpeitsche ins Zimmer kommen. Ich mußte **mich wieder über den Polstersessel legen und der Soldat schlug mir 10 Hiebe über das Gesäß**. SS-Hauptsturmführer Dirlewanger stand dabei und ordnete 10 Schläge an. Daraufhin wurde ich dann **in den Keller gesperrt bis zum nächsten** [wszystkie podkreślenia woryginale] Tag” (AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Lublin, III A 597/41g, Lublin, 30 X 1941 r., b.p.).

¹²⁸ Rheinhold Kluss, ur. 4 IV 1893 r. w Breslau (Wrocław), zm. 21 VI 1955 r. w Elmshorn, członek załogi obozowej Auschwitz. Do SS wstąpił 11 IV 1932 r. (więcej zob. <http://www.tenhumbergreinhard.de/1933-1945-taeter-und-mitlaeufer/personal-auschwitz-i-u-ii/auschwitz-i-u-ii-buchstabe-k.html>, dostęp 22 II 2019; AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Przesłuchanie SS-Hauptscharführera Rheinholda Klussa, Groß-Rosen, 4 XI 1941 r., b.p.).

¹²⁹ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, 597/41g – IIIA – Schlußbericht, Lublin, 14 XI 1941 r., b.p. Na tej samej ulicy, po sąsiedzku stacjonowały SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, Kommando „Kluss” (około siedemdziesięciu osób, przybyłych do Lublina w październiku 1940 r.) oraz Kommando „Schneidt” (zob. więcej: *ibidem*, Vernehmungsniederschrift, Lublin, 13 XII 1941 r., b.p.).

dnia w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wybuchł bunt, wielu żołnierzy było pijanych, Dirlewanger nie reagował. Nikt z jednostki nie pełnił służby. Jak zeznał, dowiedział się tego wszystkiego od pięciu podwładnych Dirlewangera, którzy prosili go o przejęcie dowodzenia. Nie mógł tak postąpić bez zgody zwierzchników, chociaż jak sam przyznał, chętnie by przejął zwierzchnictwo. Mimo braku reakcji ze strony Dirlewangera następnego dnia jednostka funkcjonowała bez zarzutu¹³⁰.

W kontekście Sary Bergmann stwierdził, że raz w nocy widział, jak dziewczynę przewieziono na kwaterę Dirlewangera. Podawał też, że podwładni Dirlewangera opowiadali mu, że nie ma w tym nic nadzwyczajnego. Ponadto raz spotkał Bergmann około północy w kwaterze SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, gdy czekała na korytarzu na dowódcę. Jednak nie był w stanie stwierdzić, czy były między nimi intymne relacje¹³¹.

Zeznania Rheinolda Klussa nie wydają się szczególnie wiarygodne. Na początku przesłuchania wskazał, że nie zna osobiście Oskara Dirlewangera i nie utrzymuje z nim kontaktów. Z tego wniossek, że nie dzieli z nim kwatery. Kilka zdań później opisuje jak w środku nocy na korytarzu siedziby SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, pod drzwiami pokoju dowódcy, spotyka Sarę Bergmann. Przy okazji nie wyjaśnił co tam robił. Przy każdej wypowiedzi podkreślał, że żołnierze Dirlewangera przychodzili do niego na skargę i prosili go o przejęcie jednostki, ale z drugiej strony nie podał żadnych konkretów ani nazwisk (sam przyznał, że ich nie zna, a podwładnych Dirlewangera kojarzy tylko z widzenia)¹³². Na potwierdzenie swoich słów nie miał dowodów. Nikt z przesłuchiowanych przez Gestapo nie potwierdził jego zeznań ani nie wspominał o buncie w SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Najbardziej niespójną częścią jego wypowiedzi jest stwierdzenie, że Dirlewanger w żaden sposób nie zareagował na niepokój i wręcz bunt w jednostce,

¹³⁰ W oryginale: „Unterführer und Mannschaften hatten sich stark betrunken, skandalisierten herum, waren nicht mehr zum Dienst angetreten, kurzum, es war eine offene Meuterei ausgebrochen. Hauptsturmführer Dirlewanger selbst war im Hause, hat sich aber nicht sehen lassen und ist auch gar nicht eingeschritten. Was an dem Tage eigentlich vorgefallen war, das weiß ich selber nicht mehr. Einzelne Mannschaften und Unterführer sind zu mir gekommen und haben mir angetragen, das Kommando des SS Hauptsturmführers Dirlewanger doch zu übernehmen, da sie mit ihm nicht mehr zusammenarbeiten wollten. Ich sollte das Kommando übernehmen, da sie zu mir Vertrauen hätten und auch anständig behandelt würden. Ich sagte zu den Männern, daß ich das Kommando ganz fern übernehmen würde, ich könnte das aber nicht von mir aus tun, den Antrag mußte beim Hauptamt Berlin entschieden werden. An dem Tage trat keine Ruhe wieder ein und SS Hauptsturmführer Dirlewanger hat sich auch nicht sehen lassen. Erst am nächsten Tage gingen die Männer wieder ihrer Arbeit nach” (*ibidem*, Przesłuchanie SS-Hauptscharführera Rheinolda Klussa, Groß-Rosen, 4 XI 1941 r., b.p.).

¹³¹ W oryginale: „Sie wurde sogar nachts von einem SS Mann im Stalhelm im Beiwagen des Motorrades im Auftrage des SS Hauptsturmführers Dirlewanger in ihre Wohnung gefahren. Ich selbst habe das einmal gesehen und die SS Männer des Dirlewanger haben mir bestätigt, daß das sehr oft geschehen sein soll. Ferner haben mir die Männer erzählt, daß die Jüdin auch nachts im Quartier Dirlewanger geblieben ist. Ich selbst habe sie einmal nachts vor 24 Uhr auf der Hausflur angetroffen und gestellt. Darauf sagte sie, daß sie auf den SS Hauptsturmführer Dirlewanger warte. Ich habe sie stehen lassen und habe mich nicht weiter um sie gekümmert. Ob die Jüdin mit SS Hauptsturmführer Dirlewanger Geschlechtsverkehr gehabt hat, daß weiss ich nicht” (*ibidem*, Przesłuchanie SS-Hauptscharführera Rheinolda Klussa, Groß-Rosen, 4 XI 1941 r., b.p.).

¹³² W oryginale: „Ich kann auch diese Männer namentlich nicht nennen, weil ich sie nur vom Sehen kannte” (*ibidem*, Przesłuchanie SS-Hauptscharführera Rheinolda Klussa, Groß-Rosen, 4 XI 1941 r., b.p.).

a mimo to wszyscy wrócili do pracy. Prawdopodobnie Kluss chciał po prostu przejść jednostkę (o czym wspomniał) i czerpać profity z jej dowodzenia i działalności.

10 listopada 1941 r. przesłuchano Oswalda Eggera, SS-Unterscharführera z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” i przepytano go na temat zeznań Klussa. Wszystkiemu zaprzeczył, a nawet stwierdził, że żołnierze nie mają żadnych zastrzeżeń do sposobu dowodzenia Dirlewangera. Jedyne, co im nie odpowiadało w ostatnim czasie, to zatrudnienie Sary Bergmann, o czym bez ogródek (*unverblümt*) poinformowali Dirlewangera. Mimo to Egger powiedział, że nie ma nic do zarzucenia dziewczynie, a nawet odbiera ją pozytywnie. Dodał, że nie wie i nigdy nie słyszał o żadnych intymnych relacjach między Dirlewangerem a Bergmann. Ponadto jest dla niego zupełnie niejasne, z kim Kluss mógłby rozmawiać i skąd wysnuć powyższe wnioski¹³³.

Kolejnym przesłuchanym był Gustav Strumpf, księgowy (Rechnungsführer) w SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Stwierdził, że oskarżenia zawarte w anonimach są mocno przesadzone. Zeznawał, że Dirlewanger zawsze rozdziela zaopatrzenie na korzyść podwładnych, nie przywłaszcza sobie pieniędzy, a nawet założył specjalne konto dla całej jednostki. Podał, że żołnierzom wypłacano 100 zł, a resztę przelewano na konto. Strumpf zaznaczał, że nie wszyscy byli z tego rozwiązania zadowoleni¹³⁴.

Można powiedzieć, że zeznania członków jednostki są stronnicze i celowo podważają słowa Rheinholda Klussa. Kwestionował je również żołnierz spoza SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, a będący w bliskich relacjach z SS-Hauptscharführerem Klussem i należący do Kommando „Kluss”. SS-Hauptscharführer Hermann Tetzl zeznawał, że w okresie między czerwcem a lipcem 1941 r. relacje między Dirlewangerem a Klussem stale się pogarszały. Opisał Klussa jako okropnego człowieka, wpatzonego w siebie, złośliwego i niezwykle obłudnego¹³⁵.

¹³³ Woryginale: „Ich bin auch stets von dem soldatischen Standpunkt ausgegangen, daß ich an einem Vorgesetzten keine Kritik zu üben habe. Wenn ich allerdings bezüglich der Jüdin etwas Positives gewußt hätte, so hätte ich den Mut gefunden, meinem Stahlhelm aufgesetzt und wäre an die Stelle herangegangen, die dafür zuständig war. [...] Es ist mir unerfindlich, wie Kluss von den Unterführern im allgemeinen sprechen kann, denn ich habe zu diesen gehört” (*ibidem*, Zeznania SS-Unterscharführera Oswalda Eggera, Lublin, 10 XI 1941 r., b.p.).

¹³⁴ Woryginale: „Die in den beiden namenlosen Briefen enthaltenen Beschuldigungen gegen den SS Hauptsturmführer Dirlewanger sind zumindest stark übertrieben. [...] Die Verpflegung und die übrigen Zuteilungen erfolgen nach meiner Ansicht aber bestimmt zugunsten der Männer, darauf hat SS Hauptst. Dirlewanger immer gehalten. [...] Was die Gelder anbelangt, die SS Hauptsturmführer D. angeblich nicht abgeführt und für sich behalten haben soll, so kann ich nur sagen, daß das nicht zutrifft. [...] Das Verpflegsgeld lief aber im Kommando weiter. Ich bin nun im Auftrag des SS Hauptsturmführers Dirlewanger zu den Männern hingefahren und habe sie für die abkommandierten Tage in blanko unterschreiben lassen. Dieses Geld wurde an SS Haptst. D[irlewanger] laut Kassabuch ausgezahlt. Nachdem die Männer von ihren Kommandos zurückgekommen sind, wurden pro Mann 100 Zl. ausgezahlt und das restliche Geld hat SS Hauptsturmführer Dirlewanger an das SS Hauptamt nach Berlin gesandt und ließ dort einen Sonderfonds «Dirlewanger» einrichten, nach dem an bedürftige SS Männer Unterstützungen ausgezahlt werden können. Das dortige Konto kann ungefähr 3000 RM betragen. Ich betone aber, daß das ein angelegter Fonds ist und kein Privatguthaben des SS Hauptsturmführers Dirlewanger. Die Männer waren von dieser Maßnahme natürlich nicht begeistert” (*ibidem*, Zeznanie Gustava Strumpfa, Lublin, 10 XI 1941 r., b.p.).

¹³⁵ Woryginale: „ich vom Juni bis gegen Ende Juli 1941 in Cholm kommandiert war. In dieser Zeit muß sich die Lage zwischen SS Hauptst. Dirlewanger und Kluss zugespitzt haben. [...] Kluss war ein furchtbarer Ichmensch und nur für seine Person aufgenommen. Er war ferner gehässig und äußerst verlogen” (*ibidem*, Zeznania SS-Hauptscharführera Hermann Tetzela, Lublin, 11 XI 1941 r., b.p.).

Wszystkie śledztwa miały na celu m.in. odwrócenie uwagi od nadużyć Odilo Globocnika. Jak stwierdził Gottlob Berger, między Dirlewangerem a Globocnikiem panowało duże napięcie. Opadło po przeniesieniu jednostki na Białoruś, a mogło wynikać z faktu, że Dirlewanger miał dwie „przyjaciółki” (rosyjskiego lub żydowskiego pochodzenia), które towarzyszyły mu szczególnie podczas pijackich libacji¹³⁶. Sam Globocnik 22 stycznia 1942 r. napisał: „Dziękuję SS-Sturmbannführerowi Dirlewangerowi i jego ludziom za ich pracę, często wykonywaną w ciężkich warunkach.

Przy tej okazji chciałbym jeszcze zaznaczyć, że wszystkie oskarżenia skierowane w ostatnim czasie pod adresem SS-Sturmbannführera Dirlewangera są bezpodstawne, a SS-Sturmbannführer Dirlewanger odchodzi od nas po półtorarocznej służbie w Starym Dzikowie, która nie była łatwa”¹³⁷.

W wyniku postępowania wyjaśniającego SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 25 lutego 1942 r. wycofano z GG i skierowano na okupowaną wschodnią Białoruś. Jednostkę podporządkowano HSSPF Russland-Mitte Erichowi von dem Bach-Zelewskiemu. Zgodnie z rozkazem Heinricha Himmlera jej dowódcą pozostał Oskar Dirlewanger¹³⁸.

Z Kommando Kluss przesłuchano również esesmana Xavera Bühlera, który potwierdził, że słyszał plotki o niezadowoleniu podwładnych Dirlewangera i Żydówce Sarze Bergmann. Powiedział, że widywał ją czasem w oknie pokoju Dirlewangera, zarówno w dzień, jak i w nocy, ale nic więcej nie był w stanie dodać (*ibidem*, Zeznania Xavera Bühlera, Lublin, 11 XI 1941 r., b.p.).

¹³⁶ W oryginale: „Es treffe wohl zu, daß zwischen Dirlewanger und dem SS- und Polizeiführer Globocnic erhebliche Spannungen entstanden seien. Vor dem Rußlandfeldzug habe er aber den Eindruck gehabt, daß beide in einem sehr guten Verhältnis miteinander gestanden hätten. [...] Zu den Spannungen zwischen Dirlewanger und Globocnik sei es wohl gekommen, weil Dirlewanger immer zwei russische Freundinnen gehabt habe, die ihn ständig begleitet hätten und die er auch zu Veranstaltungen, insbesondere «Saufgelagen» mitgenommen habe” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1150–1151).

¹³⁷ W oryginale: Ich danke SS-Sturmbannführer Dirlewanger und seinen Männern für die bei mir geleistete Arbeit unter oft schwierigsten Voraussetzungen.

Bei dieser Gelegenheit möchte ich auch noch feststellen, daß alle wie immer gearteten Anschuldigungen der letzten Zeit gegen SS-Sturmbannführer Dirlewanger jeder Grundlage entbehren und SS-Sturmbannführer Dirlewanger als der gleiche von uns scheidet, als der er vor 1 1/2 Jahren in Dzikow-Stary seinen bestimmt nicht leichten Dienst mit seinen Männern angetreten hat” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 58).

¹³⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, Fernschreiben Nr. 535, 534, 526, 523, k. 768–771.

4. Walki z partyzantami i bandami w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej – *Partisanenbekämpfung* oraz *Bandenbekämpfung*

22 czerwca 1941 r. rozpoczęła się operacja „Barbarossa”, czyli atak III Rzeszy na Związek Radziecki. Była to największa akcja niemiecka podczas II wojny światowej. Przy wsparciu wojsk rumuńskich, fińskich, węgierskich i słowackich trzy grupy armii wkroczyły do ZSRR. Niemieckie grupy pancerne miały zniszczyć Armię Czerwoną na Białorusi, zająć Leningrad, Moskwę oraz Kijów i dotrzeć do linii Uralu i Wołgi¹.

Miała to być wojna ludobójcza. Na konferencji w Wewelsburgu w dniach 11–15 czerwca 1941 r. Himmler stwierdził, że zaludnienie ZSRR należy zmniejszyć o 30 mln². Dwa tygodnie przed atakiem wydano rozkaz, aby rozstrzeliwać wszystkich wziętych do niewoli sowieckich komisarzy politycznych i stworzyć specjalne grupy operacyjne, które przebiją się aż do Uralu. Do ich zadań należały „z jednej strony eliminacja na obszarach tyłowych «aktywnie działających przeciwników», z drugiej zaś – «prewencyjne tępienie elementów, które z powodu swoich poglądów bądź przeszłości w sprzyjających okolicznościach mogłyby podjąć wrogą działalność»”³. W praktyce rozkaz ten oznaczał eksterminację grup ludności, które można by oskarżyć o jakąkolwiek wrogą aktywność.

Hitler rozkazał, aby wojskowy wymiar sprawiedliwości nie ścigał czynów kryminalnych popełnionych przez żołnierzy Wehrmachtu na ludności cywilnej terytoriów wschodnich (miały one więc pozostać bezkarne), sądy wojskowe nie zajmowały się przestępstwami, których między sobą dopuszczali się nieprzyjacielscy cywile, a sprawców likwidować na miejscu. Wyraził też zgodę na „zbiorowe akty przemocy wobec komunistów”⁴.

¹ Ch. McNab, *Armia Hitlera*, Warszawa 2014, s. 174.

² P. Longerich, *Himmler...*, s. 645.

³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci 1941–1944. Mity i rzeczywistość*, Poznań 2014, s. 32.

⁴ P. Longerich, *Himmler...*, s. 644.

Według „Dyrektywy o postępowaniu z komisarzami politycznymi”, podpisanej przez szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (Oberkommando der Wehrmacht, OKW), feldmarszałka Wilhelma Keitla⁵, sowieccy komisarze jako „inicjatorzy barbarzyńskich azjatyckich metod walki” mieli być likwidowani przez walczące jednostki. Bolszewików uważano za „śmiertelnych wrogów narodowosocjalistycznego narodu niemieckiego” i dlatego niezbędne były „bezlitosne i energiczne metody zwalczania bolszewickich agitatorów, partyzantów, sabotażystów i Żydów”. Poza tym planowano tłumić „wszelkie formy aktywnego i biernego oporu”, a w charakterze represji stosować karę śmierci, zabijać po pięćdziesięciu, stu zakładników, ponieważ „na tamtych terenach życie nie ma wartości”⁶.

O stosunku Himmlera do ludności zamieszkującej tereny wschodnie najlepiej świadczy ilustrowana broszura *Podczłowiek*, wydana przez Główny Urząd SS: „to przerażające stworzenia [...], ledwie podobne do prawdziwych istot ludzkich [...] a intelektualnie i duchowo pozostające na poziomie zwierząt”⁷.

Niemcy na terenie Białorusi zastosowali początkowo taktykę *Partisanenbekämpfung*, później zmienioną w *Bandenbekämpfung*. Różnica polega w postrzeganiu przeciwnika. Ludzi z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” szkolono i przygotowywano do starć z partyzantami (*Partisanenbekämpfung*), którzy wg prawa wojennego są żołnierzami i kombatantami korzystającymi z ochrony prawnej. Na przełomie 1941 i 1942 r. zmieniło się postrzeganie walk z partyzantami, a co za tym idzie cała doktryna wojskowa. Dlatego właśnie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” i inne oddziały uczestniczące w walkach działały już w ramach *Bandenbekämpfung*, czyli walki z bandami. *Banden* w języku niemieckim to bandy, grupy przestępcze. Można ich zatem traktować jako wyrzutków i przestępców, czyli nie mają żadnej ochrony prawnej. W kwestii sposobu walki i przygotowania żołnierzy zmiana doktryny nie miała znaczenia. Różnicą była radykalizacja i brutalizacja przy pacyfikacjach terenów podejrzanych o sprzyjanie partyzantom⁸.

Niemcom udało się zaskoczyć ZSRR i początkowo osiągnęli olbrzymie sukcesy. Białoruś zajęli latem 1941 r. w ciągu kilku tygodni. Stopniowo jednak opór radziecki tężał, a niemieckie straty rosły. Doskwierające upały, wielkie odległości, wszechobecny kurz sprawiały, że żołnierze byli u kresu wytrzymałości, a czołgi i ciężarówki często ulegały awariom.

Nadejście jesieni nie przyniosło ulgi. Już 6 października 1941 r. pojawił się śnieg, a od 9 października nieprzerwanie padał deszcz ze śniegiem⁹. Wszystkie pojazdy grzęzły na podmokłych drogach, a piechota brnęła po kolana w błocie. W połowie listopada nadeszły mrozy, co nastroczało nowe trudności. Niewielu żołnierzy miało zimową odzież i maskujące białe kombinezony, niska temperatura powodowała liczne

⁵ Wilhelm Keitel (ur. 1882), feldmarszałek, szef niemieckiego Naczelnego Dowództwa (OKW). W procesie w Norymberdze został skazany na karę śmierci – wyrok wykonano 16 X 1946 r. (więcej na ten temat zob. G. Mueller, *Wilhelm Keitel, the Forgotten Field Marshal*, New York 2003).

⁶ Feldmarszałek Wilhelm Keitel wydał rozkaz 16 IX 1941 r. (więcej zob. P. Longerich, *Himmler...*, s. 644; P.W. Blood, *Siepacze Hitlera. Oddziały specjalne SS do zwalczania partyzantki*, Warszawa 2008, s. 93).

⁷ *Der Untermensch*, wydawnictwo Reichsführera SS i Głównego Urzędu SS, Berlin 1942, za: P. Longerich, *Himmler...*, s. 767.

⁸ Więcej na temat *Bandenbekämpfung* zob. P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*

⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 180.

usterki w niemieckich czołgach i ciężarówkach. Olbrzymim problemem stały się dostawy zaopatrzenia¹⁰.

Po zajęciu Białorusi Niemcy utworzyli w zachodniej i centralnej części republiki Komisariat Generalny Białoruś z siedzibą w Mińsku. Tereny wokół Białegostoku i Łomży przyłączono jako okręg białostocki do Prus Wschodnich, a ziemie wokół Kobrynia, Pińska i Brześcia do początku 1944 r. należały do Komisariatu Rzeszy Ukraina (później przez sześć miesięcy podlegały komisarzowi generalnemu w Mińsku). Komisariat Generalny Białoruś był częścią Komisariatu Rzeszy Wschód. Komisarzem generalnym w Mińsku mianowano Gauleitera okręgu Kurmark i nadprezydenta Brandenburgii i Prus Wschodnich Wilhelma Kubego (w 1943 r. zginął w zamachu). Od 1943 r. funkcję tę pełnił Wyższy Dowódca SS i Policji Kurt von Gottberg¹¹. Komisariat Generalny Białoruś podzielono na jedenaście dystryktów: Baranowicze, Borysów, Głębokie, Hancewicze, Lida, Mińsk – dystrykt wiejski, Mińsk – dystrykt miejski, Nowogródek, Słonim, Słuck i Wilejka. W urzędach zatrudniano wielu Białorusinów (a początkowo też Polaków). Od 1942 r. współpracownicy organów administracyjnych byli częstym celem ataków partyzancki¹².

W takich warunkach na zapleczu frontu tworzyły się liczne oddziały partyzanckie – składały się z ludności cywilnej (często wcielanej siłą) i czerwonarmistów, którym udało się uniknąć niewoli. Ich członkowie podczas walk wykorzystywali znajomość terenu i umieli się bardzo dobrze maskować. Napadali na niemieckie kolumny zaopatrzeniowe, wysadzali tory kolejowe, likwidowali maruderów. Obniżało to morale wśród żołnierzy walczących na froncie wschodnim. Aby zapobiec tego typu akcjom partyzanckim, na Białoruś wysłano SS-Sonderkommando „Dirlewanger”¹³.

Władze Komisariatu Generalnego Białoruś zobowiązały ludność cywilną do pomocy w zwalczaniu ruchu oporu. Wprowadzono zasadę odpowiedzialności zbiorowej za napady na niemieckich żołnierzy i przedstawicieli urzędów okupacyjnych. Oznaczało to, że domy, osiedla, wsie, a nawet całe obszary ziemi, które uznano za siedliska partyzanckie, likwidowano i doszczętnie wypalano. Mieszkańców zazwyczaj mordowano, wysiedlano lub wywożono na roboty do Rzeszy. W toku działań wdrożono koncepcję „martwych stref” (*Tote Zonen*), do czego Heinrich Himmler dążył już w lipcu 1941 r. W ramach tych działań systematycznie za pomocą mordów i deportacji wyludniano konkretne obszary.

Na Białorusi przeprowadzono 55 dużych operacji antypartyzanckich, w trakcie których zginęło co najmniej 150 tys. osób. Do tego należy doliczyć mniejsze akcje o nieznanym bilansie ofiar. Szacuje się, że życie straciło około 200–300 tys. ludzi¹⁴, głównie Białorusinów, ale także Żydów i Polaków.

¹⁰ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 59.

¹¹ Więcej na temat von Gottberga zob. P. Longerich, *Himmler...*, s. 427–430.

¹² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 33–34.

¹³ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 60.

¹⁴ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941 bis 1944*, Hamburg 1999, s. 955–958; B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 534.

4.1 Akcje antypartyzanckie na Białorusi (1942 r.)

Tworzenie oddziałów partyzanckich w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej

Według rosyjskich szacunków z okresu II wojny światowej na Białorusi w grudniu 1942 r. walczyło 49,1 proc. partyzantów, z kolei w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Sowieckiej było ich 39,4 proc., w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej – 8,7, a na terenach pozostałych republik – 2,8 proc.¹⁵. W 1944 r. Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego (CSPD) podał, że na obszarach Związku Radzieckiego okupowanych przez niemieckie wojska działa 1156 oddziałów i grup liczących ogółem 187 571 osób, z czego większość na Białorusi – 723 jednostki i 121 903 partyzantów¹⁶.

Dowódcy niemieccy już w 1941 r. zdawali sobie sprawę, że najsukuteczniejszą metodą walki z partyzantką będą szeroko zakrojone operacje wojskowe: „Pacyfikacja równomiernie obsadzonego partyzantami obszaru jest najbardziej skuteczna poprzez szybkie wkroczenie nań szerokim frontem, jego możliwie błyskawiczne zajęcie przy jak największym rozproszeniu oddziałów [partyzanckich]. [...] Wojsko należy ulokować w zamkniętych obiektach, szkołach czy stodołach i wyposażać w środki obrony. Każdy z oddziałów zaczyna następnie gruntownie przeszukiwać przydzielony mu teren wraz ze znajdującymi się na nim miejscowościami i poszczególnymi chłopskimi zagrodami w celu wykrycia obcych osób i sprawdzenia, czy miejscowa ludność nie wspiera partyzantów”¹⁷.

Właśnie w tym celu na Białoruś wysłano SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. W tym okresie brakowało oddziałów, które mogłyby zrealizować akcję na szeroką skalę. Zdecydowano się na rozwiązanie tymczasowe, sprowadzono małe zmotoryzowane oddziały. Żołnierzy Dirlewangera skierowano tam w związku z ich „szczególnymi zdolnościami kłusowników”¹⁸. We współpracy z miejscową ludnością mieli łatwiej lokalizować siedliska partyzantów, a poza tym ich wyjątkowe umiejętności pozwalały na utrudnianie życia grupom partyzantów oraz na wywieranie presji. W Norymberdze Erich von dem Bach-Zelewski¹⁹ zeznał, że podporządkowana mu jednostka Dirlewangera w sile batalionu została włączona do grupy Armii „Środek” na przełomie 1941 i 1942 r.²⁰ Militarnie podporządkowani byli rozkazom von dem Bacha.

¹⁵ K.D. Slepian, *Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej*, Poznań 2008, s. 76.

¹⁶ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 10.

¹⁷ *Ibidem*, s. 115.

¹⁸ BA Ludwigsborg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 5.

¹⁹ Erich von dem Bach-Zelewski, ur. 1 III 1899 r. w Lęborku, zm. 8 III 1972 r. w Monachium. Od 22 VI 1942 r. pełnił funkcję Wyższego Dowódcy SS i Policji w regionie działania Grupy Armii „Środek” („Mitte”). Więcej na jego temat: W. Bartoszewski, *Prawda o von dem Bachu*, Poznań 1961; *Von dem Bach-Zelewski. Die Toten stehen auf*, „Der Spiegel” 1959, nr 2; O. von Loewenstern, *Noch heute – des Teufels General. Nachkriegsportrait eines hohen SS-Führers – Zum Urteil über Bach-Zelewski*, 17 II 1961 r., <http://www.zeit.de/1961/08/noch-heute-des-teufels-general/komplettansicht> (dostęp 18 II 2017).

²⁰ *Zeznania Ericha von dem Bacha-Zelewskiego podczas procesów norymberskich*, za: J. Heydecker, J. Leeb, *Trzecia Rzesza w świetle Norymbergi. Bilans tysiąca lat*, Warszawa 1979, s. 437.

Związek Radziecki już na początku lat trzydziestych przygotowywał się do prowadzenia działań partyzanckich na własnym obszarze. W tamtym czasie stopniowo rozbudowywano struktury organizacyjne, które mogłyby później podjąć walkę z zaskoczenia i realizować akcje sabotażowe. Wynikało to m.in. z obawy Stalina przed polskim atakiem prewencyjnym. W całym ZSRR powstawały specjalne szkoły mające kształcić przyszłych partyzantów i dywersantów. Ponadto Armia Czerwona i Państwowy Zarząd Polityczny (Gosudarstwiennojе Politiczeskoje Uprawlenije, GPU²¹) tworzyły tajne magazyny z bronią, amunicją i materiałami wybuchowymi. Działania te zarzucono najpóźniej w 1937 r., ponieważ Stalin i jego współpracownicy doszli do wniosku, że przygotowania do wojny partyzanckiej to przejaw defetyzmu. W efekcie większość tych, którzy przygotowywali się do działań partyzanckich (instruktorzy w szkołach, absolwenci itd.), rozstrzelano w ramach „wielkich czystek”. Tylko nielicznym udało się przeżyć. W latach 1937–1938 zlikwidowano również magazyny broni i amunicji. Kilka lat później struktury te było trzeba z mozołem odbudowywać²².

Do tej koncepcji wrócono 29 czerwca 1941 r. Tego dnia Stalin podpisał dyrektywę nr P509, w której wszystkie struktury partyjno-państwowe wezwał do formowania oddziałów partyzanckich i grup sabotażowych. Dwa dni później opublikowano dyrektywę nr 2, wg której funkcjonujące na obszarze Białorusi organizacje partyjne, komsomolskie i państwowe miały rozpocząć następujące działania: „Na wszystkich zajętych przez wroga terenach Białorusi należy natychmiast stworzyć gęstą sieć oddziałów partyzanckich, które mają prowadzić nieprzerwaną i zaciętą walkę z wrogiem w celu jego unicestwienia. [...] Wszyscy zdolni do noszenia broni komunisci i komsomolcy mają pozostać na terenach okupowanych [...], by mobilizować ludność do prowadzenia bezwzględnej walki z wrogiem”²³.

W przemówieniu radiowym z 3 lipca Stalin osobiście wzywał naród do prowadzenia bezlitosnej walki: „Na terenach zajętych przez wroga należy koniecznie tworzyć oddziały partyzanckie, konne i piesze, tworzyć grupy dywersyjne do walki z jednostkami armii wroga, wszędzie podejmować wojnę partyzancką, wysadzać mosty, niszczyć drogi, zrywać łączność telefoniczną i telegraficzną, podpalać lasy, magazyny i tabor. Na zajętych terenach należy stworzyć sytuację nie do zniesienia dla wroga i wszystkich jego popleczników, ścigać ich i niszczyć na każdym kroku oraz udaremniać wszelkie ich poczynania”²⁴.

18 lipca 1941 r. Komitet Centralny Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bol-szewików) – KC WKP(b), w dyrektywie dotyczącej organizowania walki na tyłach wojsk niemieckich polecił na terenach okupowanych tworzyć podziemne komitety partyjne. Ich celem było dbanie o rozwój działalności partyzanckiej i dywersyjnej²⁵.

W lasach i na bagnach Białorusi bardzo szybko zaczęły się formować grupy partyzanckie, złożone m.in. z czerwonoarmistów i aktywistów sowieckich, którzy nie zdołali uciec

²¹ GPU – od 1934 r. Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych, czyli Narodnyj Komissariat Wnutriennych Diel – NKWD.

²² Więcej na ten temat: B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 38–43.

²³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 59.

²⁴ *Ibidem*, B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 59 (zob. również: Ch. Ailsby, *Piekło na froncie wschodnim*, Warszawa 2001, s. 134–135).

²⁵ Ch. Ailsby, *Piekło...*, s. 136–137.

przed zbliżającym się frontem, ale przetrwali pierwsze natarcia niemieckie. Początkowo ich działania sprowadzały się do prób przeżycia, zdobycia żywności i ukrywania się przed niemieckimi żołnierzami. Jednak do końca 1941 r. na Białorusi nie zostało wiele grup prowadzących aktywną walkę z Niemcami. Aż do początku 1942 r. w obwodzie mińskim działały jedynie niewielkie oddziały. Dopiero wiosną 1942 r. grupy te przekształcały się w aktywne zgrupowania partyzanckie albo przestępcze bandy napadające i okradające miejscową ludność.

Do oddziałów partyzanckich napływali również cywile z miejsc okupowanych przez Niemców – m.in. uciekający ze zniszczonych i spalonych wiosek i uchodzący przed prześladowaniami. Wbrew pozorom duża część Białorusinów była do partyzantów nastawiona negatywnie, wrogo lub obojętnie. Miejscowa ludność współpracowała z niemieckim wojskiem, co w znacznej mierze przyczyniło się do ich sukcesów.

W wielu przypadkach niemieckie wojska nie poradziłyby sobie bez pomocy i wsparcia ze strony ludności cywilnej. W 1941 r. Białorusini byli nastawieni przychylnie do niemieckich wojsk. Potwierdzają to: meldunek gen. Maximiliana von Schenckendorffa, dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek”: „najlepsze informacje na temat miejsc pobytu partyzantów pochodzą zawsze od miejscowej ludności”²⁶, a także raport z 30 września 1941 r.: „Wielokrotnie podczas walki z partyzantami można było odnotować życzliwą współpracę z miejscową ludnością. Pomoc ta byłaby dużo większa, gdyby nie strach przed powrotem Armii Czerwonej, który jest utrzymywany wśród ludności przy pomocy ulotek i propagandy szeptanej”²⁷. Podobną opinię wyraził Filip Piestrak – sowiecki aktywista ukrywający się od lata 1941 do wiosny 1943 r. w rejonie lelczyckim: „Niemcy we wszystkich swoich działaniach opierają się na miejscowej ludności. Są to przeważnie synowie kułaków, byli złodzieje, bandyci i inni kryminaliści, którzy z powodu szkodliwej działalności zostali deportowani przez organa władzy sowieckiej. Oni byli kadrą Niemców. [...] Wykonywali większą niż Niemcy pracę. Niektórzy zeznawali przed komisarzem dystryktu, że za władzy sowieckiej byli prześladowani, że byli kułakami, a teraz powinni korzystać z przywilejów. [...] Zdarzały się przypadki, że zwerbowani wydawali partyzantów”²⁸.

2 lipca 1941 r. szef Policji Bezpieczeństwa Reinhard Heydrich wydał „Dodatkowe pisemne wskazówki dla czterech wyższych dowódców SS i policji – SS-Obergruppenführera [Friedricha] Jeckelna, SS-Gruppenführerów [Ericha] von dem Bacha-Zelewskiego i [Adolfa] Prützmannna, oraz SS-Oberführera [Gerreta] Korsemanna – na Wschodzie”, w których wskazał: „Należy zlikwidować wszystkich funkcjonariuszy Kominternu (i w ogóle wszystkich komunistycznych zawodowych polityków), funkcjonariuszy partyjnych wyższego, średniego i radykalnych [*radikalen unteren* – określenie niejasne] niższego szczebla, [członków] Komitetu Centralnego, komitetów wojewódzkich i powiatowych, komisarzy ludowych, Żydów na stanowiskach partyjnych i państwowych oraz pozostałe radykalne elementy (sabotażystów, propagandystów, strzelających z zasadzki zamachowców, podżegaczy itd.),

²⁶ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 103.

²⁷ *Ibidem*, s. 103 (przypis 243).

²⁸ *Ibidem*, s. 108.

o ile w pojedynczych przypadkach nie mogą być przydatni do zdobycia informacji politycznych lub gospodarczych, które są szczególnie ważne dla planowanych dalszych środków policyjnych lub gospodarczej odbudowy zajętych terenów [...] Nie należy stawiać przeszkód próbom samooczyszczania ze strony antykomunistycznych i antyżydowskich kręgów z nowo zajmowanych terytoriów. Przeciwnie, należy je wspierać, bez zostawiania śladów, tak aby później miejscowe kręgi samoobrony nie mogły się powołać na zarządzenia lub polityczne deklaracje”²⁹. Zgodnie z tymi wytycznymi działała również jednostka Oskara Dirlewangera.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” – *Bandenbekämpfung*

W rozkazie z 29 stycznia 1942 r. Himmler w końcu unormował status jednostki. W myśl tego zarządzenia Kommando „Dirlewanger” stało się oddziałem ochotników (Freiwilligen-Abteilung), uznanym przez Waffen-SS. Tym samym oficjalnie podlegało rozkazom kwatery głównej SS (SS-Führungshauptamt)³⁰. W lutym 1942 r. trafiło w rejon Bobrujska, a następnie do Mohylewa. Jak wspominał jeden z żołnierzy Dirlewangera – Gerhard Hellkamp – była to bardzo sroga zima³¹. Rok wcześniej, w 1941 r. w Mohylewie działał obóz pracy przymusowej i Himmler zastanawiał się nad jego powiększeniem. W połowie listopada 1941 r. zlecono tam nawet budowę dużego krematorium³².

W Bobrujsku żołnierze Dirlewangera przebywali 4–6 tygodni, a pod koniec lata 1942 r. wyruszyli do Mohylewa. Tam spędzili około roku³³. Zakwaterowano ich w byłym domu starców³⁴, w pobliżu szpitala polowego zarządzanego przez dr. Heinza Hartlieba. Dla tej placówki miało to olbrzymie znaczenie ze względów bezpieczeństwa, zwłaszcza że personel składał się jedynie z kilku lekarzy niemieckich, a wśród rannych znajdowało się około 100 niemieckich żołnierzy i 1000 rannych pacjentów rosyjskich³⁵. Do 10 lutego 1942 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zostało w pełni wyposażone i umundurowane przez Wyższego Dowódcę SS i Policji Russland-Mitte.

W Norymberdze von dem Bach-Zelewski zeznał: „Wśród oddziałów uznanych za naddające się do zwalczania partyzantów znalazł się na początku 1942 r. jeden batalion pod dowództwem Dirlewangera, który został włączony do centrum grupy armii; batalion ten był stopniowo uzupełniany, aż osiągnął najpierw rozmiary pułku, a następnie brygady. Ta «brygada Dirlewangera» składała się po większej części ze skazanych przestępców

²⁹ L. Rees, *Naziści...*, s. 230–231 (przypis 9).

³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 137; BAB, NS 19/1, Der Reichsführer-SS – Persönlicher Stab Tgb. Nr. A 35/39/42, b.d. b.p.

³¹ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 460.

³² P. Longerich, *Himmler...*, s. 663.

³³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 614; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 619.

³⁴ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS-und Pol-Führer Russland-Mitte, 20 VI 1942 r., k. 272. Gerhard Hellkamp kojarzył, że był to dom wypoczynkowy położony za miastem, w lesie. Mógł mieć rację, ponieważ dom starców znajdował się w rejonie szpitala dla żołnierzy SS i policji (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 460).

³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Niederschrift, Dr. Med. Heinz Hartlieb, Wien, 28 II 1964 r., k. 1028–1029.

kryminalnych nazywanych oficjalnie kłusownikami, aczkolwiek między nimi byli rzeczywiście przestępcy skazani za włamania, morderstwa itd.”³⁶

W roku 1942 ideały rasowe Heinricha Himmlera decydujące o możliwościach wstąpienia do Waffen-SS zaczynały się rozmywać z powodu braku żołnierzy na front wschodni. Stąd zrodziła się konieczność werbowania ochotników z podbitych terytoriów³⁷. Pierwsze tzw. oddziały wschodnie stworzono pod koniec 1941 r. Wykorzystywano je do walki na froncie i akcji antypartyzanckich. Początkowo do oddziałów „wschodnich” trafiali jeńcy wojenni, a później młodzi mężczyźni z zachodniej Białorusi i pozostałych okupowanych terenów ZSRR. Szacuje się, że w lipcu 1943 r. jednostki te liczyły ok. 70 tys. ludzi³⁸.

Gdy zabrakło rodowitych niemieckich kłusowników, Dirlewanger zaczął werbować przestępców i kryminalistów, a także Rosjan i Słowian. Na przełomie kwietnia i maja 1942 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wciąż było niewielką jednostką składającą się z około 70 kłusowników³⁹. Dopiero w maju 1942 r. pod rozkazy Dirlewangera przydzielono 60 ukraińskich ochotników rekrutujących się spośród jeńców wojennych⁴⁰. W Mohylewie zdołał utworzyć pluton motocyklistów⁴¹, jeszcze niezbyt liczny. Jak wspominał Friedrich Walter, załoga składała się z 3 ludzi i 12 motocykli⁴².

Od 23 marca 1942 r. Dirlewanger zwracał się do Himmlera z prośbą o przydzielenie dodatkowych ludzi. 19 czerwca 1942 r. skierował kolejne pismo do SS-Führungshauptamt (Urzędu Dowodzenia SS), a w liście do Gottloba Bergera z 27 lipca 1942 r. zwrócił się, o powiększenie jednostki do 250 ludzi, czyli stworzenia około dwóch kompanii, i o odpowiednie wyposażenie. W rezultacie 20 września do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przybyło 115 mężczyzn z Mohylewa skazanych za kłusownictwo⁴³.

Dirlewanger nieustannie domagał się uzupełnień, kolejnych „ochotników” i żołnierzy z więzień należących do policji i SS. Osobiście miał zdecydować, czy ich charakter i umiejętności odpowiadają jego potrzebom. Wobec wszystkich wybranych do jednostki postępowanie przygotowawcze należy odroczyć, a skazani mieli mieć możliwość zrehabilitowania się i zmazania win⁴⁴.

³⁶ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 41.

³⁷ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 62.

³⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 381.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Niederschrift, Dr. Med. Heinz Hartlieb, Wien, 28 II 1964 r., k. 1028. Jeden z żołnierzy Dirlewangera, Georg Kraus, podał, że w lecie 1942 r. byli w sile kompanii (około 100–150 ludzi); BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 998.

⁴⁰ R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Der Einsatz in Weißrussland 1941–1944*, Berlin 1999, s. 8–11.

⁴¹ Zaczątki plutonu motocyklistów tworzono jeszcze w Lublinie (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 731).

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 619. Z kolei Waldemar Wilhelm podał, że mieli do dyspozycji 4–5 motocykli B-Kräder (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 453).

⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 137.

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/21001, Persönliche Stab Reichsführer-SS [słowa nieczytelne], Akt. [słowo nieczytelne] Geh./127, b.d., k. 16.

Jeszcze w lipcu 1942 r. Sigmund Rascher w liście do Willy'ego Suchanka napisał o trzech więźniach przebywających w obozie w Dachau, którzy mieli zostać zwolnieni i przeniesieni pod rozkazy Dirlewangera. Byli to Willi Mürdter (ur. 8 marca 1903 r. w Stuttgarcie, nr obozowy 24538), Bruno Förstner (ur. 9 września 1903 r. w Reutlingen, nr ob. 61) i Wilhelm Sobota (ur. 27 maja 1906 r. w Wiedniu, nr ob. 2963)⁴⁵. Mürdter zdezerterował w 1943 r. Nie wiadomo, jakie były dalsze losy dwóch pozostałych i czy ostatecznie trafili do jednostki Dirlewangera.

Erich von dem Bach-Zelewski zeznał, że za zaopatrzenie, uzbrojenie i wyposażenie jednostki, a także za mianowanie oficerów odpowiadał Berger⁴⁶.

Po uzyskaniu zgody od Wyższego Dowódcy SS i Policji Russland-Mitte (HSSPF Russland-Mitte) von dem Bacha-Zelewskiego Dirlewanger stworzył dodatkowe dwie kompanie złożone z Ukraińców (Białorusinów). Dowodzili rosyjscy oficerowie, a nad nimi kontrolę sprawowali Niemcy: SS-Oberscharführer Engel-Niedermeier oraz SS-Hauptcharführer Paul Zimmermann⁴⁷.

Do końca 1942 r. Dirlewanger utworzył dwie kompanie złożone z rosyjskich, ukraińskich i białoruskich jeńców wojennych – Hilfswillige (tzw. Hiwisów). Jedną z kompanii, wg wspomnień Gustava Brusberga, dowodził SS-Hauptsturmführer Schreier⁴⁸. Ponadto do jednostki skierowano kolejnych trzystu więźniów z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen⁴⁹. Rekrutów umundurowano i krótko przeszkolono w Łohojsku, gdzie jednostka stacjonowała. W tamtym okresie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” składało się z trzech kompanii niemieckich i dwóch kompani rosyjskich. Do każdego niemieckiego dowódcy kompanii rosyjskiej Dirlewanger przydzielał dodatkowo SS-Unterführera pochodzenia rosyjskiego w celu zażegnania konfliktów i problemów⁵⁰. Kompanię tworzyło około 180 żołnierzy⁵¹.

Zimmermann wspomniał, że ze swoją kompanią z Łohojska przeniósł się w rejon Mińska. Była ona przydzielona do II Batalionu, dowodzonego przez Steinhauera. Następnie musiała się wycofać w rejon Łomży (Lomscha) ze względu na dotkliwe straty⁵².

⁴⁵ YV, JM 2083, ID 3669870, Letter from Rascher to Suchanek, 27 VII 1942 r., München, b.p.

⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/3324, Vernehmung Nr. 1844 A, Erich von dem Bach-Zelewski, b.d., k. 105.

⁴⁷ W oryginale: „Dirlewanger besaß damals bereits zwei Kompanien, die sich aus Weißruthenien zusammensetzten. Zu einer dieser Kompanien bin ich als Hauptscharführer gekommen. Die Kompanien wurden zwar von russischen Offizieren geführt. Sie hatten aber ein deutsches Rahmenpersonal. Zu diesem Rahmenpersonal habe ich gehört. Ein weiterer Deutscher war der Oberscharführer Engel-Niedermeier, der in Warschau gefallen ist” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263).

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, [b.d.], k. 92–93.

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), am Sonntag dem 22. Mai 1960, k. 53. Johannes Stein podał, że w jego kompanii (3.) znajdowało się około 120 żołnierzy (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71).

⁵² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263.

Wskutek późniejszych strat obie rosyjskie kompanie połączono w jedną⁵³. W końcu w Łomży kompania rosyjska została całkowicie rozwiązana. Hiwisi, którzy potrafili powozić i jeździć konno zostali wcieleni do kompanijnych i batalionowych taborów jednostki Dirlewangera⁵⁴. Ludzi do jednostki wybierano wg kryteriów podanych przez Dirlewangera 9 października 1942 r.: „Osoby [...], które [...] są poddane śledztwu lub karze więzienia za kłusownictwo z bronią palną. Tutaj nie należy brać pod uwagę:

- a) kłusowników, którzy często są notowani z powodu innych czynów karalnych niż kłusownictwo, w szczególności wcześniej osadzonych w ciężkim więzieniu,
- b) obcokrajowców, bezpaństwowców i osób nieniemieckiej krwi,
- c) osób powyżej 55 roku życia oraz
- d) osób, które nie są w pełni zdolne do wykonywania obowiązków z powodu chorób fizycznych i umysłowych lub wad fizycznych”⁵⁵.

W 1968 r. w Moskwie odbył się proces sądowy „byłych sowieckich kolaborantów”, którzy w czasie wojny współpracowali z żołnierzami Dirlewangera. Jedenastu hiwisów skazano na karę więzienia od 11 do 15 lat za zbrodnie popełnione na ludności cywilnej w czasie pacyfikacji wsi przeprowadzanych przez SS-Sonderkommando „Dirlewanger” na Białorusi⁵⁶.

Do zadań żołnierzy Dirlewangera na Białorusi należały patrole (*Streifen*) i walki z partyzantami (*Bandenbekämpfung*)⁵⁷. Jak wspominali, akcje i działania były tam wyjątkowo trudne. *Bandenbekämpfung* polegała przede wszystkim na okrążeniu. Wskutek tego partyzanci praktycznie nie mieli szans na ucieczkę i wydostanie się z „kotła”, a straty niemieckie nie były aż tak duże. Podczas walk z partyzantami nie było czasu na zastanawianie się nad swoimi czynami. W liście do siostry Paul Lau pisał, że w tego typu jednostkach walki toczyły się bez „pardonu” – musiał zginąć albo partyzant, albo niemiecki żołnierz⁵⁸. Historyk Philip W. Blood podał, że były cztery sposoby na zniszczenie partyzantów:

- 1) „zaciskanie pętli” (*Kesseltrieben*) – po otoczeniu grupy partyzanckiej oddziały niemieckie postępując naprzód w kierunku jej centrum zabijają wszystkich po drodze;

⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263. Na początku października 1942 r. Dirlewanger stworzył jedną kompanię rosyjską i jeden pluton ukraiński w sile około 230 żołnierzy (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 64).

⁵⁴ W oryginale: „Diese Russen-Kompanie ist dann in Lomscha aufgelöst worden. Die Russen, die alle reiten und mit Pferden umgehen konnten, sind auf die Kompanietrosse und Bataillonstrosse der Einheit Dirlewanger aufgeteilt worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263).

⁵⁵ W oryginale: „Personen [...], die sich [...] wegen Jagdwilderei (Wilddiebstahls) mit Schußwaffen in Untersuchungs- oder Strafhaft befinden. Hierbei sind nicht zu berücksichtigen a) diejenigen Wilderer, die wegen anderer Straftaten als Wilderei oft und erheblich, insbesondere mit Zuchthaus vorbestraft sind, b) Ausländer, Staatenlose und Nichtdeutschblütige, c) Personen über 55 Jahre und d) wegen körperlicher und geistiger Krankheit oder körperlicher Fehler nicht voll arbeitsfähige Personen” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 73).

⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16634, *Hohe Strafen für Kollaborateure*, „Die Welt”, 5 XII 1968, k. 5.

⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 619.

⁵⁸ List Paula Lau z Groß-Strehlitz, 12 XI 1944 za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 23.

2) „polowanie z nagonką” (*Vorstehtreiben*) – zepchnięcie nieprzyjaciela w pole ostrzału („niczym stado kuropatw pod lufę myśliwego”);

3) „wbijanie klina w serce nieprzyjaciela” (*Vortreiben starker Stosskeile*) – „*Stosskeile* to umiejscowiony atak w kierunku samego środka oporu, dokonany przez kombinowaną grupę bojową złożoną z piechoty, czołgów lub dział samobieżnych, czekającą w odwodzie na odpowiedni moment”;

4) przegrupowanie w celu stworzenia oddziału szturmowego (*Bildung einer Stossgruppe*) – *Stossgruppe* z kolei „uderza opierając się na doskonałym rozpoznaniu i prawidłowym przewidywaniu drogi ucieczki” zamkniętych w okrążeniu. Zajmowali się głównie ściganiem, tych którzy próbowali uciec.

Uczestniczące w akcji jednostki miały dezorientować nieprzyjaciela. Dowódca, nawet jeśli usłyszał od przesłuchiwanego dezerterów lub schwytanych partyzantów, że grupa została zniszczona, nie powinien przerywać „polowania”⁵⁹. W ciągu dnia niemieccy żołnierze posuwali się około 5 km⁶⁰.

Operacje antypartyzanckie

Żołnierze Dirlewangera przebywali na Białorusi przez trzydzieści miesięcy. W tym czasie przeprowadzono 55 wielkich operacji przeczesywania terenu, a jednostka uczestniczyła przynajmniej w 38 z nich⁶¹, zarówno jako samodzielny oddział oraz jako formacja włączona w skład grup bojowych walczących z partyzantami. Poza tym realizowała mniejsze akcje bojowe połączone z przeczesywaniem terenu w pobliżu Bobrujska, Mohylewa i Łohojska⁶².

Sytuację utrudniały wszechobecne bagna. Żołnierz Dirlewangera Heinz Feiertag wspominał, że partyzanci byli świetnie wyszkoleni, mieli odpowiednie wyposażenie i broń. Byli to ludzie znakomicie przygotowani do walk na terenach bagnistych, wiedzieli jak się tam ukrywać i jak najlepiej przygotować własne pozycje. Feiertag tak opisał walki antypartyzanckie w 1942 r. na pryneckich bagnach: „To była letnia operacja. Około przedwiośnia. Pod tym względem była to dosyć trudna akcja, w ogóle walki z partyzantami są dość trudne. Ale z powodu bagnistych terenów stała się jeszcze trudniejsza. Partyzanci byli dobrze wyszkoleni, mieli odpowiednie uzbrojenie i dobre stanowiska na bagnach. Stali zanurzeni w bagnie po szyję, nakryci liśćmi paproci [...]. Podpuszczali nas jak najbliżej i wtedy otwierali ogień z każdej strony. Partyzanci kompletnie nas zaskakiwali. Przez moment całkowicie traciliśmy głowy”⁶³.

⁵⁹ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 220.

⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 54.

⁶¹ We wcześniejszej publikacji napisałam, że SS-Sonderkommando „Dirlewanger” uczestniczyło w 27 operacjach antypartyzanckich (S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 66), ale w toku dalszych prac dotarłam do dokumentów potwierdzających, że tych akcji było więcej.

⁶² Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 34–35; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 619.

⁶³ W oryginale: „Das war ein Sommer-Einsatz. Ungefähr im Frühjahr. Es war an sich ein ziemlich schwerer Einsatz insofern, weil ja der Partisanenkampf an sich schon schwer ist. Aber durch das Sumpfgelände wurde die ganze Sache noch verschlimmert. Die Partisanen hatten, da sie gut ausgebildet waren und über dem

W takich starciach żołnierze Dirlewangera ponosili olbrzymie straty. Partyzanci wykorzystywali swoją znajomość terenu i dzięki temu łatwiej im było ukrywać się i maskować swoje siedziby. Dopiero gdy minęło pierwsze oszołomienie, Niemcy zaczęli przejmować kontrolę. Stopniowo się przystosowali do tego typu walki. Dirlewanger nakazał im: „Idąc po wygodnych ścieżkach, nie odkrywamy obozu wroga, jedynie przedzierając się przez bagna. [...] Bagno nie jest żadną przeszkodą dla bandytów; co umieją bandyci, potrafią też kłusownicy”⁶⁴. Nauczyli się rozpoznawać zasadzki i ograniczyli ilość zabieranego sprzętu. Na tego typu akcje zabierali pistolety maszynowe, a towarzyszyli im snajperzy. Zazwyczaj pierwsza potyczka odbywała się około 30–40 km od kwatery głównej partyzantów⁶⁵.

Nie tylko partyzanci umieli się dobrze kamuflować. Niemieckie wojska przez całą wojnę doskonaliły metody maskowania. Jeszcze w 1936 r. rozpoczęto pierwsze eksperymenty z ubraniami kamuflażowymi i maskami. Heinrich Himmler z niecierpliwością oczekiwał na najnowsze „panterki” i zasłony na twarze, jednak inni dowódcy odnosili się do tego pomysłu z dużym sceptycyzmem. „Panterki” sztyto w obozach koncentracyjnych, w Dachau, Buchenwaldzie, Ravensbrück, na Majdanku i w Trawniskach. Istniały dwa rodzaje wzorów na bluzach maskujących: wiosenno-letnie, w których dominował kolor zielony i jesienne, z przewagą brązu i żółci. Zdarzało się, że barwy przenikały na drugą stronę materiału i tworzyły się nowe zestawy kolorystyczne, desenie i odcienie. Najczęściej stosowano wzory naśladujące listowie drzew, takich jak platan, osika i dąb, ale zaprojektowano też wzór groszkowy (stosowany od końca 1943 r.) i palmowy (od przełomu 1941 i 1942 r.)⁶⁶. Maski w trakcie walki spadały albo zasłaniały widok w najmniej pożądanych momentach. Mimo tych niedogodności miały uzupełniać strój kamuflażowy i osłony na hełmach żołnierzy Waffen-SS. Robiono je z bawełny i wiskozy. Za pomocą rzemieni przywiązywano je do głowy i zakrywano całą twarz. Na Białorusi żołnierze SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wykorzystywali je, aby jak najlepiej i najdokładniej ukryć się w leśnej gęstwinie. Maski noszone były również przez snajperów⁶⁷.

Partyzanci zazwyczaj starali się unikać regularnej walki. Atakowali z zaskoczenia i cała akcja trwała dosłownie sekundy – starcia zajmowały od 5 do 10 minut. W miarę możliwości wystrzegali się dłuższych i bezpośrednich walk z Niemcami: „Partyzanci otrzymywali

entsprechende Bewaffnung verfügten, ihre Stellung in den Sumpfgebieten. Sie standen teilweise bis zum Hals im Sumpf, getarnt mit Farnkrautblättern [...]. Sie ließen uns vorbeiziehen, und nachdem wir mitten drin waren, gab es dann einen Feuerüberfall von allen Seiten. Der Überraschungsmoment von seiten der Partisanen war restlos geglückt. Wir waren im Moment ziemlich kopflos” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 53).

⁶⁴ Woryginał: „Nicht durch Begehen bequemer Pfade werden Feindlager entdeckt, sondern bei Durchschreiten der Sümpfe. [...] Für die Banditen ist Sumpf kein Hindernis; was ein Bandit kann, kann ein Wildschütze schon lange” (*Zusatzbefehl für Unternehmen Lenz-Süd*, 31 III 1943, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 59).

⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 53–54.

⁶⁶ *Jednostki Waffen SS. 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 84; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 67.

⁶⁷ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 68.

wytyczne, aby działać destrukcyjnie, wiązać siły [nieprzyjaciela], ale w żadnym wypadku nie podejmować bezpośredniej walki, chyba że jest to konieczne. Mieli atakować linie kolejowe, ciężarówki itd.”⁶⁸

Ich przewaga wynikała również z lepszej znajomości terenu. Jak wspominał Feiertag, wiele dróg nie było zaznaczonych na mapach niemieckich, a partyzanci doskonale je znali. Potrafiliby zniknąć żołnierzom Dirlewangera z oczu i łatwo zapadali w lasach⁶⁹. Celem ataków partyzanckich były linie kolejowe i pociągi. Kolarze starali się zabezpieczać pociągi, np. lokomotywa pchała przed sobą wagon towarowy z piaskiem, który miał osłabić ewentualną siłę eksplozji⁷⁰. Partyzanci atakowali również niemieckie jednostki zaopatrzeniowe, kurierów na motocyklach, wysadzali mosty i składy paliw, amunicji i żywności. Wyrządzali olbrzymie szkody, niszcząc linie telefoniczne, stacje telegraficzne i lotniska⁷¹.

Jeńcy niemieccy wzięci do niewoli przez partyzantów byli z reguły skazywani na śmierć. Niemal natychmiast lub po kilku dniach pojmanych rozstrzeliwano. Pomijając aspekt psychozy antyszpiegowskiej jaka panowała wśród partyzantów, wynikało to przede wszystkim z braku miejsca do przetrzymywania jeńców przez dłuższy czas, wypuścić na wolność delikwenta również nie mogli, a wysłanie jeńców na zaplecze frontu byłoby zbyt problematyczne. Pozostawała jedynie egzekucja. Podobnie postępowały niemieckie grupy bojowe, które także nie mogły przetrzymywać schwytanych partyzantów.

W celu odnalezienia partyzanckich siedlisk wysyłano specjalne małe grupy bojowe. Miały one rozpoznać teren, zorientować się w siłach przeciwnika i dokładnie określić lokalizację kwatery głównej lub obozowiska. Niemcy, tworząc tego typu małe grupy bojowe, czerpali ze zwyczajów łowieckich. Działy jak myśliwi śledzący zwierzynę⁷². 4 września 1942 r. Naczelne Dowództwo Grupy Armii B wydało wytyczne dla tzw. oddziałów myśliwskich Wehrmachtu. Zgodnie z instrukcją oddziały miały przemieszczać się tylko nocą, a w ciągu dnia ukrywać się na obszarach leśnych. Ponadto powinny zachowywać się „tak samo jak wrogie bandy”, czyli: „2.a) Po starannym rozpoznaniu terenu na wroga mają być zastawione pułapki wszędzie tam, gdzie należy się liczyć z jego pojawieniem się, np. przy drogach, gdzie przeciwnik ma w zwyczaju umieszczać miny. Przy mostach, które wielokrotnie próbował spalić, albo na skraju lasu w pobliżu wsi, która według doniesień mieszkańców jest bazą żywnościową dla band.

b) Oddziały myśliwskie niszczą wszystkich wrogów, którzy wpadli w pułapkę. Nie należy podejmować walki z przeciwnikiem dysponującym dużą przewagą. [...]

⁶⁸ W oryginale: „Der Partisan hat ja von oben aus die Weisung, wohl zerstörend zu wirken, Kräfte zu binden, aber auf keinen Fall ein direktes Feuergefecht aufzunehmen, nur wenn es unbedingt notwendig war. Es sei denn, es waren Überfälle auf Eisenbahnen, LKW's oder so etwas” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 55).

⁶⁹ *Ibidem*, k. 55.

⁷⁰ H.C. Verton, *W piekle frontu wschodniego. Byłem holenderskim ochotnikiem Waffen-SS*, Warszawa 2010, s. 122.

⁷¹ A. Beevor, *Druga wojna światowa*, Kraków 2013, s. 269.

⁷² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 69–70.

d) W przypadku, gdy zaprzepaszczone zostanie efekt zaskoczenia, np. z powodu przypadkowego pojawienia się okolicznych mieszkańców, jeśli nie da się bezgłośnie usunąć niepożądanych świadków, należy natychmiast opuścić wybrane miejsce⁷³.

Podczas operacji antypartyzanckich organizowano specjalne oddziały lotne (*fliegenden Verbänden*)⁷⁴. Takie grupy aranżowano z żołnierzy należących do Einsatzkommando, oddziałów policyjnych, jednostek Wehrmachtu i SS. Małe komanda tworzone przez żołnierzy Dirlewangera składały się z czterech, czasem pięciu osób – byli to żołnierze (strzelcy) i oficer. Do przeprowadzenia ich przez niedostępne tereny leśne i bagienne zatrudniali zaufanego, miejscowego przewodnika (czasami byli to miejscowi leśnicy)⁷⁵. Niemieckich żołnierzy wspierali zarówno Białorusini, jak i niektórzy Rosjanie. Nie tylko oddział Dirlewangera szukał wśród nich pomocy. W rozkazie dowództwa 403. Dywizji Zabezpieczenia wskazano: „Ponownie zwraca się uwagę, że ze względu na brak wystarczających sił [bojowych] nieodzowny jest werbunek zaufanych współpracowników spośród miejscowej ludności, którzy naprowadzą nas na trop kryjówek bandyckich i partyzanckich”⁷⁶.

Podobnie działano na innych obszarach. W raporcie z 6 lutego 1942 r. na temat sytuacji w okolicach Orła i Kurska napisano: „Należy tak daleko, jak to tylko możliwe, włączać ludność w obserwację i zwalczanie partyzantów. Dotychczasowa współpraca rosyjskich mieszkańców najczęściej przynosiła dobre rezultaty. [...] Gdyby się okazało, że ludność nie współpracuje w pełni w zwalczaniu partyzantki, należy zastosować wobec niej jak najsurowsze środki i postępować według zasady, że strach przed niemieckim odwetem musi być większy niż obawa przed groźbami ze strony partyzantów”⁷⁷.

Grupy złożone z żołnierzy Dirlewangera poruszały się głównie nocą i niepostrzeżenie podkradały do obozów partyzanckich. W ten sposób mogły niezauważone ocenić siłę nieprzyjaciela i znaleźć najlepsze miejsce do walki. Dążyły do doskonalenia technik tropienia przeciwnika i unieszkodliwienia go. Były to jednocześnie komanda zwiadowcze i walczące. Na tego typu akcje zabierano tylko niezbędne wyposażenie, broń – pistolety maszynowe, amunicję, żywność i wodę. Rezygnowano ze wszystkiego, co mogłoby krępować ruchy⁷⁸. „Radiostacje zostawały, ponieważ były zbyt ciężkie i tonęły. Nie mogliśmy mieć ciężkiej broni. Towarzyszyło nam wielu strzelców wyborowych z celownikami optycznymi, poza tym mieliśmy pistolety maszynowe, które stanowiły [słowo nieczytelne] o sile ogniowej naszej kompanii”⁷⁹. Patrole zapadały w lasach nawet na kilka tygodni i obejmowały obszar

⁷³ Wytyczne dla oddziałów myśliwskich, załącznik Naczelnego Dowództwa Grupy Armii B, Ia nr 7142/42g, 4 IX 1942, za: V. Koop, *Werwolf. Ostatni zaciąg Himmlera*, Warszawa 2016, s. 32.

⁷⁴ BAB, R70 Sowjetunion/38, Grundsätzliche Bestimmungen für den Erkennungs- und Verständigungsdienst zwischen Truppenteilen am Boden und fliegenden Verbänden, 21 VII 1943 r., b.p.

⁷⁵ Odbywało się to zgodnie z wytycznymi szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych Franza Haldera. Rozkaz Jagdkommandobefehl uruchomił *Aufklärung*, czyli rozpoznanie taktyczne. *Aufklärung* skutecznie łączyło rozpoznanie bojem z działaniami wywiadowczymi (P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 159–160).

⁷⁶ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 104.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 104.

⁷⁸ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 70.

⁷⁹ W oryginale: „Die Funkgeräte fielen aus, weil die Leute zu schwer waren und absackten. Schwere Waffen konnten wir überhaupt nicht haben. Und da wir eine Menge Leute mit Zielfernrohren, also Scharfschützen,

w promieniu 20 km⁸⁰. Jak wspominał Gustav Brusberg, całymi tygodniami byli w drodze, przeczesując tereny leśne⁸¹.

Małe grupy bojowe składały się przeważnie z kłusowników i doświadczonych myśliwych, co niewątpliwie ułatwiało poruszanie się po lesie w sposób niepostrzeżony. W starciach kierowano się głównie doświadczeniem i błyskawicznymi reakcjami. Żołnierze nie mieli czasu, aby kontaktować się z dowódcami. Aktywność jednostki Dirlewangera sprawiała, że oddziały partyzanckie nie miały możliwości zregenerowania sił i odpoczynku. Likwidacje ich siedlisk można opisać na podstawie meldunku z 3 września 1941 r. 1. Pułku Kawalerii SS: „Meldunek został potwierdzony przez białoruskiego nadleśniczego, który się zgłosił jako znający okolicę przewodnik. [...] 26 sierpnia 1941 r. i 27 sierpnia 1941 r. odbył się planowy przemarsz pułku. 27 sierpnia 1941 r. wieczorem grupa partyzantów została okrążona. 28 sierpnia 1941 r. o godzinie 13.45 partyzanci próbowali wydostać się z okrążenia. Zostali zlikwidowani przez 4. szwadron (z karabinów maszynowych). Było 21 zabitych. Żadnych strat własnych”⁸².

Patrole zwiadowcze odbywały się również przy użyciu plutonów motocyklowych. Tego typu akcja trwała do czternastu dni⁸³. Przeprowadzały je nie tylko siły Dirlewangera, ale także oddziały policyjne i hiwisi. Tak samo jak w przypadku patroli pieszych celem były okrążenie i walka z partyzantami oraz kontrolowanie ludności cywilnej⁸⁴. Jak wspominał Friedrich Walter często dochodziło do potyczek z grupami partyzanckimi, a zadaniem patroli motocyklistów było utrzymanie łączności między poszczególnymi małymi oddziałami niemieckimi⁸⁵. Ponadto plutony motocyklistów, szczególnie w początkowym okresie walk antypartyzanckich, były siłami szybkiego reagowania. „[...] tam, gdzie pojawili się partyzanci, musieliśmy przeprowadzić rozpoznanie lub stanąć do walki. Przeważnie byliśmy w drodze. Później przeprowadzano na dużą skalę operacje antypartyzanckie. Udział w nich brały również inne jednostki, takie jak policja i SS”⁸⁶.

Dopiero po przeprowadzeniu mniejszych potyczek i patroli zwiadowczych zbierano grupę uderzeniową i rozpoczynano wielką akcję, w której uczestniczyło 8–10 tys. żołnierzy⁸⁷

dabei hatten und vor allem Maschinenpistolen, wer schon eine [słowo nieczytelne] Feuerkraft in so einer Kompanie von uns” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 54).

⁸⁰ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 159–160.

⁸¹ W oryginale: „Ich kann mich erinnern, daß wir Wälder durchkämmen haben und dabei wochenlang unterwegs waren” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 838).

⁸² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 105.

⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 619.

⁸⁴ *Ibidem*, k. 619.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 619.

⁸⁶ W oryginale: „In der ersten Zeit war es so, daß der Kradschützenzug die «Feuerwehr» innerhalb der Einheit Dirlewanger darstellte: wo Partisanen auftauchten, mußten wir Erkundungen durchführen bzw. die Partisanen zum Kampf stellen. Meistens waren wir in Wäldern unterwegs. Später wurden großangelegte Partisanenunternehmen durchgeführt. Hieran waren dann auch andere Einheiten wie Polizei und SS beteiligt” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 998–999).

⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 56.

(w tym oddziały Wehrmachtu, siły policyjne, oddziały Waffen-SS, Luftwaffe itd.). W ten sposób oddziały partyzanckie zamykano w kotle i atakowano ich z każdej strony. Nikt nie miał prawa wydostać się z okrążenia. Według szacunków Feiertaga w akcji trwającej od 2–3 tygodni likwidowano 4–5 tys. partyzantów⁸⁸. W takich działaniach brali udział nie tylko podwładni Dirlewangera, ale również inne wojska lądowe. Operacje miały następujący przebieg: „O 2 lub 3 w nocy ruszaliśmy na punkt zbiorczy i gdy zaczynało świtać, byliśmy na tyle daleko, że mogliśmy rozpoczynać. Pierwsze starcie z nieprzyjacielem następowało o godzinie 9. Pierwsza walka odbywała się po ataku od północy, wschodu, południa i zachodu, strzelano z każdej strony, a my byliśmy w samym centrum. [...] Co zaskakujące, w południe następował spokój, a po południu, gdy się wycofywaliśmy, znowu przez dwie godziny strzelano z każdej strony, częściowo był to zmasowany ogień, częściowo pojedyncze strzały. Do bezpośredniej walki wręcz dochodziło tylko w niektórych miejscach”⁸⁹.

Operacja „Bamberg”

Przeprowadzono ją od 16 marca do 17 kwietnia 1942 r. w okolicy znajdującej się na północ i południe od Bobrujska (Бобруйск) i była to jedna z pierwszych dużych operacji antypartyzanckich. Poza jednostką Dirlewangera wzięły w niej udział 707. Dywizja Piechoty, słowacki 102. Pułk Piechoty, 307. Batalion Policyjny (I. Batl. (Pol. Batl. 307)) i 32. Batalion Policyjny (Pol. Batl. 32)⁹⁰.

Niemcy otoczyli obszar w promieniu 20–30 km. Okrążeni partyzanci z Brygady Fiodora Pawłowskiego podzielili się na mniejsze grupy i zdołali przeniknąć przez niemieckie linie zaporowe bez konieczności podejmowania walki⁹¹. Wśród zabitych „partyzantów i ich pomocników” znajdowała się przede wszystkim ludność cywilna. Niemcy przed rozpoczęciem operacji zdawali sobie sprawę, że miejscowi nie są nastawieni wrogo i będą chętnie współpracowali przy likwidacji partyzantów. Ich sytuacja była niezwykle ciężka – tego, czego nie zabrali im żołnierze niemieccy, pozbawiali ich partyzanci. Mimo to oddziały niemieckie, słowackie i wschodnie wymordowały podczas operacji kilka tysięcy mieszkańców.

Ludność cywilna była między młotem a kowadłem – Niemcy zabijali tych, którzy wspierali partyzantów, a ci mordowali osoby, które odmawiały im pomocy. Sytuację obrazuje raport z 10 marca 1942 r.: „Liczne [...] większe bandy przemieszczają się z miejsca na miejsce i rekwirują bydło i żywność. Rozstrzeliwują przy tym proniemieckie elementy,

⁸⁸ *Ibidem*, k. 57.

⁸⁹ W oryginale: „Wir sind nachts um 2 bzw. 3 Uhr in den Bereitstellungsraum gefahren und waren mit dem ersten Morgengrauen so weit, daß wir antreten konnten. Die erste Feindberührung war um 9 Uhr. Das erste Gefecht dauerte, nachdem wir von Norden, Osten, Süden und Westen angegriffen wurden, es wurde von allen Seiten geschossen und wir waren mitten drin. [...] Über Mittag setzte komischerweise eine Ruhe ein und am Nachmittag, als wir abziehen wollten, hatten wir noch einmal zwei Stunden lang von allen Seiten Feuer, teilweise massiert, teilweise nur Einzelschüsse. Direkt zum Nahkampf ist es nur an ganz wenigen Stellen gekommen” (*ibidem*, k. 56).

⁹⁰ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 122–123; *Befehl des Polizei-Regiments Mitte zur Partisanenbekämpfung zwischen drut und Beresina*, 31 III 1942 r., R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”...*, s. 56–57.

⁹¹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 122.

przede wszystkim burmistrzów i zarządców kolchozów, a także zmuszają młodszych mężczyzn, od 15. roku życia i starszych, do wstępowania w szeregi partyzantów”⁹². Niemcy z kolei terroryzowali pomagających partyzantom, co pokazuje raport z akcji 102. Pułku Kozaków przeprowadzonej na południe od Bobrujska w ramach operacji „Bamberg”: „W miejscowości Semla, która została zajęta 29.03, przebywali krótko przedtem partyzanci. Zostali jednak ostrzeżeni przez mieszkańców i zdołali uciec. [...] Przed opuszczeniem kwater 1 kwietnia, po przeprowadzeniu skrupulatnej kontroli, spalono około 10 domostw należących do zwolenników partyzantów. [...] 5 kwietnia przybyła grupa SD i OD [Służba Porządkowa]. W nocy z 5 na 6 kwietnia wspólnie z tym oddziałem otoczono wieś Kowszyce, gdzie według otrzymanych meldunków mieli nocować partyzanci. Jednak musieli zostać wcześniej ostrzeżeni, ponieważ tam ich nie znaleziono. Po przeszukaniu całej miejscowości ustalono, kim byli gospodarze, którzy zazwyczaj udzielali schronienia partyzantom. Służba Porządkowa zlikwidowała tych chłopów i spaliła ich domy. W Kowszycach sami Kozacy wykryli 5 pomocników partyzantów i przekazali ich SD. [...] Na opanowanych przez partyzantów obszarach jest ona [ludność] podburzana przeciwko Niemcom. Dlatego często można się tam natknąć na wyjątkowo wrogie postawy. Często także mieszkańcy ostrzegają partyzantów. W niektórych wioskach, na przykład we wsi Protasy, zaobserwowano ich aktywny udział w oddziałach partyzanckich. Wskutek tego dowództwo szwadronu w porozumieniu z 10 [kompanią] 727. [Pułku Piechoty] zdecydowało się na podjęcie energicznej interwencji we wsi Protasy, gdzie szczególnie wielu mężczyzn okazało się partyzantami. Zostali oni zlikwidowani wraz z rodzinami i całym dobytkiem”⁹³.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w dniach 2–10 marca toczyło walki z partyzantami na północny wschód od miejscowości Osipowicze. Zameldowano, że zlikwidowano „silną bandę” i pozyskano „bogate łupy”. 12 marca jednostka odparła atak partyzancki pod Kliczewem, a pod Czerwakowem („Tscherwakow”) rozbiła i zlikwidowała kolejny oddział⁹⁴. Od 16 do 28 marca toczyła potyczki z partyzantami w lasach i na drodze na południe od Mohylewa, w kierunku Bobrujska⁹⁵. Dalej meldowano o oczyszczeniu z siedlisk partyzanckich trasy z Mohylewa do Bobrujska⁹⁶.

W pierwszych dniach kwietnia żołnierze Dirlewangera ścierali się z partyzantami na terenach bagiennych wokół miejscowości „Selleri”, „Lushiza” i „Bazewischi”⁹⁷, a między 8 a 15 kwietnia doszło do potyczki pod Czczewiczami (obwód mohylewski).

⁹² *Brygada Zabezpieczenia: Operacja „Bamberg” – propozycja przeprowadzenia akcji*, 10 III 1942 r., za: *ibidem*, s. 529.

⁹³ *102. pułk Kozaków: Raport z akcji Kozaków, Sonderführer (nazwisko nieczytelne)*, 25 IV 1942 r., za: *ibidem*, s. 529.

⁹⁴ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero-
wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 761.

⁹⁵ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*..., s. 40; BAB, R70 Sowjetunion/22, Polizeiregiment Mitte Ia, Regimentsbefehl Nr. 4, 31 III 1942 r., b.p.

⁹⁶ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero-
wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 761.

⁹⁷ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” na czas walk otrzymało zaopatrzenie w żywność, które miało wystarczyć na pięć dni walk. W kolejnych dniach zaopatrzenie powinni zdobywać we własnym zakresie. Meldunki polecono im składać trzy razy dziennie: ranny – do 7.00, środkowy – do 12.00, dzienny – do 13.00⁹⁸.

W rozkazie dotyczącym walk z partyzantami z 31 marca 1942 r. podano, że silnie uzbrojone „bandy partyzanckie” przemieszczają się między miejscowościami „Drut” i Berezyna. Według niemieckiego rozkazu widziano tam grupę złożoną z sześciuset partyzantów⁹⁹. Dane te niekoniecznie są przesadzone. Brygada Pawłowskiego działająca na tym terenie liczyła ok. 1300 ludzi, ale w momencie rozpoczęcia operacji podzieliła się na mniejsze grupy¹⁰⁰. Ponadto operowało tam kilka niezależnych od siebie grup partyzanckich (w tym oddział pod rozkazami Władimira Niczyporowicza), które 20 marca przypuściły atak na niemieckie ośrodki władzy w Kliczewie. Według raportów partyzanckich zabito ok. 140 „policjantów”¹⁰¹. Potwierdzają to raporty niemieckie: „Miejscowość Kliczew (33 kilometry na północ od Bobrujska) została wzięta przez partyzantów. Podpalono znajdujący się tam magazyn ze 100 tonami zboża”¹⁰². W efekcie Kliczew zbombardowała Luftwaffe¹⁰³.

5 kwietnia 1942 r. Naczelne Dowództwo Wehrmachtu uznało operację „Bamberg” za wielki sukces: „Podczas oczyszczania Obszarów Tyłowych na środkowym odcinku frontu zlikwidowano grupę 3 tys. partyzantów”¹⁰⁴. Operację uznano za wzór dla późniejszych wielkich kampanii, które przeprowadzano w latach 1942–1943 na Białorusi oraz rosyjskich i ukraińskich terenach okupowanych.

208. oddział partyzancki im. Stalina

Żołnierze Dirlewangera mieli do czynienia m.in. z grupą dowodzoną przez płk. Władimira Niczyporowicza. 22 czerwca 1941 r. dowodził 208. Dywizją Zmotoryzowaną, która już w pierwszych tygodniach walk uległa siłom niemieckim na zachód od Mińska. Na przełomie 1941 i 1942 r. wraz z podkomendnymi dołączył do oddziału partyzanckiego

⁹⁸ W oryginale: „7) Meldungen es ist 3 mal täglich zu melden: a) Morgenmeldung bis 7.00 Uhr, b) Zwischenmeldung bis 12.00 Uhr, c) Tagesmeldung bis 13.00 Uhr [...] 10) Verpflegung ist für 5 Tage mitzunehmen. Die Bataillone und SS-Sdr. Kdo. Dirlewanger sorgen selbstständig für weiteren Verpflegungsnachschub” (BAB, R70 Sowjetunion/22, Polizeiregiment Mitte Ia, Regimentsbefehl Nr. 4, 31 III 1942 r., b.p.; *Befehl des Polizei-Regiments Mitte zur Partisanenbekämpfung zwischen drut und Beresina*, 31 III 1942 r., za: R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*..., s. 56–58.

⁹⁹ W oryginale: „1. **Bewaffnete starke Partisanenbanden** im Raume zwischen Drut und Beresina nördlich der Strasse Mogilew – Bobruisk, Schwerpunkte offenbar um Klitschew (30 km westl. Tschetschewitschi), Bazewitschi (27 km nördl. Bobruisk) [...]. **Ort Klitschew** durch Luftwaffe vernichtet. Die Partisanen, angeblich 600 Mann, sollen sich in den umliegenden Orten aufhalten und die Olsabrücken verbrannt haben [podkreślenia w oryginale]” (BAB, R70 Sowjetunion/22, Polizeiregiment Mitte I, Regimentsbefehl Nr. 4, 31 III 1942 r., b.p.).

¹⁰⁰ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci*..., s. 122.

¹⁰¹ *Krótki raport na temat działalności oddziału partyzanckiego im. Stalina, Tichomirow*, 25 VIII 1942 r., za: *ibidem*, s. 126.

¹⁰² *Meldunek generała dowodzącego grupami zabezpieczenia i dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek” do OKH*, 24 IV 1942 r., za: *ibidem*, s. 126.

¹⁰³ BAB, R70 Sowjetunion/22, Polizeiregiment Mitte Ia, Regimentsbefehl Nr. 4, 31 III 1942 r., b.p.

¹⁰⁴ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci*..., s. 124.

działającego w rejonie miejscowości Uzda (na południe od Mińska). Niedługo potem dowodził 208. oddziałem partyzanckim im. Stalina¹⁰⁵. W tym okresie w rejonie Mińska uformowało się wiele podobnych grup.

Od stycznia 1942 r. 208. oddział partyzancki im. Stalina¹⁰⁶ operował na obszarze ok. 60–100 km na południe i wschód od Mińska w okolicach Uzdy, Rudzieńska, Czerwieni, Osipowicz i Śmiłowicz. Partyzanci niszczyli mosty, napadali na miejscowych policjantów i ich rodziny, rozpędzali urzędy władzy okupacyjnej i likwidowali powołanych przez Niemców burmistrzów, starostów i sołtysów.

Jak wspominałam, od 2 do 10 marca 1942 r. jednostka Dirlewangera walczyła w rejonie Osipowicz z silnym zgrupowaniem partyzanckim podlegającym Niczyporowiczowi. Według niemieckich dokumentów całą „bandę” zniszczono¹⁰⁷. Musiał to być jednak tylko niewielki oddział partyzancki, ponieważ zgrupowanie Niczyporowicza walczyło dalej.

Od stycznia do marca 1942 r. jego oddział składał się już z ok. pięciuset osób – byłych żołnierzy Armii Czerwonej, aktywistów i chłopów ukrywających się przed Niemcami. Niczyporowicz stosunkowo szybko podporządkował sobie mniejsze grupy partyzanckie działające w rejonie kliczewskim. Zgrupowanie Niczyporowicza na początku czerwca liczyło już 670 ludzi¹⁰⁸, którzy kontrolowali cały rejon kliczewski i przeprowadzali liczne wypadły na okoliczne tereny. Niemcy wielokrotnie próbowali rozbić całą tę grupę, jednak bezskutecznie.

26 kwietnia SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeprowadziło rekonesans i rozpoznanie sił nieprzyjacielskich w tzw. Republice partyzanckiej Usakino (*Banditenrepublik Usakino*)¹⁰⁹. Podczas tych walk osobiście dowodził Oskar Dirlewanger¹¹⁰. W tym samym miesiącu za osiągnięcia nadano mu Szpangę do Krzyża Żelaznego II klasy¹¹¹, którą wręczono mu 16 lipca.

Do pacyfikacji tych terenów na początku maja 1942 r. wysłano 1. Pułk Policji „Mitte”. Niemieckie jednostki napotkały jednak silną grupę partyzancką, która zdołała im się oprzeć, a nawet przeszła do kontrataku i rozbiła 2. kompanię batalionu policji. 10 maja w Czeczewiczach wylądował swoim samolotem Fieseler „Storch” Erich von dem Bach i objął dowodzenie¹¹². Do likwidacji zgrupowania Niczyporowicza wysłał w maju m.in. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” oraz ukraiński batalion policji pomocniczej. Od 8 do 13 maja 1942 r. toczyły się ciężkie walki w rejonie miejscowości Usakino i Susza. Uczestniczyła w nich również grupa bojowa „Schimana”, nad którą dowództwo objął Dirlewanger¹¹³.

¹⁰⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 82.

¹⁰⁶ Więcej na temat 208. oddziału partyzanckiego im. Stalina zob. *ibidem*, s. 117–164.

¹⁰⁷ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 761.

¹⁰⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 127.

¹⁰⁹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

¹¹⁰ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 761.

¹¹¹ *Ibidem*, k. 766.

¹¹² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 128.

¹¹³ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762.

12 maja Niemcy zaatakowali miejscowości zajęte przez partyzantów. Walki były zacięte i wyrównane. Po ciężkich bojach niemieckie oddziały zdobyły Usakino. Kolejne ataki na Olchówkę nie przynosiły jednak efektu.

Z powodu braku postępów von dem Bach postanowił zbombardować Suszę, gdzie skupiały się główne siły partyzanckie¹¹⁴. W rezultacie siły niemieckie zdołały przełamać opór przeciwnika, a dzięki „energicznemu” dowództwu Dirlewangera zdobyli umocniony dworzec w Suszy i znacznie osłabili nieprzyjaciela¹¹⁵. Von dem Bach obserwował cały atak z samolotu¹¹⁶. Partyzanci ponieśli duże straty i musieli wycofać się do lasów oraz na bagna. Niemcy zajęli Rozwadę, Usakino, Olchówkę i Suszę¹¹⁷, a żołnierze Dirlewangera spalili te dwie ostatnie miejscowości¹¹⁸.

16 maja 1942 r. raportowano następujące straty wroga: w Wojewiczach – 120 osób, 9 maja w Suszy – 80, w Usakino – 120, 12 maja w efekcie bombardowania Suszy – 200¹¹⁹. Wśród zabitych przeważała ludność cywilna.

W raporcie z 25 maja 1942 r. sztab gen. Maximiliana von Schenckendorffa informował Oberkommando des Heeres (OKH)¹²⁰: „Na obszarze między Bobrujskiem i Mohylewem ilość partyzantów była [...] zatrważająca. Miejscowość Susza (50 km na północ od Bobrujska), jeden z głównych bastionów partyzantów, została zajęta przez policję po ciężkich walkach i przy wsparciu z powietrza. Miejscowość została doszczętnie spalona. Siły pozostające do dyspozycji były jednak zbyt słabe, by doprowadzić do ostatecznej likwidacji przeciwnika. Drogę Bobrujsk–Mohylew, na której niemal codziennie dochodzi do napadów na pojazdy Wehrmachtu, należy zamknąć dla wszelkiego transportu”¹²¹.

1. pułk policji „Mitte” ocenił straty wroga na „520 osób”, z których ok. 200 zginęło w wyniku bombardowania. Straty własne wyniosły: 9 maja – 7 zabitych i 17 rannych, 12 maja – 3 zabitych i 6 rannych¹²². Wśród 520 osób zabitych byli chłopci zlikwidowani podczas pacyfikacji i palenia wiosek.

Zgrupowanie Niczyporowicza nie miało w tamtym czasie żadnego wsparcia ze strony sowieckiej. Niczyporowicz trzy miesiące później podał następujące straty wśród żołnierzy

¹¹⁴ BAB, R70 Sowjetunion/19, Polizeiregiment Mitte, Gefechtsbericht v. 9-12.5.42, 16 V 1942 r., b.p.; B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 128.

¹¹⁵ W oryginale: „Unter der schneidigen Führung Dirlewangers wurde der stark befestigte Bahnhof Sucha im Sturm genommen und die Kampfkraft des Gegners hierdurch erheblich geschwächt” (YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762).

¹¹⁶ BAB, R70 Sowjetunion/19, Polizeiregiment Mitte, Gefechtsbericht v. 9-12.5.42, 16 V 1942 r., b.p.

¹¹⁷ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 128. Musiał podał również, że Niemcy je spalili. W Rozwadzie jako siły rezerwowe zostawiono oddziały: SS Sonderkommando „Dirlewanger” oraz kompanię 11. Batalionu Policji (Pol.Batls. 11) (BAB, R70 Sowjetunion/19, Polizeiregiment Mitte, Gefechtsbericht v. 9-12.5.42, 16 V 1942 r., b.p.).

¹¹⁸ BAB, R70 Sowjetunion/19, Polizeiregiment Mitte, Gefechtsbericht v. 9-12.5.42, 16 V 1942 r., b.p.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ OKH – niemieckie Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych od 1936 do 1945 r.

¹²¹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 131.

¹²² BAB, R70 Sowjetunion/19, Polizeiregiment Mitte, Gefechtsbericht v. 9-12.5.42, 16 V 1942 r., b.p.; 1. pułk policji „Mitte”. *Sprawozdanie z walki, 9–12.05.1942*, 16 V 1942 r., za: *ibidem*, s. 128–129.

niemieckich: 9 maja – 138 zabitych, 12 maja – 120. Wskazał, że w trakcie bombardowania w jego oddziale poległo dwóch dowódców kompanii i dowódca plutonu, a 33 partyzantów zostało rannych. Potwierdził, że miejscowe oddziały wpadły w panikę, uciekły do lasów i na bagna¹²³.

Od 24 do 29 maja 1942 r. siły Dirlewangera były nieustannie w walce. Pod Dołgoje (obszar operacyjny Niczyporowicza, około 18 km od Suszy) dzięki jego „nieustraszonemu i brawurowemu” dowodzeniu rozbijano kolejne oddziały partyzanckie¹²⁴. Starcia nie zawsze przebiegały po myśli Dirlewangera. 25 maja Erich von dem Bach zapisał w dzienniku: „Kolejna ciężarówka napadnięta przez partyzantów na drodze z Mohylewa do Bobrujska. Trzech esesowców od Dirlewangera nie żyje, kilku jest rannych, 4 żołnierzy Wehrmachtu nie żyje. Dlatego udaję się osobiście na miejsce do Czczewicz”¹²⁵. Od pierwszych dni czerwca SS-Sonderkommando „Dirlewanger” uczestniczyło w mniejszych potyczkach z oddziałami partyzanckimi w rejonie Orszy.

Von dem Bach 15 czerwca 1942 r. odnotował: „Dziś jest feralny dzień. Pluton 51. batalionu policji w sile 19 ludzi przejął eskortowanie wojsk łączności Wehrmachtu na trasie Mohylew–Bobrujsk. W znanym miejscu, w lesie, na południe od Suchinicz, [nasi] ludzie wpadli w pułapkę partyzantów. Szesnastu policjantów zostało w bestialski sposób zmasakrowanych. [...] Dziś, także na odcinku Suszy¹²⁶, partyzanci napadli na pluton 122. batalionu policji. Dowódca plutonu i 1 żołnierz nie żyją, 2 ludzi jest zaginionych, 6 ciężko rannych. Późniejszy meldunek: 5 ludzi nie żyje”¹²⁷.

16 czerwca SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeprowadziło większą akcję na drodze z Mohylewa do Bobrujska w odwecie za zabicie siedemnastu policjantów. Trzy dni później zlikwidowali leśny obóz partyzancki w pobliżu miejscowości „Stochowtschina”. 22 czerwca przy pomocy sił policyjnych rozbili grupę w pobliżu Nowego Gródka, a 26 czerwca, po uprzednim zbombardowaniu przez Luftwaffe, zajęli Stary Bychów i Lubiankę w rejonie mohylewskim¹²⁸. Partyzanci, z którymi walczyli na tym terenie, należeli do zgrupowania Niczyporowicza.

Podkomendni Niczyporowicza opanowali cały obszar i nie unikali walki nawet z dużymi oddziałami niemieckimi. W maju i czerwcu operowali na rozległych terenach leśnisto-bagiennych między Mińskiem a Mohylewem, w kwadracie Kliczew–Berezyna–Białynicze–Rohaczów. Ich działania, poza otwartą walką, polegały na napadaniu na niemieckie

¹²³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 129.

¹²⁴ W oryginale: „Bei der vom 24.5.–29.5.42 von D. durchgeführten gewaltsamen Aufklärung im Raume Dolgoje konnten starke Feindkräfte in heftigen Gefechten bei der Ortschaft Raswada unter dem unerschrockenen Draufgängertum Dirlewangers vernichtet werden” (YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762).

¹²⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 130.

¹²⁶ Chodzi o miejscowość Susza położoną przy linii kolejowej Mohylew–Osipowicze.

¹²⁷ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 130.

¹²⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

samochody. Wysadzali również linie kolejowe, dokonywali egzekucji tzw. zdrajców, członków Służby Porządkowej i aparatu administracyjnego oraz włączali w struktury ruchu oporu miejscową ludność¹²⁹.

Z tamtejszymi cywilami Niemcy obchodzili się bezwzględnie. Według informacji partyzantów działających w rejonie kliczewskim, do lipca 1942 r. żołnierze niemieccy spalili doszczętnie 11 wiosek, a w 3 z nich wymordowali niemal wszystkich mieszkańców¹³⁰. Jednostka Dirlewangera spaliła dwie wsie: 12 czerwca Kostrycką Słobódkę, a 15 czerwca Borki.

Borki (Борки)

17 lipca Ponomarienko zameldował Stalinowi, Mołotowowi i Berii: „pod koniec czerwca niemiecki oddział pacyfikacyjny okrążył wieś Borki w rejonie kirowskim, a następnie spalił ją i rozstrzelał jej mieszkańców, w tym dzieci i starców”. Uważał, że był to odwet za napad dokonany przez partyzantów na liczącą 33 samochody niemiecką kolumnę pojazdów. Jak podał Bogdan Musiał, zabito wtedy 42 lotników. Prawdopodobnie chodziło o zasadzkę urządzoną 6 czerwca pod Kirowskiem przez 277. oddział¹³¹.

Na temat działań pacyfikacyjnych SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w czerwcu 1942 r. w Borkach, położonych ok. 18 km na wschód od Kliczewa, po wojnie zeznawał żołnierz Dirlewangera Albin V.: „W trakcie marszu – byliśmy 200 km od Smoleńska – wioski zostały otoczone. Nikt nie mógł się do nich dostać ani z nich wydostać. Pola przeszukano, a ludzi wysłano do wsi. Następnego ranka ok. 6 wszyscy mieszkańcy – była to duża miejscowość, ok. 2500 mieszkańców – dzieci, kobiety, starcy, zostali upchani do ok. 4–5 stodół. [...] Wtedy pojawił się Dirlewanger z dziesięcioma ludźmi, oficerami itd., i powiedział: «Natychmiast wszystkich rozstrzelać». Przed stodołami ustawił czterech funkcjonariuszy SD z pistoletami maszynowymi. Otwarto stodoły i Dirlewanger wydał komendę: «Otworzyć ogień». Strzelano z karabinów [...] w ludzi, bez znaczenia, czy w dzieci, czy kobiety itd. Dokonało się coś przerażającego. Wyciągano magazynki, a w ich miejsce pojawiały się nowe. Nie było to zaplanowane. Później stodoły zamknięto. Funkcjonariusze SD zebrali siano z dachów i podpálili stodoły. To, co zobaczyłem, było najstraszniejszym obrazem w moim życiu. Stodoły paliły się jasnym płomieniem. Nikt nie mógł wyjść, aż stodoły się nie zawaliły. Tymczasem Dirlewanger i jego sztab ustawili się z rosyjskimi karabinami szybkostrzelnymi w odległości 50 m wokół stodół. Potem wywlekli na zewnątrz lekko i ciężko rannych oraz ludzi, którzy jeszcze nie zostali postrzeleni, ludzi płonących niczym pochodnie. Te bestie strzelały tylko do tych, którzy szukali ucieczki, a Dirlewanger stał na czele, aż nie pozostał żaden człowiek. Ten przykład, o którym wam teraz opowiadam, przeżyłem w co najmniej 4–5 akcjach. [...] Każda pojedyncza miejscowość została w ten sposób zniszczona”¹³².

¹²⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 131.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 132.

¹³¹ *Ibidem*, s. 137.

¹³² Woryginał: „Bei einem Marsch – wir sind gefahren 200 km bis vor Smolensk – wurden die Dörfer umstellt. Niemand durfte raus und rein. Die Felder wurden abgesucht und die Leute wurden ins Dorf geschickt. Am anderen Morgen gegen 6.00 Uhr wurden die gesamten Leute – es war eine große Ortschaft von ca. 2500 Menschen – Kinder, Frauen, Greise in etwa 4 bis 5 Scheunen gesteckt. [...] Dann erschien Dirlewanger

Zniszczenie wsi Borki i rozstrzelanie wszystkich jej mieszkańców potwierdził inny żołnierz Dirlewangera – Gustav Brusberg. Stwierdził, że tak samo potraktowano ludność wioski Studenka. W obu pacyfikacjach poza ludźmi Dirlewangera uczestniczyły oddziały SD¹³³. Powiedział: „W miejscowościach Borki i Studenka było tak, że ja z moim plutonem musieliśmy okrążyć wieś. Niemcy zabili mieszkańców wsi, domy zostały podpalone. Do tego typu czynności hiwisów nie angażowano”¹³⁴. Dodał, że nigdy nie widział ani nie słyszał, by mieszkańców wsi zapędzano do stodół i palono żywcem. Zeznawał, że przed zniszczeniem wsi ludzi rozstrzelowano¹³⁵. Brusberg zeznania złożył dopiero w 1975 r. prawdopodobnie chcąc uniknąć wyroku skazującego, nie opisał, jak naprawdę przebiegały operacje pacyfikacyjne.

Dzień po akcji pacyfikacyjnej (16 czerwca) Dirlewanger zameldował: „Wczorajsza operacja przeprowadzona w Borkach przebiegła bez kontaktu z wrogiem. [...] Mieszkańcy, którzy próbowali uciekać, zostali rozstrzelani, przy czym trzech miało broń. Przeszukanie miejscowości wykazało wspieranie partyzantów. Mężczyźni w większości byli nieobecni, niewiele koni, prawie żadnych wozów. Znalezione 7 rosyjskich automatycznych karabinów, 3 granaty, amunicję i 2 pistolety. Ludność rozstrzelano, miejscowość spalono”¹³⁶. Na dokumencie odręcznie zanotowano:

mit 10 Männern, Offizieren usw. und sagte: «Sofort alles erschießen». Vor die Scheune stellte er vier SD-Männer mit Maschinenpistolen. Die Scheune wurde aufgerissen und Dirlewanger sagte «Feuer frei». Es wurde wahllos mit den Maschinenpistolen in die Masse von Menschen hineingeschossen, ganz gleich, ob Kinder, Frauen usw. Entsetzliches hat sich abgespielt. Der Ladestreifen wurde herausgerissen, ein neuer Ladestreifen kam hinein. Es wurde nicht gezielt. Dann wurde die Scheune wieder zugemacht. Die SD-Leute nahmen Stroh von den Dächern und steckten die Scheunen in Brand. Es war dies das entsetzlichste Bild meines Lebens, was ich je gesehen habe. Die Scheunen brannten lichterloh. Kein Mensch konnte raus, bis die Scheunen zusammengestürzt waren. Inzwischen hatte(n) sich sein Stab und Dirlewanger selbst mit dem russischen Schnellfeuerkarabiner in etwa 50 Meter Entfernung um diese Scheunen herum aufgestellt. Dann stürmten aus diesen Scheunen Leichverwundete, Schwervendutete und Menschen, die noch nicht angeschossen waren, heraus, brennend, als Fackeln. Nun schossen diese Bestien auf diese Menschen, die zu entkommen versuchten (.) und Dirlewanger an der Spitze, bis kein Mensch mehr übrig war. [...] Dieses Beispiel, was ich Ihnen jetzt hier erzähle, habe ich in weiteren mindestens 4 bis 5 Einsätzen erlebt. [...] Jeder einzelne Ort ist dem Boden gleichgemacht worden” (*Niederschrift der Vernehmung des Albin V. vom 19.03.1948*, s. 2, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 62–64, tłum. J. Kalembe).

¹³³ Woryginał: „Ich weiß, daß die Ortschaften Borki und Studenka von uns vernichtet und die Einwohner erschossen worden sind. Erinnerlich ist mir, daß während der Vernichtungsaktion in Borki und Studenka auch SD-Leute zugegen waren, außerdem auch Offiziere, die mir nicht bekannt waren” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 840–841).

¹³⁴ Woryginał: „Bei den Ortschaften Borki und Studenka war es so, daß ich mit meinem Zug das betr. Dorf umstellen mußte. Von den Deutschen sind dann die Einwohner getötet und die Häuser in Brand gesetzt worden. Zu solchen Handlungen sind die Hiwis nicht herangezogen worden” (*ibidem*, k. 841).

¹³⁵ Woryginał: „Ich habe nicht einmal gesehen und auch nicht davon gehört, daß Dorfbewohner in Scheunen getrieben und dann bei lebendig Leibe verbrannt worden sind. Die Bewohner wurden vor der Vernichtung der betr. Ortschaft erschossen” (*ibidem*, k. 841).

¹³⁶ Woryginał: „Die gestrige Unternehmung gegen Borki verlief ohne Feindberührung. Die Ortschaft wurde durchstoßen und sofort umstellt. Die Einwohner, die zu flüchten versuchten, wurden abgeschossen, dabei waren drei Gewehrträger. Die Durchsuchung der Ortschaft ergab, daß es sich um ein Partisanendorf handelt. Die Männer waren fast alle abwesend, nur wenig Pferde, fast keine Wagen. 7 russische automatische Gewehre, 3 Handgranaten, Infanteriemunition, 2 Pistolen wurden vorgefunden. Die Einwohner wurden erschossen, die Ortschaft angezündet und abgebrannt” (BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sonderkommando, 16 VI 1942 r., k. 277).

„Rozstrzelani mieszkańcy:	1112
+ zlikwidowani przez SD:	633
W sumie:	1745
do tego za ucieczkę z miejscowości	282
	2027 ¹³⁷ .

Podobne akcje różne niemieckie jednostki realizowały w latach 1942–1944 na całej Białorusi. Jednostki pacyfikacyjne instruowano, jak powinny się zachowywać i jakie metody stosować. Przykładem może być pismo płk. Knechta, który w 1943 r. dowodził operacją „Winterzauber”: „Konieczne egzekucje należy w miarę możliwości przekazywać SD, by nie pozostawiać po sobie żadnych śladów. Jeśli zajdzie konieczność wykonania egzekucji przez oddział, ponieważ SD nie ma w pobliżu, trzeba to zrobić w domu. Ciała należy przykryć słomą i sianem i spalić wraz z budynkami”¹³⁸. Funkcjonariusze SD mieli rozkaz, aby na okupowanych terytoriach ZSRR zabijać wszystkich komunistów, nawet jeśli nie było żadnych dowodów na to, że stawiali czynny opór władzom niemieckim. Praktyka ta stała się rutyną¹³⁹.

W dniach 3–11 lipca jednostka Dirlewangera wspólnie z siłami Wehrmachtu walczyła z silnymi grupami partyzanckimi w rejonie Kliczewa¹⁴⁰. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wykazało się również w bojach w pobliżu Wojnicz¹⁴¹. 9 lipca 1942 r. Oskar Dirlewanger został ranny w lewe ramię. Jak sam mówił, było to powierzchowne draśnięcie, które szybko się zagoiło¹⁴². 12 lipca odznaczono go Złotą Odznaką za Rany¹⁴³, a 16 lipca, jak już pisałam, otrzymał nadaną mu w kwietniu Szpangę do Krzyża Żelaznego II klasy¹⁴⁴.

Pod koniec lipca 1942 r. Dirlewanger udał się na urlop do rodziny w Esslingen, ale wciąż starał się o lepsze zaopatrzenie w sprzęt wojskowy dla swojej jednostki. W liście z 27 lipca 1942 r., skierowanym prawdopodobnie do Gottloba Bergera, skarżył się, że SS-Brigadeführer Graf Pückler¹⁴⁵ odmówił mu uzupełnienia broni i samochodów. Mocno zirytowany napisał: „Każdą inspekcja budowlana, inspekcja gospodarcza, komendantura, urzędy kurierskie itd. dysponują więcej niż wystarczającą liczbą pojazdów. U nas dwie

¹³⁷ W oryginale: „Erschossene Einwohner: 1112
+ vom S.D. liquidiert: 633
Insgesamt: 1745
dazu auf Flucht vor Ortschaft erschossen: 282
2027” (*ibidem*).

¹³⁸ R.B. Birn, „Zaunkönig” an „Uhrmacher”. *Grosse Partisanenaktion 1942/43 am Beispiel des „Unternehmens Winterzauber”*, „Militär-geschichtliche Zeitschrift” 2001, nr 1, s. 111.

¹³⁹ P. Longeric, *Himmler...*, s. 767; Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 1055.

¹⁴⁰ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 762.

¹⁴¹ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

¹⁴² W oryginale: „meiner Verwundung [...] diese wäre draußen genauso verheilt” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, List Dirlewangera, Esslingen, 27 VII 1942 r., k. 31–32; BAB, NS 19/1, k.5–6).

¹⁴³ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766.

¹⁴⁴ BAB, R70 Sowjetunion/21, Der Höhere SS- und Polizeiführer Russland Mitte, Stabsbefehl Nr. 39, 16 VII 1942 r., b.p. Odznaczenie nadano mu w kwietniu 1942 r.

¹⁴⁵ Więcej o Carlu Friedrichu Grafie von Pückler-Burghauss zob. https://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Friedrich_von_P%C3%BCckler-Burghauss (dostęp 1 II 2019). Gdy Erich von dem Bach-Zelewski przebywał w szpitalu, pełnił funkcję jego zastępcy (P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 101).

ciężarówki, trzy B-motocykle i jeden samochód podczas akcji poszły w diabły, nie dostajemy nic!”¹⁴⁶. Jeszcze bardziej denerwowało Dirlewangera to, że: „Jesteśmy specjalistami w walce z ukrycia i dysponujemy bogatym doświadczeniem. Czy zatem ma sens, by wystawiać nowe formacje do walki z bandami i kompletnie je wyposażać, gdy zaczęły osiągać sukcesy dopiero po długich miesiącach i obfitej daninie krwi, czy lepiej dać nam konieczne do tego rodzaju wojny broń i pojazdy? W Oranienburgu stoi wiele gotowych do jazdy zdobycznych czołgów. Cztery lub sześć z kierowcami wyświadczyłyby nam wielką przysługę. Tam stoją, a nam ich brakuje. Stacjonująca w Pobrujsku [Bobrujsku] dywizja zabezpieczająca posiada dwa bataliony rosyjskie. Sformowane i wyposażone, powinno się wykorzystać ich doświadczenie w walce z bandami. Za zgodą Dowódcy SS i Policji założyłem kompanię ukraińską i stworzyłem rosyjski batalion. Dlaczego nie otrzymuję żadnej broni?”¹⁴⁷.

Od lipca 1942 r. jednolite kierownictwo akcji przeciwpartyzanckich, w porozumieniu z OKW, objął Heinrich Himmler. W jego imieniu na odpowiednich obszarach akcje prowadzili wyżsi Dowódcy SS i Policji¹⁴⁸.

Operacja „Adler”

W lipcu 1942 r. Schenkendorff zdecydował o rozpoczęciu „szeroko zakrojonej, specjalnej akcji czyszczenia [z partyzantów] całej okolicy”¹⁴⁹. 10 lipca wydał rozkaz o rozpoczęciu operacji „Adler”. Zanim to nastąpiło, SS-Sonderkommando „Dirlewanger” nieustannie walczyło z mniejszymi oddziałami partyzanckimi, m.in. 19 lipca w Krasnicy¹⁵⁰.

Operacja „Adler” została przeprowadzona od 20 lipca do 7 sierpnia 1942 r. w rejonie Czczewicz¹⁵¹. W akcji pod dowództwem gen. Johanna-Georga Richerta¹⁵² uczestniczyły:

¹⁴⁶ Woryginał: „daß ich wegen der Waffen und Mot.-Fahrzeuge mich beim Gruppenführer melden soll. Ich tat dies deshalb nicht, weil ja schon Brigadeführer Graf Pückler bei diesem war und von ihm in dieser Sache einen abschlägigen Bescheid erhielt. [...] Jede Bauinspektion, Wirtschaftinspektion, Standortkommandantur, Kurierstelle usw. verfügt über mehr als genügend Kraftfahrzeuge. Uns sind zwei LKW, drei B-Kräder und ein PKW im Einsatz zum Teufel gegangen, wir bekommen nichts!” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, List Dirlewangera, Esslingen, 27 VII 1942 r., k. 31–32; BAB, NS 19/1, List Dirlewangera, 27 VII 1942, k. 5–6).

¹⁴⁷ Woryginał: „Wir sind Spezialisten im Heckenschützenkreis geworden und verfügen über eine reiche Erfahrung. Ist es denn zweckmäßiger, Neuforderungen für den Bandenkrieg auszustellen und komplett auszurüsten die erst nach langem Monaten und reichlichem Blutzoll Erfolge haben werden, oder uns die für diese Art Krieg erforderlichen Waffen und Kraftfahrzeuge zu geben? In Oranienburg stehen viele fahrbereite Beutepanzer. 4 oder 6 davon mit Fahrern würden uns große Dienste tun. Dort stehen sie herum, uns fehlen sie. Eine in Pobruisk [Bobrujsk] liegende Sicherungsdivision hat 2 Russen-Btl. Aufgestellt und ausgerüstet und damit im Bandenkrieg die besten Erfahrungen gemacht. Ich habe mit Zustimmung des Höheren SS- und Polizeiführers eine Ukrainische Kompanie aufgestellt und stelle nun ein Russen-Btl. auf. Warum bekomme ich keine Waffen hierfür?” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, List Dirlewangera, Esslingen, 27 VII 1942 r., k. 32; BAB, NS 19/1, List Dirlewangera, 27 VII 1942, k. 5–6).

¹⁴⁸ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 38.

¹⁴⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 141–142.

¹⁵⁰ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

¹⁵¹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero-
wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763. Dirlewanger podał, że operacja „Adler” rozpoczęła się 19 VII 1942 r. (B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 142).

¹⁵² Johann-Georg Richert, ur. 14 IV 1890 r., 30 I 1946 r. za zbrodnie wojenne został powieszony w Mińsku (zob. więcej: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/R/RichertJG-R.htm>, dostęp 10 III 2019).

- 3 bataliony i 8. oddział artylerii 286. Dywizji Zabezpieczenia,
- 102. Pułk Kozaków,
- SS-Sonderkommando „Dirlewanger”,
- 2. Pułk Policji (Pol.Rgt.2),
- bataliony wschodnie „Dnjepr” i „Beresina” (utworzone w kwietniu na mocy rozkazu gen. Schenckendorffa; składały się z sowieckich jeńców wojennych dowodzonych przez niemieckich podoficerów i oficerów),
- 9. oddział artylerii „Smolensk”¹⁵³.

W przeciwieństwie do wcześniejszej operacji „Maikäfer” (30 czerwca 1942 r.), podczas której organizowano pojedyncze wypadły na siedliska partyzanckie, „Adler” była dowodzona centralnie. Nie uczestniczyły w niej pojedyncze bataliony i kompanie, a tysiące policjantów, żołnierzy i członków batalionów wschodnich. Wsparcie zapewniły Luftwaffe i artyleria¹⁵⁴. „Adler” była jedną z wielkich operacji przeczesywania terenu, podczas której silna grupa uderzeniowa miała na celu zamknięcie oddziałów partyzanckich w „kotle”, a następnie ich likwidację. Niemieckie działania przeprowadzano w sposób dokładny i metodyczny. Pozycje partyzanckie nie były szturmowane. Wsie okrążano, przeczesywano, następnie palono. W ten sposób, dzięki ostrożności i przezorności, Niemcy żołnierze ograniczali straty własne. Partyzantami dowodził por. Niczyporowicz, który każdemu oddziałowi przydzielił konkretny odcinek do obrony¹⁵⁵.

Pierwszego dnia operacji Niemcy stracili jeden samolot, który podczas ataku bombowego spadł na Suszę. Podczas próby pochowania poległych pilotów eksplodowały miny przymocowane przez partyzantów do zwłok. W efekcie zginął policjant, a dwóch Ukraińców i esesman zostali ciężko ranni¹⁵⁶.

Po 22 lipca partyzanci sami opuszczali ufortyfikowane bazy w wioskach i okopywali się w lasach. 26 lipca niemieckie jednostki zajęły Kliczew. Walki były zacięte, zdarzało się, że miejscowości zajęte przez Niemców ponownie odbijali partyzanci. Jednostki niemieckie na nowo musiały o nie walczyć. Partyzanci okrążali też mniejsze oddziały i je likwidowali. Von dem Bach zanotował: „21.07 rosyjski batalion «Beresina» zajął po ataku powietrznym wieś Wojewicze. W wyniku nocnego kontrataku miejscowość została odbita. 22.07 w godzinach rannych odzyskano Wojewicze. Straty własne: 5 zabitych, 30 rannych”¹⁵⁷. Tak walki opisał jeden z partyzantów, Siergiej Mazur, dowódca 277. oddziału: „Ja walczyłem z nimi [batalion „Beresina”][...] 8, 13 i 20 lipca w rejonie wioski Wojewicze, która była przez nich trzykrotnie zdobywana, a następnie myśmy ją odbijali. W ciągu dnia wypierali nas, w nocy to my atakowaliśmy i spychaliśmy ich [z pozycji]”¹⁵⁸.

Żołnierze Dirlewangera brali udział w walkach. 28 lipca von dem Bach zameldował gen. Schenckendorffowi: „SS-Sonderkommando Dirlewanger dowodzone przez podpuł-

¹⁵³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 142.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 143.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 143.

¹⁵⁶ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 143.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 145.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 145.

kownika Kölbingera po wymianie ognia [...] zdobyło szturmem obóz [sztabu partyzantów] 9 km na południowy zachód od Knajczyc, na drodze do Czeczewicz. Straty wroga w walce: 9 zabitych, w tym 1 oficer i 1 komisarz polityczny [...] Straty własne: 1 poległy¹⁵⁹.

Położenie partyzantów stopniowo się pogarszało, z okrążenia wyrwały się jedynie trzy grupy dowodzone przez Swirida, Michołapa i Pieriestienkę. Resztę formacji 208. oddziału zamknięto w okrążeniu, partyzanci stracili pozycje wokół Kliczewa. Brakowało leków, amunicji i żywności. Ich sytuacja stawała się tragiczna. 25 lipca Niczyporowicz wydał rozkaz próby wydostania się z kotła, co jednak w większości przypadków zakończyło się porażką. Ostatniego dnia lipca Niemcy zaproponowali Niczyporowiczowi rozmowy na temat kapitulacji, ale ten odmówił. Trzy dni później o 20.00 wszystkimi siłami przeprowadził natarcie, w celu wyrwania się z okrążenia. Po półtoragodzinnej walce w lesie na północ od Suszy podwładni Niczyporowicza zdołali wyrwać się z kotła¹⁶⁰.

W raporcie z 14 września 1942 r. Oddział Ia w sztabie Schenckendorffa meldował, że w ramach akcji „Adler” „unieszkodliwiono” 1809 partyzantów¹⁶¹. Zarówno Schenckendorff, jak i von dem Bach podali, że w jej wyniku zabito 1381 partyzantów, a 428 wzięto do niewoli, ogółem 1809 osób¹⁶². Wśród zabitych znajdowała się również ludność cywilna z okolicznych wsi. Wszystkich napotkanych mężczyzn traktowano jako partyzantów: „Wróg próbuje większość swoich ludzi przerzucić w przebraniu prostych chłopów przez linie zaporowe, co jednak mu się nie udaje. Zatrzymywani są wszyscy mężczyźni zamieszkujący okolicę”¹⁶³. W ten sposób usprawiedliwiano ofiary wśród chłopów z okolicznych wsi. Według danych podawanych przez partyzantów podczas operacji „Adler” Niemcy spalili kilka miejscowości: w Usakino pozbawili życia ok. 150 rodzin, a w Kliczewie ok. 300 osób¹⁶⁴. Wszystkie ofiary opisywano jako „partyzantów oraz ich pomocników”. Jak podał Musiał: „żaden z oddziałów partyzanckich nie został rozbity, wszystkie zdołały bez większych strat wydostać się z kotła i przenieść na inne obszary operacyjne, przydzielone wcześniej przez Niczyporowicza, który chciał w ten sposób uniknąć mało rozsądnej pod względem militarnym koncentracji jednostek w okolicach Kliczewa, a jednocześnie zintensyfikować działania sabotażowe na liniach strategicznych znajdujących się poza rejonem kliczewskim. [...] bezpośrednio po operacji «Adler» zgrupowanie [Niczyporowicza] było silniejsze niż przed jej rozpoczęciem”¹⁶⁵.

Po zakończeniu akcji dowódca 2. Pułku Policji (Pol.Rgt.2) napisał do Dirlewangera: „Przy okazji zakończenia operacji «Adler» chciałbym powiedzieć, że ludzie podporządkowani 2. Pułkowi Policji podczas akcji byli w całkowitej gotowości bojowej i [prezentowali] niezwykłego ducha walki przy wykonywaniu powierzonych im zadań. Wnieśli znaczący wkład w sukces operacji.

¹⁵⁹ E. von dem Bach, *Dziennik wojenny*, 28 VII 1942 r., za: *ibidem*, s. 145.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 145–148.

¹⁶¹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 151.

¹⁶² *Ibidem*, s. 151.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 151.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 152.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 152.

Z podziękowaniami i uznaniem łączę życzenie, aby przy następnych operacjach współpracować z takimi ludźmi”¹⁶⁶.

Operacja „Greif”

Po operacji „Adler” na rozkaz szefa Sztabu Generalnego Armii Czerwonej Gieorgija Żukowa przeprowadzono dekoncentrację oddziałów partyzanckich. Skupiono się na akcjach sabotażowych, które dezorganizowały ruch na strategicznych niemieckich liniach komunikacyjnych (kolejowych i drogowych). Akcje miały być realizowane jednocześnie w kilku miejscach, tak aby jak najbardziej utrudnić przywrócenie ruchu na danym odcinku. Sabotaże przeciwko kolei bardzo zagrażały niemieckim szlakom zaopatrzeniowym. Oddziały Niczyporowicza otrzymały nowe obszary operacyjne w rejonie Bobrujska, Borysowa, Mohylewa, Orszy, Osipowicz, Rohaczewa i Żłobina. Partyzanci działali na obszarze o powierzchni 20 tys. km kw., co odpowiada 10 proc. terytorium dzisiejszej Białorusi¹⁶⁷.

Następną wielką akcją była operacja „Greif”. Przeprowadzono ją między 14 i 20 sierpnia 1942 r. po wschodniej i zachodniej stronie drogi między Orszą a Witebskiem¹⁶⁸. Wzięty w niej udział 286. Dywizja Zabezpieczenia, SS-Sonderkommando „Dirlewanger” oraz jednostki policji i SS dowodzone przez Ericha von dem Bacha-Zelewskiego. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” do ataku miał poprowadzić SS-Obersturmführer Meyer-Mahrendorf¹⁶⁹, ze względu na ranę odniesioną wcześniej przez Dirlewangera. Po stronie sowieckiej między Orszą a Witebskiem w sierpniu operowały następujące grupy partyzanckie:

- Brygada „Aleksiej”, dowodzona przez Aleksieja Danukałowa (1085 ludzi, rejon łożnieński),
- Brygada „Bojko”, pod komendą Wasilija Bojki (392 lub ok. 1000 ludzi, rejon boguszewski),
- Brygada „Czekist” (600 partyzantów, okolice Orszy i Szklowa),
- Brygada „Diadia Kostia”, dowodzona przez Zasłonowa (352 lub ok. 600 osób, okolice Osintorfu, ok. 30 km na północny wschód od Orszy),
- Oddział Sokołowa (110 osób),
- ponadto pojedyncze grupy dywersanckie i walczące samodzielnie oddziały niezarejestrowane¹⁷⁰.

¹⁶⁶ W oryginale: „Anlässlich des Abschlusses des Unternehmens «Adler» möchte ich Ihnen zum Ausdruck bringen, dass die dem Pol.-Rgt.2 während des Einsatzes unterstellten Männer in restloser Einsatzbereitschaft und mit bemerkenswertem Angriffsgeist die ihnen aufgetragenen Aufgaben gelöst haben. Sie haben damit zum Gelingen des Unternehmens wesentlich beigetragen.

Mit dem Dank und der Anerkennung dafür verbinde ich den Wunsch, bei einem ähnlichen Unternehmen wieder mit diesen Männern zusammen arbeiten zu können” (BAB, R70 Sowjetunion/38, Polizei-Regiment 2 Gruppe Buchmann, 8 VIII 1942 r., k. 271).

¹⁶⁷ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 154.

¹⁶⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangrowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p. Z kolei Musiał podał, że operacja „Greif” trwała od 17 do 29 VIII 1942 r. (B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 193).

¹⁶⁹ BAB, R70 Sowjetunion/38, Polizei-Regiment 14, 1 IX 1942 r., k. 451.

¹⁷⁰ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 193.

Celem operacji „Greif” była zmasowana pacyfikacja, a uczestniczyły w niej duże i dobrze uzbrojone niemieckie jednostki. Partyzantów całkowicie zaskoczył jej rozmach. Walczyli w sposób całkowicie nieskoordynowany, co skrytykował Iwan Andriejewicz Stułow – sekretarz komitetu obwodowego Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi – (KP(b)B), w Witebsku: „Tamtejsze dowództwo, towarzysze Bojko, Riesnikow i Wojciechowski, lekko-myślnie i wbrew naszemu regulaminowi pozwoliło na powstanie wielkiego zgrupowania partyzanckiego (liczącego ponad 2 tys. ludzi), które stacjonowało w jednym miejscu i nie prowadziło rozpoznania ruchów wojsk nieprzyjaciela”¹⁷¹.

Niemcy skrzętnie wykorzystali wszystkie błędy dowódców partyzanckich. Partyzanci dowodzeni przez Bojkę nie podjęli walki i zostali rozbici. Podobny los spotkał zgrupowanie orszańskie. Z kolei Danukałow tak opisał losy swojej Brygady: „16 sierpnia Niemcy rzucili przeciwko nam, przeciwko zgrupowaniu orszańskiemu, około 10–15 tys. żołnierzy [...] Byli wobec nas bezwzględni. Część [partyzantów] zabili, innych wzięli do niewoli, a reszta Brygady rozprzeczła się po okolicy. Potem nie udało mi się zebrać wszystkich razem. Z 10 oddziałów pozostało 8”¹⁷².

3 września Niemcy rozbili Brygadę „Czekist”, która działała na północ od Orszy. Jak podawali dowódcy, partyzantom udało się zbiec, nie ponosząc strat. Dzięki temu jednostka ta została ponownie sformowana, a jako obszar operacyjny przydzielono jej rejon krupski, między Orszą i Borysowem¹⁷³.

Podczas operacji „Greif” podawano niższą liczbę zabitych partyzantów. Wynika to prawdopodobnie stąd, że wśród zabitych przeważali faktyczni partyzanci, a nie przypadkowa ludność cywilna. Zakończyła się znacznie większym sukcesem niż akcja „Adler”. Możliwe, że z tego powodu żołnierze niemieccy nie byli na tyle sfrustrowani, aby odreagowywać na miejscowej ludności¹⁷⁴.

Działania niemieckich jednostek oraz partyzantów

W ostatnich dniach sierpnia SS-Sonderkommando „Dirlewanger” prowadziło mniejsze akcje antypartyzanckie, m.in. w rejonie Usakina (23 sierpnia) i Rohaczowa (25–28 sierpnia 1942 r.)¹⁷⁵. Wszędzie, gdzie byli, jak podają niemieckie dokumenty, wykazywali się „niezawodnością” (*Zuverlässigkeit*)¹⁷⁶.

5 września Stalin wydał rozkaz nr 189 o „zadaniach ruchu partyzanckiego”, który nakazał, aby dezorganizowali zaplecze wroga, zwłaszcza przez niszczenie linii kolejowych. Wzywał też do prowadzenia działalności wywiadowczej na potrzeby Armii Czerwonej. 6 września na stanowisko głównodowodzącego partyzantką mianowano marszałka

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 194.

¹⁷² *Ibidem*, s. 195. Jak podał Musiał: „nieco wcześniej Danukałow twierdził coś wręcz przeciwnego, a mianowicie, że jego Brygada walczyła z niemieckimi jednostkami bardzo skutecznie”.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 196.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 196.

¹⁷⁵ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

¹⁷⁶ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero-
wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763.

Klimienta Woroszyłowa¹⁷⁷. Od tej pory grupy partyzanckie stały się częścią składową sowieckich struktur wojennych, Armia Czerwona zyskała zaś większy wpływ na rozwój ruchu oporu¹⁷⁸. W efekcie w październiku 1942 r. nasiliła się działalność sabotażowa grup partyzanckich.

Jednostki niemieckie, które do tej pory zwalczały partyzantkę, zostały przydzielone do ochrony linii kolejowych. W pierwszych dniach października Schenckendorff alarmował Dowództwo Grupy Armii „Środek”: „W raporcie za czerwiec 1942 roku skierowanym do OKH/generalnego kwatermistrza [...] zwrócono uwagę, że rozkaz Stalina mówiący o «stworzeniu nieznosnych dla wroga stosunków na zapleczu armii niemieckiej» właściwie nie mija się z rzeczywistością. [...] Tymczasem Rosjanie jeszcze zwielokrotnili wysiłki, by szerzyć niepokój na Obszarach Tyłowych. [...] Skierowanie niemal wszystkich wojsk do defensywnej ochrony linii kolejowych potęguje możliwość osiągnięcia tego rodzaju sukcesów [napady partyzanckie]. Zrezygnowano z prowadzenia niezbędnie koniecznej walki z partyzantką przy pomocy wielkich operacji przeciwpartyzanckich. Obszary o znaczeniu gospodarczym zostały już wydane na pastwę przeciwnikowi. [...] Miejscowości, których mieszkańcy współpracowali z Niemcami, są doszczętnie palone przez bandytów, a przyjazna Niemcom ludność mordowana. [...] Z brutalną bezwzględnością bandyci będą zmuszać wciąż jeszcze biernie rosyjskie masy do zachowywania postawy wrogiej wobec Niemców”¹⁷⁹.

Sytuacja dla sił niemieckich była fatalna. W związku z tym w październiku Hermann Göring wydał rozporządzenie o utworzeniu po obu stronach linii kolejowych tzw. pasa ziemi niczyjej, o szerokości kilometra oraz o zaostrzeniu działań odwetowych w odpowiedzi na napady (palenie miejscowości oraz egzekucje ich mieszkańców). Schenckendorff uważał, że odniesie to skutek przeciwny do zamierzonego i był niechętny temu zarządzeniu. Ostatecznie zdecydowano, że pas ziemi niczyjej wyniesie 100 m po obu stronach linii kolejowych¹⁸⁰.

To wszystko powodowało, że niemieckie represje wobec ludności cywilnej na Białorusi stawały się coraz okrutniejsze. Zgodnie z wytycznymi *Bandenbekämpfung* partyzantów ujętych z bronią i stawiających opór należało natychmiast rozstrzelać. Żołnierze Dirlewangera z broni palnej zabijali przede wszystkim partyzantów, była to prawdopodobnie forma honorowej egzekucji.

Zupełnie inaczej traktowano ludność cywilną zamieszkującą wsie podejrzane o pomaganie i wspieranie partyzantów. Stosowano zasadę zbiorowej odpowiedzialności. Adolf Hitler stwierdził: „Przy zwalczaniu partyzantów wszystko, co przynosi skutki, jest dozwolone i chcę, żeby każdy wbił sobie tę zasadę solidnie w pamięć. Każdy zyskuje dzięki temu niezbędną swobodę działania. [...] Kiedy partyzanci używają w charakterze żywych tarcz

¹⁷⁷ Marszałek Woroszyłow został odwołany przez Stalina ze stanowiska po dwóch miesiącach, 19 XI 1942 r.

¹⁷⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 239–240.

¹⁷⁹ *General Schenckendorff, dowodzący grupami zabezpieczenia i dowódca Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek”, Ia, do OKH, 10 X 1942 r., za: ibidem, s. 201–202.*

¹⁸⁰ *Ibidem, s. 202.* Heinrich Himmler chciał, aby ludność okupowanych terenów wycinała drzewa i krzewy w pasie 400–500 m po obu stronach dróg i linii kolejowych, aby partyzanci nie mieli się gdzie ukryć (zob. P. Longerich, *Himmler...*, s. 764).

kobiet i dzieci, każdy oficer i podoficer musi otworzyć do nich ogień, bez najmniejszego wahania. Najważniejsze jest bowiem to, żeby on sam się przedarł, likwidując przeciwnika”¹⁸¹.

28 lipca 1941 r. Heinrich Himmler określił wytyczne zwalczania partyzantów przez Brygadę Kawalerii SS na obszarach bagiennych w obwodach pińskim i poleskim: „2) W przypadku, gdy ludność pod względem narodowym jest wroga i jakościowo mało wartościowa lub wręcz, jak to bardzo często bywa na terenach bagiennych, składa się z samych osiadłych tam zbrodniarzy, trzeba rozstrzelać wszystkich podejrzanych o wspieranie partyzantów; kobiety i dzieci należy odtransportować, bydło i żywność zarekwirować i zabezpieczyć, a wioski doszczętnie spalić.

3) Wioski i osiedla albo utworzą sieć baz, których mieszkańcy **sami z siebie** [wyróżnienie w oryginale] będą zabijać każdego partyzanta i marudera oraz będą nas o nich wszystkich informować, albo przestaną istnieć. Żaden wróg w tej okolicy nie ma prawa otrzymać wsparcia ani środków niezbędnych do życia”¹⁸².

W kolejnych latach Himmler jeszcze zaostrzył te wytyczne. W czerwcu 1942 r. rozkazał: „3. Akcja musi spowodować likwidację wszystkich mieszkańców, którzy wykazując dobrą wolę, wspierali bandytów – zapewniali im zaopatrzenie, broń i schronienie. Mężczyźni z oskarżonej rodziny, w wielu przypadkach nawet całe rodziny, są w zasadzie [przeznaczone] do egzekucji, kobiety z tych rodzin mają zostać aresztowane i wysłane do obozów, dzieci mają zostać zabrane z ojczyzny i zgromadzone na obszarze Starej Rzeszy. Na temat liczby i wartości rasowej oczekuję osobnych meldunków. Własność i dobytek winnych rodzin mają być skonfiskowane.

Innym celem jest uwolnienie mieszkańców wykazujących dobrą wolę spod presji bandytów i zapewnienie im bezpieczeństwa w Rzeszy Niemieckiej”¹⁸³.

Te same rozkazy dotyczyły również innych jednostek pacyfikacyjnych, w tym SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Obowiązywała zasada, że strach przed niemieckimi represjami musi być większy niż przed zemstą partyzantów.

W lutym 1943 r. Erich von dem Bach próbował nieco złagodzić te rozkazy, chociaż nie miało to wpływu na dalsze działania na Białorusi. W swoich wytycznych do walki z partyzantami napisał: „Najważniejszą zasadą walki z partyzantami nadal jest ich całkowite zniszczenie.

¹⁸¹ D. Irving, *Wojna Hitlera...*, s. 444.

¹⁸² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 527; P. Longerich, *Himmler...*, s. 655.

¹⁸³ W oryginale: „3. Die Aktion hat alle Elemente der Bevölkerung, die gutwillig die Banditen durch Gestellung von Menschen, Verpflegung, Waffen und Unterschlupf unterstützt haben, unschädlich zu machen. Die Männer einer schuldigen Familie, in vielen Fällen sogar der Sippe, sind grundsätzlich zu exekutieren, die Frauen dieser Familien sind zu verhaften und in ein Konzentrationslager zu bringen, die Kinder sind aus ihrer Heimat zu entfernen und im Altreichsgebiet des Gaues zu sammeln. Über Anzahl und rassischen Wert dieser Kinder erwarte ich gesonderte Meldungen. Hab und Gut der schuldigen Familien wird eingezogen.

Das andere Ziel ist, die gutwillige Bevölkerung von dem Druck der Banden zu befreien und ihnen das Gefühl der Sicherheit im Deutschen Reich zu geben” (BAB, NS 33/226, Abschrift von Abschrift, Tgb. Nr. Ia 492/g.Kdos, Richtlinien für die Durchführung der Aktion gegen Partisanen und sonstige Banditen in Oberkain und Untersteiermark, 25 VI 1942 r., b.p.).

Jednak nie jest to równoznaczne z wyniszczeniem wszystkich ludzi mieszkających na terenach zajętych przez partyzantów. Tylko bandyci oraz ich wspólnicy zasługują na śmierć.

Niezaangażowanych starców, kobiety i dzieci należy oszczędzać, nawet w bezpośrednim obszarze działań partyzanckich. Niezaangażowani mężczyźni mają być gromadzeni do pracy. [...]

Represje wobec członków grup partyzanckich będą stosowane po sprawdzeniu zasadności. Każdy pojedynczy przypadek musi być udokumentowany nazwiskiem, przyczyną i materiałem dowodowym¹⁸⁴. Złagodzenie wcześniejszych wytycznych Himmlera nie wynikało z pobudek humanitarnych, o czym świadczy kolejny fragment: „Białoruś jest źródłem pokarmu dla całej armii. To źródło nigdy nie powinno wyschnąć. [...] Każda tona zboża, każda krowa, każdy koń są więcej warte niż jeden zabity bandyta”¹⁸⁵.

Sami żołnierze Dirlewangera wspominali, że jednostka dopuszczała się zbrodni na ludności cywilnej i paliła całe wsie. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” niepostrzeżenie otaczało wsie uznane za rzeczywiste lub domniemane siedliska partyzanckie i zniszcza je likwidowało. Mieszkańców zapędzano do stodoły, szkoły lub innego dużego budynku. By ich uspokoić, mówiono im, że będą wywiezieni na roboty do Rzeszy. Następnie budynek otaczano stanowiskami z bronią automatyczną i podpalano. Nikt nie miał prawa wydostać się z takiej pułapki. Likwidując w ten sposób mieszkańców wsi oszczędzano amunicję. Palenie wsi było też formą zabezpieczenia dla małych grup bojowych. Dzięki temu mieli pewność, że nie dowiedzą się o nich partyzanci. Oczywiście większość przesłuchiwanym w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych utrzymywała, że znają takie wydarzenia jedynie ze słyszenia (akurat przebywali na przepustce lub w szpitalu). Jeśli zaś byli naocznymi świadkami (czyli brali udział w akcji pacyfikacyjnej, zeznawali, że ich kompania miała za zadanie otoczenie wsi i nadzorowanie, aby nikt nie uciekł. W samych egzekucjach jednak nie brali bezpośredniego udziału. Naocznymi świadkami spośród żołnierzy Dirlewangera byli m.in. SS-Untersturmführer Paul Illing i SS-Unterscharführer Johannes Stein. Illing zeznał: „Widziałem pojedyncze przypadki, gdy podczas przeszukiwania wsi mieszkańców spędzano w jedno miejsce, po czym rozstrzeliwano. Później mówiono, że ci ludzie byli partyzantami albo podejrzanymi o działalność partyzancką. Wśród rozstrzelanych najczęściej było starszych mężczyzn, kobiet i dzieci. W jednym przypadku byłem naocznym

¹⁸⁴ W oryginale: „Die restlose Vernichtung der Banditen ist nach wie vor obersten Gesetz der Bandenbekämpfung.

Das ist aber nicht gleichbedeutend mit der Vernichtung aller Menschen leben in den Bandengebieten. Nur die Banditen selbst und ihre Helfershelfer verfallen dem Tode.

Unbeteiligte Greise, Frauen und Kinder werden geschont, auch im unmittelbaren Raum des Bandenkampfes. Unbeteiligte Männer werden für den Arbeitseinsatz erfaßt. [...]

Repressalien gegen Angehörige der Banditen sind nach Prüfung der Berechtigung und Notwendigkeit erlaubt. Jeder einzelne Fall muß mit Namen, Ursache und Beweismaterial zu belegen sein” (BAB, R70 Sowjetunion/77, Der Bevollmächtigte des Reichsführers-SS für Bandenbekämpfung, Richtlinien für die Maßnahmen zur Bandenbekämpfung, 26 II 1943 r., k. 1668).

¹⁸⁵ W oryginale: „Weißruthenien ist die Nahrungsquelle einer ganzen Heeresgruppe. Diese Quelle darf nie versiegen. [...] Jede Tonne Getreide, jede Kuh, jedes Pferd ist mehr wert als ein erschossener Bandit” (*ibidem*, k. 1668).

świadkiem, jak mieszkańców kołchozu zapędzono do stodoły, po czym ją podpalono. Z pewnej odległości słyszałem krzyki ludzi w tej stodole. Czy ktoś wyszedł cało z tej stodoły, a potem został zastrzelony, to nie wiem”¹⁸⁶.

Z kolei Johannes Stein powiedział: „Prawdą jest, że podczas naszych działań palono całe wioski. Przypominam sobie trzy sytuacje, w których wsie płonęły, podczas gdy 3. kompania je przeczesywała. Cywile, którzy wyszli z płonących domów – mężczyźni, kobiety i dzieci – byli rozstrzeliwani od razu, gdy się pojawili. Zwłoki, wg mojej wiedzy, leżały [tam, gdzie ludzie zginęli]”¹⁸⁷.

Jeśli śledczy zadawali bardziej szczegółowe pytania (co było rzadkością), to wtedy przyznawali, że widywali spalone wsie i wymordowanych mieszkańców – np. w 1978 r. Friedrich Noweck stwierdził: „Sam widziałem płonące wioski, mianowicie w rejonie Bobrujska. Ze słyszenia wiem, że jednostka Dirlewangera popełniała takie czyny. Powszechnie mówiono: «Gdzie się pali, tam Dirlewanger jest przy pracy»”¹⁸⁸. Jego słowa potwierdził członek sztabu z podobnej jednostki Wilfried Höfling: „Wiem, że mówiono, że jeśli na horyzoncie pojawiają się łuny ognia, Dirlewanger działa”¹⁸⁹.

W ten sposób rozpowszechnił się również pogląd, że jeśli wieś została spalona, a mieszkańcy zabici, to sprawka jednostki Dirlewangera. Członek 13. Pułku Policijnego (Pol.-Regt. 13) wspomniał, że dowódca jednego z batalionów policyjnych (Schuma-Bat.) stwierdził, że podwładni Dirlewangera „nie potrzebują broni, jedynie zapalki”¹⁹⁰. Także Werner Weber-Bergfeldt, należący do sztabu Kampfgruppe „von Gottberg”, mówił o płonących

¹⁸⁶ Woryginał: „Ich habe auch in einzelnen Fällen gesehen, daß Dörfer durchsucht, die Einwohner zusammengetrieben und erschossen wurden. Es hieß dann allgemein, daß die betreffenden Menschen Partisanen bzw. Partisanenverdächtig seien. Bei den Erschossenen hat es sich überwiegend um ältere Männer, Frauen und Kinder gehandelt. In einem Falle bin ich Augenzeuge geworden, als die Bewohner einer Kolchose in eine Scheune getrieben und diese dann angezündet wurde. Ich habe aus einer kürzeren Entfernung die Schreie der sich in dieser Scheune befindlichen Menschen gehört. Ob jemand aus dieser Scheune lebend herausgekommen und dann erschossen wurde, entzieht sich meiner Kenntnis” (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 251).

¹⁸⁷ Woryginał: „Es trifft zu, daß während unserer Einsätze ganze Dörfer niedergebrannt worden sind. Ich kann mich an drei Fälle erinnern, in denen bereits Dörfer brannten, als die dritte Kompanie diese durchkämmte. Die aus den brennenden Häusern herauskommenden Zivilisten – es hat sich um Männern, Frauen und Kinder gehandelt – wurden nach ihrem Auftauchen sofort erschossen. Die Leichen blieben meines Wissens liegen” (BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, [b.d.], k. 117).

¹⁸⁸ Woryginał: „Ich selbst habe auch brennende Dörfer gesehen, und zwar im Raume Bobruisk. Vom Hörensagen weiß ich, daß die Einheit Dirlewanger solche Taten begangen haben soll. Allgemein hieß es bei uns: «Wo es brennt, ist Dirlewanger am Werk»” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, FD 724 Hamburg, 147 Js 11/71, Friedrich Noweck, Herten, 17 I 1978 r., k. 966).

¹⁸⁹ Woryginał: „Ich weiß, daß davon gesprochen wurde, daß wenn Feuerscheine am Horizont zu erkennen waren, Dirlewanger am Werk sein sollte” (*ibidem*, Wilfried Höfling, Bielefeld, 19 VI 1978 r.; BA Ludwigsburg, B 162/4249, Wilfried Höfling, [b.d.], k. 972. Podobnego sformułowania użył inny żołnierz – Paul Rumschewitsch: „dort, wo die Dörfer brannten, Dirlewanger am «Werke» sei” (BA Ludwigsburg, B 162/28392, K 424 Hamburg, 147 Js 11/71 U, Paul Rumschewitsch, Osnabrück, 10 VI 1974 r., k. 659).

¹⁹⁰ Woryginał: „Diese Einheitsführer berichteten oftmals, daß die Männer des Bat. Dirlewanger kein Gewehr benötigten, sondern lediglich Zündhölzer” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, FD 724 Hamburg, Edmund Berke, Leutkirch, 10 XI 1976 r., k. 1088).

wsiach, w których działało SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Gdy zwrócił na to uwagę von Gottbergowi, ten kazał mu się tym więcej nie zajmować¹⁹¹.

Na Białorusi z ludnością cywilną postępowała w ten sposób większość oddziałów niemieckich biorących udział w akcjach antypartyzanckich oraz, o czym będzie mowa dalej, metody takie stosowali sowieccy partyzanci. Ponadto na tym obszarze działała przynajmniej jeszcze jedna karna jednostka niemiecka. Dodatkowo Dirlewangerowi podporządkowano oddziały SD.

Brutalnym metodom sprzeciwiał się gen. Schenckendorff, który stwierdził: „Odpowiadanie na terror partyzantów terrorem niemieckim spotęguje jedynie zagrożenie, co ostatecznie zniszczy całą naszą pracę przy odbudowie, a tym samym podstawę egzystencji naszych wojsk. Dlatego zarządzam – w porozumieniu z wyższym dowódcą SS i Policji [Rosja Środek] – co następuje:

1) Środki represyjne, o ile obejmują one egzekucję ludności cywilnej i palenie miejscowości, wolno stosować zasadniczo jedynie na rozkaz oficera co najmniej w randze dowódcy batalionu, i tylko wtedy, gdy **dowiedziano w sposób niebudzący wątpliwości**, że ludność cywilna lub określone osoby wspierały partyzantów. [...]

2) **Zabraniam rozstrzeliwania kobiet i dzieci, z wyjątkiem kobiet uzbrojonych** [obydwa wyróżnienia w oryginale]. [...] Nie prowadzimy wojny z ludnością cywilną, tym bardziej że na ogół wykazuje ona chęć współpracy”¹⁹². Rozkaz ten nie był respektowany, a Himmler i Erich von dem Bach się z nim nie zgadzali. Według nich najskuteczniejsze były terror, mordowanie i wzbudzanie strachu.

Za paleniem wsi razem z mieszkańcami przemawiała też obawa wojsk niemieckich, że miejscowi zwrócą się przeciwko nim i przyłączą do grup partyzanckich. Wehrmacht na początku 1942 r. informował: „Białoruś: Podczas akcji zwalczania partyzantów w ostatnim tygodniu okazało się, że ludność raczej nie pakuje z bandami i jest gotowa udzielać nam przydatnych informacji. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że duża jej część w razie próby przeprowadzenia przez partyzantów większego powstania natychmiast przejdzie na ich stronę. Z rosyjskiej propagandy dowiaduje się bowiem, że rzeczywiście musi się liczyć z powrotem Armii Czerwonej, a tym samym bolszewizmu! Większość Białorusinów, która obecnie spokojnie pracuje, w takich okolicznościach zwróci się z pewnością przeciwko Niemcom z obawy, by nie została później posądzona o sprzyjanie niemieckim żołnierzom. Ta część społeczeństwa, nawet jeśli nie posiada specjalnej wartości bojowej, mogłaby liczebnie znacznie wzmocnić partyzantów. [...] bardzo skutecznym środkiem jest antypropaganda. [...] Białoruską ludność można pozyskiwać najlepiej dzięki uprzejmości i dobroduszości. Ale tam, gdzie to konieczne, trzeba wykazać daleko posuniętą surowość”¹⁹³.

Kary wymierzane przez różne jednostki ludności cywilnej na Białorusi obejmowały również publiczne wieszanie kobiet oskarżonych o pomaganie i wspieranie partyzantów¹⁹⁴.

¹⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sta Hamburg, 147 Js 11/714, Werner Weber-Bergfeldt, 25 X 1973 r., k. 368.

¹⁹² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 530–531.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 526.

¹⁹⁴ A. Beevor, *Druga wojna światowa...*, s. 269.

Mieszkańców wsi rejestrowano, aby łatwiej skierować ich do pracy i na wywózkę do Rzeszy. Wszelką własność konfiskowano.

Palenie domów, osiedli i całych wsi nie było jedynie domeną jednostki Dirlewangera. Była to powszechnie stosowana metoda zastraszania oraz karania ludności cywilnej zarówno na Białorusi, jak i w Rosji. Na Białorusi w 1941 i na początku 1942 r. takie działania należały jeszcze do rzadkości, to na terenach rosyjskich niemieckie grupy eksterminacyjne od samego początku pacyfikowały całe wioski w odwecie za pomoc niesioną partyzantom. Potwierdzają to raporty z października i grudnia 1941 r. Dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek”: „Wzdłuż linii kolejowej Wielkie Łuki – Toropiec kilka wiosek spalonych z powodu pomocy partyzantom”; „W obszarze Wieliza różne miejscowości spalone z powodu pomocy partyzantom”; „W odwecie za napad na Pogorielcy spalono okoliczne miejscowości”¹⁹⁵.

W 1942 r. partyzanci wzmoгли aktywność: atakowali, zabijali i grabili pojedynczych niemieckich żołnierzy i policjantów oraz urzędników, burmistrzów, starostów i zarządców ziemskich, zarzucając im kolaborację z Niemcami. Ludność cywilna cierpiała zarówno z powodu niemieckich represji, jak i działań partyzantów. Aktywność partyzancka dawała się mocno we znaki właścicielom majątków rolnych i gospodarstw, które regularnie napadano, dewastowano, okradano i podpalano. Chłopów próbowano siłą wciągać do oddziałów, a jeśli odmawiali, rozstrzeliwano ich jako wrogów i kolaborantów. Wśród policjantów i jeńców wojennych, którzy pracowali dla Niemców, rozpowszechniano ulotki mające ich przekonać do przejścia na stronę sowiecką. Aby ich „zachęcić” pisano, że będą zabijać wszystkich, niezależnie od tego, czy ktoś pracuje dla okupanta dobrowolnie, czy pod przymusem.

Bardzo często partyzanci, zamiast walczyć z Niemcami, prowadzili „operacje gospodarcze” (*bombioszki*)¹⁹⁶. Według miejscowej ludności podczas akcji aprowizacyjnych przestaczali się w regularne grupy łupieskie: „Oddział (grupa) otrzymuje od dowództwa przydział określonej wioski bądź dwóch wiosek. Wyruszają w nocy i biorą z każdej chałupy wszystko, co znajdują: słoninę, masło, kwaśną śmietanę, chleb i inną żywność. Dlatego chłopci chowają wszystko, co tylko mogą. Nierzadko zdarza się, że owi «partyzanci» biorą nie tylko żywność, ale płądrują szafy i skrzynie w poszukiwaniu odzieży i butów, a nawet przedmiotów luksusowych – wód toaletowych, zegarków i innych rzeczy. Konfiskują konie i furmanki do transportu żywności. Obiecują wszystko oddać, jednak faktycznie nigdy tego nie robią. Robią to, nie bacząc na społeczne i ekonomiczne konsekwencje dla danej rodziny. Nieprzypadkowo dzieje się tak, że gdy tylko na horyzoncie pojawiają się partyzanci, bawiące się na podwórzu dzieci pędzą do domu, krzycząc: «Mamo! Partyzanci idą!». A matka spieszy się, by ukryć wszystko, co posiada”¹⁹⁷.

Metody partyzanckie w stosunku do wzbraniających się przed podjęciem walki z okupantem można porównać do akcji pacyfikacyjnych strony niemieckiej. Zabijali nie tylko pojedyncze osoby, ale też likwidowali całe wsie. W raporcie z działalności 2. Białoruskiej Brygady Partyzanckiej napisano: „20 V 42 [...] Dezerter Sinigieriew uciekł, został

¹⁹⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 105.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 400.

¹⁹⁷ *Zapiski partyzanta J.D. Rudki z Brygady Nikitina*, lato–jesień 1942, za: *ibidem*, s. 401–402.

zatrzymany, rozstrzelany. [...] 28 V 42: Napad na posterunek policji w wiosce Chołuje. Policjanci rozpiechli się. Żadnych strat po stronie partyzantów. Partyzanci rozpędzili grupę dezertów. [...] 12 VI 42: [...] grupa 35 policjantów i dezertów zlikwidowana w wiosce Chołuj. Wioska w wyniku walk doszczętnie spalona, 1 policjant wzięty do niewoli. [...] 16 VI 42 [...] W wiosce Saczyn dezertrzy zamordowali podstępnie partyzanta Piotra Sztukina¹⁹⁸. „Dezertami” i „bandytami” partyzanci w raportach nazywali chłopów z okolicznych wsi, którzy nie chcieli dobrowolnie wstąpić do ich oddziałów lub z nich uciekali.

Ludność cywilna na Białorusi była zmuszana do wstępowania do oddziałów partyzanckich, część rekrutowano do grup samoobrony, a inni mieli pracować „z domu” na potrzeby partyzantów. Na przykład w obwodzie baranowickim werbunek odbywał się na mocy ustnego polecenia lub rozkazu:

„Rozkaz nr 322

Na podstawie rozkazów ludowego komisarza obrony, wodza narodów ZSRS, przywódcy partii bolszewików i sowieckiego rządu, towarzysza **Stalina!!!**

Rozkazuję!!!

Przeprowadzić mobilizację i wcielić do oddziałów partyzanckich celem stoczenia decydującej walki z faszystowskimi psami i obrony naszej ojczyzny następujących towarzyszy, mieszkańców wsi Nowe Sioło: Sincia Paweł Sacharowicz, Czeriedolio Siergiej Nikołajewicz, Kieda Władimir Antonowicz, Kieda Nikołaj.

W przypadku odmowy wymienionych powyżej towarzyszy przyłączenia się do partyzantów lub w przypadku ucieczki z oddziału należy traktować ich jako zdrajców ojczyzny i popleczników grabieżców ziem, [za] co każdy z nich zostanie surowo ukarany przez ruch partyzancki.

Każdy z tych hitlerowskich psów zostanie rozstrzelany.

Za całkowite rozgromienie niemieckich okupantów!!!

Śmierć niemieckim okupantom!!!

Niech żyje nasza chwalebna ojczyzna, za jej wolność, za jej niepodległość!!!

Dowódca oddziału (Dienisenco)¹⁹⁹.

W 1942 r. partyzanci stosowali odpowiedzialność zbiorową. Generał Schenckendorff napisał do OKH: „W miejscowościach, w których nie ma naszych wojsk, partyzanci rozstrzelują zainstalowanych przez nas burmistrzów, członków organów administracyjnych i policjantów wraz z ich rodzinami. Zastraszają przez to ludność, która zachowuje się wobec Wehrmachtu inaczej niż dotychczas. Przejawia się to słabą wydajnością pracy, a także odmową współpracy”²⁰⁰. Cztery miesiące później poinformował: „Dotychczas [na Obszarze Tyłowym Grupy Armii «Środek»] partyzanci zabili blisko 500 burmistrzów i sołtysów. Krewni zabitych zostali zamknięci w pomieszczeniach dla zwierząt i spaleni żywcem”²⁰¹.

¹⁹⁸ *Działalność 2. Białoruskiej Brygady Partyzanckiej towarzysza Diaczkowa w okresie od 6.07.1941 do 2.07.1942*, za: *ibidem*, s. 182.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 470.

²⁰⁰ *Dowódca Obszarów Tyłowych Grupy Armii «Środek», Ia, do OKH, 5 II 1942 r.*, za: *ibidem*, s. 372.

²⁰¹ *Wykład z 29.05.1942 generała Schenckendorffa, dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii «Środek», 2 VI 1942 r.*, za: *ibidem*, s. 372.

Również od stycznia do marca 1943 r. oddziały partyzanckie likwidowały całe wsie. W okolicach miejscowości Oświeja – Rossony i Suraż Niemcy przeprowadzili pięć dużych operacji antypartyzanckich, w czasie których zabito ok. 11 800 osób, a 9800 wywieziono do Rzeszy na roboty. Ludzi palono żywcem razem z wsiami. Sowiecka propaganda informowała o tej masakrze, ale nie podała, że Niemcy nie odpowiadają za wszystkie spalone wsie. Część z nich w strefie Oświeja – Rossony zrównali z ziemią partyzanci. 14 marca 1943 r. podczas obrad biura komitetu obwodowego KP(b)B w Witebsku stwierdzono: „Omawiana jest kwestia palenia wiosek przez oddziały Brygady Partyzanckiej im. Stalina oraz 1. Białoruskiej Brygady Partyzanckiej. Zimą 1942–1943 roku, podczas walki z niemieckimi oddziałami pacyfikacyjnymi, na rozkaz dowódców Ochotina i Zacharowa spalono cały szereg wiosek w rejonach suraskim i rossońskim. Uzasadniano to tym, że Niemcy mogli w tych wioskach zakładać swoje garnizony i bazy. Niemcy wykorzystywali te fakty dla celów propagandowych. Postanowiono, co następuje:

1) Zabrania się palenia miejscowości, jeśli nie jest to niezbędne ze względu na przebieg działań operacyjnych. Nowe przypadki podpalania wiosek będą karane z całą surowością.

2) Uchwała nie dotyczy tych miejscowości, w których znajdują się bazy i magazyny wroga oraz inne obiekty wykorzystywane przez okupantów”²⁰².

Mimo zakazu wiosną 1943 r. partyzanci z obwodu witebskiego spalili wiele wiosek. Palono wsie nie tylko w celu „ukarania” domniemyanych zdrajców oraz ich rodziny, ale też aby uniemożliwić Niemcom zakładanie posterunków w strefach partyzanckich. Powodowało to olbrzymie niezadowolenie i rozgoryczenie wśród miejscowej ludności, która mówiła, że: „Niemcy nas nie spalili, a teraz robią to partyzanci”²⁰³.

NKWD wspólnie z partyzantami prowadziło działania przeciwko tzw. niemieckim agentom. Byli to chłopci, często prześladowani wcześniej przez sowiecki reżim, „kułacy” oraz rolnicy, z których Niemcy formowali bataliony policji pomocniczej. Przy likwidacji „niemieckich agentów” stosowano zasadę zbiorowej odpowiedzialności. Oprócz samego „agenta” karano i likwidowano krewnych i wszystkich pomocników. Potencjalnych „zbrodniarzy” w trakcie przesłuchań torturowano wymuszając przyznanie się do winy.

W najgorszej sytuacji była ludność cywilna. Z jednej strony chłopci musieli wyżywić partyzantów, którzy ich maltretowali, ograbiali, a nawet zabijali. Ponadto partyzanci w raportach często przedstawiali zabitych policjantów i cywilów jako „zlikwidowanych niemieckich żołnierzy i oficerów”. Prawdopodobnie zaniżali liczby zabitych „policjantów”, „zdrajców” oraz ich krewnych²⁰⁴. Z drugiej strony cywile cierpieli ze strony niemieckich jednostek, które paliły wsie i domy, chcąc pozbawić partyzantów bazy zaopatrzeniowej i chroniąc w ten sposób małe grupy bojowe. Ponadto Niemcy również grabili i mordowali, a zdolnych do pracy wywozili na roboty przymusowe do Rzeszy.

Problemy z dyscypliną wśród partyzantów były olbrzymie. Świadczy o tym powołanie specjalnych oddziałów, które miały utrzymywać dyscyplinę i zdolność bojową jednostek

²⁰² Protokół nr 19 posiedzenia komitetu obwodowego KP(b)B w Witebsku, 14 III 1943 r., za: *ibidem*, s. 270.

²⁰³ Fragment sprawozdania z działalności komisarza politycznego w Brygadzie „Leninskij Komsomol” w okresie od 15.02 do 25.03.1943, 25 III 1943 r., za: *ibidem*, s. 512.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 375.

partyzanckich. Od lata 1943 r. funkcjonowały we wszystkich grupach obwodu mohylewskiego. Miały karać za wszelkie przejawy niesubordynacji: kradzieże, plądrowanie, gwałty, pijaństwo. Zabroniono: „przeprowadzania samowolnych egzekucji i znęcania się nad ludnością cywilną oraz podpalen”²⁰⁵.

Zanim to zarządzenie weszło w życie partyzanci potrafili spalić całe wioski. Ponadto oddziały specjalne miały za zadanie przeciwdziałać panice, zdradzie i szpiegostwu. Podczas niemieckich operacji przeciwpartyzanckich w obwodzie mohylewskim na stronę wroga przechodziło od 4 do 7 członków oddziału, a dezterterzy zdradzali miejsca obozowania partyzantów²⁰⁶.

6 września 1942 r. ukazały się wytyczne Hitlera „w sprawie wzmożonego zwalczania plagi band na Wschodzie”, które zostały rozwinięte przez OKW: „każdy kto popiera partyzantów, udziela im schronienia, zataja posiadane wiadomości o ich kryjówkach itp. – ma być uśmiercony. Kobiety, dziewczęta i dzieci podejrzone o to, że są «agentami partyzantów» należy zabijać «natychmiast po schwytaniu»”²⁰⁷.

Po pięciu dniach przerwy po operacji „Nordsee” SS-Sonderkommando „Dirlewanger” razem z SS-Polizei Regiment 14 (SS-Pol. Rgt. 14) prowadziło działania na południe od Mohylewa (Stary Bychów – Czeczewicz). Akcja trwała od 10 do 14 września 1942 r.²⁰⁸ Przez kolejne dni jednostka Dirlewangera zajmowała się oczyszczaniem rejonu Czeczewicz. We wrześniu Oskar Dirlewanger po raz kolejny został odznaczony – przyznano mu Szpangę do Krzyża Żelaznego I klasy.

Dzięki współpracy Dirlewangera z SS-Gruppenführerem Arthurem Nebem²⁰⁹ do jednostki trafiło kolejnych 115 więźniów skazanych za kłusownictwo. Po krótkim przeszkoleniu, 20 września 1942 r. zostali wysłani do Mohylewa²¹⁰.

4 października 1942 r. podano, że SS-Sonderkommando „Dirlewanger” składa się z trzech dowodzących (Führer) i 165 żołnierzy:

- uzbrojenie: 9 karabinów maszynowych 34 (MG 34), 6 lekkich karabinów maszynowych (LMG, (tsch.)), 4 pistolety maszynowe (SMG), 130 karabinków (Karabiner 98k), 45 pistoletów Parabellum (Pistolen 08), 22 karabiny M.Pi (Suromi), 2 pistolety sygnałowe (Leuchtpistole), 2 działka przeciwpancerne (Pak 4,5 cm), 1 granatnik (Granatwerfer 8,1 cm), 1 granatnik (Granatwerfer 5,2 cm).
- Przyłączona Służba Porządkowa (OD-Männer), Grupa Bartschke: (dowódca i 233 ludzi); uzbrojenie: 1 działko przeciwpancerne 4,5 cm, 17 lekkich karabinów

²⁰⁵ Rozkaz nr 18 Mowczanskiego, sekretarza komitetu obwodowego KP(b)B w Mohylewie, do brygad i grup operacyjnych z obwodu mohylewskiego, 25 IV 1943 r., za: *ibidem*, s. 359.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 359–360.

²⁰⁷ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 37–38.

²⁰⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero- wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763.

²⁰⁹ Arthur Nebe, ur. 13 XI 1894 r., stracony 4 III 1945 r., dowódca Einsatzgruppe B działającej w ZSRR (zob. więcej: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Nebe-Arthur;3946388.html>, dostęp 2 II 2019; https://de.wikipedia.org/wiki/Arthur_Nebe, dostęp 2 II 2019).

²¹⁰ BAB, NS 19/1, Der Reichsführer-SS Chef des SS-Hauptamtes, Cd SS HA/Be/Vo. Vs-Tgb.Nr. 3795/42 geh., 3 X 1942 r., k. 11.

maszynowych (rosyjskich), 6 pistoletów maszynowych, 180 karabinów, 20 pistoletów (rosyjskich),

- Przyłączeni Ukraińcy (dowódca i 53 ludzi); uzbrojenie: 6 lekkich karabinów maszynowych, 45 karabinów (rosyjskich) i 10 pistoletów (rosyjskich)²¹¹.

23 października 1942 r. Himmler utworzył stanowisko pełnomocnika Reichsführera SS do zwalczania band (Bevollmächtigter des Reichsführer SS für die Bandenbekämpfung). Skuteczność w walce z partyzantami osiągnięto dzięki centralnemu planowaniu i kierownictwu sztabu Reichsführera SS. Z czasem przekształcił urząd pełnomocnika w stanowisko szefa walki z bandami (Chef der Bandenkampfverbände), które objął Erich von dem Bach-Zelewski²¹²: „On otrzymuje ode mnie zadanie pacyfikacji poszczególnych, za każdym razem dokładnie określonych obszarów”²¹³. Himmler natomiast był szefem walki z bandami (Chef der Bandenbekämpfung)²¹⁴. Von dem Bach miał organizować i nadzorować operacje przeciwpartyzanckie. 30 października Himmler rozkazał, aby podczas operacji antypartyzanckich „każdy członek miejscowej ludności, który może być zachowany przy życiu i jest zdolny do pracy, powinien trafić do niewoli, a potem do pracy w Niemczech”²¹⁵.

Operacja „Nürnberg”

Akcję tę w dniach 22–26 listopada 1942 r. przeprowadzono w okolicy Głębokiego²¹⁶. Dowodził nią Kurt von Gottberg, Wyższy Dowódca SS i Policji (HSSPF) na Białorusi. W rozkazie nr 1 określono grupy osób, które podczas operacji „Nürnberg” miały zostać eksterminowane: „Jako wroga postrzegać należy każdego bandytę, Żyda, Cygana i podejrzanych o bandytyzm”²¹⁷. Akcja była wymierzona głównie w ludność cywilną²¹⁸.

Działania tego typu potwierdza wpis z dziennika wojennego dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek” z 4 grudnia, czyli już po zakończeniu operacji „Nürnberg”: „Raport 1. Brygady Piechoty SS dotyczący operacji «Nürnberg» w dystrykcie głębockim. Przytoczone w nim liczby dają wstrząsający obraz metod stosowanych po części także wobec miejscowej ludności. Spalono wiele miejscowości, a wszyscy mieszkańcy, łącznie

²¹¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sonderkommando Dirlwanger, 4 X 1942 r., k. 435.

²¹² P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 140.

²¹³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 203.

²¹⁴ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 140.

²¹⁵ P. Longerich, *Himmler...*, s. 766.

²¹⁶ W niektórych źródłach jako czas trwania podaje się 18/19–25/27 XI 1942 r. (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, [b.d.], k. 40).

²¹⁷ W oryginale: „Als Feind ist anzusehen jeder Bandit, Jude, Zigeuner und Bandenverdächtige” (BAB, R70 Sowjetunion/63, 1. SS-Infanterie-Brigade (mot) Ia/Nr. 655/42 geh., Angriffsbefehl Nr. 1 Unternehmen „Nürnberg”, 20 XI 1942 r., k. 1421).

²¹⁸ Stwierdzono to w rozkazie nr 1. W oryginale: „Bandenfreundliche und bandenverdächtige Orte, die nach schriftlich bekanntgegeben oder im Verlauf des Unternehmens durch die den Rgt. Zugeteilten Komandos des SD und der Landwirtschaftsführer werden oder eine feindliche Haltung zeigen, sind gründlich zu überholen und rücksichtslos zu behandeln. In diesen Ortschaften sind unter Heranziehung des Gemeindegastwirts (Starosten) oder sonstiger geeigneter Persönlichkeiten die Banden verdächtigen und Bandenfreundlichen Bewohner festzustellen und Juden und Zigeuner zu vernichten. Jeder Berittene ist zu erschiessen, dasgleichen als Kundschafter oder Posten anzusehende halbwichsige oder andere Bevölkerung” (*ibidem*, k. 1421).

z kobietami i dziećmi, zostali potraktowani w sposób specjalny [zabici]. To najlepsze ognisko dla nowych obszarów bandyckich”²¹⁹.

Po stronie niemieckiej, poza jednostką Dirlewangera, w akcji wzięły udział:

- 1. Brygada Piechoty SS (zmot.) (1. SS-Inf. Brig. (mot)):
- 8. Pułk Piechoty SS (SS-Inf. Rgt. 8)
- 10. Pułk Piechoty SS (SS-Inf. Rgt. 10)
- 14. Pułk Policji (Pol. Rgt. 14)
- oddział zabezpieczenia „Barkholt” (Sicherungsgruppe „Barkholt”):
- część Landesschützenbataillon 75 (Lds. Schtz. Btl. 75)
- litewskie oddziały policji pomocniczej 254 E (lit. Schutz. Btl. 254 E)
- oddział żandarmerii „Kern” (Gen. Truppe Kern).

Oddziałami SD dowodził SS-Hauptsturmführer Artur Wilke²²⁰. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” składało się w tym czasie z:

- niemieckiej kompanii (dowódca, 130 żołnierzy),
- plutonu motocyklistów (dowódca, 35 żołnierzy),
- kompanii rosyjskiej (rosyjski dowódca, 200 żołnierzy),
- plutonu ukraińskiego (ukraiński dowódca, 53 żołnierzy)²²¹.

30 listopada 1942 r. meldowano, że w trakcie akcji „Nürnberg” zlikwidowano 789 bandytów, 353 podejrzanych o przynależność do grup partyzanckich, 1826 Żydów i 7 Cyganów (łącznie 2975 osób) przy stratach własnych wynoszących 2 zabitych i 10 rannych. W podanej statystyce nie uwzględniono Żydów i partyzantów (oraz potencjalnych partyzantów) spalonych w domach lub bunkrach²²².

Ponadto podczas operacji „Nürnberg” w dniach 21–23 listopada 1942 r. oddziały SD przeprowadziły likwidację gett w okolicy, m.in. w Postawach (Постава) i Duniłowiczach (Дунілавічы)²²³. Postawy Niemcy zajęli 6 lipca 1941 r. i utworzyli tam getto dla około 4 tys. osób z okolicy. Gdy likwidowano dzielnicę żydowską, getto spalono, a wszystkich Żydów zabito. Mieszkańcy Postaw tak wspominali działania niemieckich żołnierzy:

²¹⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 203.

²²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, [b.d.], k. 40.

²²¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, Sonderkommando Dirlewanger, 28 X 1942 r., k. 390.

²²² W oryginale: „Gesamtverluste des Feindes bis zum 26 XI 1942 r., 12 Uhr: 789 Banditen, 353 Bandenverdächtige, 1826 Juden, 7 Zigeuner. Eigene Verluste: 2 Tote, 10 Verwundete. Die in den Häusern oder Bunkern verbrannten Juden oder Banditen usw. konnte zahlenmäßig nicht erfaßt werden und sind deshalb nicht berücksichtigt” (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, Abschlußbericht des Unternehmens „Nürnberg”, 30 XI 1942), k. 44. Musiał podał liczbę 3800 zabitych rzekomych partyzantów oraz ich pomocników (zob. B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 203), Gerlach – 2974, a Cüppers – 2984 (Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 900; M. Cüppers, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2005, s. 258 i 278–279). Zgodnie z meldunkiem nr 46 przekazanym przez Himmlera do Hitlera z 1 XII 1942 r. liczba ofiar wyniosła 2984 (tak jak podał Cüppers): „798 Tote, 340 Gefangene, erschossen wurden: 1833 Bandenhelfer, 353 Bandenverdächtige” (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, Meldungen an den Führer über Bandebekämpfung – Meldung Nr. 46 – Gebiet Rußland Mitte vom 1 XII 1942 r., k. 44).

²²³ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 646; BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, b.d., k. 46.

„Likwidacja getta trwała prawie tydzień. W końcu, aby wykurzyć pochowanych, często na strychach, całą dzielnicę spalono” (Stanisław Jurkowlaniec).

„Strasznie było, Niemcy bardzo Żydów nie lubili. Boże, jacy ci ludzie byli biedni. Dlaczego oni nie uciekali do lasu, nie rzucali wszystkiego... Czemu czekali śmierci na miejscu? Teraz by już może tak nie czekali, żeby ich Niemcy zabrali i rozstrzelali. Toż getto tu w Postawach było, spędzili wszystkich Żydów i rozstrzelali ich. Rodzice znali Żydów. Pamiętam jak opowiadali, że zawsze kupują u znajomych Żydów mąkę i co jeszcze trzeba było zakupić, na ulicy Zarecznej (teraz przemianowali ją na Gagarina). Ot, jak idzie ulica Lenińska, to tam na prawo ludzi wysiedlali i wszystko do drogi kolejowej było getto obstawione Niemcami, i tam zasadzili tych Żydów. Tam teraz są te mogiły, gdzie ich strzelali i chowali. Nieprzyjemne wspomnienie, ale cóż zrobić, tak było. Wszystkie tak dziwili się, że to bardzo strasznie, bali się, że tych Żydów zabijają, a potem może i Polaków rozstrzelają... Wszystko mogło być” (Janina Owsuik)²²⁴. W Dunilowiczach zameldowano, że 21 listopada 1942 r. oddziały SD pod rozkazami SS-Hauptsturmführera Artura Wilkego zlikwidowały około 1300 Żydów²²⁵.

Koniec walk w 1942 r.

Mimo tak dużych strat na przełomie 1942 i 1943 r. oddziały partyzanckie stawały się coraz silniejsze i lepiej zorganizowane. Wpływ na to miały zarządzenia z Moskwy. 30 maja 1942 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRR (GKO – Государственный Комитет Обороны СССР – ГКО) powołał do życia Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego (CSPD)²²⁶, którego naczelnikiem mianowano Pantielejmona Ponomarienkę. Sztab Centralny podlegał bezpośrednio Stawce Najwyższego Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych ZSRR²²⁷.

Celem CSPD było zainicjowanie ruchu oporu obejmującego cały naród, a do jego zadań należało kierowanie ruchem oporu oraz dbanie o jego rozwój. Jednocześnie powołano następujące sztaby partyzanckie: Ukraiński, Briański (Front Briański), Zachodni (Front Zachodni), Kaliniński (Front Kaliniński), Leningradzki (Front Leningradzki), oraz później powołane: Południowy (na północnokaukaskim odcinku frontu, 3 sierpnia), Białoruski (9 września), Woroneski (październik), Estoński (11 listopada), Litewski (26 listopada), Łotewski (8 stycznia 1943 r.), Krymski (lipiec 1943 r.)²²⁸. Od 9 września 1942 r. naczelnikiem Sztabu Białoruskiego był Piotr Kalinin, II sekretarz KC KP(b)B²²⁹.

Początkowo grupy partyzanckie na Białorusi formowały się samoistnie. Ich skład często ulegał zmianom, dowódców wybierano na mocy uchwał samych partyzantów, a działania były nieskoordynowane. Dopiero wiosną 1943 r. ukształtowała się struktura kierownicza sowieckiej partyzantki:

²²⁴ *Wspomnienia mieszkańców byłego postawskiego powiatu*, <http://postawyokolice.blogspot.com/2011/05/wspomnienia-mieszkancow-byego.html>, 29 V 2011 r. (dostęp 28 III 2018).

²²⁵ W oryginale: „**Dunilowicze** [podkreślenie w oryginale] Erschießung von ca. 1300 Juden anlässlich der Liquidierung des Gettos am 21 XI 1942 durch ein Sonderkommando des KdS Minsk unter Führung des SS-Hauptsturmführers Wilke aus ca. 40 Angehörigen der Sicherheitspolizei und 33 Letten sowie einheimischer Polizei” (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, b.d., k. 46).

²²⁶ Więcej na temat CSPD zob. B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 205–248.

²²⁷ *Ibidem*, s. 210.

²²⁸ *Ibidem*, s. 210.

²²⁹ *Ibidem*, s. 211.

- Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego,
- sztaby poszczególnych republik,
- sztaby obwodowe,
- centra międzyrejonowe (każde z nich obejmowało kilka sąsiadujących ze sobą rejonów),
- centra rejonowe²³⁰.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od czerwca do grudnia 1942 r. walczyło praktycznie bez przerwy. Pierwsze urlopy jego członkom przyznano dopiero w grudniu. Jak podał Oskar Dirlewanger, jego podwładni nie mogli skorzystać z usług dentysty i lekarza. Z powodu złego stanu obuwia i nieprzerwanej służby wciąż cierpieli z powodu chorób i przeziębień. W związku z tym domagał się, aby do oddziału dołączono dentystę i lekarza. Poza tym pisał, aby „rekruci”, którzy w najbliższym czasie będą wysłani z obozów, zostali lepiej wyposażeni w mundury i buty²³¹.

W okresie działalności jednostki na Białorusi rodzice dowódcy czerpali wiele korzyści z jego służby. Według donosu z 24 lipca 1942 r. Karla B., inżyniera z Esslingen, Dirlewanger często brał urlopy, podczas których urządzał pijatyki i biesiady. Na jednej z takich zabaw otrzymał około tysiąca jaj (częściowo uszkodzonych) z zaopatrzenia dla Wehrmachtu. Marnowanie żywności i takie zachowanie oficerów Waffen-SS i członków NSDAP odznaczonych honorową odznaką partyjną wywołało oburzenie inżyniera. W biesiadach uczestniczyli również członkowie elity Esslingen, np. Frank, syn właściciela fabryki²³². Dirlewanger wysyłał rodzinie paczki z ekskluzywnymi towarami. Jedna z sąsiadek rodziny Dirlewangerów opowiadała, że służba w ich domu rzekomo składała się z robotnic przymusowych w wieku 15 lub 16 lat pochodzących z Ukrainy²³³.

4.2 Działalność Kampfgruppe „von Gottberg” (1943 r.)

Od listopada 1942 r. do listopada 1943 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wchodziło w skład Kampfgruppe „von Gottberg”²³⁴. Kampfgruppe były podstawowymi formacjami taktycznymi. Najczęściej formowano je z piechoty, czołgów i artylerii. Zwierzchnictwo nad Kampfgruppe „von Gottberg” objął doświadczony dowódca Kurt von Gottberg²³⁵, który stacjonował w Mińsku przy Gartenstraße²³⁶ w tzw. Domu Lenina (*Leninhaus*)²³⁷.

²³⁰ *Ibidem*, s. 252.

²³¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sonderbataillon Dr. Dirlewanger, 2 XII 1942 r., k. 373–374.

²³² List inżyniera Karla B. z 24.07.1942 r. do Kreisleiters NSDAP z Esslingen, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 71–72.

²³³ Informacje na ten temat znajdują się w Stadtarchiv Esslingen, za: R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 51.

²³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 57.

²³⁵ Kurt von Gottberg, ur. 11 II 1896 r., walczył podczas I wojny światowej, w 1932 r. wstąpił do NSDAP i SS (nr 45923). Na Białoruś przybył w listopadzie 1942 r. i zastąpił na stanowisku Dowódcy SS i Policji na Białoruś (SS- und Polizeiführer Weißruthenien) SS-Brigadeführera Waltera Schimana. 31 V 1945 r. popełnił samobójstwo (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, b.d., k. 26; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 83).

²³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Adolf Rübe, Karlsruhe, 15 IX 1972 r., k. 283.

²³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 640.

Między listopadem 1942 r. a początkiem maja 1943 r. SS, policja i Wehrmacht przeprowadziły osiemnaście szeroko zakrojonych operacji, w których w Polsce i na Białorusi zabito ponad 40 tys. ludzi²³⁸. W ciągu roku żołnierze Dirlewangera uczestniczyli w piętnastu dużych akcjach, średnio w jednej na miesiąc, a każda trwała około dwóch tygodni²³⁹.

Na początku 1943 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zostało przekształcone w SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”²⁴⁰ i stacjonowało w rejonie Pleszczenic. W styczniu 1943 r. z Urzędu Głównego SS do jednostki został odkomenderowany Erwin Walser. Wspominał, że Dirlewanger w tym czasie przebywał na urlopie zdrowotnym po odniesieniu rany. Pod jego nieobecność dowodził SS-Sturmabführer Franz Magil²⁴¹.

Stopniowo batalion uzupełniali żołnierze rekrutujący się spośród więźniów obozów koncentracyjnych oraz rosyjskich jeńców wojennych – hiwisów. Na 8 czerwca 1943 r. raportowano następującą strukturę jednostki:

- niemiecka kompania – 150 żołnierzy,
- pluton motocyklistów – 40 żołnierzy,
- 3 kompanie rosyjskie – 450 żołnierzy,
- 1 bateria artylerii – 40 Niemców i 40 Rosjan²⁴².

W 1943 r. dochodziło do wielu potyczek wymuszonych przez oddziały niemieckie. Niemcy jednak rzadko brali w nich udział, a partyzanci najczęściej ścierali się z oddziałami wschodnimi: ukraińskimi, białoruskimi, łotewskimi i rosyjskimi batalionami policyjnymi, Kozakami oraz innymi jednostkami sformowanymi z byłych jeńców różnej narodowości i obywateli ZSRR. Sztab Białoruski był przekonany, że Niemcy prowadzili akcje przy pomocy sił mieszanych, składających się w 30 proc. z Niemców, a w 70 proc. „ze zdrajców”. W rzeczywistości odsetek Niemców był jeszcze niższy.

W 1943 r. w pobliżu Łohojska stworzono oddział łowiecki złożony z Łotyszy. Jego zadania i charakter (wyszukiwanie i likwidowanie siedlisk partyzanckich) był bardzo podobny do profilu działania podwładnych Dirlewangera. Składał się z około trzydziestu żołnierzy, którymi dowodził członek Komendantury Policji Bezpieczeństwa (KdS) Hans Wiechert. Dirlewanger rozmawiał z nim na temat aktywności łotewskiego oddziału,

²³⁸ P. Longerich, *Himmler...*, s. 766. Szczegółowe dane liczbowe zob. Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 900.

²³⁹ We wcześniejszej publikacji podałam, że SS-Sonderkommando „Dirlewanger” uczestniczyło w jedenastu operacjach w ciągu roku, średnio w jednej na miesiąc, a każda trwała około trzech tygodni (S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 83–84). W toku dalszych badań musiałam te dane zweryfikować.

²⁴⁰ Według niektórych dokumentów 10 VIII 1943 r. Himmler rozkazał przekształcić SS-Sonderkommando w SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 141). Według rozkazu Himmlera 10 VIII 1943 r. SS-Sonderkommando (SS-Sonderbataillon) został przekształcony w SS-Sonderregiment „Dirlewanger” (BA Ludwigsburg, B162/21001, SS-Führungshauptamt, Kdo. Amt d. Waffen-SS, Org. Tgb. Nr. II/5868/43 geh, SS-Sonderkommando Dirlewanger, Berlin-Wilmersdorf, 10 VIII 1943 r., k. 11–12).

²⁴¹ W oryginale: „Als ich zur Einheit Dirlewanger kam, habe ich mich in Pleschtschenizy [Pleszczenice] bei dem damaligen Sturmabführer bzw. Ober-Stubführer Magill gemeldet. Dirlewanger war zu dieser Zeit verwundet und lag im Lazarett” (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445).

²⁴² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 84.

przesłuchań mieszkańców wsi i zdobywania informacji dotyczących grup partyzanckich (ich wielkości i uzbrojenia)²⁴³.

Kampfgruppe „von Gottberg” w marcu 1944 r. liczyła 20 tys. żołnierzy, z czego jedynie 3 tys. stanowili Niemcy. Wschodnimi oddziałami dowodzili zawsze niemieccy oficerowie i podoficerowie²⁴⁴.

W 1943 r. na Białorusi służyło ok. 50 tys. funkcjonariuszy policji porządkowej (OrPo), podlegającej administracji wojskowej, oraz policji pomocniczej (Schuma), podporządkowanej władzom cywilnym. „Wiosną 1943 r. na terytorium Białorusi znajdowało się 55 posterunków żandarmerii i 72 posterunki Schuma. Każdy z nich był obsadzony przez około 50 osób (później wiele posterunków Schuma liczyło nawet po 200 ludzi). W rejonach pozostających pod administracją wojskową istniało od 4 do 6 rewirów policyjnych. Każdy z nich liczył po 60 członków policji porządkowej OrPo, a to oznacza, że na jeden rejon przypadało do 300 ludzi wywodzących się z miejscowej ludności, głównie białoruskiej.

Do tego dochodziły jeszcze niebiałoruskie bataliony policji pomocniczej. W marcu 1943 roku działało na tym obszarze 7 batalionów ukraińskich, 4 litewskie i 2 łotewskie. Wiosną następnego roku z jednostek «wschodnich» składała się Grupa Bojowa Curta von Gottberga, której głównym celem była walka z partyzantami. Wśród owych jednostek znajdowały się: Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Ludowa Bronisława Kamińskiego (15 tys. ludzi), wschodniomuzułmański pułk SS (3 tys. ludzi), 1 łotewski i 1 estoński batalion ochrony, 5 litewskich, 5 ukraińskich, 11 białoruskich i 2 kaukaskie bataliony policji (każdy po 1 tys. ludzi) oraz 4 kozackie dywizjony kawalerii²⁴⁵.

Po wojnie SS-Oberführer Hermann Pister²⁴⁶ zeznał, że w 1943 r. otrzymał od szefa Urzędu D – Obozy Koncentracyjne²⁴⁷, SS-Gruppenführera Richarda Glücksa rozkaz, aby oddzielać więźniów zaliczanych do kategorii „recydywistów” (*Berufsverbrecher*) i „osób aspołecznych” (*Asozialen*). Recydywistami byli: włamywacze, przestępcy seksualni, z wyłączeniem homoseksualistów, skazani za zabójstwo z premedytacją i za ciężkie przestępstwa). Natomiast do grupy osób aspołecznych wliczano: leni oraz stręczycieli. Oskar Dirlwanger osobiście przybył do obozu w Buchenwaldzie, aby ocenić tych więźniów²⁴⁸.

²⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sta Hamburg, 147 Js 11/71U, Hans Richard Wiechert, b.d., k. 419–420.

²⁴⁴ E. Hesse, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfpanweisungen und Befehle*, Göttingen 1969, s. 264.

²⁴⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 378–379.

²⁴⁶ SS-Oberführer Hermann Pister, ur. 21 II 1885 w Lubece, skazany na karę śmierci przez powieszenie, jednak wcześniej (28 IX 1948 r.) zmarł na atak serca w Landsberg am Lech. Do Allgemeine SS należał od 1932 r., od 1939 r. działał w Organizacji Todt jako kierownik obozów pracy na zachodzie Europy. W 1940 r. mianowano go SS-Strumbannführerem w Waffen-SS. W 1942 r. został komendantem obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie (więcej na temat Pistera: YV, JM 2095, ID 3675709, Testimony of Pister about recruitment to Dirlwanger unit, 14 I 1947 r., b.p.).

²⁴⁷ Amtsgruppe D – Konzentrationslager, jeden z pięciu urzędów podlegających Głównemu Urzędowi Gospodarki i Administracji SS (SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt – SS-WVHA), któremu były podporządkowane obozy koncentracyjne. Tymi ostatnimi zarządzał Inspektorat Obozów Koncentracyjnych. Urzędem D kierował SS-Gruppenführer Richard Glücks.

²⁴⁸ YV, JM 2095, ID 3675709, Testimony of Pister about recruitment to Dirlwanger unit, 14 I 1947 r., b.p.

2 lipca 1943 r. przyjechał transport więźniów z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wcielono 321 więźniów, wśród których nie było już kłusowników. Przeważnie znakowano ich w obozie zielonym trójkątem jako zawodowych przestępców (*Berufsverbrecher*), albo czarnym jako osoby aspołeczne. Przesyłano też transporty z Dachau (48 ludzi), Buchenwaldu (59), Auschwitz (17), Groß-Rosen (9), Lublina (3), Natzweiler (15), Neuengamme (25), Flossenbürga (19), Mannheim (34), Sachsenhausen (kolejnych 49) i Ravensbrück (16)²⁴⁹. Nie wszyscy zostawali w jednostce. 21 sierpnia 1943 r. Dirlewanger zameldował do Głównego Urzędu SS, że 44 więźniów odsyła do obozu z powodów rasowych²⁵⁰.

W lecie 1943 r. jednostka osiągnęła następujący stan:

- kompania sztabowa z plutonem motocyklistów,
- 1. (niemiecka) kompania (złożona z kłusowników), otrzymali białe epolety (jako grupa uprzywilejowana),
- 2. kompania (rekrutów) (więźniowie obozów koncentracyjnych) – czerwone epolety,
- 3. kompania (rekrutów) (więźniowie obozów koncentracyjnych) – czerwone naramienniki,
- 4. (rosyjska) kompania,
- 5. (rosyjska) kompania.

Przeciętny wiek niemieckich żołnierzy wynosił około 40 lat, natomiast hiwisów – 25²⁵¹. Na początku 1943 r. pod rozkazy Dirlewangera przydzielono 1. Baterię Artylerii Policji (1. Batterie einer Polizei-Artillerie-Abteilung oznaczoną jako 1. Batterie Schutzmannschaft-Ari.-Abt. 56), która podlegała mu aż do końca wojny²⁵².

26 stycznia 1943 r. dla SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” rozkazem Reichsführera SS Himmlera wprowadzono nowe patki. Po przejrzeniu czterech propozycji patek, Himmler w końcu podjął decyzję²⁵³. Zamiast run SS żołnierze Dirlewangera zaczęli nosić na patkach skrzyżowane karabiny a pod nimi znajdował się ułożony poziomo granat trzonkowy²⁵⁴. Jak wspominał Josef Rau, podczas działań na Białorusi pod lewym ramieniem wytatuowano im również grupę krwi²⁵⁵. Esesmanom tatuowano grupę krwi, aby w razie zranienia można było łatwiej i szybciej udzielić pomocy.

²⁴⁹ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 75–76.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 82.

²⁵¹ R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”...*, s. 11.

²⁵² BAB, R70 Sowjetunuiin/38, Pismo Dirlewangera do SS-Gruppenführera von Gottberga, 26 II 1944 r., b.p.

²⁵³ Woryginale: „Das SS-Führungshauptamt überreicht in der Anlage 4 verschiedene Muster für einen Spiegel des Sonderkommando «Dirlewanger» mit der Bitte um Entscheidung über die Einführung” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, SS-Führungshauptamt Ia, Berlin-Wilmersdorf, 21 I 1943 r., k. 27).

²⁵⁴ Woryginale: „In der Anlage gebe ich die am 21.1.1943 übersandten 4 Muster für einen Kragenspiegel für das Sonderkommando «Dirlewanger» zurück.

Der Reichsführer-SS hat sich für das Muster entschieden, auf dem die Handgranate wagerecht unter den gekreuzten Karabinern liegt” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, Der Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Tgb. Nr. 35/109/43, Me/Bn, Feld-Kommandostelle, 26 I 1943 r., k. 26; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 139).

²⁵⁵ Woryginale: „Es erfolgte wohl später als die Einheit in Rußland eingesetzt war, die Eintätowierung der Blutgruppe unter den linken Arm” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 730).

W styczniu 1943 r. batalion został przeniesiony z Mohylewa do Łohojska. Trafiły do niego osoby przybywające z więzień i obozów koncentracyjnych. Byli to nie tylko kłusownicy i kryminaliści. Do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wcielano również żołnierzy z elitarnych jednostek SS, jak 2. Dywizja Pancerna SS „Das Reich” (2. SS Panzer Division „Das Reich”), czy 1. Dywizja Pancerna SS „Leibstandarte SS Adolf Hitler” (1. SS Panzer Division „Leibstandarte SS Adolf Hitler”). Poza tym, podczas działań na Białorusi, wysyłano pod rozkazy Dirlewangera zdegradowanych karnie żołnierzy Wehrmachtu i policji. Według Friedricha Waltera siły jednostki wzrosły dziesięciokrotnie od momentu jej założenia w Oranienburgu²⁵⁶.

Do karnego batalionu Dirlewangera wcielano za najdrobniejsze wykroczenia. Herbert Koeber trafił do niego w lipcu 1944 r. z frontu we Francji w wyniku denuncjacji – zarzucano mu brak politycznej wiarygodności. Dla niego wojna zakończyła się rok później, 6 kwietnia 1945 r. z wyroku sądu wojennego został rozstrzelany pod Schmiden²⁵⁷. Walka pod rozkazami Dirlewangera dawała takim żołnierzom możliwość oczyszczenia się z winy za popełnione zbrodnie.

Ciekawym przypadkiem jest historia Franza Schmuckerschläga²⁵⁸. Podczas II wojny światowej pełnił służbę w różnych pułkach w Holandii i we Francji. Od lata 1942 r. pracował w Urzędzie Uzupełnień SS (SS-Ergänzungseinheit) w Wiedniu i we Lwowie. Służbowo wysłano go do Preßburga (Bratysława), gdzie poznał kobietę. Jego przewina polegała na spacerze z nią i pocałunku. Natychmiast został wylegitymowany, a w efekcie zdegradowano go do stopnia SS-Obersturmführera i na przełomie listopada i grudnia 1944 r. wysłano dyscyplinarnie do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”²⁵⁹.

Do jednostki Dirlewangera, Himmler wysyłał również ludzi podejrzewanych o spiskowanie przeciwko Hitlerowi, którzy trafili do obozów koncentracyjnych w latach trzydziestych i na początku czterdziestych²⁶⁰. W późniejszym okresie byli to również ludzie podejrzewani o współdziałanie w zamachu na Hitlera z 20 lipca 1944 r.²⁶¹

W marcu 1943 r. Himmler wydał rozkaz, aby pełnomocnikowi Reichsführera SS do zwalczania band Erichowi von dem Bach-Zelewskiemu bezpośrednio podporządkować następujące jednostki:

²⁵⁶ W oryginale: „Später wurde unsere Einheit nach Beginn des Rußlandfeldzuges viervielfacht, man kann sagen, daß sie 10 fache Stärke hatte. Es kamen weitere Leute aus den KZ-Lagern dazu und auch degradierte Wehrmacht- und Polizeioffiziere” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624).

²⁵⁷ Stadtarchiv Heilbronn, Nachlass Hellmut Riegraf D037-54. Nachforschungen zum Schicksal von Herbert Koeber, standrechtlich erschossen am 6 IV 1945 bei Schmiden. Brief von Herbert Koeber an seine Eltern, Lazarett Goisern, 21 XII 1944 r., b.p.

²⁵⁸ Zob. biogram w aneksie 1.

²⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 35–36.

²⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140.

²⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 36.

- Wyższego Dowódcę SS i Policji Rußland-Mitte w Mohylewie (Höhere SS-und Polizeiführer Rußland-Mitte),
- Dowódcę SS i Policji na Białorusi (SS-und Polizeiführer in Weißruthenien),
- następujące oddziały SS i policji:
 - 2. Pułk Policji (Polizei-Regiment 2),
 - 13. Pułk Policji (Polizei-Rgt. 13),
 - I./Pol.23,
 - 12. verst. Pol. Pzkw. Komp.,
 - 112. kompania łączności (Nachr. Komp. 112),
 - kompania rozpoznania radiowego (Funkaufklärungskompanie),
 - komando policji ochronnej z Witebska (Kdo. d. Sch. Witebsk),
 - SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”,
 - oddziały zagraniczne policji ochronnej (Kdr. d. fremdv. Schutzmannschaften),
 - Schm. Art. Abtlg. 56,
 - 57. Batalion Policji (Schm. Batl. 57),
 - Fv. Arbeitskomp. 2,
 - oddział Drushina (Drushina Verbände)²⁶².

W maju 1943 r. Obszary Tyłowe Grupy Armii „Środek” zajmowały 110 tys. km kw., głównie na wschodniej Białorusi. Tereny te zamieszkiwało 4,32 mln ludzi. Przebiegały tamtędy ważne dla wojska linie kolejowe (2205 km) i drogi (1015 km), które należało zabezpieczyć przed działalnością partyzancką. Ponadto trzeba było chronić magazyny zaopatrzeniowe, bazy wojskowe i gospodarcze. Dowódcy Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek” podlegało 59 batalionów (ok. 20 650 ludzi), wśród których znalazło się 15 węgierskich, 13 wschodnich, 1 francuski i 4 policji. Linie kolejowe osłaniało 37 batalionów (średnio jeden na 60 km), a drogi 8 (jeden na 125 km). Kolejne 12 batalionów zabezpieczało przedpola dróg i kolei oraz chroniło obiekty gospodarcze. Do tzw. akcji ruchomych wyznaczono 2 oddziały²⁶³.

W maju na białoruskim terytorium Obszarów Tyłowych Grupy Armii „Środek” znajdowało się 50 tys. sowieckich partyzantów. Byli jednak słabo uzbrojeni, brakowało im dobrego dowództwa i właściwego rozpoznania wojskowego²⁶⁴.

Od 1943 r. na Białorusi tworzone tzw. strefy śmierci (*Tote Zonen*), miejscowych masowo wywożono do fabryk w Rzeszy, na Lubelszczyznę i do obozu pracy w Auschwitz. Kierowano się zarówno przesłankami ekonomicznymi, jak i pragmatycznymi. Uważano, że „martwe strefy” będą niezwykle skuteczną metodą zwalczania partyzantki.

10 lipca 1943 r. Himmler ogłosił w rozkazie, że Hitler postanowił, aby „dotknięte plagą bandytyzmu” terytoria północnej Ukrainy i Rosji „Środek” zostały „oczyszczone z całej ludności”. Wszyscy zdolni do pracy mężczyźni mieli być przekazani Fritzowi Sauckelowi²⁶⁵.

²⁶² BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Bevollmächtigte des Reichsführer-SS für Bandenbekämpfung Ia, Betr.: Organisation und Schriftverkehr, 25 III 1943 r., k. 323.

²⁶³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 277.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 277.

²⁶⁵ Fritz Sauckel, ur. w 1894 r. Pełnomocnik ds. zatrudnienia, zajmował się wykorzystaniem pochodzących z krajów okupowanych lub zajętych przez siły III Rzeszy robotników przymusowych, organizując system

jako „jeńcy wojenni”. Część kobiet i dzieci bez rodziców planowano umieścić w obozach pobytowych. Opróżnione tereny Himmler planował wykorzystać pod uprawę gumodajnego mniszka kok-sagiz: „Na obrzeżach tych stref mają powstać obozy dziecięce, tak by dzieci mogły pracować przy uprawie koksagizu i innych roślin”²⁶⁶. Wszyscy, którzy pozostali w „martwych strefach”, mieli być traktowani jak bandyci i rozstrzelani na miejscu.

W Generalnym Komisariacie Białoruś łączące się ze sobą „martwe strefy” w sierpniu 1943 r. zajmowały 16 proc. użytków rolnych, a w lipcu 1944 r. pod administracją wojskową na wschodniej Białorusi było to aż 75 proc.²⁶⁷

Cywilni na Białorusi wykorzystywano do rozbrajania pól minowych – pędzono ich przez zaminowane rejony, aż dochodziło do eksplozji. W ten sposób zginęły tysiące osób²⁶⁸. Metodę tzw. wykrywaczy min wymyślili i jako pierwsi zastosowali żołnierze Dirlewangera. Najpierw „łowiono i gromadzono” mieszkańców okolicznych wiosek. Następnie „Ludzie ci mieli zwartym szeregiem maszerować traktami, a za nimi szedł następny szereg, który miał iść dokładnie pomiędzy śladami pozostawionymi przez ten pierwszy. Nie było więc takiego skrawka terenu, na którym nie stanęłaby noga tych ludzi. Szeregi ruszyły [...] i zostały całkowicie porozrywane na kawałki”²⁶⁹. 25 maja 1943 r., podczas operacji „Cottbus”, Dirlewanger zameldował: „Blokady na drodze i sztuczne przeszkody są prawie zawsze zaminowane. Dotychczasowe straty podczas ich usuwania: 1 zabity, 4 rannych. Dlatego też z zasady nie usuwamy blokad, ale są one likwidowane przez miejscowych. Zaoszczędzona krew usprawiedliwia utratę czasu”²⁷⁰.

Tę praktykę oficjalnie zaakceptował Erich von dem Bach-Zelewski i wykorzystywały ją wszystkie jednostki działające na Białorusi. Podczas akcji „Cottbus”, trwającej od 22 maja do 21 czerwca 1943 r., na północ od Borysowa (Борисов) jako „wykrywacze min” zginęło 2–3 tys. ludzi²⁷¹. W dzienniku von dem Bach zamieścił taką notatkę: „Prawdopodobnie przy oczyszczaniu pól minowych od 2–3 tys. mieszkańców wysadzono w powietrze”²⁷².

niewolniczy. 21 III 1942 roku zlecono mu „wykorzystanie wszelkiej dostępnej siły roboczej, łącznie z robotnikami pochodzącymi z zagranicy i jeńcami wojennymi”. Warunki pracy i bytowania tych ludzi były fatalne. W procesie w Norymberdze został skazany na karę śmierci. Stracono go 16 X 1946 r. (więcej na ten temat *Fritz Sauckel (1894–1946)*, http://www.erfurt-web.de/Fritz_Sauckel_English, dostęp 12 II 2018).

²⁶⁶ P. Longerich, *Himmler...*, s. 798.

²⁶⁷ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 1010 i 1034.

²⁶⁸ W oryginale: „Straßen werden – üblicher Weise so entmint – daß man Kriegsgefangene in geschlossenen Gruppen auf die Straßen marschieren läßt, wodurch die Minen explodierten” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1508; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Das Urteil im Wilhelmstrassen – Prozess, b.d., k. 317).

²⁶⁹ *Przesłuchanie Albina V.*, 19 III 1948 r., za: Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 210.

²⁷⁰ W oryginale: „Straßensperren und künstliche Hindernisse sind fast stets vermint. Bisher bei deren Beseitigung 1 Toter, 4 Verletzte. Daher grundsätzlich: Sperren nie selbst beseitigen, sondern stets durch Eingeborene beseitigen lassen. Ersparter Blut rechtfertigt Zeitverlust” (BAB, R70 Sowjetunion/78, SS Sonderbattalion Dirlewanger, 25 V 1943 r., k. 1672).

²⁷¹ D. Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, Frankfurt am Main 2011, s. 293.

²⁷² W oryginale: „Bei der Aufräumung der Minenfelder sind schätzungsweise 2–3000 Einwohner mit in die Luft gegangen” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, Dortmund, 15 XII 1967, k. 93).

Na terenach objętych akcjami antypartyzanckimi palono wioski i „rejestrowano”, czyli grabiono produkty spożywcze, sprzęty i wszelkie przydatne przedmioty.

Operacje antypartyzanckie

W okolicy Smolewicz i Łohojska bardzo aktywnie funkcjonowały mniejsze i większe oddziały partyzanckie. Na drogach atakowały niewielkie grupy żołnierzy niemieckich, wysadzały tory i pociągi. Właśnie z tego względu do Łohojska przeniesiono jednostkę Dirlewangera. Do żołnierzy Dirlewangera dołączono trzech tłumaczy i czterech członków łotewskich kompanii ochotniczych²⁷³. Przydzielono im również członków z oddziałów SD. Jak wspominał Gerhard Hellkamp, byli to ludzie wzbudzający strach²⁷⁴. W Łohojsku żołnierze zostali umieszczeni w budynku szkoły, natomiast sztab, oficerowie i sam Dirlewanger zajęli kwatery w pałacu Tyszkiewiczów²⁷⁵. W 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” uczestniczył w kilkunastu wielkich obławach antypartyzanckich.

Operacja „Erntefest” I i II

Na przełomie stycznia i lutego 1943 r. jednostka brała udział w akcji „Erntefest”. Sama operacja podzielona była na dwa etapy: „Erntefest” I (18–27 stycznia, na północny wschód od Ślucka) i „Erntefest” II (30 stycznia – 15 lutego, na zachód od drogi Mińsk–Śluck)²⁷⁶. Uczestniczyła w niej Kampfgruppe „von Gottberg”, w tym 11 batalionów policyjnych i Batalionów Ochrony (Polizei- und Schutzmannschaftsbataillone). Poza jednostką Dirlewangera były to m.in. 13. Pułk Policji (Pol. Rgt. 13), 57. Batalion Ochrony (Schutzmannschaftsbataillon 57) i litewski 12. Batalion Ochrony (lit. Schutzmannschaftsbataillon 12). Ponadto w operacji udział wzięły trzy oddziały Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) i oddziały SD²⁷⁷.

SS-Hauptsturmführer Artur Wilke (z I./Pol. Rgt.13.) w raporcie tak przedstawił działania jego ludzi: „22.1. Piątek: Wymarsz oddziału o 7.00 do Wolossatsch. [...] 15 mężczyzn, 41 kobiet, 50 dzieci – razem 106 osób podejrzanych o partyzantkę albo jej popieranie zostało specjalnie potraktowanych”²⁷⁸. Określenie „specjalnie potraktowani” (*Sonderbehandelte*)

²⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Einsatzbefehl für „Unternehmen Dirlewanger”, Mińsk, 2 III 1943 r., k. 227.

²⁷⁴ W oryginale: „Wenn sich die Einheit im Einsatz befand, waren auch einige SD-Leute beim Stab. Diese wurden aus unsere Küche verpflegt. [...] In Lagoisk hatten sie Ihr Quartier für sich. Über ihre Aufgaben während des Einsatzes kann ich keine konkreten Angaben machen. Ich habe mich um diese Leute nicht gekümmert, weil ich einfach Angst vor ihnen hatte” (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 462).

²⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO 887, b.d., k. 274.

²⁷⁶ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Erntefest, k. 72. Według danych z BA Ludwigsburg (B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 72; B 162/4248, Die Kampfgruppe von Gottberg, k. 54) operacja „Erntefest I” trwała od 18 do 26 I 1943 r., natomiast „Erntefest II” od 28 I do 9 II 1943 r.

²⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Erntefest, b.d., k. 72.

²⁷⁸ W oryginale: „22.1. Freitag: Abmarsch des Kommandos um 7.00 Uhr nach Wolossatsch. 9.30 in Wolllosatsch. 15 Männer, 41 Frauen, 50 Kinder – zus. 106 Personen als partisanenverdächtig oder Begünstigte sonderbehandelt” (*ibidem*, k. 74).

w dzienniku von dem Bacha-Zelewskiego było synonimem rozstrzelania (*Erschossenen*) i służyło zatajeniu prawdziwych danych. Wiadomo, że partyzantów oraz ich pomocników rozstrzelano z pistoletu.

26 stycznia Niemców zaatakowała silna grupa partyzancka. Jednostka Dirlewangera szybko się z nimi rozprawiła, likwidując 230 osób²⁷⁹. Najprawdopodobniej ludzie określani jako partyzanci byli cywilami.

Jako sukces zameldowano po operacji „Erntefest” I, że 805 uzbrojonych wrogów zlikwidowano (w tym po dwóch oficerów i komisarzy), z powodu popierania bandytów „specjalnie potraktowano” 1165 osób, a do niewoli wzięto 34 ludzi. Po „Erntefest” II zaraportowano o 2325 martwych wrogach²⁸⁰. Większość ofiar stanowiła ludność cywilna.

Operacja „Hornung”

Trwała od 8 lub 10 do 26 lutego 1943 r. w rejonie miejscowości Słuck (Слуцк), Lenin (Ленин) i prypeckich bagien²⁸¹. Od 16 do 26 lutego uczestniczyła w niej jednostka Dirlewangera²⁸². W operacji wzięło udział 9031 osób, w tym 6991 Niemców – jednostki z centralnych odwodów:

- 2. Pułk Policji (Polizeiregiment 2),
- 31. Policyjny Pułk Strzelców,
- SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”,
- oddelegowana grupa SD,
- 23. Pułk Policji (Polizeiregiment 23),
- 18. Łotewski Batalion Policji Pomocniczej (18. Lett. Schutzmannschafts Bataillon „Kurzeme”),
- 12. kompania pancerna policji SS²⁸³.

Podczas akcji „Hornung” oddziały podlegały czterem dowództwom polowym: Ost, Nord, West i Süd, co wskazuje, że starano się okrążyć przeciwnika²⁸⁴. Jak zeznał SS-Hauptsturmführer Artur Wilke, w operacji uczestniczyła Komendantura Policji Bezpieczeństwa (KdS), która odpowiadała za oczyszczenie getta w Słucku²⁸⁵.

11 lutego Oskar Dirlewanger razem z 1. kompanią został odcięty od pozostałych niemieckich wojsk i otoczony przez grupy partyzanckie 2 km na południowy zachód od Starobina. Sytuacja była poważna, kończyła się amunicja, a na zaopatrzenie nie mogli liczyć. Jak podano we wniosku o przyznanie Dirlewangerowi Złotego Krzyża

²⁷⁹ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764.

²⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Erntefest, b.d., k. 75.

²⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hornung”, b.d., k. 77; BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hornung”, b.d., k. 59.

²⁸² BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763.

²⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hornung”, b.d., k. 77.

²⁸⁴ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 221–222.

²⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 632–633.

Niemieckiego, tylko dzięki „zimnej krwi” i opanowaniu dowódcy kompania wyszła z tej sytuacji cała²⁸⁶.

Także podczas operacji „Hornung” palono całe wsie podejrzane o wspieranie partyzantów. 13 lutego 1943 r. 18. Łotewski Batalion Policji Pomocniczej (Schutzmannschafts-bataillon 18) spędził wszystkich mieszkańców Pusicz do stodoły, a następnie ostrzelał i podpalił budynek. W raporcie podano, że w ten sposób zabito siedemset osób. Ten sam batalion zlikwidował w podobny sposób również sąsiednie wsie²⁸⁷.

Całą akcję zaczęto od likwidacji getta w Słucku, w którym przebywało około 3 tys. ludzi. Rozstrzelano tam 1600 Żydów²⁸⁸. Do 26 lutego toczono walki z partyzantami. Ich celem było zlikwidowanie oporu ze strony wyszkolonych band partyzanckich i wyniszczenie sympatyzującej z nimi ludności cywilnej. Według raportów „straty wroga” wyniosły „2219 zabitych, 7378 potraktowanych w sposób specjalny” (najprawdopodobniej ludzie ci zostali wywiezieni do obozów zagłady), „65 jeńców wojennych i 3300 Żydów”. Z kolei straty własne obliczano na 2 zabitych Niemców, 27 żołnierzy z oddziałów obcokrajowców (Fremdvölkische) oraz 12 rannych Niemców i 26 z oddziałów obcokrajowców²⁸⁹.

„Oczyszczanie” okolic Łohojska

Stacjonując w Łohojsku, SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” nie tylko uczestniczył w wielkich akcjach, ale też działał na miejscu. Po zakończeniu operacji „Hornung”, a przed rozpoczęciem akcji „Zauberflöte” jednostka brała udział w licznych pacyfikacjach i „oczyszczaniu” rejonu Łohojska. Trwało to od 27 lutego do 16 kwietnia 1943 r.

Operacja „Dirlewanger”

Na początku marca 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” otrzymał zadanie zlokalizowania i zlikwidowania oddziałów partyzanckich oraz ich obozów znajdujących się między Łohojskiem i Smolewiczami (Смалявічы). Według niemieckich meldunków partyzanci działali bardzo aktywnie, wysadzali tory i pociągi na wschód od Mińska²⁹⁰.

²⁸⁶ W oryginale: „Beim Unternehmen «Hornung» war Dirlewanger am 11.2.43 mit 1 Kp. etwa 2 km südwestlich Starobin von stärkeren Feindkräften eingeschlossen. Die Lage war für Dirlewanger und seine Männer sehr bedrohlich, zumal ihm die Munition auszugehen drohte und an Nachschub nicht zu denken war. Dirlewanger übernahm in dieser Situation selbst die Verteilung der Munition und nur er war durch seine Kaltblütigkeit und die Ruhe die Seele des Widerstandes, bis er und die Kompanie eingesetzt werden konnten” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763–764).

²⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hornung”, b.d., k. 64. Niektórzy autorzy (A. Richie, *Warszawa 1944. Tragiczne Powstanie*, Warszawa 2013) podają, że za spalenie tej i sąsiednich wsi odpowiada jednostka Dirlewangera, ale dokumenty wskazują na batalion łotewski.

²⁸⁸ *Sluck*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Sluck;3976606.html> (dostęp 28 III 2018); BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hornung”, b.d., k. 61–62.

²⁸⁹ W oryginale: „Feindverluste: 2.219 Tote, 7.378 Sonderbehandelte, 65 Gefangene, 3.300 Juden. Eigene Verluste: tot: 2 Deutsche, 2 Fremdvölkische; verwundet: 12 Deutsche, 26 Fremdvölkische” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hornung”, b.d., k. 78–80).

²⁹⁰ BAB, R70 Sowjetunion/98, Einsatzbefehl für „Unternehmen Dirlewanger”, Mińsk, 2 III 1943 r., k. 146.

Na czas operacji do jednostki Dirlewangera przydzielono oddział SD dowodzony przez SS-Hauptsturmführera Wilkego. W jego skład wchodził SS-Oberscharführer Weinhöfer, SS-Oberscharführer Semke, SS-Scharführer Rüssel, SS-Unterscharführer Konetzni i trzech miejscowi tłumacze (Simanowitsch, Sokolowski, Aisupe). Ponadto do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” przydzielono czterech żołnierzy z kompanii łotewskiej oraz SS-Oberscharführera Gahlowa z oddziału łączności. Członkowie oddziału mieli zdobywać zaopatrzenie we własnym zakresie²⁹¹.

Wsie Kozyri i Chatyń (Хатынь)

22 marca 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” i 118. Batalion Policji Pomocniczej (Schutzmannschaft Btl. 118) zniszczyły położony niedaleko Łohojska Chatyń. Był to odwet za napad partyzantów na niemiecki konwój, w której wyniku zginęło czterech niemieckich żołnierzy ze 118. Batalionu Policji, a jednym z zabitych był kpt. Hans Woellke, niemiecki lekkoatleta²⁹². Pjotr Grigorjewitsch Lis²⁹³ w 1943 r. mieszkał we wsi Kozyri. Opowiadał, że słyszał o tym wydarzeniu: „niedaleko od nas partyzanci ostrzelali [Niemców], przy czym jeden esesman zginął, a drugi został ranny. Z tego powodu esesmani wrócili do nas i część mieszkańców wsi (około 25 osób) została rozstrzelana. Tego samego dnia spalono wieś Chatyń, w której wcześniej podobno przebywali partyzanci, którzy do nich strzelali.

Później opowiadano mi [...], że Niemcy rozstrzelali i spalili żywcem prawie wszystkich mieszkańców tej wsi – dzisiaj wieś już nie istnieje”²⁹⁴.

Józef Kamiński²⁹⁵ zeznał po wojnie, że 21 marca 1943 r. do Chatynia przybyła grupa partyzantów. Spędziła tam spokojnie noc. Zanim zrobiło się widno, nad ranem po cichu opuścili wieś. Następnego dnia w porze obiadowej mieszkańcy Chatynia usłyszeli strzały z leżącej w odległości około 5 km wsi Kozyri. Jak wspominał Kamiński, prawdopodobnie o 15.00 partyzanci wrócili do Chatynia po żywność²⁹⁶.

Pjotr Grigorjewitsch Lis opowiadał, że w marcu starosta Aljeksandre Lis zebrał mieszkańców. Niemcy nakazali im, aby za pomocą siekier oczyścili pobocze drogi Pleszczenice–Łohojsk z krzaków i zarośli. Do zadania wyznaczono około 40–50 osób (mężczyzn

²⁹¹ *Ibidem*, k. 146.

²⁹² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 75.

²⁹³ Pjotr Grigorjewitsch Lis, ur. w 1901 r. we wsi Kozyri w pobliżu Łohojska (BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 19-23, Pjotr Grigorjewitsch Lis, 31 I 1961 r., b.p.).

²⁹⁴ W oryginale: „nicht weit von uns wird Partisanen beschossen wurden, wobei ein SS-Mann getötet und ein zweiter verwundet wurde. Aus diesem Grund waren die SS-Leute zu uns zurückgekehrt und hatten einen Teil der Dorfbewohner (insgesamt ca. 25 Mann) erschossen. Noch am selben Tag steckten sie dann das Dorf Chatyn in Brand, indem sich angeblich zuvor die Partisanen aufgehalten hatten, die auf sie geschossen hatten.

Danach wurde mir erzählt [...], daß die Deutschen im Dorf Chatyn fast alle Einwohner des Dorfes erschossen und lebend verbrannt hatten – heute existiert dieses Dorf nicht mehr” (BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 19-23, Pjotr Grigorjewitsch Lis, 31 I 1961 r., b.p.).

²⁹⁵ Josif Josifowitsch Kaminskij, ur. w 1887 r. w wiosce Gani, w pobliżu Łohojska. Podczas niemieckiej okupacji, do 22 III 1943 r. mieszkał z rodziną we wsi Chatyń, nieopodal miejscowości Pleszczenice (BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 197–201, Josif Kaminskij, 31 I 1961 r., b.p.).

²⁹⁶ W oryginale: „Ich erinnere mich nicht genau, aber mir scheint, daß um 15.00 Uhr die Partisanen nach Chatyn zurückkehrten, um zu essen” (*ibidem*).

i młodych kobiet). Podczas pracy nadjechały trzy lub cztery wojskowe ciężarówki z niemieckimi i ukraińskimi żołnierzami. Część żołnierzy nosiła mundury SS z trupimi główkami na czapkach, a pozostali mieli niemieckie mundury bez oznaczeń. Jak wspominał Lis, ludność podzielono na kilka czteroosobowych kolumn i poprowadzono szosą²⁹⁷. Lis zeznał: „Kiedy dotarliśmy do skraju lasu za wioską Guba, część mieszkańców uciekła do lasu, wskutek tego siepacze otworzyli ogień do nich i prawie wszyscy, którzy próbowali ucieczki, zostali zastrzeleni. Przypominam sobie, że wtedy ranna w ramię Lis Jada Pjetrowna, zamieszkała we wsi Kozyri, zdołała uciec. Raschjkjewitsch Antjuk, dwóch mieszkańców o nazwisku Lis [...] oraz wielu innych [...] zostało jednak zabitych.

Kiedy oprawcy zobaczyli, że osobno uciekamy, okrążyli nas i zagnali wszystkich na jedno miejsce na szosie i rozkazali się nam położyć. [...]

Ci, którzy nie chcieli położyć się na szosie, byli bezlitośnie bici kolbami karabinów. [...]

Kiedy leżeliśmy na szosie, siepacze zaczęli do nas strzelać. Leżałem nieruchomo, z twarzą do ziemi i słyszałem, jak oprawcy przywoływali ciężarówkę, aby rozstrzelać nas z karabinu maszynowego. Pozostali nadal strzelali z karabinów. Człowiek słyszał jęki rannych. [...] Wkrótce potem poczułem, że zostałem ranny w prawy pośladek. [...] Kiedy wstałem, zobaczyłem, że około dwudziestu współtowarzyszy leży martwych na szosie, a około dwudziestu wstaje²⁹⁸.

Mniej więcej półtorej godziny później, wkrótce po przybyciu partyzantów do Chatynia, jednostka Dirlewangera i batalion Schuma okrążyły wieś. Doszło do walki i wymiany ognia, podczas której zginęło wielu partyzantów. Po około godzinnej walce partyzanci się wycofali, a niemieccy żołnierze zaczęli ładować na furmanki wszelkie towary znalezione we wsi²⁹⁹. Następnie wszystkich mieszkańców zapędzili do stodoły należącej do Kamińskiego.

²⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 19-23, Pjotr Grigorjewitsch Lis, 31 I 1961 r., b.p.

²⁹⁸ Woryginał: „Als wir den Waldrand hinter dem Dorf Guba erreichten, liefen einige Einwohner in den Wald, die Häscher eröffneten daraufhin das Feuer auf sie und fast alle, die versucht hatten zu fliehen, wurden erschossen. Ich erinnere mich, daß es damals der Arm verwundeten Lis Jada Pjetrowna, wohnhaft im Dorf Kozyri, gelang zu entkommen. Raschjkjewitsch Antjuk, zwei Einwohner mit dem Familiennamen Lis [...] sowie mehrere andere Einwohner [...] wurden jedoch getötet.

Als die Häscher sahen, daß wir auseinander liefen, umzingelten sie uns, jagten uns an einer Stelle auf der Chaussee zusammen und befahlen, uns hinzulegen. [...]

Alle diejenigen, die sich wiegerten, auf die Chaussee zu kommen und sich hinzulegen, schlugen die Häscher gnadenlos mit den Gewehrkolben. [...]

Als wir auf der Chaussee lagen, begannen die Häscher, uns mit den Gewehren zu erschießen. Ich lag bewegungslos auf der Erde mit dem Gesicht nach unten und hörte, wie die Häscher schrien, damit der LKW herankam, uns mit dem Maschinengewehr erschießen. Sie selbst schossen weiter mit ihren Gewehren. Man konnte das Stöhnen der Verwundeten hören. [...] Bald danach fühlte ich, daß ich in der rechten Gesäßhälfte verwundet worden war [...] Als ich aufgestanden war, sah ich, daß ungefähr 20 Dorfgenosse tot an der Chaussee lagen, während ca. 20 aufstanden” (*ibidem*).

²⁹⁹ Woryginał: „Nach etwa 1 1/2 Stunden wurde unser Dorf von Deutschen umzingelt, wonach zwischen ihnen und den Partisanen ein Kampf entstand. Mehrere Partisanen wurden im Dorf Chatyn getötet [...]. Nach einem einstündigen Kampf zogen sich die Partisanen zurück, während die Soldaten der deutschen Truppen Fuhrwerke zu sammeln begannen und auf diese Hab und Gut luden” (BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 197-201, Josif Kaminskij, 31 I 1961 r., b.p.).

Jego zagroda była położona na prawo od centrum Chatynia, w kierunku Łohojska. Wspominał, że część żołnierzy była ubrana w niemieckie mundury, inni natomiast mieli szare wojskowe płaszcze podobne do rosyjskich³⁰⁰. W stodole o wymiarach 12 x 6 m stłoczono 160 osób³⁰¹ i ją podpalono. Ludzi, którzy próbowali się z niej wydostać, rozstrzelowano.

Masakrę przeżyło pięcioro dzieci. Troje (Volodia Yasevich, jego siostra Sonia i Sasha Zhelobkovich) zdołało ukryć się przed Niemcami i wydostać ze wsi. Z płonącej stodoły ocaleli 12-letni Anton Baranovsky i 7-letni Viktor Zhelobkovich. Matka tego ostatniego, Anna Zhelobkovich, podczas próby wydostania się została zastrzelona i upadając, przygniotła syna. Chłopiec przeczekał pod jej ciałem do odejścia żołnierzy. Z kolei Anton odniósł ranę, gdy starał się uciec, a żołnierze Dirlewangera uznali go za zmarłego. Z płonącej stodoły wydostały się jeszcze dwie dziewczynki Maria Fedorovich i Yulia Klimovich. Uciekły do sąsiedniej wsi Khvorosteny, którą jednak zniszczono kilka dni później. Dziewczynki zginęły razem z jej mieszkańcami. Uratowane dzieci trafiły do sierocińca w miasteczku Pleshinity i tam doczekały końca wojny³⁰².

Z dorosłych mieszkańców wsi przeżył jedynie 56-letni kowal Józef Kamiński, który tak opisał ten dzień: „Także ja zostałem wrzucony do stodoły. Moja mała córka, mój syn i moja żona już tam byli. I wielu, wielu innych. [...] Zostało tam stłoczonych mnóstwo ludzi, aż nie można było swobodnie oddychać ani unieść ręki. Ludzie krzyczeli, dzieci! [...]”

Znajdujące się tam siano i słoma zostały przyniesione dla krów. Powyżej podłożyli ogień. Podpalili stodoły od góry. Dach płonął, ogień opadał na ludzi, a siano oraz słoma zaczęły się palić, ludzie walczyli o powietrze, dysząc, napierali na siebie, aż nie można było więcej oddychać. Nieznośne. Powiedziałem swojemu chłopcu: «Oprzyj się rękami i nogami o ścianę, oprzyj się!». Wtedy otworzyły się drzwi. Drzwi zostały otworzone, ale ludzie nie wyszli, nie wybiegli na zewnątrz. Dlaczego? Tak, stwierdzam, że oni strzelali w drzwi. Krzyk był tak duży, że te strzały, to dudnienie nie było słyszalne. To jest zrozumiałe, ludzie płonęli, ogień opadał, do tego dzieci – co to był za krzyk!

Powiedziałem swojemu chłopcu: «Uważaj, żebyś nie wychylał się w jakikolwiek sposób ponad głowami!». Pomogłem mu. Sam próbowałem przejść między nogami. Tam spadali na mnie martwi. Martwi, mogłem ledwo oddychać. Zrzuciłem ich z siebie – wtedy byłem jeszcze silniejszy – i czołgałem się. Prawie dotarłem do progu, kiedy zawalił się dach, spadł, a ogień pokrył wszystko. Zanim wyszedłem na zewnątrz, przyszedł Niemiec, uderzył mnie kolbą broni, tak że mi wypadły zęby. Mojemu synowi także udało się wydostać, miał tylko trochę przypalone włosy. Przebiegł pięć metrów po czym postrzelili go karabinem maszynowym... Postrzelili go... Nasz sąsiad Taddej, chwiejąc się w ogniu, upadł na mnie, usiadł, palił się niczym pień drzewa, czerwony, a jego krew spływała na mnie... «Ratuj mnie!» – krzyczał. – «Ratuj mnie!».

Potem Niemcy ruszyli dalej. Chwyciłem chłopca, odciągnąłem go, ale jelita ciągnęły się za nim...

³⁰⁰ *Ibidem*.

³⁰¹ *Ibidem*.

³⁰² *The Tragedy of Khatyn*, <http://khatyn.by/en/tragedy/> (dostęp 23 VII 2016). Więcej o dalszych losach dzieci, które przeżyły: <http://khatyn.by/en/tragedy/trage/witnesses/> (dostęp 23 VII 2016).

Zapytał się jeszcze, czy matka żyje, siostra... niech Bóg ustrzeże przed tym wszystkich na ziemi. Żeby nikt nie widział i nie słyszał takiego cierpienia!”³⁰³.

Z odniesionych ran Józef Kamiński leczył się w folwarku Bogdanówka, a później w Łohojsku, gdzie doczekał wyzwolenia przez Armię Czerwoną. Podczas pacyfikacji wsi zginęła cała jego rodzina: żona Adelija, czworo dzieci (m.in. córka Jadwiga i syn Adam) w wieku między 12 a 18 lat, brat Iwan (zginął podczas walki z partyzantami) oraz syn brata – Władisław³⁰⁴.

W Chatyniu zginęło 149 osób, w tym 75 dzieci – najmłodsze miało siedem tygodni. Obecnie znajduje się tam kompleks pomników upamiętniający te wydarzenia. Odsłonięto go 5 lipca 1969 r. W centrum stoi monument przedstawiający Józefa Kamińskiego niosącego na rękach zwłoki syna. Miejsce po każdym spalonym domu otacza 26 fundamentów, a w środku każdego z nich jest obelisk zwieńczony dzwonem. Dzwony mają symbolizować kominy po spalonych chatach. Pojedyncze dzwony dzwonią co 30 sekund, aby pokazać, że na Białorusi podczas II wojny światowej co pół minuty ginął jeden jej obywatel. Symbolem tego miejsca są również trzy brzozy zasadzone na planie kwadratu – brakująca czwarta ma wskazywać, że co czwarty mieszkaniec Białorusi stracił życie podczas wojny. Kompleks upamiętnia nie tylko Chatyń, ale również inne miejscowości spalone i zniszczone podczas wojny³⁰⁵.

Niektórzy sugerują, jakoby zbrodni w Chatyniu dokonali „sowieccy partyzanci dowodzeni przez oficerów NKWD w mundurach niemieckich”. Marek Koprowski, dziennikarz specjalizujący się w tematyce wschodniej, podał: „głównym powodem dla którego

³⁰³ Woryginalne: Auch ich wurde in die Scheune getrieben. Meine kleine Tochter, mein Sohn und meine Frau waren schon drin. Und viele, viele andere. [...] Es wurden soviele Menschen zusammengepfercht, dass man nicht mehr frei atmen, nicht mal mehr die Arme heben konnte. Die Leute schrien, die Kinder! [...] Heun und Stroh lagen da, das wurde für die Kühe gebraucht. Oben legten sie dann Feuer. Sie steckten die Scheune von oben an. Das Dach brannte, Feuer fiel auf die Menschen, und Heu und Stroh fingen an zu brennen, die Leute rangen nach Luft, keuchten, drängten sich zusammen, dass man einfach nicht mehr atmen konnte. Unterträglich. Ich sagte zu meinen Jungen: «Stemm dich mit Armen und Beinen gegen die Wand, stemm dich!» Da wurde die Tür aufgemacht, aber die Leute gingen nicht, rannten nicht hinaus. Warum nicht? Ja, sie schießen dort an der Tür, hieß es. Sie schießen. Das Geschrei war so groß, dass dieses Schießen, dieses Rattern gar nicht zu hören war. Das ist ja bekannt, die Leute brannten, Feuer fiel herunter, dazu die Kinder – ein Geschrei war das! Ich sagte zu meinem Jungen: «Sieh zu, dass du irgendwie über die Köpfe weg rauskommst!» Ich half ihm hoch. Ich selbst versuchte es unten zwischen den Beiden durch. Da fielen Tote auf mich. Tote, ich konnte kaum atmen. Ich schüttelte sie ab – damals war ich noch kräftiger – und kroch los. Kaum war ich an der Schwelle, da stürzte das Dach ein, es krachte herunter, und das Feuer deckte alles zu! Ehe ich noch richtig draußen war, kam ein Deutscher, verpasste mit eins mit dem Gewehrkolben, dass die Zähne nur so rauspurzelten. Und meine Junge hatte es auch geschafft rauszukommen, ihm waren bloß die Haare ein klein bißchen versengt. Fünf Meter rannte er, dann streckten sie ihn mit dem Maschinengewehr nieder... Streckten ihn nieder... Unser Nachbar Taddej torkelte aus dem Feuer, fiel auf mich, setzte sich hin, er brannte wie ein Baumstamm, rot, und sein Blut floss auf mich... «Rette mich!» schrie er. «Rette mich!» Dann fuhren die deutschen weiter. Ich ergriff den Jungen, zog ihn aber die Darmschleifen schon hinter ihm... Er fragte nur noch, ob Mutter lebe, die Schwester... Möge Gott jeden auf Erden vor so was bewahren! Dass niemand so ein Lied zu sehen und zu hören kriegt!» (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 403, tłum. J. Kalemby).

³⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 197–201, Josif Kaminskij, 31 I 1961 r., b.p.

³⁰⁵ *The Tragedy of Khatyn*, <http://khatyn.by/en/about/excursion/step1/> (dostęp 23 VII 2016); *Памяць Беларусі, 1941–1945*, Мінск 2005, s. 528–529; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 79.

mieszkańcy Chatynia zostali wymordowani był fakt, że Chatyń po angielsku pisze się Khatyn, czyli tak samo jak Katyń. Jest to symptomatyczne, że zbrodnia została dokonana tuż po odkryciu grobów polskich oficerów w Katyniu”. Prezes rejonowego Związku Polaków na Białorusi w Słonimiu Leonarda Rewkowska stwierdziła, że w Chatyniu spotkała „ostatniego żywego świadka tragedii, która tam się rozegrała. Nazywał się Józef Kamiński i opowiadał wycieczkom, co się tam zdarzyło. Gdy usłyszał, że mówię po polsku, podszedł do mnie i ukradkiem powiedział, że zbrodni w Chatyniu dokonali nie Niemcy, ale sowieccy partyzanci, przebrani w niemieckie mundury. Ofiary z Chatynia miały po prostu przykryć zbrodnię w Katyniu. Każdy kto miał zetknąć się ze słowem Katyń miał go kojarzyć ze zbrodnią Niemców w Chatyniu”³⁰⁶. Dokumenty archiwalne takie jak: rozkazy Kampfgruppe „von Gottberg”, zastosowane przez żołnierzy metody identyczne jak w innych wsiach na Białorusi, powojenne zeznania żołnierzy SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” oraz przede wszystkim powojenne zeznania szóstki świadków – ocalałych z pacyfikacji Chatynia (dwoje: Sonia Yaskevich oraz Viktor Zhelobkovich żyją do dzisiaj) jednoznacznie wskazują na ludzi z SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” i 118. Batalionu Policji Pomocniczej jako winnych tej zbrodni.

Od 24 marca do połowy kwietnia 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” został przydzielony do Kampfgruppe „Schimana” dowodzonej przez SS-Brigadeführera Waltera Schimana³⁰⁷. Poza tym do Kampfgruppe należały jednostki:

- 2. Pułk Policji (Pol. -Rgt. 2),
- 13. Pułk Policji (Pol. Rgt. 13),
- 57. Batalion Schuttmanschaft (Schm. Btl. 57),
- 12. verst. Pol. Pz. Kp³⁰⁸.

Operacja „Zauberflöte”

W dniach 17–24 kwietnia 1943 r. żołnierze Dirlewangera w Mińsku uczestniczyli w akcji miejskiej „Zauberflöte”, podczas której przeprowadzono oblławę i blokadę w getcie żydowskim³⁰⁹.

W trakcie tej operacji przeszukano 130 tys. domów (także zrujnowanych wskutek działań wojennych) w poszukiwaniu dezertów, „bandytów, terrorystów i sabotażystów bolszewickich”. Oblawa była znakomicie skoordynowana. Pododdziały ze 141. Dywizji Rezerwowej Wehrmachtu i z garnizonu mińskiego zamknęły zewnętrzny pierścień. Wewnętrzne kordony utworzyły jednostki SS i policji, w tym jednostka Dirlewangera³¹⁰. Jeden z żołnierzy Dirlewangera wspominał, że w akcji brało udział 6 tys. mężczyzn, a w getcie w tamtym okresie

³⁰⁶ W Kanadzie zmarł kat Chatynia, <http://kresy24.pl/w-kanadzie-zmarl-kat-chatynia/> (dostęp 23 VII 2016).

³⁰⁷ Więcej o Walterze Schimanie zob. https://de.wikipedia.org/wiki/Walter_Schimana (dostęp 31 I 2019).

³⁰⁸ BAB, R70/Sowjetunion/21, Der Bevollmächtigte des RFSS für Bandenbekämpfung Abtlg. Ia Tgb. Nr. 387/43 geh. Tagesbefehl Nr. 2, 24 III 1943 r., b.p.

³⁰⁹ Dokument 55: Einsatzbefehl für das Unternehmen „Zauberflöte” 15. April 1943, za: R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*..., s. 125–130; BAB, R/9361/III, t. 521445, Dokument z teczki personalnej Dirlewangerab.d., k. 763.

³¹⁰ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera*..., s. 226–227.

w strasznych warunkach przebywało 5 tys. Żydów³¹¹. Pamięć ludzka jest zawodna. Według oficjalnych danych w ramach operacji skontrolowano 76 tys. ludzi, 52 tys. umieszczono w punktach zbiorczych, by oczekiwali na dalszą procedurę i aresztowano 22 400 pasażerów kolei. Do Rzeszy na roboty wysłano 5500 osób. Ponadto w charakterze niewolników w Mińsku zatrzymano 720 ludzi, aresztowano 39, a 2 potraktowano w „sposób specjalny”³¹².

Po zakończeniu operacji „Zauberflöte”, 23 kwietnia 1943 r. von dem Bach zorganizował apel i defiladę, w których udział wzięły:

- 2. Pułk Policji (SS-Pol. Rgt. 2),
- 13. Pułk Policji (SS-Pol. Rgt. 13) z podporządkowaną mu 12. Kompanią Pancerną (Pz. Komp. 12),
- SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”,
- kompania sztabowa specjalnego przeznaczenia (Stabskompanie z. b. V.),
- Policja Bezpieczeństwa i Służba Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei und SD),
- Pluton Orkiestry Policji Bezpieczeństwa z Lipska (Musikzug der Schutzpolizei Leipzig)³¹³.

Operacja „Draufgänger” I i II

Przeprowadzono ją od 26 kwietnia do 10 maja 1943 r.³¹⁴ w rejonie Mołodeczna (23–30 kwiecień) i Rudni (Рудня) (1–10 maja)³¹⁵. W drugiej części akcji wzięły udział 2. Pułk Policji SS (SS-Pol. Rgt. 2), SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” i 118. Batalion Policyjny (Schutzmannschafts-Btl. 118)³¹⁶.

Brygidowo

4 maja w Brygidowie przeprowadzono akcję pacyfikacyjną, podczas której zlikwidowano około 60 mężczyzn, kobiet i dzieci. W kolejnych dniach w meldunku kompanii D (niemieckiej) podano dokładniejsze dane: „5 maja 1943 r. o godzinie 15.30 została zlikwidowana wieś Starzynski. Podczas wycofywania się zostaliśmy ostrzelani z północno-wschodniej części miejscowości. (Część znajduje się w lesie.) Zastrzelono 75 osób podejrzanych o przynależność do band i dalszych 65 kobiet i dzieci.

Liczba osób podejrzanych o współpracę z bandytami zabitych w miejscowości Brygidowo 4 maja 1943 r. wzrosła do dziewięćdziesięciu [...]”³¹⁷.

³¹¹ R. Michaelis, *Erinnerungen an das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*, Berlin 2010, s. 35. Dane liczbowe podaje na podstawie wspomnień jednego z żołnierzy Dirlewangera, chociaż nie są one rzeczywiste.

³¹² P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 228.

³¹³ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Führer des Unternehmens „Zauberflöte”, Befehl für den Apell und Vorbeimarsch im Anschluß an „Zauberflöte”, Minsk, 22 IV 1943 r., k. 360–361.

³¹⁴ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangero-
wi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763.

³¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, b.d., k. 87.

³¹⁶ *Ibidem*, k. 87.

³¹⁷ W oryginale: Am 5.5.43 3.30 Uhr wurde die Ortschaft Starzynski liquidiert. Bei unserem Abzug wurden wir aus der nordostwärtigen Ecke der Ortschaft beschossen. (Die gleichzeitig bis in den Wald hineingeht.) Es wurden 75 Bandenverdächtige erschossen, und weitere 65 Frauen und Kinder.

Mołodeczno (Молодечно)

Od 28 kwietnia do 10 maja 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” brał udział w akcji „Draufgänger” I i II w rejonie Mołodeczna i Manili. Mołodeczno zostało w dużej części zniszczone, a około 30 tys. jego mieszkańców wysłano do obozów koncentracyjnych³¹⁸. Do dzisiaj w tym mieście żyją ludzie, którzy przeżyli akcję przeprowadzoną przez żołnierzy Dirlewangera oraz ich potomkowie. Interesujące jest to, że od 1988 r. miastem partnerskim białoruskiego Mołodeczna jest niemieckie Esslingen, gdzie wychowywał się i dorastał dowódca SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” – Oskar Dirlewanger³¹⁹.

Po zakończeniu operacji Draufgänger II Oskar Dirlewanger 12 maja 1943 r. otrzymał awans na SS-Obersturmbannführera³²⁰. W podsumowaniu akcji jego jednostka zameldowała, że 5 i 6 maja zburzono 33 bunkry, zabito 386 „bandytów”, „załatwiono” 294 podejrzanych. Ponadto raportowano o ujęciu 3 mężczyzn, 30 kobiet, 248 dzieci, zdobyto 117 koni, 140 owiec, 14 świń i 120 t żywności. W czasie operacji „Draufgänger II” zniszczono Starynki, Brygidowo, Luboń, Baturyn, Krzeminec i Januszkowicze³²¹.

W raporcie za dwa tygodnie działań podczas operacji „Draufgänger” I i II Dirlewanger wyliczył, że zlikwidowano 14 tys. nieprzyjaciół. Ponadto 39 schwytano w wyniku okrucieństwa. Straty własne wyliczał następująco: poległy oficer i 2 szeregowych oraz 12 rannych, a wśród hiwisów 7 zabitych i 21 rannych³²².

Operacja „Cottbus” („Kottbus”)

Operacja „Cottbus” była kontynuacją akcji „Draufgänger” I i II i największą operacją antypartyzancką przeprowadzoną w 1943 r.³²³. Zrealizowano ją na przełomie maja i czerwca w okolicy miejscowości Borysów, Lepel, Biehomla, Uszacz i Berezyna, ok. 140 km na północny wschód od Mińska, a zakończono 21 czerwca³²⁴. Siłami niemieckimi i wschodnimi w sile 16 662 ludzi (policja, Wehrmacht, Luftwaffe) dowodził Kurt von Gottberg³²⁵. W ich skład wchodziły:

- 2. Pułk Policji SS (SS-Pol. Rgt. 2),

Die Zahl der Bandenverdächtigen von der Ortschaft Brygidowo, die am 4.5.43 angegriffen wurde, hat sich auf 90 Tote erhöht [...]” (*Meldung der D-Kompanie an das Bataillon*, 5 V 1943 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 66).

³¹⁸ Molodetschno/Weißrußland – GUS, http://www.esslingen.de/Lde/start/es_themen/Molodetschno.html (dostęp 23 VII 2016).

³¹⁹ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 81.

³²⁰ BAB, R/9361/III, t. 521445, Der Reichsführer-SS – Adjutant – 288/43, Feld-Kommandostelle, 13 V 1943 r., k. 859.

³²¹ P.W. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 241.

³²² *Ibidem*, s. 241.

³²³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, b.d., k. 86.

³²⁴ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766; BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Cottbus”, b.d., k. 68. Operacja „Cottbus” trwała od 20 V do 23 VI 1943 r. (zob. B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 278). Daty różnią się w zależności od źródeł – rozpoczęła się ok. 20–22 maja, a zakończyła 21–23 czerwca (BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, b.d., k. 86).

³²⁵ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 902.

- 13. Pułk Policji SS (SS-Pol. Rgt. 13),
- SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”,
- Polizei-Schützen-Regiment 31 (I./Pol. Schtz. Rgt. 31),
- I./Flak-Abt. Kdo. Stab RFSS,
- 12. Polizei Panzer Kompanie (12. Pol. Pz. Kompanie),
- Plutony Żandarmerii (mot) 6, 11, 12 (Gend. Züge (mot) 6, 11, 12),
- Gendarmerie Einsatzkommando z.b.V. (zur besonderen Verwendung – „specjalnego przeznaczenia”) Kreikenbom,
- SS-Drushina Verbände,
- bataliony Policji Pomocniczej 15, 54, 57, 102, 118 (Schutzmannschafts-Btle. 15, 54, 57, 102, 118)³²⁶.

W rejonie Biehomli i Lepela, wokół jeziora Palik od wiosny 1942 r. gromadzili się partyzanci, którzy mogli się tam ukrywać dzięki ukształtowaniu terenu. Jesienią 1942 r. przebywało tam osiemnaście ich oddziałów (m.in. „Diadia Kola”, Brygada „Starik”, Brygada „Za Rodinu”, „Mstitiel”, „Smierť Faszyzmu”, Brygada „Żeleznik”). Grupy te terroryzowały i okradały okoliczną ludność, która musiała je żywić³²⁷. Położenie chłopów na tych terenach obrazuje raport dotyczący „Mstitiela”: „W oddziale kwitło pijaństwo. Wódkę do oddziału dostarczano nie litrami, ale beczkami, których w sztabie używano jako krzesel. [...] Pijaństwo dowódców udzielało się również zwykłym partyzantom, co wpływało na pogorszenie stosunków z miejscową ludnością. [...] Kobylkin, dowódca 5. kompanii, [...] chlał, grabił i był ogólnie zdemoralizowany. Gwałcił kobiety i pozwalał swoim partyzantom robić to samo”³²⁸.

Podobnie sytuacja wyglądała na całym terenie zajęтым przez oddziały partyzanckie. Na porządku dziennym były pijaństwo, rabunki, gwałty, kradzieże, strzelaniny i mordowanie cywilów. W raporcie z rejonu łohojskiego za okres od 15 maja do 15 czerwca 1943 r. poinformowano: „Wśród chłopów panuje duże niezadowolenie z powodu zachowania partyzantów, którzy żądają zbyt wiele dla siebie, chleją i swawolą”³²⁹. W innym wskazano: „Wszystkie brygady [strefy Biehomla–Lepel] w takim stopniu ogołociły ludność rejonów Ilia, Kurzeniec i Krzywicz [w zachodniej części strefy], że panują tam teraz silne antypartyzanckie nastroje. [...] Jeżeli w najbliższym czasie nie zostaną podjęte zdecydowane kroki, może dojść do wrogich ekscesów ze strony miejscowej ludności, wymierzonych w partyzantów”³³⁰.

W tym okresie SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” stacjonował w Łohojsku. Co interesujące, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych jego żołnierze zeznawali, że mieszkańcy wsi darzyli ich dowódcę zaufaniem. Nazywali Dirlewangera „Majorem” i przychodzili do niego z informacjami i skargami na partyzantów, a także członków jednostki³³¹. Na pewno

³²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, b.d., k. 87–88; BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Cottbus”, b.d., k. 69.

³²⁷ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 279–282.

³²⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 282. Raport dotyczy wiosny 1943 r. W kwietniu oddział „Mstitiel” przeniósł się do obwodu baranowickiego.

³²⁹ *Ibidem*, s. 283.

³³⁰ *Ibidem*, s. 283.

³³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 5 IV 1962 r., k. 29.

nie byli to ludzie z wsi spacyfikowanych przez oddział, ale jest to prawdopodobne. Dirlewanger trzymał swoich ludzi żelazną ręką. Mimo okrutnych pacyfikacji przeprowadzonych w okolicach Łohojska i podczas operacji „Cottbus” cywile zwracali się o pomoc w walce z partyzantami do żołnierzy niemieckich.

Wywiad partyzantów w połowie kwietnia 1943 r. dostrzegł, że wokół kontrolowanej przez nich strefy rozpoczęła się koncentracja sił niemieckich i wschodnich. Mniejsze grupy niemieckie organizowały wypadły na obszary zajęte przez partyzantów. W maju znajdowało się tam 10 brygad (43 oddziały) i samodzielny oddział, ogółem 8598 partyzantów³³². Nie było jednak scentralizowanego dowództwa.

20 maja nastąpiło właściwe rozpoczęcie operacji „Cottbus”. Od 28 maja jednostka Dirlewangera (uzupełniona zagranicznymi ochotnikami) przystąpiła do budowy umocnień i okopywania się. 1 czerwca sztab Dirlewangera został zaatakowany przez oddział partyzancki. Doszło do walki wręcz, w której osobiście uczestniczył Dirlewanger³³³.

Jest mało prawdopodobne, żeby partyzanci na dużą skalę umieszczali na drogach miny, których im brakowało. W ten sposób niemieckie dowództwo usprawiedliwiała wysoką liczbę ofiar wśród ludności cywilnej, w tym kobiet i dzieci. W raporcie odnotowano: „Ponadto podczas takich akcji jak operacja «Cottbus» należy wykluczyć wszelki ludzki wzgląd na ludność cywilną, ponieważ wielokrotnie przekonano się o tym, że miejscowa ludność, także kobiety i dzieci, nieustannie zaminowuje drogi na tyłach naszych linii”³³⁴.

8 czerwca Dirlewanger zameldował: „SS-Sonderbataillon «Dirlewanger» składa się obecnie z jednej niemieckiej kompanii ze 150 ludźmi, jednego niemieckiego plutonu motocyklistów z 40 ludźmi, 3 kompanii rosyjskich po 150 ludzi, plutonu ukraińskiego z 40 ludźmi, jednej baterii z 40 Niemcami i 40 Rosjanami, razem 760 ludzi”³³⁵. W czerwcu został odznaczony Odznaką Szturmową Piechoty³³⁶.

18 czerwca 1943 r. SS-Hauptsturmführer Artur Wilke podał następujący „wynik operacji” (*Ergebnis des Unternehmens*):

„Straty przeciwnika:

w okresie 11 maja – 7 czerwca 1943 r. w walce	4799
w okresie 8 czerwca – 17 czerwca 1943 r. w walce	851
w okresie 11 maja – 7 czerwca 1943 r. zlikwidowanych	3379
w okresie 8 czerwca – 17 czerwca 1943 r. zlikwidowanych	237
w okresie 11 czerwca – 7 maja [powinno być 11 maja – 7 czerwca] 1943 r. w walce	280

³³² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 285.

³³³ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764.

³³⁴ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 293.

³³⁵ W oryginale: „Das SS-Sonderbataillon besteht z.Zt. aus einer deutschen Kompanie mit 150 Mann, einem deutschen Kradschützenzug mit 40 Mann, 3 Russenkompanien mit je 150 Mann, einem Ukrainerzug mit 40 Mann, einer Batterie mit 40 Deutschen und 40 Russen, zusammen also 760 Mann” (*Pismo Dirlewangera do SS-Gruppenführera Bergera (Chef des SS-Hauptamtes)*, 8 VI 1943, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 68).

³³⁶ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 766.

w okresie 8 czerwca – 17 czerwca 1943 w walce**272**

całkowite straty przeciwnika wynoszą:

9818³³⁷.

Ostatecznie 23 czerwca 1943 r. Wilke wskazał w raporcie następujące dane:

- straty wroga: 9751 (polegli w walce 6042, zlikwidowani 3709), jeńcy 599,
- siła robocza 5500 (mężczyźni 4900, kobiety 600),
- straty własne:
 - straty niemieckie: zabitych 88 (3 oficerów, 85 Unterführerów i żołnierzy), rannych 383 (10 oficerów i 373 Unterführerów i żołnierzy)
 - oddziały zagraniczne: poległych 39, rannych 152, zaginionych 4³³⁸.

Z kolei Białoruski Sztab Ruchu Partyzanckiego (BSPD) podał, że w trakcie operacji „Cottbus” partyzanci zabili ogółem 1968 niemieckich żołnierzy i 100 oficerów, a także zniszczyli 15 czołgów, 7 tankietek i 2 samochody pancerne. Straty własne wynosiły 88 zabitych, 57 rannych i 14 zaginionych, przy stosunku sił 8 tys. partyzantów przeciwko 45 tys. żołnierzy i oficerów nieprzyjaciela³³⁹. W rzeczywistości partyzanci walczyli przeciwko 16 662 żołnierzom niemieckim i nie odnosili szczególnych sukcesów podczas walk. Ukrywali się w lasach, notowali wiele dezercji, niektóre jednostki próbowały przeniknąć przez linie niemieckie, palili wsie (np. Kwietczę), by Niemcy nie mogli tam utworzyć swoich baz³⁴⁰.

Niemieckim wojskom nie udało się zlikwidować wszystkich oddziałów partyzanckich stacjonujących w okolicy miejscowości Borysów, Lepel, Biehomla i Uszaczę podczas operacji „Cottbus”. Żadna z jednostek nie została całkowicie zlikwidowana. W czerwcu dowództwo Grupy Armii „Środek” podało: „Nie udało się rozbić wielkich band zgromadzonych na obszarze na zachód od Lepela. Ich masy przedostały się w kierunku północnym. Trzeba było przerwać operację, ponieważ siły podporządkowane HSSPF zostały przydzielone w inne

³³⁷ W oryginale: „Verluste des Gegners:

in der Zeit vom 11.5. – 7.6.43 bei Gefechten	4.799
in der Zeit vom 8.6. – 17.6.43 bei Gefechten	851
in der Zeit vom 11.5. – 7.6.43 Erledigte	3.379
in der Zeit vom 8.6. – 17.6.43 Erledigte	237
in der Zeit vom 11.6. – 7.5.43 Gefangene	280
in der Zeit vom 8.6. – 17.6.43 Gefangene	272
betragen die Gesamtverluste des Gegners:	9.818 ”

(BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Cottbus”, b.d., k. 72; BAB, R 70 Sowjetunion/14, Ergebnis des Unternehmens „Cottbus”, Minsk, 18 VI 1943 r., b.p.).

³³⁸ W oryginale: „**Verluste des Gegners:** Im Kampf gefallen 6.042, Erledigte 3.709, Gefangene 599. **Erfaste Arbeitskräfte:** männlich 4.900, weiblich 600, **Eigene Verluste:** Deutsche gefallen: 3 Offiziere, 85 Unterführer und Männer, verwundet: 10 Offiziere, 373 Unterführer und Männer. Fremdvölkische gefallen: 39, verwundet: 152, vermißt: 4” (BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Cottbus”, b.d., k. 72–73). 18 VI 1943 r. SS-Hauptsturmführer Wilke podał straty wroga – 9796 zabitych, 599 jeńców, ponad 6 tys. „zarejestrowanej siły roboczej”, i niemieckie – 5 oficerów, 83 podoficerów i żołnierzy zabitych, 11 oficerów oraz 374 podoficerów i żołnierzy rannych, 3 zaginionych. Do tego odnotował 40 poległych, 152 rannych i 4 zaginionych członków oddziałów wschodnich. „Zabezpieczono” 3626 sztuk bydła, 2182 owce, 904 konie i 153 świnie (B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 278).

³³⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 287.

³⁴⁰ *Ibidem*, s. 288–289.

miejsce, nie mogły też pozostawać dłużej do dyspozycji wojska generała dowodzącego [Obszarami Tyłowymi Grupy Armii «Środek»]»³⁴¹.

Podczas operacji „Cottbus” zniszczono liczne wsie. 28 maja spalono i wymordowano 467 mieszkańców wiosek „Ikony”, „Bolskaja” i „Maloje Pustomstisch”. Także tu spędzono ich do stodoły, którą ostrzelano, a następnie spalono³⁴². W miejscowości, którą nazywano Pijanym Lasem, 2 czerwca rozstrzelano 6 mężczyzn, natomiast 90 kobiet i dzieci spalono w stodole. 5 czerwca we wsi „Schunjawka” (być może chodzi o Szuniowce, Шунеўцы) spalono i utopiono w studni 28 mężczyzn, kobiet i dzieci³⁴³. Są to tylko pojedyncze przykłady miejscowości spacyfikowanych przez oddziały Kampfgruppe „von Gottberg” podczas operacji „Cottbus”.

W licznych wioskach, które wtedy zlikwidowano razem z zamieszkującą je ludnością, dziś stoją pomniki przypominające o popełnionych zbrodniach. Po raz kolejny najbardziej ucierpiała ludność cywilna. Partyzanci grabili ją i mordowali. Następnie podczas operacji siły niemieckie miały rozkaz systematycznej eksterminacji ludności cywilnej i tworzenia na terenach objętych walkami „martwych stref”. Niemcy palili całe wsie razem z mieszkańcami, a zdolnych do pracy wywożono na roboty do Rzeszy. Jedyną szansą na przeżycie była ucieczka do lasów i na bagna. Po zakończeniu akcji „Cottbus” i wycofaniu się niemieckich jednostek ludzie, którzy przetrwali, próbowali wrócić do swoich wsi. Wkrótce znowu pojawili się tam partyzanci, a niemiecka Luftwaffe bombardowała i ostrzeliwała prowizoryczne domostwa, zabijając miejscowych i partyzantów.

Operacja „Günther”

Przeprowadzono ją między 2 a 7 lipca 1943 r. w okolicy miejscowości „Besjady”, „Januschkowitschi” (Januszkowicze?) i „Kalatschi”³⁴⁴. Przed jej rozpoczęciem raportowano, że w lasach „Rudnja” i Manila funkcjonują zorganizowane grupy „Diadia Wasja” i „Fürs Vaterland” (którą dowodził Walodje Tschitschy³⁴⁵). Poza tym zlokalizowano oddziały „Kotow” (pod komendą Romanowa) i grupę „Raykow”³⁴⁶.

O podjęciu decyzji przeprowadzenia operacji „Günther” zdecydowały informacje od konfidentów (V-Männer) zamieszkujących te tereny. Pretekstem miał być meldunek, że w miejscowości „Januschkowitsche” przebywa 200–250 rannych lub chorych „bandytów” ukrywających się po walkach w rejonie jeziora Palik (Палік)³⁴⁷. Podawano również, że

³⁴¹ *Ibidem*, s. 291.

³⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Cottbus”, b.d., k. 95.

³⁴³ *Ibidem*, k. 95.

³⁴⁴ BAB, R70 Sowjetunion/95, SD-Kommando-Lahojsk, Lahojsk, 29 VI 1943 r., k. 112. Teren operacji „Günther” określono również jako okolice lasów Manila (*Manila – Waldes*) (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlwangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 763) i stwierdzano, że przeprowadzono ją w rejonie miejscowości Pleszczenice (BAB, R70-Sowjetunion/95, Kampfgruppe Korsemann, Ia, 28 VI 1943 r., k. 105).

³⁴⁵ Oryginalna pisownia niemiecka.

³⁴⁶ BAB, R70-Sowjetunion/95, Kampfgruppe Korsemann, Ia, 28 VI 1943 r., k. 104.

³⁴⁷ BAB, R70 Sowjetunion/95, SD-Kommando-Lahojsk, Lahojsk, 29 VI 1943 r., k. 112.

stacjonuje tam oddział „Fürs Vaterland” w sile około 80 osób (w tym 25 kobiet)³⁴⁸. Szacowano, że na obszarze, który obejmie akcja, znajduje się 600–800 partyzantów³⁴⁹.

Do jej przeprowadzenia wykorzystano:

- pułk „Griep” (Regt. Griep, SS-Pol. Rgt. 2),
- pułk von der Goltz (Regiment von der Goltz, Wehrmacht),
- SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”,
- 1 SD-Kommando,
- zmotoryzowany pluton żandarmerii (Gandarmeriezug mot.)³⁵⁰.

Operacją dowodził SS-Hauptsturmführer Wilke, natomiast do wszystkich jednostek przydzielono dowódców liniowych. Do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wyznaczono SS-Untersturmführera Ammanna z czterema ludźmi z komanda stacjonującego w Łohojsku. Ammann niezwłocznie miał się zameldować u SS-Obersturmbannführera Dirlewangera. Po zakończeniu akcji ludzie ci mieli wrócić do macierzystej jednostki. Operację zaplanowano od 1 do 4 lipca 1943 r.³⁵¹ W jej trakcie wszystkie jednostki miały zdobywać zaopatrzenie we własnym zakresie³⁵².

SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wraz z SS-Pol. Rgt. 2 otrzymał zadanie, aby zniszczyć obozowisko położone prawdopodobnie na południe od wsi „Kapusszin”. 2 lipca żołnierze Dirlewangera wyruszyli z Łohojska w kierunku Januszkowicz („Januschkowitschi”), o 18.00 powinni zająć teren w pobliżu miejscowości Dmitrowo. Następnie planowano uzyskanie połączenia z jednostką „Griep”³⁵³.

W wyniku operacji „Günther” mieszkańcy zostali „ewakuowani” do obozów zbiorczych jako siła robocza, a żywy inwentarz „zabezpieczono” na potrzeby III Rzeszy. Cenne rzeczy znajdujące się we wsiach podejrzanych o wspieranie partyzantów skonfiskowano³⁵⁴.

Po licznych masakrach na miejscowej ludności, 6 lipca nadzorca z nadleśnictwa Mińsk donosił o następstwach „akcji zwalczania band” w swoim okręgu: „Wszystkie te operacje nie zmniejszyły zagrożenia. I tak na przykład okolice Łohojska i Pleszczenic, a także Uzdy, poza szlakami komunikacyjnymi i bezpośrednim otoczeniem kilku garnizonów, są dla nas całkowicie martwe. W pierwszych dwóch rejonach jest to skutek działalności przede wszystkim SS-Sonderbataillon Dirlewangera, co na pewno nie przyczynia się do uspokojenia sytuacji. Masowe palenie wiosek prowadzi jedynie do eksterminacji resztek ludności, która trzyma naszą stronę bądź przynajmniej nie jest obstrukcyjna, ponieważ ci, którzy naprawdę zawinili, zdążyli uciec do lasu. Z czasem nawet porządni ludzie podążają ich śladem, skoro obecnie są dużo bardziej bezpieczni u partyzantów. Niestety, SS-Sonderbataillon Dirlewangera uznaje za swoje zadanie czystą zagładę. [...] Ta eksterminacyjna

³⁴⁸ *Ibidem*, k. 113.

³⁴⁹ *Ibidem*, k. 113–114.

³⁵⁰ BAB, R70 Sowjetunion/95, Kampfgruppe Korsemann, Ia, 28 VI 1943 r., k. 105.

³⁵¹ BAB, R70 Sowjetunion/95, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei u.d.SD. Weissruthenien Einsatzstab, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Günther”, Mińsk, 29 VI 1943 r., k. 110–111.

³⁵² *Ibidem*, k. 111.

³⁵³ BAB, R70 Sowjetunion/95, Kampfgruppe Korsemann, Ia, 28 VI 1943 r., k. 105–106.

³⁵⁴ BAB, R70 Sowjetunion/95, Kampfgruppe Korsemann Ia, Befehl zur Beendigung des Unternehmen „Günther”, 3 VII 1943 r., k. 115.

wojna prowadzona na północ od Mińska na mocy specjalnych rozkazów, która w gruncie rzeczy uderza jedynie w niewinnych ludzi i ich stan posiadania, przynosi odwrotny skutek i działa jak najskuteczniejsza propaganda ze strony wroga”³⁵⁵.

29 czerwca 1943 r. także komisarz generalny Wilhelm Kube potępił tego typu działania: „Po każdej dużej operacji daje się zauważyć, że właściwi bandyci, którzy najczęściej zdążyli na czas zbiec do lasu, rozchodzą się w małych grupach po całym kraju, a ludność ze spalonych miejscowości, o ile zdoła się uratować, przechodzi na stronę partyzantów. Kobiety i dzieci są masowo rozstrzeliwane, wioski palone i rośnie rozgoryczenie do tej pory lojalnej wobec nas części ludności”³⁵⁶. W wyniku narastającej krytyki ograniczono lub w niektórych miejscach zaprzestano mordowania wszystkich cywili. Zamiast tego miejscowych deportować do Rzeszy jako robotników przymusowych.

Operacja „Hermann”

SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” przeprowadził ją w rejonie Puszczy Nalibockiej, w pobliżu miejscowości Naliboki trzy tygodnie po zakończeniu operacji „Cottbus”. Puszcza została zamknięta w kotle obejmującym Naliboki (Нали́бки), Rubieżewicze (Рубяжэвічы), Raków (Ракаў), Bogdanów (Багданаў), Iwie (Іўе), Pudzinę (Пудзіна) i Korelicze (Карэлічы)³⁵⁷. Sztab Kampfgruppe „von Gottberg” znajdował się w Nowogródku (Новогрудок). Jednym z oficerów dowodzących był SS-Hauptsturmführer Artur Wilke. Funkcję oficera Ia pełnił Weber, a Ib – Rohde. Ponadto w sztabie przebywał Kurt von Gottberg i jego adiutant, Hauptmann der Polizei Schröder³⁵⁸.

Operacja „Hermann” trwała od 15 lipca do 5 sierpnia 1943 r.³⁵⁹ Poza żołnierzami Dirlewangera w akcji udział brały: 1. Brygada Piechoty SS, pułki i bataliony policji, bataliony policji pomocniczej (łotewskie, litewskie i białoruskie). Łącznie po stronie niemieckiej walczyło 8820 ludzi³⁶⁰. Dowodził nimi Kurt von Gottberg.

Partyzanci pojawili się na tym terenie wiosną 1942 r., a w czerwcu 125. oddział im. Stalina rozbił w Nalibokach niemiecką jednostkę udającą się na „akcję antyżydowską”. Według

³⁵⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 532.

³⁵⁶ Wilhelm Kube, *komisarz generalny na Białorusi, do dyrektora ministerialnego Riekiego*, 29 VI 1943 r., za: *ibidem*, s. 532.

³⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hermann”, b.d., k. 97; BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

³⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 634.

³⁵⁹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764; P. Duffy, *Bracia Bielscy. Historia żydowskich partyzantów, którzy rzucili wyzwanie nazistom*, Kraków 2009, s. 194. Z kolei Musiał podał, że operacja „Hermann” trwała od 13 VII do 11 VIII 1943 r. (B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 303).

³⁶⁰ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 302; P. Duffy, *Bracia Bielscy...*, s. 193. W operacji „Hermann” udział wzięły: 1. SS-Inf. Brig. (mot), SS-Pol. Rgt. 2, Pol. Schützen-Rgt. 31, SS-Sdr. Btl. Dirlewanger, Gend. Züge (mot) Nr 7, 13 i 19, Gend. Einsatzkommando z. b. V. Kreikenbom, 12. Pol. Pz. Kompanie, Schutzmannschafts-Btle. 11, 15, 57, 115, 4 Btle. Wermachtseinheiten der OFK (Oberfeldkommandanturen) 392 oraz Einsatzgruppe Körner – łącznie około 8800 ludzi (BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hermann”, b.d., k. 97; BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hermann”, b.d., k. 79; BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.).

niemieckiego raportu wydarzenia te miały następujący przebieg: „Oddział «Baranowitsche» pozostający pod rozkazami dowódcy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS wyruszył na akcję antyżydowską w sile 8 niemieckich oficerów i podoficerów, 2 członków komisariatu dystryktu w Nowogródku, 1 podporucznika, 1 wachmistrza żandarmerii oraz 15 Litwinów i Rosjan. 9 czerwca 1942 r. około godz. 17.00 dotarli oni do Walliboków [Naliboków] na północ od Stołpców. Wieś leży w głębokim lesie, jednak na jej obrzeżach znajduje się dość dużo wolnej przestrzeni. Gdy tylko samochody, osobowe i ciężarowe, wynurzyły się z lasu i chciały wjechać do wioski, zostały ostrzelane z dwóch stron z [pistoletów maszynowych]. [...] W tej nierównej walce padali stopniowo wszyscy członkowie oddziału, zdołali się wycofać i ująć z życiem jedynie SS-Oberscharführer i 1 esesman oraz 4 tłumaczy lub kierowców. [...] 10 czerwca 1942 r. dowódca Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS na Białorusi z niemal wszystkimi siłami swojego oddziału wyruszył z Baranowicz. [...] W Nalibokach zastał 15 ludzi zabitych w walce. Wszystkim poległym zdjęto buty, natomiast esesowców rozebrano aż do bielizny. SS-Oberstürmführerowi wypalono swastykę i gwiazdę sowiecką na piersi. Podczas przesłuchania mieszkańców wioski stwierdzono, że 4 [...] Niemcy zostali wzięci do niewoli i wywiezieni z Naliboków samochodem osobowym zrabowanym przez partyzantów. [...] Banda składała się z 90–100 Rosjan, w tym także strzelców spadochronowych noszących rosyjskie mundury. Banda była uzbrojona w broń ciężką i posiadała radiostację³⁶¹. W rzeczywistości oddział nie miał ani radiostacji, ani strzelców spadochronowych. Składał się z byłych oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej³⁶². Niemiecki wywiad szacował, że na tym terenie znajduje się około dwustu partyzantów, ale jedną z grup oceniano na tysiąc osób³⁶³.

Przeciwno niemieckim jednostkom podczas operacji „Hermann” walczył wspomniany już 125. oddział Stalina oraz oddział Nikitina, oddział im. Czkałowa³⁶⁴, oddział im. Dzierżyńskiego, „Bolszewik”, oddział im. Suworowa³⁶⁵. Podczas wcześniejszej zimy na przełomie 1942 i 1943 r. wszystkie te grupy stały się plagą dla ludności cywilnej. Jako dowódcę oddelegowano do puszczy Wasilija Czernyszowa „Platoną”³⁶⁶.

Partyzanci, wiedząc o przygotowaniach niemieckich do akcji, rozpoczęli działania. W całej Puszczy Nalibockiej ścinałi drzewa, by zablokować wejście do lasu. Na skraju puszczy wykopali rowy strzeleckie, a drogi dojazdowe zaminowali.

Celem operacji „Hermann” były „likwidacja band, zniszczenie ich obozowisk i bunkrów oraz zabezpieczenie ich zapasów”. Poza tym Niemcy planowali „zabezpieczyć” płody rolne i bydło oraz pozyskać siłę roboczą³⁶⁷. Puszcza Nalibocka miała się stać kolejną „martwą strefą”. Akcja była wymierzona nie tylko w partyzantkę sowiecką, ale też polską:

³⁶¹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 296.

³⁶² *Ibidem*, s. 296.

³⁶³ BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

³⁶⁴ Walerij Czkałow, ur. w 1904 r., radziecki lotnik rekordowy i doświadczalny. W 1937 r. dokonał pierwszego przelotu nad biegunem północnym, z Moskwy do Vancouver w USA. Zginął 15 XII 1938 r. w Moskwie (więcej na ten temat: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=511, dostęp 4 X 2017).

³⁶⁵ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 296–299.

³⁶⁶ Więcej o Wasiliju Czernyszowie „Platonie” zob. P. Duffy, *Bracia Bielscy...*, s. 186–188.

³⁶⁷ BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

„Zwraca się szczególną uwagę na to, że na wymienionym obszarze mamy do czynienia z dwoma rodzajami band. Po pierwsze występują bandy bolszewickie, a po drugie – nacjonalistyczne bandy polskie, walczące zarówno z oddziałami niemieckimi, jak i z bandami bolszewickimi”³⁶⁸. „Bandy polskie” to tzw. Legiony Polskie (AK), stacjonujące w pobliżu wioski Bielica, na południowym odcinku Puszczy Nalibockiej. Liczyły około 650 ludzi, a dowodził nimi Kacper Miłaszewski, podporucznik Wojska Polskiego. Poza tym w okolicy były co najmniej dwie inne polskie grupy partyzanckie³⁶⁹. SS-Hauptsturmführer Wilke podał, że rozbito je na początku operacji³⁷⁰.

Około 15 km od Naliboków, w samym sercu Puszczy Nalibockiej znajdowała się duża żydowska grupa partyzantów i uciekinierów z okolicznych gett dowodzona przez braci Bielskich (Tewjego, Zusa i Azaela)³⁷¹.

W przeciwieństwie do operacji „Cottbus”, w której chodziło o eksterminację ludności cywilnej, w akcji „Hermann” chciano pozyskać jak największą liczbę pracowników przymusowych. Wynikało to z zarządzenia Adolfa Hitlera, które 10 lipca przekazał Heinrich Himmler:

„1) Führer zdecydował, że skażone bandami obszary Ukrainy północnej i Rosji środkowej muszą być wyczyszczone z wszelkiej ludności.

2) Wszystkich zdolnych do pracy mężczyzn na podstawie pozostających jeszcze do opracowania postanowień należy przydzielić komisarzowi Rzeszy do spraw Zatrudnienia, jednakże w charakterze jeńców wojennych.

3) Kobiety należy przydzielić komisarzowi Rzeszy do spraw Zatrudnienia na roboty do Rzeszy.

4) Część kobiet oraz wszystkie osierocone dzieci mają trafić do naszych obozów zbiorczych dla dzieci”³⁷².

W czasie operacji nieustannie przypomniano o tym rozkazie, podkreślano, aby nie mordować ludności, lecz kierować ją do pracy przymusowej. 7 lipca wydano rozkaz, że: „Grupy partyzantów mają zostać unicestwione, ich obozy i bunkry zniszczone, a wszelkie zapasy przejęte”³⁷³.

Podczas akcji „Hermann” poszczególne oddziały niemieckie zbliżały się do siebie od strony różnych miejscowości położonych wokół Puszczy Nalibockiej. W ten sposób zamykali partyzantów w kotle. Opór był stosunkowo słaby, ale partyzanci cały czas pozostali aktywni. Wilke wspominał, że zaatakowali pluton policyjny i zabili około czternastu osób³⁷⁴.

³⁶⁸ W oryginale: „Besonders wird darauf aufmerksam gemacht, daß in dem genannten Raume mit Banden zweierlei Art zu rechnen ist. Es werden erstens bolschewistische Banden und zweitens nationalpolnische Banden auftreten, die ihrerseits sowohl gegen deutsche Truppen als auch gegen bolschewistische Banden kämpfen” (BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.).

³⁶⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 302.

³⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 634.

³⁷¹ Więcej o braciach Bielskich oraz ich działalności zob. P. Duffy, *Bracia Bielscy...*

³⁷² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 301.

³⁷³ P. Duffy, *Bracia Bielscy...*, s. 191.

³⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 634.

W skład Einsatzkommando Dirlewanger wchodziły:

- oddział do zadań specjalnych „Kreikenbom” (Gend. Kdo. z.b.V. Kreikenbom), który do 19 lipca miał dotrzeć z miejscowości Iwieniec (biał. Івянец) do Rakowa:
 - posterunek żandarmerii z Wołożyna (biał. Валожын) (Gend. Posten Wolozyn), – 8 Niemców i 60 miejscowych,
 - posterunek Batalionu Policyjnego w Rakowie (Schm. Posten Rakow) – 1 Niemiec i 41 miejscowych,
 - posterunek żandarmerii w Kojdanowie (Dzierżyńsku) (Gend. Posten Kojdanov) (biał. Дзяржынск, Койданаў) w – 3 Niemców i 60 miejscowych,
 - posterunek Batalionu Policyjnego w Radoszkowiczach (biał. Радашковічы) (Schm. Posten Radoszkowice) – 1 Niemiec i 25 miejscowych,
 - posterunek żandarmerii Zasław (biał. Заслаўе), (Gend. Posten Zaslav) – 6 Niemców i 108 miejscowych³⁷⁵.

Zadecydowano, że Einsatzgruppe „Griep”, atakująca od zachodu, zostanie podporządkowana Einsatzkommando Dirlewanger, której do 26 lipca podlegały także pluton dział przeciwlotniczych, 57. Batalion Schuma, do 27 lipca 2 bataliony wojsk lądowych z 392. Wyższej Komendantury Polowej (Oberfeldkommandantur 392) z Bogdanowa (biał. Багданаў) i 2. Batalion Pułku Policji SS (SS-Pol.Rgt.2)³⁷⁶, a do 6 sierpnia 31. Pułk Batalionu Policyjnego (Pol. Schtz. Regt. 31)³⁷⁷.

SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” 18 lipca 1943 r. miał przyjechać z Łohojska do Zasławia. Dwa dni później o 6.00 Einsatzgruppe Dirlewanger rozpoczęła atak na linie partyzanckie z miejscowości Gródek (Гарадок) – Michałowo (biał. Міхалова) – Duszkowo (Душкава)³⁷⁸.

Dowódca jednostki w czasie działań został ranny: „nabój przeszedł przez rękaw płaszcza, [Dirlewanger] otrzymał lekki postrzał w klatkę piersiową, a trzecia kula wytrąciła mu papierosa z ust”³⁷⁹. Prawdopodobnie po tej akcji został przetransportowany w towarzystwie pielęgniarki z Mińska do „Wolkowycz” (przypuszczalnie chodzi o Wołkowysk), do szpitala samolotem pilotowanym przez Johanna Görgena³⁸⁰.

³⁷⁵ BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

³⁷⁶ BAB, R70 Sowjetunion/14, Unternehmung „Hermann” – Zusatzbefehl Nr. 1 zum Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann Ia Tgb. Nr. 398/43 II (g), 7 VII 1943 r., b.p. 25 lipca 1943 r. wprowadzono poprawki do rozkazu nr 1 Ia Tgb. Nr. 398/43 III (g) z 18 lipca. Zgodnie z nimi Batalion Schuma 57 nie podlegał Dirlewangerowi (BAB, R70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe v. Gottberg Ia Tgb. Nr. 398/43 IV (g), Zusatzbefehl Nr. 2, 25 VII 1943 r., b.p.).

³⁷⁷ BAB, R70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe v. Gottberg Ia, 5 VIII 1943 r., b.p.

³⁷⁸ BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

³⁷⁹ W oryginale: „Hierbei erhielt er einen Schuss durch den Rockärmel sowie einen Brust-Streifschuss, und ein dritter warf ihm die Zigarette aus dem Mund” (YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.). Według innej wersji „trzecia kula wytrąciła mu papierosa z ręki” (w oryginale: „aus dem Hand” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764).

³⁸⁰ Johann Görgen, ur. 15 VIII 1914 r. w Saarbrücken. Nie należał do jednostki Dirlewangera, ale na Białorusi często z nią współpracował (podobnie jak z całą Kampfgruppe „von Gottberg”). Pełnił służbę jako pilot. Uczestniczył w działaniach antypartyzanckich na Białorusi, wykonując loty zwiadowcze i transportując

Partyzanci próbowali wyrwać się z okrążenia. We wschodniej części kotła dostrzeżono wzmoczoną aktywność członków polskiego ruchu oporu. Od tej strony walczyła Einsatzgruppe Dirlwanger i jej zadaniem było niedopuszczenie do wymknięcia się z kotła partyzantów. Aby to osiągnąć mieli zamknąć okrążenie poprzez połączenie się z SS-Pol. Rgt. 2 oraz Pol. Sch. Rgt. 31³⁸¹. Zgodnie z rozkazem żołnierze powinni mieć przy sobie zaopatrzenie na okres całej operacji³⁸².

Mimo wcześniej przekazywanych informacji przez polski wywiad, Sowieci dopiero po kilku dniach zorientowali się, że mają do czynienia z dużą operacją pacyfikacyjną³⁸³. W lipcu otoczono wszystkie oddziały partyzanckie i rozpoczęto likwidację kotła. „Doszło do bardzo gwałtownych i ciężkich walk na silnie zabagnionym i trudno dostępnym terenie”³⁸⁴. Partyzanci usiłowali się wyrwać z okrążenia w mniejszych grupach. 4 sierpnia akcja zakończyła się „całkowitym wyniszczeniem uwięzionych w nim [kotle] bandytów”³⁸⁵. Niemieckie oddziały nie zlikwidowały wszystkich otoczonych grup partyzanckich. Ocalał m.in. oddział braci Bielskich, którzy zdołali przedostać się na okoloną ze wszystkich stron bagnami wyspę Krasna Górka i tam doczekali końca niemieckich działań³⁸⁶.

Niemcy po zakończeniu operacji podali następujące dane: „Straty wroga: polegli w walce: 4280 (w tym 6 dowódców band i 2 komisarzy); jeńcy: 654 (w tym 1 oficer polskiego ruchu oporu); [...] Straty własne: Niemcy: polegli 46; ranni 112 (w tym 9 oficerów); zagini: 3. Obconarodowi: polegli: 6; ranni 43; zagini: 1”³⁸⁷.

Zdaniem Wasilija Czernyszowa „Płaton” jego partyzanci odnieśli znaczące sukcesy. Ponadto informował, że partyzanci zdołali ocalić „tysiące osób” przed wymordowaniem, a nawet rozbić „sztab grupy wojskowej” Oskara Dirlwanger, który podczas tej akcji miał zostać zabity. Tę informację przekazał Ponomarienc, a ten Stalinowi. Jak wspomniałam wcześniej Oskar Dirlwanger został ranny w czasie walk operacji „Hermann”, jednak rana nie była groźna. Dalej „Płaton” podał następujące straty Niemców: 3 tys. zabitych i rannych, 29 jeńców, 60 zniszczonych samochodów osobowych i ciężarowych, 3 czołgi, 4 samochody pancerne. Straty własne wynosiły wg niego: 129 zabitych, 50 rannych i 24 dezercji na stronę wroga³⁸⁸.

amunicję oraz rannych z Mińska. W pobliżu miejscowości Pleszczenice (ewentualnie Pleszczyce) znajdowało się lądowisko. Stamtąd odbierał rannych hiwisów i policjantów, po czym transportował ich do Mińska. Przy lądowisku mieścił się punkt sanitarny, ponieważ za jednym razem można było ewakuować tylko dwóch rannych. Przewoził również ważne osobistości, np. Kurta von Gottberga i adiutanta Herziga. Ponadto do Łohojska, do kwatery Dirlwanger transportował dowódców innych jednostek operujących na tym terenie, aby mogli omówić sytuację militarną. Jak podał, Dirlwanger transportował w roku 1944 r., ale prawdopodobnie miało to miejsce podczas operacji „Hermann” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Johann Görgen, Saarbrücken, 6 V 1976 r., k. 1072).

³⁸¹ BAB, R70 Sowjetunion/14, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Hermann”, 7 VII 1943 r., b.p.

³⁸² *Ibidem*.

³⁸³ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 303 i 304.

³⁸⁴ *Ibidem*, B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 304.

³⁸⁵ *Ibidem*, s. 304.

³⁸⁶ P. Duffy, *Bracia Bielscy...*, s. 191–203.

³⁸⁷ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 304–305.

³⁸⁸ *Ibidem*, B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 305.

Po zakończeniu operacji „Hermann” Niemcy przystąpili do realizacji tworzenia „martwej strefy” w Puszczy Nalibockiej. Już 1 sierpnia 1943 r. von Gottberg wydał rozkaz „ewakuacji” tego obszaru: „Wszystkich ludzi (mężczyzn, kobiety, dzieci) oraz żywy i martwy inwentarz należy wywalić z [...] danego terenu. Zdolni do pracy mężczyźni zostaną zabezpieczeni [na roboty do Rzeszy] przez radcę rządowego Tuschena ze sztabu do spraw zatrudnienia. Za los reszty ludności odpowiadają właściwe urzędy administracji cywilnej [komisariaty dystryktów]. Niecelowe jest jednak pozostawianie ich w pobliżu ewakuowanego obszaru. [...] Wioski i wszystkie pozostałe zabudowania, a także mosty i płody rolne, jeśli nie mogą zostać [przez nas] zabezpieczone, należy zniszczyć i spalić. O ile to możliwe, należy też spalić lasy znajdujące się na tym obszarze. W przyszłości ludzi znajdujących się na tych terenach należy traktować jak dziką zwierzynę”³⁸⁹. Einsatzgruppe Dirlewanger po zakończeniu walk miała zgromadzić ludzi przeznaczonych do „ewakuacji” w obozie przejściowym w Iwieńcu, potem została rozwiązana³⁹⁰.

Do 11 sierpnia 1943 r. zakończono przeczesywanie terenu i tworzenie „martwej strefy”. Według raportu z 20 sierpnia zatrzymano 9065 mężczyzn, 7701 kobiet i 4178 dzieci³⁹¹. Oznacza to, że na roboty do Rzeszy wywieziono 20 944 ludzi. Pod tym względem operacja „Hermann” była najpoważniejszym tego typu przedsięwzięciem zrealizowanym przez niemieckie jednostki na Białorusi.

Ponomarienko poinformował Stalina, że w trakcie akcji spalono 150 wsi³⁹². Niektórych nigdy nie odbudowano, podobnie jak w innych częściach Białorusi po akcjach pacyfikacyjnych. Ludność wywieziona na roboty do Rzeszy w większości nie zdołała wrócić do domów po wojnie. Na przykład Rudnia Nalibocka latem 1943 r. liczyła 170 gospodarstw, po wojnie wróciło tam jedynie 60 rodzin, a obecnie wioska nie istnieje (zostały 2 domy).

Niemcy straty przeciwnika podczas operacji „Hermann” oszacowali na 4280 poległych w walce i 654 wziętych do niewoli. Jako straty własne wskazali poległych 46 niemieckich żołnierzy i 6 obcokrajowców oraz 112 niemieckich i 43 zagranicznych rannych³⁹³. Po operacji SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wrócił na kwaterę w Łohojsku³⁹⁴.

Ze względu na jej skalę zdecydowano, aby akcję „Hermann” zaprezentować szerszej publiczności. Działania niemieckich wojsk – oddziałów SS (w tym SS-Sonderbataillon

³⁸⁹ W oryginale: „Der Raum [...] der als bandenversucht anzusehen ist, wird entsprechend Führerbefehl restlos evakuiert. [...] Sämtliche Menschen (Männer, Weiber, Kinder) und lebendes und totes Inventur sind aus dem ... bezeichneten Raum abzuschieben. Die arbeitsfähigen Menschen werden vom Arbeitseinsatzstab erfasst. Für die Behandlung des Restes sind die zuständigen Gebietskommissare verantwortlich. Es ist unzweckmäßig, diesen Rest in der Nähe des evakuierten Raumes zu belassen. Arbeitseinsatz richtet [...] Affanglager ein. Die Truppe hat durch Gestellung von Bewachungs- und Begleitkommandos den Abtransport der erfaßten Personen weitgehendst zu unterstützen [...] In dem evakuierten Raum sind Menschen in Zukunft Freiwild” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Hermann”, b.d., k. 99–100; B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 307).

³⁹⁰ BAB, R70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe v. Gottberg Ia, 1 VIII 1943 r., b.p.

³⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hermann”, [b.p.], k. 80.

³⁹² B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 309.

³⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/4248, „Hermann”, b.d., k. 81.

³⁹⁴ BAB, R70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe v. Gottberg Ia, 1 VIII 1943 r., b.p.

„Dirlewanger”) oraz jednostek policyjnych – uwieczniali korespondenci wojenni. Planowano wydać album ze zdjęciami, a jego egzemplarz podarować Himmlerowi³⁹⁵.

Naliboki

W największej miejscowości Puszczy Nalibockiej – Nalibokach – znajdowało się siedemset gospodarstw. Wielu mieszkańców ukryło się w lasach lub na bagnach, często przyłączając się do partyzantów lub zakładając tzw. obozy rodzinne. Dla Niemców byli „dziką zwierzyną”, a dla partyzantów obiektem rabunku. Ci, którzy nie chcieli opuścić gospodarstwa, byli zabijani na miejscu, paleni w stodółach, resztę wywożono na roboty. W Nalibokach zamordowano dziesięć osób. Z miejscowości pozostały jedynie zgłiszcz³⁹⁶. Tak niemieckie działania podczas operacji „Hermann” w Nalibokach wspominała urodzona w 1926 r. Maria Chilicka: „W miesiącu sierpniu 1943 roku, po powstaniu iwienieckim do miasteczka weszli Niemcy. Wtedy także zrabowali nasze mienie. Zgromadzili nas na placu i powiedzieli, że zostaniemy przesiedleni. Wielu ludzi uciekło do lasu. Później dowiedziałam się, że Niemcy spalili Naliboki.

Transportem kolejowym zawieźli nas do Stołpc a stamtąd do Białegostoku. Mnie z siostrą Jadzią powieźli dalej do Niemiec. W Białymstoku, w niemieckim obozie zostali rodzice z czwórką rodzeństwa. 6 sierpnia 1943 roku znalazłam się w Westfalii w Baden Hausen. Pracowałam tam w fabryce dział przeciwlotniczych i czołgów. Zachorowałam na jaglicę ale, dzięki dobremu majstrowi – Niemcowi wyleczyłam się. Wujek Wacław Grygorcewicz był w Buchenwaldzie³⁹⁷. Do swojego gospodarstwa już nigdy nie wróciła. Naliboki zostały odbudowane i istnieją do dzisiaj.

Osada „Juzefowo” (Józefowo)

Żołnierz Dirlewangera Erich Koedel wspominał, że jesienią 1943 r. jednostka zajęła na kwaterę jedną z białoruskich wsi. Jego zeznania podsumowano tak: „Dirlewanger osobiście rozkazał mu, aby pilnował około dwudziestu młodych mężczyzn i kobiet, których inni członkowie jednostki zgromadzili na roboty do Rzeszy. Świadek słyszał padające strzały z oddalonej o około 200 m stodoły i widział, że stodoła płonęła. Kiedy świadek później poszedł do stodoły, stwierdził, że leżą tam zwęglone ciała³⁹⁸. Wydarzenie to mogło mieć miejsce podczas kolejnej operacji – „Fritz” – która odbyła się na przełomie września i października 1943 r. Wtedy bliżej nieokreślona jednostka karna stacjonująca w Łohojsku spaliła Józefowo i zabiła większość jej mieszkańców.

³⁹⁵ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Mitte und Weißruthenien Ic, Minsk, 24 VIII 1943 r., k. 295.

³⁹⁶ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 309–311.

³⁹⁷ *Relacja z rozmowy przeprowadzonej w dniu 07.03.2007 r. przez Stanisława Karlika z panią Marią Chilicką*, <http://www.iwieniec.eu/martyrologia/naliboki.htm> (dostęp 4 X 2017).

³⁹⁸ W oryginale: „Dirlewanger persönlich befahl ihm, etwa 20 junge Männer und Frauen, die von anderen Angehörigen der Einheit für den Arbeitseinsatz in Deutschland zusammengetrieben worden waren, zu bewachen. Der Zeuge hörte, daß in der Nähe in einer etwa 200 m entfernten Scheune Schüsse fielen und sah, daß die Scheune niederbrannte. Als der Zeuge später zu der Scheune ging, stellte er fest, daß dort verkohlte Leichen lagen” (BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 122).

Masakrę przeżyła Anna Iwanowna Zhdanowitsch³⁹⁹. Zeznawała po wojnie, że 19 września 1943 r. do jej wioski przyjechało kilka ciężarówek i motocykli z niemieckimi żołnierzami. Gdy mieszkańcy w panice zaczęli uciekać, żołnierze otworzyli do nich ogień. Tych, którzy przeżyli pierwszy atak, zapędzono do największej stodoły, należącej do Stepana Razhewskija. Wszyscy, którzy się ukryli w domach, zostali zastrzeleni, a całą wieś podpalamo⁴⁰⁰.

W kolejnych godzinach, jak wspominała Anna Zhdanowitsch, spłonęły sąsiednie wsie: Parchowo i Swidno⁴⁰¹. Z wioski Swidnoje pochodziła Anna Aleksandrowna Tichonowitsch⁴⁰², która potwierdziła opis wydarzeń Anny Zhdanowitsch. Także tu przyjechały ciężarówki z esesmanami z jednostki karnej („Strafeinheit”) z okolic Łohojska. Całą rodzinę Anny Tichonowitsch i większość mieszkańców rozstrzelano w pobliskim sosnowym lesie. W wiosce spalono domy i młyn oraz 40–50 osób⁴⁰³.

Operacja „Heinrich” oraz walki na froncie

Przeprowadzono ją między 1 a 8/9 listopada 1943 r. w rejonie miejscowości Idritsa (Идрица) (dzisiejsza Rosja) i Połock (Полацк)⁴⁰⁴. W tym celu utworzono Kampfgruppe „von dem Bach” pod dowództwem Ericha von dem Bacha⁴⁰⁵. W jej ramach działały dwie Einsatzgruppen: pierwszą dowodził SS-Obergruppenführer Friedrich Jeckeln⁴⁰⁶, a drugą Kurt von Gottberg⁴⁰⁷.

W skład Kampfgruppe „von Gottberg” weszły Pułki Policji SS nr 2, 13, 24 (SS-Pol. Rgt. 2, 13, 24), SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, 64. Sicherung Regiment z.b.V. (zur besonderen Verwendung – specjalnego przeznaczenia)⁴⁰⁸, Gendarmerie Einsatzkommando z.b.V. Kreikenbom, Schutzmannschaft (Schuma) Btle. 57, 255, SS-Abteilung Pannier, 12. Pol. Pz. Kompanie, Plutony Żandarmerii (Gend. Züge mot) 13, 19, 49⁴⁰⁹.

Operację przerwano ze względu na ruchy wojsk sowieckich. Oddziały, które w niej uczestniczyły, w tym SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, zostały wysłane na pierwszą linię frontu. Żołnierze Dirlewangera walczyli w okolicy Newela, Dretunia i Połocka⁴¹⁰ w Gruppie

³⁹⁹ Anna Iwanowna Zhdanowitsch, ur. w 1892 r. we wsi Priluki w rejonie Mińska (BA Ludwigsburg, B 162/16636, 202 AR 1957/68, Übersetzung B.Nr.: 65-70, Anna Iwanowna Zhdanowitsch, 18 II 1961 r., b.p.).

⁴⁰⁰ *Ibidem*.

⁴⁰¹ *Ibidem*.

⁴⁰² Anna Aleksandrona Tichonowitsch, ur. w 1922 r. we wsi Swidnoje w okolicy Łohojska (BA Ludwigsburg, B 162/16636, II 202 AR 1957/68, Übersetzung Bl.-Nr.: 76-80, Anna Aleksandrowna Tichonowitsch, 26 I 1961 r., b.p.).

⁴⁰³ *Ibidem*.

⁴⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Heinrich”, b.d., k. 101.

⁴⁰⁵ BAB, R 70 Sowjetunion/14, Einsatzgruppe von Gottberg, Abtlg. Ia Tgb. Nr. 19/43 g, 25 X 1943 r., b.p.

⁴⁰⁶ Friedrich Jeckeln ur. w 1895 r., na początku 1929 r. wstąpił do NSDAP, a rok później do SS (więcej na ten temat: P. Longerich, *Himmeler...*; *Friedrich Jeckeln*, https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Jeckeln (dostęp 1 II 2018)).

⁴⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Heinrich”, b.d., k. 101.

⁴⁰⁸ Więcej o Sich. Rgt. 64: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/SichReg/Gliederung.htm> (dostęp 1 II 2018).

⁴⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, „Heinrich”, b.d., k. 101.

⁴¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 837; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 460; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 638–639).

„Nickel” dowodzonej przez por. (Oberleutnant der Schutzpolizei) Nickel, który stał na czele 13. Pułku Policji SS (SS-Pol. Rgt. 13)⁴¹¹. Atak na Połock wyprowadzono z miejscowości Dochnary (Дохнары)⁴¹². Dalej walki przebiegały w pobliżu Konnego Boru (Конны Бор)⁴¹³.

Ze względu na brak koordynacji i współpracy między poszczególnymi sztabami działającymi w tym rejonie nie udało się wstrzymać pochodu Armii Czerwonej i przeprowadzić kontrofensywy na Newel⁴¹⁴. Jak wspominał Johannes Stein, wszędzie leżał śnieg⁴¹⁵. Dowódcy mieli poważne obawy dotyczące pogody, niepokoił ich, że nastąpi gwałtowny spadek temperatury, co utrudni działania⁴¹⁶. Na lewo od jednostki Dirlewangera znajdowały się oddziały lotewskie, a na prawo niemieckie jednostki policyjne. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” klinem wchodził w stanowiska wojsk radzieckich, przez co ponosił spore straty⁴¹⁷.

Zanim doszło do walk w rejonie Newela, Dirlewanger otrzymał spory transport więźniów z obozu koncentracyjnego w Ravensbrück. Większość z nich zginęła na froncie⁴¹⁸.

Podsumowanie walk w 1942 i 1943 r.

Na koniec maja 1942 r. Schenckendorff zameldował, że od czerwca 1941 r. na obszarach tyłowych Grupy Armii „Środek” wyeliminowano 80 tys. partyzantów. Do stycznia 1943 r. liczba ta wzrosła do 100 tys. (uwzględniono w niej cywili i byłych żołnierzy Armii Czerwonej)⁴¹⁹. W 1942 r. w ramach operacji antypartyzanckich dokonywano licznych masakr na miejscowej ludności. Rok później zbrodnie te osiągnęły apogeum. Obecnie nie da się ustalić i oddzielić ofiar poniesionych przez ludność cywilną (kobiety, dzieci, ludzi starszych, niepełnosprawnych i mężczyzn) od strat partyzantów. Wielu niemieckich dowódców, aby spotęgować swoje sukcesy, zawyżało dane o zabitych w walce partyzantach, poza tym doliczali do nich ludność cywilną. Mimo wszystko straty partyzanckie były o wiele wyższe niż podawane przez nich samych w oficjalnych raportach.

⁴¹¹ BAB, R 70 Sowjetunion/14, Einsatzgruppe von Gottberg, Abtlg. Ia Tgb. Nr. 19/43 g, 25 X 1943 r., b.p. Według dokumentu z 20 XI 1943 r. Kampfgruppe „von Gottberg” składała się z: SS-Pol.Rgt.2 (3. i 8. Komp. SS-Jäger-Abt. Pannier, 1 Komp. Bau-Pi. Batl. 18, 2. Battr. Leichte Flak Abt. 995), SS-Pol.Rgt.13 (1 Komp. Bau-Pi.-Batl. 18, TN-Bau-Komp., Panzer-Komp. Mitte, Battr. Der OFK 392, Flak Kampftrupp Wegner), SS-Pol.Rgt. 24 (SS-Sdr.Btl.Dirlewanger, 2. Komp. SS-Jäger Abtlg. Pannier, 1 Komp. Bau-Pi.-Btl. 18, 9. Pol. Pz.-Komp., 2. Batterie der 1.SS-Inf.Brigade, Flak Kampftruppe Bruns), Schm.Btl. 57 (Schm. Btl. 255, Schm. Btl 11), Gend. Eins.Kdo. z.b.V. Kreikenbom (Flak Kampftruppe Vogel); dodatkowo do dyspozycji były: 12.Pol.Pz.-Komp., Flak- Abtlg. RFSS, SS-Jäger Abtlg. Pannier, Bau.-Pi.-Btl. 18, 7. Komp. SS-Jäger Abtlg. Pannier (jako kompania zaopatrzeniowa), a jako rezerwa: 1 Komp. Gend.Eins.Kdo.z.b.V. Kreikenbom, Gend. Züge (mot) 13, 19 i 49, Flak Kampftruppe Bernard (BAB, R 70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe von Gottberg Ia- Tgb.-Nr. 94/43, 20 XI 1943 r., b.p.).

⁴¹² BAB, R 70 Sowjetunion/14, Einsatzgruppe von Gottberg, Abtlg. Ia Tgb. Nr. 19/43 g, 25 X 1943 r., b.p.

⁴¹³ BAB, R 70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe von Gottberg Ia- Tgb.-Nr. 94/43, 20 XI 1943 r., b.p. Konny Bór leży ok. 10 km od Dretunia.

⁴¹⁴ D. Irving, *Wojna Hitlera...*, s. 537.

⁴¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 73.

⁴¹⁶ BAB, R 70 Sowjetunion/14, Kampfgruppe von Gottberg Ia- Tgb.-Nr. 94/43, 20 XI 1943 r., b.p.

⁴¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 73.

⁴¹⁸ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 15.

⁴¹⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 409.

Klaus Jochen Arnold oszacował, że do 10 maja 1942 r. liczba zabitych po stronie niemieckiej na Obszarach Tyłowych Grupy Armii „Środek” wynosiła 3248, a w okresie od czerwca 1942 do czerwca 1944 r. – ok. 25 130. Do tego należy dodać straty wśród członków oddziałów wschodnich wynoszące 10 543 osoby. Ogółem straty niemieckie na Białorusi wyniosły 39 568 ludzi⁴²⁰. Z kolei Christian Gerlach szacuje, że straty niemieckie na Obszarach Tyłowych Grupy Armii „Środek” wynosiły od 54 do 57 tys. żołnierzy, w tym członków oddziałów wschodnich⁴²¹.

Według podsumowania walk z partyzantami przeprowadzonych przez SS-Sonderkommando „Dirlewanger” i później SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” jednostka osiągała znaczące sukcesy dzięki dowództwu Oskara Dirlewangera. Osobiście prowadził swoich ludzi do ataku, wykazując się odwagą i niezawodnością. Podkreślano, że dzięki jego umiejętnościom, cechom przywódczym, dobrej ocenie położenia i skutecznej taktyce, jednostka Dirlewangera była tak skuteczna w walce⁴²². Do tego wskazano, że jej sukcesy zostały okupione tak niskimi stratami. Oficjalnie podano, że batalion Dirlewangera zlikwidował 15 tys. partyzantów, przy minimalnych stratach własnych 92 zabitych, 218 rannych i 8 zaginionych⁴²³. Poza tym zdobyli lub zniszczyli 20 dział, 8 działek przeciwpancernych (Pak), 2 czołgi, 62 aMG, 112 LMG, 70 karabinów automatycznych, 82 karabiny maszynowe, 1100 karabiny, ponadto radiostacje, spadochrony, amunicję, miny, materiały wybuchowe itd.⁴²⁴ Szacuje się, że żołnierze Dirlewangera na Białorusi zniszczyli i spalili około dwustu wsi oraz wymordowali ponad 120 tys. mieszkańców.

Od początku 1942 do sierpnia 1943 r. Oskar Dirlewanger dowodził nie tylko swoją jednostką, ale również obejmował inne bataliony. W każdej akcji wykazywał się odwagą i zuchwałością⁴²⁵. Za osiągnięcia w walkach antypartyzanckich 9 sierpnia 1943 r. wnioskowano o odznaczenie Oskara Dirlewangera Złotym Krzyżem Niemieckim, który

⁴²⁰ K.J. Arnold, *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im „Unternehmen Barbarossa”*, Berlin 2005, s. 477–480.

⁴²¹ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde...*, s. 865–866.

⁴²² Woryginalne: „Wenn derartige grosse Erfolge erzielt werden konnten, so ist dies das ausschliessliche Verdienst des SS-Obersturmbannführers Dirlewanger, der durch hervorragende Führeigenschaften und gutes taktisches Können sein Btl. stets in der Hand hat und es bei richtiger Beurteilung der Lage dort zum Einsatz bringt, wo er den Feind vernichtend schlagen kann.” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764).

⁴²³ Woryginalne: „Seine Erfolge sind unter geringsten eigenen Verlusten, und zwar von nur 92 Toten, 218 Verwundeten und 8 Vermissten erzielt worden” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Dokument z teczki personalnej Dirlewangera, b.d., k. 764; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Das Urteil im Wilhelmstrassen – Prozess, b.d. k. 317; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.).

⁴²⁴ BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764; YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.

⁴²⁵ Woryginalne: „Neben den Verdiensten, die sich Dirlewanger als Führer seines Btl. und als Führer einer bis zu 4 Btl. und mit schweren Waffen verstärkten Einsatzgruppe während der Einsätze erworben hat, hat er sich, wie bereits erwähnt, fast bei jedem Unternehmen durch besondere persönliche Tapferkeit und beispielhaftes Draufgängertum ausgezeichnet” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Wniosek o przyznanie SS-Obersturmbannführerowi Oskarowi Dirlewangerowi Złotego Krzyża Niemieckiego, 15 VIII 1943 r., k. 764).

przyznano mu 5 grudnia⁴²⁶. Gottlob Berger wspominał: „Dirlewanger był znakomitym i zadziornym żołnierzem i razem ze swoją jednostką odnosił wspaniałe sukcesy w walce z partyzantami”⁴²⁷.

Wbrew temu, co podawano w latach siedemdziesiątych, Dirlewanger za działania na Białorusi nie otrzymał od Himmlera pierścienia SS⁴²⁸ ani honorowej szabli SS⁴²⁹, w przeciwieństwie do niektórych swoich podwładnych, np. Kurta Weissego⁴³⁰.

Jednostka stale się powiększała, rozkazem Heinricha Himmlera 10 sierpnia 1943 r. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” przekształcono w SS-Sonderregiment „Dirlewanger”. W efekcie SS-Sonderregiment miał mieć następującą strukturę:

- 1. sztab pułku piechoty (1 Stb. Inf. Rgts.) od 1 listopada 1941 r.,
- 1. sztab kompanii pułku piechoty, grupa B2 (1 Stbs Kp. Inf. Rgts. Zusammenstellung B2) od 1 marca 1943 r.,
- 3. sztab batalionu piechoty (tabory zaopatrzenia) (3 Stb. Inf. Btbs. Verpflegungs-u. Gepäcktross besp.) od 1 lutego 1942 r.,
- 9. kompania ochrony (9 Schütz. Kp.) od 1 lutego 1941 r.,
- 3. kompania karabinów maszynowych (3 M.G.Kp.c) od 22 stycznia 1943 r.

⁴²⁶ YV, JM 2088, ID 3672138, The personal file of Dirlewanger, 9 VIII 1943 r., b.p.; BAB, R/9361/III, t. 521445, Aktennotiz, 19 I 1944 r., k. 785; BAB, R/9361/III, t. 521445, k. 759 i 801.

⁴²⁷ W oryginale: „Dirlewanger selbst sie ein vorzüglicher und draufgängerischer Soldat gewesen und habe mit seiner Einheit hervorragende Erfolge bei der Partisanenbekämpfung gehabt” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1148).

⁴²⁸ Jak podaje P. Longerich na podstawie „Rozkazu o wręczeniu sygnetu z trupią główką” z 10 IV 1934 r., wszyscy dowódcy SS od Sturmführera w górę dostawali sygnety z trupią główką, jeśli wstąpili do organizacji przed 1933 r. i należeli do niej przez co najmniej dwa lata albo wstąpili po 30 I 1933 r. i byli członkami przez trzy lata, a także wszyscy dowódcy SS, którzy z uwagi na przynależność do Reichswehry i policji nie mogli wstąpić przed 30 I 1933 r., dostawali go po dwuletnim okresie członkostwa. Krąg dowódców SS, wg wytycznych Himmlera, miał nosić go „zawsze na palcu serdecznym lewej ręki. [...] Wręczenie sygnetu jest zewnętrzną oznaką wewnętrznej wartości, zyskanej dzięki walce i służbie, oraz wspólnoty, wypróbowanej i sprawdzonej przez lata lojalności Führerowi i jego wizji”. [...] Trupia główka przypomina nam, by w każdej chwili być gotowym poświęcić nasze indywidualne życie dla życia całej wspólnoty. Runy po drugiej stronie trupiej główki są świętymi symbolami naszej przeszłości, z którą na powrót się połączyliśmy [...] Sygnety otoczone jest liśćmi dębu, prastarego germańskiego drzewa”. Sygnety nie można było kupić i nie miał prawa „wpaść w ręce postronnych”, dlatego po śmierci esesmana lub jego odejściu z SS powinien zostać zwrócony Reichsführerowi SS i być przechowywany w specjalnym gabinecie na zamku w Wewelsburgu. Z kolei miecze honorowe Himmler wręczał jako prezenty wybranym dowódcom SS. „Wręczam ci miecz SS. Nigdy nie wyciągaj go bez potrzeby! Nigdy nie wkładaj go do pochwy bez honoru! Zachowaj swój honor tak bezwarunkowo, jak bezwarunkowo jesteś zobowiązany szanować honor innych i po rycersku bronić bezbronnych!”. Miecz można było „zachować w swoim klanie, jeśli nosiło się go przez całe życie bez hańby”. W innych przypadkach Himmler żądał jego zwrotu (więcej na temat symboli i prezentów Himmlera zob. P. Longerich, *Himmler...*, s. 353–367; K.D. Patzwall, *Der SS-Totenkopfring. Seine illustrierte Geschichte 1933–1945*, Norderstedt 2002).

⁴²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1509.

⁴³⁰ *Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 9 listopada 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP SS-Oberst-Gruppenführer – SS Standartenführer) Stand vom 9. November 1944*, Berlin 1944, s. 31; *Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 października 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP (SS-Obersturmbannführer und SS-Sturmabführer) Stand vom 1. Oktober 1944)*, Berlin 1944, s. 94.

Zgodnie z rozkazem umundurowanie i wyposażenie dla żołnierzy rekrutowanych spośród więźniów obozów koncentracyjnych miało być dostarczane z magazynów obozowych. Natomiast zaopatrzenie materialne (broń, sprzęty wojenne, konie itd.) członkowie jednostki powinni byli organizować we własnym zakresie w ramach łupów wojennych⁴³¹.

We wrześniu 1943 r. stan SS-Sonderregiment „Dirlewanger” wynosił 391 Niemców i 309 obcokrajowców, do tego należy doliczyć 25 Niemców i 8 obcokrajowców na urlopach oraz 62 Niemców i 15 obcokrajowców przebywających w szpitalach⁴³².

Pod koniec 1943 r. zostali przeniesieni z Łohojska w okolice Mińska. Według wspomnień Franza Stümpfla w Mińsku zakwaterowano ich w koszarach⁴³³. W liście do von Gottberga Dirlewanger napisał, że na rozkaz Himmlera 30 grudnia 1943 r. jednostkę wycofano z zadań frontowych. Mimo to jeszcze w lutym 1944 r. von Gottberg wykorzystywał do działań bojowych baterię pod dowództwem Steinhauera (1. Batterie Schutzmannschaft-Ari.-Abt. 56), w której było 58 żołnierzy. 26 lutego 1944 r. Dirlewanger poprosił von Gottberga, aby zwolnił jego ludzi i wysłał do Uzdzy⁴³⁴.

SS-Sonderregiment „Dirlewanger” podzielono na dwa bataliony – I (stacjonował w Uździe, dowodził nim SS-Hauptsturmführer Herbert Maier), i II – (w Sabalodje, pod komendą SS-Sturmbannführera Josefa Steinhauera)⁴³⁵. Sztab brygady, batalionu i pułku pozostały przy I Batalionie w Uździe⁴³⁶. Tam również stacjonowała 1. kompania⁴³⁷.

4.3 Odwrót z Białorusi (1944 r.)

Na początku stycznia 1944 r. Niemcy stopniowo spychali jednostki partyzanckie z linii frontu w kierunku zachodnim. Od stycznia do marca Wehrmacht informował o walkach z nimi i niszczeniu bunkrów, obozów zimowych i magazynów. Większość potyczek miała miejsce na środkowym odcinku frontu, na Białorusi. Do marca wyparto niemal wszystkie oddziały partyzanckie z terenów, na których toczyły się walki, w kierunku zachodnim. W efekcie w pobliżu Mińska powstały ogromne skupiska partyzanckie: na północ od Mińska – w okolicach Biehomli, Lepela, Uszacza; na południe – w rejonie Lubania, Słucka i w obwodach poleskim oraz pińskim⁴³⁸.

⁴³¹ BA Ludwigsburg, B162/21001, SS-Führungshauptamt, Kdo. Amt d. Waffen-SS, Org. Tgb. Nr. II/5868/43 geh, SS-Sonderkommando Dirlewanger, Berlin-Wilmersdorf, 10 VIII 1943 r., k. 11–12.

⁴³² H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 88–89.

⁴³³ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Franz Stümpfl, Grafenau, 25 VI 1976 r., k. 981.

⁴³⁴ BAB, R70 Sowjetunion/38, List Oskara Dirlewangera do Kurta von Gottberga, 26 II 1944 r., k. 421.

⁴³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252. Jeden z żołnierzy Dirlewangera – Walter Fentzahn – podał, że II Batalion utworzono w połowie 1944 r. (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 17).

⁴³⁶ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 92; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 11; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 47–48.

⁴³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48.

⁴³⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 429–430.

W lutym 1944 r. Himmler postanowił uzupełnić SS-Sonderregiment „Dirlewanger”. Pragnął, aby jednostka osiągnęła stan liczbowy tysiąc ludzi⁴³⁹. W związku z tym napisał do Wysokiego Dowódcy SS i Policji Rußland Mitte, SS-Gruppenführera von Gottberga: „Drogi Panie Gottberg, wydałem właśnie rozkaz oraz podjąłem środki, aby Batalion «Dirlewanger» ponownie osiągnął liczbę tysiąca żołnierzy. Proszę przekazać Panu Feldmarszałkowi Buschowi moje pozdrowienia oraz prośbę, aby Grupa Armii «Mitte» zaopatrzyła Batalion «Dirlewanger» w wystarczającą ilość broni oraz pojazdów. Batalion będzie przydatny także dla Grupy Armii «Mitte»”⁴⁴⁰.

W styczniu przygotowywano pierwsze transporty „ochotników” i „rekrutów” z obozów. Jednym z nich był Paul Dorn, przebywający od września 1943 r. w Auschwitz. Jak wspominał 2 lub 3 stycznia 1944 r. został stamtąd zwolniony, a jego obozowy pasiak zastąpił mundur SS. Razem z około trzystu innymi byłymi więźniami Auschwitz wysłano go do SS-Sonderregiment „Dirlewanger”. Jednocześnie przygotowywano transporty z innych obozów. Dorn pociągiem dotarł do Mińska, a stamtąd przewieziono go do Uzdy⁴⁴¹.

8 lutego 1944 r. stan jednostki wynosił 6 dowódców, 44 Unterführerów, 209 niemieckich żołnierzy i 201 hiwisów⁴⁴².

Waffen-SS nie zdołała wykonać rozkazu Himmlera. W związku z tym Himmler postanowił poszerzyć jednostkę o recydywistów oraz osoby aspołeczne. Wybrał wszystkich od 17 do 35 roku życia. Aby zrehabilitować się przez walkę na froncie, mieli zgłosić się do służby ochotniczo⁴⁴³. Himmler 19 lutego 1944 r. wydał specjalną instrukcję dla Głównego Dowództwa SS: „Życzę sobie, aby SS-Obersturmbannführer Dirlewanger osobiście wyszukał w obozach koncentracyjnych – spośród jednostek aspołecznych oraz recydywistów w wieku od 17 do 35, w pojedynczych przypadkach do 40 lat – tych, którzy zgłoszą się do walki na froncie, by się zrehabilitować. Wykluczeni zostają:

- 1) przestępcy polityczni,
- 2) osoby pełniące funkcje kluczowe dla pracy obozów koncentracyjnych.

Wszystkich szefów Urzędów Głównych, których sprawa dotyczy, proszę, by rozważyli problem i pamiętali, że każda jednostka najlepiej może zostać użyta właśnie na froncie, a jeśli nie da się uniknąć ofiar, lepiej, aby umierali ludzie obciążeni wyrokami kryminalnymi; a dzięki temu mogli zostać ocaleni niemieccy młodzieńcy. O sukcesie akcji mają zameldować trzej szefowie Urzędów Głównych, SS-Obergruppenführer Berger, SS-Obergruppenführer Pohl i SS-Obergruppenführer dr Kaltenbrunner. Za najważniejsze

⁴³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 142. W późniejszych latach podawano, że w tamtym czasie osiągnęli stan 3 tys. osób (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 141; BA Ludwigsburg, B 162/4250, b.d., k. 95). Z kolei 30 VI 1944 r. w skład SS-Sonderregiment „Dirlewanger” wchodziło 17 oficerów (Führerów), 87 podoficerów (Unterführerów) i 867 żołnierzy. Razem stanowiło to 971 ludzi.

⁴⁴⁰ *Persönlicher Stab Reichsführer-SS, Schriftgutverwaltung, Geheim 127*, za: R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 7.

⁴⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 78.

⁴⁴² H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 89.

⁴⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 95; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 91.

jednak uważam, aby Dirlewanger sam mógł obejrzeć i musztrować swoich ludzi w obozach. Liczbą graniczną przyjmowanych rekrutów jest 800”⁴⁴⁴.

Oskar Dirlewanger próbował nieustannie powiększać jednostkę. Pomimo możliwości pozyskania ośmiuset rekrutów z obozów koncentracyjnych, wciąż starał się o uzupełnienia, zwłaszcza spośród wyszkolonych żołnierzy⁴⁴⁵. 20 lutego 1944 r. Himmler wydał kolejny rozkaz: „Batalion Dirlewangera składa się z niemieckich mężczyzn, którzy zostali skazani za kłusownictwo. W sumie grupę tę możemy ocenić dobrze, a nawet bardzo dobrze – zarówno więźniów obozów koncentracyjnych, którzy nadawali się do jednostki; jak i byłych członków SS, którzy ze względu na odbywaną karę zostali powołani na front, by się zrehabilitować.

1. Podczas akcji bojowej dowódca ma prawo decydować o życiu i śmierci wszystkich członków batalionu.

2. Rehabilitacja kłusowników odbywa się bez udziału Sądu Najwyższego SS, a przy udziale SS-Obergruppenführera Bergera i SS-Gruppenführera Nebego w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy przez Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy. O rehabilitacji Sąd Najwyższy SS informuje SS-Obergruppenführer Berger.

3. Dowódca batalionu, SS-Obersturmbannführer Dirlewanger otrzymuje prawo, by decydować o życiu i śmierci więźniów obozów koncentracyjnych zarówno w kwaterze, jak i w garnizonie polowym.

4. Kłusownicy, którzy zostali zrehabilitowani, podlegają wymiarowi sprawiedliwości SS. Dopóki się nie zrehabilitują, Dirlewanger ma prawo decydować o ich życiu i śmierci zarówno w kwaterze, jak i garnizonie polowym.

5. Dawni członkowie SS do momentu zrehabilitowania się podlegają sądom SS”⁴⁴⁶.

⁴⁴⁴ W oryginale: „Ich wünsche, daß aus den Asozialen und Berufsverbrechern in den Konzentrationslagern von den Altersstufen zwischen 17 und 35 Jahren, in Einzelfällen bis 40 Jahren, durch SS-Obersturmbannführer Dirlewanger selbst diejenigen herausgesucht werden, die sich zu einem Fronteinsatz zum Zwecke ihrer Rehabilitierung freiwillig melden. Ausgeschlossen davon sind: 1. politische Verbrecher, 2. Schlüsselkräfte in Rüstungsbetrieben der KL.

Alle beteiligten Hauptamtschefs bitte ich zu erwägen und nicht zu vergessen, daß jeder Mann an der Front den besten Einsatz hat, und daß es besser ist, schon Blutopfer gebracht werden müssen, daß vorbelastete Menschen sterben und dafür vielleicht mancher gute im Knabealter stehende deutsche Junge geschont werden kann. Der Erfolg ist mir durch die drei Hauptamtschefs, SS-Obergruppenführer Berger, SS-Obergruppenführer Pohl und SS-Obergruppenführer Dr. Kaltenbrunner gemeinsam zu melden. Für ausschlaggebend halte ich aber, daß Dirlewanger in den Lagern selbst die Männer sehen und mustern kann. Höchstzahl der zu stellenden ist 800 Mann” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, Der Reichsführer-SS, RF/M. 35/26/44g, Feld-Kommandostelle, 9 II 1944 r., k. 24; BAB, NS 19/1, Der Reichsführer-SS, RF/M. 35/26/44 G,b,d., k. 18).

⁴⁴⁵ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 93.

⁴⁴⁶ W oryginale: „Das Einsatz-Batl. Dirlewanger setzt sich zusammen aus deutschen Männern, die wegen Wildern vorbestraft sind. Dieser Stamm ist insgesamt als gut bis sehr gut zu bezeichnen; aus KL-Häftlingen, die für den Einsatz geeignet sind; aus früheren Angehörigen der SS, die nach Strafverbüßung zur Rehabilitierung an der Front eingesetzt werden.

1. Im Kampfeinsatz hat der Kommandeur über alle Angehörigen dieses so gesondert zusammengesetzten Bataillons das Gerichtsrecht über Leben und Tod.

2. Der Rehabilitierung der früheren Wilderer geschieht ohne Mitbeteiligung des Hauptamtes SS-Gericht auf dem Wege über SS-Obergruppenführer Berger und SS-Gruppenführer Nebe im

Jako że jednostka wciąż się rozrastała, Himmler w lutym 1944 r. zdecydował o przydzieleniu lekarza polowego. Do tej pory pomoc medyczną nieśli sam Dirlewanger i sanitariusz Engelage. Dirlewanger już jesienią 1943 r. zabiegał o doktora Heinza Hartlieba, z którym zetknął się jeszcze w Mohylewie. W marcu 1944 r. Hartlieb został oficjalnie lekarzem SS-Sonderregiment „Dirlewanger” i towarzyszył Dirlewangerowi aż do walk pod Budapesztem⁴⁴⁷. Wielu żołnierzy podało, że lekarz SS w stopniu SS-Sturmann został skierowany do jednostki karnie za sprzeniewierzenie i w ten sposób otrzymał szansę rehabilitacji⁴⁴⁸. Nie mógł to być jednak doktor Hartlieb, ponieważ od września 1940 r. pełnił funkcję lekarza frontowego w batalionach policyjnych, a następnie zarządzał szpitalem w Mohylewie. Nigdzie też nie znalazłam wzmianek, aby został ukarany i zdegradowany. W 1943 r. pod rozkazy Dirlewangera wysłano także dwóch dentystów SS w ramach kary za „podżeganie do aborcji” (Walter Zeppenfeld) i „pijaństwo” (Walter Escher)⁴⁴⁹.

14 marca 1944 r. Dirlewanger zwrócił się do Himmlera, aby do jednostki wcielić skazanych z obozu karnego SS i policji w Matzkau (Maćkowach) koło Gdańska (SS und Polizei Strafvollzugslager Danzig-Matzkau)⁴⁵⁰. Esesmani i policjanci trafiali tam m.in. za dezercje, homoseksualizm, defetyzm, oszustwa, kradzieże, a nawet zabójstwa. Dirlewanger umotywował prośbę tak: „Jednostka podczas ciągłych walk na froncie i z bandami partyzanckimi poniosła dotkliwe straty, tak że kompaniom brakuje ponad dwóch trzecich sił.

Reichssicherheitshauptamt durch das Reichsjustizministerium. Von der erfolgten Rehabilitierung erhält das Hauptamt SS-Gericht Mitteilung durch SS-Obergruppenführer Berger.

3. Über die KL-Häftlinge erhält der Kommandeur des Batl., SS-Obersturmbannführer Dirlewanger, die Gerichtsbarkeit mit dem Recht über Leben und Tod auch im Ruhequartier und der Feldgarnison.

4. Die Wildere unterstehen nach ihrer Rehabilitierung der SS-Gerichtsbarkeit. Solange sie noch nicht rehabilitiert sind, hat der Kommandeur auch im Ruhequartier und in der Feldgarnison das Recht über Leben und Tod.

5. Zur Rehabilitierung eingesetzte ehemalige SS-Männer unterliegen im Ruhequartier und in Feldgarnison der SS-Gerichtsbarkeit” (YV, JM 2082, ID 3669432, Der Reichsführer SS RF/M, 35/26/44 g, 20 II 1944 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 142–143).

⁴⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Niederschrift, Dr. Med. Heinz Hartlieb, Wien, 28 II 1964 r., k. 1029.

⁴⁴⁸ W oryginale: „Das Einsatz-Bataillon Dirlewanger [...] hat bisher alle seine schweren Einsätze ohne Arzt durchgeführt. Ich bitte dafür zu sorgen, daß das Batl. Möglichst rasch einen Arzt bekommt. Es kann dies auch ein Arzt sein, der sich bei diesen Einsatz von irgendeiner Strafe rehabilitiert” (BAB, NS 19/1, Der Reichsführer SS RF/M, 35/26/44g, 19 II 1944 r., b.p.). Friedrich Walter wspomniał, że lekarz, którego skierowano karnie do jednostki, wg plotek został zdegradowany. Nie pamiętał jednak za co (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 625).

⁴⁴⁹ Dentystów SS skierowano z powodu „mißlungener Anstiftung zur Abtreibung”, „Volltrunkenheit” (H.P. Klausen, *Antifaschisten...*, s. 93; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, [b.d.] k. 148; zob. również aneks 1).

⁴⁵⁰ Obóz karny SS i policji w Matzkau (dalej będę stosować tę nazwę) był największą tego typu placówką w III Rzeszy. Funkcjonował od 1939 r. Od 21 VII 1941 r. podlegał Głównemu Urzędowi Sądownictwa SS (Hauptamt SS-Gericht). Wysyłano do niego skazańców z SS oraz policji, ponieważ władze uważały, przebywanie skazanych esesmanów z innymi osadzonymi za niepożądane. Z Matzkau wysyłano ich do jednostek karnych, takich jak jednostka pod rozkazami Oskara Dirlewangera, czy SS-Fallschirmjäger 500. Tylko w 1942 r. do jednostek specjalnych trafiło 1100 osadzonych z tego obozu. Podobne placówki funkcjonowały w Berlinie-Ludwigsfelde, Dachau, łotewskim Salaspil, Mosbach (w Badenii-Wirtembergii) oraz Allach pod Monachium (więcej na temat obozu w Matzkau: J. Daniluk, *SS w Gdańsku*, Gdańsk 2013, s. 139–152).

Uzupełnienie jednostki przez ośmiuset rekrutów z obozów koncentracyjnych nie oznaczałoby zwiększenia siły uderzeniowej jednostki przez następne 3–4 miesiące, ponieważ ludzi tych trzeba najpierw przeszkolić, a potem przez dłuższy czas muszą dodatkowo podlegać szczegółowej obserwacji. Przeniesieni do tej pory do jednostki ludzie nie gwarantują odpowiednich rezerw.

Proszę więc o wydanie rozkazu przeniesienia skazanych, którzy po odbyciu kary lub po jej częściowym odbyciu w Obozie Karnym SS i Policji zostali skierowani do Oddziału Próbnego w Pradze, a po czterotygodniowym przeszkoleniu byli przenoszeni na próbę tutaj.

Tak samo proszę o rozwiązanie Oddziału Roboczego Bobrujsk i przekazanie mężczyźni z bronią i wyposażeniem – z wyjątkiem niekaranych członków SS – aby mogli wykazać swoją przydatność w walce z wrogiem.

Moja prośba wynika także z obserwacji, które potwierdzają, że członkowie jednostki mimo całej swej różnorodności, dzięki odpowiedniemu żołnierskiemu wyszkoleniu i odporności psychicznej, w większości okazali się dobrymi żołnierzami.

Odpowiednie wychowanie i wyszkolenie, uwzględniające zebrane dotąd bogate doświadczenia zagwarantowałyby członkom Oddziału Próbnego w Pradze i Oddziału Roboczego Bobrujsk możliwość rehabilitacji w walce. W przypadku Oddziału Roboczego Bobrujsk możliwość rehabilitacji nie jest zapewniona, ponieważ jego członkowie zajmują się głównie pracami budowlanymi. Militarne sukcesy tej jednostki pozostają jak dotąd nieznane⁴⁵¹. Swoj cel osiągnął i do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” 24 września 1944 r. trafiło 1500 więźniów z obozu w Matzkau⁴⁵². Wzięli udział w walkach w Warszawie.

⁴⁵¹ W oryginale: „Die Einheit hat im Front- und Bandeneinsatz laufend empfindliche Verluste, so dass den Kompanien mitunter mehr als zwei Drittel ihrer Gefechtsstärke und damit der Schlagkraft fehlte.

Die befohlene Auffüllung der Einheit durch 800 Männer aus den KL bedeutet mindestens für die nächsten 3 bis 4 Monate keine Erhöhung der Schlagkraft, weil diese Männer zunächst ausgebildet und sodann längere Zeit noch schärfstens überwacht werden müssen. Der laufend benötigte Ersatz ist jedoch mit einzelnen nach hier zur Bewährung versetzten Männern nicht gegeben.

Es wird daher gebeten, befehlen zu wollen, die nach Verbüßung ihrer Strafe bzw., Teilstrafe aus dem Strafvollzugslager der SS und Polizei zur Bewährungsabteilung nach Prag entlassenen Männer nach kurzfristiger vierwöchentlicher Ausbildung von dort zur Bewährung nur nach hier zu versetzen.

Desgleichen wird gebeten, die Arbeitsabteilung der Waffen-SS in Bobruisk aufzulösen und die Männer – ausgenommen die unbestraften SS Angehörigen – mit Waffen und Ausrüstung zwecks Bewährung vor dem Feinde nach hier zu überstellen.

Die Bitte wird damit begründet, dass die Einheit trotz der Eigenart ihrer Zusammensetzung bisher stets bewiesen hat, dass die Angehörigen aufgrund soldatisch und psychologisch richtiger Führung und Erziehung zum grössten Prozentsatz zu brauchbaren Soldaten und Kämpfern herangebildet wurden.

Es besteht somit die Gewähr, den Angehörigen der Bewährungs-Abt. Prag und der Arbeitsabteilung Bobruisk durch zweckensprechende Erziehung und Ausbildung, unter Berücksichtigung der bisher im Einsatz gesammelten reichen Erfahrungen, die Möglichkeit einer unter harten Bedingungen zu verdienenden Bewährung zu geben. Bei der Arbeitsabteilung Bobruisk ist diese Möglichkeit nicht oder mindestens nicht ausreichend gegeben, weil diese Männer dort in der Hauptsache mit Bauarbeiten betraut werden. Militärisch beachtliche Erfolge dieser Einheit sind bisher nicht bekannt geworden” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, Dr. Dirlewanger SS-Obersturmbannführer an den Chef des SS-Hauptamts, 14 III 1944 r., k. 19; BAB, NS 19/1, List, 14 III 1944, k. 30).

⁴⁵² YV, JM 2085, ID 3670809, Document concerning recruitment of 1500 criminals from Matzkau to Dirlewanger's unit, 20 IX 1944 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153 (zob. aneks 14).

Dirlewanger zdołał sobie również taktycznie podporządkować oddziały cudzoziemskie, których żołnierze nie byli wcześniej karani, np. 450. Turkmeński Batalion Grenadierów⁴⁵³.

18 marca 1944 r. Dirlewanger przygotował listę zawierającą 337 nazwisk członków swojej jednostki (00512) z podaniem o rehabilitację i wysłał ją do Urzędu Głównego SS⁴⁵⁴. Również w marcu 1944 r. złożono wniosek o przyznanie czternastu Krzyży Żelaznych II klasy żołnierzom SS-Sonderregiment „Dirlewanger”⁴⁵⁵.

Jednostka wciąż potrzebowała uzupełnień. 20 marca 1944 r. SS-Obergruppenführer Berger zwrócił się do Himmlera o przekazanie Dirlewangerowi skazanych i osadzonych w więzieniach esesmanów: „SS-Obersturmbannführer dr Dirlewanger złożył załączony wniosek z prośbą, która jest bliska sercu Reichsführera SS. [...]”

Jakiś czas temu zawiadomiono mnie, że w pewnym zakładzie w miejscowości Marienfelde w więziennictwie są zatrudnieni byli esesmani [...]

Chciałbym zaproponować, aby wszyscy ci esesmani [...] dołączyli do Dirlewangera”⁴⁵⁶.

17 kwietnia 1944 r. z obozu w Sachsenhausen skierowano do jednostki Dirlewangera kolejny transport z 27 więźniami. Jeden z osadzonych, Norweg Odd Nansen, napisał: „Wczoraj wyprowadzono dużą grupę recydywistów. Zostali zwolnieni, aby wysłać ich na front. Zbrodniarze i hołota są teraz pozdrawiani jako towarzysze. Wręczano im prezenty i kwiaty, a przed odjazdem filmowano ich przy głównym wejściu. Mordercy i skazani na śmierć, niebezpieczni wrogowie społeczeństwa – teraz są towarzyszami, którzy powinni walczyć za wielką ojczyznę i niemiecki honor!”⁴⁵⁷.

Aż do połowy 1944 r. jednostka Dirlewangera działała na Białorusi i zajmowała się akcjami antypartyzanckimi, zabezpieczaniem prac polowych i pacyfikowaniem wsi.

Operacja „Regenschauer” i „Frühlingsfest”

W pierwszej połowie 1944 r. przeprowadzono operacje antypartyzanckie „Regenschauer” („Przelotny Deszcz”), trwającą od 11 do 16 kwietnia, i „Frühlingsfest” („Święto Wiosny”), która stanowiła kontynuację „Regenschauer”. Celem pierwszej było przygotowanie okrążenia w strefie Uszcz. Następnie w ramach „Frühlingsfest” przeprowadzono skoncentrowany atak na uwięzione w kotle jednostki partyzanckie. W akcjach tych wyróżniła się jednostka dowodzona przez Bronisława Kamińskiego.

⁴⁵³ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 10.

⁴⁵⁴ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 90.

⁴⁵⁵ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS-und Polizeiführer Rußland Mitte und Weißruthenien Abt. II/33,30 b/44, Verleihung des EK.2.Klasse, 1 IV 1944 r., k. 209.

⁴⁵⁶ W oryginale: „SS-Obersturmbannführer Dr. Dirlewanger legt beiliegenden Antrag mit der Bitte vor, ihn Reichsführer-SS warm an Herz legen zu wollen. [...] Vor einiger Zeit wurde mir mitgeteilt, dass in einem Werk in Marienfelde ehemalige SS-Männer im Strafvollzug eingesetzt sind. [...] Ich möchte Reichsführer-SS vorschlagen, alle diese SS-Männer [...] zu Dirlewanger in Marsch zu setzten” (YV, JM 2088, ID 3671956, Recruitment from Waffen-SS to Dirlewanger's unit, 20 III 1944 r., b.p.).

⁴⁵⁷ W oryginale: „Gestern zog ein großer Trupp BV-Leute hier weg. Sie wurden entlassen, um zur Front zu ziehen. Schwerverbrecher und Pack werden jetzt unter Ehrenbezeichnungen und Kameradschaftsgesten eingezogen. Es wurden ihnen Geschenke und Blumen überreicht, und vor der Abreise wurden sie vor dem Haupteingang gefilmt. Mörder und zum Tode Verurteilte, gefährliche Feinde der Gemeinschaft – jetzt sind sie Kameraden und sollen für das große Vaterland und die deutsche Ehre kämpfen!” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 90).

W kotle zamknięto 16 brygad partyzanckich, czyli 17 tys. ludzi pod dowództwem Łobanoka. W okrążeniu znalazło się również ok. 100 tys. cywilów. Partyzantom zrzucono broń i amunicję, ale ich położenie było bardzo trudne. Dowódca jednego z uwięzionych oddziałów – Sadczykow – meldował: „Pierścień okrążenia zaciska się. Brakuje amunicji, jest wielu rannych. Jeśli Armia Czerwona nie przyjdzie z pomocą w ciągu 2–3 dni, pułkowi grozi nieuchronna klęska. Proszę o zgodę na wyrwanie się z okrążenia w kierunku Mołodeczna–Baranowicz”⁴⁵⁸.

23 kwietnia częściowo załamała się linia obrony partyzantów, którzy w panice uciekali z pozycji. Meldowano o barbarzyńskich metodach stosowanych przez niemieckich żołnierzy, którzy „na przedzie własnych napierających oddziałów prowadzili jako tarcze ochronne pojmanych cywilów, kobiety, starców i dzieci”⁴⁵⁹. Dokładnie tak samo niemieckie wojska postępowały tłumiąc powstanie warszawskie w 1944 r., gdy pędzono ludność cywilną przed nacierającymi na barykady oddziałami.

29 kwietnia Niemcy przełamali lewe skrzydło i parli naprzód. Dzień później podjęto decyzję o przerwaniu okrążenia od strony zachodniej i południowo-zachodniej. W maju 1944 r. przestało istnieć zgrupowanie partyzanckie strefy Połock–Uszcz⁴⁶⁰.

Operacja „Kormoran”

Oddziały 3. Armii Pancernej, 4. Armii, jednostki SS i policji oraz bataliony wschodnie przystąpiły do niej 22 maja 1944 r. Niemcy, nie mając dokładnych danych na temat liczby partyzantów okrążonych w rejonie Behomli i Lepela, założyli, że jest ich tam od 15 tys. do 16 tys. W rzeczywistości przebywało tam 21 brygad, czyli ok. 22 tys. osób⁴⁶¹.

Otoczone jednostki nie miały wspólnego dowództwa. Dziesięcioma lokalnymi brygadami kierował Maczulski, ale inne oddziały nie chciały mu się podporządkować⁴⁶². W kotle znalazły się m.in. Brygada „Szturmowaja”, im. Frunzego⁴⁶³, „Żeleznik” (dowódca Titkow), Brygada Kifłowa, Celiszczewskiego-Pietrowicza, Kuksienoka, Misunowa, Smoleńskiego, oddziały Romanowa, Aleksieja, Łobanoka, Brygada „Dubow”, oddział „Gwardieje” (należący do Brygady „Za Rodinu”) i inne⁴⁶⁴.

Sytuacja partyzantów była tragiczna, panował głód, brakowało amunicji i broni. Niemcy stopniowo posuwali się naprzód. Opanowali wszystkie okoliczne miejscowości i drogi. Siedliska partyzanckie były ostrzeliwane przez samoloty i artylerię.

W nocy z 15 na 16 czerwca zamknięte w kotle jednostki próbowały się wydostać z okrążenia, kilka z powodzeniem. Straty po ich stronie były olbrzymie. Niemcy podali następujący bilans operacji „Kormoran”: 7697 zabitych, 5286 wziętych do niewoli, 342 zlikwidowane obozy partyzanckie i 900 zniszczonych bunkrów⁴⁶⁵.

⁴⁵⁸ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 435.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, s. 435.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, s. 436–437.

⁴⁶¹ *Ibidem*, s. 438.

⁴⁶² *Ibidem*, s. 438.

⁴⁶³ Michail W. Frunze, ur. w 1885 r., zm. w 1925 r., dowódca wojskowy Armii Czerwonej oraz działacz bolszewicki (więcej: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Frunze-Michail-W;3902934.html>, dostęp 5 X 2017).

⁴⁶⁴ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 438–441.

⁴⁶⁵ *Ibidem*, s. 444.

Sukces operacji „Kormoran” nie trwał długo. W połowie czerwca 1944 r. niemieckie jednostki operujące na tych terenach zostały zamknięte w okrążeniu przez Armię Czerwoną.

Podsumowanie walk na Białorusi w 1944 r.

Szacuje się, że podczas działań na Białorusi jednostka Dirlewangera spaliła około 150–200 wsi i zabiła około 120 tys. ludzi⁴⁶⁶. Paweł Beljagow – hiwis walczący w kompanii wschodniej pod rozkazami Dirlewangera – wspominał po wojnie: „Przez tę formację SS na obszarze Białorusi zostało zniszczonych przeszło sto zamieszkałych osad razem z mieszkańcami”⁴⁶⁷.

Od 15 kwietnia 1944 r. SS-Sonderregiment „Dirlewanger” dysponował własną Kompanią Rezerwową, którą dowodził SS-Untersturmführer Zimmermann. Kompania stacjonowała w Krakowie.

W maju 1944 r. do jednostki wcielono kolejnych więźniów przysyłanych z obozów koncentracyjnych. Z obozu w Sachsenhausen wysłano 287 osób, natomiast z Auschwitz – 182, również z Buchenwaldu przekazano transport z nieznaną liczbą osób⁴⁶⁸. W czerwcu do Uzdy trafiło kolejnych 700 rekrutów.

Jeszcze podczas działań na Białorusi pod rozkazy Dirlewangera przydzielono batalion Azerbejdżański, 1. Wschodniomuzułmański Pułk SS liczący prawie 800 ludzi (1. Ostmuselmanische SS-Regiment⁴⁶⁹) oraz 1. Fiński Pułk Policji SS (1./Finnische SS-Polizeiregiment)⁴⁷⁰. Później dwa pierwsze, pod rozkazami Dirlewangera, wzięły udział w tłumieniu powstania warszawskiego.

Trasa odwrotu jednostki z Białorusi wiodła z Mińska do Lidy, gdzie stoczyła ciężkie walki z Armią Czerwoną. Część SS-Sonderregiment „Dirlewanger” pod dowództwem Dirlewangera miała za zadanie zabezpieczenie i obronę odcinka na południe od Lidy. Dzięki jego działaniom część sił niemieckich przebywających na tamtym odcinku mogła wycofać się do Grodna praktycznie bez strat⁴⁷¹.

W trakcie odwrotu przez Grodno i Łomżę, żołnierze Dirlewangera mieli odpocząć i zregenerować siły na terenie Prus Wschodnich, w obozie szkoleniowym w Orzyszu. W tym

⁴⁶⁶ Prasa podawała nawet, że tyle wsi jednostka Dirlewangera spaliła i jednocześnie zabiła tak wysoką liczbę cywilów jedynie w ciągu 1943 r. w okolicy Mohylewa i Mińska. Jak na jeden rok działalności są to dane mocno przesadzone. Publikowane były przez sowiecką propagandową gazetę „Prawda” (BA Ludwigsburg, B 162/16634, *Hohe Strafen für Kollaborateure*, „Die Welt”, 5 XII 1968, k. 5). Według różnych szacunków tyle ofiar pochłonęły wszystkie akcje jednostki na Białorusi od 1942 do 1944 r.

⁴⁶⁷ W oryginale: „Durch diese SS-Formation wurden auf dem Gebiet von Weißrußland mehr als hundert bewohnte Siedlungen mit ihren Einwohnern vernichtet” (BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 112).

⁴⁶⁸ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 91.

⁴⁶⁹ Na czele 1. Wschodniomuzułmańskiego Pułku SS stanął początkowo Obersturmbannführer Andreas Meyer-Mader (więcej na ten temat: Ch. Bishop, *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS 1940-1945*, Warszawa 2005).

⁴⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 8; R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 11.

⁴⁷¹ BAB, R/9361/III, t. 521445, Begründung und Stellungnahme des Zwischen vorgesetzten, 10 IX 1944 r., k. 756.

czasie jednostka miała zostać zreorganizowana i rozszerzona do brygady (SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”). Jednak pod względem siły bojowej, wg wspomnień Alberta Venderbuscha, pozostali pułkiem składającym się z dwóch batalionów⁴⁷². Faktycznie tworzyły ją dwa pułki złożone z trzech batalionów⁴⁷³.

30 i 31 lipca 1944 r. odbyła się narada w kwaterze głównej Reichsführera SS w Kruklankach. Wzięli w niej udział gen. płk Heinz Guderian (nowo mianowany szef OKH), SS Obergruppenführer Erich von dem Bach-Zelewski i Bronisław Kamiński. Prawdopodobnie towarzyszył im Oskar Dirlewanger, na co wskazuje depesza Himmlera z 4 sierpnia 1944 r. (w tym czasie SS-Sonderregiment „Dirlewanger” znajdował się w rejonie Olecka). Himmler napisał w niej o „niedawnym osobistym” spotkaniu⁴⁷⁴. Nie ma pewności, o czym dyskutowano, ale jest prawdopodobne, że dotyczyło niestabilnej sytuacji w Warszawie. Kilka dni wcześniej – 27 lipca – w odpowiedzi na informacje dochodzące z Warszawy Hitler komendantem wojennym miasta mianował Generalleutnanta (gen. por.) Reinera Stahela⁴⁷⁵.

⁴⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 136.

⁴⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 2 AR 1140/60, 5 XII 1960 r., k. 52.

⁴⁷⁴ BAB, R/9361/III t. 521445, Pismo Reichsführera SS Himmlera do SS-Standartenführera Dirlewangera z rozkazem, by niezwłocznie dołączył do dowodzonego przezeń pułku szturmowego SS skierowanego do stłumienia powstania warszawskiego, 4 VIII 1944 r., b.p. Depeszę przytaczam w rozdziale dotyczącym powstania warszawskiego.

⁴⁷⁵ Reiner Stahel, ur. 15 I 1892 r. w Bielefeld, służył w Armii Cesarstwa Niemieckiego podczas I wojny światowej. Od 1943 r. był komendantem Rzymu, w lipcu 1944 r. został komendantem Wilna, a następnie komendantem wojskowym Warszawy. Po wojnie przebywał w niewoli radzieckiej, gdzie w 1955 r. zmarł (więcej na jego temat: T. Sawicki, *Wyrok na miasto. Berlin i Moskwa wobec Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1993; T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie. Niemcy i ich sojusznicy w walce z powstaniem warszawskim*, Warszawa 2010).

5. Udział w tłumieniu powstania warszawskiego

Wybuch powstania warszawskiego nie był dla Niemców zaskoczeniem. Wywiad od dawna informował, że Armia Krajowa może przystąpić do walki. Pod koniec lipca 1944 r. Generalleutnant (gen. por.) Reiner Stahel i SS-Brigadeführer Paul Geibel¹ zarządzili w swoich oddziałach stan gotowości bojowej². Gdy rozpoczęło się powstanie, niemiecki garnizon liczył około 13 tys. żołnierzy, w tym:

- 5600–6000 żołnierzy Wehrmachtu,
- 4300 osób w jednostkach SS i policji,
- około 3 tys. żołnierzy naziemnej obsługi lotnictwa.

W Warszawie znajdowały się również baterie artylerii przeciwlotniczej i oddziały zadywania mostów, wchodzące w skład stacjonującego tu 80. Pułku 10. Brygady Artylerii Przeciwlotniczej. Miasto było podzielone na tzw. bloki obronne: „A”, „B”, „C”, „D” (Warszawa lewobrzeżna) i „E” (Praga). Każdy z nich miał określone dowództwo, podporządkowanie, przydział środków i sił oraz własny system zaopatrzenia w żywność i amunicję³. Jednostki Wehrmachtu stacjonowały przede wszystkim na Żoliborzu, Bielanach, Okęciu i w tzw. dzielnicy rządowej (rejon pl. Piłsudskiego i Krakowskiego Przedmieścia). W większości były rozrzucone po całej Warszawie, zwłaszcza przy głównych arteriach komunikacyjnych. W dzielnicy policyjnej, czyli w al. Szucha, w Śródmieściu Południowym oraz na Mokotowie koncentrowały się oddziały SS i policji⁴. Ponadto Warszawa w momencie wybuchu powstania znajdowała się w rejonie działań niemieckiej 9. Armii, którą dowodził Nikolaus von Vormann⁵.

¹ Paul Otto Geibel, ur. 10 VI 1898 r. w Dortmundzie, od 1931 r. członek NSDAP, a od 1938 r. SS. Po śmierci Franza Kutschery Himmler 3 III 1944 r. mianował go dowódcą SS i policji na dystrykt warszawski. W momencie wybuchu powstania warszawskiego kierował obroną dzielnicy policyjnej. Po wojnie został w Polsce skazany na dożywotnie więzienie, w którym w 1961 r. popełnił samobójstwo (więcej na ten temat: *Zbrodnie okupanta w czasie powstania warszawskiego w 1944 r. (w dokumentach)*, Warszawa 1962; A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1957).

² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 99.

³ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 9.

⁴ A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944...*, s. 42–43.

⁵ Nikolaus von Vormann, ur. 24 XII 1895 r. w Nowym Mieście Lubawskim, zm. 26 X 1959 r. w Berchtesgaden. Od 28 VI 1944 r. dowodził 9. Armią (więcej na ten temat: J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1984).

Przez miasto nieustannie przemieszczały się oddziały frontowe, takie jak 3. Dywizja Pancerna SS „Totenkopf”, 1. Dywizja Pancerno-Spadochronowa „Hermann Göring” i 5. Dywizja Pancerna SS „Wiking”⁶.

Z kolei Armia Krajowa do rozpoczęcia walki nie była przygotowana. Według Jerzego Kirchmayera „ogólny stan broni i amunicji w chwili zaalarmowania Okręgu Warszawskiego mógłby wystarczyć do normalnego uzbrojenia około 3500 żołnierzy, czyli mniej więcej 70 plutonów powstańczych na przeciąg około 2 dni walki, gdyby nie braki w ciężkiej broni piechoty oraz zupełny brak artylerii polowej i przeciwlotniczej i prawie zupełny brak broni przeciwpancernej. Posiadane uzbrojenie wystarczyło na około 10 proc. stanu bojowego Okręgu Warszawskiego, zmobilizowanego faktycznie w godzinie «W» (36 500 żołnierzy). Resztę, czyli 90 proc., trzeba było traktować jako bezbronną rezerwę personalną”⁷.

W pierwszych walkach wzięło udział około 23 tys. żołnierzy, mimo że AK dysponowała około 50 tys. ludzi. Jedynie około 10 proc. było uzbrojonych, niemal wyłącznie w broń krótką. Do żołnierzy AK dołączyły jednostki Narodowych Sił Zbrojnych (według różnych szacunków od 740 do 3500 żołnierzy), Armii Ludowej i Związku Walki Młodych (od 270 do 800), Korpusu Bezpieczeństwa (600 do 700), Polskiej Armii Ludowej (od 120 do 500); ponadto czynny udział w powstaniu wzięła ludność cywilna⁸. Dowódca AK stwierdził: „dając żołnierzom do ręki po karabinie, pistolecie lub dwa granaty pod koniec lipca mogliśmy 70 proc. z nich uzbroić”⁹. Płk Antoni Chruściel „Monter”, uważał że posiadane środki wystarczą na 2–3 dni walki, a w obronie można wytrwać nawet do dwóch tygodni. Przekonywał, że chęć odwetu zastąpi powstańcom broń. Na odprawie dowódców obwodów rozkazał „rzucić do walki wszystkie siły, uzbrajając powstańców nieposiadających broni w siekiery, kilofy i łomy”¹⁰. Przez cały sierpień 1944 r., aż do upadku Starówki, nie mając żadnych odwodów, snuł nierealne plany „kompletnego wyrzucenia Niemców z miasta”¹¹.

Powstanie warszawskie miało rozpocząć się we wtorek, 1 sierpnia 1944 r. o godzinie „W” (17.00). W niektórych punktach walki wybuchły kilka godzin wcześniej. W rejonie pl. Napoleona (obecnie pl. Powstańców Warszawy) pierwsze strzały padły o 16.30. Jeszcze wcześniej, bo już około 13.50, przystąpiono do działania na Żoliborzu¹². O 16.30 Paul Geibel zarządził alarm, a gen. Stahel nakazał wzmocnić załogi ważnych obiektów, np. Poczty Głównej. Pół godziny po wybuchu powstania Stahel nadał następujący meldunek do Himmlera: „W Warszawie wybuchły rozruchy. Kilka posterunków policyjnych zostało zaatakowanych. Tak samo i poczta. Dotychczas ma się tu, jak się zdaje, do czynienia z komunistycznymi buntownikami, ponieważ noszą oni czerwone opaski”¹³.

⁶ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 100.

⁷ J. Kirchmayer, *Powstanie...*, s. 165.

⁸ A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944...*, s. 35.

⁹ J.M. Ciechanowski, *Pierwsza relacja gen. Bora-Komorowskiego o AK i powstaniu warszawskim*, „Zeszyty Historyczne” 1979, nr 49, s. 49.

¹⁰ A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944...*, s. 12–13; J. Kirchmayer, *Powstanie...*, s. 160.

¹¹ J. Sidorowicz, *Powstanie warszawskie – bez niedomówień*, „Pro Memoria” nr 5, 2004 [w:] *Kulisy katastrofy Powstania Warszawskiego 1944. Wybrane publikacje i dokumenty*, Nowy Jork 2009, s. 30.

¹² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 102.

¹³ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 22.

O 20.15 gen. Stahel ogłosił stan oblężenia w Warszawie, tym samym przejmując formalnie władzę wykonawczą nad wszystkimi niemieckimi jednostkami wojskowymi, policją, SS i urzędami administracji cywilnej. Jednak posunięcia niemieckie nie przyniosły skutku, a sam Stahel został zablokowany przez powstańców w dzielnicy rządowej.

Zadanie stłumienia powstania, Adolf Hitler powierzył Heinrichowi Himmlerowi, a nie nowo mianowanemu naczelnemu dowódcy na wschodzie, gen. Heinzowi Guderianowi¹⁴. Gdy wybuchło powstanie warszawskie Himmler przybył ze swojej kwatery w Grossgarten w Prusach Wschodnich do Poznania¹⁵. Na spotkaniu z oficerami armii wspominał, że powiedział Hitlerowi: „Mein Führer, mamy kłopoty. Z historycznego punktu widzenia to, co zrobili Polacy, jest błogosławieństwem. Po pięciu, sześciu tygodniach wycofamy się. Ale wtedy Warszawa, stolica, serce tego dawniej 17-milionowego narodu będzie zniszczona, narodu, który powstrzymywał nas od marszu na wschód przez 700 lat i stał nam na drodze od czasu pierwszej bitwy pod Tannenbergiem. Wtedy polski problem przestanie być problemem historycznym dla naszych dzieci, a także dla nas samych”¹⁶. Swoją wypowiedź podsumował następująco: „Wydałem rozkaz, że Warszawa ma być doszczętnie zburzona. Możecie teraz, panowie, pomyśleć, że jestem straszliwym barbarzyńcą. Jak panowie chcecie: owszem, jestem nim, jeśli muszę nim być. Rozkaz brzmiał: każdy dom należy podpalić i wysadzić w powietrze”¹⁷. Dodał też: „Tych kilka sztabów, które rzeczywiście muszą gdzieś funkcjonować, może bez przeszkód przenieść się do piwnic”¹⁸.

2 sierpnia gen. Stahel poinformował, że powstańcy najpierw atakują mniejsze, a potem coraz większe punkty oporu, i są „dobrze zorganizowani i wyszkoleni”. Stwierdził też: „oswobodzenie miasta wydaje się możliwe tylko przy użyciu znacznych sił sprowadzonych z zewnątrz” oraz, że „wzmocnienie z zewnątrz należy koniecznie wyposażać w saperskie wojska szturmowe, miotacze płomieni, działa piechoty, moździerze, środki zapalające do podpalania domów, jak również siekiery do rozbijania drzwi”¹⁹.

¹⁴ Heinz Guderian, ur. 17 VI 1888 r. w Chełmnie. Generaloberst (generał pułkownik) Wehrmachtu, Generalny Inspektor Wojsk Pancernych, szef sztabu Oberkommando des Heeres (Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych), teoretyk wojskowości, autor koncepcji Blitzkriegu. W maju 1945 r. trafił do amerykańskiej niewoli, ale nie postawiono mu żadnych zarzutów. Zmarł 14 V 1954 r. w Schwangau (więcej na ten temat: H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 2008; *idem*, *Achtung Panzer! Uwaga czołgi!*, Warszawa 2012).

¹⁵ S. Podlewski, *Przemarsz przez piekło...*, s. 138.

¹⁶ W oryginale: „Mein Führer, der Zeitpunkt ist unsympatisch. Geschichtlich gesehen, ist es ein Segen, daß die Polen das machen. Über die fünf, sechs Wochen Warschau, die Hauptstadt, der Kopf, die Intelligenz dieses ehemaligen 17-Millionenvolkes der Polen ausgelöscht, dieses Volkes das uns seit 700 Jahren den Osten blockiert und uns sei der ersten Schlacht bei Tannenberg immer wieder im Wege liegt. Dann wird das polnische Problem geschichtlich für unsere Kinder und für alle, die nach uns kommen, ja schon für uns, kein großes Problem mehr sein” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, 21 IX 1944 r., k. 177).

¹⁷ W oryginale: „Außerdem habe ich gleichzeitig den Befehl gegeben, dass Warschau restlos zerstört wird. Sie können nun denken, ich sei ein furchtbarer Barbar. Wenn Sie so wollen: ja, das bin ich wenn es sei muss. Der Befehl lautete: jeder Häuserblock ist niederzubrennen und zu sprengen” (*ibidem*, k. 177).

¹⁸ W oryginale: „Die paar Stäbe, die wirklich drin hausen müssen, Soldatenstäbe, gehen gern in den Keller runter” (*ibidem*, k. 177).

¹⁹ *Meldunek gen. Stahela*, 2 VIII 1944 r., za: T. Sawicki, *Rozkaz: zdlawić powstanie...*, s. 24.

Niemcy zaczęli mobilizować siły do stłumienia powstania. Na dworcu w Poznaniu, w swoim pociągu Steiermark Reichsführer SS spotkał się z Heinzem Reinefarthem. Polecił mu, aby udał się do Warszawy i bezlitośnie stłumił powstanie. Reinefarth się wahał. Nie był wojskowym, a prawnikiem, który otrzymał wysoki stopień Gruppenführera SS i Policji. Stwierdził, że nigdy nie dowodził w polu oddziałem liczącym więcej niż 150 ludzi, w związku z czym nie ma wystarczających kwalifikacji. Zaproponował na swoje miejsce Wilhelma Koppego (Wyższego Dowódcę SS i Policji w GG), ale Himmler już podjął decyzję²⁰. Zgodnie z ustnym rozkazem Hitlera Warszawa miała zostać zrównana z ziemią, a jej mieszkańcy zlikwidowani. Stolica Polski powinna stać się zastraszającym przykładem dla całej Europy²¹. Rozkaz nie został potwierdzony na piśmie. Po wojnie gen. policji Ernst Rode zeznał: „Znając Dirlewangera, mogę śmiało twierdzić, że na podstawie tego rozkazu uważał się za upoważnionego do robienia wszystkiego, to jest zabijania, grabieży itd.”²²

W Śródmieściu, na Powiślu i Starym Mieście powstańcy w pierwszych dniach z powodzeniem zaatakowali wiele obiektów przewidzianych do zdobycia, wśród nich gmach Poczty Głównej na pl. Napoleona i Prudential – drapacz chmur, najwyższy wtedy budynek w Warszawie. Był widoczny z daleka, także z odległych przedmieść, toteż fakt, że już w pierwszych godzinach powstania dzięki oddziałom batalionu „Kiliński” na jego dachu załopotała biało-czerwona flaga miał niebagatelny wpływ na samopoczucie i morale ludności. Próby zdobycia Cytadeli, Fortu Traugutta, Dworca Gdańskiego, dzielnicy policyjnej i lotniska na Okęciu zostały okupione wysokimi stratami i zakończyły się niepowodzeniem. Walki o koszary SS na Mokotowie na skrzyżowaniu ulic Kazimierzowskiej i Narbutta oraz o koszary przy ul. Rakowieckiej również zakończyły się fiaskiem. Dużym sukcesem było przejście elektrowni i tym samym Powiśla. Niemcy utrzymali oba lotniska, na Okęciu (południowy zachód Warszawy) i Bielanych (północny Żoliborz), podobnie jak niezwykle ważne strategicznie mosty na Wiśle. Polski szturm na mosty załamał się w pierwszych godzinach powstania²³.

Z ważniejszych obiektów Polacy opanowali tylko magazyny żywności i mundurów przy Stawkach, koszary w budynku szkoły św. Kingi przy ul. Okopowej, Wojskowy Instytut Geograficzny w Alejach Jerozolimskich, gmach Miejskich Zakładów Komunikacyjnych na rogu ulic Świętokrzyskiej i Marszałkowskiej oraz budynek Dyrekcji Kolei u zbiegu ulic Targowej i Wileńskiej na Pradze. Większą przestrzeń wolną od nieprzyjaciela powstańcy zajęli tylko na Starym Mieście. Powstańcza Warszawa składała się z kilku odrębnych ognisk walki przedzielonych siłami nieprzyjaciela. Z powodu braku łączności miasto opuściło kilka tysięcy żołnierzy z Żoliborza, Woli, Ochoty i Mokotowa, którzy nocą udali się do pobliskich lasów²⁴.

²⁰ N. Sennerteg, *Kat Warszawy*, Warszawa 2009, s. 15 i s. 19.

²¹ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 104.

²² *Zburzenie Warszawy. Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem, członkiem polskiej delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze*, Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Katowice 1946, s. 91.

²³ S. Kopf, *Dni powstania. Kronika fotograficzna walczącej Warszawy*, Warszawa 1984, s. 48.

²⁴ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 109–110.

5.1 Kampfgruppe „Reinefarth”

Wola

Drugiego dnia powstania z głośników ulicznych nadano komunikat, w którym komendant miasta poinformował, że obowiązuje zakaz wychodzenia na ulice. Każdy Polak, który się do niego nie zastosuje, zostanie zastrzelony, a wszystkie budynki, z których strzela się do żołnierzy niemieckich, będą zrównane z ziemią²⁵.

Także tego dnia Heinrich Himmler przybył samolotem ze swojej kwatery w Prusach Wschodnich do Poznania i w porozumieniu z Namiestnikiem Kraju Warty Arturem Greiserem i dowódcą miejscowego okręgu wojskowego zarządził, aby pospieszenie skierować do Warszawy grupę składającą się z szesnastu kompanii policyjnych pod dowództwem SS-Gruppenführera Heinza Reinefartha i z 608. Pułku Specjalnego (Posener Ersatz Regiment) pod komendą płk. Willego Schmidta. Z rejonu Częstochowy miała być wysłana brygada szturmowa RONA (Russkaja Oswoboditielnaja Narodnaja Armia) pod dowództwem Bronisława Kamińskiego. Po powrocie z Poznania do Prus Wschodnich rozkaz wymarszu do Warszawy Himmler wydał również Oskarowi Dirlewangerowi²⁶.

Po południu 3 sierpnia Reinefarth zaczął rekrutować z XXI Okręgu Wojskowego i placówek policji w Kraju Warty sztab osobisty i grupę operacyjną. Powstały w ten sposób dwa bataliony „Reck” i „Peterburs”. Pierwszym oficerem operacyjnym (Ia) w sztabie Reinefartha został major Policji Ochronnej Kurt Fischer²⁷.

Batalion „Reck” (później Grupa Uderzeniowa „Północ”) 5 sierpnia składał się z kompanii sztabowej szkoły oficerskiej Waffen-SS w Owińskach (Treskau) i trzech kompanii podchorążych z V Szkoły Piechoty w Poznaniu, uzupełnionych o oddział dział szturmowych (Sturmgeschützabteilung). Z kolei Batalion „Peterburs” tworzyły Oddział Zapasowy Policji Konnej z Poznania i oddział wartowniczy Policji Ochronnej z Łodzi (5. Wach-Abteilung der Schutzpolizei Litzmannstadt). Gdy zmienił się komendant, nazwę zmieniono na Batalion „Sarnow”, ale jednostka ta podczas powstania była mało widoczna²⁸.

3 sierpnia siły niemieckie zaczęły formować pierścień, by odgrodzić Wolę od ewentualnej pomocy z zewnątrz. Południowego przejścia z Puszczy Kampinoskiej i drogi odwrotu z Woli od strony północno-zachodniej miały pilnować 3. Pułk i 572. Batalion Kozaków²⁹.

4 sierpnia do Warszawy przybył wchodzący w skład zgrupowania SS-Gruppenführera Reinefartha batalion 608. Pułku Specjalnego dowodzony przez płk Schmidta. Poza tym samochodami zostały przywiezione 1. kompania policji z Poznania i 1. kompania policji z Łodzi. Reszta zgrupowania do Warszawy dotarła w ciągu kolejnych dwóch dni przyspieszonym transportem kolejowym³⁰. Sam Reinefarth przyjechał do Warszawy we wczesnych godzinach

²⁵ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 18.

²⁶ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 46–47.

²⁷ P. Marti, *Sprawa Reinefartha...*, s. 62.

²⁸ *Ibidem*, s. 378 (przypis 295).

²⁹ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 499.

³⁰ *Ibidem*, s. 499–500.

rannych 4 sierpnia, w towarzystwie Fischera i swojego adiutanta SS-Hauptsturmführera Helmuta Stühmera. Zameldował się u gen. Nikolausa von Vormanna³¹.

W tym czasie w Warszawie utworzono grupę bojową „Reinefarth” pod dowództwem SS-Gruppenführera Heinza Reinefartha³², która składała się z około 5 tys. żołnierzy:

- Południe: 72. Pułk Grenadierów der Waffen-SS (SS-Sturmbrigade „RONA”, początkowo pod dowództwem mjr. Iwana Frołowa³³) – 1700 żołnierzy,
- Centrum: SS-Sonderregiment „Dirlewanger” – 865 żołnierzy, część Oddziału Specjalnego „Bergmann” – 228 żołnierzy, część grupy żandarmerii „Posen” – 341,
- Północ: część grupy żandarmerii „Posen” – 155 żołnierzy, Kompania ze Szkoły SS w Brunzswiku – 116,
- Odwody: część 608. Pułku Ochronnego – 292 żołnierzy, Rezerwowy Batalion Polowy „Hermann Göring” – 800, 6. Kompania Żandarmerii Polowej – 600³⁴.

Do 5 sierpnia poznańskie jednostki Reinefartha liczyły 2750 żołnierzy:

- kompania strzelców z Biedruska (2 oficerów, 125 podoficerów i żołnierzy),
- kompania broni ciężkiej z Biedruska (1 oficer, 199 podoficerów i żołnierzy),
- kompania operacyjnego oddziału żandarmerii „Walter” (4 oficerów, 142 podoficerów i żołnierzy),
- kompania operacyjnego oddziału żandarmerii „Walter” (4 oficerów, 146 podoficerów i żołnierzy),
- kompania operacyjnego oddziału żandarmerii „Walter” (4 oficerów, 131 podoficerów i żołnierzy),
- kompania strzelców „Liebisch” – (Gniezno) (1 oficer, 138 podoficerów i żołnierzy),
- kompania strzelców „Liebisch” – (Rawicz) (1 oficer, 139 podoficerów i żołnierzy),
- pluton CKM (kompania SS Poznań) „Röntgen” (1 oficer, 37 podoficerów i żołnierzy),
- pluton saperów „Liebisch” (1 oficer, 38 podoficerów i żołnierzy),
- pluton jazdy (1 oficer, 31 podoficerów i żołnierzy),

³¹ P. Marti, *Sprawa Reinefartha...*, s. 63.

³² Heinz Reinefarth, ur. 26 XII 1903 r. w Gnieźnie. Od 1932 r. członek NSDAP (nr 1 268 933) i SS. SS-Gruppenführer i generał porucznik policji. Brał udział w kampanii wrześniowej i w kampanii we Francji. Od grudnia 1943 r. Wyższy Dowódca SS i Policji na Kraj Warty. Za walki podczas powstania warszawskiego odznaczony liśćmi dębowymi do Krzyża Żelaznego. Po wojnie pełnił funkcję burmistrza miasta Westerland na wyspie Sylt. Zmarł w 1979 r. w swojej rezydencji na wyspie Sylt. (więcej na ten temat: K. Leszczyński, *Heinz Reinefarth*, Poznań 1961; N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*).

³³ RONA – Русская освободительная народная армия – Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Ludowa. Dowodził nią Bronisław Władysławowicz Kamiński. „RONA” brała udział w akcjach antypartyzanckich na Białorusi. Latem 1944 r., podobnie jak jednostka Dirlewangera, została wycofana do Prus Wschodnich, aby zrehabilitować siły i odpocząć. Po wybuchu powstania warszawskiego skierowano ją do Warszawy, gdzie dopuściła się licznych zbrodni wojennych. W 1944 r. Kamiński prawdopodobnie stanął w Łodzi przed sądem wojskowym, który skazał go na karę śmierci. Wyrok wykonano (więcej o tej formacji: G.H. Stein, *Geschichte der Waffen-SS*, Düsseldorf 1967; Ch. Bishop, *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS 1940–1945*, Warszawa 2015; G. Reitlinger, *Die SS. Tragödie einer deutschen Epoche*, Germany 1957; I. Kowtun, D. Żukow, 29. *Dywizja Grenadierów SS Kamiński*, Zakrzewo 2017).

³⁴ R. Michaelis, *Die SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”*. *Vom Warschauer Aufstand bis zum Kessel von Halbe*, Berlin 2003, s. 25. Z kolei Sennerteg podał, że Kampfgruppe „Reinefarth” liczyła oficjalnie 3997 ludzi, z czego 48 proc. stanowili żołnierze z innych krajów (N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 37).

- zmotoryzowany pluton zwalczania czołgów „Liebisch” – (Gniezno) (1 oficer, 38 podoficerów i żołnierzy),
- kompania strzelecka (5. batalion szkolny grenadierów panc.) (1 oficer, 134 podoficerów i żołnierzy),
- kompania strzelecka (2 oficerów, 152 podoficerów i żołnierzy),
- kompania strzelecka (dwa plutony saperów i pluton karny) (2 oficerów, 163 podoficerów i żołnierzy),
- kompania broni ciężkiej (1 oficer, 137 podoficerów i żołnierzy),
- batalion policji „Burkhard” (10 oficerów, 366 podoficerów i żołnierzy),
- batalion policji „Peterburs” (8 oficerów, 489 podoficerów i żołnierzy)³⁵.

Centralną oś zgrupowania tworzyła ul. Wolska. Na wysokości ulic Górczewskiej i Wolskiej znajdowały się 608. Pułk Specjalny płk. Schmidta i SS-Sonderregiment „Dirlewanger”. Na południe od ul. Wolskiej rozlokowała się kompania policji³⁶.

SS-Sonderregiment „Dirlewanger” nie dotarł do Warszawy jako cała jednostka. Pierwszy 4 sierpnia przybył I Batalion (365 żołnierzy) pod dowództwem SS-Obersturmführera Meyera (Kampfgruppe „Meyer”). Ponadto Himmler w trybie alarmowym skierował z Prus Wschodnich do Warszawy dwie jednostki azerbejdżańskie Batalion „Bergmann” i I Batalion 111. Pułku³⁷.

5 sierpnia jednostka Dirlewangera otrzymała uzupełnienia do stanu obejmującego grupę dowodzenia, dwa bataliony, kompanię ckm, kompanię moździerzy i kompanię artylerii przeciwpancernej. Składała się wtedy z 16 oficerów i 865 żołnierzy³⁸. Jak podał podwładny Dirlewangera Heinrich Kraus, w tym czasie SS-Sonderregiment „Dirlewanger” dysponował kompanią motocykli. Znajdowało się w niej 60–70 osób mających 30–35 maszyn³⁹.

5 sierpnia 1944 r. jednostka Dirlewangera wkroczyła do akcji. Jego żołnierze wspominali, że transportowano ich grupami. Karl Vieregge zeznał: „Na początku sierpnia 1944 r. brygada Dirlewangera z rejonu Mińska przyjechała do Treuburga [Olecko] w Prusach Wschodnich [...] najpierw mieliśmy się zgromadzić i odpocząć. Nic z tego nie wyszło, ponieważ 1 sierpnia 1944 r. wybuchło w Warszawie powstanie. Brygada, nie w całości, wyruszyła z Treuburga do Warszawy. Dojeżdżano tam różnymi środkami transportu (koleją, samochodami ciężarowymi). Mój batalion został przetransportowany do Warszawy z Prus Wschodnich samochodem ciężarowym”⁴⁰. Do Warszawy dotarli z Olecka przez Modlin, Wyszogród i Sochaczew⁴¹.

³⁵ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie 1944. Der Warschauer Aufstand 1944*, Warszawa 2017, s. 173–174.

³⁶ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 501.

³⁷ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 25.

³⁸ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 175.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Heinrich Kraus, Bamberg, 3 IV 1962 r., k. 104.

⁴⁰ W oryginale: „Anfang August 1944 kam die Brigade Dirlewanger aus dem Raum von Minsk nach Treuburg in Ostpreußen [...] erst einmal wieder sammeln und auffrischen. Dazu kam es aber garnicht, weil inzwischen am 1. August 1944 der Aufstand in Warschau ausgebrochen war. Die Brigade ist nich geschlossen von Treuburg nach Warschau gekommen. Sie mag mit verschiedenen Transportmitteln dorthin gekommen sein. (Eisenbahntransport, Lastwagentransport.) Mein Bataillon ist jedenfalls mit Lastwagen von Ostpreußen nach Warschau transportiert worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 79–80).

⁴¹ Hanns von Krannhals podał, że jednostka Dirlewangera przybyła do Warszawy z Elku (H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 172 i 175). Zgodnie z dalekopisem Naczelnego Dowództwa Grupy Armii

W pierwszych dniach powstania pod rozkazy Dirlewangera przydzielono utworzoną w Seesen w Dolnej Saksonii całkowicie zmotoryzowaną 13. kompanię (Postschutzeneinheit). Przybyła na ul. Wolską (Litzmannstädter Straße). Wskutek gwałtownych walk i silnego ostrzału została cofnięta na lotnisko i tam oczekiwała dalszych rozkazów. W toku działań Dirlewanger podzielił ją na trzy plutony i każdy z nich rzucił do walki w innej części Warszawy. Na nowo połączono ją dopiero po kapitulacji i wtedy można było oszacować, jakie poniosła straty⁴².

Karl Jochheim-Armin wspominał, że 4 sierpnia późnym popołudniem przybyli na lotnisko Okęcie⁴³ i stamtąd przetransportowano ich na ul. Wolską. Podróż z Prus Wschodnich zajęła około dwóch dni, po drodze odpoczęli w Modlinie⁴⁴. Tak Jochheim-Armin opisał to, co zobaczył po przyjeździe: „Po północnej stronie ul. Wolskiej znajdował się wysoki czerwony mur. Pod tym murem, na obszarze od 18 do 20 m, leżały ciała; ale nie jedna warstwa, tylko kilka. Stos trupów mógł mieć metr wysokości. Nie wiedziałem, jak ciała się tam znalazły. Odniosłem jednak wrażenie, że ludzie pod tym czerwonym murem zostali rozstrzelani, szczególnie że ze stosu ciał wystawała górna część ciała dziecka, które jeszcze żyło. Widziałem to podczas transportu ciężarówkami. [...]”

W miejscu, gdzie wysiedliśmy z ciężarówek, znajdowała się brama [wjazdowa] [...] na teren fabryki [...]. Przez tę bramę żołnierze wprowadzali na teren fabryki cywilów, brama była zamykana, słyszałem krzyki i strzały; po pewnym czasie żołnierze wychodzili przez bramę fabryki, ale już bez cywilów.

Według mnie cywile byli rozstrzeliwani na podwórzu. Potem także wszedłem na podwórze fabryczne. Zobaczyłem tam wiele ciał. Nie chodziło o 10–100 ciał, ale o kilkaset⁴⁵.

„Środek” w nocy z 3 na 4 VIII 1944 r. wyruszyła do Warszawy z Olecka przez Elk, Szczytno, Ciechanów i Modlin (*Odpis maszynowy z dalekopisu. Do D-twa 9. Armii*, 5 VIII 1944 r., za: *ibidem*, s. 470).

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Karl Keithan, Witzenhausen, 9 V 1963 r., k. 258.

⁴³ Albert Venderbusch, który prawdopodobnie dotarł do Warszawy tym samym transportem, zeznał, że trafił na lotnisko Bielany i tam w barakach spędzili noc (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 136). Najprawdopodobniej jednak raczej miał Karl Jochheim-Armin i z 4 na 5 VIII 1944 r. nocowali na Okęciu.

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 136.

⁴⁵ W oryginale: „Es war eine große rote Mauer auf der nördlichen Seite der Ulica Wolska. Vor dieser Mauer lagen in einer Ausdehnung von 18 bis 20 Metern Leichen; es lag aber nicht nur eine Schicht Leichen da, sondern mehrere Schichten. Der Leichenhaufen kann über 1 m hoch gewesen sein. Wie die Leichen dorthin gekommen sind, habe ich nicht gesehen. Ich hatte aber den Eindruck, daß die Personen, von denen die Leichen herrührten, an dieser roten Mauer erschossen werden waren, zumal ein noch lebendes Kind mit dem Oberkörper aus dem Leichenhaufen herausragte. Das habe ich gesehen, als wir noch auf dem LKW's befördert wurden. [...] An der Stelle, an der wir die LKW's verlassen haben, war ein Tor [...] zu einem Fabrikgelände [...]. Durch diese Tor wurden auf das Fabrikgrundstück Zivilisten von Soldaten geführt, das Tor wurde geschlossen, ich hörte dann Schreie und Schüsse; nach einiger Zeit kamen die Soldaten ohne die Zivilisten wieder aus dem Fabriktor heraus.

Ich habe geschlossen, daß die Zivilisten auf dem Hof erschossen worden sind. Ich bin dann auch auf den Fabrikhof gegangen. Ich habe dann auf dem Fabrikhof viele Leichen gesehen. Es handelte sich nicht um 10-100 Leichen, sondern um einige hundert Leichen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 111 i 113–114).

Batalion Karla Viereggego również został skierowany na ul. „Litzmannstädter Straße”⁴⁶ (Wolską). Z kolei II Batalion, w którym służył Gustav Strumpf i sztab brygady 5 sierpnia 1944 r. trafiły do Warszawy z Prus Wschodnich, przez Łomżę i Modlin. Paul Zimmermann wspominał, że jego kompania (II Batalion) z Łomży (Lomscha) dotarła do Giżycka (Lötzen), a stamtąd do Warszawy. On i jego ludzie (około 15 osób) przybyli na miejsce dwa lub trzy dni później (8–9 sierpnia) niż reszta batalionu Steinhauera z powodu awarii ciężarówki, którą mieli jechać⁴⁷. Strumpf opowiadał, że razem z SS-Oberscharführerem Daubem (zginął 8 sierpnia 1944 r. w pobliżu Ogrodu Saskiego) oraz SS-Sturmführerem Weissem byli pierwszymi ludźmi z jednostki Dirlewangera, którzy dotarli do Warszawy. Według Strumpha Dirlewanger pojawił się w mieście najwcześniej 15 sierpnia⁴⁸. Częściowo potwierdził to Adolf Katz, który w okresie odwrotu z Białorusi i rozpoczęcia powstania przebywał na urlopie w Niemczech. W pierwszych dniach sierpnia, 2 lub 3, w Głównym Urzędzie SS (SS-Hauptamt) w Berlinie spotkał Dirlewangera i jego kierowcę SS-Rottenführera Ericha Ködela. Dirlewanger załatwiał swoje sprawy z SS-Obergruppenführerem Bergerem. Katz zjadł z nimi obiad w kasynie Głównego Urzędu. Kwestii powstania nie poruszano. Po południu Katz znów rozmawiał z Dirlewangerem, który stwierdził tylko, że jednostka musi zregenerować siły w Prusach Wschodnich, a następnie zostanie przeniesiona w rejon Warszawy⁴⁹.

Natomiast Erich von dem Bach-Zelewski w dzienniku odnotował, że Dirlewanger dołączył do niego na stanowisku dowodzenia w Sochaczewie 8 sierpnia. Wieczorem udał się do kwatery swojego sztabu mieszczącej się w Szpitalu Zakaźnym na Woli, a noc z 8 na 9 sierpnia spędził w pałacu Brühla⁵⁰. W zeznaniach potwierdził te daty Oberleutnant (porucznik) von Riesen, dowódca 1. kompanii I/111 Batalionu Azerbejdżańskiego. Podał, że 9 sierpnia zameldował się u Dirlewangera w Ogrodzie Saskim⁵¹.

⁴⁶ Ulica Wolska została przemianowana na Litzmannstädter Straße (lub Litzmannstadtstrasse) na początku niemieckiej okupacji. Była to droga wyjazdowa do Łodzi, którą Niemcy w 1939 r. nazwali Litzmannstadt. Arteria ciągnęła się przez ok. 5 km. Po 1 VIII 1944 r. częściowo kontrolowali ją Niemcy, a wschodni kraniec znajdował się w rękach powstańców.

⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263–264.

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 95. Marti podał natomiast, że Dirlewanger przybył do Warszawy 8 VIII 1944 r. (P. Marti, *Sprawa...*, s. 381, przypis 308). Okres 8–10 VIII wydaje się najbardziej prawdopodobny. Zimmermann wskazał, że zaraz po przybyciu do Warszawy (8–9 sierpnia) zameldował się u Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 264).

⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adolf Katz, Flensburg, z Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 129–130; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 172–173.

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 174–175.

⁵¹ *Ibidem*, k. 175. Helmut Lewandowski podał, że Batalion Azerbejdżański został podporządkowany Dirlewangerowi, gdy ten przebywał w pałacu Brühla (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 192).

Oskar Henning wspominał, że dotarłszy do Ogrodu Saskiego, zaobserwował grupę żołnierzy muzułmańskich: „Nosili zakrzywione sztylety i jako nakrycie głowy mieli tureckie fezy na głowach. Poza tym nosili niemieckie mundury”⁵².

Początkowo SS-Sonderregiment „Dirlewanger” dowodził Kurt Weisse, sam Dirlewanger jeszcze 4 sierpnia przebywał w Berlinie, co oburzyło Heinricha Himmlera, który napisał do niego: „Aczkolwiek bardzo jestem z pańskiej akcji zadowolony, co panu niedawno oświadczyłem, muszę jednak panu wyrazić moje niezadowolenie w związku z tym, że mimo napomnienia w sprawie udania się natychmiast samolotem przygotowanym dla pana do swego pułku, tracił pan jeszcze czas w Berlinie.

Jestem przyzwyczajony do szybkiego i natychmiastowego posłuszeństwa.

(–) H. Himmler”⁵³.

Mimo to z Berlina Dirlewanger razem z Adolfem Katzem i szoferem Ködelem pojechał do Prus Wschodnich. Tam zastali jednostkę przygotowaną do wymarszu i oczekującą rozkazów. Dirlewanger nie wyruszył stamtąd razem ze swoimi ludźmi do Warszawy. Najpierw pojechał jeszcze zorganizować dodatkowe wyposażenie dla żołnierzy⁵⁴. Skupił się również na powiększeniu jednostki o nowych członków. Pozyskiwał kolejnych „ochotników” z więzień i obozów w Glatz (Kłodzko), Anklam, Torgau oraz z Matzkau pod Gdańskiem⁵⁵. Poza tym, zanim dotarł do Warszawy, prywatnie udał się na dwa dni do rodziny w Esslingen⁵⁶.

Reinefarth po wojnie utrzymywał, że Dirlewanger nie chciał oddać się pod jego komendę, a rozkazy przyjmował wyłącznie od Heinricha Himmlera⁵⁷. Podobnie w latach sześćdziesiątych zeznał Gustav Strumpf, który wspominał, że Reinefarth nie miał specjalnego wpływu na kierunek natarcia Dirlewangera, a ci dwaj dowódcy niespecjalnie za sobą przepadali. Często dochodziło między nimi do kłótni i spięć⁵⁸. Oficerowie Dirlewangera przygotowywali się do walk na własną rękę, nie konsultując się z Reinefarthem.

Jeszcze przed przybyciem do Poznania, Himmler spotkał się z Dirlewangerem w Prusach Wschodnich. Wtedy też wyznaczył mu zadania. Dirlewanger otrzymał od Himmlera

⁵² Woryginał: „Erst nach Erreichen des Sächsischen Gartens habe ich muselmanische Truppen gesehen. Sie trugen krumme Dolche und hatten einen türkischen Fez auf dem Kopf als Kopfbedeckung. Im übrigen trugen sie deutsche Uniformen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 200).

⁵³ Woryginał: „So sehr ich mit Ihrem Einsatz zufrieden bin, was ich Ihnen kürzlich selbst mündlich sagte, muß ich Ihnen mein Mißfallen darüber aussprechen, daß Sie trotz der Anmahnung, sich in dem für Sie organisierten Flugzeug sofort zu Ihrem Regiment zu begeben, noch Stunden in Berlin versäumt haben. Ich bin raschen und sofortigen Gehorsam gewöhnt” (BAB, R/9361/III t. 521445, Pismo Reichsführera SS Himmlera do SS-Standartenführera Dirlewangera z rozkazem niezwłocznego dołączenia do dowodzonego przezeń pułku szturmowego SS, skierowanego do stłumienia powstania warszawskiego, 4 VIII 1944 r., b.p.).

⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 130.

⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 173–174.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 174.

⁵⁷ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 34.

⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 101.

„wszelkie pełnomocnictwa do zabijania kogo chce, według własnego uznania”⁵⁹. Ernst Rode stwierdził: „Otrzymałem kopię [pisaną] ołówkiem rozkazu wydanego przez Himmlera Dirlewangerowi. Na podstawie tego rozkazu Warszawa powinna być zostać zrównana z ziemią”⁶⁰.

Przez całe powstanie Dirlewanger nie podporządkował się Reinefarthowi i dochodziło między nimi do częstych konfliktów. Dirlewanger sprawiał mu wiele kłopotów, sprzeciwiając się jego poleceniom. Von dem Bach-Zelewski wskazał, że Reinefarth „z całego serca nienawidził Dirlewangera i Kamińskiego, często rezygnował z utrzymywania z nimi bezpośrednich kontaktów. Któregoś razu doszło prawie do pojedynku między nim a Dirlewangerem”⁶¹. Niewiele brakowało, aby faktycznie doszło do pojedynku między Dirlewangerem a Reinefarthem podczas hucznie obchodzonych we wrześniu urodzin Dirlewangera.

Porucznik Kurt B., dowódca sztabu kompanii wchodzącej w skład grupy bojowej, opisał, jakie trudności napotykał, kiedy trzeba było przekazać Dirlewangerowi rozkaz ze sztabu: „Pan Dirlewanger pozbywał się nas, używając nieprzyzwoitych słów, wzburzony dowodził, że nie potrzeba mu żadnej grupy bojowej. Podczas kolejnej bytności w tej jednostce nie wpuszczano mnie nawet do niego, a pan Dirlewanger polecił przekazać przez jednego ze swych żołnierzy, że każe rozstrzelać każdego oficera przysłanego przez Reinefartha, który jeszcze raz spróbuje przekazać mu instrukcje od Reinefartha”⁶².

Nie tylko Reinefarthowi Dirlewanger sprawiał kłopoty. Jak podał Aleksiej Pisenkow: „Dirlewanger był twardo przekonany, że podlega osobiście Reichsführerowi SS Himmlerowi, dlatego też ignorował rozkazy miejscowego dowództwa. W obecności von dem Bacha-Zelewskiego groził raz szefowi, SS-Standartenführerowi Holtzowi, że zabije go, jeśli ten będzie się dalej mieszać do jego spraw [...] należy dodać, że Dirlewanger nie rzucał słów na wiatr: po tym epizodzie siedziba sztabu von dem Bacha kilkakrotnie była ostrzeliwana z karabinów maszynowych z pozycji Sonderkommando [SS-Sonderregiment „Dirlewanger”]”⁶³.

Kampfgruppe dowodził Reinefarth, którego zadaniem w pierwszych dniach sierpnia, według planu von Vormanna, było zgrupowanie sił wokół cerkwi Świętego Iwana Klimaka na cmentarzu prawosławnym przy ul. Wolskiej. Stamtąd miał poprowadzić atak wzdłuż tej ulicy. Miejscem rozpoczęcia ataku był punkt, w którym Wolska krzyżowała się z wiaduktem kolejowym. 5 sierpnia generalny gubernator Hans Frank zameldował szefowi Kancelarii Rzeszy Hansowi Lammersowi: „Niemiecka odsiecz dziś rano o godzinie 10 rozpoczęła działalność bojową w trzech miejscach na krawędzi miasta”⁶⁴.

⁵⁹ *Zeznania gen. Ernsta Rode, szefa sztabu von dem Bacha, z przesłuchania dnia 28 stycznia 1946 r.*, za: N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 39 (przypis: 43).

⁶⁰ W oryginale: „Ich habe eine Bleistiftkopie dieses Befehls erhalten, der von Himmler an Dirlewanger gerichtet war. Auf der Grundlage dieses Befehl sollte Warschau dem Erdboden gleichgemacht werden” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 178).

⁶¹ H. von Krannhals, *Der Warschauer Aufstand...*, s. 250.

⁶² N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 148–149.

⁶³ А. Пищенко, *Штрафники СС. Зондеркоманда „Дирлевангер”*, Москва 2009, s. 181–182.

⁶⁴ Sz. Datner, K. Leszczyński, *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie powstania warszawskiego w 1944 roku (w dokumentach)*, Warszawa 1962, s. 315.

Główne siły miały ruszyć przez Wolę – SS-Sonderregiment „Dirlewanger” ul. Wolską i na południe od niej, a policjanci Reinefartha mieli przypuścić atak przez dzielnice znajdujące się w części północnej. Dalej atak powinien przebiegać ul. Chłodną, która zaczynała się w miejscu, gdzie kończyła się Wolska, wprost przez Ogród Saski na pałac Brühla i dzielnicę rządową, w której bronili się komendant miasta Stahel i gubernator Fischer⁶⁵. Ulice Wolska i Chłodna były w tamtym czasie głównym wjazdem do centrum Warszawy. W natarciu wzdłuż ul. Wolskiej i w północnej części Woli uczestniczyło 2300 niemieckich żołnierzy i policjantów. Przeciwno nim do walki stanęło 1650 powstańców należących do Zgrupowania „Radosław”⁶⁶.

Według raportu SS-Hauptsturmführera A. Feuchta z 13 sierpnia 1944 r. położenie wojskowe w pierwszych dniach powstania wyglądało następująco: „Strona niemiecka rozpoczęła natarcie trzema klinami. Grupa «Północ»: major Reck, grupa «Środek»: SS-Standartenführer Dirlewanger, grupa «Południe»: SS-Brigadeführer Kamiński.

Grupa «Północ» osiągnęła cmentarz katolicki [Powązki] i zachodnią połowę cmentarza żydowskiego i naciera tymczasem dalej. Grupa «Środek» posunęła się ul. Wolską, Chłodną przez Ogród Saski do placu Teatralnego. Grupa «Południe» zdobyła po ostrzale z ciężkich moździerzy Zakłady Tytoniowe stawiające przez dłuższy czas opór.

Położenie dzielnicy policyjnej jakoby nie zmienione”⁶⁷.

Grupy szturmowe miały następujący skład:

- „Południe”: SS-Sturmbrigade RONA (4 czołgi T-34 i rosyjskie działo samobieżne),
- „Środek” (podporządkowana bezpośrednio SS-Gruppenführerowi Reinefarthowi):
 - część A: dwa bataliony SS-Sonderregiment „Dirlewanger”, 4 armaty przeciwpancerne 75 mm, 1 armata 37 mm, część II Batalionu azerbejdżańskiego/Bergmann i I Batalion 111. Pułku Piechoty,
 - część B: kompania policyjna Poznań, kompania policyjna Łódź, kompania żandarmerii polowej (zmot.) Wisła, kompania żandarmerii polowej (zmot.) Pabianice, kompania szkoły żandarmerii polowej Wisła,
- „Północ”: dwie kompanie strzelców, kompania broni ciężkiej, kompania Szkoły Junkrów, SS Brunswick,
- rezerwy: 608. Pułk Zabezpieczenia, połowy batalion zapasowy „Hermann Göring”, sześć kompanii żandarmerii polowej,
- w transporcie: Brygada SS „Siegling”⁶⁸.

⁶⁵ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 35.

⁶⁶ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 183.

⁶⁷ W oryginale: „von deutscher Seite drei Stosskeile angesetzt. Gruppe Nord: Major Reck, Gruppe Mitte: SS-Staf. Dirlewanger, Gruppe Süd: SS-Brig. Kaminski.

Gruppe Nord hat kath. Friedhof und westl. Hälfte des jüdischen Friedhofs erreicht und ist inzwischen weiter vorgestossen. Gruppe Mitte auf Litzmannstädterstr., Eisgrubenstr. über sächsischen Garten bis Theaterplatz vorgestossen. Gruppe Süd Tabakwerk, das längere Zeit Widerstand leistete, nach Beschuss mit schweren Wurfgerät eingenommen. Lage im Polizeiviertel angeblich unverändert” (1944, sierpień 13, Warszawa – Raport SS-Hauptsturmführera A. Feuchta do W. Bierkampa, dowódcy policji bezpieczeństwa w Krakowie, o działalności Einsatzkommando na Woli i Ochocie, przekazany za pośrednictwem komendanta policji bezpieczeństwa w Radomiu [w:] *Exodus Warszawy – Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, t. 3: *Archiwalia*, Warszawa 1994, s. 38–45).

⁶⁸ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 188–189.

Zgrupowanie Reinefartha 5 sierpnia i w kolejnych dniach było uzupełniane nadchodzącymi transportami kolejowymi. Współdziałały z nimi lotnictwo bombowe 6. Floty Powietrznej oraz pociąg pancerny. Natarcie ruszyło 5 sierpnia około 6.00 rano po wcześniej przeprowadzonym nalocie. Centrum szturm stanowiły ulice Wolska i Górczewska. Pierwsza kompania Dirlewangera miała nacierać południową stronę ulicy⁶⁹. Drugie natarcie przemieszczało się od ulic Tarnowskiej i Prądyńskiego przez Dworską i Przyokopową w kierunku pl. Kercelego.

Do Kampfgruppe „Meyer” 5 sierpnia przydzielono pluton moździerzy (Granatwerferzug) z 8 kompanii II/Bergmann (Azerbejdżański) (8. Kp. Des II/Bergmann (Aserb.)). Grupą dowodził por. (Oberleutnant, Kompanieführer) Schulz, a towarzyszyli mu starszy sierżant (Oberfeldwebel, Kompanietruppführer) Weißkopf i sierżant (Feldwebel, Granatwerferzug-Führer) Metzger⁷⁰.

Z niemieckimi oddziałami walczyły bataliony „Czata 49”, „Wigry”, „Pięść” oraz 3. kompania pod dowództwem Jerzego Geberta „Lota” i drużyna z 2. kompanii pod komendą Andrzeja Wojnicza „Andrzeja” z batalionu „Parasol”. Między ulicami Górczewską i Wolską natarcie niemieckie odpierała grupa dowodzona przez Jerzego Zborowskiego „Jeremiego”⁷¹.

4 i 5 sierpnia żołnierze Dirlewangera atakowali pałac Michlera, obsadzony przez batalion „Parasol”. Toczyły się tam ciężkie walki. Podwładni Dirlewangera ponieśli wysokie straty, gdy wpadli w zasadzkę przygotowaną przez powstańców pod rozkazami Janusza Brochwicza-Lewińskiego „Gryfa”⁷². W *Kronice obrony Pałacyku Michla* wydarzenia z 5 sierpnia opisano następująco:

„Pierwszy szturm

5.VIII. O godz. 6 nadlatuje od zachodu na wysokości ok. 500 m formacja około 40 bombowców Heinkel He-111 K. W pięknym porannym słońcu wyraźnie widać szczegóły samolotów i bomby wypadające z luków. Za chwilę narastające gwizdy, uderzenia, huk, kołysanie domu, kurz i śwąd wybuchu. Detonacje przenoszą się w kierunku Chłodnej. [...]

Po chwili «Gryf» i jego chłopcy rozradowani zawiadamiają znowu, że ze swoich wykuszów widzą rozwijające się natarcie niemieckie. «Gryf» przypomina, że wpuszczamy Niemców do Staszycza i że ogień rozpoczyna Pałacyk.

Teraz czas dłuży się. Jest zupełna cisza. Wreszcie słysząc niemieckie komendy. Jeszcze chwila i jazgocze km od «Gryfa». Wszyscy podrywają się i stojąc w oknach mają to o czym marzyli tak długo: na celownikach szereg Niemców w odległości ok. 30 m. Stoją spokojnie co kilka metrów pod domami po obu stronach Wolskiej, rękawy mają zakasane, są bez hełmów, rozpięte pod szyją kurtki czernią się wyłogami i naramiennikami – to SS, i jak się potem okaże jedna z kompanii brygady Dirlewangera.

⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 198.

⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1275–1276.

⁷¹ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 501.

⁷² *Ibidem*, s. 496–497.

«Jacek» jako celowniczy MG 42 i «Józek» [Józef Hoppe] i «Jur» jako amunicyjni ciężko teraz pracują i pokrywają ogniem rejon Franaszka i Skierniewickiej, blokując równocześnie odwrót n-pla. «Gryf» «Brzoza» [Zbigniew Ryłski] i «Krzych» z peemów likwidują gniazdo km w bramie 39 i stojących koło muru szpitala. «Ziutek» [Józef Szczepański], «Kuba» i «Wołłowicz» z kb ostrzeliwują pojedynczych już SS-manów.

Z drugiej strony Wolskiej ogniem peemu «Kruk» rozprasza gniazdo km w bramie Pałacyku [...]. «Czarny» z kb ostrzeliwuje Wolską 42, a «Siódemka» ze Stena grupę SS-manów między Pałacykiem a rogiem Staszycy. [...]

SS-mani ponoszą poważne straty, ale nie cofają się. Stoją spokojnie i odpowiadają ogniem w okna. Dowodzi nimi ruchami parabelki oficer SS chodzący pod murem zabudowań Michlera. Można podziwiać karność i wyszkolenie SS. Na oficerze SS koncentruje się ogień [...]. «Jur» dosięga go jednak ze Smith-Wessona. SS-mani zaczynają się przegrupowywać. Strzelanina osiąga szczyt. Silny ogień Pałacyku przygnoił, zadał duże straty i wymiata SS-manów z południowej strony Wolskiej bez strat własnych. Słabsza ogniowo załoga Wolskiej 39 po początkowym sukcesie ponosi straty i zostaje przyduszona. [...] SS-mani wycofują się, pozostawiając rannych wołających o pomoc. [...]

W wyniku kilkunastominutowej walki n-pl poniósł straty [...]. Liczymy: w bramie 39 – 2 i pozostawiony MG 34, pod murem szpitala 2, pod Franaszkiem – 5, pod młynem Michlera 3 w tym 1 oficer, w bramie 40 – 1, pod domem 42 – 1 i pozostawiony MG. Razem 14 pewnych zabitych i ciężiej rannych. [...]

Drugi szturm

[...] broń leżąca na ulicy, staje się przedmiotem najbliższych poczynañ. [...] Ranny SS-man usiłuje się bronić i zostaje dobity. [...]

Około 8 następuje drugi szturm. W oparciu o rozpoznanie ogniem w pierwszym natarciu n-pl ulepsza taktykę. Atakuje teraz jedną kolumną po stronie Pałacyku. Po drugiej stronie Wolskiej posuwa się z chrzęstem Pantera. W ten sposób piechota SS, będąca w martwym polu silniejszego ogniowo Pałacyku, szybko osiąga nasze pozycje. [...]

Podjeżdżająca coraz bliżej Pantera przydusza w Pałacyku «Gryfa» i jego chłopców. [...] W kurzu i wybuchach walka natęża się. Pod osłoną działa «Pantery» ładującej pociski bezpośrednio w okna piętra Pałacyku, SS-mani usiłują wdrzeć się na parter. Znowu należy podziwiać ich wyszkolenie i dowodzenie. [...]

Tymczasem «Gryf», «Brzoza», «Krzych» i kulejący «Jacek» są już bezpośrednio między zaskoczonymi SS-manami i otwierają bardzo skuteczny ogień, który dosłownie skosił – widok niepowtarzalny – SS-manów w pobliżu bramy. [...] Pozostali SS-mani, nie mogąc strzelać z obawy rażenia swoich, przeskakują za czołg, zza którego usiłują odpowiadać ogniem. [...]

Drugi szturm został odparty, ale sytuacja stała się ciężka. [...]

3 szturm

[...]

Około godz. 10 n-pl rozpoczyna kolejne natarcie. Tak jak i poprzednio SS-mani posuwają się północną stroną Wolskiej. Po południowej stronie zbliżają się dwie Pantery i bardzo silnym ogniem działowym odrzucają «Jeremiego» [Jerzy Zborowski] od okien. Pierwsza

Pantera zatrzymuje się koło fabryki Franaszka i ostrzeliwuje okna Pałacyku a druga podjeżdża pod Michlera i ustawia się do wyważenia bramy [...]. SS-mani są rozwścieczeni. Tłuką kolbami szyby parterowych okien i wrzucają do środka Pałacyku granaty. Znaczna ich grupa skupia się koło Pantery czekając na wyłamanie bramy. [...]

Pantera zaczyna płonąć i wycofuje się, ale po kilkudziesięciu metrach płomienie niestety gasną. SS-mani mimo rażenia ogniem nawiązują walkę. Wywiązuje się silna wymiana strzałów, [...]. SS-mani ponoszą straty, [...]. Po pewnym czasie ogień SS-manów słabnie i następuje wycofanie wśród przeraźliwych krzyków «Hilfe, Kameraden» rannych. Część Niemców posługuje się transporterem, który jednak nie chroni ich od góry [...].

Mimo odparcia trzeciego natarcia sytuacja przekształcała się z trudnej w krytyczną. N-pl poniósł znowu straty szacowane na około dziesięciu zabitych i ciężko rannych. Wolska przedstawia makabryczny widok. Leżą na niej zwłoki SS-manów poległych w pierwszym szturmie, rannych dobitych ogniem swoich czołgów po pierwszym i przed drugim szturmem, zabitych i rannych w drugim szturmie oraz wreszcie trupy z trzeciego szturmu. Walczący SS-mani wykorzystywali zwłoki swoich kolegów jako osłony, dlatego też niektóre trupy leżą jeden na drugim, niektóre zaś są rozjechane na placki przez Pantery manewrujące koło Franaszka i pod bramą Michlera. [...]

Obrona i utrata młyna

[...] Około godziny 11 n-pl pojawia się po raz czwarty poprzedzony niezwykle intensywnym ogniem Panter w pusty już Pałacyk i magazyn. Czołgi nie podjeżdżają bliżej. Ma miejsce kilka prób wejścia na dziedziniec młynów [...]. Mimo rozjątrzenia SS-manów wysiłki te nie są tak zdecydowane jak poprzednio i zostają łatwo udaremnione kilkoma długimi seriami MG «Józka» i peemów. Po pewnym czasie pojawia się Pantera i nie zbliżając się do bramy, otwiera ogień przez bramę na front młyna. Pociski eksplodują wewnątrz stalowej konstrukcji stropów i urządzeń. [...] nieoczekiwanie wśród ogromnego łoskotu powstają wyrwy w bocznej zachodniej ścianie młyna. To druga Pantera od ul. Działdowskiej otworzyła ogień. [...] niemieccy czołgiści świetnie już zorientowali się w terenie i bardzo solidnie pracują. Pod ich osłoną SS-mani docierają od Działdowskiej przez teren ruin do dużej wyrwy w ścianie zręcznie wybitej wieloma pociskami Pantery i rzucają granaty trzonkowe do wnętrza młyna. [...]

Około południa «Gryf» otrzymuje rozkaz «Dyrektora» opuszczenia Michlera, ponieważ zagrożona jest ulica Górczewska. Niemcy wyparli Czwartaków i Oddziały Wolskie z domów Wawelsberga i Działdowskiej i podchodzą do Staszycza. [...]

Uderzenie na Wenecję

[...] Z naszych okien widać że mimo wysiłków natarcie się rwie na odkrytym terenie ogrodu i wraca na pozycje wyjściowe. Wyraźnie pojawiają się teraz w zachodzącym słońcu postacie nieprzyjaciela na barykadzie z tramwajów przy Młynarskiej. To starzy znajomi z Wolskiej, ci sami SS-mani z brygady Dirlewangera. Są równie spokojni jak i przedtem. Bez pośpiechu układają się na stanowiskach, mimo ostrzału z naszych okien i obrzucania granatami, [...].

Trwa dość chaotyczna wymiana strzałów urozmaicona dłuższymi seriami km, SS-mani obsadzają narożny dom Wolskiej nr 34 na przeciwnym rogu Młynarskiej.

Zmierzch częściowo uspokaja strzały. Niemcy podpalają barykadę tramwajową na Wolskiej i kilka domów na Wolskiej⁷³. SS-Sonderregiment „Dirlewanger” zajął teren pałacu dopiero 5 sierpnia po 15, gdy placówkę opuścili już żołnierze z „Parasola”⁷⁴.

Jak podał Piotr Stachiewicz straty wśród powstańców 5 sierpnia, tylko podczas obrony ul. Wolskiej, wynosiły łącznie 17 zabitych żołnierzy z „Parasola” i około 15 rannych. Całe Zgrupowanie „Radosław” miało 20 zabitych i 40 rannych. Grupa bojowa Reinefartha w rejonie ul. Dworskiej straciła 6 zabitych, 24 ciężko i 12 lekko rannych. Nacierający ul. Wolską SS-Sonderregiment „Dirlewanger” pokonanie około 200 m okupił 34 zabitymi, 18 ciężko i 15 lekko rannymi⁷⁵. Natarcie posuwało się bardzo powoli. 5 sierpnia zdobyto jedynie ok. 800 m z zaplanowanych 4–5 km⁷⁶.

Zgrupowanie Reinefartha 6 sierpnia 1944 r. zostało wyłączone spod dowództwa 9. Armii, dowodzonej przez von Vormanna. Podporządkowano je rozkazom Ericha von dem Bacha-Zelewskiego. 6 sierpnia grupa płk. Schmidta zajmowała pozycje wyjściowe do frontalnego ataku od północnego zachodu w pasie między ulicami Wawrzyszewską i Długosza. Grupa dowodzona przez Reinefartha i SS-Sonderregiment „Dirlewanger” miały nacierać ulicami Wolską, Chłodną i Grzybowską od zachodu w kierunku wschodnim, a ulicami Staszica, Szlenkierów, Młynarską i Karolkową od Wolskiej w kierunku północnym oraz od Leszna w kierunku Żytniej⁷⁷. Na temat walk Kampfgruppe „Meyer” z 6 sierpnia w dzienniku bojowym 9. Armii odnotowano: „Siły ruszające z zachodu w ciężkich walkach na barykadach zdobywają jedynie 400 m terenu”⁷⁸.

W czasie powstania główne siły Dirlewangera podzielono na dwie grupy bojowe Kampfgruppe „Meyer” i Kampfgruppe „Steinhauer”⁷⁹. II Batalion, czyli Kampfgruppe „Steinhauer” dotarła do Warszawy wieczorem 7 sierpnia. Oddziałom Dirlewangera udało się w krótkim czasie przebić arterię przelotową Wolska – Chłodna – most Kierbedzia. Według wspomnień żołnierza Vieregge, jego batalionem (I) dowodził SS-Obersturmführer Herbert Mayer (Maier). Jeszcze wtedy w Warszawie nie było batalionu II. W I Batalionie według Vieregge było około 400 ludzi⁸⁰. Karl Jochheim-Armin w swoich notatkach z okresu wojny odnotował, że 6 sierpnia żołnierze Dirlewangera postępowali ul. Wolską⁸¹. Oddziały RONA atakowały Ochotę, ok. 1 km na południe od głównych sił.

⁷³ *Batalion „Parasol”, I kompania 3–5 sierpnia 1944 rok. Pałacik Michla i Wenecja (obrona Wolskiej)*, za: J. Wróblewski, *Gryf. Pałacik Michla, Żytnia, Wola*, Warszawa 2016, s. 244–255, 263–265.

⁷⁴ P. Stachiewicz, „Parasol”... s. 496–497.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 510–511.

⁷⁶ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 184.

⁷⁷ P. Stachiewicz, „Parasol”... s. 515.

⁷⁸ W oryginale: „Die von Westen angetretenen Kräfte können in heftigen Barrikadenkämpfen nur etwa 400 m Boden gewinnen” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 169).

⁷⁹ *Ibidem*, k. 150. Więcej o dowódcach obu Kampfgruppe zob. aneks 1.

⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 80.

⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 112.

6 sierpnia o świcie bombowce nurkujące zaczęły zrzucać bomby na budynki i barykady na ul. Chłodnej. W trakcie walk równano z ziemią całe ulice. Niemcom nie udało się tego dnia oczyścić żadnego z korytarzy wiodących do Wisły. Największą skutecznością wykazywali się żołnierze Dirlewangera pod rozkazami Weissego, którzy zdołali wdrzeć się 400 m w głąb ruin. Po południu dotarli na skraj Ogrodu Saskiego, skąd ruszyli w kierunku obleganego pałacu Brühla, gdzie znajdował się Stahel. Osiągnęli Pałac Brühla „na wieczór drugiego dnia [walk], czyli 6 sierpnia 1944 r.”⁸² Karl Jochheim-Armin podał, że Pałac Brühla zdobyli 7 sierpnia (prowadził zapiski przez cały okres walk)⁸³. Wtedy też nawiązali kontakt z Niemcami walczącymi w dzielnicy rządowej. Dopiero następnego dnia oddziały Dirlewangera zabezpieczyły arterię wolską do pl. Bankowego⁸⁴. W ten sposób obszar kontrolowany przez powstańców został podzielony na dwie części.

Karl Vieregge wspominał, że w pierwszych dniach starcia były niezwykle ciężkie, a straty w swoim batalionie oszacował na 324 zabitych lub rannych („Wiem dokładnie, że w batalionie Obersturmführera Meyera po 2 dniach walk zostało 41 ludzi, podczas gdy 5 sierpnia 1944 r. z oddziału ruszyło do walki 365 ludzi”⁸⁵). Tak wysokie straty potwierdził Adolf Katz: „Straty w ciągu tego trzydniowego marszu przez Litzmannstädter Straße do pałacu Brühla były nadzwyczajnie wysokie. [...] Meier [Meyer] miał osiągnąć Pałac Brühla ze swoich około 400 ludzi już tylko około 40”⁸⁶.

Peter Erretkamp wskazał: „Pierwszego dnia byliśmy w okolicy wiaduktu kolejowego [...] posunęliśmy się tylko 100 m naprzód. Wiem, że dotarliśmy do barykady. Pierwszą noc spędziliśmy gdzieś w ruinach domów. Drugiego dnia posunęliśmy się o kolejne 100 m. Następną noc ponownie spędziliśmy na dworze. Na trzeci dzień osiągnęliśmy hale targowe.

⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 81.

⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 112. Pałac Brühla i Ogród Saski osiągnęli 6 VIII 1944 r. po południu. Część sił jednostki Dirlewangera (czołówki natarcia) pozostała w ogrodzie Saskim. Fischer przyjął odsiecz niemal jak wybawienie. W tym czasie załamywał się już opór oddziału żandarmerii i uzbrojonych urzędników (W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 52; T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 34). Natomiast 7 sierpnia zabezpieczono połączenie od ul. Wolskiej do odbitego dzień wcześniej pałacu Brühla (P. Marti, *Sprawa...*, s. 68; H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 190). Reinefarth już 5 sierpnia podał, że Kamiński zajął Ochotę, a Dirlewanger osiągnął przejazd kolejowy na Woli, co jednak okazało się nieprawdą. Sztab 9 Armii sprostował: „Natarcie nasze od południa i zachodu na miasto nie dotarło dotąd do Ochoty i do linii kolejowej na wschód od Woli, gdzie przeciwnik zza barykad stawia niezwykle silny opór” (T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 33).

⁸⁴ 6 VIII 1944 r. oddziały Reinefartha i jednostka Dirlewangera przy wsparciu artylerii i lotnictwa otworzyły drogę przez ulice Wolską, Chłodną i Ogród Saski do Krakowskiego Przedmieścia i mostu Kierbedzia (T. Sumiński, *Pamiętniki żołnierzy baonu AK „Zośka”. Powstanie Warszawskie*, t. 3: *Czeriaków*, Warszawa 1997, s. 253–254).

⁸⁵ W oryginale: „Ich weiß genau, daß das Bataillon nach diesen 2 Tagen nur noch mit dem Obersturmführer Meyer zusammen 41 Mann stark war, während es ja nach der mit mir erörterten Truppeneinteilung vom 5.08.44 mit 365 Mann in den Kampf gezogen ist” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 81).

⁸⁶ W oryginale: „Die verluste auf diesem also dreitägigen Marsch auf der Litzmannstädter Straße bis zum Palais Brühl sind außerordentlich hoch gewesen. [...] Meier habe beim Erreichen des Palais Brühls von seinen ca. 400 Leuten nur noch ca. 40 Leute gehabt” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adolf Katz, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 132).

Tam musieliśmy się trochę wycofać, ponieważ nasze lotnictwo przeprowadziło nalot na hale i nas również zbombardowano, ponieśliśmy straty. Gdy atak stukasów się zakończył, weszliśmy do Hal Mirowskich, stąd do parku i osiągnęliśmy pałac Brühla⁸⁷.

Oskar Henning opowiadał, że widział, jak zatrzymana polska dziewczyna spod spódnicy wyjęła pistolet i znieuważona zastrzeliła jednego z funkcjonariuszy Policji Kryminalnej. Oczywiście natychmiast ją zabito⁸⁸.

Jednostka Dirlewangera przebiła się do ul. Chłodnej i przez Hale Mirowskie oraz Ogród Saski dotarła do okrążonego w pałacu Brühla gen. Stahela. Dla powstańców walczących na Woli i Starym Mieście oznaczało to utratę łączności ze Śródmieściem⁸⁹. 7 sierpnia w dzienniku 9. Armii zanotowano: „Oddziałom atakującym z zachodu udało się nawiązać połączenie z siedzibą komendanta mieszczącą się na pl. Adolfa Hitlera”⁹⁰.

Podobno Weisse, zastępca Dirlewangera, stał na pierwszym czołgu, który wjechał na dziedziniec pałacu, a w czasie walk pędził przed sobą żołnierzy⁹¹. Są to jednak tylko pogłoski, Weisse nie był lubiany przez podwładnych i nazywano go „wielką świnią”.

Viergege ocenił powstańców jako trudnych przeciwników. Opowiadał: „Po tym, jak przebiliśmy się do pałacu Brühla, czyli Ogrodu Saskiego, powstańcy nas otoczyli”.

W nocy z 6 na 7 sierpnia SS-Sonderregiment „Dirlewanger” całkowicie odciął oddziały powstańcze walczące na Woli i Starym Mieście od Śródmieścia. 7 sierpnia wzmożła się nawała ogniowa i główny atak niemiecki rozwinął się od ulic Wolskiej i Chłodnej w kierunku północnym – ku ul. Leszno. W godzinach rannych ruszyło natarcie piechoty niemieckiej pod osłoną czołgów⁹².

Od 7 sierpnia w gotowości bojowej na ul. Wolskiej czekał II Batalion Dirlewangera pod dowództwem Steinhauera (Kampfgruppe „Steinhauer”). Prawdopodobnie ich stan liczebny wynosił około 350 żołnierzy⁹³.

⁸⁷ Woryginalne: „Am ersten Tag sind wir im Raum um die Eisenbahnüberführung, [...] nur einige 100 Meter vorwärts gekommen. Ich weiß auch, daß wir an eine Barrikade gekommen sind. Die erste Nacht haben wir irgendwo in Häusertrümmern verbracht. Am zweiten Tag sind wir dann wieder einige 100 Meter vorwärts gekommen. Die dann folgende Nacht haben wir wiederrum im Freien verbracht. Am 3. Tag sind wir zu den Markthallen gelangt. Ich weiß, daß wir bei den Markthallen wieder ein Stück zurückgehen mußten, weil unsere Flieger einen Stukaangriff auf die Markthallen flogen und uns bombardierten, sodaß sogar Verluste eingetreten sind. Als der Stukaangriff beendet war, sind wir dann über die Mirowski hallen hinaus in den Park und zum Palais Brühl gelangt” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 148–149).

⁸⁸ Woryginalne: „Ich erinnere mich an einen Fall, daß ein polnisches Mädchen unter ihrem Rock plötzlich eine Pistole hervorholte und damit einen deutschen Kriminalbeamten niederschoss. Das Mädchen wurde darauf sofort erschossen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 199–200).

⁸⁹ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 520.

⁹⁰ Woryginalne: „Der von Westen angreifenden Truppe gelingt die Herstellung der Verbindung zum Kommandanturgebäude am Adolf-Hitler-Platz” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 169).

⁹¹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy*..., s. 150.

⁹² P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 521.

⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 170.

Do Niemców strzelano z kamienic przy sąsiednich ulicach, powstańcy przemýkali kanałami i tym ich zaskakiwali⁹⁴. 8 sierpnia zgrupowanie Reinefartha i pułk Schmidta uderzyły na Zgrupowanie „Radosław” na trzech kierunkach: pułk Schmidta frontalnie od zachodu na cmentarz ewangelicki, policja Reinefartha z południa po osi ulic Karolkowej i Okopowej na cmentarz kalwiński, a niemiecka obsada Pawiaka na tyły „Radosława”⁹⁵. Powstańcy zatrzymali natarcie, toczyły się krwawe walki o każdy grób, każdy metr kwadratowy ziemi. Chwilowo Niemcy zostali odparci, ale w wyniku kontrataku żołnierze niemieccy zdołali zająć cmentarz kalwiński. Wtedy strzelcy wyborowi (dawni kłusownicy) Dirlewangera wzmogli ostrzał z broni maszynowej ustawionej na wieżach kościołów św. Augustyna i Karola Boromeusza, co bardzo utrudniało poruszanie się na zapleczach linii bojowych Zgrupowania „Radosław”. „Był niezwykle celny, przez co niezależnie od powodowanych strat wzbudzał dużą nerwowość zwłaszcza w czasie poruszania się po ulicy Gęsiej stanowiącej jedyne połączenie Woli ze Starym Miastem”⁹⁶.

O umiejętnościach snajperskich żołnierzy Dirlewangera opowiadał również Janusz Brochwicz-Lewiński „Gryf”. Bitwę stoczoną na cmentarzu ewangelicko-augsburskim opisał następująco: „8 sierpnia o świcie wszedłem na cmentarz ewangelicki z moim plutonem, grupą szturmową, i miałem takie uczucie, że z tego cmentarza nie wyjdę żywy. Ta cisza, groby, atmosfera cmentarna i nieprzyjaciel, który był tak schowany, że go prawie nie widziałem, nie mogłem widzieć. To był bardzo doświadczony żołnierz frontu wschodniego, który umiał kamuflażować się, przypinając sobie kawałki drzewa, liście, jakieś kawałki zielenizny do hełmów i do mundurów, które były terenowe oczywiście – oni byli w terenowych i my też – i miał szereg wyborowych strzelców ukrytych na drzewach albo gdzieś w zaułkach między grobami, którzy precyzyjnie, z lunetami na karabinach specjalnych dla wyborowych strzelców, szukali celu. Właśnie ja się stałem ofiarą takiego wyborowego strzelca, który wziął mnie na muszkę i mnie prawie wykończył. To, że żyję, to jest cud. Nie powinienem normalnie żyć, powinienem być trupem, ale jakoś udało mi się przeżyć. W czasie ataków na niemieckie pozycje próbowałem szturmować koło kaplicy Halpertów ich wyprzeć i poderwałem do ataku moich ludzi. Prowadziłem ten atak; w momencie, jak byłem koło jakiegoś grobu, ten wyborowy strzelec, widząc, że ja dowodzę, wziął specjalnie akcję na mnie i strzelił mi prosto w brodę. Miałem szczęście, że w tym momencie musiałem moją głowę troszkę na prawo skrócić, więc ta kula weszła tam, gdzie powinna wejść, ale wyszła bokiem – nie wyszła z tyłu głową, bo zabiłby mnie”⁹⁷. Opowiadał również: „Niemcy mieli rozstawionych swoich strzelców wyborowych, którzy nie strzelali do zwykłych żołnierzy, ale czekali na dowódców. Kiedy rozpoznali dowódcę, natychmiast do niego strzelali. Zabity dowódca przynosi katastrofę dla oddziału, ponieważ nie ma komu dowodzić”⁹⁸.

⁹⁴ O powstańcach przemýkających kanałami na Woli opowiadało wielu żołnierzy Dirlewangera. Przesłuchiwani byli w latach sześćdziesiątych i najprawdopodobniej mieli na myśli działania na Starym Mieście lub prowadzone jeszcze później.

⁹⁵ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 522–523.

⁹⁶ *Ibidem* s. 524.

⁹⁷ Janusz Brochwicz-Lewiński „Gryf”, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/janusz-brochwicz-lewinski,449.html> (dostęp 19 X 2017).

⁹⁸ J. Wróblewski, *Gryf*..., s. 271.

Oto fragment jego wywiadu, w którym o tych walkach rozmawiał z Piotrem Zychowiczem:

„– Dirlewangerowcy mieli na sobie kamuflażowe mundury, pokrowce na hełmach. Nakryli się bądylami i liśćmi, co bardzo utrudniało ich zauważenie. Strzelali nie tylko bezpośrednio do nas, ale również do płyt. W ten sposób na wszystkie strony w powietrze wystrzeliwał grad kamiennych odprysków, które były równie niebezpieczne jak kule. Z równą skutecznością zabijały ludzi.

– *Czyli mieliście do czynienia z trudnym przeciwnikiem.*

– O, bez wątpienia. Oni leżeli bez ruchu, cierpliwi, znakomicie wyszkoleni. Wcześniej spędzili trzy lata na froncie wschodnim. Byli nie tylko znakomitymi strzelcami, byli także twardymi żołnierzami, potrafili do końca zachować zimną krew. Podchodzili do żołnierskiej roboty profesjonalnie. A ja miałem osiemnastoletnich chłopców. Bardzo bohaterskich, odważnych, ale bez takiego doświadczenia, jak nieprzyjacieli. Ostatnie trzy miesiące przed powstaniem szkoliłem tych młodych chłopaków, ale to było za mało. Resztę musieli zdobyć już w trakcie powstania...”⁹⁹.

Według zeznań Viereggego walki tam trwały nawet 3–4 dni. Dopiero po kilku dniach „oczyścili” teren na tyle, że Stahel i Fischer mogli bezpiecznie opuścić pałac¹⁰⁰. Pałac Brühla przygotowano na kwaterę główną dla Dirlewangera, ale został przez niego zajęty około tygodnia później¹⁰¹. O całkowitym odblokowaniu trasy Wolska – Chłodna – Ogród Saski – most Kierbedzia Niemcy mogli zameldować dopiero 17 sierpnia¹⁰².

W 1958 r., zbierając materiały do filmu dokumentalnego o Heinzu Reinefarthie, Andrew Thorndike przeprowadzał rozmowy z mieszkańcami Warszawy, którzy przeżyli powstanie. Jedna z kobiet twierdziła, że spotkała Reinefartha przy okazji nocnej orgii w głównej kwaterze Niemców w mieście, ale z jej wypowiedzi nie wynika, co tam robiła. Wydarzeń przez nią opisanych nie da się dokładnie umiejscowić w czasie ani potwierdzić. Jednakże są one dosyć interesujące:

„– Pani Witkowska, powiedziała mi pani, że rozumie pani trochę nasz język, język niemiecki.

– Tak, trochę rozumiem, ale po niemiecku rozmawiałam przed wielu laty, więc trochę mi trudno.

– [...] Dobrze – powiedziała mi pani ostatnio, kiedy się poznaliśmy, że zna pani gruppenführera SS Reinefartha z okresu Powstania Warszawskiego. Zgadza się?

– Tak, to prawda. Każdego dnia i każdej nocy bywałam w pałacu Brühla, bo tam znajdował się sztab Dirlewangera

– Dirlewangera?

– Tak! Widziałam tam też Reinefartha, kiedy nocami odbywały się tam orgie.

⁹⁹ P. Zychowicz, *Obłąd 44*, Poznań 2013, s. 317–318.

¹⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 81–82.

¹⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 98.

¹⁰² T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 33–34 i 51.

- Powiedziała pani, że w pałacu Brühla odbywały się nocne orgie?
- Tak, bo tylko tak to można nazwać!
- Co tam się działo?
- Dziś trudno mi o tym opowiadać. W każdym razie nie brakowało alkoholu. Przyprawiano tam kobiety do tańca. A wszystko to działo się w czasie, kiedy na mieście rozgrywały się straszne sceny. Całe miasto płonęło. Czołgi miażdżyły ludzkie trupy, a w pałacu Brühla tańczono. Oberführer Dirlewanger często podchodził do okna, a któregoś razu powiedział: Popatrzcie jakie to ładne, dokładnie jak w Madrycie.
- Proszę mi powiedzieć, jaką rolę odgrywał gruppenführer SS Reinefarth w tym towarzystwie?
- Reinefarth siedział w fotelu przy stole, zupełnie jak jakiś król. Na początku myślałam, że to może przyjechał sam Hitler, bo oficerowie tak mu nadskakiwali. Kiedy później przyjrzałam mu się z bliska, zobaczyłam, że to nie Hitler.
- I na pewno był to gruppenführer SS Reinefarth? Czy pomyłka jest wykluczona?
- Tak, to był Reinefarth. Ordynans Dirlewangera szepnął mi do ucha, że to Reinefarth.
- A nocami, kiedy organizowano te orgie, czy urządzano wtedy egzekucje, czy tylko się bawiono? Jak to z tym było?
- Nocami żołnierze zajmowali się takimi sprawami na własną rękę, ponieważ oficerowie byli zajęci piciem wódki. A w ciągu dnia wracali do swych kompanii, które zajmowały się rozstrzeliwaniem ludzi¹⁰³.

We wczesnym stadium tłumienia powstania warszawskiego dochodziło do masowych zbrodni na Woli i Ochocie. Gustav Strumpf wspominał, że otrzymał rozkaz od Kurta Weisse, że „kamień na kamieniu w Warszawie ma się nie ostać”¹⁰⁴. Walter Hardt zeznał: „Zanim pierwszego dnia ruszyliśmy do walki, powiedziano nam, że mamy zostawiać spaloną ziemię. Powiedział nam o tym dowódca naszego plutonu [...] Dowódca plutonu następnie nam powiedział, że na terenie walk mamy strzelać do wszystkiego, co «skrada się i ucieka», bez żadnego pardonu. Zrozumiałem to tak, że na terenie objętym walkami mamy strzelać do mężczyzn, kobiet i dzieci. Sądzę, że moi towarzysze również w ten sposób zrozumieli [rozkaz]. Jestem głęboko przekonany, że podstawą rozkazu wydanego przez dowódcę plutonu o spalonej ziemi i strzelaniu we wszystkich okolicznościach pokrywa się z zarządzeniem Hitlera”¹⁰⁵. Hardt zaznaczył, że żołnierze nie stosowali się do niego, jeśli

¹⁰³ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 277–278.

¹⁰⁴ W oryginale: „es sei kein Stein auf dem anderen zu lassen” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 99).

¹⁰⁵ W oryginale: „Bevor wir am ersten Einsatztag mit dem Kampf begonnen haben, ist mir und meinen Kameraden gesagt worden, wir sollten verbrannte Erde machen. Das hat uns unser Zugführer gesagt. [...] Der Zugführer hat uns aber auch weiter gesagt, es sie im Kampfgebiet, auf alles was «kreuche und fleuche» zu schießen; es sie kein Pardon zu geben. Ich habe das dahin verstanden, daß im Kampfgebiet auf Männer, Frauen und Kinder geschossen werden solle. Ich glaube, daß die Kameraden das auch so verstanden haben. Ich bin auch der festen Überzeugung, daß der Zugführer zur Begründung für den Befehl auf verbrannte Erde und auf Schießen unter allen Umständen sich auf eine Anordnung Hitlers bezogen hat” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Hardt, Hamburg, 23 I 1963 r., k. 195–196).

tylko mieli taką możliwość. Poza tym zeznawał, że jeszcze w pierwszym tygodniu walk rozkaz ten został wycofany i mieli strzelać jedynie do powstańców posiadających broń¹⁰⁶.

Żołnierze Dirlwegera w większości zaprzeczali, że otrzymali rozkaz wymordowania wszystkich mieszkańców stolicy. Przesłuchiowano ich w latach sześćdziesiątych i aby uniknąć ewentualnej kary, woleli nie mówić wszystkiego. Peter Erretkamps przyznał, że wydano im rozkaz, aby mężczyzn, kobiety, dzieci i osoby starsze traktować jak partyzantów i rozstrzeliwać¹⁰⁷. W wyniku takich wytycznych wszystkie budynki podpalano. Potwierdził to Franz Haschäcker. Wspominał również, że gdy osiągnęli pałac Brühla, otrzymali rozkaz, że od tego momentu mają oszczędzać kobiety i dzieci, a powstańcy jako jeńcy będą odsyłani na tyły¹⁰⁸.

Rozkaz taki został wydany na początku powstania warszawskiego przez Heinricha Himmlera. Szef Kancelarii Rzeszy w Berlinie dr Hans Lammers wspominał, że „w Warszawie zlecono przeprowadzenie akcji zniszczenia miasta”. Nikt nie jest w stanie powtórzyć dokładnego brzmienia rozkazu. Przesłuchiwany Erich von dem Bach-Zelewski 26 i 28 stycznia 1946 r. odtworzył go następująco: „Każdy mieszkaniec miasta ma być zabity, zabrania się brać jeńców, Warszawę należy zrównać z ziemią, aby tym sposobem dać odstraszący przykład dla całej Europy”¹⁰⁹. Ponadto:

1. „Wzięci do niewoli powstańcy mają być zabijani bez względu na to, czy walczyli zgodnie z zasadami konwencji genewskiej, czy ją naruszali.

2. Niebiorąca udziału w walkach część ludności, w tym kobiety i dzieci, także ma być zabijana.

3. Całe miasto ma być zrównane z ziemią, a więc domy, ulice urządzenia miejskie i wszystko, co się w nim mieści”¹¹⁰.

10 sierpnia Dowódca SS i Policji w dystrykcie Warszawa SS-Brigadeführer Paul Geibel otrzymał od Himmlera teleks mówiący, że należy „Zlikwidować dziesiątki tysięcy [ludzi]!”¹¹¹. Z kolei szef policji bezpieczeństwa w mieście dr Ludwig Hahn 12 lipca 1961 r. w Hamburgu zeznał: „Z tego co sobie przypominam, przyjąłem 2 sierpnia 1944 roku za pośrednictwem policji porządkowej telegram informujący, że powstanie ma zostać stłumione z wykorzystaniem wszystkich najbrutalniejszych metod, że wszystkie dzielnice mają zostać spalone, a Polacy wymordowani bez względu na to, czy uczestniczyli w powstaniu,

¹⁰⁶ W oryginale: „Zum Schießen auf alles, was da kreucht und fleucht, sind wir nicht gekommen. [...] Noch am ersten Kampftage ist uns bekanntgegeben worden, es dürfte von jetzt ab nicht mehr auf Frauen und Kinder, sondern lediglich auf Aufständische geschossen werden, die wir mit der Waffe in der Hand oder im Besitz anträfen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 196).

¹⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 149.

¹⁰⁸ W oryginale: „Nach einiger Zeit – ich bin der Meinung, daß wir schon das Palais Brühl erreicht hatten – kam der Befehl, daß von jetzt ab Frauen und Kinder zu schonen seien. [...] Noch einige Zeit später ist [...] der Befehl gekommen, die Partisanen, also die Aufständischen, seien gefangzunehmen und als Gefangene nach hinten abzuschieben” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Haschäcker, Brakel, 29 I 1963 r., k. 182–183).

¹⁰⁹ J. Sawicki, *Przed polskim prokuratorem*, Warszawa 1958.

¹¹⁰ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 401.

¹¹¹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 21.

czy też nie. Nie pamiętam jednak treści telegramu, zwłaszcza fragmentu dotyczącego wymordowania ludności cywilnej. Sądzę jednak, że pamiętam ducha treści telegramu”¹¹².

Wydanie tego rozkazu potwierdził na początku lat sześćdziesiątych oficer żandarmerii i dowódca Batalionu Policji „Peterburs”. Jako świadek w procesie Reinefartha zeznał, że „dowódcy jednostek, którzy nie zdobędą się na właściwą energię, zostaną za tchórzostwo postawieni przed sądem wojennym”. Dalej podał też, że „wszystkich, którzy się pokażą na trasie przemarszu, należy traktować jako uczestników powstania”¹¹³.

Zeznania Peterbursa potwierdził Max Reck, który mając wątpliwości jak ma interpretować rozkaz traktowania wszystkich „bez pardonu”, posłał do Reinefartha łącznika. Odprowadzono go z uwagą, „że ponowne pytanie o to jest chyba [...] zbędne; wydany rozkaz jest przecież jasny i wyraźny”¹¹⁴.

Tak rozkaz odtworzył lekarz z jednostki Dirlewangera, dr Hartlieb: „Wszystkich mieszkańców Warszawy bez względu na wiek i płeć należy zabić, nie wolno brać żadnych jeńców. Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób należy pokazać Europie, co to znaczy robić powstanie przeciwko Niemcom”¹¹⁵.

W pierwszym tygodniu powstania na Woli, przy ul. Wolskiej masowo rozstrzeliwano miejscową ludność. Podczas tzw. rzezi Woli wg różnych szacunków wymordowano 30–65 tys. kobiet, dzieci i mężczyzn. Powszechnie przyjęto, że masakry tej dokonali żołnierze Oskara Dirlewangera. Odpowiadają za wiele zbrodni (również w trakcie powstania), ale w rozstrzeliwaniu ludności na Woli nie mieli dużego udziału. Dopuścili się zbrodni w Szpitalu Wolskim i szpitalu św. Łazarza¹¹⁶, gdzie rozstrzelali większość personelu i pacjentów, a budynki spalili razem z niechodzącymi pacjentami. Będzie o tym mowa w dalszej części rozdziału.

W rzezi Woli prym wiodły jednostki policyjne Reinefartha, natomiast żołnierze Dirlewangera toczyli w tym czasie ciężkie walki z powstańcami (w tym z oddziałami ze Zgrupowania „Radosław”). Poza oddziałami policyjnymi Reinefartha w masowych rozstrzeliwaniach uczestniczyły m.in.:

- oddziały policyjne garnizonu Warszawy,
- podwładni (SD oraz ukraińskie jednostki pomocnicze) SS-Hauptsturmführera Alfreda Spilker¹¹⁷,
- kompania ze szwadronu jazdy policji Poznań,

¹¹² *Ibidem*, s. 21 (przypis 21).

¹¹³ *Przesłuchanie Friedricha Peterbursa*, 22 II 1962 r., za: P. Marti, *Sprawa...*, s. 65–66.

¹¹⁴ *Przesłuchanie Maxa Recka*, 11 XII 1962 r., za: *ibidem*, s. 66.

¹¹⁵ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 400–401.

¹¹⁶ I. Kowtun, D. Żukow, 29. *Dywizja...* s. 175.

¹¹⁷ Alfred Spilker (Spielker), do września 1939 r. funkcjonariusz SD-Hauptamt. We wrześniu 1939 r. wszedł w skład Einsatzkommando 1/I, a następnie zwalczał polski ruch oporu jako kierownik wydziału przy dowództwie SiPo i SD w Krakowie. W 1943 r. oddelegowano go do Warszawy w charakterze przedstawiciela dowódcy SiPo i SD w GG. W październiku przeniesiono go do Krakowa (K. Grünberg, *SS...*, s. 265–266, przypis 59). Nie ma pewności, kto dowodził tymi jednostkami 5 VIII 1944 r., ale najpóźniej od 10–13 sierpnia dowodził Spilker. Dowództwo stacjonowało na plebanii kościoła św. Wojciecha. Spilker zaginął po zakończeniu wojny, a w 1961 r. władze niemieckie uznały go za zmarłego (N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 363; P. Marti, *Sprawa...*, s. 384, przypis 329).

- IX Batalion Wartowniczy Policji,
- kompania z jednostki specjalnej policji „Walter”,
- kompania policji z Łodzi,
- XII Białoruski Batalion Wartowniczy z Policji Bezpieczeństwa w Mińsku,
- 209. Batalion Kozaków,
- ukraińska straż przemysłowa¹¹⁸.

Ponadto w pobliżu Warszawy¹¹⁹ znajdowało się w tym czasie Sonderkommando 7a, należące do Einsatzgruppe B i podlegające rozkazom SS-Sturmbannführera Gerharda Basta¹²⁰. Fakt, że za rozstrzelania odpowiadały oddziały policyjne, znajduje potwierdzenie m.in. we wspomnieniach mieszkańców Woli, którzy przeżyli masakrę, i powstańców, a także w zeznaniach żołnierzy. W kolejnych dniach do zorganizowanych rozstrzeliwań wydzielono specjalne oddziały, np. oddziały policyjne Reinefartha (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei bei Kampfgruppe Reinefarth). Pododdziały tego komanda przydzielono do poszczególnych grup szturmowych¹²¹.

W egzekucjach uczestniczył również Batalion Policyjny „Peterburs”: „Początek masowych mordów na zachodnim obrzeżu miasta Warszawy około godziny 9 zbiega się w czasie i przestrzeni z wejściem do akcji tych sił policyjnych, które tutaj – jeszcze na zachód od linii kolejowej – praktycznie nie miały zadań wojskowych. Sądząc ze składu, były to siły policyjne, które miały częściowo doświadczenie w «zwalczaniu band», a częściowo jako «folksdojczy» mogły odczuwać wobec Polaków słabsze lub silniejsze resentymenty narodowe”¹²². W rejonie działań Grupy Uderzeniowej „Północ” (Angriffsgruppe Nord) egzekucje rozpoczęto około południa, a prawdopodobnie kontynuowało je specjalne Komando Operacyjne Policji Bezpieczeństwa¹²³.

Najczęściej w kontekście zbrodni popełnionych przez żołnierzy Dirlewangera na Woli są przytaczane wspomnienia Mathiasa Schenka. Zacytowała je również Alexandra Richie „Jednym z najstraszniejszych wyróżników brygady Dirlewangera było rozmyślne mordowanie dzieci”¹²⁴. Za Schenkiem powtórzyła historię o masakrze dokonanej 5 sierpnia

¹¹⁸ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 159 (przypis 28); P. Marti, *Sprawa...*, s. 68.

¹¹⁹ W sierpniu i we wrześniu 1944 r. Sonderkommando 7a z Einsatzkommando B stacjonowało najprawdopodobniej w Błoniach lub Włochach pod Warszawą razem z rosyjskimi jednostkami pomocniczymi. Komando to, zgodnie z dekretem OKH z 28 IV 1941 r. na własną odpowiedzialność w ramach swego zadania miało prawo do stosowania różnych środków wobec ludności cywilnej (*Załącznik nr 2, Uniewinnienie Reinefartha*, 1967 r., za: N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 424).

¹²⁰ *Ibidem*, s. 159. Sonderkommando 7a (Einsatzgruppe B) miało zgodę na stosowanie „środków wykonawczych” przeciwko ludności cywilnej bez pytania kogokolwiek o zgodę na podstawie porozumienia między policją bezpieczeństwa i naczelnym dowództwem armii, OKH. Wiosną 1944 r. Sonderkommando 7a dowodził Gerhard Bast, z wykształcenia prawnik, ur. w 1911 r. W 1947 r. został zabity przez przewodnika, z którym przekraczał granicę włosko-austriacką (więcej na ten temat: M. Pollack, *Śmierć w bunkrze. Opowieść o moim ojcu*, Wołowiec 2010).

¹²¹ S. Biernacki, *Działalność hitlerowskiej policji bezpieczeństwa w okresie powstania w Warszawie i dystryktie warszawskim [w:] Powstanie Warszawskie. Sesja w 40 rocznicę*, Warszawa 1987, s. 331.

¹²² P. Marti, *Sprawa...*, s. 384 (przypis 321).

¹²³ *Ibidem*, s. 384 (przypis 321).

¹²⁴ A. Richie, *Warszawa 1944...*, s. 288.

w sierocińcu dla prawosławnych przy ul. Wolskiej 149: „Dużo dzieci stało na schodach z uniesionymi rękami. Dużo dzieci. Wszystkie z rączkami w górze. Patrzyliśmy na nie przez chwilę, zanim zjawił się Dirlewanger. Kazał zabić je wszystkie. Zabili je, a potem chodzili po dziecięcych ciałach, miażdżąc ich głowy kolbami karabinów. Schody spływały krwią”¹²⁵. Oskara Dirlewangera 5 sierpnia 1944 r. w Warszawie jeszcze nie było.

Adolf Katz opowiadał, że za jednostką Dirlewangera miały iść jednostki policyjne, do których należało sprawdzanie, czy w budynkach nie pozostali powstańcy ani cywile¹²⁶. Członkowie tych oddziałów wypędzali ludność cywilną na ulice, następnie gromadzili w miejscach publicznych, na placach, w parkach, podwórzach, a potem rozstrzeliwali z broni maszynowej i zabijali rzucanymi granatami. Policjant Josef V., który szedł za jednostką Dirlewangera, słyszał za plecami odgłosy strzałów i zastanawiał się: „Po co oni tam jeszcze strzelają? Przecież tam nie ma już nic do roboty”¹²⁷. Żołnierz Aloys T., wcielony do oddziałów policji Reinefartha, wspominał: „Słyszałem, jak w pobliżu bez przerwy strzelają ciężkie karabiny maszynowe, a ponieważ wkoło nie latały żadne kule, nie mogłem w ogóle zrozumieć, co to może znaczyć. Postanowiłem to sprawdzić i wtedy dowiedziałem się, że SD bez przerwy rozstrzeluje Polaków. A ponieważ uznałem, że złapano ich z bronią w ręce, nie zagłębiałem się w to dłużej. Po chwili przyszedł do mnie policjant G. i powiedział, że był niedawno na podwórzu w budynku jednego z kwartałów i widział tam rozstrzelane kobiety i dzieci leżące na ziemi. [...] Na Wolskiej zobaczyłem nagle dużą kolumnę ludzi idących od strony centrum miasta w eskorcie żołnierzy. Nastroje od razu nam się pogorszyły i słychać było m.in. słowa: «Prowadzą też klechów». [...] Po mniej więcej 10 minutach zobaczyłem nagle, jak 15 czy 20 księży katolickich zatrzymało się w blasku płonącego domu. Stali w jednym szeregu. Nagle podbiegli do nich od tyłu dwaj żołnierze SD uzbrojeni w karabiny maszynowe i zabili ich wszystkich strzałem w kark. Kiedy skończyli, przysła kolej na około 20 Polaków, wśród których znajdował się też chłopiec w wieku 14–15 lat”¹²⁸.

Podwładny Dirlewangera Rudi Fiedler, działający w Kampfgruppe „Steinhauer” (II Batalion, 5. kompania), wspominał, że po przybyciu do Warszawy widział wiele ciał ludzi zabitych w egzekucjach. Jednego z pierwszych wieczorów był świadkiem następującej sceny: „umundurowani cywile, którzy wyszli z domów, natychmiast byli rozstrzeliwani. Prowadzono tych ludzi do sieni i tam rozstrzeliwano. Chcę powiedzieć, że na moich oczach w ten sposób w sumie zabito trzydzieści osób. To nie byli jedynie mężczyźni, ale przeważnie kobiety i dzieci. [...]”

To nie byli ludzie SD. Z powodu mojego długiego pobytu w obozie koncentracyjnym znam umundurowanie ludzi z SD. W obozie koncentracyjnym Oranienburg-Sachsenhausen SD pełniło służbę. Wiem również, że SD nosiło na rękawie romb z literami SD.

To również nie był Wehrmacht. Mundury Wehrmachtu były mi również znane.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 288; W. Nowak, A. Kuźniak, *Mój warszawski szal. Druga strona powstania*, 2004.

¹²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 132.

¹²⁷ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 43.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 48–49.

To była policja. Nosili zielone mundury policyjne, których odcień był intensywniejszy niż feldgrau Wehrmachtu. Byli tak umundurowani jak ci policjanci, z którymi razem walczyliśmy w rejonie Berezyny [na Białorusi]¹²⁹.

Rozstrzelania przeprowadzone przez oddziały policyjne i SD potwierdzają wspomnienia ocalałych mieszkańców Woli. Waława Szlacheta opisała zagładę mieszkańców kamienicy przy ul. Wolskiej 129, czyli domu Hankiewicza. Nocą przed rozstrzelaniami do budynku wpadli żołnierze w policyjnych mundurach: „Rozbiegli się do mieszkań, gdzie przeprowadzili rewizję. Do naszego mieszkania wpadło ich trzech, kazali obecnym podnieść ręce do góry, przeszukali mieszkania, otwierając szafy i przerzucając rzeczy. Z naszego mieszkania niczego nie zabrali”¹³⁰. Niemieccy żołnierze wrócili przed 10 rano. Byli podobnie umundurowani jak ci, którzy przeszukiwali kamienicę w nocy: „Wysłałam z mieszkania z mężem, dwoma synami i dwiema córkami. Razem z innymi mieszkańcami domu, żandarmi kazali nam wyjść na ulicę Wolską, przejść jezdnię i zatrzymać się przy Parku Sowińskiego”¹³¹. Wyprowadzonych z budynku ludzi rozstrzelano. Wszystko wskazuje na to, że byli to niemieccy policjanci pod rozkazami Reinefartha ściągnięci do Warszawy z Warthegau (Kraju Warty). Podobne wydarzenia rozgrywały się w innych kamienicach na Woli¹³².

Wielu historyków podaje, że na tyłach walk działały jednostki policyjne i to one rozstrzeliwały ludność cywilną. Jednocześnie odpowiedzialnością za masakry obciążają podwładnych Dirlewangera, tylko dlatego że uznawano ich za „bandę kryminalistów”. Za przykład takiego opisu może posłużyć fragment z książki *Powstanie Warszawskie* cytowany często przez innych autorów. Jerzy Kirchmayer napisał: „Gdy tylko oddziały Reinefartha i Dirlewangera przesunęły się w głąb ul. Wolskiej, natychmiast **specjalne grupy policjantów wywlekały na tyłach natarcia ludność z domów** [podkreślenie moje – S.K.] i nie bacząc na wiek i płeć, od dzieci do starców, rozstrzelowały masowo niewinnych i bezbronnych. [...] Jednocześnie na tyłach posuwającego się natarcia Niemcy palili systematycznie zdobyte i zajęte nawet bez walki domy, mszcząc się w ten sposób na ludności i ułatwiając sobie

¹²⁹ W oryginale: „daß Uniformierte Zivilisten, die aus den Häusern herauskamen, sofort erschossen haben. Sie führten diese Leute in Hausflure und erschossen sie dort. Ich möchte sagen, daß vor meinen Augen auf diese Weise doch wohl 30 Personen insgesamt getötet worden sind. Es handelte sich nicht nur um Männer, sondern eigentlich vorwiegend um Frauen und Kinder. [...]”

S.D.-Leute sind es nicht gewesen. Auf Grund meines längeren Aufenthaltes im Konzentrationslager kenne ich die Uniformierung von S.D.-Leuten. Denn im Konzentrationslager Oranienburg-Sachsenhausen hatte der S.D. eine Dienststelle. Ich weiß also, daß der S.D. auf dem Ärmel einen Rhombus mit den Buchstaben S.D. trägt.

Es war auch keine Wehrmacht. Die Wehrmachtsuniform war mir auch bekannt.

Es war Polizei. Sie trugen die grüne Polizeiuniform, deren Farbe kräftiger als das grün oder feldgrau der Wehrmacht war. Sie waren so uniformiert, wie die Polizisten uniformiert gewesen waren, mit denen wir im Beresina-Gebiet zusammen gekämpft hatten” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 254).

¹³⁰ Sz. Datner, K. Leszczyński, *Zbrodnie okupanta...*, s. 47.

¹³¹ J. Mańkowska, J. Janowski, M. Janaszek-Seydlitz, *Rzeź Woli*, http://www.sppw1944.org/index.html?http://www.sppw1944.org/powstanie/wola_rzez.html (dostęp 12 III 2019).

¹³² P. Gursztyn, *Rzeź Woli*, Warszawa 2014, s. 92.

oczyszczenie zdobytego terenu. **W tym morzu krwi i ognia, rozlewającym się na Woli w ślad za postępami niemieckiego natarcia, chciał Himmler rękoma uzbrojonych po zęby policjantów Reinefartha i kryminalistów Dirlewangera utopić powstanie** [podkreślenie moje – S.K.]”¹³³.

Żołnierz Dirlewangera Adalbert Daschner, który przybył do Warszawy na przełomie sierpnia i września 1944 r. (czyli po wydarzeniach na Woli), wspominał, że podwładni Dirlewangera otrzymali rozkaz, aby wszystkich „partyzantów” odsyłać na tyły. Tam mieli zająć się nimi ludzie z SD¹³⁴. Także Emil Bauer zeznał, że osoby, które się poddały i jeńcy mieli być wysyłani na tyły do żandarmerii oraz SD¹³⁵. Artur Schuldt podał, że widział, jak oddziały policji odprowadzały grupy ludności cywilnej na tyły i następnie je rozstrzeliwały. Opisywał: „W każdym razie nie mieliśmy wątpliwości, że policja rozstrzeliwuje ludność cywilną na podwórzach. Nie widzieliśmy ich [rozstrzeliwań]. Jednak w toku dalszych działań [...] widzieliśmy ciała cywilów, widzieliśmy też częściowo, jak policjanci przenosili ciała, aby niewątpliwie je obrabować”¹³⁶.

Zarówno w początkowej fazie powstania, jak i w kolejnych tygodniach większość żołnierzy z jednostki Dirlewangera walczyła na pierwszej linii, tym samym nie mogli się zajmować „jeńcami” i ludnością cywilną. W egzekucjach uczestniczyły podlegające Dirlewangerowi jednostki wschodnie: Batalion Azerbejdżański i część 1. Pułku Wschodniomuzułmańskiego.

Żołnierze Dirlewangera zeznawali, że podczas walk nie było czasu ani możliwości, by brać jeńców. Wtedy faktycznie rozstrzeliwali wszystkich, którzy przebywali na terenie walk. Strzelano do każdego, kto w jakiś sposób się im przeciwstawił, szczególnie do uzbrojonych. Oczywiście każdy z nich podkreślał, że nawet jeśli byli to powstańcy, noszący opaski, a nieposiadający broni, to nie zabijano ich¹³⁷. Wiadomo, że nie było to prawdą. Jednak przesłuchania żołnierzy toczyły się w latach sześćdziesiątych i każdy próbował uratować się od więzienia. Z kolei prokuratorom i śledczym z różnych przyczyn nie zależało na dogłębnym wyjaśnieniu wszystkich zbrodni wojennych.

¹³³ J. Kirchmayer, *Powstanie...*, s. 282.

¹³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 32.

¹³⁵ W oryginale: Was aus den Häusern freiwillig herauskam und sich uns gefangen gab, ist von uns nach hinten geschickt worden. Sie sind von Feldgendarmen und vom Sicherheitsdienst in Empfang genommen und nach hinten abtransportiert worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 66).

¹³⁶ W oryginale: Wir haben auch gesehen, daß diese Polizisten Gruppen von Zivilisten auf Höfe in unserem Rücken führten. Es ist dann unter uns gesagt worden, die Polizisten erschossen jetzt diese Zivilistengruppen. [...] Jedenfalls hatten wir keinen Zweifel, daß die Polizisten die Zivilisten auf dem Höfen erschossen. Gesehen haben wir es nicht. Wir haben aber bei unserem weiteren Vorgehen, [...] Leichen von Zivilisten gesehen, wir haben teilweise sogar gesehen, wie Polizisten an den Leichen zu schaffen machten, um sie offensichtlich zu berauben” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Artur Schuldt, Kiel, 22 I 1963 r., k. 203).

¹³⁷ W oryginale: „Wir haben lediglich im Kampfe auf alles geschossen, was sich uns zeigte oder sich uns zu zeigen schienen. Wer uns mit der Waffen in der Hand entgegentrat, ist erschossen worden. Aufständische, die lediglich eine Armbinde, aber keine Waffe, trugen, sind nicht erschossen worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 113).

Dodatkowym utrudnieniem w ustaleniu skali popełnionych zbrodni podczas powstania przez formację Dirlewangera jest „rozzrucenie” jej członków. Żołnierze Dirlewangera, jak już wcześniej wspominałam, nie przybyli do Warszawy jednocześnie. W toku walk do Warszawy przybywały kolejne transporty. Oddziały, które przyjechały do miasta w pierwszym tygodniu walk, przeważnie walczyły na pierwszej linii, jako jednostka Dirlewangera. Natomiast kolejne transporty dzielono wg potrzeb. W ten sposób tworzono mniejsze grupy bojowe (Kampfgruppe) rozrzucone po całym mieście, przydzielone do różnych sił, zarówno oddziałów Wehrmachtu, jak i oddziałów policyjnych. Część z nich wciąż podlegała pod rozkazy Dirlewangera, część pod rozkazy innych dowódców. Niektórzy z Dirlewangerem w Warszawie nie mieli żadnego kontaktu.

Jednym z żołnierzy, których przydzielono do zupełnie innego oddziału był Wilhelm Rass, który do jednostki trafił około lutego 1944 r. w rejonie Mińska i uczestniczył w operacjach antypartyzanckich. W Warszawie przydzielono go do Polizei-Schützendivision, która była podporządkowana rozkazom Dirlewangera. Pol-Schützendiv. dowodził pułkownik policji „Kubitschek”. Rass przybył 11–12 sierpnia na Pragę. Jako że walki tam już zakończono, skierowano go do Cytadeli, aby blokował komunikację między żołnierzami AK ze Starego Miasta i z Żoliborza. Jak wspominał, w Cytadeli Niemcy byli odcięci przez mniej więcej czternaście dni. Stamtąd dowodził ciężkim granatnikiem, bronią pancerną i stał na czele kompanii liczącej około stu osób. Twierdził, że nie podlegał pod żaden pluton i batalion, a rozkazy przekazywał mu Weisse, zastępca Dirlewangera. Samego dowódcy w Warszawie nie spotkał¹³⁸.

Franz Haschäcker zeznał, że w pierwszych dniach powstania idąc w kierunku pałacu Brühla, podpalał wszystkie kamienice. Napotkani mieszkańcy, bez względu na płeć i wiek, byli rozstrzeliwani. To samo działo się na tyłach jego oddziału. Oczywiście zaznaczył, że ma „czyste sumienie” (*reines Gewissen*), ponieważ sam w egzekucjach nie uczestniczył. Mówił jednak, że każdy mógł w nich uczestniczyć, jeśli tylko miał ochotę. Istniała też możliwość odmówienia udziału w egzekucjach¹³⁹.

Zwłoki zabitych w egzekucjach palono. Niektórym, o czym również wspominają w zeznaniach żołnierze Dirlewangera, kazano wrywać sztachety z płotów i trzymać je przy ciele podczas rozstrzeliwania. Dzięki temu, jak twierdzili, ciało łatwiej można było spalić. Metodę tę stosowano w czasie całego powstania.

Haschäcker podał, że podczas powstania był świadkiem rozstrzeliwania personelu medycznego: „Widziałem również, jak rozstrzelano grupę lekarzy i pielęgniarek. Stało się

¹³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 125–129.

¹³⁹ W oryginale: „Auf dem Wege zum Palais Brühl haben wir, und zwar insbesondere in den beiden ersten Tagen, die Häuser angesteckt. Wir haben es mit Streichhölzern und Feuerzeugen gemacht. [...] Wir haben auf dem Weg zum Palais Brühl und zwar insbesondere in den beiden ersten Tagen, auch alle Menschen erschossen, die uns entgegenkamen. Wir haben also Männer, Frauen und Kinder erschossen. [...] Wir haben sie aber auch erschossen, wenn sie bereits in unserem Rücken sich befanden. [...] Ich will aussagen, weil ich ein reines Gewissen habe. Ich habe nämlich nicht an diesen Erschießungen mich beteiligt. [...] Man konnte sich am Schießen auf diese Zivilbevölkerung beteiligen, man konnte es aber auch lassen, indem man sich mit geschick davonmachte” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Haschäcker, Brakel, 29 I 1963 r., k. 182).

to przed drewnianym płotem. To, że byli lekarzami i pielęgniarkami, dało się poznać po białych kitlach; mieli również przy sobie torby i pojemniki medyczne. Rozstrzelań dokonali ludzie Dirlewangera”¹⁴⁰.

Rozstrzeliwano też rannych w powstańczych szpitalach, które następnie podpalano. Pielęgniarki gwałcono i mordowano. Żołnierze z Pułku Azerbejdżańskiego podlegającego pod rozkazy Dirlewangera brali udział w egzekucjach w Szpitalu Wolskim przy ul. Płockiej 26. Żołnierze niemieccy, po zdobyciu barykady przy ulicach Górczewskiej i Działdowskiej i wycofaniu się powstańców wtargnęli na teren szpitala¹⁴¹. Tak początek natarcia wspominał Stefan Wesołowski, chirurg z tej placówki: „Nadchodzi tragiczny dzień 5 VIII. Pogoda jest piękna. Od rana strzelanina straszliwa. Rozpoczyna się natarcie niemieckie. Przed południem wpada do szpitala dwóch żołnierzy niemieckich. Zakurzeni, brudni, czarni od dymu, owinięci wstęgami nabojów pytają o rannych żołnierzy niemieckich. [...] Jeden z przybyłych, niski, chudy, szczupły, o twarzy szczura, uspokajał go: – Nic się nie bój! Wkrótce my tu przyjdziemy, zabierzemy ciebie und das alles wird gesprengt! – Zakończył: – Szpital zostanie wysadzony w powietrze!”¹⁴²

W Szpitalu Wolskim tego dnia znajdowała się również Leokadia Ciekanowska, która tak zapamiętała moment ataku Niemców: „Okolo drugiej po południu [5 sierpnia], przy kanonadzie strzałów, wtargnęli do szpitala żołnierze niemieccy i ukraińscy. Strzelali do ludzi, rozbiegli się po szpitalu, nakazując obecnym opuszczenie szpitala. Kto mógł, schodził na parter, nawet chorzy, którzy ledwie mogli zwlec się z łóżek. Tu, na parterze, zabili prof. Zeylanda¹⁴³, dyrektora szpitala dr. Piaseckiego¹⁴⁴ i kapelana szpitala [ks. Kazimierza Ciecierskiego].

Popędzono nas na ul. Górczewską, róg Moczydło i osadzono w olbrzymiej hali o dużych, otwartych wrotach. W tym czasie oddzielano od nas po 25 mężczyzn lekarzy i nawet chorych i wyprowadzono na egzekucję. Gdy tak staliśmy przez pewien czas w zbitej masie, zauważyłam przez otwarte wrota hali – stałam w bezpośrednim ich sąsiedztwie – jak w pewnym momencie nadeszła grupa oficerów niemieckich i zatrzymała się przed nimi. Wśród przybyłych jeden z nich musiał być wysokiej rangi, może generał, gdyż miał czerwone kłapy przy mundurze.

¹⁴⁰ W oryginale: „Ich habe auch gesehen, wie eine Gruppe von Ärzten und Schwestern erschossen worden ist. Das geschah vor einem Bretterzaun. Daß es Ärzte und Schwestern waren, konnte man daran sehen, daß sie weiße Kittel trugen; auch hatten sie ärztliche Instrumententaschen oder Behälter bei sich. Diese Erschießungen von Ärzten und Schwestern ist auch durch Dirlewangerleute erfolgt” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, 2 Js 272/65, Flensburg, 13 VII 1967 r., k. 201).

¹⁴¹ Lucyna Lange, lat 47, siostra miłosierdzia, pielęgniarka Szpitala Wolskiego przy ul. Płockiej 26 [w:] *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944*, t. 1: *Pamiętniki. Relacje*, Warszawa 1992, s. 384.

¹⁴² Stefan Wesołowski [w:] *Encyklopedia medyków powstania warszawskiego*, <http://lekarzepowstania.pl/osoba/stefan-wesolowski-2/> (dostęp 23 VII 2017).

¹⁴³ Janusz Zeyland (1897–1944), lekarz pediatra, fizjatra, profesor uniwersytetu w Poznaniu; w czasie okupacji organizator przychodni przeciwgruźliczych dla dzieci w Warszawie i oddziału gruźlicy dziecięcej w Szpitalu Wolskim (*Exodus Warszawy...*, s. 229).

¹⁴⁴ Marian Józef Piasecki (1894–1944), lekarz; przed wojną pracował w Szpitalu Elżbietanek i w Klinice Chorób Dziecięcych UW. Od 1936 r. był ordynatorem i organizatorem oddziału chirurgicznego w Szpitalu Wolskim, w czasie okupacji dyrektor tego szpitala. Prowadził w nim ośrodek szkolenia akademickiego i pracę konspiracyjną; żołnierz AK (*ibidem*, s. 229).

W pewnym momencie jeden z oficerów donośnym głosem krzyknął:

Hunde setzen! – zrobiło się bardzo ciasno. Oficerowie rozmawiali między sobą i znów dał się słyszeć donośny głos po niemiecku jednego z nich:

Wszyscy mężczyźni wychodzić!

W tłumie siedzących ludzi zakotłowało się i rozległy się wrzaski, płacz. W bezpośrednim moim sąsiedztwie siedział mężczyzna, który chciał się podnieść, ale w tym momencie siedząca koło niego kobieta uderzyła go w plecy, ażeby skulił się i zarzuciła mu chustkę na głowę, tak że w tłumie siedzących kobiet i dzieci nie można go było z pewnej odległości odróżnić, dzięki czemu na razie ocalał. Widziałam również, jak zakonnice w ten sam sposób uratowały księdza, zakładając mu kornet na głowę i zarzucając na ramiona chustkę. Mężczyzn, wśród których byli lekarze w białych kitlach, jak również chorzy, którzy mogli wyjść ze szpitala, wyprowadzono po dwudziestu pięciu z hali na rozstrzał¹⁴⁵.

Po zajęciu szpitala żołnierze zajęli się rabunkiem i plądrowaniem, natomiast pacjentów i personel wypędzono na podwórze: Stefan Wesołowski wspominał: „Zaraz po obiedzie usłyszałem hałas. Wybiegłem. Na korytarzu roіło się od mundurów niemieckich. Byli to esesmani, a wśród nich dużo o azjatyckim wyglądzie: – Alles raus! Los! Los! – Wypędzili wszystkich z sal szpitalnych kierując do holu. Idąc przez korytarz, w momencie kiedy już mieliśmy schodzić na dół, spojrzałem na schody wiodące ku górze: – A może na strych? – pomyślałem. Ale z góry również schodzili Niemcy. – Za późno! Za późno!

Idziemy do holu, gdzie gromadzą się wszyscy wypędzeni z oddziału i piwnic. Kłębi się tłum ludzi, rannych, personelu. W głębi spostrzegam leżącego na noszach mojego pacjenta Schliffacke, koło niego stoi jakiś oficer. Przepycham się do noszy, nachylam się i mówię do rannego: – Powiedz temu oficerowi, że my ciebie operowaliśmy, powiedz mu, że polscy lekarze opiekowali się tobą. – Schliffacke patrzy na mnie nieprzytomnie i jest równie przerażony jak ja.

Żołnierze wypędzają nas z holu na ul. Płocką i zaczynają ustawiać w czwórki. Wychodzą ludzie cywilni, mężczyźni, kobiety z dziećmi, siostry Szarytki, salowe, grupa lekarzy i lekko rannych. [...]

Czoło naszej kolumny już skręca w lewo w ulicę Górczewską. Kiedy wyszliśmy za róg budynku szpitalnego, Azjaci zaczynają coś do nas krzyczeć i układać nas w płytkim rowku, powstałym po zerwaniu chodników wziętych na barykady. Kładziemy się na ziemi myśląc, że to już koniec. [...]

Stoimy na zboczu ulicy, która leży niżej na skutek wykopu, jaki dla przebiegu ulicy zrobiono pod torem kolejowym, my znajdujemy się nieco za przejazdem kolejowym. Za nami na polu stoi tłum wygarnięty ze szpitala. Wokół palą się domy, słysząc wystrzały karabinowe, artyleryjskie, huki bomb. Na drugiej skarpie naprzeciwko nas ustawiono karabin maszynowy¹⁴⁶. Pacjentów i lekarzy z tej placówki rozstrzelano przy ul. Górczewskiej,

¹⁴⁵ Leokadia Ciekankowska, z domu Grochowicka, lat 32, zamieszkała przy ul. Twardej 46; przed wojną urzędniczka w Warszawskiej Spółce Myśliwskiej, w czasie okupacji barmanka w barze-jadłodajni „Zielona” przy ul. Wolskiej 11 [w:] *ibidem*, s. 216.

¹⁴⁶ Stefan Wesołowski [w:] *Encyklopedia medyków powstania warszawskiego*, <http://lekarzepowstania.pl/osoba/stefan-wesolowski-2/> (dostęp 23 VII 2017).

w miejscu gdzie przecina ją wiadukt kolejowy¹⁴⁷. Tych, którzy przeżyli egzekucje sprowadzono z powrotem do szpitala. W połowie sierpnia nadal funkcjonował będąc połączoną placówką kilku sąsiednich szpitali. Część budynku zajmowali Niemcy, natomiast w drugiej części leczono cywilnych pacjentów polskich oraz ukrywających się rannych powstańców¹⁴⁸.

Jerzy Górski, mający wtedy 16 lat, został tego dnia wypędzony z domu przy ul. Górczewskiej. Opowiadał, że początkowo ludność wykorzystano przy ataku Niemców na szkołę przy ul. Gostyńskiej: „Było to 5 sierpnia 1944 roku na Woli. Stałem wśród licznych mieszkańców ulicy Górczewskiej i pobliskich ulic pod wiaduktem, czekając na swoją kolejność do rozstrzelania. Miałem wtedy 16 lat; nie wiedziałem, gdzie są rodzice i rodzeństwo, gdyż jak nas Niemcy wygnali i pędzili przed sobą jako osłonę, zgubiłem się z nimi. Pędzili nas wtedy przed sobą kilkadziesiąt osób, chcąc zdobyć szkołę na ulicy Gostyńskiej. Zostało wtenczas zabitych sporo osób. Później nas zawrócili i prowadzili z rękoma uniesionymi do góry pod wiadukt na Górczewską, gdzie już kilkaset osób stało. Przemówił jakiś oficer niemiecki, że będziemy wszyscy rozstrzelani. Zaczął się płacz, krzyki, matki dzieci przytulały do siebie, rodziny się żegnały; był z nami ksiądz, który dał nam błogosławieństwo, i rozpoczęła się egzekucja, pijani własowcy brali po dziesięć osób i szli w ulicę Moczydło i Zagłoby rozstrzeliwać. Rabowali z ludzi złoto [...]. Myślałem, że może jakoś ucieknę, lecz to nie mogło się udać, bo wszędzie byliśmy obstawieni pijanymi własowcami. [...] W pewnej chwili od strony ulicy Płockiej na motocyklu zajechali jacyś niemieccy oficerowie i odwołano egzekucję”¹⁴⁹.

Niemcy potrzebowali chirurgów do operowania własnych rannych. Z tego powodu doktorzy Wesołowski i Leon Manteuffel nie zostali rozstrzelani. Ten pierwszy wspominał: „Po pewnym czasie sanitariusz niemiecki zabiera nas trzyosobowym motocyklem [...]. Na wolnym powietrzu, przy stoliku obficie zastawionym butelkami z alkoholem, siedzą oficerowie SS. [...] Po dłuższym oczekiwaniu w pewnej chwili kaprał, którego już wcześniej zauważyłem, a który kręcił się między stolikiem a stojącym w pobliżu ocalałym budynkiem, przyniósł nam wiadro zimnej zupy”¹⁵⁰. Obaj lekarze trafili do Wojewódzkiego Szpitala Zakaźnego (Szpital Zakaźny Miejski św. Stanisława) przy ul. Wolskiej 37. Razem z nimi wysłano tam dr Joannę Kryńską „Elżbietę”, która później została tłumaczką Dirlewangera. Mimo początkowej niechęci i próby odesłania ich na egzekucję, ocalił ich lekarz batalionowy major Hartlieb z SS-Sonderregiment „Dirlewanger”¹⁵¹: „Przy jednym ze stolików siedział major lekarz sztabowy Hartlieb z Kampfgruppe «Reinefarth». Zwrócił się do naszej

¹⁴⁷ Relacja Stefana Wesołowskiego ps. Chirurg (<http://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/stefan-wesolowski,428.html>, dostęp 23 VII 2017); relacja Eugeniusza Trepczyńskiego (<http://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/eugeniusz-trepczynski,1019.html>, dostęp 23 VII 2017).

¹⁴⁸ Leokadia Ciekankowska... [w:] *Exodus Warszawy...*, s. 218–221.

¹⁴⁹ Jerzy Górski, lat 16, zamieszkały przy ul. Górczewskiej 45; uczeń szkoły powszechnej, gazeciarz, z rodziny robotniczej; preparator materiałów analitycznych w Instytucie Geologicznym [w:] *Exodus Warszawy...*, s. 216.

¹⁵⁰ Stefan Wesołowski [w:] *Encyklopedia medyków powstania warszawskiego*, (<http://lekarzepowstania.pl/osoba/stefan-wesolowski-2/>) (dostęp 23 VII 2017).

¹⁵¹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 45–46.

ochrony i zapytał, po co nas tam przyprowadzono, nie potrzeba żadnych Polaków i powinno się ich jedynie rozstrzelać. Niedaleko od stolika siedzieli dr Manteufel i dr Wesolowski z grupy, którą prowadzono ze szpitala z Woli do fabryki lokomotyw [...]”¹⁵².

SS-Sonderregiment „Dirlewanger” brał udział w walkach i rozstrzeliwaniach na terenie Wojewódzkiego Szpitala Zakaźnego św. Stanisława, który zajął 5 sierpnia 1944 r., w trakcie zdobywania barykady przecinającej ul. Wolską przy skrzyżowaniu z ul. Młynarską. Od razu po wkroczeniu na teren tej placówki żołnierze z jednostki Dirlewangera zastrzelili portiera.

Bronisław Paczyński, wtedy 14-letni chłopak, tak wspominał wydarzenia 5 sierpnia 1944 r. w Szpitalu św. Stanisława: „Przecież jak mnie z moim opiekunem Niemcy dorwali, on jeszcze się chciał ratować, pokazywał: «Jestem maszynistą kolejowym». Miał przepustki niemieckie. Oni się zawahali. Zawahali się, czy nas od razu rozstrzeliwać, czy nie. Pchnęli nas jeszcze z eskortą do ich dowódcy, który siedział na rogu Młynarskiej i Wolskiej. Myśmy do niego przyszli z eskortą i coś mu powiedział – niemieckiego jeszcze nie znałem dobrze. Tylko warknął coś. Jak się okazuje, powiedział po prostu: «A jaki jest rozkaz?». Koniec. Do widzenia. Rozkaz był, wyraźny rozkaz, że wszystkich trzeba rozstrzeliwać, normalnie w tym czasie”¹⁵³. Piotr Gursztyn w książce *Rzeź Woli* opisał, że Paczyńskiego odesłano „do dowódcy, do szpitala św. Stanisława. Dowódca, starszy wiekiem wysoki oficer – być może sam Dirlewanger – warknął coś krótko. Wspominając po latach, Paczyński uznał, że były to słowa: «A jaki jest rozkaz?»”¹⁵⁴. Dowódcą, o którym pisze Gursztyn nie mógł być jednak Dirlewanger. Jak już wspominałam Dirlewanger do Warszawy przybył najwcześniej ok. 8/10 sierpnia 1944 r., a nawet wg wspomnień żołnierza z jednostki – Gustava Strumpfa ok. 15 sierpnia¹⁵⁵. 5 sierpnia Dirlewanger był w drodze z Berlina do Prus Wschodnich, co potwierdza przytoczony przez mnie rozkaz Himmlera z 4 sierpnia oraz zeznania Adolfa Katza. Z Prus Wschodnich dopiero po kilku dniach skierował się do powstańczej Warszawy¹⁵⁶.

Około 10 sierpnia Dirlewanger pojawił się w kwaterze w szpitalu¹⁵⁷: „W tym czasie zamieszkał w naszym szpitalu dowódca jednej z grup SS, atakujących Warszawę sturm-bahnführer Oskar Dirlewanger. W jego ordynansie rozpoznałem podoficera, który

¹⁵² W oryginale: „An einem Tischchen saß der Major-Stabsarzt Hartlieb von der Kampfgruppe Reinefarth. Er wendete sich an unsere Bewachung und sagte, wozu sie uns bräuchten, sie bräuchten keine Polen und hätten sie lediglich zu erschiessen. Nicht weit von den Tischchen saßen Dr. Manteufel und Dr. Wesolowski, die von einer Gruppe, die aus dem Wola-Krankenhaus zur Lokomotiv-Fabrik geführt worden war” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Protokoll einer Zeugenvernehmung, Warschau, 14 III 1947 r., k. 217).

¹⁵³ Relacja Bronisława Paczyńskiego z 30 VIII 2007 r., <http://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/bronislaw-paczynski,1248.html> (dostęp 24 VII 2017).

¹⁵⁴ P. Gursztyn, *Rzeź...*, s. 153.

¹⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 95. Z kolei w wyroku uniewinniającym Reinefarta wydanym we Flensburgu w 1967 r sąd podał, że Dirlewanger przybył do Warszawy 8 VIII 1944 r. (*Załącznik nr 2, Uniewinnienie Reinefartha*, 1967 r., za: N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 426).

¹⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 130.

¹⁵⁷ *Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, t. 1, cz. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, Warszawa 1974, s. 319. Przybycie Oskara Dirlewangera do Szpitala Zakaźnego potwierdził również Heinrich Arndt (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 84). Jak pisałam, dokładna data przybycia Dirlewangera nie jest znana, ale nastąpiło to między 8 a 15 sierpnia.

w pamiętnym dniu 5 VIII przyniósł nam ową zupe. Pewnego dnia byłem świadkiem, jak ordynans wyniósł na korytarz olbrzymią walizę, wyładowaną srebrnymi sztućcami, i pod kierunkiem Dirlewangera zaczął je segregować¹⁵⁸.

W Szpitalu Zakaźnym od 6 sierpnia mieściły się sztab i kancelaria SS-Sonderregiment „Dirlewanger” oraz punkt opatrunkowo-ratunkowy grupy Reinefartha. Heinrich Arndt stwierdził, że kancelarię urządził w barakach na terenie placówki. W jednym z pokoi porządkowano rzeczy poległych towarzyszy broni i je wysyłano¹⁵⁹. Poza tym Arndt wspominał: „W Szpitalu Zakaźnym widziałem dwóch Polaków powieszonych na drzewie, między nimi powiewała czerwono-biała flaga. Powieszeni ludzie nosili czerwono-białe opaski. Nie było wątpliwości, że byli to powstańcy i nie rozstrzelano ich, a powieszono w celach odstraszających, zostawiono ich tam na dłuższy czas. Kto wydał rozkaz, aby ich powiesić, nie wiem. Nie wiem również, czy «Oskar» wydał ten rozkaz. Oczywiście w tym czasie przebywał w Szpitalu Zakaźnym. Nie wiem także, czy «Oskar» widział tych powieszonych”¹⁶⁰.

Franz Haschäcker potwierdził informację o powieszonych na podwórku Szpitala Zakaźnego powstańcach. Zeznał, że Dirlewanger w swojej kwaterze osobiście ich przesłuchiwał. Powstańcy nic nie powiedzieli i z tego powodu, dla przykładu Dirlewanger wydał rozkaz powieszenia ich. Zaprzeczył, jakoby wisiała między nimi biało-czerwona flaga. Podał, że powstańcy nie mieli oznak maltretowania i bicia. Haschäcker wspominał, że Dirlewanger przesłuchiwał także innych wziętych do niewoli powstańców. Dziesięciu z nich zostało powieszonych¹⁶¹.

Przekonanie, że to jednostka Dirlewangera dokonała rzezi Woli, wynika z licznych niesprawdzonych wiadomości o „krwiożerczości” Oskara Dirlewangera i jego podwładnych. Podczas powojennych procesów zbrodniarzy nazistowskich, aby ukazać się w jak najlepszym świetle oskarżeni zrzucali winę na innych. W przypadku zbrodni popełnionych podczas powstania warszawskiego najwygodniejszym rozwiązaniem było obciążenie dwóch

¹⁵⁸ Stefan Wesołowski [w:] *Encyklopedia medyków powstania warszawskiego*, <http://lekarzepowstania.pl/osoba/stefan-wesolowski-2/> (dostęp 23 VII 2017).

¹⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 83.

¹⁶⁰ Woryginalne: „Im Seuchenkrankenhaus habe ich einmal gesehen, daß dort im Freien an einem Baum zwei Polen aufgehängt worden waren, zwischen die man eine rot-weiße Fahne gehangen hat. Die aufgehängten Leute trugen weiß-rote Armbinden. Es handelte sich also zweifelsfrei um Aufständische, die man offensichtlich aus Abschreckungsgründen nicht erschossen, sondern aufgehängt hat, damit sie längere Zeit sichtbar bleiben. Wer die Anordnung zum Aufhängen dieser beiden Aufständischen gegeben hat, weiß ich nicht. Ich weiß insbesondere nicht, ob der «Oskar» diese Anordnung gegeben hat. Er befand sich allerdings zu dieser Zeit im Seuchenkrankenhaus. Ich weiß auch noch nicht einmal, ob der «Oskar» die aufgehängten Leute gesehen hat” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 86).

¹⁶¹ Woryginalne: „Ihm [Dirlewanger] wurden gefangene Partisanen zum Verhör vorgeführt, die aber keine Antwort geben. Dirlewanger hat dann den Befehl gegeben, die Partisanen aufzuhängen. Sie sind dann auch tatsächlich an Bäumen aufgehängt worden. Sie sind vorher nicht etwa mißhandelt worden. Ihnen ist vorher auch nicht etwa die Uniform zerrissen oder ausgezogen worden. Zwischen den erhängten Partisanen ist auch nicht etwa eine polnische Flagge aufgehängt worden. [...] Es mögen also auf diese Weise vor Dirlewanger insgesamt höchstens 10 Personen aufgehängt worden sein, soweit ich das gesehen habe” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Haschäcker, Brakel, 29 I 1963 r., k. 183).

nieżyjących już dowódców, Dirlewangera i Kamińskiego. Von dem Bach w zależności od potrzeb obwiniał Kamińskiego („Kiedy ujrzałem, że żołnierze z brygady Kamińskiego rozstrzeliwują cywilów, otrzymałem następujące wyjaśnienie: «To na rozkaz Hitlera»”¹⁶²), Dirlewangera, Reinefartha, jednostki policyjne, a nawet Guderiana, który nie chciał mu pomóc w unieważnieniu rozkazu Hitlera. Często zmieniał i wycofywał zeznania. W 1958 r., zeznając na korzyść Reinefartha, stwierdził, że masakry dokonano nie na Woli, lecz na Ochocie, i obciążył żołnierzy Kamińskiego¹⁶³. Wycofał się z tego w 1961 r., gdy podał, że wydarzenia te rozegrały się jednak na Woli¹⁶⁴. Dzięki temu umorzono postępowanie w sprawie jego udziału w masakrze na Woli. Częste zmiany zeznań spowodowały jednak chaos informacyjny, a wszystkimi zbrodniami obciążono najbardziej znaną jednostkę walczącą podczas powstania, czyli żołnierzy Dirlewangera.

Do rozpowszechniania relacji o zbrodniach popełnionych przez Dirlewangera podczas powstania przyczyniły się również powojenne zeznania i procesy sądowe Heinza Reinefartha. Już w 1946 r., składając wyjaśnienia przed Subsequent Proceedings Division biura amerykańskiego Chief of Counsel for War Crimes (OCCWC) przeinaczał fakty na swoją korzyść, jednocześnie obciążając Dirlewangera. Podał m.in., że rozkaz zdławienia powstania otrzymał dopiero 5, a nawet 6 sierpnia 1944 r., a o rozkazie mordowania ludności cywilnej usłyszał dopiero w Warszawie od von dem Bacha. Posunął się do stwierdzenia, że jednostka Dirlewangera już walczyła, gdy on dotarł na miejsce, i nigdy mu w żaden sposób nie podlegała¹⁶⁵.

W 1958 r. Reinefarth podał, że do Warszawy przybył 7 sierpnia, a na kolejnym przesłuchaniu stwierdził, że 5 sierpnia przebił się samochodem pancernym do okrążonego komendanta Reinera Stahela, aby omówić sytuację. Przez cały czas zdecydowanie podkreślał, że żołnierze Dirlewangera nigdy nie byli pod jego rozkazami. Aby odsunąć od siebie wszelkie zarzuty, wskazał, że nie wykonał rozkazu Hitlera dotyczącego „zrównania Warszawy z ziemią”. Tłumaczył: „Bezsensowne okrucieństwa tylko wzmocniłyby wolę oporu u przeciwnika i stałyby bezpośrednio na przeszkodzie szybkiemu zakończeniu walk, które było naszym celem”. Wszelkie zbrodnie na ludności cywilnej przypisał Dirlewangerowi i Kamińskiemu, a siebie przedstawił jako idealnego dowódcę, niemającego sobie nic do zarzucenia: „Walki w Warszawie, które były dla mnie wyłącznie akcją wojskową, prowadziłem w miarę najlepszych sił zgodnie z zasadami tradycyjnego prawa wojennego. Moich oficerów i podległe mi oddziały niejednokrotnie pouczałem, że mają przestrzegać tych zasad i w żadnym wypadku nie brać odwetu za ewentualne okrucieństwa popełnione przez przeciwnika. Uważam – i tak też uważałem do tej pory – że ta postawa przyniosła mi uznanie moich polskich przeciwników, zwłaszcza gen. hrabiego Bora-Komorowskiego. Nie jestem świadomy żadnej winy”¹⁶⁶.

¹⁶² *Nürnbergdokument USSR-313, zaprzysiężone oświadczenie von dem Bacha-Zelewskiego*, 3 II 1946, za: N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 401.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 405.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 407.

¹⁶⁵ P. Marti, *Sprawa...*, s. 91–92.

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 160–161, 168.

W trakcie całego procesu w 1958 r. zawzięcie starał się podkreślić kryminalną osobowość Dirlewangera. Świadkowie i przyjaciele zeznający na korzyść Reinefartha, np. Günther Bock, podkreślali jego nieskazitelną żołnierską postawę i twierdzili, że w Warszawie nie doszło do żadnych zbrodni wojennych ze strony niemieckiej, pomijając zachowanie jednostki Dirlewangera¹⁶⁷. W ten sposób w powszechnej świadomości coraz mocniej utrwalano wizję Dirlewangera jako zbrodniarza odpowiedzialnego za mordy na ludności cywilnej w Warszawie, mimo że w tym czasie nie było go w mieście. Pomijano wszystkie inne oddziały niemieckie działające na terenie Warszawy w 1944 r. Natomiast Reinefarth wciąż mógł pełnić ważne funkcje w społeczeństwie niemieckim.

W 1967 r. po raz kolejny oskarżono Reinefartha o zbrodnie popełnione w Warszawie. Wpływ na wznowienie procesu miał skoroszyt z dokumentami z powstania warszawskiego będący w posiadaniu Günthera Rohra i badania historyka Hannsa von Krannhalsa¹⁶⁸. Reinefarth bronił się m.in. zeznając, że jednostki Dirlewangera i Kamińskiego nie podlegały jego rozkazom i samowolnie dokonywały masakr ludności cywilnej. Mimo licznych dowodów winy uniewinniono go, a w powszechnej świadomości to Dirlewanger stał się najbardziej okrutną postacią powstania warszawskiego. Sąd we Flensburgu stwierdził, że oddziały Dirlewangera i Kamińskiego były podporządkowane Reinefarthowi tylko w kwestiach taktycznych, natomiast jeśli chodzi o dyscyplinę, podlegały Himmlerowi i tylko on mógł pociągnąć je do odpowiedzialności. Mimo wszystko sąd w orzeczeniu napisał: „Wydaje się jednak wątpliwe i nie da się ustalić, aby członkowie jednostki specjalnej Dirlewangera brali udział w masakrach polskiej ludności cywilnej poza strefą walk. Grupa ta była zaangażowana w ciężkie walki przeciwko powstańcom, zwłaszcza podczas pierwszych trzech dni, aż do przebicia się do pałacu Brühla 7 sierpnia 1944 roku [...] i poniosła wtedy wysokie straty (prawie 90 procent). Członkowie tej jednostki nie mieliby więc prawie czasu i okazji, aby poza walkami dokonywać także egzekucji na cywilach. Na podstawie zeznań można raczej przypuszczać, że rozstrzeliwali tylko tych cywilów, na których natknęli się w strefie walk, zwłaszcza zaś w budynkach, z których byli ostrzeliwani”¹⁶⁹.

Jednak wbrew powojennym zeznaniom Reinefarth tworzył z Dirlewangerem zgrany zespół, co widać po przeanalizowaniu dokumentów z 1944 r. 10 września, Reinefarth napisał do Himmlera wniosek o nadanie Dirlewangerowi Krzyża Rycerskiego: „W celu stłumienia powstania polskich i bolszewickich band w Warszawie pułk specjalny SS Dirlewangera został skierowany 5 VIII 1944 do akcji na zachodnim obrzeżu miasta Warszawy. Zaraz po jego wyruszeniu z pozycji wyjściowej rozpoczęły się ciężkie walki uliczne. Dobrze zamaskowane i mocno zabarykadowane stanowiska ogniowe bandytów trzeba było zmusić do milczenia. Jedynie taktycznym zdolnościom, śmiałości i zimnej krwi oberführera SS Dirlewangera należy przypisać, że można było płynnie przeprowadzić atak i osiągnąć wyznaczone cele dzienne. Również tutaj oberführer SS Dirlewanger wykazał się największym zapałem i na czele swoich żołnierzy likwidował z bronią w ręku gniazda oporu.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 169–170.

¹⁶⁸ Więcej na temat Hannsa von Krannhalsa zob. *ibidem*, s. 203–205 i n.

¹⁶⁹ Załącznik nr 2, *Uniewinnienie Reinefartha*, 1967 r., za: N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 425.

[...] Oberführer SS Dirlewanger [...] wielokrotnie pokazał swoimi czynami, że należy do najdzielniejszych z dzielnych”¹⁷⁰.

W czasie powstania po raz kolejny ujawniła się słabość Dirlewangera do płci pięknej. Około 10 sierpnia jego tłumaczką została znakomicie znająca język niemiecki 29-letnia lekarka Joanna Kryńska¹⁷¹. Jak sama przyznała, rozmawiała zarówno z Dirlewangerem, jak i innymi oficerami: „Z tych rozmów dowiedziałam się, że Wola została zajęta przez jednostki niemieckie i Własowa¹⁷² z Kampfgruppe Reinefarth, które przybyły tam razem z Dywizją Herman Göring”¹⁷³.

Kryńska była ładną kobietą, a jej uroda i dobra niemieczyzna robiły wrażenie na Niemcach. Dirlewanger próbował jej zaimponować, chwalił się, że jest przyjacielem Himmlera¹⁷⁴. W pierwszym tygodniu walk pracowała w Szpitalu św. Stanisława, w którym tuż przed wybuchem powstania zorganizowano punkt ratowniczo-sanitarny, a jego komendantką została właśnie Kryńska, „Elżbieta”. Podlegało jej piętnaście sanitariuszek w wieku od 17 do 18 lat¹⁷⁵.

Zeznając w 1947 r., Kryńska przytoczyła rozmowy, które odbyła z Dirlewangerem w czasie powstania. Mimo że przesłuchiowano ją trzy lata po tych wydarzeniach, to widać w nich wiele powojennych naleciałości, jak na przykład stwierdzenia o „własowcach”, a także historii przypisywanych żołnierzom Dirlewangera. Przy słabości Oskara Dirlewangera do kobiet, można również przyjąć, że w rozmowach z Kryńską, starał się jej zaimponować. Jednak wciąż znajdujemy w nich wiele ciekawych informacji, które potwierdzają inne źródła: „W pierwszej połowie sierpnia 1944 r. w rozmowie ze mną i dr Kubicą Dirlewanger zauważył, że to, co dzieje się z ludnością cywilną w Warszawie, było niczym w porównaniu z tym, co wydarzyło się w Rosji, gdzie jego podwładni nie zostawiali żadnych ludzi przy życiu, mordowali i gwałcili kobiety. Mówił, że dla zwycięstwa Niemiec było to konieczne, tym bardziej że stało się to z narodem, który pod każdym względem stoi niżej niż Niemcy. Słowianie są po prostu podludźmi, własowcy również nie przybędą do Niemiec. Mówił również, że jego jednostka była specjalnie wyszkolona do zwalczania partyzantów.

¹⁷⁰ P. Marti, *Sprawa...*, s. 387–388 (przypis 343).

¹⁷¹ „W relacjach wielu osób Joanna Kryńska określana jest jako studentka. Ona sama w zeznaniu złożonym w 1947 r. przed Warszawską Komisją Badania Zbrodni Niemieckich stwierdziła, że w szpitalu św. Stanisława znalazła się «jako lekarz» (P. Gursztyn, *Rzeź...*, s. 151, przypis 264; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 175). Joanna Ewa Kryńska urodziła się 19 IX 1915 r. w miejscowości Charbin. Z wykształcenia była lekarką (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Protokoll einer Zeugenvernehmung, Warschau, 14 III 1947 r., k. 215).

¹⁷² Po wojnie o wszystkich rosyjskojęzycznych oddziałach w powstaniu warszawskim przyjęło się mówić, że byli to żołnierze Własowa, co było niezgodne z prawdą. Jest mało prawdopodobne, aby Dirlewanger lub jego oficerowie użyli tego sformułowania podczas powstania.

¹⁷³ W oryginale: „Ich kann gut deutsch, hatte als Dolmetscherin zu fungieren und unterhielt mich infolgedessen mit Dirlewanger und anderen Offizieren. Aus diesen Gesprächen erfuhr ich, daß Wola von deutschen und Wlassow-Einheiten der Kampfgruppe Reinefarth eingenommen worden war, die dorthin zusammen mit der Division Herman Göring hinkamen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Protokoll einer Zeugenvernehmung, Warschau, 14 III 1947 r., k. 215).

¹⁷⁴ W oryginale: „Im Gespräch erzählte mir Dirlewanger, daß er ein Freund Himmlers sei” (*ibidem*, k. 215).

¹⁷⁵ *Ibidem*, k. 215; A.D. Sławińska, *Przeżyłam to. Wola 1944*, 2015, s. 31; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988, s. 89–90.

Dirlewanger współpracował blisko z warszawskim Gestapo, które mieściło się w jednym z domów przy kościele św. Wojciecha. Tam przebywał szef komórki wywiadowczo-inwigilacyjnej mieszkańców z al. Szucha Spilke, który [zlecał] Dirlewangerowi wielokrotnie przeprowadzanie czystek w szpitalu¹⁷⁶.

W drugiej połowie sierpnia i przez cały wrzesień na rozkaz Dirlewangera gestapowcy z Sonderkommando „Spilker” przeprowadzali selekcje pacjentów w stanie ciężkim i mężczyzn, którzy przebywali w Szpitalu św. Stanisława. Wybranych przenoszono do kościoła św. Wojciecha. Niektórzy z nich trafili do Pruszkowa, natomiast po innych zaginął wszelki ślad¹⁷⁷.

Polskie oddziały w toku walk również nie oszczędzały niemieckich żołnierzy i jeńców. Zdarzało się, że powstańcy zabijali jeńców, zwłaszcza członków SS i policjantów. Zlikwidowali cały oddział Azerów ze 111. Pułku Azerbejdżańskiego służących w szeregach armii niemieckiej pod rozkazami Dirlewangera, chociaż ci poddali się i obiecano im, że zostaną puszczeni wolno¹⁷⁸.

Heinrich Arndt wspomina, że był świadkiem zbrodni dokonanych na ludziach SS-Sonderregiment „Dirlewanger”: „Raz doświadczyłem, jak na jakimś podwórzu dwóch starych członków jednostki Dirlewangera zmaltretowano. Ludzie ci byli bici i okładani kolbami. Czemu to się wydarzyło, nie wiem. Być może chciano ich zmusić do mówienia”¹⁷⁹. Opowiedział też o sytuacji, do której doszło w piwnicy szkoły muzycznej: „Widziałem, jak Obersturmbannführer Weis[s]e z kilkoma oficerami i grenadierami zszedł do piwnicy i wrócili z siedmioma cywilami. Weis[s]e następnie wezwał jednego z żołnierzy i wydał mu rozkaz rozstrzelania tych siedmiu cywilów. Słyszałem to na własne uszy. Później widziałem też, jak ten żołnierz odszedł z tymi siedmioma cywilami. Samego rozstrzelania nie widziałem. Nie wątpię jednak, że tych siedmiu cywilów zostało rozstrzelanych”¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Woryginale: „In der ersten Augusthälfte 1944 bemerkte Dirlewanger in Gesprächen mit mir und Dr. Kubica, daß das, was mit Zivilbevölkerung in Warschau geschene, nichts gegen das sei, was sich in Rußland zugetragen habe, wo seine Leute überhaupt keine lebenden Menschen übriggelassen, gemordet und Frauen vergewaltigt hätten. Er sagte, daß dies für den Sieg Deutschland erforderlich sei, um so mehr, als es einem Volk geschähe, daß in jeder Hinsicht niedriger stehe, als die Deutschen. Die Slawen seien einfach Untermenschen, die Wlassow-Leute wurden ebenfalls nicht nach Deutschland kommen. Er sprach davon, daß seine Verbände speziell zur Bekämpfung von Partisanen geschult seien. Dirlewanger arbeitete eng mit der Warschauer Gestapo zusammen, die in einen Haus an der St. Wojciech-Kirche saß. Dort war der Chef der Stimmung-Überwachung der Bevölkerung aus der Szucha-Alee, Spilke, den Dirlewanger mehrere Male [słowo nieczytelne], um Säuberungen im Krankenhaus durchzuführen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Protokoll einer Zeugenvernehmung, Warschau, 14 III 1947 r., k. 215–216).

¹⁷⁷ B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988, s. 333; *Ludność cywilna...*, s. 264 i 320; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Protokoll einer Zeugenvernehmung, Warschau, 14 III 1947 r., k. 216).

¹⁷⁸ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 16.

¹⁷⁹ Woryginale: „Ich habe einmal erlebt, wie auf einen Hof zwei alte Leute von Angehörigen der Dirlewanger-Einheit mißhandelt wurden. Die Leute sind geschlagen und wohl auch mit Kolbenschlägen traktiert worden. Warum das geschehen ist, weiß ich nicht. Vielleicht wollte man die Leute zwingen, etwas zu sagen, was man aus ihnen herausholen wollte” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 85).

¹⁸⁰ Woryginale: „Ich habe selbst gesehen, daß der Obersturmbannführer Weise mit einigen Offizieren und Grenadieren in den Keller gegangen ist und daß sie mit 7 Zivilisten wiedergekommen sind. Weise hat dann einen Soldaten herangerufen und ihm Befehl gegeben, diese 7 Zivilisten zu erschießen. Das habe ich

Jednostki Dirlewangera nie można uznać za całkowicie niewinnych zbrodni popełnionych na Woli w pierwszym tygodniu powstania warszawskiego, mieli w niej swój udział. Jednak mimo wszystko nie można głównie im przypisać Rzezi Woli jak jest przyjęte uważać. Na żołnierzach Dirlewangera spoczywał ciężar głównego uderzenia wzdłuż ul. Wolskiej i walk z powstańcami i ze względu na to nie mieli możliwości uczestnictwa w systematycznym rozstrzeliwaniu ludności cywilnej.

W 1963 r. prokuratura we Flensburgu stwierdziła: „Można przyjąć, że ta jednostka walczyła twardo i bezwzględnie. To, że ta zaprawiona w zwalczaniu band jednostka likwidowała przeciwnika w walce nawet jeszcze wtedy, gdy z wojskowego punktu widzenia nie było to konieczne, mogło się wielokrotnie zdarzyć [...]. Natomiast nie udało się dotychczas wyjaśnić, czy części tej jednostki znajdowały czas i okazję, by się zajmować planowymi masowymi rozstrzelaniami poza walką”¹⁸¹.

Mimo braku potwierdzenia udziału SS-Sonderregiment „Dirlewanger” w masowym rozstrzeliwaniu ludności cywilnej na Woli w 1944 r., zarówno w dziennikach bojowych, zeznaniach żołnierzy Dirlewangera, jak i wspomnieniach ocalałych, obciąża się ich pełną odpowiedzialnością ze względu na wątpliwą reputację.

5.2 Korpsgruppe „von dem Bach”

Gdy okazało się, że Niemcy nie zdołają stłumić powstania warszawskiego w krótkim czasie, Himmler powierzył dowodzenie Erichowi von dem Bachowi-Zelewskiemu¹⁸². Ten ostatni podczas procesu gubernatora Fischera, w lutym 1947 r. stwierdził przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w Warszawie, że sam ubiegał się o tę funkcję. Uważał, że w tym wypadku pominięcie specjalisty od zwalczania partyzantki „byłoby pewnego rodzaju degradacją”¹⁸³. Telefoniczny rozkaz von dem Bach otrzymał w Sopocie¹⁸⁴, skąd niezwłocznie udał się do Krakowa. Generalny Gubernator Hans Frank oraz Obergruppenführer i Gen. Policji Wilhelm Koppe przekazali mu niewiele informacji o sytuacji panującej w Warszawie¹⁸⁵. W związku z tym przeniósł się do Sochaczewa i tam założył swoją kwaterę główną. Jego szefem sztabu został SS-Obersturmbannführer Herbert Golz¹⁸⁶. Od 5 sierpnia von dem Bachowi podlegały wszystkie jednostki Wehrmachtu, SS i policji znajdujące się w Warszawie (w tym Kampfgruppe „Reinefarth”). Poza tym objął

selbst gehört. Ich habe dann auch gesehen, wie der Soldat mit den 7 Zivilisten weggegangen ist. Ich habe die Erschießung nicht gesehen. Ich zweifle aber nicht daran, daß die 7 Zivilisten erschossen worden sind” (*Ibidem*, k. 85).

¹⁸¹ P. Marti, *Sprawa...*, s. 298.

¹⁸² S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 116.

¹⁸³ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 47.

¹⁸⁴ Himmler nadał do von dem Bacha telefonogram: „Wracać natychmiast. Wielkie świństwo w Generalnym Gubernatorstwie” (T. Sawicki, *Wyrok na miasto...*, s. 44).

¹⁸⁵ Jak pisał Sennerteg, 2 sierpnia von dem Bach odebrał rozkaz Himmlera podczas pobytu w Sopocie. Natychmiast poleciał do Giżycka (Löten), stamtąd 3 sierpnia do Wrocławia (w Krakowie była nieodpowiednia pogoda na lądowanie), skąd 4 sierpnia pojechał samochodem do Warszawy (N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 59, przypis 74).

¹⁸⁶ S. Podlewski, *Przemarsz przez piekło...*, s. 144.

zwierzchnictwo nad niemiecką administracją cywilną. W ten sposób 14 sierpnia powstała Korpsgruppe „von dem Bach” (Grupa Korpuśna „von dem Bacha”). Plan von dem Bacha przewidywał zastosowanie *Zangenbewegung*, czyli dwustronnego okrążenia sił powstańczych od północy i od południa.

5 sierpnia von dem Bach złągodził rozkaz Hitlera dotyczący wymordowania wszystkich mieszkańców polskiej stolicy. Wydał rozkaz zakazu mordowania kobiet i dzieci. Od tej pory rozstrzeliwani mieli być tylko mężczyźni. Twierdził, że nie może zastrzelić wszystkich mieszkańców, ponieważ zabraknie mu amunicji. Potwierdził to Peter Erretkamps, który zeznał: „Po trzech dniach powiedziano nam, że od teraz powinniśmy strzelać do Polaków, którzy będą mieli broń w ręku. Zrozumieliśmy tym samym, że nie mamy strzelać do Polaków, którzy poddadzą się z podniesionymi rękoma, a mamy ich odesłać na tyły i deportować”¹⁸⁷. 26 stycznia 1946 r. w Norymberdze von dem Bach wskazał: „Kiedy przybyłem i zapoznałem się ze stanem walk, stwierdziłem wielkie zamieszanie. Każda jednostka strzelała w innym kierunku, nikt nie wiedział do kogo należy strzelać i z punktu widzenia wojskowego cała sytuacja stała się trudna do rozwiązania. Na cmentarzu sam widziałem, jak grupa osób cywilnych została zabrana i rozstrzelana na miejscu przez członków grupy bojowej Reinefartha [...] Osobiście poszedłem do Reinefartha, spotkałem go na jego stanowisku [...] Poinformowałem go o całej sytuacji, następnie zwróciłem mu uwagę na to że jego oddziały rozstrzeliwują niewinną ludność cywilną”¹⁸⁸.

Erich von dem Bach miał do dyspozycji artylerię, w tym najcięższe moździerz kalibru 60 cm, które wystrzeliwały pociski o wadze 2200 kg i były w stanie przebić mur grubości 2,5 m. Dysponował również miotaczami ognia, generatorami gazu do walki w kanałach, karabinami maszynowymi MG-42 i zdalnie sterowanymi miniaturowymi czołgami o nazwie Goliat¹⁸⁹ – mogącymi przenosić 100 kg materiału wybuchowego pod nieprzyjacielską barykadę. Goliaty miały długość około 1,5 m, poruszały się na gąsienicach i naprowadzane były za pomocą kabla lub fal radiowych. Olbrzymim wsparciem dla niemieckich żołnierzy były naloty nurkujących bombowców Luftwaffe¹⁹⁰.

Stare Miasto

Po dotarciu do Ogrodu Saskiego, pałacu Brühla i Pałacu Saskiego wyprowadzono natarcie w kierunku ratusza i pałacu Blanka. Miał to być wstęp do ataku na Stare Miasto, który jednostka Dirlewangera rozpoczęła w sile 16 oficerów i 865 żołnierzy¹⁹¹. 7 sierpnia dotarła w rejon pl. Teatralnego. Żołnierze Dirlewangera przystąpili do wypędzania cywilów

¹⁸⁷ W oryginale: „Nach drei Tagen etwa ist uns dann gesagt worden, es solle von jetzt ab nur noch auf die Polen geschossen werden, die uns mit der Waffe in der Hand gegenüberreten würden. Wir haben das dahin verstanden, daß auf die Polen, die mit erhobener Hand auf uns zukämen, nicht mehr geschossen werden solle, sondern daß diese nach hinten durchgelassen und abgeschoben werden sollten” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 150).

¹⁸⁸ *Zeznania Ericha von dem Bacha-Zelewskiego przed prokuratorem Sawickim w Norymberdze*, 26 I 1946 r., za: W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 49.

¹⁸⁹ P. Padfield, *Himmler...*, s. 561.

¹⁹⁰ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 117–118.

¹⁹¹ Stan z 8 VIII 1944 r., za: H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 318.

zamieszkujących okolice pl. Teatralnego. Niezdolnych do marszu rozstrzeliwali na miejscu, a pozostałych pędzili na pl. Piłsudskiego i do Ogrodu Saskiego. Stamtąd ludność trafiała do kościoła św. Wojciecha na Woli i przez Dworzec Zachodni była wywożona do obozu przejściowego w Pruszkowie¹⁹².

Erich von dem Bach postanowił poprzedzić atak na Stare Miasto, gdzie obwarowało się około 6 tys. powstańców (tylko 1/3 z nich była uzbrojona)¹⁹³, silnym ostrzałem. Użyto m.in. gigantycznego moździerza strzelającego pociskami burzącymi kalibru 610 mm i Go-liatów. Od 5 sierpnia do wsparcia ataku oddziałów Dirlewangera i Kamińskiego używano pociągu pancernego¹⁹⁴.

Powstańcy opanowali Stare Miasto już w pierwszych godzinach powstania i dlatego znajdowało się tam wielkie skupisko ludności cywilnej – ponad 80 tys. mieszkańców. Ludzie budowali barykady, które w labiryncie wąskich uliczek tworzyły dogodne pozycje pozwalające bronić się przed atakami nieprzyjacielskich czołgów. Już 6 sierpnia załoga Starówki została całkowicie odcięta od Śródmieścia i Żoliborza. Łączność utrzymywano jedynie kanałami.

Wspomniana wcześniej Joanna Kryńska zeznała, że Dirlewanger współpracował z SS-Hauptsturmführerem Alfredem Spilkerem: „Dirlewanger ściśle współpracował z warszawskim gestapo, które miało siedzibę w kościele św. Wojciecha. Znajdował się tam szef inwigilacji i badania nastrojów społecznych z al. Szucha Spilke[r], który sprowadzał kilkakrotnie Dirlewangera w celu przeprowadzenia czystki [...] w szpitalu. W efekcie niemieccy lekarze wielokrotnie wybierali ciężko chorych (na gruźlicę) oraz młodych mężczyzn, których ukrywaliśmy w łózkach. Zabierało ich Gestapo i często prowadzono ich do kościoła św. Wojciecha, gdzie zazwyczaj przepadali bez śladu. Gestapo przeszukiwało schrony przeciwnotnicze znajdujące się w piwnicach, skąd wśród ludności cywilnej, na podstawie wyglądu lub dokumentów, część wysłano do obozu w Pruszkowie, a inni zniknęli bez śladu. Gestapo wzywało Dirlewangera trzy- albo czterokrotnie w celu przeprowadzenia oczyszczania szpitala”¹⁹⁵.

Jak zeznał Emil Bauer, jednostka Dirlewangera zdobywała budynek Opery Narodowej (Teatr Wielki) przy pl. Teatralnym¹⁹⁶. Spędzono tam część ludności cywilnej, pozostałych

¹⁹² A. Przygoński, *Powstanie warszawskie w sierpniu 1944*, t. 1, Warszawa 1980, s. 425.

¹⁹³ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 18.

¹⁹⁴ H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 322 (przypis 649).

¹⁹⁵ W oryginale: „Dirlewanger arbeitete eng mit der Warschauer Gestapo zusammen, die in einem Haus in der St. Wojesch-Kirche saß. Dort war der Chef der Stimmungs-Überwachung der Bevölkerung aus der Szucha-Allee, Spilke, den Dirlewanger mehrere Male herbeiholte, um Säuberungen [...] im Krankenhaus durchzuführen. Infolgedessen wählten die deutschen Ärzte mehrfach Schwerkranke (Tuberkulose) und junge Männer aus, die wir in den Betten verborgen gehalten hatten. Sie wurden von der Gestapo mitgenommen und z.T. zur St. Wojciech-Kirche geführt, z.T. Verschwanden sie spurlos. In den Luftschutzkellern des Krankenhauses suchte sich die Gestapo unter der sich dort aufhaltenden Zivilbevölkerung der benachbarten Häuser Leute nach dem Aussehen oder auf Grund der Ausweise aus und schickte sie teilweise nach dem Lager Pruszkow, teilweise verschwanden diese Leute spurlos. Die Gestapo hat auf Anfordern Dirlewangers drei- oder viermal solche Säuberungen in unserem Krankenhaus durchgeführt” (*Protokół przesłuchania Joanny Kryńskiej*, 14 III 1947 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 118).

¹⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 64.

wypędzono ze schronu przeciwlotniczego w podziemiach gmachu, gdzie się ukrywali¹⁹⁷. Kobiety i dzieci oddzielono od mężczyzn. Kobiety umieszczono w piwnicy gmachu, wiele z nich zgwałcono lub wykorzystano jako żywe tarcze podczas ataków na stanowiska powstańcze¹⁹⁸. Mężczyzn rozstrzelano w dniach 8–9 sierpnia 1944 r.¹⁹⁹

SS-Untersturmführer Paul Zimmermann, który dowodził jedną z kompanii II Batalionu, (Kampfgruppe „Steinhauer”) podał, że w trakcie walk na pl. Teatralnym (*Theaterplatz*) i pl. Ratuszowym (*Rathausplatz*) ponosili wysokie straty. Jednego dnia walk jego kompania straciła piętnastu żołnierzy (rannych i zabitych), dlatego otrzymywali liczne uzupełnienia z obozów koncentracyjnych i więzień Wehrmachtu i SS. Stwierdził: „Zanim w ogóle zarejestrowaliśmy nowych ludzi, część z nich zdążyła już odpaść [zginąć lub odnieść rany]”²⁰⁰. Z tego powodu bardzo trudno jest oszacować całkowite straty jednostki Dirlewangera poniesione w Warszawie.

Von dem Bach użył wszystkich dostępnych sił, aby stłumić powstanie. Zdawał sobie sprawę z tego, że oddziały, którymi dysponował nie są wystarczające, o czym świadczy meldunek von Vormanna do dowództwa grupy armii „Środek” z 9 sierpnia: „Opór w Warszawie wzmacnia się. Powstanie, początkowo zaimprovizowane, jest obecnie kierowane ściśle wojskowo. Siłami, które stoją do dyspozycji, nie można go zgnieść w jakimś możliwym do przewidzenia czasie. Rośnie niebezpieczeństwo, że wskutek tego rozszerzy się, a nawet obejmie cały kraj.

W toczących się walkach chodzi o boje uliczne na terenie wielkiego miasta w najtrudniejszym tego słowa znaczeniu. Własne straty są wysokie. Obecne położenie jest na dłuższy czas nie do zniesienia dla jednostek walczących na wschód od Wisły. Zaopatrzenie kierowane bardzo okrężną drogą przez Modlin może być w każdej chwili przecięte przez powstańców, przy czym brak sił do ubezpieczenia go. Należy wskazać na niebezpieczeństwo, na jakie narażona jest obsada przedmościa w razie jakiegoś niepowodzenia.

SS-Obergruppenführer von dem Bach zameldował to samo Reichsführerowi SS. Celem opanowania położenia potrzebna jest pełnowartościowa dywizja wyposażona obficie w broń ciężką²⁰¹. Odnotowano również, że 9 sierpnia nie osiągnięto żadnych sukcesów w walce²⁰².

Również w kolejnych dniach nie poczyniono konkretnych postępów. 10 sierpnia grupy szturmowe Schmidta i Recka opanowały na Woli dwa cmentarze: żydowski i kalwiński. Oddziały Kamińskiego nadal walczyły na Ochocie, natomiast przydzielona im kompania

¹⁹⁷ Sz. Datner, K. Leszczyński, *Zbrodnie okupanta...*, s. 157–158; *Ludność cywilna...*, s. 578.

¹⁹⁸ E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944 r.*, Poznań 1946, s. 151–152.

¹⁹⁹ M. Motyl, S. Rutkowski, *Powstanie Warszawskie – rejestr miejsc i faktów zbrodni*, Warszawa 1994, s. 163–164; A. Przygoński, *Powstanie...*, s. 430.

²⁰⁰ W oryginale: „Wir hatten am Tag bis zu 15 Mann Ausfälle an Verwundeten und Toten. Dafür bekamen wir aus Konzentrationslagern, aus Wehrmachtsgefängnissen und aus SS-Straflagern Nachschub. Bevor wir die neuen Leute überhaupt registriert hatten, war ein Teil von ihnen bereits wieder ausgefallen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 264–265).

²⁰¹ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 54.

²⁰² W oryginale: „In Warschau selbst ist ein besonderer Fortschritt der Kämpfe heute nicht zu verzeichnen” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 171).

saperów szturmowych przedarła się ku Alejom Jerozolimskim i wieczorem dotarła do pl. Zamkowego²⁰³. 11 sierpnia w dzienniku 9. Armii zapisano, że: „Na północy miasta grupa Dirlewangera walczy o [słowo nieczytelne] i zabezpiecza dostęp do Adolf-Hitler-Platz [pl. Piłsudskiego], ale wciąż nie jest to połączenie całkowicie nadające się do użytku”²⁰⁴. W rejonie pl. Teatralnego i pl. Zamkowego nadal toczyły się bardzo ciężkie boje²⁰⁵.

11 sierpnia SS-Sonderregiment „Dirlewanger” przedarł się przez słabe pozycje powstańcze w rejonie pl. Bankowego. Jego członkowie dotarli do barykady przy ul. Bielańskiej, która osłaniała placówkę w Banku Polskim²⁰⁶. 12 sierpnia, po ciężkim ostrzale artyleryjskim i bombardowaniu lotniczym rozpoczął się atak na Stare Miasto. Planowano likwidować dzielnicę po dzielnicę. Oddziały niemieckie, w sile 26 tys. żołnierzy, poprzedzone falą Goliatów i dział samobieżnych, wyruszyły z południowo-zachodniego krańca dzielnicy i od strony Cytadeli na północy w kierunku centrum Starego Miasta. Posuwały się naprzód bardzo powoli z powodu silnego oporu powstańców²⁰⁷. Atak nie przyniósł spodziewanego efektu, żołnierze Dirlewangera zostali wyparci z pl. Bankowego.

Kolejne, lepiej przygotowane natarcie rozwinięto na szerokim froncie od pl. Bankowego, przez pl. Teatralny i pl. Zamkowy, aż po Wybrzeże Gdańskie, do wysokości ul. Bolesć. Działania miały charakter wiążący, odciągały bowiem siły polskie od najważniejszego zachodniego kierunku obrony Starego Miasta, atakowanego przez zgrupowanie złożone ze słuchaczy szkoły oficerskiej w Poznaniu, którym dowodził mjr Max Reck²⁰⁸ i grupy pod komendą płk. Schmidta²⁰⁹. Następnego dnia zameldowano, że zdobyto część Starego Miasta między terenem dawnego getta i mostem, dzięki czemu nocą będzie możliwa komunikacja tamtędy²¹⁰.

12 sierpnia w sztabie 9 Armii odbyła się narada, na której zdecydowano, że główna część nacierających sił, wyposażona w specjalne techniczne środki ogniowe, skieruje natarcie w kierunku mostu Kierbedzia, aby odtworzyć tę arterię komunikacyjną. Poza tym RONA nadal będzie się przebiegać w kierunku Dworca Głównego i zwalczać oddziały powstańcze między dworcem a Ochotą. Grupa Kamińskiego miała w ten sposób odtworzyć drugą oś komunikacyjną wschód–zachód i rozdzielić na dwie części Śródmieście. Następnie siły niemieckie powinny przystąpić do likwidacji armii powstańczej w Śródmieściu. W sztabie przewidywano, że gdy tylko zostaną osiągnięte te cele, powstańcy skapitulują²¹¹.

²⁰³ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 41.

²⁰⁴ W oryginale: „Im Norden der Stadt kämpft die Gruppe Dirlewanger um die [słowo nieczytelne] und Absicherung der zum Adolf-Hitler-Platz hergestellten, aber immer noch nicht uneingeschränkt benutzbaren Verbindung” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 171).

²⁰⁵ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 41.

²⁰⁶ S. Ozimek, *Stare Miasto 1944*, Warszawa 1971, s. 92.

²⁰⁷ E. F. Ziemke, *Sowiecki walec*, Warszawa 2001, s. 160.

²⁰⁸ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 28.

²⁰⁹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 170.

²¹⁰ W oryginale: „In Warschau werden nach harten Kämpfen Teile der Altstadt zwischen Ghetto und Stadtbrücke in Besitz genommen. Ein Durchgangsverkehr ist jedoch nach wie vor höchstens bei Nacht und auch dann nur bedingt und in Geleitzug möglich” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 171).

²¹¹ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 42.

13 sierpnia o godzinie 10 SS-Sonderregiment „Dirlewanger” rozpoczął atak. Natarcie ruszyło od strony ul. Wierzbowej i ruin Teatru Wielkiego w kierunku ratusza, barykady u wylotu ulic Długiej i Bielańskiej, a także z getta na linię obrony Arsenału, ogrodu Krasieńskich i pałacu Mostowskich²¹².

14 sierpnia podwładni Dirlewangera zajęli Szpital Maltański²¹³ i okoliczne budynki. SS-Obersturmführer Lagana wydał rozkaz natychmiastowego opuszczenia lazaretu. Po rozmowie z komendantem szpitala płk. dr. Leonem Strehlem z rannych i personelu uformowano kolumnę, która ruszyła z gmachu Resursy Rzemieślniczej na Senatorskiej. Rannych pod niemiecką ochroną ewakuowano i przeniesiono do Śródmieścia. Przeszli przez barykady powstańcze na Marszałkowskiej przy Królewskiej. Pochód rannych był bardzo rozciągnięty i powolny. W Śródmieściu wszystkich rannych ulokowano w szpitalach, a z części personelu utworzono nowy szpital przy ul. Zgoda 17. Pozostałych przydzielono do szpitala przy Śniadeckich 12. W Szpitalu Maltańskim zostało około 30–35 ciężko rannych. Nie zostali rozstrzelani. Następnego dnia Niemcy nakazali bezwzględną ewakuację. Dr Dreyza zebrał cywili, którzy pomogli nieść rannych. Chronieni przez żołnierza z jednostki Dirlewangera, który uratował ich od ekscesów mijanych po drodze żołnierzy przeszli do szpitala Wolskiego na ul. Płockiej. Ta grupa nie знаła losów kolumny, która ruszyła do Śródmieścia – była przeświadczona, że wszystkich rozstrzelano. Ewakuacja Szpitala Maltańskiego była przypadkiem bez precedensu w czasie powstania warszawskiego. Szpital, po kolejnych przenosinach z ul. Zgoda na Śniadeckich 17 przetrwał do kapitulacji i jako szpital cywilny z pełnym wyposażeniem dla 120 chorych został ewakuowany do Piastowa²¹⁴.

W momencie utworzenia Korpsgruppe „von dem Bach” liczyła prawie 26 tys. żołnierzy, 26 czołgów i 38 dział szturmowych²¹⁵. Przez cały sierpień jej siły stopniowo uzupełniano i składały się z:

- Kampfgruppe „Reinefarth” (w tym SS-Sturmbrigade „RONA” i SS-Sonderregiment „Dirlewanger”, przekształcone w sierpniu 1944 r. w SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”),
- Sonderverband Bergmann (II Batalion Azerbejdżański) – pod rozkazami Dirlewangera,
- I/III Azerbejdżański Batalion Polowy „Dönmeç” – pod rozkazami Dirlewangera,
- 75. szkolny pociąg pancerny,
- 384. Ochronny Batalion Kolejowy, 3. Pułk Kozaków i 572. Batalion Kozaków,

²¹² S. Ozimek, *Stare Miasto...*, s. 104.

²¹³ Szpital Maltański znajdował się między placówkami niemieckimi w Ogrodzie Saskim, dowództwem Wehrmachtu na pl. Teatralnym a powstańczym Starym Miastem. Trafiali do niego zarówno ranni Niemcy jak i powstańcy. 4 sierpnia dotarło do szpitala szefostwo sanitariatu KG AK z szefem płk. dr. Leonem Strehlem pseudonim „Feliks”, który od 5 sierpnia został komendantem Szpitala Maltańskiego. Od 4 sierpnia zwiększył się znacząco dopływ rannych z Woli. 7 sierpnia szpital zaczął być ostrzeliwany z ulicy Senatorskiej przez niemiecki czołg.

²¹⁴ St. Podlewski, *Przemarsz przez piekło*, Warszawa 1971, s. 226-228; *Służba sanitarna w Powstaniu Warszawskim*, http://www.sppw1944.org/index.html?http://www.sppw1944.org/powstanie/sanitariat_06.html (dostęp 14 V 2021); *Szpital Maltański*, <http://www.szpitale1944.pl/i/28,szpital-maltanski> (dostęp 14 V 2021).

²¹⁵ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 169.

- 608. Pułk Ochrony (dowódca – Willi Schmidt²¹⁶) – 618 ludzi,
- 5. Szkolny Batalion Grenadierów Pancernych z Kalisza,
- 48. Szkolny Batalion Grenadierów z Gniezna,
- 458. Szkolny Batalion Grenadierów z Rawicza,
- 3. Pułk Kozaków (dowódca – mjr Jacob),
- 500. Zmotoryzowany Batalion Saperów Szturmowych,
- 501. Oddział Dział Pancernych Waffen-SS²¹⁷.

Von Krannhals wymienił jeszcze:

- 200. Zapasowy Batalion Dział Szturmowych,
- 302. Batalion Pancerny,
- 218. kompanię czołgów szturmowych Sturmpanzer IV,
- 638. baterię ciężką (moździerz „Karl” 600 mm),
- 201. ciężką baterię moździerzy pozycyjnych (Nebelwerfer),
- 1000. kompanię moździerzy szturmowych,
- batalion miotaczy ognia „Krone”²¹⁸.

Stare Miasto, codziennie silnie bombardowane, stopniowo ustępowało niemieckiej potęgze. Z dnia na dzień coraz bardziej zacieśniał się kocioł, z południa i ze wschodu atakowany przez Dirlwängera, z północy przez grupę uderzeniową Schmidta, a z zachodu przez grupę Recka. Położenie powstańców było tragiczne. Mimo to postępy niemieckie można określić jako znikome.

Przez dziesięć dni nie padał deszcz, coraz bardziej brakowało wody pitnej. Niesamowity upał powodował topienie się asfaltu i szybki rozkład zwłok pochowanych w płytkich grobach. W powietrzu czuć było mdły odór śmierci przyciągający miliardy tłustych much, które przyniosły epidemii dyzenterii. Ponadto powstańcom i ludności cywilnej kończyły się zapasy żywności²¹⁹.

W połowie sierpnia około 50 procent domów na Starówce zostało zniszczonych w efekcie walk i bombardowań. 17 sierpnia na obszarze o wymiarach 1200 x 600–1000 m tłoczyło się 5 tys. pozostałych przy życiu powstańców. Poza tym na Starym Mieście przebywało 75–100 tys. cywilów²²⁰.

²¹⁶ Willi Schmidt, pułkownik Wehrmachtu. Na początku powstania warszawskiego skierowano go do Warszawy na czele 608. pułku, którym dowodził podczas walk na Woli. Była to jednostka frontowa, a Willi Schmidt miał duże doświadczenie bojowe (więcej na temat: P. Stachiewicz, „Parasol”...).

²¹⁷ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 37; P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 514.

²¹⁸ H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 177–178. Ponadto Krannhals podał, że 11 sierpnia jednostkom Dirlwängera i Kamińskiego przydzielono oddziały saperów, po trzy działa szturmowe z baterii alarmowej 200. zapasowego batalionu, oddziałom Recka – 201. pozycyjną baterię ciężkich wyrzutni rakietowych, a grupie Schmidta oprócz saperów – 5. pociąg pancerny. Z kolei saperom przydzielono pluton urządzeń Tajfun (*ibidem*, s. 195). Goliaty i Tajfun użyto już 14 sierpnia. Tajfun wykorzystano w sieci kanalizacyjnej, w której stwierdzono zniszczenie mające 500–900 m. 17 sierpnia OKH skierowało do Warszawy mjr. Herzoga oraz dwa zmotoryzowane bataliony saperów: 46. i 627. Ponadto tego dnia dotarł moździerz „Karl”, do którego amunicję dosłano dzień później. 21 sierpnia dotarł 501. zmechanizowany batalion saperów szturmowych (T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 45).

²¹⁹ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 120.

²²⁰ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 175.

18 sierpnia przeprowadzono natarcie generalne, które miało ostatecznie zlikwidować grupę „Północ”. Walki trwały jednak przez kolejnych piętnaście dni. W tajnym rozkazie z 18 sierpnia Reinefarth napisał: „Celem najszybszego i całkowitego zniszczenia band zamkniętych przez pułki «Schmidt», «Reck» i «Dirlewanger» w północno-wschodnim śródmieściu Warszawy (Stare Miasto) – tworzy się ze wszystkich stojących mi do dyspozycji sił piechoty i broni ciężkiej – grupę «Dirlewanger» pod dowództwem SS-Oberführera O. Dirlewangera. Natarcie ma na celu całkowite zniszczenie kotła szerokim frontem ataku z zachodu na wschód”²²¹.

Jak podał Stachiewicz, *ordre de bataille* utworzonej grupy „Dirlewanger” był następujący:

- dowódca grupy: SS-Oberführer Oskar Dirlewanger,
- szef łączności: mjr Grevemeyer (Willbrand),
- oficer łącznikowy grupy z gen. Reinefarthem: kpt. Krabbe.
- A. Oddziały w bezpośrednim dotychczasowym dowództwie Dirlewangera:
 - 1) 2 bataliony brygady SS „Dirlewanger” (4 szybkostrzelne działka ppanc. klasy 75 mm, 1 działko ppanc. kal. 37 mm) – 19/1306 (stan liczbowy: oficerowie/żołnierze);
 - 2) kompania pancerna nr 218 szturmowa (8 czołgów) – 1/60, dowódca: kpt. Kellermann;
- B. Oddziały dowodzone przez płk. Schmidta:
 - 1) 608. Pułk Specjalny – 20/598;
 - 2) Baon Grenadierów „Benthin” (bez jednej kompanii) – 9/536,
 - 3) pluton ppanc. – 1/36;
 - 4) pluton średnich granatników z I/111. Pułku Azerbejdżańskiego – 1/60;
 - 5) Batalion Policji „Burkhardt” – 7/180.
- C. Oddziały dowodzone przez mjr. Recka (które przeszły później na południowy kierunek walk – Mokotów):
 - 1) Batalion Piechoty „Arzberg” (1. kompania broni ciężkiej i 3 kompanie piechoty) – dowódca: mjr Arzberg;
 - 2) 5. Baon Grenadierów Pancernych – 11/888, dowódca: kpt. Schöning;
 - 3) kompania policji – 3/360, dowódca: kpt. Kirchhubel;
 - 4) pluton cekaemów z kompanii SS „Posen” – 3/74, dowódca: kpt. Röntgen;
 - 5) warszawska kompania wartownicza policji – 3/163, dowódca: kpt. Ferseemann;
- D. Oddziały dodatkowo podporządkowane Dirlewangerowi:
 - 1) 69. Dyon Kozaków – 14/759, dowódca: por. Schlatermund;
 - 2) 200. Dyon Dział Szturmowych (6 dział) – 3/157, dowódca: kpt. Früchtenich;
 - 3) 96. Zmotoryzowany Baon Saperów Wojska – 10/192, dowódca: kpt. Wollenweber;
 - 4) 500. Pancerny Baon Szturmowy Saperów Wojska (bez jednej kompanii) – 4/281, dowódca: kpt. Zielke;
 - 5) 1000. kompania moździerzów szturmowych (2 działka kal. 38 mm) – 2/54, dowódca: por. Kodar;
 - 6) ciężka bateria nr 688 (1 moździerz kal. 600 mm) – 1/22;

²²¹ Rozkaz bojowy gen. Reinefartha z 18 sierpnia 1944 r., godz. 17.30, za: P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 550.

7) 201. ciężka bateria moździerzów pozycyjnych (3 moździerze kal. 280 mm) – 2/62, dowódca: por. Mathy;

8) 302. Dyon Pancerny (20 dział szturmowych i 50 goliatów) – 3/157;

9) pluton miotaczy min powietrznych – 3/67, dowódca por. Schmuke.

Ponadto zapewniono wszystkie miotacze możliwe do zwolnienia na dzień natarcia (10/292), szkoleniowy pociąg pancerny nr 75 z dowódcą kpt. Edomem (12/94) i współdziałanie lotnictwa bombowego bliskiego wsparcia z 6. floty powietrznej²²².

Niemiecka grupa liczyła 145 oficerów i 6300 żołnierzy. Poszczególne człony grupy „Dirlewanger” rozmieszczono następująco:

- 69. Dyon Kozaków odcinał trasę kontaktu z grupą „Północ” od północnego zachodu, mając za podstawę oparcia rejon ulic Duchnickiej i Przasnyskiej;
- zgrupowanie płk. Schmidta obejmowało teren od wiaduktu kolejowego na Wiśle (granica wschodnia) półkołem do ul. Gęsiej w getcie (zachodnia);
- zgrupowanie mjr. Recka obejmowało obszar od ul. Gęsiej w getcie (granica północna) do pl. Bielańskiego (południowa);
- zgrupowanie podległe bezpośrednio Dirlewangerowi obejmowało teren od pl. Bankowego (granica zachodnia) do Wybrzeża Gdańskiego włącznie (wschodnia)²²³.

Grupa „Północ” została otoczona i zamknięta w kotle. 19 sierpnia siły niemieckie przystąpiły do zmasowanego ataku. Natarcie miało szybko przełamać opór powstańców, jednak walki trwały dwa tygodnie²²⁴. W dzienniku działań bojowych 9. Armii zapisano: „19 sierpnia: «Grupa północna Dirlewangera z dużym nakładem mało osiągnęła, pod [generałem majorem] Rohrem z niewielkim – dużo». 20 sierpnia, 9.45: «Sytuacja w Warszawie: coraz wyraźniej widoczne liczne błędy w dowodzeniu. Bach dobry, Reinefarthowi brak wyszkolenia takt.[ycznego], tak samo wielu podoficerom. Dzielni, ale drobiazgowej techniki walki ulicznej nie mają opanowanej». 18.25: «Warszawa utknęła. Braki w dowodzeniu. Żołnierze i dowództwo niewyszkoleni w tym zakresie. Brak szczegółowego przygotowania, tam gdzie ono było (Rohr), było dobrze. – Sytuacja: wojna proletariacka»²²⁵.

20 sierpnia 1944 r. część sztabu Dirlewangera, przebywająca w Pałacu Brühla, która odpowiadała za dział administracyjny, została stamtąd wycofana ze względu na polski ostrzał. Sztab dowodzenia pod rozkazami oficera Ia Weissego pozostał na miejscu²²⁶. Administrację SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” przeniesiono do budynku Szpitala Zakaźnego na ulicy Wolskiej, gdzie zajmowała kilka pomieszczeń. Sam Oskar Dirlewanger również tam zamieszkał i przebywał pod tym adresem do kapitulacji powstania warszawskiego²²⁷.

²²² P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 551. Ponadto, jak podał von Krannhals, jednostka Dirlewangera była wyposażona w rosyjskie: ciężkie karabiny maszynowe i osiem rosyjskich dział przeciwpancernych (H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie*..., s. 320).

²²³ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 553.

²²⁴ *Ibidem*, s. 553.

²²⁵ P. Marti, *Sprawa*..., s. 72.

²²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 98.

²²⁷ *Ibidem*, k. 98 i 101.

Jak wspominałam wcześniej Szpital Zakaźny został przejęty przez niemieckie jednostki już 6 sierpnia i utworzono tam punkt operacyjno-opatrunkowy Kampfgruppe „Reinefarth”²²⁸.

Żołnierze Dirlewangera raz po raz atakowali od strony Wisłostrady wzdłuż ul. Boleść. Celem było dotarcie do ul. Mostowej, aby dokonać wyłomu w obronie Starówki i wyjść na tyłach oddziałów broniących południowego skraju. 21 sierpnia główne stanowiska obronne powstańców z Batalionu „Czwartaków”²²⁹, którzy na tym odcinku starli się z jednostką Dirlewangera, zamykały się w kwadracie budynków między Wisłostradą, ul. Boleść, ul. Rybaki i tzw. Pekinem. Najważniejsze pozycje stanowiły tzw. Prochownia przy zbiegu ulic Rybaki i Boleść, garbarnia (fabryka Quebracho) i barykada u zbiegu ulic Mostowej, Rybaki i Boleść²³⁰. Pod naciskiem SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” powstańcy stopniowo ustępowali.

Mimo postępów wojsk niemieckich 21 sierpnia zameldowano: „Bandyci nadal uparcie się bronią. Wydaje się, że dzięki atakom sztukasów i ostrzałowi z ciężkiej broni bandyci zostali zamknięci przez Kampfgruppe Dirlewanger. Próby przebicia się mniejszych grup w kierunku południowym między Krakowskim Przedmieściem a pl. Teatralnym zostały odrzucone”²³¹.

Kolejne dni przyniosły Niemcom sukcesy, przede wszystkim zdołali opanować brzeg Wisły na północ od mostu Kierbedzia. W ten sposób stworzyli „połączenie północ-południe na wschodnim skraju kotła Starego Miasta”. W południowej części Starówki oddziały Dirlewangera przekroczyły ul. Długą i posuwały się w kierunku pl. Krasińskich. Powstańcy odpowiedzieli kontratakami z ul. Miodowej w kierunku giełdy²³².

25 sierpnia stało się jasne, że Stare Miasto chyli się ku upadkowi. Do Warszawy wciąż docierały uzupełnienia, m.in. tego dnia przybyło siedemdziesięciu żołnierzy Dirlewangera, którzy zameldowali się w siedzibie sztabu w pałacu Brühla²³³. Wśród nich był Otto Ruch, który w Warszawie służył jako łącznik. Wspominał, że podobnie jak warszawscy powstańcy, większość tras między placówkami pokonywał piwnicami i wybitymi przejściami między kamienicami. Do jego zadań należało przenoszenie meldunków między sztabem Dirlewangera a stanowiskiem dowodzenia Reinefartha²³⁴.

²²⁸ M. Grzechocińska, *Historia Szpitala Zakaźnego w Warszawie*, <http://www.zakazny.pl/historia?showall=1> (dostęp 18 IX 2016); według informacji podanej na stronie internetowej Dirlewanger zamieszkał tam już 6 VIII 1944 r.

²²⁹ Batalion „Czwartaków”, oddział szturmowy Gwardii Ludowej, następnie Armii Ludowej, przeznaczony do zadań specjalnych. Powstał w październiku 1943 r. Podczas powstania warszawskiego nazywano go 4 Batalionem AL im. Czwartaków (więcej na ten temat: T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983; J. Gargas, *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1974).

²³⁰ *Czwartacy. Wspomnienia byłych żołnierzy Szturmowego Batalionu im. „Czwartaków” 1943–1945*, red. J. Bednarczyk et al., Warszawa 1977, s. 276–277.

²³¹ W oryginale: „Banditen verteidigen sich weiterhin hartnäckig. Durch Stuka-Angriffe und Feuer schwerer Waffen scheinen die von Kampfgruppe Dirlewanger eingeschlossenen Banditen wütend geworden zu sein. Versuche kleinerer Trupps in südlicher Richtung zwischen Krakauer- und Theaterstrasse durchzubrechen, wurden abgewiesen” (BAB, R70 Polen/76, Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Generalgouvernement, IV 1 – 1976/44g, Krakau, 24 VIII 1944 r., b.p.).

²³² T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 65.

²³³ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Hannover, 18 I 1962 r., k. 122–123.

²³⁴ *Ibidem*, k. 124.

W nocy z 25 na 26 sierpnia sztab AK opuścił rejon Starówki, względnie bezpiecznymi kanałami ewakuując się do Śródmieścia. Z kolei żołnierze Dirlewangera wdarli się do Nowego Miasta i zameldowali opanowanie „kościół z dwoma wieżami”. W tym czasie grupa Schmidta zdobyła gmach PWPW i budynki położone na południe i południowy wschód od niego, aż po ul. Samborską²³⁵. Niemcy wszędzie napotykali zacięty opór powstańców.

Według danych sztabu 9. Armii wojska niemieckie od 10 do 27 sierpnia straciły 91 oficerów oraz 3770 podoficerów i żołnierzy – z czego poległo 28 oficerów i 629 podoficerów i żołnierzy²³⁶. 29 sierpnia von dem Bach potwierdził te dane. Stwierdził też, że „Pułk Kamińskiego musiał być wycofany jako nienadający się. Nieprzyjaciel wzmacnia się ustawicznie z terenu i zaopatrzuje z powietrza. Jeżeli siła bojowa powstańców nie załamie się nagle, albo też wyraźnie nie osłabnie z powodu jakichkolwiek wypadków politycznych, to nie można liczyć na możliwość zdobycia Warszawy w najbliższych tygodniach przy pomocy oddziałów, którymi się dzisiaj rozporządza. Brak dotychczas wszelkich wskazówek o opadaniu polskiej siły bojowej”²³⁷.

Pod koniec sierpnia do jednostki dotarło 120 żołnierzy wracających z urlopów, szpitali i przeniesionych pod rozkazy Dirlewangera. Do Warszawy przyjechały także transporty z więzienia Wehrmachtu Anklam (300 więźniów), z więzienia Glatz (Kłodzko, 600 osób) i obozu w Sachsenhausen (około 120)²³⁸. Walki na Starym Mieście zakończyły się 2 września. Tego dnia rażona pociskami z niemieckiego czołgu padła kolumna Zygmunta – symbol Warszawy. Około 4,5 tys. spośród 7 tys. powstańców wycofało się kanałami do Śródmieścia i na Żoliborz. Ocenia się, że na Starym Mieście zginęło około 30 tys. ludzi.

W meldunkach z 30 sierpnia podawano, że przez cały dzień trwało natarcie grupy szturmowej płk. Schmidta w rejonie na zachód od ul. Freta w kierunku ul. Franciszkańskiej, a grupy szturmowej Dirlewangera od rogu ul. Senatorskiej i ul. Daniłowiczowskiej ku północy. Oddziały Schmidta napotkały zacięty opór, natomiast SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” odniosła pewne sukcesy²³⁹. Von dem Bach obserwował walki, co odnotował w dzienniku: „Dzisiaj przed południem na północnym brzegu Wisły w Warszawie obserwowałem natarcie grupy bojowej Schmidta i Dirlewangera na blok domów w kotle Starego Miasta”²⁴⁰.

1 września żołnierze płk. Schmidta podeszli pod pl. Krasińskich i zdobyli kościół św. Benona, znajdujący się na południe od ul. Piwnej. Jednocześnie z kierunku południowego SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” opanowała Rynek Starego Miasta. Powstańcy wciąż jednak kontratakowali, aby utrzymać rejon wjazdów do kanałów²⁴¹. W nocy z 1 na 2 września wycofali się kanałami ze Starówki do innych dzielnic. Jednak poranne meldunki z 2 września podawały, że na Starym Mieście wciąż toczą się walki. W nocy próbowano wydostać

²³⁵ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 68.

²³⁶ *Ibidem*, s. 71.

²³⁷ W. Bartoszewski, *Prawda...*, s. 55.

²³⁸ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 19.

²³⁹ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 75.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 75.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 77–78.

się z kotła, rano natomiast kontratakowano między ul. Długą a pl. Krasińskich. Dopiero wieczorem Niemcy całkowicie opanowali Stare Miasto²⁴².

Na Starówce niemieccy żołnierze zastali wypalone ruiny, ludność cywilną, a w szpitalach rannych powstańców. Wielu rannych zostało wymordowanych, np. w szpitalu przy ul. Długiej zabili 430 pacjentów²⁴³. Lekarka Zofia Krauze z tej placówki tak wspominała wejście Niemców: „Nad ranem, po opatrzeniu wszystkich rannych, usiedliśmy na kocu odpocząć. Nie strzelano, bomby nie spadały, «krowy» nie wstrząsały ziemią. Mogliśmy drzeć [...] Nagle na podwórzu wrzask: «Heraus! Heraus!» – i strzały z karabinów. Ktoś wyszedł zobaczyć i wrócił mówiąc:

To Niemcy, każą nam wszystkim wyjść na zewnątrz. «Schneller heraus!» [...]. Stawać czwórkami! Ustawiliśmy się trzymając się z mężem za ręce. Nabrano się jeszcze sporo osób ze wszystkich piwnic szpitala. Odmaszerowaliśmy do połowy dziedzińca, a za nami rozległy się wybuchy granatów wrzucanych do piwnic lewego skrzydła z ciężko rannymi. Wybito ich wszystkich wraz z operowanymi tej nocy chłopcami.

Szliśmy pędzeni przez zrujnowane, nie istniejące miasto. Mijaliśmy zwałoną Kolumnę Zygmunta i Chrystusa leżącego przy gruzach kościoła Św. Krzyża, nie wierzyliśmy i nie wiedzieliśmy, dlaczego żyjemy, czemu i nas nie rozstrzelano. Zaczęła się grabież nas, nędzarzy, z reszek pozostałych na rękach zegarków i obrączek.

[...] Doprowadzono nas do kościoła na Woli i tam rozdzielono mężczyzn od kobiet. Pognano najpierw mężczyzn, a potem kobiety w nieznane... To było najgorsze, czego baliśmy się najbardziej – rozstania²⁴⁴.

Podobnie ten moment wspominała sanitariuszka Stefania Krosnowska: „Na podwórzu spotykam wkraczający oddział SS. Zwracają się do mnie po polsku:

- Gdzie leżą ranni polscy bandyci?
- Zostali zabrani w ciągu ostatnich trzech dni przez wojsko. [...]

Po trzech godzinach zapada decyzja, że szpital będzie nadal czynny dla naszych rannych oraz tych, którzy znajdują się w domach. Wkrótce znów wpadają Niemcy.

- Wszystkie siostry na górę! Schnell! Raus!
- Idziemy w przekonaniu, że wołają nas na jakąś odprawę.
- Lekko ranni też mogą wyjść!

Rozumiemy. Chcemy wrócić, by jak najwięcej rannych uratować. Niestety, Niemcy wypędzają nas na podwórze, za nami wychodzi kilkanaście osób... Reszta? Słyszymy wściekłą palbę pistoletową w podziemiach, a kiedy wyprowadzone na Podwale oglądamy się na szpital, widzimy gmach w płomieniach²⁴⁵.

²⁴² *Ibidem*, s. 79.

²⁴³ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 178. Spalono rannych w sześciu szpitalach, a rozstrzeliwań dokonywano pod murem na Wąskim Dunaju (T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 79). Jedno z Einsatzkommando, które działało przy grupie mjr. Recka, podało, że 2 IX 1944 r. rozstrzelało 54 osoby, a spaliło 51 (*Mel-dunek jednostki „Einsatzkommando”, 3 IX 1944 r.* [w:] *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, red. M.M. Drozdowski, Warszawa 1994, s. 198–199).

²⁴⁴ Zofia Krauze, z domu Gluska, lat 51, wykształcenie wyższe; w czasie Powstania – na Starym Mieście i w szpitalu przy ul. Długiej 7 [w:] *Exodus Warszawy...*, s. 349.

²⁴⁵ Stefania Krosnowska, z domu Ruszczykowska, lat 31, wykształcenie wyższe, bibliotekarka, zamieszkała na Powiślu ul. Lipowa 4a, w powstaniu sanitariuszka szpitala przy ul. Długiej 7 [w:] *ibidem*, s. 355–356.

Sztab Grupy Armii „Środek” podał, że ze Starego Miasta usunięto około 35 tys. cywilów, w tym 8–9 tys. mężczyzn²⁴⁶. W meldunku 9. Armii z 2 września napisano: „Dziś w Warszawie w kotle północnym pod nieustannymi ciosami piechoty i saperów szturmowych po trzech tygodniach załamał się polski opór. Cały rejon na północ od Placu Adolfa Hitlera [Piłsudskiego] znalazł się w naszych rękach”²⁴⁷.

Według meldunków von den Bacha jego własne straty podczas natarcia na Stare Miasto wynosiły 150 ludzi dziennie. Są one bardzo wysokie, zwłaszcza, że gdy 12 sierpnia rozpoczęły się walki o Stare Miasto, obie strony liczyły po 7–8 tys. Liczby te można porównać do pierwszych dwudziestu dni walk w Normandii, gdzie Niemcy stracili 43 tys. żołnierzy, czyli nieco ponad 2 tys. dziennie²⁴⁸. Średnio w trakcie każdego dnia walk o Stare Miasto straty niemieckie wynosiły jedną kompanię. Największe poniosła jednostka Dirlewangera²⁴⁹.

Upadek Starego Miasta otworzył Niemcom drogę przez Wybrzeże Gdańskie i pl. Zamkowy na most Kierbedzia. Po opanowaniu Starego Miasta mieli zapewnione swobodne, niezagrożone i bezpieczne połączenie odwodów z oddziałami frontowymi²⁵⁰.

Czerniaków i Powiśle

Walter Fentzahn, który ze szpitala wrócił pod rozkazy Dirlewangera na przełomie sierpnia i września, zeznał, że pociąg z żołnierzami zatrzymał się na dworcu zachodnim. Stamtąd sanitarka przewiozła go do jednostki Dirlewangera²⁵¹. Na początku września sztab SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” mieścił się w dzielnicy policyjnej przy al. Sucho²⁵². Fentzahn wspominał, że po przybyciu do Warszawy nie spotkał większości towarzyszy, ponieważ albo byli w akcji, albo leżeli ranni w szpitalach²⁵³.

Po tym, jak 2 września upadły Stare Miasto na północy i Sadyba-Czerniaków²⁵⁴ na południu, von dem Bach skierował siły na Powiśle (obszar między mostami Poniatowskiego i Kierbedzia). Plan von dem Bacha przewidywał dwustronne oskrzydlenie od północy i południa wzdłuż Wisły terenu objętego walkami, aby odciąć powstańców od rzeki²⁵⁵. Decyzja o natarciu na Powiśle była konsekwencją raportu gen. (Generalleutnant) Helmuta Staedtkego: „Położenie frontowe: Rusek zagarnia wszystko przed Pragą. Sprawa polityczna, operacyjna i taktyczna. Dlatego szybko wziąć brzeg Wisły”²⁵⁶.

²⁴⁶ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 79.

²⁴⁷ *Meldunek*, 2 IX 1944 r., za: *ibidem*, s. 79.

²⁴⁸ J. Kurdwanowski, *Mrówka na szachownicy*, Warszawa 2014, s. 227.

²⁴⁹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 178.

²⁵⁰ T. Sumiński, *Pamiętniki żołnierzy...*, t. 3: *Czerniaków*, s. 255.

²⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 11.

²⁵² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Az: 2 Js 700/61, 28 XI 1961 r., k. 1; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 11.

²⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 11.

²⁵⁴ Grupa gen. Rohra opanowała Sadybę-Czerniaków niemal w tym samym czasie, gdy zajęto Stare Miasto (T. Sumiński, *Pamiętniki żołnierzy...*, t. 3: *Czerniaków*, s. 255).

²⁵⁵ W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974, s. 668.

²⁵⁶ *Sonderausführungen des Kriegstagebuchs zum Warschauer Aufstand*, 21 VIII 1944, za: H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 206.

W dniach 4–5 września Powiśle poddano intensywnym nalotom i ostrzałowi artyleryjskiemu. Po tym przygotowaniu do ataku w kierunku południowym ruszyły oddziały Dirlewangera i Schmidta, a z południa przez Sadybę i dolny Mokotów natarła grupa Rohra. Walki toczyły się w rejonie fabryki konserw i elektrowni²⁵⁷. W meldunku 9. Armii z 4 września poinformowano, że postępujące z rejonu na wschód od pl. Piłsudskiego grupy szturmowe Schmidta i Dirlewangera, „pokonując niezwykle zacięty opór przeciwnika”, opanowały brzeg Wisły aż do mostu Poniatowskiego, w tym nowy gmach usytuowany między ulicami Karolkową a Gęstą. Z kolei grupa szturmowa mjr. Recka blokowała od strony północnej Śródmieście²⁵⁸.

Działania na Powiślu początkowo przynosiły tylko nieznaczne postępy. Sam von dem Bach pisał, że atak na Powiśle „niestety nie posuwa się dobrze”. Stwierdził również: „Polacy walczą jak bohaterowie. Czas nagli ze względu na bolszewików, jednak nie daje się przyspieszyć”²⁵⁹. Ponadto meldunek z 4 września okazał się przesadzony. W rzeczywistości natarcie Dirlewangera i Schmidta osiągnęło dopiero „blok między ulicami Czackiego i Traugutta, kościół na zachód od ul. Oboźnej [św. Krzyża], wysokościowiec na południe od ul. Oboźnej [gmach Państwowego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych przy ul. Kopernika], ul. Leszczyńska”²⁶⁰.

Mimo to w ciągu trzech dni zdołali opanować całe Powiśle, które padło 7 września. Leszek Łacheta, który przebywał tam 6 września, tak opisał końcowe walki: „Szóstego od świtu bije w Tamkę artyleria i moździerz, falami nadlatują i zrzucają bomby sztukasy. Po kolejnym nalocie chwila ciszy i wybuchają w piwnicach granaty. Krzyki rannych i pożar – nad nami Niemcy. Na głos jednego ze starszych mężczyzn, marynarza z żeglugi wiślanej, że w piwnicy są tylko kobiety, dzieci i starzy mężczyźni, Niemcy każą wychodzić. [...] Niemcy podpalają granatami parter. [...] Pędzą nas kawałek w dół ku Wiśle i zaraz w lewo w płonącą po obu stronach ulicę Topiel. Szpalery esesowców z zawiniętymi rękawami rabują, biją, strzelają. [...] Słyszymy nadjeżdżający czołg, który zatrzymuje się za nami. Wśród Niemców poruszenie, głośny szwargot robi wrażenie kłótni, nie mogę zrozumieć nawet pojedynczych słów... trwa to bardzo długo, aż wreszcie czołg odjeżdża, a nas pędzą dalej. Jesteśmy na Browarnej [...] Jest dużo rannych i poparzonych. [...] Esesowcy kręcą się wśród nas, dalej trwa rabunek i wyłapywanie powstańców, przeważnie rannych i ubranych w szare drelichy z Elektrowni”²⁶¹.

Wszystkie meldunki o opanowaniu Powiśla miały podobną treść: „Po bardzo ciężkich walkach, w których obie strony poniosły duże straty, zdobyte zostało całe Powiśle, ograniczone od wschodu Wisłą, od zachodu Krakowskim Przedmieściem i Nowym Światem, od południa przez Aleje Jerozolimskie. Od godziny 11.00 aż do zapadnięcia ciemności kolumny jeńców i cywilów opuszczają miasto”²⁶².

²⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Wilhelm Pohl, Flensburg, 17 IV 1962 r., k. 157–158.

²⁵⁸ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 86.

²⁵⁹ *Dziennik von dem Bacha*, zapis z 5.09.1944 r., za: *ibidem*, s. 87.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 87.

²⁶¹ Leszek Łacheta, lat 12, uczeń, zamieszkały z rodzicami przy ul. Grzybowskiej 56 [w:] *Exodus Warszawy...*, s. 446–447.

²⁶² T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 88.

Lekarz Jerzy Rowiński, który 2 sierpnia zorganizował szpital w Domu Sierot prowadzonym przez Siostry Urszulanki przy ul. Tamka 30, wydarzenia z 6 września i upadek Powiśla opisał następująco: „6 września 1944 roku około godziny czternastej wkroczyli Niemcy na Tamkę i patrol wpadający do szpitala chciał nas wszystkich rozstrzelać jako bandytów, ale gdy im wspomniałem, że mam pod opieką ciężko rannego żołnierza niemieckiego, wziętego przez powstańców do niewoli, po rozmowie z nim i jego oświadczeniu, że był dobrze traktowany i pielęgnowany przez lekarza i personel, odstąpili Niemcy od tego zamiaru. [...] Niemcy mieszkańców wypędzili z domów i odprowadzili na punkt zborny na Woli, domy po obrabowaniu spalili miotaczami ognia, a my zostaliśmy przez dwadzieścia pięć dni, do opuszczenia Warszawy, sami na Tamce wśród wypalonych domów, niepewni jutra, gdyż ciągle wpadali Niemcy z minami dalekimi od przyjaznych, każdemu trzeba było tłumaczyć, udobruchać go [...]. I tak pewnego razu przyszło pięciu żołnierzom niemieckim, byli więźniowie obozów w Mauthausen i Sachsenhausen, którzy po obejrzeniu rannych nie tylko nas nie rozstrzelali, lecz za parę godzin przynieśli nam bochenki chleba wojskowego, konserwy mięsne i papierosy. Okazuje się, że byli oni z oddziałów Dirlewangera, które w innym miejscu w bestialski sposób mordowały Polaków”²⁶³.

Po opanowaniu Powiśla część nacierającej Kampfgruppe „Reinefarth” rozdzieliła się. Zgrupowanie Schmidta pozostało na Powiślu, przedłużając front nad Wisłą od Wybrzeża Gdańskiego, przez Wybrzeże Kościuszkowskie, do mostu Poniatowskiego. Natomiast zgrupowanie Dirlewangera głównymi siłami uderzyło w kierunku Nowego Świata i pl. Napoleona²⁶⁴. Doprowadziło to do zażartych walk. Żołnierze dotarli do budynku Prudentialu przy ul. Wareckiej. Trwały też walki w rejonie ul. Nowogrodzkiej i wzdłuż ul. Marszałkowskiej²⁶⁵.

W dniach 2–9 września po stronie niemieckiej od północy działała grupa bojowa gen. Reinefartha. Linie bojową ul. Książęca – aleja 3 Maja – wiadukt mostu Poniatowskiego do Wisły obsadzały oddziały Dirlewangera, zorganizowane w 7 uzupełnionych batalionach:

- dwa bataliony pułku „Dirlewanger” z kompanią ciężkiej broni piechoty,
- dwa bataliony regimentu „Azerbejdżan”,
- dwa bataliony regimentu „Wschodnich Muzułmanów”,
- batalion żandarmerii „Walter”,
- 5 działek przeciwlotniczych kal. 20 mm,
- oddział dział szturmowych na gąsienicach,
- dwie kompanie czołgów.
- W sumie około 2500 ludzi²⁶⁶.

Od południa nacierały jednostki podporządkowane gen. Rohrowi. Linie bojową: koszar szwoleżerów – park Sobieskiego – ul. Czerniakowska atakowały oddziały płk. Schapera. Od zachodu uderzenie prowadziła wsparta kilkoma czołgami grupa Schutzpolizei podporządkowana ppłk. Wilhelmowi Rodewaldowi (os: al. Na Skarpie – zabudowania Sejmu

²⁶³ Jerzy Rowiński, lat 38, lekarz medycyny, zamieszkały przy ul. Tamka 25 [w:] *Exodus Warszawy...*, s. 535.

²⁶⁴ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 35.

²⁶⁵ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 90.

²⁶⁶ P. Stachiewicz, „*Parasol*”..., s. 582.

– ul. Książęca). Wspierały ją lotnictwo szturmowe, baterie miotaczy min powietrznych i moździerz kalibru 600 mm. Liczebność tych sił można ocenić na około 5 tys. ludzi²⁶⁷. Walki na Czerniakowie toczyły się m.in. w rejonie Stolicy Wodnej w Porcie Czerniakowskim nad Wisłą²⁶⁸.

Jednocześnie w Warszawie nadal rozstrzeliwano miejscową ludność i podejrzanych o niesienie pomocy powstańcom. W latach sześćdziesiątych Fentznahn zeznał, że we wrześniu pracował w sztabie Dirlewangera przy al. Szucha i z okien widział boisko. Na tym boisku rozstrzeliwano polską ludność, a następnie ciała podpalano²⁶⁹. Opowiedział: „Jednego razu poszedłem na to boisko sportowe. [...] Na boisku w miarę niepostrzeżenie ustawiłem się przy żywopłocie. Na własne oczy widziałem, co następuje. Po stronie, po której znajdowała się zapora ogniowa, wykopano groby wielkości 5 razy po 3 m. [...] Od brzegu grobów biegł wybieg zrobiony z desek [...]. Na rogach boiska ustawiły się posterunki SD. [...] na lewym rękawie mieli naszyte czarne romby, na których srebrną nitką wykonano litery SD. [...] Na boisko wprowadzano grupy złożone z trzydziestu Polaków. To nie byli wyłącznie mężczyźni, ale również kobiety i dzieci. Wszyscy musieli rozebrać się do naga. Następnie pojedynczo musieli wchodzić na wybieg. Kładli się na żelaznym dźwigarze i zabijano ich strzałem w kark. [...] Kiedy stosy zabitych Polaków ułożone na dźwigarach osiągały określoną wysokość, oblewano stosy ciał benzyną lub inną łatwopalną substancją i podpalano, wywołując olbrzymie kłęby dymu. Ciała następnie zrzucano za pomocą prętów do grobów”. Fentznahn wskazał, że obserwował masowe egzekucje przez około pół godziny i w tym czasie zabito ponad dwieście osób²⁷⁰.

Między 11 a 23 września podwładni Dirlewangera stoczyli kolejne ciężkie walki na Górnym Czerniakowie, atakując od północy. Główne natarcie skierowano ulicami Czerniakowską (Hafenstrasse) i Solec (Salzstrasse)²⁷¹. Karl Vierregge zeznał, że w rejonie ulic

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 582–583.

²⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Wilhelm Pohl, Flensburg, 17 IV 1962 r., k. 157–158.

²⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 12.

²⁷⁰ W oryginale: „Ich bin dann selbst einmal auf diesen Sportplatz gegangen. [...] Auf dem Sportplatz habe ich dann mich möglichst unauffällig an die grüne Hecke gestellt. Ich habe nun folgendes mit eigenen Augen gesehen: An der Seite der Sportplatzes, an dem die Brandmauer sich befand, waren Gruben ausgehoben, die etwa 5 mal 3 m groß waren. [...] Vom Rande der Gruben ging ein Laufsteg, der aus Brettern bestand, [...]. Der Rand des Sportplatzes war von SD-Posten besetzt. [...] sie auf dem linken Unterarmel den schwarzen Rhombus hatten, in den in Silber die Buchstaben «SD» eingewirkt gewesen sind. [...] Auf dem Sportplatz wurden nun in Trupps von etwa 30 Menschen Polen geführt. Es handelte sich nicht nur um Männer, sondern auch um Frauen und auch um Kinder. Sie mußten sich alle nackt ausziehen. Sie wurden dann einzeln über den Laufsteg geschickt. Sie mußten sich dann auf die eisernen Träger legen, wo sie mittel Genickschuß getötet wurden. [...] Wenn die Haufen der getöteten Polen auf den eisernen Trägern eine gewisse Höhe erreicht hatten, wurden die Leichenhaufen mit Benzin oder einer sonstigen brennbaren Flüssigkeit übergossen und angezündet, wodurch eine große Qualmentwicklung hervorgerufen wurde. Die Leichen wurden dann mit Stangen von den Eisenträgern in die Gruben hinuntergestoßen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 12–14).

²⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Az: 2 Js 700/61, 28 XI 1961 r., k. 1.

Wilanowskiej i Fabrycznej starcia trwały bardzo długo. W tym czasie Rosjanie koncentrowali siły na wschodnim brzegu Wisły, na wysokości przyczółka na Pradze. Viktor Zerfaß stwierdził, że boje w Warszawie były niezwykle ciężkie „Nieprzyjemne w walce było to, że nigdy nie widzieliśmy twarzy przeciwnika, że nie wiedzieliśmy, skąd padną strzały”²⁷².

Jak wspominał Adalbert Daschner walki toczyły się o każdą kamienicę: „Dowódcy poinformowali nas, że w określonych domach przebywają partyzanci i z tych kamienic nas ostrzeliwują. [...] Kiedy podchodziliśmy pod domy, przez otwory do piwnic wrzucaliśmy granaty i butelki zapalające. Przeważnie słyszeliśmy krzyki kobiet i dzieci, które były zmuszane przez partyzantów do pozostawania z nimi, aby utrudnić nam walkę. Kiedy wchodziliśmy do tych domów, okazywało się, że powstańcy zdążyli opuścić kamienicę dzięki specjalnym przejściom w piwnicach łączącym te domy”²⁷³.

Przeciwko siłom niemieckim na Czerniakowie walczyły oddziały Zgrupowania „Radosław” (około 500 ludzi), które jak na warunki powstańcze były dobrze uzbrojone, a wspierało je zgromadzenie mjr. Zygmunta Netzera „Kryski” (około 600 ludzi), znacznie słabiej uzbrojone²⁷⁴.

Podczas starć na Czerniakowie von dem Bach wystąpił o odznaczenie Reinefartha Krzyżem Rycerskim Krzyża Żelaznego z Liśćmi Dębu. Mimo wzajemnych animozji 10 września Reinefarth zgłosił Dirlwangerowi do odznaczenia Krzyżem Rycerskim.

Również 10 września na Pradze Rosjanie przystąpili do walk o przyczółek. Kilka dni później Praga i prawy brzeg Wisły znalazły się w rękach rosyjskich. Niemcy wysadzili mosty, likwidując drogi łączące prawy i lewy brzeg Wisły.

Spotkanie z żołnierzami Dirlwanger na Czerniakowie wspominał żołnierz Kedywu Stanisław Likiernik „Stach”. Jako ranny przebywał w piwnicy szpitala przy ul. Wilanowskiej 14, gdzie leżał razem z dwoma niezdolnymi do walki powstańcami, a towarzyszyły im dwie sanitariuszki: Irka Minkiewicz i dziewczyna nieznana z imienia i nazwiska. Po odejściu oddziałów powstańczych nakazał swoim towarzyszom, aby sięgnęli i ukryli wszystko, „co przypomina uniformy niemieckie, bo pewna śmierć, jeśli to zobaczą”. Po kilku godzinach weszli Niemcy. Każdy, kto mógł się poruszać, miał wyjść na zewnątrz. „Jednocześnie stuk okutych butów, strzały, krzyki dobijanych rannych w sąsiednim pomieszczeniu. Irka i druga sanitariuszka nie wyszły mimo formalnego rozkazu. Jakiś żołnierz je zobaczył, stanął

²⁷² W oryginale: „Das Unangenehme am Kampf war nur, daß man nie den Gegner zu Gesicht bekam, daß man nie wußte, woher die Schüsse gekommen waren” (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 334).

²⁷³ W oryginale: „Wir bekamen von unseren Führern gesagt, daß in einem bestimmten Hause Partisanen seien, die aus dem Hause heraus schossen. [...] Wenn wir an die Häusern herangekommen waren, haben wir in die Kelleröffnungen Handgranaten geworfen und gleich Brandflaschen geschmissen. Wir hörten dann meist Schreie von Frauen und Kindern, die von den Partisanen gezwungen worden waren, mit ihnen in den Kellern zu verbleiben, um uns auf diese Weise den Kampf zu erschweren. Wenn wir dann in die Keller und die Häuser eindringen, hatten die Aufständischen diese Häuser durch Gänge, die durch die Keller zusammenhängender Häuser führten, bereits verlassen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 31).

²⁷⁴ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 583. SS-Sonderregiment „Dirlwanger” liczył w tym czasie 33 oficerów i 2221 żołnierzy (T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 104).

w drzwiach, dał sygnał ręką dziewczynom, by się nie ruszały, i mówił innym: – *Schön fertig* – już skończone. Dowiedziałem się już po wojnie od Irki, że znała jego nazwisko – Freitag”. Po jakimś czasie do ich piwnicy trafili kolejni żołnierze niemieccy: „Zobaczył mnie pierwszego [...] Wyjął rewolwer z kabury i wycelował w moją głowę, by mnie załatwić. Ale nim pociągnął za cyngiel, zobaczył drugiego rannego [...] Na moje szczęście był to człowiek, jak na Niemca, o kiepskich zdolnościach organizacyjnych. Nim skończył pierwszą robotę (ze mną), dał się rozproszyć następnym zadaniem – drugim rannym. Trzeci z nas, dużo starszy i mówiący świetnie po niemiecku, na krzyk *Zweite Bandit* powiedział: – Ależ nie, my jesteśmy wszyscy cywilami.

Krowa mówiąca ludzkim głosem nie wywarłaby na feldfeblu większego wrażenia niż to zdanie. – Jest pan Niemcem? – Nie, ale mówię po niemiecku. – Pana dokumenty. – Pan Burhardt je posiadał, my dwaj pozostali żadnych. – Pańskie nazwisko jest niemieckie. – Tu rozpoczęła się salonowa rozmowa o pochodzeniu rodziny Burhardtów, ich przybyciu do Polski itp. [...]

Feldfebel i inni żołnierze przychodzili do nas z wizytami. Okazało się, że była to *strafkompanie*, tj. kompania karna złożona z podejrzanych politycznie lub skazanych za duże przewinienia.

Mój «prawie morderca» opowiedział mi po francusku (był to jedyny wspólny język, choć mówiliśmy nim słabo), że jego rodzice mają hotel w Nadrenii. Ukrywał przed nimi, że walczy w Warszawie. Znał francuski lepiej niż ja, bo mieszkał nad samą francuską granicą. Dostał się do kompanii karnej za spoliczkowanie swego porucznika w Normandii. Jego francuska narzeczona zdradziła go z tym oficerem. Za karę pojechał na front rosyjski i teraz do Warszawy.

Inni żołnierze też przychodzili. Jeden z nich, Ślązak, mówił po polsku i nazywał się Romanowski. Ten, zdaje się, był źle widziany jako politycznie «niepewny».

Moja nie golona od kilku dni gęba zaczynała być brodata. [...] Golił mnie [żołnierz niemiecki] i niemal płakał nade mną, bo żyłtka była tępa i sprawiał mi ból. [...]

Ten sam poprzedniego dnia na rozkaz szefa kompanii karnej, oficera żandarmerii, dobijał rannych.

Inny Niemiec zapomniał w naszej piwnicy kilku granatów ręcznych, któreśmy mu grzecznie zwrócili. Trzeci usiadł na moim barłogu, lekko pijany, i powiedział po niemiecku: – Szkoda, że nie jestem Polakiem, bo też byłbym partyzantem. – Naturalnie zaprotestowałem: jestem cywilem, a nie żadnym partyzantem. On poklepał mnie tylko po ramieniu i odszedł²⁷⁵.

Po walkach stoczonych 13 września Niemcy ostatecznie utracili Pragę. W związku z tym Warszawa znalazła się na pierwszej linii frontu, a Korpsgruppe „von dem Bach” miała bronić lewego brzegu Wisły. Obronę jej brzegu między Żoliborzem a Siekierkami powierzono prowizorycznie sformowanej grupie pułkowej „Nöthe”. W jej skład weszły jednostki wydzielone z grup szturmowych płk. Schmidta, mjr. Recka i Dirlewangera²⁷⁶.

²⁷⁵ S. Likiernik, *Diabelne szczęście czy palec boży?*, Warszawa 1994, s. 138–141.

²⁷⁶ Więcej na ten temat zob. T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 106–107.

Pozostałe siły podlegające von dem Bachowi kontynuowały natarcie na Powiśle Czerniakowskie. Uderzenie prowadzono z kierunku północnego między Nowym Światem a Wisłą. Osiągnięto ulice Książęcą i Ludną, a na lewym skrzydle wzdłuż brzegu Wisły ul. Wilanowską²⁷⁷.

14 września kontynuowano ataki na Powiśle Czerniakowskie. Siły Reinefartha nacierające z północy i gen. Rohra uderzające z południa nawiązały kontakt i obsadziły rejon skrzyżowania ul. Książęcej z ul. Rozbrat. Oddziały ppłk. „Radosława” stawiały zacięty opór, przez co grupa Dirlewangera zdobyła zaledwie jeden blok między ul. Okrąg a ul. Ludną i kościół przy ul. Solec²⁷⁸.

O świcie 17 września grupa bojowa gen. Rohra, wzmocniona pododdziałami 146. Pułku Grenadierów Pancernych i SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wznowiły ataki na Powiśle Czerniakowskie. O 9.35 mjr Voekel zameldował szefowi sztabu 9. Armii: „w południowym kotle tylko mniejsze bloki i niezabudowany teren fabryczny nie są jeszcze w naszych rękach”²⁷⁹. Tego dnia oddziały Dirlewangera zdobyły tereny fabryczne na południe od ul. Wilanowskiej²⁸⁰.

18 września grupa dowodzona przez Dirlewangera została wzmocniona przez II i III Batalion 34. Pułku Schutzpolizei w sile ponad 1000 ludzi, a także przez inne mniejsze oddziały²⁸¹. Tego dnia grupie bojowej Rohra udało się „po ciężkich i okupionych ciężkimi stratami walkach zdobyć rozbudowany w twierdzę” rejon fabryczny położony na wschód od ul. Idzikowskiego. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z kolei walczyła w rejonie kwartału domów między ulicami Okrąg a Wilanowską i z powodu „zacieklego oporu przeciwnika” odnotowała „jedynie nieznaczne postępy”²⁸².

Mokotów

Po upadku Górnego Czerniakowa najcięższe walki toczyły się na Mokotowie. Główne niemieckie natarcie na tę dzielnicę rozpoczęło się 24 września. Mokotów ogarnięty został huraganowym ogniem artyleryjskim z moździerzy salwowych²⁸³. Jednocześnie oddziały gen. Rohra z pancernymi jednostkami z 19. Dywizji Pancерnej gen. Hansa Källnera zaatakowały od południa i zachodu, spychając powstańców w rejon ul. Szustra²⁸⁴. Żołnierze Dirlewangera toczyli walki w rejonie fabryki octu (*Essigfabrik*) (obecnie Willa J. Komicza, ul. Grażyny 11)²⁸⁵.

26 września rozpoczęła się ewakuacja Mokotowa, najpierw dzielnicę opuścili ranni ze Zgrupowania „Radosław”, następnie kilkudziesięciu żołnierzy AL, a na końcu około 4500

²⁷⁷ *Ibidem*, s. 107.

²⁷⁸ *Ibidem*, s. 109.

²⁷⁹ Notatka z rozmowy telefonicznej mjr. Voekela z szefem sztabu 9 A z 17.9.1944, godz. 9.35 [w:] M.J. Kwiatkowski, „Tu mówi powstańcza Warszawa...”. *Dni powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994, s. 480.

²⁸⁰ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 1118.

²⁸¹ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 596.

²⁸² T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 121–122.

²⁸³ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 122–123.

²⁸⁴ S. Kopf, *Dni powstania...*, s. 330; N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 183.

²⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Wilhelm Pohl, Flensburg, 17 IV 1962 r., k. 157–158.

cywili. W trakcie chaotycznego odwrotu część ludzi zabłądziła w kanałach i po kilkudziesięciu godzinach ciężkiego marszu omyłkowo wyszła z wjazdu na terenie zajęтым przez Niemców. Schwytanych powstańców i cywilów doprowadzono przed pobliską komendę żandarmerii przy ul. Dworkowej. Tam Niemcy oddzielili osoby cywilne i część sanitariuszek i łączniczek od reszty schwytanych, a żołnierzom AK rozkazali uklęknąć przy parkanie na skraju pobliskiej skarpy. Gdy jeden z nich nie wytrzymał napięcia i spróbował odebrać broń strażnikowi, policjanci z Schutzpolizei rozstrzelali wszystkich powstańców²⁸⁶.

W tym czasie, 26 września w mieście wyprawiono huczne urodziny dowódcy SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”: „Dirlewanger 6 października [Viererge myli dni] miał urodziny, świętowano je w Warszawie, ale nie pamiętam, w której kamienicy ta feta się odbyła, bezpośrednio po urodzinach Dirlewanger wyruszył na Węgry”²⁸⁷. Strumpf wspominał: „Impreza urodzinowa odbyła się (26 września 1944 r.) w Szpitalu Zakaźnym”²⁸⁸. Doszło wtedy do ostrej kłótni między solenizantem a Reinefarthem²⁸⁹, według Adolfa Katza – o odznaczenia: „Później mówiło się, że Dirlewanger rzucił swój Krzyż Rycerski pod nogi Reinefartha”²⁹⁰. Niewykluczone, że jakieś odznaczenie faktycznie rzucił. Nie mógł to być jednak Krzyż Rycerski, ponieważ dopiero 30 września 1944 r. Führer nadał to odznaczenie Dirlewangerowi i von dem Bachowi. Dirlewangerowi wręczono Krzyż Rycerski Krzyża Żelaznego 8 października 1944 r.²⁹¹ Na tym uroczystość się zakończyła,

²⁸⁶ A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944...*, s. 502.

²⁸⁷ W oryginale: „Dirlewanger am 6.10. Geburtstag gehabt hat, daß dieser Geburtstag noch in Warschau gefeiert worden ist, ohne daß ich angeben kann, in welchem Gebäude diese Feier nun gewesen ist, und daß wir unmittelbar nach dem Geburtstag Dirlewangers nach Ungarn verlegt worden sind” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 83).

²⁸⁸ W oryginale: „Diese Geburtstagsfeier (26 IX 1944) ist in Seuchenkrankenhaus gefeiert worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Hannover, 17 I 1962 r., k. 101).

²⁸⁹ *Ibidem*, k. 101.

²⁹⁰ W oryginale: „Es ist später davon gesprochen worden, daß Dirlewanger sein Ritterkreuz dem Reinefarth vor die Füße geworfen haben soll” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r.; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Adolf Katz, 7 IV 1962, k. 134). Marti podał, że 30 września nadano odznaczenia zarówno Reinefarthowi, jak i Dirlewangerowi (P. Marti, *Sprawa...*, s. 388, przypis 344), a von Krannhals, że Krzyż Rycerski Krzyża Żelaznego nadano Dirlewangerowi 17 X 1944 r. (H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 320). Sawicki napisał, że wniosek o odznaczenie von Vormann przesłał jeszcze 12 VIII 1944 r., kolejnego dnia poparł go gen. Reinhardt, a 15 sierpnia pismo wpłynęło do Oddziału Personalnego OKH. Odznaczenia przyznano 30 września, a rozkaz w tej sprawie ukazał się 8 października (T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 157). Według akt osobowych SS odznaczenie przyznano 30 IX 1944 r. (BAB, R/9361/III 521445, Personal Bericht, b.d. k. 732).

²⁹¹ W oryginale: „An Heeresgruppe Mitte/IIa

Der Führer hat am 30.9.44 das Ritterkreuz des Eisernen Kreuzes an:
SS-Ogruf.u.Gen.d.Pol. Von dem Bach,

[słowo nieczytelne] Gen. Korpsgruppe von dem Bach.

SS-Oberf. Dr. Dirlewanger,

Kdr.SS-Brig.Dirlewanger

Korpsgruppe von dem Bach.

[...], cyt. z: *Fernschreiben*, 8.10.1944, BAB, R/9361/III 521445, k. 753, *Vorschlag für die Verleihung des Ritterkreuzes des Eisernen Kreuzes*, 10.09.1944, BAB, R/9361/III 521445, k. 754 oraz *Aktennotiz*, Berlin, 8.11.1944, BAB, R/9361/III, t. 521445, k. 784. Reinefarth złożył propozycję przyznania Krzyża

Dirlewanger był wściekły, a Reinefarth natychmiast opuścił szpital²⁹². 27 września około 13.30 Mokotów skapitulował. Do niewoli trafiło ponad 1000 żołnierzy i ponad 5 tys. cywili. Odtąd punktami powstańczego oporu pozostały tylko Żoliborz i Śródmieście²⁹³.

Żoliborz

Na Żoliborzu walki toczyły się praktycznie do samego końca powstania. 23 września sytuacja gwałtownie się tam pogorszyła. Niemcy z dnia na dzień wzmacniali ataki. Kapitulacja Żoliborza została podpisana 30 września w godzinach popołudniowych. Do niewoli trafiło ponad 1500 żołnierzy, 60 oficerów i około 440 rannych powstańców²⁹⁴.

Śródmieście – kapitulacja Armii Krajowej

Po kapitulacji Czerniakowa, Żoliborza i Mokotowa, siły niemieckie pod dowództwem Ericha von dem Bacha-Zelewskiego zaatakowały ostatnią powstańczą redutę – Śródmieście. Jeszcze dwa miesiące wcześniej było ono centrum stolicy, obecnie przedstawiało sobą obraz nędzy i rozpacz. Dawny splendor dzielnicy zastąpiły zgliszcza, ruiny i groby na ulicach. W przerwach między nalotami przemykały cienie ludzi, którzy na chwilę opuszczali piwnice w poszukiwaniu pożywienia i wody pitnej. Przebywało tu około 200 tys. głodujących cywili. 2 października, po 63 dniach bezustannej walki Śródmieście skapitulowało, jako ostatnia walcząca dzielnica powstańczej Warszawy²⁹⁵.

1 października Komenda Główna Armii Krajowej i Delegatura Rządu w końcu zdecydowały się znów podjąć rozmowy kapitulacyjne. Skłoniła je do tego beznadziejna sytuacja powstańców, upadek Mokotowa i Żoliborza oraz brak szans na jakąkolwiek pomoc ze strony aliantów. Gen. Tadeusz Komorowski „Bór” wyznaczył komisję do prowadzenia rokowań kapitulacyjnych. W jej skład weszli:

- przewodniczący – płk dypl. Kazimierz Iranek-Osmecki „Heller”,
- ppłk dypl. Zygmunt Dobrowolski „Zyndram”,
- ppłk Franciszek Herman „Bogusławski”,
- tłumacz – kpt. Alfred Korczyński „Sas”²⁹⁶.

Straty po stronie polskiej były olbrzymie. Zginęło około 17 tys. powstańców i 120–170 tys. cywilów. Niemcy mieli około 2 tys. poległych i 10 tys. rannych, w tym straty Korpsgruppe „von dem Bach” – 1570 zabitych i 8374 rannych, (według meldunku gen. Ericha von dem Bacha-Zelewskiego z 5 października 1944 r.)²⁹⁷. W 1947 r. w Warszawie von dem Bach

Rycerskiego Żelaznego Krzyża Dirlewangerowi 10 września 1944 r., a do sztabu Reichsführera SS wpłynęła 12 września 1944 r., BAB, R/9361/III, t. 521445, k. 754.

²⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Eutingen, 7 IV 1962 r., k. 134.

²⁹³ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 125.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 125.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 125.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 126.

²⁹⁷ A. Solak, *Powstanie warszawskie – mitologia zrywu* [w:] *Kulisy katastrofy powstania...*, s. 52.

zeznał, że straty niemieckie wyniosły 10 tys. zabitych, 7 tys. zaginionych i 9 tys. rannych – dziś dane te niektórzy historycy kwestionują, a inni uznają za wiarygodne²⁹⁸.

Podwładny Dirlewangera Joseph Rau nie walczył w powstaniu, ale koledzy z jednostki opowiadali mu, że walki w Warszawie były niezwykle ciężkie i codziennie przynosiły olbrzymie straty w ludziach²⁹⁹. 5 sierpnia w I Batalionie Dirlewangera służyło 16 oficerów i 865 żołnierzy. W toku walk I Batalion otrzymywał stałe uzupełnienia, które osiągnęły liczbę 2500 ludzi. 20 września zgodnie z postanowieniem Himmlera do jednostki Dirlewangera miało dołączyć 1500–1900 osadzonych z więzienia w Matzkau. Zaplanowano, że wymarsz nastąpi w ciągu trzech dni, a celem była Warszawa i tłumienie walk podczas powstania. Jak stwierdzono byli dobrze wyposażeni, uzbrojeni i umundurowani³⁰⁰.

Uzupełnienia wysłano również z więzień Wehrmachtu w Glatz (Kłodzku), Torgau, Anklam i Bruchsal. Z Anklam przybył transport w liczbie 400–500 ludzi, natomiast z Glatz około 300. Na przełomie sierpnia i września dotarły kolejne pociągi z więźniami z Glatz (500–600) i ponownie z Anklam (300). Prawdopodobnie również z Torgau w połowie września wysłano około 300 osób. Na koniec września, czyli niedługo przed kapitulacją powstańców z Anklam przybył trzeci transport – 200–250 skazanych więźniów Wehrmachtu. Z Bruchsal w tym samym czasie dotarło około 300 skazańców³⁰¹.

Do Warszawy wysyłano również żołnierzy z SS-Grenadier Ersatz Bataillon „Ost” Breslau. Batalion ten w okresie od 15 października 1942 do 15 kwietnia 1944 r. pełnił funkcję jednostki zapasowej dowodzonej przez Oskara Dirlewangera. Jej przeznaczeniem były działania antypartyzanckie i pacyfikacyjne³⁰². 25 sierpnia 1944 r. do Warszawy dotarł z Breslau transport siedemdziesięciu żołnierzy, którzy przebywali na urlopie³⁰³.

Podczas tłumienia powstania warszawskiego w SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służyli głównie więźniowie z obozów koncentracyjnych. Kłusownicy, którzy początkowo byli trzonem jednostki, stali się mniejszością. Przyjmuje się, że żołnierze Dirlewangera w 1944 r. to wyłącznie przestępcy, mordercy i kryminaliści. Jeden z generałów niemieckich podsumował, że SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” w 50 proc. składała się z kryminalistów³⁰⁴. Wśród tych „kryminalistów” w 1944 r. znajdowali się przede wszystkim więźniowie polityczni (komuniści, przeciwnicy reżimu nazistowskiego) z obozów koncentracyjnych, a także ludzie odpowiadający pośrednio za zamach na Adolfa Hitlera przeprowadzony 20 lipca 1944 r. Wiele osób, które usunięto ze stanowisk jako podejrzane o wspieranie zamachowców,

²⁹⁸ *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 2004, s. 756; T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 189.

²⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. St. Go[?], 14 IV 1962 r., k. 140.

³⁰⁰ YV, JM 2085, ID 3670809, Document concerning recruitment of 1500 criminals from Matzkau to Dirlewanger's unit, b.d., b.p.

³⁰¹ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 122; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152–154.

³⁰² A. Lasik, *Sztafety ochronne...*, s. 206.

³⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152.

³⁰⁴ P. Stachiewicz, „Parasol”..., s. 500 (przypis 65).

zostało wcielonych dyscyplinarnie pod rozkazy Dirlewangera³⁰⁵. Przykładem może być zaprzysiężony z Clausem von Stauffenbergiem płk. (Oberst) Harald Momm z niemieckiej szkoły kawalerii i jeździectwa Wehrmachtu znajdującej się w Poczdamie-Krampnitz, który stwierdził: „20 lipca 1944 r. zostałem aresztowany przez Gestapo i trafiłem na ul. Prinz-Albrecht. W październiku 1944 r. skazano mnie jako przeciwnika politycznego, zdegradowano do stopnia rotmistrza i przeniesiono do Brygady SS Dirlewangera”³⁰⁶. W jednostce w ostatnich miesiącach wojny awansował do stopnia SS-Hauptsturmführera i został dowódcą batalionu. Podobnie karnie pod komendę Dirlewangera trafił Bernhard Klamroth, który pracował w Ministerstwie Rzeszy do Spraw Kościoła (Reichsministerium für die Kirchlichen Angelegenheiten), a 15 sierpnia aresztowano go za udział w spisku z 20 lipca³⁰⁷.

Kaprała Gerharda F. skazano na śmierć za kontakty z grupą „Biała Róża” i niewłaściwe wypowiedzi. Z rozkazu Himmlera karę tę zmieniono na służbę u Dirlewangera³⁰⁸.

Ponadto do jednostki wysyłano żołnierzy z Wehrmachtu i SS skazanych przez sądy wojskowe za różne wykroczenia (defetyzm, spanie podczas warty, spoliczkowanie oficera, odmowa wykonania rozkazu itd.). Jak podał Niclas Sennerteg, pod komendą Dirlewangera w czasie powstania warszawskiego służyli również hiszpańscy ochotnicy należący do Błękitnej Dywizji i kontyngent etnicznych Niemców z Rumunii, których powołano do Waffen-SS³⁰⁹.

W ostatnich dniach powstania w jednostce Dirlewangera pozostało 648 osób. Na tej podstawie Stachiewicz obliczył straty tego batalionu podczas powstania warszawskiego:

„Stan 5 sierpnia 1944 r. 856 + 16 =	881 ludzi
+ uzupełnienia	2500
Stan ogólny	3381
Stan na koniec powstania	648
Straty w okresie powstania	2733” ³¹⁰ .

W Warszawie straciło życie około 90 proc. żołnierzy Dirlewangera. Pochowano ich w mieście w grobach pojedynczych i masowych, a także na cmentarzu ortodoksyjnym (żydowskim) na Woli³¹¹. Tak ich działania podsumował von dem Bach-Zelewski w stycz-

³⁰⁵ Woryginalne: „Zu dieser Zeit waren bei dieser Einheit noch viele Asoziale, Kriminelle, sowie degradierte Offiziere und Personen, die anlässlich des 20. Juli 1944 aus ihren Stellungen ausscheiden mußten und strafversetzt wurden zur Brigade Dirlewanger” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 36).

³⁰⁶ Woryginalne: „Am 20. Juli 1944 wurde ich von der Gestapo verhaftet und in die Prinz-Albrecht-Straße eingeliefert. Im Oktober 1944 wurde ich wegen politischer Unzuverlässigkeit verurteilt, zum Rittmeister degradiert und zur Bewährung zur SS-Brigade Dirlewanger versetzt” (*Kriminalpolizeiliche Vernehmung des Harald Momm*, 28 V 1962 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 128).

³⁰⁷ *Ibidem*, s. 456 (przypis 82).

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 128.

³⁰⁹ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 30–31.

³¹⁰ P. Stachiewicz, „*Parasol*”..., s. 500 (przypis 65). Dane te potwierdził H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 175 i 318 (przypis 637).

³¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 82. Najprawdopodobniej chodzi o cmentarz żydowski przy ul. Okopowej w Warszawie.

niu 1947 r.: „O ile brygadę Dirlewangera charakteryzowała bardzo niska wartość moralna, o tyle wyżej należy cenić jej wartość bojową. Brygada składała się wyłącznie ze skazanych kryminalistów i przestępców politycznych, którym obiecano amnestię, jeśli sprawdzą się w walce. Byli to ludzie, którzy nie mieli nic do stracenia i wszystko do wygrania. Ryzykowali więc własnym życiem, nie oglądając się na nic. Wiedzieli, że mają fatalną reputację zarówno wśród swoich, jak i u nieprzyjaciela i że nie mogą liczyć na żadną łaskę. Z drugiej strony w walce też nie okazywali nikomu łaski, więc nie oczekiwali, że ktoś okaże ją im. Dlatego też brygada Dirlewangera ponosiła straty, które przekraczały początkową liczebność brygady trzykrotnie...”³¹². Von Krannhals stwierdził: „policjanci i żołnierze nie przejawiali zatem przypisywanej im przez polską stronę zaciekłości w walce, nie walczyli też zażarcie o własną skórę [...], ale po czterech dniach powstania coraz częściej widzieli się w roli atakowanych. W swej masie byli raczej nieśmiali i niedoświadczeni (z wyjątkiem pułku SS Dirlewanger)”³¹³.

Jak wspominał sanitariusz Karl Wenzel, pod koniec powstania całą SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” zgromadzono w pałacu Brühla. Stamtąd zostali przetransportowani na Słowację³¹⁴, gdzie rozpoczęło się słowackie powstanie narodowe. Z kolei 500. Batalion Saperów Szturmowych wysłano do Budapesztu, a grupę mjr. Recka do Poznania. Część sił pozostała w Warszawie, by wykonywać zadania specjalne³¹⁵.

Początkowo SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” planowano wycofać do rejonu Przytyk–Przysucha–Wolanów. Tam miała odpocząć, a jednocześnie „w ramach ćwiczeń bojowych we współpracy z 532 dowództwem tyłów oraz z gubernatorem Radomia oczyścić rejon Przysucha–Opoczno”³¹⁶. Dowództwo 9. Armii zamierzało zatrzymać SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” w swym składzie i podporządkować ją IV Korpusowi Pancernemu SS³¹⁷. O wysłaniu żołnierzy Dirlewangera na Słowację zadecydowało ich doświadczenie w walkach antypartyzanckich.

Sukcesy żołnierzy Dirlewangera odniesione w powstaniu warszawskim zostały mocno docenione w III Rzeszy. W powojennych procesach von dem Bach i Reinefarth zdeprecjonowali zasługi Dirlewangera, tworząc jego czarną legendę. Podkreślali, że Dirlewanger i jego podwładni „jedynie” mordowali, gwałcili i grabili, a on sam nie podlegał niczym rozkazom. Wręcz wypierali się jakichkolwiek kontaktów z nim, zrzucając na niego winę za wszystkie zbrodnie.

Po stłumieniu powstania warszawskiego w październiku 1944 r. zupełnie inaczej oceniano jego umiejętności. Oskar Dirlewanger był obecny przy kapitulacji Armii Krajowej, a za walkę w powstaniu warszawskim otrzymał Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża. Von dem

³¹² N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 164–165.

³¹³ H. Krannhals, *Powstanie Warszawskie...*, s. 213.

³¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 324.

³¹⁵ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 192.

³¹⁶ Telegram szefa sztabu 9 A z 9.10.1944, godz. 14.00 [w:] M.J. Kwiatkowski, „Tu mówi powstańcza Warszawa...”..., s. 633.

³¹⁷ T. Sawicki, *Rozkaz: zdławić powstanie...*, s. 192.

Bach we wniosku z 10 września 1944 r. o nadanie mu tego odznaczenia napisał: „Jedynie umiejętnościom taktycznym, zuchwałości i zimnej krwi SS-Oberführera Dirlewangera zawdzięczamy, że atak można było przeprowadzić sprawnie i osiągnąć cele wyznaczone na dany dzień. Przy tym SS-Oberführer Dirlewanger wykazał się olbrzymim zapalem i walczył na czele swoich ludzi z bronią w ręku [...]. Przy tym był wzorem męstwa, odwagi i spełnienia obowiązku dla swoich ludzi. [...] Podczas niszczenia wroga w kotle Starego Miasta 2 września 1944 r. SS-Oberführer Dirlewanger pokazał wielkie umiejętności wojskowe, odwagę i nieustraszonność. Razem ze swoimi ludźmi walczył zawsze na pierwszej linii, niszcząc nieprzyjacielskie gniazda oporu i strzelców wyborowych. [...] SS-Oberführer Dr Dirlewanger [...] swoimi kolejnymi czynami pokazał, że należy do najodważniejszych z mężnych. Stąd też przedstawiam go do odznaczenia Krzyżem Rycerskim Żelaznego Krzyża”³¹⁸.

16 października 1944 r. o 13.00 na Wawelu generalny gubernator Hans Frank wydał uroczysty bankiet na cześć Dirlewangera, który zdał wtedy sprawozdanie z walk w Warszawie. Frank złożył mu „swoje podziękowania i wyrazy uznania za wzorową akcję jego grupy bojowej w walkach w Warszawie”³¹⁹. Nie była to jedyna uroczystość na cześć Dirlewangera po otrzymaniu Krzyża Rycerskiego. Między 7 a 9 listopada Dirlewanger przebywał w rodzinnym Esslingen. 7 listopada zorganizowano małe przyjęcie w biurze nadburmistrza (Oberbürgermeister) Esslingen Klaibera, w którym uczestniczyła rodzina Dirlewangera. 9 listopada Klaiber uhonorował „prawdziwego zwycięzcę z Warszawy”³²⁰ wpisem do Złotej Księgi Miasta Esslingen³²¹.

Również w prasie odnotowano sukces w tłumieniu powstania warszawskiego przez Dirlewangera: „Führer przyznał Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża:

³¹⁸ W oryginale: „Lediglich dem taktischen Fähigkeiten, der Kühnheit und Kalblütigkeit des SS-Oberführers Dirlewanger ist es zu verdanken, dass der Angriff fließend vorgetragen werden konnte und die befohlenen Tagesziele erreicht wurden. Auch hierbei zeigte SS-Oberführer Dirlewanger grösste Tatkraft und kämpfte an der Spitze seiner Männer mit der Waffe in der Hand [...]. Er war hierbei seinen Männern ein Vorbild an Mut, Tapferkeit und Pflichterfüllung. [...] Bei der Vernichtung der Feindkräfte im Kessel am Alten Markt am 2.9.1944 zeigte SS-Oberführer Dirlewanger grosses militärisches Können, Tapferkeit und Unerschrockenheit. Mit seinen Männern immer wieder in vorderster Linie kämpfend, vernichtete er Widerstandsnester und Scharfschützen. [...] SS-Oberführer Dr. Dirlewanger [...] hat durch seine wiederholten Taten gezeigt, dass er zu den Tapfersten der Tapferen gehört. Ich schlage Ihn daher Verleihung des Ritterkreuzes des Eisernen Kreuzes vor” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Begründung und Stellungnahme des Zwischenvorgesetzten, b.d., k. 756–757; zob. też: S. Ozimek, *Stare Miasto...*, s. 71–72).

³¹⁹ *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 2: 1943–1945, Warszawa 1971, s. 557; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo...*, s. 320.

³²⁰ Słowa Hitlera po nadaniu Dirlewangerowi Krzyża Rycerskiego Żelaznego Krzyża (R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 48).

³²¹ W oryginale: „Die besondere soldatische Laufbahn des neuen Esslinger Ritterkreuzträgers, der seine Auszeichnung direkt aus der Hand des Führers erhalten hat, umriß mit herzlichen Worten Oberbürgermeister Dr. Klaiber, der mit seinen Dankesworten zum Anwalt der Gefühle der gesamten Einwohnerschaft wurde. [...] Daß Dirlewanger 1939 in den Reihen gerade der Waffen-SS stand, rundet das Bild eines Mannes ab, wie er ihn verkörpert. Er wurde dank seiner Art, eisern und unerbittlich durchzufahren, geradezu zum Spezialisten der Bandenbekämpfung. Auszeichnungen wie das Deutsche Kreuz in Gold und andere Anerkennungen sprechen äußerlich von seinen Verdiensten.

Was Dirlewanger aber in der Bekämpfung der polnischen Aufständischen in Warschau leistete, krönt seine militärischen Leistungen in besonderem Maße. [...]

SS-Oberführerowi dr. Oskarowi Dirlewangerowi, dowódcy brygady Waffen-SS, ur. 26 września 1895 r. w Würzburgu.

Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża przyznano SS-Oberführerowi Dirlewangerowi za jego szczególne zasługi w tłumieniu powstania warszawskiego. Jego taktycznym umiejętnościom, zuchwałości i zimnej krwi zawdzięczamy, że atak w pierwszych dniach został przeprowadzony płynnie. Zawsze walczył ze swoimi ludźmi na pierwszej linii i dawał im przykład nieustraszonej brawury i osobistego męstwa. SS-Oberführerowi Dirlewangerowi nadano poza wieloma odznaczeniami za odwagę Złotą Odznakę za Rany. Był ranny jedenaście razy.

(Miejsce zamieszkania: Esslingen)³²².

Es gibt kaum einen Ritterkreuzträger, der eine solch permanente Linie des Soldatenlebens nachweisen kann wie Dirlewanger. Sein Dasein ist jenes Opfer an der Idee, die von bedeutenden Männern gefordert wird!

Diese Idee aber ist
Deutschland,
und nur Deutschland.
Deutschland heißt nichts anderes
als Adolf Hitler!

Mit den Worten des Dankes und des Stolzes darüber, dass Dirlewanger Esslinger ist, schloß der Oberbürgermeister seine Ausführungen” (wpis ze Złotej Księgi Miasta Esslingen z 9 XI 1944 r., za: R. Laschet, *Dr. Oskar Dirlewanger...*, s. 48).

³²² W oryginale: „Der Führer verlieh das Ritterkreuz des Eisernen Kreuzes an: SS-Oberführer Dr. Oskar **Dirlewanger**, Kommandeur einer Brigade der Waffen-SS, geboren am 26.9.1895 zu Würzburg.

Die Verleihung des Ritterkreuzes an SS-Oberführer **Dirlewanger** erfolgte für seine besonderen Verdienste, die er sich bei der Niederkämpfung des Warschauer Aufstandes erworben hat. Seinen taktischen Fähigkeiten, seiner Kühnheit und Kaltblütigkeit war es zu verdanken, daß der Angriff bereits in den ersten Tagen fließend vorgetragen werden konnte. Immer wieder kämpfte er mit seinen Männern in vordester Linie und gab ihnen hierdurch ein Beispiel unerschrockenen Draufgängertums und persönlichen Mutes. SS-Oberführer Dirlewanger trägt neben vielen Tapferkeitsauszeichnungen das Verwundetenabzeichen in Gold. Er wurde bereits 11 mal verwundet. (Heimatort Esslingen)” (BAB, R/9361/III, Pressenotiz, b.d., k. 758).

6. Tłumienie powstania narodowego na Słowacji

Latem 1941 r. na Słowacji powstawały pierwsze komunistyczne zbrojne grupy nazywane Bojowymi Drużynami Janosikowymi. Pod koniec 1941 r. grupy bojowe i partyzanckie liczyły 300 żołnierzy, a pół roku później już 500¹. W 1942 r. zaczęto tworzyć załączki baz partyzanckich w środkowej Słowacji i pierwszy ich oddział. Do 1943 r. grupy partyzanckie formowano na całej Słowacji, jednak aż do lata 1944 r. partyzantka na Słowacji praktycznie nie istniała.

W 1943 r. komuniści wraz z socjaldemokratami i Partią Agrarną stworzyli Słowacką Radę Narodową (SRN). W grudniu jej członkowie podpisali umowę o wspólnej walce z Niemcami i reżimem ks. dr. Jozefa Tisy².

W lipcu 1944 r. zaczęły działalność tzw. rajdowe grupy partyzantów sowieckich. Były to małe oddziały, których zadaniem było zbieranie informacji o sytuacji na zapleczu frontu niemieckiego, uzupełnianie topografii terenu oraz „wzbudzanie nastroju oporu wśród ludności”³. Dzięki temu wojska niemieckie na tyłach czuły się coraz mniej pewnie.

W tamtym okresie we wschodniej Słowacji z Niemcami walczyło już kilka podlegających Moskwie grup partyzanckich. Skupiały się przede wszystkim na akcjach dywersyjnych i sabotażu, dzięki czemu w znacznym stopniu zniszczyły transport drogowy i kolejowy. Kierujący ruchem partyzanckim uważali, że skutecznie osłabi to potencjał militarny III Rzeszy. Przez ziemie słowackie przebiegały szlaki komunikacyjne z Niemiec, Austrii, Czech, Moraw i Węgier do Polski i Rosji, których przerwanie utrudniało zaopatrywanie frontu wschodniego⁴. Jak podał Andrzej Krawczyk, wiosną 1944 r. funkcjonowało kilka

¹ P. Matusak, *Europa walcząca 1939–1945*, Siedlce 2005, s. 147.

² Jozef Tiso, ur. 13 X 1887 r. w Wielkiej Bytczy, ksiądz katolicki, doktor teologii oraz lider Słowackiej Partii Ludowej. W okresie II wojny światowej pełnił funkcję prezydenta Słowacji. Po wojnie skazany przez rząd czechosłowacki na karę śmierci za zdradę i udział w zbrodniach wojennych. Powieszono go 18 IV 1947 r. w Bratysławie (więcej na ten temat: A. Krawczyk, *Słowacja księdza prezydenta. Jozef Tiso 1887–1947*, Kraków 2015).

³ *Ibidem*, s. 219.

⁴ S. Cosban-Woytycha, *Dywersja i sabotaż kolejowy na Słowacji w latach 1943–1944*, „Śląskie Studia Historyczne” 2013, nr 19, s. 203–204.

grup dezterterów i uciekinierów z obozów jenieckich ukrywających się w lasach i górskich dolinach. Z wojskowego punktu widzenia nie miały one jednak żadnego znaczenia⁵.

Partyzanci rozbrajali też mniejsze niemieckie patrole, zdobywając w ten sposób broń, amunicję, mundury i lekkie pojazdy. Od lipca 1944 r. grupy partyzanckie na Słowację wysyłał Ukraiński Sztab Oddziałów Partyzanckich w Kijowie. Składały się z obywateli sowieckich i Słowaków, którzy dostali się do niewoli w ZSRR⁶. Aby usprawnić działalność partyzancką, słowaccy bojownicy tworzyli małe, liczące około 5–6 ludzi zespoły (podobnie jak jednostka Dirlewangera na Białorusi). Byli uzbrojeni w pistolety i karabiny maszynowe. Na ich wyposażenie składały się również łopaty, kilofy, siekiery, kombinerki i kleszcze do przecinania drutów. Paczki z ładunkami wybuchowymi ważyły po 20–25 kg. Na akcje partyzanci zabierali suchy prowiant, który miał wystarczyć na okres około dwóch dni. Do ich zadań należało zaminowywanie szlaków kolejowych i drogowych. Dzięki tak małym grupom mniej rzucali się w oczy i łatwiej, szybciej przemieszczali się nawet w trudnym terenie. Przeważnie dwóch partyzantów czuwało na straży, a trzech zakładało ładunki wybuchowe na torach lub przy drogach. Niszczono przede wszystkim słowacką infrastrukturę państwową, czyli akta urzędów, linie telefoniczne i składy żywności. Na tego typu wyprawy starano się zabierać jak najmniej sprzętu, żeby nie być zbyt mocno obciążonym⁷.

Pierwsza grupa partyzantów stworzona w Ukraińskim Sztabie Oddziałów Partyzanckich została zrzucona na Słowację w okolicach Ružomberku w nocy z 25 na 26 lipca 1944 r. Miała ona zorganizować większy ruch partyzancki. Nawiązała kontakt z grupami słowackich jednostek wojskowych. Poza tym ogłaszali odbudowę Czechosłowacji i werbowali ochotników⁸.

Do ataków na niemieckie patrole, kolumny zmotoryzowane, linie telefoniczne i telegraficzne organizowano większe grupy składające się z 10–15 osób. Do tych zadań przydzielano także mieszkańców okolicznych wsi, którzy dobrze znali teren i umieli ścinać słupy telefoniczne i przecinać wiszące linie przesyłowe. Podobnie jak partyzanci białoruscy w ciągu dnia Słowacy ukrywali się w szałasach i lepiankach w lasach.

Małe grupy najczęściej atakowały nocą, ponieważ pod osłoną ciemności łatwiej i bezpieczniejsz mogły rozkręcać tory, demontować podkłady i przeciągać zakopany w ziemi lont. Z kolei niemieckie patrole napadano za dnia, zazwyczaj po południu, przy jak najlepszej widoczności. Akcje były dobrze przygotowane i zaplanowane, realizowano je po rozpoznaniu terenu. Każdy miał przydzielone zadania. Podobnie jak na Białorusi w planie uwzględniano m.in. rezerwowe trasy ucieczki i sposób maskowania. Dzięki temu straty ograniczano do minimum. Także Słowacy potrafili szybko zapadać wśród drzew, świetnie kamuflowali się zarówno w lasach, jak i na przedgórzu. Niektórzy z dywersantów przeszli wcześniej szkolenie na Ukrainie, Białorusi lub w Rosji pod okiem tamtejszych dowódców⁹. Stąd w działalności słowackiej partyzantki możemy dostrzec tyle podobieństw do działań na Białorusi.

⁵ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 205.

⁶ *Ibidem*, s. 205.

⁷ S. Cosban-Woytycha, *Dywersja i sabotaż...*, s. 203–204.

⁸ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 205–206.

⁹ S. Cosban-Woytycha, *Dywersja i sabotaż...*, s. 204–205.

20 lipca 1944 r. Słowacka Rada Narodowa zatwierdziła plan powstania zbrojnego. Pierwotnie zakładano, że wybuchnie ono po wyzwoleniu Krakowa przez Armię Czerwoną. Od początku sierpnia słowackie oddziały partyzanckie przeprowadziły kilka spektakularnych akcji, m.in. 4 sierpnia wysadziły tory w pobliżu stacji Vranov nad Topľau i uszkodziły niemiecką lokomotywę, a 9 sierpnia w Kostolanach nad Hornádom wysadziły most kolejowy i napadły na niemiecką stację kolejową.

Na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. Rosjanie zrzucili na Słowacji 53 grupy partyzancko-zwiadowcze. W rejonie Niskich Tatr zdestabilizowały funkcjonowanie administracji i w efekcie 9 sierpnia Tiso wydał rozkaz rozpoczęcia działań antypartyzanckich. Z powodu natężenia i skuteczności działań słowackich partyzantów 12 sierpnia wprowadził na Słowacji stan wyjątkowy¹⁰.

13 sierpnia dowódca partyzanckiej 1. Czechosłowackiej Brygady im. Štefanika spotkał się z dowódcą Sztabu Generalnego Armii Wojsk Lądowych Armii Słowackiej, płk. Jánem Golianem¹¹. Grupa ta miała bronić wejścia na Słowację doliną wzdłuż drogi Czadca–Žyľina, a jej dowódcą był por. Wieliczko (nazwisko lub pseudonim). 28 sierpnia wykonał on egzekucję na członkach niemieckiej misji wojskowej ewakuującej się z Rumunii, czym sprowokował przedwczesny wybuch powstania¹². Oddział Velički (Wieliczki?) zszedł z gór jeszcze 21 sierpnia, liczba partyzantów stopniowo rosła. Dołączali do nich robotnicy i żołnierze słowackiej armii. 27 sierpnia proklamowano Republikę Czechosłowacką¹³.

Pod koniec sierpnia niemiecka armia nie dysponowała rezerwami, które mogłaby natychmiast skierować na Słowację. Mimo to sytuacja stała się na tyle napięta, że Niemcy musieli ściągnąć wszystkie znajdujące się w okolicy jednostki. Ambasador niemiecki na Słowacji Hanns Ludin meldował do Berlina: „W związku z meldunkami sytuacyjnymi o partyzantach, które otrzymałem 27 sierpnia i dziś rano, w towarzystwie niemieckiego generała odszukałem o godzinie 14.00 prezydenta dra Tisę. Wyjaśniłem mu, że rozwój ruchu partyzanckiego nie pozwala nam już na dalsze zwleknięcie i że niezbędne jest natychmiastowe przerzucenie niemieckich oddziałów wojskowych do Słowacji i skierowanie ich przeciw partyzantom. Następnie zaproponowałem natychmiastową demobilizację niepewnych oddziałów słowackich. Dr Tiso zgodził się w zasadzie z moimi propozycjami”. Ludin dodał, że oddziały niemieckie, które są do dyspozycji, 29 sierpnia zostaną skoncentrowane w rejonie Puchowa i Žyľiny. W kolejnych dniach planowano użyć ich do ochrony linii kolejowej Trenčyn–Čzaca i linii biegnącej przez Marcin¹⁴.

¹⁰ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 206–207.

¹¹ Ján Golian, ur. 26 I 1906 w Dombóvár, od 1943 r. współpracował z podziemiem antyfaszystowskim i rządem czechosłowackim na uchodźstwie. Mianowano go szefem konspiracyjnego Centrum Wojskowego na Słowacji. Od 5 IX 1944 r. był generałem brygady. 3 listopada aresztowały go służby bezpieczeństwa III Rzeszy. Osadzony w obozie koncentracyjnym we Flössenburgu w Niemczech, gdzie w 1945 r. zginął (więcej na ten temat: *Generál Ján Golian*, <http://www.muzeumsnp.sk/historia/osobnosti/general-jan-golian/>, dostęp 22 II 2017).

¹² A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 206.

¹³ *Ruch oporu*, red. J. Lubiński, Warszawa 2009, s. 115.

¹⁴ F. Beer, *Słowacja na przełomie. Powstanie słowackie 1944 r.*, Warszawa 1969, s. 421.

Po tym, jak na przełomie września i października zakończono działania w Warszawie, żołnierze Dirlwangera nie mieli możliwości odpoczynku. Jeszcze 29 sierpnia na Słowacji wybuchło powstanie narodowe, partyzanci w niektórych miejscowościach starali się przejąć władzę¹⁵. O 19.00 słowacki minister obrony narodowej gen. Ferdinand Čatloš ogłosił w radiu, że Niemcy rozpoczęli okupację Słowacji: „Wiedzie wszyscy, że nieprzyjaciół w haniebnej postaci partyzantów napadł podstępnie naszą ukochaną wolną ojczyznę! [...] W następstwie tego faktu przybywają do Słowacji jednostki armii niemieckiej. [...] Toteż wzywam was, by każdy uczciwy żołnierz i każdy uczciwy Słowak powitał wszędzie wojska niemieckie jako naszych sojuszników i by każdy czynnie im pomagał”¹⁶. Dzień wcześniej, 28 sierpnia, wydano rozkaz wejścia wojsk niemieckich na Słowację.

W obliczu ofensywy Armii Czerwonej i wkroczenia Wehrmachtu Ján Golian w porozumieniu z czechosłowackim rządem na uchodźstwie w Londynie i komunistyczną Słowacką Radą Narodową próbował obalić współpracujący z Niemcami rząd prezydenta Tisy. Goliana wyznaczono na koordynatora przygotowań do przewrotu jeszcze w marcu 1944 r. Z kolei jako dowódcę powstania po jego wybuchu wyznaczono płk. Viliama Taliskiego, który wcześniej był szefem Sztabu Głównego w MON, a od pierwszych dni sierpnia pełnił obowiązki zastępcy dowódcy Korpusu Wschodniosłowackiego¹⁷.

29 sierpnia o 20.00 Golian wydał rozkaz „zaczynajcie wypędzanie”, co było hasłem do wybuchu powstania. Tego dnia partyzanci stoczyli z Niemcami bitwę pod Żyliną¹⁸. Jednak ich działania były słabo skoordynowane i powolne. Korpus Wschodniosłowacki, który miał stanowić główną siłę powstańców, pozbawiony był dowództwa. Bierność spowodowała, że w okolicach Preszowa niemieckie jednostki z 1. Armii Pancерnej otoczyły koszarę korpusu i już 31 sierpnia zażądały zdania broni oraz poddania się. W ten sposób dwie dywizje słowackie już na początku powstania przestały istnieć¹⁹.

W nocy z 29 na 30 sierpnia trzy oddziały partyzanckie: z Brygady im. Stalina, Brygady „Janosik” i brygady im. Jána Nálepki, wkroczyły do Bańskiej Bystrzycy. Po zajęciu miasta przejęły lotnisko Trzy Dęby. Kolejne oddziały tych brygad weszły do Brezna i Popradu. Górnonitrzańska Brygada Partyzancka pod dowództwem Františka Hagara wyzwoliła Nowaki i Przewidze²⁰.

Niemcy do walki rzucili około 50 tys. żołnierzy, którymi dowodził SS-Obergruppenführer Gottlob Berger. 30 sierpnia Berger opuścił Berlin. Po początkowych sukcesach niemieckich żołnierzy Berger wierzył, że powstanie zostanie szybko stłumione, ale okazało się, że sytuacja w środkowej Słowacji jest niemożliwa do opanowania. Stolicą i centrum powstańczego kraju stała się Bańska Bystrzyca. Kontrolowali oni terytorium o powierzchni ok. 20 tys. km kw., na którym mieszkało 1,7 mln ludzi. Do walk wprowadzono około 18 tys. żołnierzy z armii słowackiej, a po wybuchu powstania ogłoszono regularną mobilizację.

¹⁵ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 134.

¹⁶ *Ibidem*, s. 423; por. A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 222.

¹⁷ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 217.

¹⁸ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 134.

¹⁹ *Ibidem*, s. 222–223.

²⁰ F. Beer, *Słowacja...*, s. 429.

Dzięki temu do szeregów powstańczych wcielono 29 tys. ludzi, z których większość nigdy jednak nie weszła do walki²¹.

Pierwszym zadaniem jakie postawił przed sobą Berger było oczyszczenie ważnej dla frontu niemieckiego na wschodzie linii kolejowej Żyliną–Koszyce, a następnie zabezpieczenie Rużomberku. Kolejnymi było, opanowanie linii kolejowej Zbiegi–Przewidza oraz zajęcie Ziemiańskich Kostolan, gdzie znajdowały się składy benzyny i amunicji artylerzysty²². 29 sierpnia jednostki dywizji „Tatra” w rejonie Czacy przekroczyły zachodnią granicę Słowacji. Dywizję tworzyły dwa pułki, a w skład każdego z nich wchodziły dwa bataliony piechoty, dywizjon artylerii i kilka czołgów. Tego samego dnia pod Żyliną i Złotymi Morawcami doszło do pierwszych walk²³. W ich wyniku Niemcy zajęli wzgórza na prawym brzegu Wagu²⁴.

5 września Goliana mianowano generałem. Razem z gen. Rudolfem Viestem był dowódcą powstania. Działañ nie udało się rozszerzyć na całą Słowację, w tym Bratysławę. Walki toczyły się głównie we wschodniej części kraju i na obszarach górskich. Siły słowackie tworzyły 18 tys. żołnierzy z oddziałów partyzanckich i Armii Słowackiej, która po mobilizacji osiągnęła liczebność około 46 tys. ludzi. Słowackich powstańców wspierał Związek Radziecki. 8 września 38. Armia rozpoczęła atak na Przełęcz Dukielską, ale Korpus Wschodniosłowacki nie mógł już jej wesprzeć. Z powodu braku postępów i dużych strat pod koniec października operacja została przerwana²⁵.

Od wschodu do walki z powstańcami skierowano oddział rozpoznawczy 68. Dywizji i 1. Pułk Szturmowy z 1. Armii Pancерnej. Z północnego wschodu, od strony Polski w kierunku na Kieżmark, Poprad, Mikulasz i Rużomberk wyruszył batalion pionierów SS „Schäfer”. Ponadto do akcji skierowano grupy Heimatschutzu złożone ze spiskich Niemców. Jednostki te szybko zdobyły Spisz i Liptowo. 5 września zajęto Rużomberk²⁶. Na odcinku południowym (Nitra–Topolczany) działania bojowe prowadziła Kampfgruppe „Schill”²⁷.

W połowie września SS-Obergruppenführer Hermann Höfle²⁸ otrzymał telegram od Heinricha Himmlera z poleceniem, aby zameldował się na Słowacji²⁹. 19 września zastąpił Bergera na stanowisku dowódcy niemieckich oddziałów. Planował rozłożyć działania na dwa

²¹ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 225–226.

²² F. Beer, *Słowacja...*, s. 445.

²³ *Ibidem*, s. 422–423.

²⁴ *Ibidem*, s. 452.

²⁵ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 223.

²⁶ F. Beer, *Słowacja...*, s. 453–454.

²⁷ *Ibidem*, s. 456.

²⁸ Hermann Höfle, ur. 12 IX 1898 r. w Augsburgu, walczył podczas I wojny światowej. W 1923 r. brał udział w puczu monachijskim. W 1943 r. wstąpił do SS, a 20 IV 1944 r. otrzymał stopień SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und Polizei. Wcześniej wyróżnił się w trakcie akcji „Reinhardt”. Miał do dyspozycji własną Einsatzgruppe, która prześladowała społeczność żydowską na Słowacji. Odpowiadał za stłumienie powstania w tym kraju w 1944 r. Po wojnie, w 1945 r. wydany władzom Czechosłowacji i skazany na śmierć za zbrodnie wojenne. Rozstrzelano go 9 XII 1947 r. (zob. więcej na ten temat: W. Venohr, *Aufstand für die Tschechoslowakei. Der slowakische Freiheitskampf von 1944*, Hamburg 1969; P. Longerich, *Himmler...*, s. 854).

²⁹ YV, JM 2089, ID 3672426, Testimony of Höfle, 13 II 1947 r., b.p.

etapy. W pierwszym wojska niemieckie miały, prowadząc działania zaczepne, systematycznie zwalczać siły powstańcze i uniemożliwić rozszerzenie się obszaru objętego przez powstanie. Dzięki opanowaniu linii kolejowej Żarnowica – Święty Krzyż nad Hronem – Górna Sztubnia i połączeniu jednostek dywizji „Tatra” i Kampfgruppe „Schill” chciał stworzyć zaporę, która nie pozwoliłaby powstańcom przedostać się na zachód. Planował też opanować rejon Handlowej i zabezpieczyć łączność kolejową między Ružomberkiem i Żyliną.

Aby zrealizować drugi etap, Höfle zamierzał ściągnąć większe siły, a następnie ostatecznie zlikwidować powstanie. Chciał wprowadzić do walki siły niemieckie również od wschodu. W ten sposób planował zamknąć powstańców w kotle. Po wprowadzeniu kolejnych jednostek niemieckich na południu przeprowadziłby koncentryczne natarcie ze wszystkich stron³⁰.

Rozkazom Höflego podlegała 14. Dywizja Grenadierów Waffen-SS (1. ukraińska) (14. Waffen Grenadier Division der SS „Hałyczyna” (ukrainische Nr. 1)), która 19 września 1944 r. otrzymała rozkaz utworzenia grupy bojowej. Trzy dni później powstała z niej Kampfgruppe SS „Wildner” (pod komendą SS-Obersturmbannführera Karla Wildnera). W jej skład wchodziły:

- III Batalion 29. Pułku Grenadierów Waffen-SS,
- bateria z 14. Pułku Artylerii Waffen-SS,
- dwie kompanie z 14. Dywizjonu Przeciwpancerneho Waffen-SS,
- dwie kompanie z 14. Batalionu Pionierów Waffen-SS,
- część 14. Dywizjonu Rozpoznawczego Waffen-SS,
- część 14. Pułku Zapasowego Waffen-SS³¹.

Główny atak pod koniec września wojska niemieckie przypuściły od strony Węgier, a walki trwały około dziesięciu dni. Po obu stronach straty w rannych i zabitych wyniosły około 10 tys. ludzi³². Po zdobyciu Nowaków i Przewidzy przez Kampfgruppe „Schill”, 19 września Niemcy dotarli z południowego zachodu na skraj Turca. Po opanowaniu Turca siły niemieckie skierowano na zachodni i południowo-zachodni odcinek frontu. Część jednostek dywizji „Tatra” walczyła z oddziałami 1. Brygady im. Stalina. Kampfgruppe „Schill” próbowała przełamać obronę jednostek IV grupy taktycznej na północny zachód od Handlowej i na kierunku Wielkie Pole – Żarnowica³³.

W tamtym okresie w całej Słowacji mówiono o natarciu wojsk sowieckich na przełęcz karpackie, co wzbudziło w powstańcach olbrzymie nadzieje. Informacje o działaniach Armii Czerwonej okazały się jednak mylne i przedwczesne. Doszło jedynie do wypadu 1 korpusu kawalerii gwardii, który szybko został okrążony przez Niemców, a wielkie zgromowienie partyzanckie im. Aleksandra Newskiego zmieniło miejsce postoju, opuszczając Góry Czechowskie³⁴.

5 października Höfle napisał prośbę do Himmlera o przesłanie mu kolejnych jednostek: SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, 14. Dywizję Grenadierów Waffen-SS „Hałyczyna”

³⁰ F. Beer, *Słowacja...*, s. 495.

³¹ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 43–44.

³² A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 227.

³³ F. Beer, *Słowacja...*, s. 490 i 493.

³⁴ *Ibidem*, s. 489.

i 18. Ochotniczą Dywizję Grenadierów Pancernych SS „Horst Wessel” (18. SS-Freiwilligen Panzergrenadier Division „Horst Wessel”) z Węgier³⁵.

W czasie przesłuchania przeprowadzonego w Bratysławie 13 lutego 1947 r. Höfle utrzymywał, że SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została ściągnięta na Słowację na specjalną prośbę Bergera, który przyjaźnił się z Dirlewangerem. Zeznał, że jako dowódca niemieckich oddziałów tłumiących powstanie narodowe na Słowacji sprzeciwiał się przysłaniu mu tej jednostki i wykorzystaniu jej do walk, ale Himmler był głuchy na jego obiekcje³⁶.

Podobnie jak w trakcie powstania warszawskiego Dirlewangerowi nadal podlegała 13. kompania (Postschutzeneinheit), która przez cały czas brała udział w regularnych walkach³⁷. Ponadto Höfle dysponował oddziałami słowackiej Gwardii Hlinkovej³⁸, SS-Jagdgruppe 232 „Slowakei”³⁹ i Abwehrgruppe 218⁴⁰.

Do 3 października 1944 r. niemieckie oddziały przebiły się do rejonu na północ od Świętego Krzyża nad Hronem. Zajęły Podgrodzie Szaszowskie – dolinę Potoku Kremnickiego. Partyzanci, którzy bronili podejścia do Świętego Krzyża od południa, wycofali się przez Wyhnie w rejon Bańskiej Szczawnicy. 4 października jednostki dywizji „Tatra” rozpoczęły silne natarcie na I grupę taktyczną w rejonie Czremosznego, ale partyzanci zdołali odeprzeć atak⁴¹. 8 października pod naporem Kampfgruppe „Schill” wycofali się z rejonu Bańskiej Szczawnicy⁴².

Prawdopodobnie między 10 a 15 października⁴³ SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została przeniesiona z Warszawy w rejon Trenczyna na Słowacji⁴⁴, a następnie do Ružomberku⁴⁵.

³⁵ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 45. Podczas spotkania Höflego z Himmlerem w Wiedniu Reichsführer SS zatwierdził plan walk na Słowacji i przydzielił nowe jednostki do walki. Obiecał Höfle m.in. oddział Dirlewangera. Przypadkowo Höfle uzyskał również kolejne posiłki. Na odprawie obecny był SS-Brigadeführer Wilhelm Trabandt, dowódca stacjonującej na Węgrzech 18. Dywizji Grenadierów Pancernych SS „Horst Wessel”. Jako że pozostawała ona bez konkretnego przydziału, Trabandt zaproponował Höfle, by użyć jej do tłumienia powstania na Słowacji, na co Himmler wyraził zgodę (zob. *ibidem*, s. 497–498).

³⁶ W oryginale: „Himmler countered [słowo nieczytelne] that I could make no objections to this, as I did not know the Brigade at all” (YV, JM 2089, ID 3672426, Testimony of Höfle, 13 II 1947 r., b.p.).

³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Karl Keithan, Witzenhausen, 9 V 1963 r., k. 258.

³⁸ Gwardia Hlinkova, paramilitarna formacja Słowackiej Partii Ludowej działająca w latach 1938–1945. Jej nazwa pochodzi od założyciela Andrieja Hlinki. 14 III 1939 r., czyli w momencie powstania państwa słowackiego, otrzymała status oficjalnej policji państwowej. Miała pełnić funkcję słowackiej elity i mogła mieć wpływ na połączenie ludności słowackiej z etnicznymi Niemcami. Brała udział w masowych egzekucjach podczas tłumienia powstania słowackiego (więcej na ten temat: A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 209; *Gwardia Hlinki*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Gwardia_Hlinki, dostęp 22 II 2017).

³⁹ SS-Jagdgruppe „Slowakei”, ochotnicza formacja zbrojna złożona ze Słowaków i z Niemców (więcej na ten temat: *SS-Jagdgruppe 232 „Slowakei”*, https://pl.wikipedia.org/wiki/SS-Jagdgruppe_232_Slowakei, dostęp 22 II 2017).

⁴⁰ Abwehrgruppe 218 (Kampfgruppe „Edelweiß”) ochotnicza formacja zbrojna do zadań specjalnych SS złożona ze Słowaków, z Kozaków dońskich, mieszkańców Kaukazu i Niemców (więcej na ten temat: *Abwehrgruppe 218*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Abwehrgruppe_218, dostęp 22 II 2017).

⁴¹ F. Beer, *Słowacja...*, s. 496.

⁴² *Ibidem*, s. 497.

⁴³ *Ibidem*, s. 541.

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 845.

⁴⁵ W oryginale: „Over my objections the Brigade arrived in Slovakia in mid-October by train and was then deployed in the encirclement of the Resistance Army near Rosenberg on a broad front in a southerly direction” (YV, JM 2089, ID 3672426, Testimony of Höfle, 13 II 1947 r., b.p.).

Trafił tam również duży transport uzupełnień złożony z więźniów politycznych z obozu w Sachsenhausen⁴⁶. Przeszkolono ich w dolnych Tatrach, a następnie część z nich zakwaterowano w miejscowościach Diviaki i Laskár⁴⁷.

W Rużomberku SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” zluźniała Kampfgruppe SS „Schäfer”, która weszła do macierzystej 18. Ochotniczej Dywizji Grenadierów Pancernych SS „Horst Wessel” (18. SS-Freiwilligen Panzergrenadier Division „Horst Wessel”) na południu Słowacji.

Sztaby jednostek pacyfikujących powstanie, czyli Sonderkommando z.b.V. 15 (Einsatzgruppe H) i SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” stacjonowały w miejscowościach Nitra, Topolczany, Bánovce nad Bebravou, Prievidza i Zlaté Moravce⁴⁸. Żołnierze Dirlewangera kwaterowali w szkole w miejscowości Turčianske Teplice (Bad Stuben)⁴⁹.

W Prievidzy jednostka Dirlewangera prawdopodobnie rozstrzelała 24 mężczyzn, którzy byli więźniami politycznymi należącymi do Komunistycznej Partii Niemiec (KPD)⁵⁰. Gdy wybuchło powstanie, miejscowość ta stała się istotnym punktem obrony Kotliny Górnonitrzańskiej i centrum dowodzenia dla całego regionu. Obronę zapewniały jednostki 4. Związku Taktycznego armii powstańczej i Górnonitrzańskiej Brygady Partyzanckiej. Bardzo szybko, już 14 września obszar ten zajęły niemieckie oddziały z SS Kampfgruppe „Schill”.

18 października niemieckie jednostki rozpoczęły atak od Popradu w kierunku Telgártu przeciwko II grupie taktycznej „Szarotka”. Tego dnia chodziło głównie o ściągnięcie na siebie uwagi słowackich powstańców⁵¹. Z kolei SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” brała udział w natarciu na górę Ostrów w Białym Potoku. Po ciężkich czterogodzinnych walkach musiała się wycofać.

Dopiero 19 października dywizja „Horst Wessel” zainicjowała właściwe natarcie. Zajęła Chyžné, a następnie miejscowość Rimavská Baňa. 20 października uderzyły główne siły niemieckie: na południowym zachodzie Kampfgruppe „Schill”, od północnego zachodu SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, od północy Kampfgruppe „Wittenmeyer”, a na zachodzie dywizja „Tatra”. W dniach 18–22 października siły powstańcze zostały zamknięte w kotle. Dało się wśród nich zauważyć objawy paniki, członkowie niektórych jednostek wręcz załamali się psychicznie⁵².

Mimo że Höfle w zeznaniach najpierw informuje, że był przeciwny ściągnięciu i zaangażowaniu SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” w walki na Słowacji, to kilka zdań później sam sobie zaprzeczył: „Całą brygadę Himmler przeniósł [na Słowację] przed końcem roku [1944] na moje żądanie”⁵³. Jednocześnie wciąż podkreślał swoją niechęć zarówno

⁴⁶ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/19061, I 505 AR-Z 96/79 – Schlußvermerk, Ludwigsburg, 31 X 1980 r., k. 777.

⁴⁹ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1512–1514.

⁵¹ F. Beer, *Słowacja...*, s. 546.

⁵² *Ibidem*, s. 546–547.

⁵³ W oryginale: „The entire Brigade was transferred before the end of the year on my demand by Himmler” (YV, JM 2089, ID 3672426, Testimony of Höfle, 13 II 1947 r., b.p.).

do jednostki, jak i jej dowódcy. Żołnierzy SS-Strumbrigade „Dirlewanger” opisywał jako zupełnie niezdyscyplinowanych, a Dirlewangera akceptował tylko dlatego, że był bliskim przyjacielem i pupilem Gottloba Bergera i obracał się w kręgu Heinricha Himmlera⁵⁴.

22 października jeden z batalionów Dirlewangera stoczył ciężkie walki z partyzantami pod miejscowością Necpaly leżącą w powiecie Martin. Drugi batalion zmierzył się w tym czasie z brygadą partyzancką „Stalin” dowodzoną przez kpt. A.S. Jegorowa. Następnie starł się na południe od Białego Potoku z 6. Grupą Taktyczną wojsk powstańczych dowodzoną przez mjr. Miłosza Vesela. Dopiero po ciężkich walkach oddziały dotarły w rejon położony 4 km od Liptowskiej Osady w powiecie Ružomberk⁵⁵. Wolfgang Venohr tak opisał walki stoczone przez jednostkę:

„18 października 1944 r.

Na odcinku północnym, w pobliżu miejscowości Białý Potok atakował pułk brygady Dirlewangera, szturmował Górę Ostrá i po południu, po czterech godzinach zażartych walk oczyścił teren. [...]

20 października 1944 r.

Na [...] północy, naprzeciwko stanowisk brygady Dirlewangera i Kampfgruppe Wittenmeyera słowaccy obrońcy utrzymali pozycje. [...]

22 października 1944 r.

[...] Przy Necpalskiej Dolinie, 9 km na południowy wschód od [miejscowości] Turč[iansky] Svätý Martin [obecnie Martin] pułk Brygady Dirlewangera stopniowo zbliżał się do Brygady «Stalina», dowodzonej przez kpt. Jegorowa i stawiającej silny opór. Na południe od Białego Potoku pułk Brygady Dirlewangera został powstrzymany przez 6. Grupę Taktyczną [...].

24 października 1944 r.

Podczas gdy Kampfgruppe «Schill» i dywizja «Tatra» zostały zatrzymane, brygada Dirlewangera powtarzała ataki na słowackie pozycje pod Necpalym i Białym Potokiem, nie osiągając żadnych postępów. Wydawało się, że powstańcy są tu niepokonani. [...]

25 października 1944 r.

[...] pod Necpalym i Białym Potokiem kolumny szturmowe brygady Dirlewangera po tygodniu krwawych walk nie posunęły się nawet o 6 km.

26 października 1944 r.

W godzinach wieczornych słowacka kwatera główna przeniosła się do miejscowości Donovaly, małej wioski w Tatrach Dolnych, 17 km na północ od Bańskiej Bystrzycy i 14 km na południe od atakującej szpicy Brygady Dirlewangera, która tego dnia w ciężkich walkach przeciwko żołnierzom mjr. Vesela przebiła się do 4 km przed Liptowską Osadę, w której znajdowało się stanowisko dowodzenia 6. Grupy Taktycznej. [...]

⁵⁴ W oryginale: „I know that **Dirlewanger** was a foavorite and friend of **Bergers**, as they were compatriots. [...] I must state that **Berger** belonged to **Himmlers** closest circle of friends and was generally considered **Himmlers** [podkreślenia w oryginale] strong man, which was substantiated by his position as Chief of the SS-Main Office” (*ibidem*).

⁵⁵ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 45; H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 130.

27 października 1944 r.

[...] na północy Milosz Vesel razem ze swoimi żołnierzami skutecznie bronił się w Liptowskiej Osadzie przed brygadą Dirlewangera⁵⁶.

Po tym, jak w dniach 26–27 października podwładni Dirlewangera zajęli Liptowską Osadę, ruszyli na Donovaly i Wielki Szturec⁵⁷.

Po przełamaniu obrony powstańczej przez dywizję „Tatra” pod Złotą Studnią, gen. Viest 27 października wydał rozkaz opuszczenia Bańskiej Bystrzycy. Walka miała być kontynuowana w górach⁵⁸.

Milan Mikulovsky wspominał w latach sześćdziesiątych, że SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” stacjonowała w miejscowości „Banovce” (prawdopodobnie Bánovce nad Bebravou). „Jednostka znajdowała się w tej okolicy w celu walki z partyzantami”⁵⁹. Mikulovsky opowiadał dalej, że „na koniec października lub na początku listopada 1944 r. część jednostki przybyła do miejscowości Cimenná i wczesnym rankiem, około 6, spaliła całą wieś. Zniszczono około 100–120 domów. Jednocześnie mieszkańców [...], tylko mężczyzn, zapędzono na plac we wsi. Według mnie około 25–30 mężczyzn wybrano spośród około 100–120. Członkowie jednostki Dirlewangera zabrali tych mężczyzn na cmentarz i tam rozstrzelali po tym, jak ci wykopali sobie grób”⁶⁰. Mikulovsky nie był świadkiem tych wydarzeń, znał je z relacji ocalałych. Stwierdził: „Gdy [następnego dnia] szedłem do dziadków, widziałem

⁵⁶ Woryginalne: „18. Oktober 1944 Im Nordabschnitt, bei Biely Potok, griff ein Regiment der Brigade Dirlewanger an, stürmte den Berg Ostro und mußte ihn am Nachmittag, nach vierstündigem erbittertem Nahkampf, wieder räumen. [...] 20. Oktober 1944 Im [...] Norden, gegenüber der Brigade Dirlewanger und der Kampfgruppe Wittenmeyer, hielten die slowakischen Verteidiger ihre Stellungen. [...] 22. Oktober 1944 [...] Bei Necpalska Dolina, 9 km südostwärts Turc. Svaty Martin, kam ein Regiment der Brigade Dirlewanger nur schrittweise gegen den zähen Widerstand der «Stalin»-Brigade des Kapitän Jegorow voran. Südlich Biely Potok scheiterte ein weiteres Regiment der Dirlewanger-Brigade an der verbissenen Verteidigung der 6. Taktischen Gruppe [...]. 24. Oktober 1944 Während die Kampfgruppe «Schill» und die Division «Tatra» verhielten, griff die Brigade Dirlewanger bei Necpaly und Biely Potok wiederholt die slowakischen Stellungen an, ohne Fortschritte zu machen. Es schien, als seien die Aufständischen hier unüberwindlich. [...] 25. Oktober 1944 [...] bei Necpaly und Biely Potok waren die Angriffskolonnen der Brigade Dirlewanger nach einwöchigem blutigem Kampf nicht einmal sechs Kilometer vorwärtsgekommen. 26. Oktober 1944 In den Abendstunden verlegte das slowakische Hauptquartier nach Donovaly, einem winzigen Dorf in der Niederen Tatra, 17 km nördlich Banska Bystrica und 14 km südlich der vordersten Angriffsspitzen der SS-Brigade Dirlewanger, die sich an diesem Tag in mühseligen frontalen Abringen gegen Major Vesel Soldaten bis auf 4 Kilometer an Liptowska Osada, den Gefechtsstand der 6. Taktischen Gruppe, herangekämpft hatte. [...] 27. Oktober 1944 [...] im Norden verteidigte Milos Vesel mit seinen Soldaten Liptowska Osada erfolgreich gegen die Brigade Dirlewanger” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 130).

⁵⁷ F. Beer, *Słowacja...*, s. 550.

⁵⁸ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 227; F. Beer, *Słowacja...*, s. 550.

⁵⁹ Woryginalne: „Diese Einheit war in diesem Raum zur Bekämpfung der Partisanen eingesetzt” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission – Zentrale Stelle, z. Zt. Bruchsal, 27 V 1964 r., k. 818).

⁶⁰ Woryginalne: „etwa Ende Oktober oder Anfang November 1944 Teile dieser Einheit nach Cimenna gekommen sind und das ganze Dorf in den frühen Morgenstunden, etwa 6 Uhr, niedergebrannt haben. Es handelte sich um ca. 100 bis 120 Häuser die so vernichtet wurden. Gleichzeitig wurde die Bevölkerung, [...] es waren nur Männer auf dem Dorfplatz zusammen getrieben. Nach meiner Ansicht waren es dann ca. 25 bis 30 Mann, die aus ca. 100 bis 120 Mann, herausgezogen wurden. Dieser Männer wurden dann von Angehörigen der Einheit «Dirlewanger» nach dem Friedhof verbracht und dort erschossen, nachdem sie zuvor

jeszcze dopalające się zgłiszcza, niektóre wciąż się paliły”⁶¹. Świadkowie przekazali mu, że w akcji brało udział około dwustu żołnierzy z jednostki Dirlwängera⁶².

Być może o tych samych wydarzeniach opowiadał podwładny Dirlwängera, recydywista z obozu koncentracyjnego Franz H.: „Naszym zadaniem była wtedy walka z partyzantami i z tego powodu przeczesywaliśmy wiele wiosek. [...] Partyzanci zastrzelili na drodze dwóch niemieckich żołnierzy należących do naszej jednostki. To było za dnia. Wkrótce potem otrzymaliśmy rozkaz: «Wszystkich, którzy są we wsi, rozstrzelać!» [...] Wskutek tego w wiosce zastrzelono około 20–25 cywilów. Wśród nich były kobiety. Dzieci nie widziałem. Działania wojenne w tym czasie się nie odbywały. Niektórych cywilów rozstrzelano w domach, innych na zewnątrz. Rozstrzelania odbywające się przed domami sam widziałem. [Ludzie] wychodzili z domów z podniesionymi rękami, po czym ich zastrzelono [...]. Egzekucji w domach nie widziałem, ale słyszałem strzały”⁶³.

Według Milana Mikulovskiego żołnierze Dirlwängera przenieśli się potem do miejscowości Zlatniky. Tam również przeprowadzili akcję pacyfikacyjną, ale „Tu nie zniszczyli całej wsi. Także tutaj zebrali wszystkich mężczyzn na placu i spośród nich wybrali siedemdziesięciu, których zabrali ze sobą. Nie wiem, co się z nimi stało, słyszałem tylko, że nigdy nie wrócili”⁶⁴. Wersję tę potwierdził Wojtech Zabo, który przeżył akcję przeprowadzoną w jego wsi Zlatniky: „To było jesienią 1944 r. Mógł być początek listopada lub koniec października. Mieszkalem z rodzicami w Zlatnikach. Tego dnia, mogło być między godziną 5 a 6, zostaliśmy wypędzeni z domu. Niemieccy żołnierze (niemieckie mundury) okrążyli wieś. Wszyscy musieli opuścić domy i zebrać się na placu. Tylko mężczyźni. Kobiety, dzieci i bardzo starzy mężczyźni mieli pozostać. Wszystkie domy zostały przeszukane. [...] Ja też musiałem się stawić na placu. Tam zobaczyłem płonące trzy domy. Dwa z nich były

eine Grube ausgehoben hatten” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission – Zentrale Stelle, z. Zt. Bruchsal, 27 V 1964 r., k. 818).

⁶¹ Woryginalne: „Als ich auf dem Weg zu meinen Großeltern war habe ich noch gesehen, wie die Trümmer noch rauchten und zum Teil auch noch brannten” (*ibidem*, k. 818).

⁶² *Ibidem*, k. 818. Za spacyfikowanie wsi Cimenná mogło również odpowiadać Sonderkommando z.b.V. 15, należące do Einsatzgruppe H, która działała na tym samym obszarze co jednostka Dirlwängera (BA Ludwigsburg, B 162/19061, I 505 AR-Z 96/79 – Schlußvermerk, Ludwigsburg, 31 X 1980 r., k. 781).

⁶³ Woryginalne: „Wir hatten damals den Auftrag, Partisanen zu bekämpfen und kämmten aus diesem Grunde viele Dörfer durch. [...] Zwei deutsche Soldaten unserer Einheit wurden durch 2 Schüsse auf der Straße von Partisanen erschossen. Dieses war bei Tage. Kurze Zeit darauf wurde von der Unterführern der Befehl erteilt: «Was im Dorfe ist, erschießen!» [...] Daraufhin sind in dem Dorf etwa 20 bis 25 Zivilisten erschossen worden. Es waren auch Frauen darunter. Kinder habe ich nicht gesehen. Kampfhandlungen fanden zu diesem Zeitpunkt nicht statt. Die Zivilisten sind teilweise in den Häusern, teilweise vor den Häusern erschossen worden. Soweit die Leute vor den Häusern erschossen worden sind, habe ich es selbst gesehen. Sie kamen mit erhobenen Händen aus den Häusern heraus und wurden dann niedergeschossen [...]. Soweit die Zivilisten in den Häusern erschossen wurden, habe ich es nicht gesehen, ich habe aber die Schüsse gehört” (*Zeznania Franza H.*, 10 V 1965 za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 132).

⁶⁴ Woryginalne: „Hier wurde nicht das ganze Dorf vernichtet. Auch hier wurden wieder alle Männer auf dem Dorfplatz gesammelt und 70 davon wurde ausgesucht und mitgenommen. Was mit diesem Männern geschehen ist, kann ich nicht sagen, ich habe nur gehört, daß sie nie wieder zurückgekehrt sind” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission – Zentrale Stelle, z. Zt. Bruchsal, 27 V 1964 r., k. 818–819).

w cygańskiej dzielnicy [...] Po około dwóch godzinach dołączyło do nas około 120 mężczyzn z sąsiednich wsi: Malé Hoste i Velké Hoste. Ze Zlatník zebrano około 300 mężczyzn, następnie liczba wzrosła do około 420 osób. [...] Następnie pod strażą poprowadzono nas na zachód do lasu. Była tam droga, która prowadziła do kamieniołomu. Myślałem, że doprowadzą nas tam i zastrzelą⁶⁵. Uratował ich oficer, który kazał zawrócić kolumnę. Nie puszczono ich wolno, kolumnę pędzono przez kilka wsi, po drodze widzieli płonącą Cimennę. Część mężczyzn zabrano do obozu koncentracyjnego, pozostałych, w tym Zaboja, puszczono wolno⁶⁶. W latach sześćdziesiątych śledczy ustalili, że do obozu koncentracyjnego w Niemczech wywieziono wtedy około 75–80 mężczyzn⁶⁷. Zaboj słyszał także o wydarzeniach w Cimennie. „na placu we wsi spędzono [mężczyzn] i z tej grupy bardzo wielu wybrano. Tych mężczyzn rozstrzelano na cmentarzu w Cimennie. Słyszałem też, że podczas akcji dwóch albo trzech mężczyzn zginęło w płomieniach. Tych ludzi wepchnięto w ogień”⁶⁸.

Działania niemieckich żołnierzy w Zlatníkach przeżył również Stefan Asverás: „Podczas wojny, 2 października 1944 r., w godzinach porannych miejscowości Zlatníky, Malé Hoste i Cimenná zostały gwałtownie ostrzelane przez niemieckie oddziały, które przybyły na Słowację z Węgier. Cel: stłumienie powstania słowackiego. Tylko że w tych miejscowościach nie było żadnych partyzantów. Później niemieckie oddziały [słowo nieczytelne] mieszkańców rodzaju męskiego w wieku 16–60 lat zapędziły do zamkniętego budynku i jeszcze tego samego dnia wyruszyliśmy do miejscowości [słowa nieczytelne]. Duża grupa, około 75–80 mężczyzn [słowo nieczytelne], [została wysłana] do obozów w Niemczech. Spora część tych ludzi straciła życie w obozach. [...] Mój wujek Josef Spánik 5 marca 1945 r. stracił życie w obozie w Sachsenhausen.

Tego dnia, 2 października 1944 r. w miejscowości Cimenná siedmiu mężczyzn, robotników i chłopów, zostało wyciągniętych z domów; mieli zabrać ze sobą szpadle i motyki. [...] dwunastu żołnierzy zaprowadziło ich na pobliski cmentarz. Wtedy musieli kopać rowy

⁶⁵ Woryginalie: „Es war im Herbst 1944. Es könnte Anfang November, bzw. schon Ende Oktober gewesen sein. Ich wohnte mit meinen Eltern in **Zlatníky**. An dem betreffenden Tag, es könnte zwischen 5–6 Uhr gewesen sein, wurden wir aus dem Hause getrieben. Deutsche Soldaten (deutsche Uniformen) hatten das Dorf umstellt. Alles mußte die Häuser verlassen und sich auf dem Dorfplatz versammeln. Ich muß mich berichtigen, denn nur die Männer mußten zum Dorfplatz. Frauen, Kinder und sehr alte Männer durften zurückbleiben. Sämtliche Häuser wurden durchsucht. [...] Auch ich mußte zum Dorfplatz hin. Dort sah ich dann, daß insgesamt 3 Häuser von Zlatníky in Brand standen. 2 der Häuser gehörten zum sogenannten Zigeunerviertel [...] Nach ca. 2 Stunden kamen zu uns hinzu, etwa 120 Männer aus Nachbardörfern. Es handelte sich um die Orte: **Male Hoste (Klein Hoste)** und **Velke Hoste** (Groß Hoste). Da aus **Zlatníky** [wszystkie podkreślenie woryginalie] ca. 300 Mann versammelt waren, stieg die Zahl durch den Zugang auf ca. 420 Männer” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15, z. Zt. Solingen, 9 IX 1964 r., k. 829–830).

⁶⁶ *Ibidem*, k. 829–830.

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/19061, 5 AR 601/63, Vermerk, Ludwigsburg, 24 XI 1964 r., k. 840.

⁶⁸ Woryginalie: „die männlichen Angehörigen in Cimena auf dem Dorfplatz zusammengetrieben und aus dieser Gruppe eine Vielzahl ausgesucht wurde. Diese ausgesuchten Männer sollen dann auf dem Friedhof von Cimena erschossen worden sein. Weiter hörte ich in diesem Zusammenhang, daß während der Aktion 2 oder 3 Männer lebend in den Flammen umgekommen sein sollen. Diese Menschen sollen ins Feuer geworfen worden sein” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15, z. Zt. Solingen, 9 IX 1964 r., k. 829).

pod krzyżami. Podczas tej pracy zostali zabici strzałami w tył głowy. Po tym wydarzeniu niemieckie [słowo nieczytelne] [grupy] splądrowały miejscowość i ją podpaliły”⁶⁹.

22 października 1944 r. niemieckie oddziały przełamały pozycje słowackie. W efekcie jeszcze tego dnia w Bańskiej Bystrzycy uznano, że dalsza otwarta walka nie ma sensu i należy powrócić do partyzantki. 30 października Tiso i SS-Obergruppenführer Höfle odebrali w Bańskiej Bystrzycy uroczystą defiladę wracających z boju oddziałów niemieckich i słowackich. Za walkę z powstańcami Tiso odznaczył grupę niemieckich żołnierzy i Słowaków z Gwardii Hlinkowej⁷⁰.

W tym czasie SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wciąż była w akcji. Powoli przesuwiała się na południe. Razem z 18. Ochotniczą Dywizją Grenadierów Pancernych SS „Horst Wessel” i Kampfgruppe SS „Schill” otoczyła ostatnie oddziały powstańcze w rejonie między Bańską Bystrzycą i Liptowską Osadą. Walki trwały cztery dni⁷¹.

W porównaniu z innymi niemieckimi jednostkami tłumiącymi powstanie narodowe na Słowacji straty wśród żołnierzy Dirlewangera były stosunkowo wysokie. Wolf-Dietrich Heike, którego odkomenderowano do 14. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „Hałyczyna”, walczącej razem z Kampfgruppe „Wittenmeyer” i SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, napisał: „Dirlewanger nie był obeznany z dowodzeniem oddziałem. Dowodził w sposób brutalny i z dużą głupotą. Często leżał w swojej kwaterze po nocy spędzonej na picciu, podczas gdy jego oddział walczył. Niestety z powodu szalonej taktyki jednostka ponosiła wysokie straty. [...]”

W trakcie jednej z operacji Dirlewanger na krótko został podporządkowany dywizji. Wyróżniała go niechęć do wykonywania rozkazów, a w decydujących momentach walk leżał w łóżku, nie zdając sobie sprawy z położenia swoich oddziałów. [...] Ponadto jednostka Dirlewangera pozwoliła sobie popełnić ciężkie wykroczenie dotyczące podstawowych zasad tajności, podając w codziennej słowackiej prasie strukturę militarną, dokładną liczbę i rozmieszczenie broni. Dywizja natychmiast to zameldowała, chcąc doprowadzić do upadku Dirlewangera. Ten jednak nie został pociągnięty do odpowiedzialności i pozostał na stanowisku”⁷². Przypuszczalnie Heike, podobnie jak w czasie powstania warszawskiego Reinefarth, nie miał

⁶⁹ Woryginalne: „Während des Krieges am 2.10.44 in den Morgenstunde wurden die Ortschaften Zlatniky, Malé Hoste und Cimenná von den deutschen Truppen die aus Ungar in die Slowakei gekommen sind unter wilde Beschuss genommen. Zweck: Unterdrückung des slowakischen Aufstand. Aber es hat in diese Ortschaften keine Partisanen gegeben. Dann hatten die deutsche Truppen die [słowo nieczytelne] Bürger alle Männer von 16–60 Lebensjahr in geschlossenen Gebäude zusammen getrieben und am gleiche Tag in Marsch gesetzt und wir waren in eine Ort [słowa nieczytelne]. Eine starke Gruppe davon ca 75–80 Männern wurde nach Deutschland ins KZ [słowo nieczytelne]. Grösste Teil dieser Männern sind in KZ um Leben gekommen. [...] Meine Onkel Josef Spánik ist am 5.3.1945 in KZ Sachsenhausen umgekommen.

An diesem Tag des 2.10.44 wurde in der Ortschaft Cimenná eine Gruppe von 7 Männer, Arbeiter und Bauer aus ihren Hauser herausgeholt und müssten Schaufel und Hacke mit sich nehmen. [...] sie waren von zwölf deutschen Soldaten an in der nähe gelegene Friedhof geführt. Dann müssten sie unter Kreuz Gräber Graben. Bei der Arbeit waren sie durch hinterkopfsschüss ermordet worden. Nach der Tat hatten die deutsche [słowo nieczytelne] den Ortschaft geplündert und in Brand gesteckt” (BA Ludwigsburg, B 162/19061, 5 AR-Nr. 601/63, Buchsal, 20 VI 1963 r., k. 808–809).

⁷⁰ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 228.

⁷¹ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 45.

⁷² Woryginalne: „Dirlewanger war ein in der Truppenführung unbewandelter Mensch. Er führte mit brutaler Gewalt und großer Dummheit. Er lag häufig, während seine Truppe kämpfte, in seinem Quartier,

żadnego wpływu na Dirlewangera. Straty w jednostce były spore. Wynikało to m.in. z braku czasu na przeszkolenie uzupełnień wysyłanych na front i ze specyfiki walki z partyzantami.

Powstanie upadło po ośmiu tygodniach. Straty po stronie niemieckiej wyniosły około 4200 żołnierzy i 5 tys. rannych, a powstańcy mieli ponad 1700 zabitych i 3600 rannych. Wśród zabitych było kilka tysięcy cywilów zamordowanych przez Niemców, jednostki Tisy i powstańców⁷³. Z politycznego punktu widzenia wybuch powstania był końcem państwa Tisy. Administracja funkcjonowała wprawdzie do wiosny 1945 r., ale tylko w zachodniej Słowacji i Bratysławie. Obywatele już nie utożsamiali się z państwem kierowanym przez Tisę. Prezydent oficjalnie potępił powstanie i nazwał je „puczem”, a niemieckie oddziały obsadziły terytorium kraju. Tiso powołał pospolite ruszenie do walki z bolszewizmem pod nazwą Domobrana (Obrona Domowa). Wcielono do niej około 40 tys. ludzi, którzy stacjonowali w trójkącie Nitra–Bratysława–Trnawa. Połowa żołnierzy nie miała broni⁷⁴.

Mimo upadku powstania walki z ukrywającymi się w górach partyzantami trwały aż do nadejścia frontu wiosną 1945 r. Niemcy utworzyli specjalne Jagdkommando⁷⁵, czyli grupy policyjno-wojskowe. Walki toczyły się z dużą brutalnością, a niemieckie jednostki stosowały zasadę zbiorowej odpowiedzialności wobec ludności cywilnej. Od listopada 1944 do marca 1945 r. represje dotknęły 93 wsie. Niektóre spalono za wspieranie partyzantów. Po zakończeniu walk odnaleziono 211 grobów rozstrzelanych ludzi⁷⁶.

Armia Czerwona weszła na terytorium Słowacji 21 września 1944 r. w gminie Kalinov. Koszyce i Preszów wojska sowieckie zajęły 19 stycznia 1945 r., Bańską Bystrzycę 25 marca, Bratysławę 4 kwietnia, a ostatnie wioski w okolicach Czadcy dopiero 3 maja⁷⁷.

Po zakończeniu walk z powstańcami słowackimi, żołnierzy Dirlewangera przeniesiono do wsi Diviaky nad Nitricou na Słowacji. Tam mieli odpocząć i zregenerować siły, mocno nadwątlone przez dwa powstania. W listopadzie część jednostki wypoczywała w miejscowości Revruka na Słowacji⁷⁸. Z miejscowości Diviaki i Laskár szlakiem górskim zostali poprowadzeni na Węgry, pod Ipolysag⁷⁹.

nachdem er die Nacht durchgezecht hatte. Bedauerlicherweise hatte die Brigade durch ständigen irrsinnigen taktischen Einsatz hohe Ausfälle. [...]

Dirlewanger war für kurze Zeit während eines Unternehmens der Division unterstellt. Er zeichnete sich dadurch aus, daß er keine Befehle ausführte und im entscheidenden Kampfmoment im Bett lag, ohne über die Lage seiner Truppen im Bilde zu sein. [...] Weiterhin erlaubte sich der Verband Dirlewanger einen schweren Verstoß gegen die primitivsten Geheimhaltungsregeln, indem er seine Kriegsgliederung mit der genauen Anzahl und Verteilung der Waffen in einer öffentlichen slowakischen Drucerei drucken ließ. Die Division brachte das sofort zur Meldung, mit der Absicht, Dirlewanger endlich zu Fall zu bringen. Er wurde aber nicht zur Verantwortung gezogen und blieb im Amt” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 131).

⁷³ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 142.

⁷⁴ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 207–208.

⁷⁵ Jagdkommando było zmotoryzowanym i skoszarowanym oddziałem pościgowym. Nazywano je też pogotowiem wypadowym. Przeprowadzało błyskawiczne aresztowania, egzekucje wskazanych osób i akcje przeciwko partyzantom.

⁷⁶ A. Krawczyk, *Słowacja księdza...*, s. 228.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 210.

⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296.

⁷⁹ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.

7. Walki na Węgrzech

Początkowo do jednostki Dirlewangera trafiali kłusownicy, później przestępcy, recydywiści, jednostki społeczne i mający wyroki żołnierze SS oraz Wehrmachtu. Na przełomie 1944 i 1945 r. z powodu „wyczerpujących się zasobów ludzkich” wcielano do niej osoby politycznie niepewne. 7 października 1944 r. Dirlewanger napisał do Himmlera:

„Dotyczy: propozycji SS-Sturmbannführera Zilla.

[...]

Reichsführer!

Podczas moich wizyt w obozach koncentracyjnych zarówno SS-Gruppenführer Glücks, jak i szczególnie SS-Standartenführer Pister sugerowali mi, by podjąć próbę uczynienia pożytku z byłych przeciwników politycznych.

W obozach znajdują się ludzie, którzy w lutym 1933 r. i być może także po 5 marca 1933 r. nie udawali nacjonalistów niemieckich, lecz pozostali wierni dotychczasowym przekonaniom, pokazując w ten sposób silny charakter, w przeciwieństwie do setek tysięcy tych, którzy trzymali z silniejszymi i 5 marca 1933 r. dołączyli do nas, mimo wewnętrznych oporów.

Popieram propozycję SS-Sturmbannführera Zilla i uważam ją za dobrą, a także proszę najposłuszniej o wydanie następującego rozkazu:

1. Komendanci obozów wyszukają osobiście po 250 byłych przeciwników politycznych, którzy to, według przekonania komendantów, zmienili się wewnętrznie i mają życzenie, by to udowodnić w walce o Rzeszę Niemiecką. Wiek do 45, w wyjątkowych przypadkach do 50 roku życia. W przypadku stwierdzenia przydatności w walce należy z nimi postępować łagodnie.

2. Wyszukani rekruci zostaną do 25 października 1944 r. umundurowani odpowiednio do wymarszu w pole. Mają być doprowadzeni do Batalionu Strażniczego Sachsenhausen, gdzie uformują batalion. Ubiór pozostaje w gestii obozu koncentracyjnego.

3. Odpowiednio do czekających ją zadań tworzoną jednostkę należy uzbroić, jak następuje: broń krótka lub karabin, co 10 człowiek MP, 8 ciężkich karabinów maszynowych, 48 lekkich karabinów maszynowych [...] 8 średnich moździerzy, 12 miotaczy ognia oraz 5 kuchni polowych. [...]

4. Dowódców nowego batalionu zapewnia SS-Sonderregiment Dirlewanger [w tym czasie już SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”]. Główny Urząd Dowodzenia SS zapewni 8 dowódców (Untersturmführer lub Obersturmführer) i 50 Unterführerów z batalionu

strażników Sachsenhausen do 25 października 1944 r. 50 proc. dowódców można pozyskać spośród personelu nadzorczego obozu koncentracyjnego. [...]

5. Batalion bezpośrednio po sformowaniu ma zostać przyłączony do SS-Sonderregiment Dirlwanger, gdzie szybko zostanie przeszkolony do walk ulicznych i z bandami.

6. Szczegóły poda SS-Sturmabführer Walser (Główny Urząd SS), który odpowiada za to, że nowa jednostka będzie gotowa do 25 października 1944 r.”¹

Ze względu na szybko posuwające się oddziały Armii Czerwonej, które we wrześniu 1944 r. wkroczyły na Słowację, pod rozkazy Dirlwanger powołano 460 komunistów osadzonych w obozie koncentracyjnym Neuengamme. Wielu z nich spędziło w różnych więzieniach nawet 11 lat. W sumie z Neuengamme do SS-Sturmbrigade „Dirlwanger” wysłano 540 skazańców. Większość z nich, gdy tylko nadarzyła się sposobność, zdezerterowała na stronę Armii Czerwonej².

Przyjmuje się, że do jednostki wcielano również osadzonych z obozów koncentracyjnych, którzy zgłosili się dobrowolnie. W rzeczywistości „zgłaszanie na ochotnika” wyglądało różnie. Więzień polityczny obozu w Sachsenhausen Fritz Szeglat wspominał: „Towarzysze [...] w obozie często poruszali kwestię: «Jak zachowalibyśmy się [...] w takiej sytuacji? Zgłosiłbyś się dobrowolnie?» Na to odpowiedziałem: «Zgłoszenie się na ochotnika jest poza wszelkimi rozważaniami». – «Tak, ale jeśli nas zaciągną?» – «Wtedy nie będzie [...] można inaczej [...]. Jeśli dadzą ci karabin, weźmiesz go, nauczysz się dobrze go obsługiwać i się nim posługiwać. Ale nie strzelaj do swoich braci, tylko [...] wykorzystaj

¹ W oryginale: „Betr. Vorschlag des SS-Stubaf. Zill [...] Reichsführer! Bei meinen Musterungen in den Konzentrationslagern haben wir sowohl SS-Gruppenführer Glücks als auch insbesondere SS-Standartenführer Pister geraten, den Versuch mit einer Einheit aus ehemaligen Gegnern der Bewegung zu machen.

Es sind in den Lagern Männer, die im Februar 1933 und vielleicht auch noch nach dem 5.3.33 nicht sofort sich äußerlich als Nationalsozialisten tarnten, sondern ihrer Weltanschauung zunächst treu blieben und somit Charakter zeigten, im Gegensatz zu den vielen Hunderttausenden, die es mit dem Starkeren hielten und am 5.3.33 sofort trotz innerlicher Gegnerschaft mit erhobener rechten Hand zu uns einschwenkten.

Ich halte den Vorschlag des SS-Stubaf. Zill für gut und bitte gehorsamt, folgendes befehlen zu wollen: 1. Die Kommandanten der KL suchen persönlich je Lager bis zu 250 ehemalige politische Gegner der Bewegung aus, die nach eigener fester Überzeugung der Lagerkommandanten sich innerlich gewandelt und den Wunsch haben, dies durch Teilnahme am Kampf des Grossdeutschen Reiches unter Beweis zu stellen. Alter bis 45, in Ausnahmefällen bis 50 Jahre. Bei Feststellung der Militärtauglichkeit ist großzügig zu verfahren. 2. Die ausgesuchten Männer sind bis 25.10.44 feldmarschmäßig eingekleidet dem Wachbataillon Sachsenhausen zuzuführen und dort zu einem Bataillon zu formieren. Einkleidung ist Sache der KL. 3. Entsprechend ihrer kommenden Aufgaben ist die neuzubildende Einheit wie folgt zu bewaffnen: Gewehre oder Karabiner, jeder 10. Mann eine MPi, 8sMG, 48 1.MG (mit Zubehör) 8m. Granatwerfer, 12 Flammenwerfer sowie 5 Feldküchen. [...]. 4. Den Führern des neuen Bataillons stellt das SS-Sd.Rgt. Dirlwanger. Das FHA stellt 8 Führer (Untersturmführer oder Obersturmführer) und 50 Unterführer bis 25.10.44 an Wachbtl. Sachsenhausen ab. Die Führer und Unterführer können 50% aus dem Aufsichtspersonal der KL entnommen werden. [...]. 5. Das Batl. ist unmittelbar nach Formierung zum SS-Sdr. Rgt. Dirlwanger in Marsch zu setzen, wo die kurzfristige Ausbildung für Banden- und Straßenkampf zu erfolgen hat. 6. Einzelheiten regelt SS-Stubaf. Walser (SS-HA), der dafür verantwortlich ist, daß die neue Einheit bis 25.10.44 verladebereit steht” (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/1, Letter from Dirlwanger to Himmler, Gefechtsstand, 7 X 1944 r., k. 2–3; BAB, NS3/401, Pismo, b.p.).

² Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/5, Herausgegeben von der Deutschen Lagergemeinschaft Neuengamme der politisch, rassisch und religiös Verfolgten des Naziregimes, Sitz Hamburg, 20 Jahre danach, 1965 r., b.p.

przeciwko swoim prześladowcom. [...]». Tak mówiłem do ludzi i w ciągu czterech tygodni takie podejście zdobyło uznanie [...] w obozie Lichterfelde [...].

Pewnego dnia: Wszyscy Niemcy wymaszerować. [...] Na przodzie stał oficer SS, który przemawiał. Trzymał listę i mówił: «Słuchajcie wszyscy uważnie: będę wyczytywał [...] nazwiska. Ci, których wywołam, odmaszerują na lewo». Wtedy wyczytał mnóstwo nazwisk, również moje. Nikt nie miał pojęcia, co się dzieje. Jednak coś przeczuwaliśmy. Wszyscy byliśmy dosyć młodymi ludźmi [...].

Zostaliśmy wywołani, a koledzy i towarzysze pytali: «Co się dzieje?» «Zgłosiłeś się?» – «Zwariowałeś?!». Oficer stwierdził: «Jeśli są jeszcze jakieś osoby, które chcą się zgłosić na ochotnika, teraz [...] mają jeszcze okazję». Potem zwrócił się do nas: «Jeśli jest wśród was ktoś, kto ewentualnie nie chce zgłosić się dobrowolnie, może to również teraz zgłosić»³.

Apele, podczas których wybierano „ochotników” do jednostki Dirlewangera, odbywały się na przełomie października i listopada 1944 r. Kolejny więzień z Sachsenhausen – Bruno Meyer – opowiadał, że 12 listopada 1944 r. przeprowadzono akcję zachęcającą do wstąpienia do Dirlewangera: „Niecałe trzy tygodnie wcześniej komendant obozu nakazał wszystkim zdrajcom zebrać się i stwierdził: «Wszyscy, którzy nie przeszliście na naszą stronę z głośnym okrzykiem Heil Hitler, ale dowiedliście wierności wobec własnych przekonań, pokazaliście, że cechuje was silny charakter. Ci, którzy nadal tu są, mogą teraz to udowodnić, gdy ojczyzna jest w potrzebie. Możecie zgłosić się dobrowolnie do brygady Dirlewangera, która składa się z byłych więźniów, więźniów obozów koncentracyjnych, ukaranych funkcjonariuszy policji i jednostek SS. Nie będziecie żołnierzami drugiej kategorii, otrzymacie epolety i odznaki SS, poza tym dostaniecie wyposażenie takie jak inni członkowie SS. To jest dla was jedyna szansa. Będziecie walczyć z partyzantami. [...]»

Nie myślcie sobie, że spokojnie doczekacie tu końca wojny. To wcale nie jest pewne, że wszyscy tu obecni przeżyją». [...] Metoda kija i marchewki»⁴.

³ Woryginał: „Genossen [...] im Lager hatten oft die Frage aufgeworfen: «Wie verhalten wir uns [...] in so einem fall? Würdest Du Dich freiwillig melden?» Da habe ich gesagt: «Freiwillig melden, das steht völlig außerhalb jeder Erwägung». – «Ja, wenn man uns aber zieht?». – «Nun, können wir [...] nicht anders [...]. Wenn man Dir ein Gewehr gibt, nehme es, lerne es gut zu beherrschen und zu gebrauchen. Aber schieße nicht auf Deine Brüder, sondern [...] wende es gegen Deine Bedrücker. [...]». Das sagte ich den Leuten, und so haben wir innerhalb von vier Wochen eine einheitliche Auffassung [...] im Lager Lichterfelde durchgesetzt. [...]»

Eines Tages: Alle Deutschen raustreten. [...] Da war ein SS-Offizier vorn, der sprach dann. Er hatte eine Liste vor sich und sagte: «Nun hört’ mal alle gut zu: Ich werde jetzt [...] Namen vorlesen. Die, die ich aufgerufen habe, werden links raustreten». Und dann hat er einen ganzen Haufen Namen vorgelesen, darunter auch meinen. Kein Hinweis, keiner wußte, was überhaupt vor sich ging. Aber wir ahnten etwas. Denn das waren alles relativ junge Leute [...].

Nun, wir wurden also aufgerufen, und die Kameraden und Genossen fragten: «Was ist denn los?». «Hast Du Dich gemeldet?». – «Bist Du verrückt?!». Da meldete sich dieser Offizier und sagte: «So, wenn jetzt noch Leute da sind, die sich freiwillig melden wollen, jetzt ist [...] noch Zeit». Und zu uns wandte er sich halblinks um und sagte: «Wenn hier jemand bei Euch dabei sein sollte, der sich eventuell nicht freiwillig einziehen lassen will, der kann das jetzt auch noch sagen» (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 146).

⁴ Woryginał: „Vor nicht ganz 3 Wochen ließ der Lagerkommandant im K.L. alle Hoch- und Landesverräter antreten und sagte etwa folgendes: «Ihr alle, die nicht gleich mit großem Heil-Hitler-Geschrei zu uns übergelaufen seid sondern die treu zu Eurer alten Überzeugung gestand habt, habt damit gezeigt, daß Ihr Kerle mit festem Charakter seid. Daß Ihr das auch jetzt noch seid, könnt Ihr beweisen, jetzt, wo das

Podobnie sytuację opisał Karl Knabl. Na początku 1944 r. z obozu w Stutthofie został przeniesiony do Buchenwaldu, a w pierwszych dniach kwietnia razem z kilkoma innymi więźniami ochotniczo zgłosił się do „dywizji Dirlewangera”. Osadzonych, którzy tego nie zrobili, rozstrzelano⁵.

Willi Müller – więzień z Sachsenhausen – stwierdził, że na przełomie października i listopada 1944 r. więźniowie polityczni skazani za zdradę stanu zostali zebrani na placu apelowym i usłyszeli, że „niemiecka ojczyzna jest w olbrzymim niebezpieczeństwie i **każdy** dobry Niemiec jest wzywany do walki z bolszewickimi podludźmi. Również my, [więźniowie] polityczni, mogliśmy się teraz zgłosić do formacji Dirlewangera. Zakończył słowami: «Idźcie do baraków, przedyskutujcie to i zameldujcie się dobrowolnie w kancelarii więziennej»»⁶. Wspominał, że podczas dyskusji zwolennicy pomysłu wysuwali następujące argumenty: „Człowiek miałby w końcu karabin, mógłby walczyć z bronią [w rękę], pomóc Armii Czerwonej pokonać jeszcze szybciej faszyzm itd.”⁷ Müller nie zgłosił się do jednostki, jednak nikt się tym nie przejął. Następnego dnia zarówno ochotnicy, jak i ci, którzy nie wyrazili takiej woli, zostali wysłani do jednostki Dirlewangera⁸.

Według spisu pochodzącego z Oranienburga z 3 listopada 1944 r. Dirlewangerowi wysłano następującą liczbę więźniów⁹:

„Konz.-Lager	Auschwitz	400 mężczyzn
	Buchenwald	150
	Dachau	300
	Mauthausen	10

Vaterland Euch braucht. Ihr könnt Euch freiwillig melden zur Brigade Dirlewanger, die sich aus ehemaligen Häftlingen, Konzentrationslagerhäftlingen, bestraften Polizei- u. SS-Truppen zusammensetzt. Ihr seid keine Soldaten 2. Klasse, habt alle Achselstücke u. SS-Abzeichen und werdet mit denselben Versorgungsrechten ausgestattet, wenn Ihr zum Einsatz kommt, wie alle anderen SS-Männer. Es ist für Euch eine Chance. Ihr werdet zur Bandenbekämpfung eingesetzt. [...]

Glaubt nur nicht, daß Ihr hier eingefroren seid u. das Kriegsende so abwarten. Denn ob alle hier lebend wieder herauskommen, das ist auch noch nicht sicher». – [...] Etwas Zuckerbrot u. etwas Peitsche” (*List Bruno Meyera do siostry*, 12 XI 1944 r., za: *ibidem*, s. 147).

⁵ W oryginale: „wir uns freiwillig zur Division Dirlewanger melden könnten. Um aus dem KZ herauszukommen, habe ich diese Möglichkeit ergriffen und mich dann freiwillig zu dieser Einheit gemeldet. Die Häftlinge, die sich nicht freiwillig gemeldet hatten, wurden dann später erschossen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, DD 2, Vernehmungsniederschrift, Karl Knabl, München, luty 1962 r., k. 169). Według informacji zebranych przez prof. dr. Waltera Bartel w Buchenwaldzie wcielanie więźniów do karnych jednostek SS było mocno utrudnione ze względu na niechęć skazanych (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/6, List prof. dr. Waltera Bartela do Rudiego Wunderlicha, b.d., b.p.).

⁶ W oryginale: „das deutsche Vaterland in grösster Gefahr und **jeder** [podkreślenie w oryginale] gute Deutsche heute aufgerufen sei, gegen die bolschewistischen Untermenschen zu kämpfen. Auch wir Politischen könnten uns jetzt zur Dirlewanger-Formation melden. Er endete mit den Worten: «Geht in die Blocks, diskutiert darüber und meldete Euch dann freiwillig auf der Häftingsschreibstube»” (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/7, Willi Müller ehem. Häftling im KZ Sachsenhausen Nr. 56538, *Zu Dirlewanger? Nein oder Ja?*, Berlin, 24 IV 1973 r., k. 51).

⁷ W oryginale: „Man hätte dann doch endlich ein Gewehr, man könnte sich mit der Waffe wehren, der Roten Armee helfen, den Faschismus noch schneller zu besiegen usw.” (*ibidem*, k. 52).

⁸ *Ibidem*, k. 51.

⁹ Była to odpowiedź na list Oskara Dirlewangera do Heinricha Himmlera z 7 X 1944 r. i pismo adiutanta Reichsführera SS z 15 X 1944 r.

Neuengamme	130
Floßenbürg	45
Groß-Rosen	30
Ravensbrück	80
Sachsenhausen	750
Stutthof	15
łącznie:	1910 mężczyzn ¹⁰ .

Aby przyspieszyć wcielenie ich do jednostki mieli wyruszyć do 10 listopada 1944 r.

Z tego samego okresu pochodzi bardziej szczegółowa lista więźniów (tab. 1) przekazanych Dirlewangerowi, zgodnie z którą do jednostki dołączyło 2030 więźniów:

Tabela 1.

Obóz koncentracyjny	Areszt ochronny (<i>Schutzhaftlinge</i>)*	Areszt prewencyjny (<i>Vorbeugungshäftlinge</i>)**
Auschwitz	108	333
Buchenwald	69	87
Dachau	248	101
Mauthausen	–	4
Neuengamme	117	16
Natzweiler	–	–
Floßenbürg	23	24
Groß-Rosen	14	16
Ravensbrück	11	70
Sachsenhausen	375	400
Stutthof	1	13
Razem	966	1064

Źródło: YV, JM 2082, ID 3669495, b.p.; Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/1, Letter from Dirlewanger to Himmler, Gefechtsstand, 7 X 1944 r., k. 4.

* Areszt ochronny (*Schutzhaftlinge*) – instytucja aresztu ochronnego (*Schutzhaft*) wywodziła się z „Dekretu o Ochronie Narodu i Państwa”, podpisanego przez prezydenta Paula von Hindenburga 28 II 1933 r., następnego dnia po podpaleniu Reichstagu. Była to sankcja karna, która miała korzenie w XIX-wiecznym sądownictwie niemieckim. O ile jednak wcześniejsze ustawy o areszcie ochronnym przewidywały kontrolę jego stosowania przez uprawnione instytucje, o tyle procedury wprowadzone przez nazistów nie zakładały nadzoru nad nim ze strony państwowych organów sądowniczych i administracyjnych. Stanowić miały one bowiem środek policyjnej represji, stosowanej na nieokreślony czas, od której nie istniała żadna procedura odwoławcza ani zaskarżenie; nie przysługiwały także roszczenia odszkodowawcze. Pierwsza oficjalna wykładnia prawna dotycząca aresztu ochronnego została zamieszczona w Dzienniku Urzędowym Pruskiego Ministerstwa Sprawiedliwości w związku z rozporządzeniami jego ministra z 5 V 1933 r. W dokumencie tym wskazano ogólny tryb ograniczania wolności osobistej przez organy policji. Ponieważ w tych aktach normatywnych nie przewidziano uprawnienia więźnia do obrony, nie powołano dla osób fizycznych trybu odwoławczego ani

¹⁰ YV, JM 2082, ID 3669495, Oranienburg, 3 XI 1944 r., b.p.

nie określono precyzyjnie ram czasowych jego stosowania. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych próbowało poddać *Schutzhaft* kontroli, ale wobec nieugiętej postawy szefów Gestapo, którzy chcieli o jego stosowaniu decydować arbitralnie, 17 XII 1936 r. dowódca policji politycznej wydał okólnik zgodnie z którym *Schutzhaft* nie miał być traktowany jako normatywna kategoria prawna, do stosowania której nie było niezbędne rozstrzyganie zasadności jej stosowania przed sądami, ale wyłącznie jako środek eliminacji ze społeczeństwa osób uznanych za wrogów narodowosocjalistycznego państwa oraz tzw. niemieckiej wspólnoty narodowej (*Volksgemeinschaft*). 28 VIII 1939 r. szef Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS SS-Gruppenführer Reinhard Heydrich wydał okólnik mówiący o konieczności rozszerzenia w miarę szybkim czasie instytucji *Schutzhaft* wobec Polaków umieszczonych na listach proskrypcyjnych i uproszczeniu procedur stosowania aresztu ochronnego. W latach wojny przepisy dotyczące *Schutzhaft* były sukcesywnie modyfikowane i szły w kierunku ciągłego ich rozszerzania, tak aby uwzględnić rosnącą rolę obozów koncentracyjnych w przemyśle niemieckim. Dłatego np. 27 VIII 1941 r. RSHA wydał kolejną dyrektywę, która upraszczała procedury w tym zakresie: „Reichsführer-SS i Szef Policji Niemieckiej, wobec faktu coraz częstszego nasilania się czynów i wypowiedzi wrogich państwu i ich ujawnieniu się po rozpoczęciu się wojny ze Związkiem Radzieckim, podjął radykalne decyzje, zgodnie z którymi wszyscy klechy-podżegacze, wrodzy Niemcom Czesi i Polacy oraz komuniści, tak jak i pozostala hołota powinni bez wyjątku trafiać na długi czas do obozów koncentracyjnych”. Od 1941 r. osadzonym w trybie „aresztu ochronnego” nadawano tylko jeden kolor trójkąta (winkla) – czerwony, który oznaczał ogólnie pojętą kategorię „więźnia politycznego”. (więcej na ten temat: *KL Lublin 1941–1944*, <http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/slowniczek%20obozowy.html>, dostęp 3 XII 2017).

** Areszt prewencyjny (*Vorbeugungshäftlinge*) – areszt prewencyjny. Kolejny ze środków wprowadzony, obok aresztu ochronnego, przez Urząd Policji Kryminalnej Rzeszy (Reichskriminalpolizeiamt, RKPA) w celu osadzenia następnych grup ludności w obozach koncentracyjnych. Przepisy o jego stosowaniu zostały ujednolicone i sprecyzowane w rozporządzeniu ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 14 XII 1937 r. dotyczącym prewencyjnego zwalczania przestępczości kryminalnej. Regulacje te zostały potwierdzone w rozporządzeniu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy z 25 I 1938 r. Pozwalały one internować prewencyjnie osoby, które wcześniej (co najmniej trzykrotnie) aresztowano pod zarzutem popełnienia przestępstw pospolitych, skazane za takie czyny na co najmniej 6 miesięcy pozbawienia wolności, tzw. przestępców zawodowych i przestępców z nawyku, a także te, wobec których istniało podejrzenie możliwości powrotu na drogę przestępstw kryminalnych, używających fałszywych nazwisk, bez zawodu i stałego zatrudnienia, prowadzących się „aspolecznie” i zagrażających swym zachowaniem ogółowi. Do tej grupy zaliczono również świadków Jehowy, a także niektóre szczepy wędrownych Cyganów. W praktyce osoby zwolnione nawet po odbyciu kary mogły być ponownie internowane – wypuszczony więzień mógł przebywać na wolności nie dłużej niż kilka minut i wracać bez żadnej sankcji prokuratora na bezterminowy pobyt w więzieniu lub obozie (więcej na ten temat: *KL Lublin 1941–1944*, <http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/slowniczek%20obozowy.html>, dostęp 3 XII 2017; K. Grünberg, SS. *Gwardia Hitlera*, Warszawa 1994).

W listopadzie 1944 r. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” liczyła około 6500 ludzi¹¹. Nowo wcielonych więźniów kierowano m.in. do Krakowa na szkolenie¹². Więźniowie polityczni trafili do jednej kompanii¹³.

Jeszcze w lutym 1937 r. Himmler nakazał, żeby 2 tys. „bezrobotnych zawodowych przestępców i zwyczajnych kryminalistów natychmiast aresztować i zamknąć w obozach koncentracyjnych”. Akcję przeprowadzono w marcu 1937 r. i 2 tys. ludzi wcześniej karanych faktycznie aresztowano i zamknięto w obozach. W efekcie tej operacji liczba „więźniów prewencyjnych” wzrosła czterokrotnie. Areszt zapobiegawczy stał się rutyną. Sama akcja opierała się na „Dekrecie zasadniczym o prewencyjnym zwalczaniu przestępczości

¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 154.

¹² Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/4, kwiecień–czerwiec 1970 r., b.p.

¹³ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/7, Willi Müller ehem. Häftling im KZ Sachsenhausen Nr. 56538, *Zu Dirlewanger? Nein oder Ja?*, Berlin, 24 IV 1973 r., k. 52.

przez policję”, wydanym przez ministra spraw wewnętrznych Rzeszy 14 grudnia 1937 r. Prewencyjne zwalczanie przestępstw chciano zapewnić na dwa sposoby. Pierwszym miała być „systematyczna inwigilacja polityczna” osób wcześniej skazanych (restrykcje policyjne dotyczące miejsca zamieszkania, zakazy kontaktowania się, nakaz abstynencji alkoholowej itd.). Drugą formą stało się rozszerzone wykorzystanie „aresztu zapobiegawczego”. Tym dekretem objęto również osoby społeczne¹⁴.

W czerwcu 1938 r. policja kryminalna zaczęła akcję wymierzoną w tzw. elementy asocjalne („Obibok Rzesza”). Służby miały się skupić przede wszystkim na włóczęgach, żebrakach, „Cyganach i innych ludziach, którzy wędrują tak jak Cyganie”, alfonsach i „osobach, które popełniły wcześniej wiele przestępstw, takich jak stawianie oporu podczas aresztowania, uszkodzenie ciała, bójka, naruszenie miru itp., a tym samym dowiodły, że nie chcą się dostosować do wspólnoty narodowej”¹⁵. Liczni osadzeni w aresztach prewencyjnych na mocy dekretów z 1937 i 1938 r. trafili pod rozkazy Dirlewangera. Porównując powojenne zeznania jego żołnierzy, można dostrzec, że wielu z nich wysłano do obozów w tych latach i umieszczono w aresztach, mimo zakończenia odbywania kary więzienia. Pierwsi z osadzonych na mocy aktów z lat 1937–1938 trafili do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” pod koniec 1941 r., gdy jednostka działała w Generalnym Gubernatorstwie. W czasie wojny regularnie wysyłano transporty tzw. obiboków, recydywistów i osób społecznych.

W ostatnich dniach października 1944 r. Armii Czerwonej udało się przełamać niemieckie pozycje między Cisą a Dunajem w kierunku północnym. Tym samym zajęła przyczółek pod Budapesztem.

Z listu pożegnalnego Paula Laua – komunisty wcielonego do jednostki Dirlewangera w listopadzie 1944 r. – wynika, że transporty „ochotników” z obozów koncentracyjnych trafiały na Śląsk, do Strzelec Opolskich (Groß-Strehlitz)¹⁶. Razem z Lauem trafiło tam około trzystu więźniów politycznych z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen¹⁷. Prawdopodobnie był to transport z 10 listopada. Więźniowie mieli trafić na Słowację do Ružomberku, jednak po dwóch dniach podróży w Strzelcach Opolskich nastąpiła przerwa, a pociąg czekał na bocznicy. Ostatecznie 15 listopada dotarli do miejscowości Horna Štubňa. Do każdego wagonu zapełnionego „ochotnikami” przydzielano SS-Scharführera należącego do załogi obozowej. Zdarzało się, że nadzorcę wyznaczano spośród więźniów – przykładem był Willi Röder, nielubiany przez współosadzonych¹⁸. Z tego transportu utworzono III Batalion w SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”.

¹⁴ Prewencyjnym zwalczaniem przestępczości byli objęci „żebracy, włóczędzy (Cyganie), prostytutki, alkoholicy, zakaźnie chorzy zwłaszcza na choroby weneryczne, osoby próbujące uchylać się od środków podjętych przez władze zdrowotne” oraz „obiboki i odmawiający pracy” (P. Longerich, *Himmler...* s. 280–281).

¹⁵ *Ibidem*, s. 281.

¹⁶ List Paula Lau z Groß-Strehlitz, 12 XI 1944 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 23.

¹⁷ *Ibidem*, s. 24. Prawdopodobnie więźniów było 305 (Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 19).

¹⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 15–16 i 18–19.

Z III Batalionu uformowano trzy kompanie, a w każdej z nich powołano trzy plutony. Batalionem dowodził por. Nitzkowski (Oberleutnant der Flak)¹⁹. Z kolei kompanijnymi dowódcami zostali oficerowie Wehrmachtu, którzy pod rozkazy Dirlewangera trafili za różne przewinienia. 12. Kompanię objął płk Stockhausen (Stockhaus?) skazany za wspieranie grupy Clausa von Stauffenberga, 9. Kompanię zdegradowany SS-Sturmabführer, a 10. SS-Obersturmbannführer zdegradowany do rangi SS-Grenadiera. W ciągu kilku dni utworzono również kompanie zaopatrzeniową, saperką i łączności²⁰.

III Batalion był następująco wyposażony i uzbrojony:

wszyscy „rekruci” otrzymali karabinki Kar 98k („Karabiner 98”) (model czeski), każdy pluton – 1 LMG (lekki karabin maszynowy) (model czeski), każda kompania – 1 SMG (ciężki karabin maszynowy) (model Schwarzlose).

W sumie utworzono cztery kompanie strzelców na trzy plutony strzelców i jedną grupę ciężkich karabinów maszynowych. Poza tym sformowano:

- jeden batalion moździerzy z 4 moździerzami kal. 8 cm (Granatwerfer 34),
- każdy pluton – jeden Panzerbüchse (Panzerfaust),
- kompania sztabowa:
 - pluton zaopatrzenia,
 - pluton saperów (niewyposażony),
 - pluton łączności (niewyposażony).

Łącznie na wyposażenie III Batalionu składało się 500 karabinów, 36 LMG, 8 SMG, 4 moździerze, 12 Panzerbüchsen. Na 12 listopada w III Batalionie służyło około 560 ludzi²¹.

Około połowy listopada 1944 r. do miejscowości Horna Štubňa wysłano kolejny transport więźniów politycznych – około 198 mężczyzn z obozu w Dachau. Przydzielono ich do 10. Kompanii III Batalionu. Większość pochodziła z Niemiec lub Austrii²².

W Hornej Štubni utworzono obóz dla aresztowanych partyzantów i podejrzanych o wspieranie powstańców słowackich. Do zadań żołnierzy z 12. Kompanii III Batalionu należało nadzorowanie tych więźniów. Nie zajmowali się tym długo, gdyż „przymykali oko” na ucieczki. Jako że III Batalion utworzono z więźniów politycznych o komunistycznych poglądach, sympatyzowali ze słowackimi partyzantami²³. 12. Kompania III Batalionu została przeniesiona w pobliże węgierskiej granicy, do miejscowości Laskár, nieopodal miasta Nováky²⁴.

28 listopada SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wyruszyła ze Słowacji na Węgry. 12 grudnia przekroczyła granicę, a 13 grudnia dotarła do miejscowości Lewa²⁵. Gdy stacjonowała na Węgrzech, oczekując natarcia Armii Czerwonej, 12. Kompanię III Batalionu przekształcono w kompanię ciężką²⁶, czyli uzbrojoną w moździerz.

¹⁹ *Ibidem*, k. 59.

²⁰ *Ibidem*, k. 20–22.

²¹ *Ibidem*, k. 59.

²² *Ibidem*, k. 22.

²³ *Ibidem*, k. 27.

²⁴ *Ibidem*, k. 27.

²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296.

²⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976, k. 29.

9 grudnia zameldowano, że Sowietci dotarli pod Ipolysag (dzisiejsze Šahy na Słowacji), gdzie zakwaterowano część jednostki Dirlewangera²⁷. Armia Czerwona minęła Balassagyarmat, a na jej drodze stały tylko słabe oddziały niemieckie²⁸. SS-Obergruppenführer Höfle zdecydował, by natychmiast skierować tam żołnierzy Dirlewangera, którzy 10 grudnia nad ranem wyruszyli w kierunku Budapesztu²⁹. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wyszła z obszaru Trybecz w Karpatach Zachodnich do graniczącego z nim rejonu Nitra Górna na północ od miejscowości Levice. Ulokowali się na wschód od Levic, a sztab Dirlewangera znajdował się w miejscowości Palást na Węgrzech (obecnie Plášťovce na Słowacji). Podwładni Dirlewangera mieli przyjąć uderzenie nieprzyjaciela na granicy słowacko-węgierskiej³⁰.

W nocy z 9 na 10 grudnia 1944 r. w sztabie odebrano telefon od generała wojsk pancernych Wehrmachtu Walthera Wencka, który przekazał wytyczne Adolfa Hitlera:

„1. Niemieccy dowódcy na Słowacji i Grupa Armii Południe mają zacieśnić współpracę.

2. Stanowiska obrony na wschód od Ipolysag są w dużej mierze do rozbudowania przez niemieckich dowódców.

3. Niemieccy dowódcy mają wolną rękę w kwestii rozdzielania własnych sił do akcji. Dotyczy to zwłaszcza oczyszczania granicy południowej”³¹.

W dzienniku wojennym Grupy Armii Południe pod datą 10 grudnia 1944 r. zamieszczono wpis: „SS-Oberführer Dirlewanger uważa za konieczne wyszukiwanie odpowiednich ludzi z innych karnych batalionów do [wsparcia] akcji bojowej, ponieważ nie może walczyć komunistami z Sowietami”³². Mimo to do jednostki regularnie wcielano tzw. więźniów politycznych, skazanych często jeszcze w latach trzydziestych, m.in. za popieranie komunizmu. Hellmuth Auerbach trafnie nazwał to „aktem rozpacz”³³. Ciężko było oczekiwać, że ludzie skazani jako przeciwnicy reżimu nazistowskiego, trzymani przez wiele lat w obozach koncentracyjnych nagle w ostatnim akcie wojny zmieniają poglądy i pójdą walczyć oraz umierać za III Rzeszę.

²⁷ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.

²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 45.

²⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 36–37.

³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 45.

³¹ Woryginał: „1. Der Deutsche Befehlshaber in der Slowakei und H.Gr.Süd sind auf engste Zusammenarbeit angewiesen. 2. Die Verteilungsstellungen in der Enge ostwärts Ipolysag sind durch Kräfte des Deutschen Befehlshabers weitgehend zu verstärken. 3. Dem Deutschen Befehlshaber ist völlig freie Hand im Einsatz seiner Kräfte gelassen. Er ist jedoch vornehmlich für die Sicherung der Südgrenze verantwortlich” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 45).

³² Woryginał: „SS-Oberführer Dirlewanger hält es für nötig, aus den anderen Straffälligen-Btlnen. die zum Kampfeinsatz geeigneten Männer auszusuchen, da er die Sowjets nicht mit Kommunisten bekämpfen könne” *Kriegstagebuch Ia Heeresgruppe Süd*, 10 XII 1944 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 142).

³³ H. Auerbach, *Die Einheit Dirlewanger*, „Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte” 1962, z. 3.

Po otrzymaniu rozkazu od Wencka Höfle uznał, że decyzja o wysłaniu SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na zagrożony odcinek była najlepsza. Stwierdził, że: „Brygada Dirlewangera była do tej misji najszybciej dostępna, a poza tym była jedyną jednostką”³⁴.

Jako że SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” była słabo wyposażona w artylerię, wydano rozkaz niezwłocznego uzupełnienia tych braków. Ponadto zdecydowano, że „Oberführer Dirlewanger osobiście u dowódcy sztabu generalnego Grupy Armii Południe na podstawie dokumentów zorientuje się w sytuacji Brygady i zwróci uwagę na trudności [dla niego] z tego wynikające”³⁵.

Do walki przygotowywano również stacjonującą na Słowacji Dywizję „Tatra”. Jak odnotowano w meldunku z 9 grudnia 1944 r., nie dysponowała ona artylerią i miała niewiele broni³⁶.

10 grudnia Dirlewangerowi przekazano ustne rozkazy, aby zorganizował sztab dowodzenia w pobliżu obu wzmocnionych batalionów. Dirlewanger cały czas pozostawał w kontakcie telefonicznym z SS-Obersturmbannführerem Greinerem ze sztabu generalnego Grupy Armii „Południe”³⁷. Tego samego dnia zameldowano, że położenie SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” jest coraz gorsze³⁸.

Po ciężkich walkach, 11 grudnia SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” osiągnęła wyznaczone cele³⁹. 12 grudnia II i III Batalion Dirlewangera zostały zluzowane m.in. przez II Batalion 26. Pułku Grenadierów Pancernych 24. Dywizji Pancernej. Front przebiegał na linii Ipoly-sag–Bernecebaráti⁴⁰. W ciężkich walkach pod rozkazami Dirlewangera uczestniczyła też 13. kompania (Postschutzeinheit) i jak wspominał jej żołnierz Karl Keithan, poniosła tam olbrzymie straty. Kompania została prawie całkiem rozbita i w efekcie wycofano ją do Seesen w Dolnej Saksonii (gdzie powstała), w celu zregenerowania sił i uzupełnienia strat⁴¹.

W nocy z 12 na 13 grudnia 1944 r. Armia Czerwona przeprowadziła atak, okrążając niemieckie oddziały. Ze względu na to sztab Grupy Armii „Południe” postanowił wycofać siły w kierunku granicy, do miejscowości Dudince i Santov⁴². Sytuacja zmieniała

³⁴ W oryginale: „Dieser Befehl bestätigte die Richtigkeit meines bereits in Ausführung befindlichen Entschlusses. Die Brigade Dirlewanger war für diesen Auftrag am schnellstens greifbar und war ferner mein einziger Verband” (BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 46).

³⁵ W oryginale: „Dass Oberführer Dirlewanger persönlich den Chef des Genst. Der H.Gr.Süd anhand aller Unterlagen über die besonderen Verhältnisse der Brigade zu orientieren und auf die daraus resultierenden Schwierigkeiten hinzuweisen habe” (*ibidem*, k. 46).

³⁶ *Ibidem*, k. 46.

³⁷ *Ibidem*, k. 46–47.

³⁸ M.H.Arch, „Slovenské národné povstanie”, i. é. 297, Nr. 326/44 geh. Kdos. Feindlageoffizier, Betr.: Lage in der Slowakei, Prag, 11 XII 1944 r., k. 34.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 47.

Poza jednostką Dirlewangera na stanowiskach znajdowały się dwa wzmocnione bataliony, pułk sztabowy (Rgt. Stab), 1 oddział artylerii (1 Art. Abt.), Gr. W. Kp., s.Pak 2/ungar. Pz. Div., (M.H.Arch., „Slovenské národné povstanie”, i. é. 296, Nr. 328/44 geh. Kdos. Feindlageoffizier., Betr.: Lage in der Slowakei, Prag 12 XII 1944 r., k. 33).

⁴⁰ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 57.

⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Karl Keithan, Witzenhausen, 9 V 1963 r., k. 258.

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 47.

się z godziny na godzinę. 13 grudnia podano, że sytuacja w rejonie Ipolysag jest bardzo napięta, i zwrócono się o przysłanie posiłków. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” stała się mobilną rezerwą obrony⁴³. Mimo to 14 grudnia Armia Czerwona zdobyła Ipolysag prawie bez oporu. Jednostka Dirlewangera przeszła pod rozkazy 4. Korpusu Pancernego Grupy Armii Wohlera. Teren dookoła Ipolysag obsadzono zbyt słabymi siłami, a miał zasadnicze znaczenie dla Armii Czerwonej⁴⁴.

Sytuacja była krytyczna. Wspominał o tym Generaloberst Frießner: „15 grudnia pojechałem czasochłonnymi objazdami do Palast, do sztabu Brygady SS «Dirlewanger», a następnie do 24. Dywizji Pancerniej. W sztabie «Dirlewangera» ujrzałem zaskakujący widok. Zastałem dowódcę brygady, mało sympatycznego typowego bandytę, na stanowisku dowodzenia z żywą małpą na ramieniu – którą zawsze miał przy sobie, także w Polsce – siedzącego przy biurku. Szef sztabu jednostki (Weisse) robił dobre wrażenie. Mimo to jedynie szczątkowo mogłem dowiedzieć się, jak wygląda sytuacja na froncie. Kiedy stwierdziłem, że sztab się pakuje, wydałem rozkaz pozostania na miejscu. Kiedy wieczorem po spotkaniu w 24. Dywizji Pancerniej wracałem tą samą drogą, sztabu «Dirlewangera» już nie było”⁴⁵. Dirlewanger 15 grudnia zdecydował o przeniesieniu sztabu ze względu na zagrożenie ze strony Armii Czerwonej⁴⁶, która tego samego dnia przeprowadziła atak, używając około piętnastu czołgów⁴⁷.

Na Węgrzech jednostka ponosiła ciężkie straty. Ernst Edler wspominał, że 15 grudnia w walkach pod Ipolysag („Ipoltschak”) stracił bliskiego towarzysza⁴⁸. Sam Dirlewanger pod koniec grudnia stwierdził: „Po raz kolejny mamy za sobą ciężki tydzień, a moja brygada poniosła ciężkie i krwawe straty”⁴⁹.

16 grudnia 1944 r. zameldowano, że dzień wcześniej SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” podporządkowano Grupie Armii Południe (Heeresgruppe Süd). Nadal toczono walki obronne w rejonie Ipolysag⁵⁰. Dirlewanger wyprowadził kontratak z użyciem pięciu batalionów. Jednak mimo kilku sukcesów taktycznych odniesionych w początkowej fazie walk grupa armii musiała użyć pięciu dywizji rezerwowych do próby odbicia miasta i zamknięcia pierścienia obrony⁵¹.

Pod Ipolysag Dirlewanger miał spore trudności z utrzymaniem dyscypliny. Dochodziło do dezercji, żołnierze przechodzili na stronę Armii Czerwonej. Wynikało to stąd, że nowo

⁴³ M.H.Arch., „Slovenské národné povstanie”, i. é. 294, Nr. 331/44 geh. Kdos. Feindlageoffizier., Betr.: Lage in der Slowakei, Prag, 14 XII 1944 r., k. 31.

⁴⁴ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 75.

⁴⁵ Generaloberst Frießner, *Zdradzone bitwy*, za: R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 57–58.

⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 48.

⁴⁷ <https://live.warthunder.com/post/690555/en/> (dostęp 18 XI 2019).

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/15449, Zeznania Ernsta Edlera, b.d., b.p.

⁴⁹ W oryginale: „Wir haben wieder mal schwere Wochen hinter uns, und meine Brigade hat schwere und blutige Verluste erlitten” (BAB, R/9361/III, List Oskara Dirlewangera do Gottloba Bergera, 30 XII 1944 r., k. 843).

⁵⁰ M.H.Arch., „Slovenské národné povstanie”, i. é. 292, Nr. 334/44 geh. Kdos. Feindlageoffizier., Betr.: Lage in der Slowakei, Prag, 16 XII 1944 r., k. 29.

⁵¹ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 75.

wcielonych więźniów, zwłaszcza o innych poglądach politycznych, nie zdołano odpowiednio przeszkolić, dyscyplina ulegała rozprężeniu. III Rzesza chyliła się ku upadkowi.

Niektórzy z nowo wcielonych więźniów politycznych w trakcie walk pod Ipolysag na Węgrzech zdołali zdezerterować na stronę Armii Czerwonej. Powszechnie uważa się, że wszystkich więźniów politycznych z jednostki Dirlewangera, którzy w trakcie walk pod Ipolysag przeszli na stronę Armii Czerwonej, Czerwonoarmiści rozstrzelali. Nie jest to prawdą. Twierdzenie to wzięło się z propagandy nazistowskiej: „Rosjanie nie biorą jeńców, ale wszystkich Niemców załatwiają strzałem w kark”⁵². Prawdopodobnie między 11 a 15 grudnia 1944 r. w pobliżu wsi Homosk (Homok?) na Węgrzech zdezerterowało około 600 podwładnych Dirlewangera, w tym 305 więźniów wcielonych z obozu Sachsenhausen i 198 z Dachau⁵³.

22 grudnia w rejonie Bańskiej Szczawnicy SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” podporządkowano 18. Ochotniczej Dywizji Grenadierów Pancernych SS „Horst Wessel” (18. SS-Freiwilligen Panzergrenadier Division „Horst Wessel”). Batalion, który odkomenderowano do Grupy Bojowej Wehrmachtu „Schenz”, 28 grudnia zdezerterował. W związku z tym dowódca Grupy Armii „Południe” zabronił mieszania ludzi Dirlewangera z innymi jednostkami. Tego samego dnia podjęto decyzję o wycofaniu SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na spokojniejsze pozycje, aby mogła zregenerować siły⁵⁴.

Wielu więźniów politycznych przydzielonych do 12. kompanii (III Batalion) przeszło na stronę Armii Czerwonej, a za nimi w kolejnych dniach linię frontu przekroczyli żołnierze innych kompanii⁵⁵. Przykładem może być Josef Rupertinger – więzień polityczny zwerbowany do jednostki Dirlewangera w listopadzie 1944 r. Razem ze swoim oddziałem na początku grudnia 1944 r. przeszedł na stronę sowiecką. W październiku 1945 r. jako jeńiec wojenny znalazł się w Rumunii⁵⁶.

Willi Müller opowiadał, że część osadzonych z Sachsenhausen, którzy zgłosili się na ochotnika pod rozkazy Dirlewangera, od samego początku planowała dołączyć do Armii Czerwonej. Uważali, że zostaną przyjęci „z otwartymi ramionami” i będą mogli walczyć z faszyzmem. Müller podał, że zamierzali przebić się w nocy z 14 na 15 listopada. Plany te spełżyły na niczym z powodu ciężkich walk, a tych, którzy trafili w ich ręce Sowieci

⁵² W oryginale: „die Russen würden keine Gefangenen machen, sondern alle Deutschen durch Genickschuß erledigen” (Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 50).

⁵³ *Ibidem*, k. 60. Karl Jochheim-Armin zeznał po wojnie, że zdezerterował III Batalion, składający się głównie z komunistów. Podał, że zastrzelono wtedy dwóch Unterführerów próbujących jej zapobiec. Nie ma na to jednak potwierdzenia w innych źródłach archiwalnych (BA Ludwigsburg, B 162/16571, KK III A 4, Vernehmungsniederschrift, Karl Jochheim-Armin, München, 30 IV 1971 r., k. 12). Opisał to wydarzenie autor artykułu *The Mass Deserting of Ipolysag* (<https://live.warthunder.com/post/690555/en/>, dostęp 18 XI 2019).

⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 376/45 geh., Meldung über den Einsatz der SS-Brigade Dirlewanger im Raum Ipolysag ab 9 XII 1944, k. 48.

⁵⁵ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.

⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerische Landpolizei 8433 Parsberg, Landpolizeiinspektion, Zeugen – Vernehmung zur LPI Parsberg, 23 VI 1971 r., k. 19–22.

potraktowali jako żołnierzy SS i wzięli do niewoli. Podsumował: „Armia Czerwona nie potrzebowała już ich pomocy, przeciwnie – ich akcja stanowiła dla niej pewne utrudnienie”⁵⁷.

Niektórzy mieli więcej szczęścia. Pierwsze udane dezercje miały miejsce już 13 grudnia, kiedy prawdopodobnie do Armii Czerwonej przeszła część 9. i 11. kompanii⁵⁸. Następnego dnia wszystkich dezertersów Rosjanie zamknęli w stodole w jednej z węgierskich wsi na tyłach frontu i trzymali ich tam do czasu przesłuchania i podjęcia decyzji, co z nimi zrobić⁵⁹. Hans Grundig, więzień polityczny z obozu w Sachsenhausen, opowiadał, że 25 grudnia 1944 r. na stronę sowiecką przeszła cała jego kompania. Tak wspominał swoje przeżycia: „Czy rozpoznają mnie, czy będę martwy, zanim przed nimi stanę całkiem otwarcie? To było pytanie. Podchodząc, podnosiłem ręce z dużym przekonaniem. Nie wiem, czy zrozumieli jedyne rosyjskie słowo, które znałem; być może cała moja istota głośniejsz krzyczała niż mój język, który stał się strasznie ciężki, to jedno słowo: «Towarisch!». Przez bardzo długą sekundę pięć par oczu i pięć pistoletów maszynowych kierowało się w moją stronę. No i się stało – pomyślałem; a jednak po tamtej stronie karabiny zaczęły opadać, przyjął mnie przyjacielski śmiech. Przyjaciele, szedłem jak na święto, przekroczyłem strumień i płakałem, i śmiałem się, i obejmowałem żołnierzy sowieckich. «Woina kaputt, Woina kaputt», stwierdzili i tańczyli ze mną, albo ja z nimi, kto to dzisiaj wie. Następnie poprowadzili mnie na swoje linie i szybko zauważyłem, że nie jestem sam. Siedziałem w ich okopach i zobaczyłem siedzących Toniego, Willego i Freda. [...]»

Wtedy, 25 grudnia 1944 r., wczesnym rankiem w ciągu dwóch godzin na stronę Armii Czerwonej przeszła cała nasza kompania”⁶⁰.

Z kolei Arno Händel wspominał, że 22 grudnia 1944 r. na Węgrzech trafił do rosyjskiej niewoli, z której wrócił dopiero w 1955 r. Z powodu przynależności do jednostki

⁵⁷ Woryginał: „Die Rote Armee brauchte ihre Hilfe nicht mehr, im Gegenteil ihr Einsatz war eine gewisse Erschwerung für die Rote Armee” (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/7, Willi Müller ehem. Häftling im KZ Sachsenhausen Nr. 56538, *Zu Dirlwanger? Nein oder Ja?*, Berlin, 24 IV 1973 r., k. 53).

⁵⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlwanger”*, maj 1976 r., k. 48.

⁵⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlwanger”*, maj 1976 r., k. 52.

⁶⁰ Woryginał: „Würden sie mich anerkennen, oder war ich ein toter Mann, bevor ich ganz offen vor ihnen stand? Das war die Frage. Mit traumhafter Sicherheit trat ich hervor und hob die Arme. Ich weiß nicht, ob sie mein einziges russisches Wort verstanden haben mögen; vielleicht schrie es mehr mein ganzes Sein als meine Zunge, die schwer im Munde lag, das eine Wort: «Towarisch!». Eine gebannte Sekunde war es, fünf Augenpaare und fünf Maschinepistolen richteten sich auf mich. So mag es denn geschehen, dachte ich; doch da senkten sich drüben die Gewehre, und ein freundliches Lächeln empfing mich. Freunde, wie zu einem Fest ging ich, übersprang den Bach und weinte und lachte und umarmte die sowjetischen Soldaten. «Woina kaputt, Woina kaputt», sagten sie zu mir und tanzten mit mir oder ich mit ihnen, wer weiß das heute zu sagen. Dann führten sie mich in ihre Linie, und ich merkte bald, daß ich nicht allein war. Nun saß ich in ihren Erdlöchern, und siehe da, da saßen der Toni, der Willi und der Fred. [...]»

Damals, am 25. Dezember 1944, in der Morgenfrühe, ist unsere gesamte Kompanie innerhalb von etwa zwei Stunden zur Roten Armee übergegangen” (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/9, *Hans Grundig erzählt von der Fraternisierung deutscher und sowjetischer Truppen*, M. Hugk „Dessauer Kulturspiegel” 1959, nr 11, k. 3).

Dirlewangera i uczestnictwa w tłumieniu powstania warszawskiego wielokrotnie go przesłuchiowano. Za to, że był żołnierzem SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, w Rosji skazano go na 25 lat pozbawienia wolności⁶¹.

Żołnierze z jednostki, którzy zdezerterowali do Armii Czerwonej, zostali gruntownie przesłuchani. Wypytywano ich o miejsce postoju sztabu Dirlewangera oraz innych niemieckich oddziałów, a następnie podzielono ich na grupy. Część odesłano na tyły, a resztę wykorzystano do różnych prac. Jeńców przetransportowano do obozu w Vác na Węgrzech, a następnie do obozu jenieckiego w Fokszany w Rumunii. Kolejnym przystankiem stał się dla nich obóz 280/2 na Ukrainie⁶².

Ze względu na wysokie straty i dezercje SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” 4 stycznia 1945 r. została wycofana do miejscowości Prievidza (niem. Priwitz) i Novaky na Słowacji w celu ponownego uzupełnienia jej stanu i zebrania rozproszonych grup. Podano, że z 1. pułku przybyło 1056 żołnierzy, z 2. – 1151, a z oddziału artylerii – 292. Dotarli tam około 9 stycznia i odpoczywali do 28 stycznia 1945 r.⁶³

⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, Flensburg, 11 IV 1962 r., k. 146.

⁶² Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.; Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 53.

⁶³ M.H.Arch., „Slovenské národné povstanie”, i. é. 307, Nr. 45/45 geheim. Feindlageoffizier., Betr.: Lage in der Slowakei, Prag, 6 I 1945 r., k. 17; BA Ludwigsburg, B 162/21001, Der deutsche Befehlshaber in der Slowakei, 376/45 geh., Preßburg, 6 I 1945 r., k. 44; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigener, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296.

8. Działania pod Gubinem

Georg Severa, który od 3 września 1942 r. przebywał w obozie w Auschwitz, 19 stycznia 1945 r. został przydzielony do jednostki Dirlewangera. Wspominał, że razem z innymi więźniami trafił do Bańskiej Bystrzycy na Słowacji i tam przeszedł dziesięciodniowe szkolenie. W związku z szybko posuwającą się rosyjską ofensywą przerzucono ich pod Gubin – Forst (Lausitz). Tam przeszli „dalsze szkolenie z posługiwania się karabinami, MG, granatnikami przeciwpancernymi [Panzerfaust]¹, raketowymi granatnikami przeciwpancernymi [Panzerschreck] i «Kanone 3» [Rudel-Kanone]²”³. Również z Auschwitz do jednostki trafił Otto Hafner, który potwierdził zeznania Severy i dodał, że na Słowację dotarli przez Wiedeń⁴. Obaj byli więźniami politycznymi.

28 stycznia 1945 r. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została odkomenderowana do Gubina nad Odrą, gdzie dotarła 12 lutego⁵. Miała wspierać Artillerie-Ersatz-Abteilung (motorisiert), „Großdeutschland”⁶. Żołnierzy zakwaterowano we wsi w pobliżu Gubina, przez kilka dni mogli odpocząć i przygotować się do walki⁷. Przechodzili tam także dalsze szkolenie⁸.

W Gubinie do 28 lutego 1945 r. trwały ciężkie walki, w których wyniku miasto zostało zniszczone w 90 proc.⁹. Szczególnie zażarty charakter miały na Wzniesieniach Gubińskich, nazwanych Górami Śmierci. W ostatnich starciach zginęło tam wielu żołnierzy,

¹ Panzerfaust – bezodrzutowy granatnik przeciwpancerny jednorazowego użytku. Był bronią taną, łatwą w użyciu i skuteczną.

² Kanone 3 – niemiecka armata.

³ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25.

⁴ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 39–40.

⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296.

⁶ <https://live.warthunder.com/post/640610/en/> (dostęp 18 XI 2019).

⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296. Prawdopodobnie chodzi o obóz Radów, znajdujący się w okolicy Lubuska.

⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 40.

⁹ W źródłach są podawane różne daty zdobycia Gubina. Według niektórych walki o miasto trwały od 19 do 26 II 1945 r. Do 28 II toczyły się ciężkie boje o Wzniesienia Gubińskie, nazywane Górami Śmierci (zob. też *Gubin*, <http://www.gubin.pl/index.php?g=2&p=14>, dostęp 29 I 2019). Inni podają, że starcia o Gubin trwały aż do kwietnia – prawdopodobną część miasta Guben (obecnego Gubina) Armia Czerwona ostatecznie zdobyła 20 IV 1945 r., natomiast lewobrzeżną opanowano 24 IV 1945 r. (*Czy 24 kwietnia 1945 zdobyto Gubin?*, <https://gazetalubuska.pl/czy-24-kwietnia-1945-zdobyto-gubin/ar/7850653>, dostęp 7 II 2019).

zarówno niemieckich, jak i rosyjskich. 12 lutego SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została podporządkowana XXXX Korpusowi Pancernemu. Stopniowo Niemcy cofali się pod naciskiem atakującej Armii Czerwonej. Walki były niezwykle zacięte. Niektóre miejscowości, np. Lubsko (Sommerfeld) przechodziło kilkakrotnie „z rąk do rąk”.

W lutym do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” jako tzw. dowódca taktyczny został przeniesiony SS-Brigadeführer Fritz Schmedes¹⁰.

13 lutego 4. Armia Pancerna ruszyła na Lubsko i Żary. Po zdobyciu Bieniowa i Jasienia, wieczorem rozpoczęły się starcia o Lubsko, które dzień później zajął 6. Korpus Zmechanizowany pod dowództwem Wasyla Orłowa. Następnie podążył w kierunku Nysy Łużyckiej¹¹. 15 lutego Oskar Dirlewanger osobiście poprowadził kolejny atak na Armię Czerwoną i prawdopodobnie został wtedy ponownie ranny. Odesłano go na tyły¹², a Schmedes przejął dowodzenie nad jednostką i miał ją pod swoją komendą do końca wojny.

W dzienniku wojennym Oberkommando der Wehrmacht (OKW) w połowie lutego 1945 r. odnotowano, że SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” znajduje się pod Naumburgiem (dzisiejszy Nowogród Bobrzański) w Niemczech. Wynika z niego, że byli nieugięci w walce. 16 lutego zapisano: „Pod Nauenburgiem [Naumburgiem] wróg został odrzucony. Brygada Dirlewangera w walce pod Nauenburgiem [Naumburgiem]”. Następnego dnia podano: „Natarcie na północ stanęło. Sommerfeld [Lubsko] zostało przez grupę Dirlewangera odzyskane. Pod Krossen [Krosno Odrzańskie] przeciwnik zrobił wyłom”¹³. Po odbiciu Lubska SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” razem z 25. Dywizją Pancerną zaatakowała Armię Czerwoną w Bieniowie. Po krwawych walkach rosyjskie oddziały 102. Korpusu Piechoty musiały się wycofać w kierunku rzeki Bóbr. Ze względu na wysokie straty dowódca rosyjskiej 4. Armii Pancernej prosił o odwołanie znad Nysy wszystkich swoich jednostek¹⁴.

18 lutego 1945 r. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została wysłana na pierwszą linię walk, na peryferie Gubina¹⁵, a 19 lutego podawano „Od północy uderza Brygada

¹⁰ Fritz Schmedes, ur. 7 X 1894 r. w Schwarme, zm. w lutym 1952 r. w Springe. Od 9 XI 1943 r. SS-Brigadeführer Waffen-SS i Policji, wcześniej służył w 4. Dywizji Grenadierów Pancernych SS „Polizei” (Kdr. 4. SS-Pol.Pz.Gr.Div.). W partii otrzymał nr 5 240 168, natomiast w SS 420 790 (*Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 9 listopada 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP SS-Oberst-Gruppenführer – SS Standartenführer) Stand vom 9. November 1944*, Berlin 1944, k. 21; S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 155).

¹¹ M. Olejniczak, *Jak wyzwalamo nasze ziemie*, <http://krzystkowice.eisp.pl/artykuly/a04.html> (dostęp 18 XI 2019); M. Kaźmierczak, *Bitwa o Bieniów. Operacja Dolnośląska. Bitwa nad Bobrem*, http://bieniw.cba.pl/bitwa_o_benau.htm (dostęp 18 XI 2019).

¹² Karl Vieregge opowiadał, że wg plotek Dirlewanger odszedł z jednostki w marcu 1945 r. w miejscowości „Weisak/Neisse” (nad Nysą), ponieważ chciał ewakuować matkę (BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 458).

¹³ W oryginalnej: „[16 II 1945] Bei Nauenburg wurde der Feind abgewiesen. Die Brigade Dirlewanger im Kampf um Nauenburg. [...] [17 II 1945] Der eigene Vorstoß nach Norden blieb liegen. Sommerfeld wurde von der Gruppe Dirlewanger zurückgewonnen. Bei Krossen vergösserte der Gegner seinen Durchbruch (R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”...*, s. 13).

¹⁴ 70 rocznica zajęcia miasta Sommerfeld (późniejszego Lubsko), <http://www.stacjalubsko.pl/70-rocznica-zajecia-miasta-sommerfeld-pozniejszego-lubsko/> (dostęp 29 I 2019); M. Kaźmierczak, *Bitwa o Bieniów. Operacja Dolnośląska. Bitwa nad Bobrem*, http://bieniw.cba.pl/bitwa_o_benau.htm (dostęp 18 XI 2019); M. Olejniczak, *Jak wyzwalamo nasze ziemie*, <http://krzystkowice.eisp.pl/artykuly/a04.html> (dostęp 18 XI 2019).

¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigener, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 297.

Dirlewangera”¹⁶. Tego dnia żołnierze Dirlewangera toczyli ciężkie walki ze 102. Korpusem Piechoty w Bieniowie. Wieś kilkakrotnie przechodziła „z rąk do rąk”. W efekcie uległa całkowitemu zniszczeniu, Armia Czerwona zdobyła ją ostatecznie 20 lutego¹⁷.

19 lutego zażarte walki znów prowadzono w Sommerfeld. Na wschód od tej miejscowości starcia trwały aż do 20 lutego, kiedy to niemieckie jednostki zaczęły się wycofywać pod naporem wojsk sowieckich¹⁸. 20 lutego odnotowano: „Brygada Dirlewangera dalej postępuje w kierunku południowo-zachodnim. Obrona Gubina”¹⁹.

W Gubinie walczyła 1. kompania II Batalionu 2. Pułku pod dowództwem Haralda Momma²⁰. Dopiero dwa dni wcześniej jej członkowie zostali przeszkoleni do używania Panzerfaustów. Na obrzeżach Gubina bronili się przed Armią Czerwoną, która do ataku wykorzystała dwa czołgi T-34. Jeden ruszył w kierunku centrum miasta, ale zniszczył go grenadier z SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, co uwieczniono w niemieckiej kronice filmowej²¹.

22 lutego w godzinach rannych po kilkudniowych zażartych bojach Gubin zdobyli żołnierze I Ukraińskiego Frontu marszałka Iwana Koniewa²² oraz oddziały Wojska Polskiego II Armii gen. Karola Świerczewskiego^{23 24}. Za jednostką Dirlewangera wycofywał się XXIV Korpus Pancerny pod dowództwem gen. Walthera Nehringa²⁵.

W Gubinie SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” stacjonowała w fabryce wyrobów włókienniczych²⁶. Podczas walk trzy żołnierze: Georg Ley, Zieche i nieznany z nazwiska żołnierz

¹⁶ W oryginale: „[19 II 1945] [...] Von Norden stößt die Brigade Dirlewanger dagegen” (R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*..., s. 13).

¹⁷ B. Dolata, *Wyzwolenie Dolnego Śląska w 1945 r.*, 1985; M. Kaźmierczak, *Bitwa o Bieniów. Operacja Dolnośląska. Bitwa nad Bobrem*, http://bieniw.cba.pl/bitwa_o_benau.htm (dostęp 18 XI 2019).

¹⁸ 70 rocznica zajęcia miasta Sommerfeld (późniejszego Lubska), <http://www.stacjalubsko.pl/70-rocznica-zajecia-miasta-sommerfeld-pozniejszego-lubska/> (dostęp 29 I 2019).

¹⁹ W oryginale: „[20 II 1945] [...] Die Brigade Dirlewanger im weiteren Vorgehen nach Südwesten. Abwehr bei Guben” (R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*..., s. 13).

²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 45–47; <https://live.warthunder.com/post/640610/en/> (dostęp 18 XI 2019).

²¹ <https://live.warthunder.com/post/640610/en/> (dostęp 18 XI 2019); 1945, *Walki o Guben*, https://www.youtube.com/watch?v=nbe_VRy1CMY (dostęp 15 IX 2018); „Die Deutsche Wochenschau” 1945, nr 754.

²² Iwan Koniew, ur. 28 XII 1897 r., zm. 21 V 1973 r. Sowiecki dowódca wojskowy, marszałek, jeden z głównodowodzących podczas operacji berlińskiej (zob. więcej: https://de.wikipedia.org/wiki/Iwan_Stepanowitsch_Konew, dostęp 7 II 2019).

²³ Karol Świerczewski, ur. 22 II 1897 r., zginął 28 III 1947 r. Generał pułkownik Armii Czerwonej i generał broni Ludowego Wojska Polskiego (zob. więcej: https://de.wikipedia.org/wiki/Karol_%C5%9Awierczewski, dostęp 7 II 2019); <http://muzhp.pl/pl/e/1844/smierc-generalu-karola-swierczewskiego>, dostęp 7 II 2019).

²⁴ Czy 24 kwietnia 1945 zdobyto Gubin?, <https://gazetalubsko.pl/czy-24-kwietnia-1945-zdobyto-gubin/ar/7850653> (dostęp 7 II 2019).

²⁵ 70 rocznica zajęcia miasta Sommerfeld (późniejszego Lubska), <http://www.stacjalubsko.pl/70-rocznica-zajecia-miasta-sommerfeld-pozniejszego-lubska/> (dostęp 29 I 2019). Więcej o Waltherze Nehringu zob. https://de.wikipedia.org/wiki/Walther_Nehring (dostęp 29 I 2019).

²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25. Otto Hafner podał, że była to fabryka produkująca kapelusze (Hutfabrik) (BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 40).

pochodzący z Kolonii, zostali rozstrzelani za próbę dezercji i przejścia na stronę Armii Czerwonej. Cieszyli się z powodu zbliżającej się Armii Czerwonej i bliskiego końca wojny. Byli to więźniowie obozu, których dopiero wcielono do jednostki²⁷. Według Otto Hafnera jednej nocy Zieche około północy strzelił do portretu Adolfa Hitlera i za to został skazany na karę śmierci²⁸.

3 marca 1945 r. zgodnie z rozkazem Heinricha Himmlera z 19 lutego SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została przekształcona w 36. Dywizję Grenadierów Waffen-SS (36. Waffen Grenadier Division der SS²⁹)³⁰, którą organizowano na Dolnym Śląsku już od lutego. Jeszcze podczas walk na Węgrzech jednostka poniosła ciężkie straty, które coraz trudniej było uzupełnić.

Jak podał Franz Schmuckerschlag, po przekształceniu jednostki w dywizję pod rozkazy Oskara Dirlewangera wysłano około stu absolwentów oficerskich szkół SS (SS-Offiziersschule). Mieli zorganizować nowe pułki i sprawdzić się jako ich dowódcy oraz dowódcy kompanii³¹. Dywizja została zreorganizowana i rozbudowana o Kampfgruppe SS-Junkerschule Braunschweig i część rekrutów dywizji „Hermann Göring”³². Składała się z pułku artylerii (Artillerieregiment) i dwóch pułków strzelców (Schützenregimentern) nr 72. i 73.³³

²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Z. Zt. Lörrach, 6 V 1965 r., k. 26.

²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 41.

²⁹ Od lata 1944 r. powoływano dywizje grenadierów ludowych. „[Były one] pod względem struktury organizacyjnej [...] zwyczajnymi dywizjami piechoty [...]”. Dywizja grenadierów ludowych miała liczyć 11 197 ludzi, w tym około 691 osób personelu Hiwi. Wyróżniał je przydomek «ludowy» (volks), który zaczęto w tym czasie nadawać wielu jednostkom, zarówno piechoty, jak i innych rodzajów wojsk, przede wszystkim nowo formowanym lub reorganizowanym. Miał być zewnętrznym wyrazem rzekomej demokratyzacji armii. Krył jednak głębszą treść. W tworzeniu dywizji grenadierów ludowych w znacznej części partycypował sztab reichsführera SS – Główny Urząd SS (SS-Führungshauptamt). Był on odpowiedzialny, jak to określał rozkaz z 17 lipca 1944 r., za dobór do tych dywizji narodowosocjalistycznej kadry oficerskiej i podoficerskiej. Chodziło o to, aby stanowiska dowódcze obsadzić ludźmi deklarującymi swój związek z narodowym socjalizmem i przez to wzmocnić morale tych jednostek. Zgodnie z powyższym rozkazem, cały stan osobowy dywizji grenadierów podlegał przepisom dyscyplinarnym i sądowym SS, obowiązywała go specjalna droga służbowa, a kadra dowódcza mogła być przenoszona na stanowiska wyłącznie do jednostek SS. [...] Zorganizowano ogółem pięćdziesiąt dywizji grenadierów ludowych” (T. Sawicki, *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim, czerwiec 1944 – maj 1945 (struktura)*, Warszawa 1987, s. 66–67.

³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/21001, Der Reichsführer-SS Chefadjutant, Tgb. Nr. 2084/45 geh., 19 II 1945 r., k. 14; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 155.

³¹ W oryginale: „Erst im März 1945 wurde die Brigade in die 36. Waffengrenadierdivision umbenannt. Zu dieser Zeit kamen auch 100 Absolventen der SS-Offiziersschule zur Einheit, die als Zugführer und teilweise als Kompanieführer Verwendung fanden” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 36).

³² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Dr. Klietmann, Die Waffen-SS – eine Dokumentation, 1965 r., k. 320.

³³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 37.

Po uzupełnieniu strat w grudniu 1944 r. dywizja składała się z dwóch pułków grenadierów, dywizjonu artylerii, kompanii: fizylierów, saperów, łączności i służb tyłowych. Na wyposażeniu brygady było: 211 erkaemów, 36 cekaemów, 28 moździerz 81 mm, 16 moździerz 120 mm, 24 dział piechoty 75 mm, 6 miotaczy ognia, 147 pancernownic, 12 haubic lekkich 105 mm i 6 armat przeciwpancernych 75 mm. Dodatkowo w każdej kompanii były dwa plutony uzbrojone w karabinki szturmowe MP43, co w pewnym stopniu rekompensowało zmniejszenie liczby karabinów maszynowych (M. Bryja, *Jednostki Waffen-SS...*, s. 160).

Dywizję nazywano „Knochensturm” (Knochen – kość) ze względu na symbol dwóch granatów ręcznych, które były godłem taktycznym jednostki (malowanym m.in. na pojazdach)³⁴. Już wcześniej nazywano jednostkę Dirlewangera Komandem „Wniebowstąpienia”³⁵ z powodu wysokich strat ponoszonych wśród żołnierzy, szczególnie w czasie walk w Warszawie. W 1944 r. żołnierze nazywali się Komandem „Wniebowstąpienia” również w kontekście wyczynów Kurta Weissego pod nieobecność Oskara Dirlewangera. Jak wspominał Franz Schmuckerschlag: „Zawsze próbowaliśmy schodzić mu [Weissemu] z drogi, ponieważ po Dirlewangerze w jednostce to on miał władzę i człowiek nigdy nie mógł być pewien, czy z powodu jakiegoś małego uchybienia nie zostanie odkomenderowany przez Weis[s]ego do Komanda Wniebowstąpienia”³⁶.

Hermann Schulze, więzień polityczny wcielony do jednostki z Sachsenhausen, opowiadał, że po dotarciu na Słowację pod koniec 1944 r. powitano ich stwierdzeniem, że jednostka Dirlewangera wcale nie jest Komandem Wniebowstąpienia, a straty nie są wyższe niż w innych oddziałach. Ich nowy dowódca stwierdził: „Warszawa stanowiła wyjątek”³⁷.

Georg Severa zeznał, że w marcu 1945 r. jednostkę przerzucono z Gubina do Jamnitz, do filii obozu koncentracyjnego Sachsenhausen – Lieberose³⁸. Potwierdził to więzień obozu w Sachsenhausen Oskar Blömer, który w tym czasie razem z około trzystu innymi więźniami z bloku 29 został przeniesiony do Lieberose i wcielony do jednostki Dirlewangera (dowodzonej już przez Schmedesa)³⁹. Również innych przydzielono do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS. Osadzeni z tego transportu przeszli tam trzytygodniowe szkolenie, następnie wysłano ich na front do Gubina i Cottbus⁴⁰.

Jeszcze w lutym 1945 r. obóz ewakuowano, a SS rozstrzelało ponad tysiąc osób, ponieważ z powodu wycieńczenia i chorób nie nadawały się do transportu⁴¹. Żołnierze Dirlewangera przybyli tam w marcu 1945 r. Opisy obozu i tego, co w nim zastali i robili, różnią się w zależności od zeznań. Z tego powodu przytaczam wszystkie wersje. W najważniejszych kwestiach relacje są jednak zbieżne: „Obóz był, poza jednym blokiem, w którym znajdowali

³⁴ Na patkach znajdowały się skrzyżowane karabiny oraz granat zamiast run SS.

³⁵ H. Maeger, *Utracony honor, zdradzona wiara. Relacja żołnierza Leibstandarte SS Adolf Hitler*, Międzyzdroje–Kraków 2008, s. 227–228.

³⁶ W oryginale: „Wir haben immer versucht, ihm [Weisse] aus dem Weg zu gehen, denn er hatte nach Dirlewanger die Macht in der Einheit, und man war nie gewiß, ob man nicht durch kleine Verfehlungen durch Weis[s]e zu einem Himmelfahrtskommando abkommandiert wurde” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 39).

³⁷ W oryginale: „das Dirlewanger kein Himmelfahrts-Kommando sei, sie hätten nicht mehr Verluste als die normale Front. Warschau sei eine Ausnahme gewesen” (Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.).

³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 31–32.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 128.

⁴⁰ *Ibidem*, k. 128.

⁴¹ Ch. Kreutzmüller, *Lieberose – Centrum Dokumentacji KZ*, <http://www.miejscapamieci.org/obozy/mpc/Memorial/mpa/show/mp-place/lieberose-centrum-dokumentacji-kz/> (dostęp 3 IV 2018).

się ukraińscy robotnicy, pusty”⁴². Od ukraińskich robotników żołnierze dowiedzieli się, że wszyscy Żydzi, którzy tam przebywali, zostali rozstrzelani⁴³. Blömer zeznał, że w obozie Lieberose znajdowało się około piętnastu baraków, a pierwszym zadaniem było ich oczyszczenie z ciał zagazowanych Żydów. Drzwi i okna zaklejono wcześniej papierem. Najpierw musieli otworzyć drzwi i okna, aby ulotniła się reszta gazu znajdującego się w pomieszczeniach. Po założeniu masek gazowych zaczęli wyciągać ciała zabitych. Szacował, że w jednym baraku leżało od 400 do 450 ciał, które ładowali na ciężarówki. Jak przypuszczał zwłoki wywożono do Oranienburga (Sachsenhausen), gdzie były palone. W oczyszczonych barakach zakwaterowano żołnierzy⁴⁴.

Otto Hafner wspominał, że w obozie znajdowało się około dwustu więźniów z Wehrmachtu i jednostki Dirlewangera skazanych „rzekomo” za próby dezercji⁴⁵. Przetrzymywano ich w przepelnionych barakach, w których nie było prycz ani sienników. Osadzeni musieli siedzieć na ziemi. Istniały również cele pojedyncze, przeznaczone dla członków Wehrmachtu, w których więzień mógł jedynie stać. Żywność podawano przez klapę znajdującą się na wysokości głowy więźnia. Ponadto mieli założone na ręce i nogi łańcuchy. Wszelkie potrzeby fizjologiczne byli zmuszeni wykonywać w celi, na stojąco, w ubraniu. Takich więźniów wyprowadzano rano podczas apelu, aby mogli się umyć. Większość z nich była skazana na śmierć przez rozstrzelanie⁴⁶. Pilnowali ich żołnierze Dirlewangera, każdy z nich na czas pełnienia warty otrzymywał karabin i trzy naboje⁴⁷. Ludzi tych wieszano (zwłaszcza żołnierzy z jednostki Dirlewangera) i rozstrzeliwano. Musieli wykopać

⁴² Woryginalne: „Dieses Lager war, außer einem Block, in welchem ukrainische Arbeiter untergebracht waren, leergestanden” (BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 32).

⁴³ *Ibidem*, k. 31–32.

⁴⁴ Woryginalne: „Unsere erste Tätigkeit in Lieberose war die Räumung von ca. 15 Baracken, in welchen die letzten dort vorhandenen Juden vergast worden waren. Fenster und Türen dieser Baracken waren noch mit Papierstreifen verklebt. Zunächst mussten wir Fenster und Türen aufreißen, damit das letzte Gas aus den Baracken entwich. Nachher drangen wir dann unter Verwendung von Gasmasken in die Baracken ein und holten die Toten heraus. In jeder Baracke mögen etwa 400 bis 450 Tote gelegen haben. Die Toten wurden mittels LKW, auf welche wir Anwärter für das Dirlewanger-Bataillon sie verladen hatten nach Oranienburg (Sachsenhausen) verbracht und dort vermutlich verbrannt. Die auf diese Art und Weise geräumten Baracken dienten uns dann als Unterkunft” (BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 128–129).

⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 45 i 48. Oskar Blömer szacował, że mogło być nawet około tysiąca więźniów (BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 129).

⁴⁶ Woryginalne: „In einer solchen Zelle vermochte ein Mensch gerade aufrecht zu stehen. Der Platz war so eng, dass er noch nicht einmal in die Kniee zu gehen vermochte. Diese Zellen waren fast ausschliesslich von Wehrmachtsangehörigen belegt [...]. In Kopf-Höhe befand sich eine Klappe, durch die den Gefangenen hin und wieder flüssige Nahrung gereicht wurde. Tageweise erhielten die Gefangenen auch keine Nahrung, [...]. Weiter waren diese Leute auch noch an Händen und Füßen mittels Ketten gefesselt. Tagüber mussten sie ihre Notdurft in die Bekleidung verrichten. Morgens vor dem Frühapell wurden sie zur Toilette und zum Waschen geführt. [...] Die Opfer in diesen Zellen waren meistens Todeskandidaten, die später auf dem Schießstand erschossen wurden” (BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 130).

⁴⁷ Woryginalne: „Für diesem Zweck erhielten die Wachposten 1 Gewehr und 3 Schuss Munition” (*ibidem*, k. 129).

sobie grób i położyć się twarzą w dół, wtedy strzelano im w kark. Mieli na sobie jedynie koszulę, stare spodnie i buty. Często ubranie kazano im zostawić w baraku. W komandzie egzekucyjnym było czterech ludzi⁴⁸.

W obozie tym z jednostki Dirlewangera znajdowało się osiemdziesięciu żołnierzy, których nadal szkolono. Jak wspominał Oskar Blömer, w barakach, gdzie został zakwaterowany, umieszczono również więźniów z innych obozów. Oceniał, że zgromadzono około 1700 skazanych za najprzeróżniejsze wykroczenia: oprócz przestępców byli tam m.in. badacze Pisma Świętego („Bibelforscher”, świadkowie Jehowy)⁴⁹.

W czasie pobytu w obozie, poza szkoleniem, podwładni Dirlewangera wykonywali egzekucje. Podejrzanych o próbę dezercji i dezertów wieszano. Oddziały egzekucyjne składały się przeważnie z sześciu ludzi, czasami z czterech, w zależności od liczby skazańców. Georg Severa podał, że w tamtym czasie zlikwidowano około siedemdziesięciu żołnierzy Wehrmachtu, SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” i Hitlerjugend⁵⁰.

Rekruci z 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS otrzymali mundury w kolorze *feldgrau* z dodanymi oznaczeniami rangi⁵¹.

Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. do jednostki Dirlewangera skierowano karnie żołnierza „Leibstandarte SS Adolf Hitler” Herberta Maegera, który zakwestionował potęgę Niemiec i naruszył regulamin w szkole Junkrów na zachodnim przedmieściu Pragi, w Dejvicach. W rozmowie z kolegą stwierdził: „Gdyby to wszystko rzeczywiście miało się dobrze skończyć, musiałyby się chyba wydarzyć jakiś cud. Właściwie nasza siła tkwi już wyłącznie w przekonaniu, że walczymy w obronie europejskich wartości cywilizacyjnych, których bronimy przed bolszewizmem”⁵².

Jako sanitariusz Maeger miał trafić do głównego punktu sanitarnego dywizji. Jego podróż mocno się przeciągnęła i trzy tygodnie czekał na transport w koszarach wojskowych w Lichterfelde w Berlinie. O dowódcy 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS, SS-Oberführerze Oskarze Dirlewangerze słyszał już wcześniej. Wiedział, że „był komendantem specjalnej jednostki karnej. Szanse na przeżycie pod jego dowództwem równały się zeru”⁵³. W Trebinie przydzielono go do zespołu operacyjnego w 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS. Stwierdził, że tworzyły ją resztki SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, zdziesiątkowanej podczas walk odwrotowych.

Maeger wspominał: „Nowa jednostka dawała szansę odkupienia win poprzez udział w walce zbrojnej wszystkim, których postawiono przed sądem, karnie przeniesiono czy

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 45 i 48; BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, z. Zt. Bonn, 6 I 1967 r., k. 130. Oskar Blömer uzupełnił, że codziennie podczas porannego apelu wyczytywano nazwiska skazańców oraz członków 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS wyznaczonych do wykonania egzekucji (BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 129–130).

⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 129.

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 33–34.

⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 129.

⁵² H. Maeger, *Utracony honor, zdradzona wiara...*, s. 224.

⁵³ *Ibidem*, s. 239.

osadzono w obozach koncentracyjnych. Członkowie sztabów dywizji, którzy tutaj trafili, uchodzili jednak za «niegroźne przypadki», bo oskarżono ich o nieudolne dowodzenie, więc zachowali naszywki stopni oficerskich. Oszczędzono im tym samym noszenia dyskryminujących insygniów «Knochensturmu», dzięki czemu także i ja ustrzegłem się przed nimi»⁵⁴. Stwierdził, że pod koniec marca został skierowany do wiejskiej szkoły położonej na zachód od Gubina, gdzie mieścił się główny punkt sanitarny dywizji⁵⁵. Prawdopodobnie miał na myśli wieś Pole (na wschód od Gubina), gdzie w wiejskim szpitalu umieszczano rannych z 36. Dywizji Grenadierów Waffen SS „Dirlewanger”. Gdy teren ten zajęła Armia Czerwona wszystkich rannych wymordowano (przypuszczalnie około 100 żołnierzy Dirlewangera).

Maeger wspominał, że po początkowo spokojnych dniach w punkcie sanitarnym dywizji „wczesnym rankiem 16 kwietnia Rosjanie przystąpili do nieprawdopodobnie zmasowanego ataku czołgów, artylerii i osiemnastu armii polowych, liczących dwa i pół miliona ludzi, ruszając na Berlin. Rozpoczęli huraganowy ostrzał z całej ściągniętej tutaj broni artyleryjskiej, a mieli do dyspozycji blisko czterdzieści trzy tysiące dział, haubic i wyrzutni raketowych. Na każde pięć metrów frontu przypadało jedno działo, wspomagane jeszcze ostrzałem armatnim prowadzonym z sześciu tysięcy dwustu osiemdziesięciu siedmiu czołgów i dział samobieżnych»⁵⁶. Do punktu sanitarnego 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „Dirlewanger” w okolicy Gubina bez przerwy przyjeżdżały karetki z rannymi. Lekarze i sanitariusze nie nadążali ich opatrywać i operować: „Coraz gęściej ustawiano rzędy noszy, które zbierały się przed salą operacyjną. Leżeli na nich ludzie pogrążeni w szoku, cierpiący z powodu utraty krwi i odniesionych obrażeń. Na twarzach tych, którzy byli przytomni, malowało się zwątpienie, zdawali sobie sprawę, jak bardzo są bezbronni, oczekując na dopełnienie swego beznadziejnego losu. Każdy z nas wiedział, że ta bitwa jest ostatnim aktem zmierzchu bogów «Tysiącletniej Rzeszy»»⁵⁷.

Otto Hafner wspominał, że na front wysłano go 10 kwietnia 1945 r. w rejonie Cottbus (Chociebuż). Ciężki ostrzał artyleryjski ze strony Rosjan doprowadził do szybkiego rozbicia jednostki. Hafner do końca wojny ukrywał się w lesie w okolicy Beskow/Spreewald i tam dostał się do rosyjskiej niewoli, w której przebywał od 27 kwietnia do 20 września 1945 r.)⁵⁸.

Jeszcze 29 kwietnia 1945 r. do dywizji skierowano 368 więźniów z obozu koncentracyjnego w Neuengamme. Wysłano ich do Artlenburga nad Łabą, którego mieli bronić. Niektórzy trafili do koszar w Hamburgu, w dzielnicy Langenhorn⁵⁹.

Oddział 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „Dirlewanger”, prawdopodobnie pod dowództwem Kurta Weissego, dotarł w rejon Halbe. Uczestniczył tam w niezwykle zaciętych walkach. Przypuszczalnie 25 kwietnia Weisse z kilkoma towarzyszami

⁵⁴ *Ibidem*, s. 239–240.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 241.

⁵⁶ Maeger przytoczył dane za: J. Piekalkiewicz, *Druga wojna światowa*, Augsburg 1993 oraz P. Yong, *Wielki Atlas II wojny światowej*, Monachium 1974, cyt. z *ibidem*, s. 241.

⁵⁷ H. Maeger, *Utracony honor, zdradzona wiara...*, s. 241–242.

⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 47.

⁵⁹ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/4, kwiecień–czerwiec 1970 r., b.p.

próbował przeprowadzić około 500–700 żołnierzy na południowy zachód. Prawdopodobnie byli z nim Ewald Ehlers, Harald Momm oraz Erich Buchmann. 28 kwietnia Weisse wydał rozkaz rozstrzelania trójki cywilów, co spotkało się z niezadowolaniem podwładnych. W efekcie Weisse zniknął w nocy, a oddział poszedł w rozsypkę. Po raz ostatni Weisse był widziany 29–30 kwietnia w rejonie Spreewald. Ehlers w trakcie walk został ranny i stracił ramię. Zginął 28 kwietnia pod Hermsdorf. Momm 30 kwietnia dostał się do rosyjskiej niewoli. Buchmann prawdopodobnie ruszył z czterystu ludźmi w kierunku Luckenwalde. W Wiesenhausen czekali na możliwość przebicia się przez linie Armii Czerwonej⁶⁰.

8.1 Upadek III Rzeszy, walki pod Halbe – losy żołnierzy Dirlewangera w niewoli

W lutym 1945 r. pod Gubinem Heinz Rotheigner został ranny w prawe biodro. Do 11 marca przebywał w szpitalu w Landshut, a następnie przysługiwało mu szesnaście dni odpoczynku na powrót do zdrowia. Po upływie tego czasu miał wrócić do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, jednak wtedy nie funkcjonowały już połączenia komunikacyjne i dostanie się na front było mocno utrudnione. Ukrywał się aż do momentu wejścia wojsk amerykańskich i dopiero 2 maja 1945 r. zgłosił się do ich komendatury w Eugenbach pod Landshut. W niewoli przebywał tylko miesiąc, już 2 czerwca 1945 r. został wypuszczony na wolność. Osiadł w Rottenburgu, gdzie musiał się regularnie meldować w komisariacie policji⁶¹.

Podobny los spotkał Friedricha Waltera, który pod rozkazami Dirlewangera walczył od momentu założenia jednostki aż do końcowych starć pod Gubinem. 14 lutego 1945 r. został ranny w gołęń i odesłano go do szpitala we Freising w Bawarii. Tam spokojnie oczekiwał wejścia wojsk amerykańskich. Trafił do niewoli, w której nie przebywał długo. Już 13 czerwca 1946 r. zwolniono go do domu⁶².

Oddział Georga Severy, Otto Hafnera i Karla Gerbera (więźniowie polityczni wcieleni z Auschwitz w styczniu 1945 r.) wysłano na front 10⁶³ lub 17 kwietnia⁶⁴. Severa już 19 kwietnia w Forst (Lausitz) trafił do radzieckiej niewoli, w której przebywał trzy lata. Zesłano go do więzienia w ZSRR, skąd wypuszczono go dopiero 16 kwietnia 1948 r. Po powrocie w rodzinne strony, na Górny Śląsk został wysiedlony w 1959 r.⁶⁵

⁶⁰ <https://live.warthunder.com/post/693225/en/> (dostęp 18 XI 2019); A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS*, mps; H.P. Klausch, *Antifaschisten...*; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 45–46; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 90.

⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 297.

⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 617.

⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 47.

⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Z. Zt. Lörrach, 6 V 1965 r., k. 35.

⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25, 33–35.

Z kolei Otto Hafner opowiadał, że trafił w rejon Cottbus, gdzie jego oddział został zniszczony. On sam ukrywał się kilka dni w lesie. Do niewoli trafił 27 kwietnia 1945 r. w „Beeskow/Spreewald”, z której zwolniono go już 20 września 1945 r.⁶⁶

Najwięcej szczęścia miał Karl Gerber. Jak wspominał, na początku marca 1945 r. z nieznanym z nazwiska towarzyszem dostał się w rejon miejscowości Neiß, leżącej między Gubinem a Forst. 19 kwietnia trafił do rosyjskiej niewoli. Nie przebywał w niej długo, został zwolniony już 18 lipca 1945 r.⁶⁷

Również w rejonie Spreewald w kwietniu 1945 r. znalazło się dwóch sanitariuszy z 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS – Karl Wenzel oraz Hugo Erbguth. Jak wspominał Wenzel, Erbguth namawiał go, by przebić się w głąb III Rzeszy i dzięki temu uniknąć niewoli radzieckiej. Wenzel uznał ten pomysł za bezsensowny. Gdy się rozdzielili, Wenzel wpadł w ręce czerwonoarmistów. Z niewoli zwolniono go dopiero w 1949 r. Erbguth zdołał się wymknąć i uniknąć niewoli⁶⁸.

W kwietniu 1945 r., gdy ruszyła wielka ofensywa rosyjska, żołnierze 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS znaleźli się w pobliżu miasteczka Halbe. Tam wzięli udział w bitwie pod Halbe i 27 kwietnia zostali zamknięci w kotle. Dywizję rozgromiono, a 29 kwietnia pozostali w niej żołnierze skapitulowali przed Armią Czerwoną⁶⁹.

Tak te dni wspominał Herbert Maeger: „Ostatnie tygodnie na nadodrzańskim froncie przetrwały w mojej pamięci jako dziki chaos, potoki krwi, poczucie klęski i zwątpienia. Cała brutalność bezwzględnego sposobu działania dowództwa zwróciła się teraz, w czasie totalnej klęski, przeciwko walczącemu wojsku”⁷⁰. Gdy przez okno szpitala zobaczył nadchodzących Rosjan, zabrał uprzednio spakowany plecak, apteczkę z materiałami opatrunkowymi i lekarstwami i zaczął uciekać. Planował dołączyć do żołnierzy z 9. Armii, którym udało się przeżyć, przedostać się przez Łabę i poddać się Amerykanom. Podobnie jak wielu innych maruderów maszerował samotnie. Napotkanych rannych w miarę możliwości starał się opatrywać.

Maeger zmierzał w kierunku Halbe. Jak wspominał, na północ i południe od miasteczka znajdowała się Armia Czerwona, natomiast resztki dywizji niemieckich broniły drogi ewakuacyjnej wiodącej przez Halbe. „Kto chciał się przebić na Zachód, musiał przejść przez to wąskie gardło w Halbe, które okazało się prawdziwym przedsionkiem piekła. [...] Droga w wielu miejscach była gęsto usłana trupami. Na odcinkach ciągnących się przez sto albo i więcej metrów nie dało się postawić nogi na ziemi, żeby nie nadepnąć na zwłoki. [...] Tego, kto dostał albo się potknął, natychmiast miażdżyły gąsienice transporterów, spod których dosłownie tryskały fontanny krwi”.

⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, z. Zt. Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 39 i 47.

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Karl Gerber, Nürtingen, 6 VII 1965 r., k. 59–60.

⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 323.

⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Dr. Klietmann, Die Waffen-SS – eine Dokumentation, 1965 r., k. 319.

⁷⁰ H. Maeger, *Utracony honor, zdradzona wiara...*, s. 243.

Po wydostaniu się z kotła pod Halbe, 1 maja 1945 r. na południe od Beelitz Maeger trafił do rosyjskiej niewoli: „Stałem na podmokłej łące, niemal po kolana grzęznąc w bagnistym rowie. Przede mną, w wysokich zaroślach [...], zauważyłem nagle dobrze zamaskowanych rosyjskich żołnierzy z karabinem maszynowym. [...] Szybko wyrzuciłem swój pistolet w błoto i podniosłem ręce. Z krzaków wyszedł Rosjanin i ruszył w moim kierunku. Był to nienagannie ubrany lejtnant, mniej więcej w moim wieku, około dwudziestki. [...] W tym momencie rozległ się ogłuszający huk, zrobiło mi się czarno przed oczami. Cofnąłem rękę i ponownie spojrzałem na rosyjskiego porucznika. Stał na poprzednim miejscu, ale wyglądał już całkiem inaczej. Tak jak ja od stóp do głów pokryty był czarnym błotem. Rosyjski czołg, stojący po drugiej stronie trzęsawiska, z odległości około trzystu metrów oddał strzał, a pocisk padł w bagno dokładnie między nami, rozpryskując dookoła szlam. [...] Lejtnant podniósł zaciśnięte w pięści dłonie, obrzucił czołgistów wiązką nieprzyzwoitych przekleństw [...]. Dla mnie, wyczerpanego, głodnego, bezbronnego i tkwiącego dosłownie po uszy w gównie, cała ta sytuacja wydała się nagle przekomiczna, nie potrafiłem się opanować i wybuchnąłem głośnym śmiechem. Rosjanin, jeszcze wściekły, spojrzał na mnie mrużąc oczy. Po chwili też zanosił się śmiechem”. Maeger spóźnił się zaledwie godzinę, żeby zdążyć przeprawić się przez Łabę i przedostać się na Zachód.

Jako jeniec wojenny Maeger miał dużo szczęścia. Podczas selekcji na placu apelowym obozu jenieckiego został zakwalifikowany jako „chory”, co oznaczało zwolnienie do domu. „Zdrowych” wysyłano na Syberię. 14 sierpnia 1945 r. Maeger otrzymał opatrzone nr. 299 zaświadczenie informujące o zwolnieniu z obozu jenieckiego⁷¹.

Towarzysz Maegera, nieznany mu z imienia żołnierz pochodzący z Jägerndorf w zachodnich Prusach, został zakwalifikowany jako „zdrowy”. Był komunistą osadzonym w obozie koncentracyjnym, skąd trafił do jednostki Oskara Dirlewangera. Błagał, aby go zwolniono, tłumaczył, że jest komunistą i dlatego przebywał w obozie i dywizji karnej. Lekarz na jego prośby odpowiedział: „Ty komunisto? Oceń haraszo! Ty Syberia, na Syberii dużo komunistów!”⁷².

Pod Halbe 22 kwietnia 1945 r. niemieckie oddziały wycofujące się ze wzgórz Seelow otoczyła Armia Czerwona. Niemieccy żołnierze bezskutecznie, w ciężkich walkach próbowali „bez względu na straty” przedostać się na zachód. SS-Oberscharführer Herbert Brunneger z 30. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „30 Januar” tak opisał to, co działo się pod Halbe: „Wokół nas wzmaga się huk strzałów. Wszędzie leżą ciała tych, którzy polegli niedawno i tych, którzy nie żyją już od kilku dni. Niekiedy zwłoki służą nam za osłonę, gdy przeskakujemy przez nieprzyjacielskie blokady. [...] Kto zostaje z tyłu, ten przepadł. [...] Gdy z wniesienia dostrzegam cały kocioł otwarty jak na dłoni, zatrzymuję się nieufnie. Na zachód podąża co najmniej 10 tys. naszych żołnierzy [...]. Zaczyna się dramat o niewyobrażalnych rozmiarach. Pociski baterii artyleryjskich detonują jeden obok drugiego pośrodku żołnierzy szukających schronienia. Ciężkie pociski nadlatują z bulgotem i rozsypują swój śmiertelny ładunek na ciasno stłoczoną ciżbę. W środek kotła zaczynają bić falami

⁷¹ *Ibidem*, s. 245–271.

⁷² *Ibidem*, s. 266.

pociski z «organów Stalina», zabijając i kalecząc dziesiątki ludzi. Z kotła już chyba nie ma ucieczki, bo nagle jego obrzeża ożyły. Z armat i moździerzy, z karabinów maszynowych i czołgów uderza w nas śmiertelny ogień, dobija tych, którzy ranni wiją się na ziemi, rozszarpuje ciała żywych i już poległych. [...] Po całej wieczności – a może było to zaledwie kilka minut – ogień gwałtownie ustaje. Dolina i jej zbocza wyglądają teraz jak olbrzymie pole śmierci. Po nagłym umilknięciu artylerii słysząc jęki i krzyki umierających⁷³.

W walkach pod Halbe zginęło około 30 tys. niemieckich żołnierzy, wg niektórych szacunków nawet ponad 40 tys.⁷⁴ W pobliskim lesie znajduje się jeden z największych cmentarzy wojennych w Niemczech, gdzie pochowano ok. 24 tys. żołnierzy, cywilów i robotników przymusowych, którzy stracili życie podczas walk. Około 25 tys. Niemców udało się przedrzeć do Łaby, gdzie poddali się amerykańskiemu wojsku. Wśród nich był ostatni dowódca 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS Fritz Schmedes.

Karl Vieregge wspominał, że razem z innymi żołnierzami 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS „Dirlewanger” trafił do niewoli amerykańskiej 5 maja 1945 r. w pobliżu Tangermünde na Łabą. Przebywał w obozie jenieckim przez trzy lata, zwolniono go dopiero w 1948 r.⁷⁵

Część podwładnych Dirlewangera miała więcej szczęścia. Gerhard Hellkamp, będący w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od momentu założenia jednostki w 1940 r., zdołał uniknąć niewoli. Jak wspominał, koniec wojny zastał go w rejonie Berlina, ale udało mu się przebić do rodzinnego Örlingshausen⁷⁶.

Georg Geipel, kierowca ciężarówki przy sztabie kompanii I Batalionu, podał, że brał udział w bitwie pod Halle, gdzie zostali odcięci. W maju 1945 r., kilka dni po kapitulacji przebrał się w mundur Wehrmachtu i razem z czterema towarzyszami ukrył się w stosie drewna. Trafili do rosyjskiej niewoli, z kilkoma kobietami umieszczono ich w stodole. W nocy, gdy Rosjanie je gwałcili, udało im się uciec. Geipel przedostał się do Lauter w Saksonii⁷⁷.

⁷³ H. Brunnegger, *Kto sieje wiatr... Opowieść żołnierza dywizji SS Totenkopf*, Kraków 2005, s. 311–312.

⁷⁴ *Cmentarz leśny w Halbe*, <https://liberationroute.pl/germany/spots/h/halbe-forest-cemetery> (dostęp 16 X 2017).

⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456.

⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Watten-scheid, 28 VI 1973 r., k. 460.

⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen 11 AR 1210/62, Ludwigsburg, 30 VIII 1962 r., k. 217–218.

9. Oskar Dirlewanger we wspomnieniach – okrutnik i „pan życia i śmierci” czy ceniony dowódca i „przyzwoity facet”¹?

Oskar Dirlewanger to nietypowa postać. Znakomity żołnierz i dowódca, zadziorny i butny buntownik, choleryk i alkoholik. Miał wielu przyjaciół i jeszcze więcej wrogów. Był indywidualistą, który nie dawał się łatwo podporządkować. Mimo że pełnił służbę wojskową przez większość życia, rozkazy wykonywał tylko wtedy, gdy mu to odpowiadało.

Z wyglądu również można go było uznać za „oryginała”. Jego postać, niezwykle charakterystyczna, do dzisiaj pozostawia wiele możliwości dla wyobraźni różnych autorów, w tym historyków. Na przykład Alexandra Richie w książce *Warszawa 1944. Tragiczne powstanie* zamieściła taki oto barwny opis: „Dirlewanger, w przeciwieństwie do robiącego sympatyczne wrażenie von dem Bacha, rzeczywiście wyglądał i działał jak prawdziwy morderca. Był podobny do sępa, miał cienkie wargi i głębokie cienie pod okrutnymi, niemal martwymi oczami, a ciemne krótko ostrzyżone włosy przylegały do kościstej, kanciastej głowy”².

Podwładni przedstawiali go jako „wąskiego, chudego i kościstego”³, wysokiego mężczyznę, któremu towarzyszyło małe zwierzątko. Według jednego z nich był to mały piesek – sznaucek⁴. Naprawdę była to tzw. małpka kataryniarza, którą zabierał ze sobą wszędzie. Stała się swoistą maskotką całej jednostki i towarzyszyła Dirlewangerowi od momentu stworzenia oddziału aż do walk na Węgrzech, gdzie prawdopodobnie przypadkowo została otruta. Poza tym w pamięci wielu osób utkwiły złote zęby Dirlewangera⁵. Jednym z atrybutów dowódcy był pejcz, z którym nigdy się nie rozstawał⁶.

¹ W oryginale: „ordentlicher Kerl” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 196.

Fragmenty tego rozdziału ukazały się w: S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 161–173.

² A. Richie, *Warszawa...*, s. 52.

³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71.

⁴ *Ibidem*, k. 71.

⁵ *Ibidem*, k. 71.

⁶ *Ibidem*, k. 71.

Już na początku działań jednostki w Generalnym Gubernatorstwie Dirlewanger zdołał zirytować wszystkich najwyższych urzędników. Friedrich Krüger domagał się natychmiastowego usunięcia SS-Sonderkommando „Dirlewanger” z rejonu Lublina. Przeciwnko Dirlewangerowi Gestapo prowadziło postępowanie karne, w którego wyniku komando szybko przeniesiono na Białoruś.

Dirlewanger potrafił zlekceważyć rozkazy Heinricha Himmlera. Gdy ten w sierpniu 1944 r. kazał mu natychmiast wyruszyć przygotowanym samolotem z Berlina do Warszawy, Dirlewanger bez słowa wyjaśnienia pojechał do Prus Wschodnich organizować zaopatrzenie i wyposażenie dla swoich żołnierzy. Do Warszawy, łamiąc wszelkie rozkazy, dotarł dopiero w połowie sierpnia. Mimo to Himmler bardzo go chwalił. W przemówieniu wygłoszonym do Gauleiterów z 3 sierpnia 1944 r. w Poznaniu stwierdził „Dirlewanger jest porządnym Szwabem, był dziesięciokrotnie ranny, jest oryginałem”⁷. Prawdopodobnie najbardziej ignorował rozkazy Heinza Reinefartha, który nigdy nie mógł być pewien czy Dirlewanger i jego jednostka ruszy do ataku w Warszawie zgodnie z jego nakazem, czy nie. Co więcej Dirlewanger potrafił nawet nie wpuszczać do swojej kwatery łączników z rozkazami Reinefartha. W czasie powstania warszawskiego zdarzało się, że żołnierze Dirlewangera celowo ostrzeliwali kwaterę Ericha von dem Bach-Zelewskiego.

Wydaje się, że dla Dirlewangera okazywanie braku szacunku przełożonym i wykazywanie się niesubordynacją były czymś naturalnym. Skarżył się na niego również Hermann Höfle, który dowodził podczas tłumienia powstania narodowego na Słowacji. Wielokrotnie podkreślał swoją niechęć zarówno do jednostki, jak i samego Dirlewangera. SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” opisywał jako zupełnie niezdyscyplinowanych żołnierzy. Jak twierdził Dirlewangera akceptował tylko dlatego, że ten był bliskim przyjacielem i pupilem Gottloba Bergera i obracał się w kręgu Heinricha Himmlera⁸.

Także Wolf-Dietrich Heike, którego na Słowacji odkomenderowano do 14. Waffen Grenadier Division der SS „Hałyczyna”, walczącej razem z Kampfgruppe „Wittenmeyer” i SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, miał o Dirlewangerze jak najgorsze zdanie. Opisał go jako beznadziejnego i brutalnego dowódcę, który głównie zajmował się piciem⁹.

Mimo takich opinii nikt Dirlewangera nie odwołał ani nie ukarał. Za to wielokrotnie odznaczano go za odwagę i bohaterstwo okazywane w walce na pierwszej linii. W licznych meldunkach podkreślano jego zaangażowanie i sposób dowodzenia.

SS-Hauptsturmführer Artur Wilke, należący do sztabu Kampfgruppe „von Gottberg”, stwierdził, że nie miał z Dirlewangerem zbyt wiele do czynienia, ale zapamiętał go jako „dziwaka”, „ekscentryka” (*Sonderling*), który był porządnym typem Landsknechta¹⁰.

⁷ W oryginale: „Dirlewanger ist ein braver Schwabe, wurde zehnmal verwundet, ist ein Original” (BA Ludwigsburg, B 162/16570, Reichsführer SS Himmler auf der Gauleitertagung am 3. August 1944 in Posen, k. 255).

⁸ W oryginale: „I know that **Dirlewanger** was a favourite and friend of BERGERS, as they were compatriots. [...] I must state that **Berger** belonged to **Himmlers** closest circle of friends and was generally considered **Himmlers** [wszystkie podkreślenia w oryginale] strong man, which was substantiated by his position as Chief of the SS-Main Office” (YV, JM 2089, ID 3672426, Testimony of Höfle, 13 II 1947 r., b.p.).

⁹ H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 131.

¹⁰ W oryginale: „Dirlewanger selbst war ein Sonderling, ein richtiger Landsknechttyp” (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Fortsetzung der Vernehmung vom 5 VI 1974, SS-Hauptsturmführer Wilke, Peine, 6 VI 1974 r., k. 638).

SS-Gruppenführer Gerret Korsemann¹¹, który w trakcie działań na Białorusi, dowodził Kampfgruppe „Korsemann” również miał spore problemy z Dirlewangerem. Pierwsze napięcia ujawniły się podczas operacji „Zauberflöte”. Korsemann zabronił jednostce Dirlewangera rabunków grożąc surowymi karami. W rozkazie przedstawiono podwładnych Dirlewangera jako „nieokiełzanych rozbójników”. Sytuacja powtórzyła się przed operacją „Günther” – Korsemann ponownie specjalnym rozkazem przestrzegł Dirlewangera przed pacyfikacją wsi uznanych za wspierające partyzantów. Dirlewanger nie pozostawił jego rozkazów bez odpowiedzi, 14 lipca złożył sprawozdanie ze swoich doświadczeń. Widać w nim głęboką pogardę do zwierzchnika. Korsemann rozkazał, aby podczas operacji Günther oszczędzono niektóre wsie. Wg meldunku SD miały one być gniazdami oporu i żądano odwołania rozkazu niepodejmowania działań wobec tych miejscowości. W odpowiedzi Korsemann niejasno stwierdził, że wioski powinny być oszczędzone, nawet jeśli strzelano by z nich, a drogi byłyby zaminowane. Podczas operacji „Günther” z jednej z tych wsi ostrzelano 2. kompanię SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” i poniosła straty (2 zabitych i 2 rannych). Dirlewanger podsumował to stwierdzając „Dobrze byłoby, gdyby najważniejsze rozkazy wydawali dowódcy doświadczeni w Bandenbekämpfung, wtedy uniknie się niepotrzebnych strat”¹².

Do bliskich i zaufanych przyjaciół Dirlewangera można zaliczyć Gottloba Bergera. Poznali się jeszcze w Esslingen na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych. Berger nie raz wyciągał kompana z opresji i ratował jego dobre imię. Pomagał mu, gdy ten w 1934 r. został skazany na więzienie w Ludwigsburgu, następnie wydostał z obozu w Welzheim. Miał wpływ na to, że Himmler powierzył Dirlewangerowi dowodzenie oddziałem kłusowników w Oranienburgu. Wiele lat po wojnie i śmierci Dirlewangera Berger nadal wyrażał się o nim z przyjaźnią i szacunkiem. Podkreślał, że był znakomitym, odważnym żołnierzem. Wielokrotnie opisywał sukcesy, które jego jednostka odnosiła w walkach antypartyzanckich na Białorusi. Jednocześnie dostrzegał jego wady i słabe strony, które przysparzały mu wrogów: „Przydomek Dirlewangera [nie jest jasne, o jaki chodzi] został nadany z powodu znacznego spożycia alkoholu oraz silnego zainteresowania kobietami. Poza tym został zauważony przez to, że regularnie osobiście atakował oficerów w gorszej formie, którzy nie byli na linii frontu”¹³.

Podwładni Dirlewangera znajdowali się w zupełnie innej sytuacji niż wyżsi dowódcy. Wszyscy od początku wiedzieli, że przydzielono ich do komanda karnego. Zdawali sobie sprawę z tego, że Dirlewanger miał prawo decydować o ich losach, o życiu i śmierci¹⁴.

¹¹ Gerret Korsemann – SSPF w okręgu stanisławowskim i rostowskim. 24 marca 1943 r. przejął stanowisko po Carlu Pückler-Burghausie. W 1943 r. (do odwołania w lipcu przez Himmlera) pełnił funkcję HSSPF Russland-Mitte i zajmował się planowaniem operacji „Zauberflöte”, „Cottbus” i „Günther”.

¹² P. W. Blood, *Siepacze...*, s. 248.

¹³ W oryginale: „Allerdings habe sich Dirlewanger durch erheblichen Alkoholgenuß und starkes Interesse für Frauen einen Namen gemacht. Ferner sei er dadurch aufgefallen, daß er Offiziere, die nicht im Fronteinsatz gewesen seien, regelmäßig in der übelsten Form persönlich angegriffen habe” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, 45 Js 30/64, Verfügung, Gottlob Berger, Dortmund, 15 X 1964 r., k. 1148, tłum. J. Kalemba).

¹⁴ W oryginale: „Wir wußten ja, daß Dirlewanger Herr über unser Leben war, wenn wir uns disziplinwidrig benahmen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 65).

Jak wspominał Franz Stümpfl, powszechnie było wiadomo, że Dirlewanger nie dawał „pardonu”¹⁵. Mimo to Dirlewanger przez swoich podwładnych przeważnie był oceniany jako dowódca, który ma z nimi dobry kontakt i rozumie ich potrzeby. Opisywali go jako człowieka skromnego, a zarazem pełnego wigoru. Do charakterystyki jego postaci używano przydomków, jak „stary wiarus” (*alten Haudegen*)¹⁶, „Ghandi”¹⁷ itp. Często we wspomnieniach jego ludzi powtarza się określenie „świetny człowiek” (*prima Mann*) i „równiacha” (*feiner Kerl*)¹⁸ mimo że był zbrodniarzem. Karl Vieregge¹⁹ określił go mianem człowieka „kapryśnego i nieobliczalnego” (*launisch und unberechenbar*), ale nie uważał go za sadystę²⁰. Friedrich Walter, będący w jednostce od momentu jej założenia, zeznał, że Dirlewanger dowodził całkiem sprawnie, ale obawiano się go. Zresztą on sam też odczuwał lęk przed dowódcą, chociaż z jego strony nigdy nie spotkało go nic nieprzyjemnego²¹. Peter Erretkamps wspominał, że Dirlewanger miał słabość do dobrych żołnierzy²².

Gdy w 1941 r. w Lublinie toczyło się postępowanie karne przeciwko Dirlewangerowi, Gestapo przesłuchiwało jego podwładnych. Już wtedy opisywano go jako dowódcę surowego, nerwowego i przerażającego. Z drugiej strony żołnierze mówili, że mają z nim dobry kontakt i jest powszechnie lubiany i szanowany. Richard Eibl, służący w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od sierpnia 1940 r., stwierdził: „Dirlewanger jest bardzo nerwowy i porywczy. Traktuje nas bardzo surowo, [często] słusznie, ale bardzo często również niesłusznie. Muszę przyznać, że wszyscy bardzo na Dirlewangera narzekaliśmy. D. bardzo mocno interweniował w sprawie drobnostek, z drugiej strony był całkiem znośny. Zależy, w jakim był nastroju”²³.

Erich Selzer, również przesłuchiwany w 1941 r., mówił, że: „Nasz szef D. jest z natury nerwowy, często surowo interweniuje, ale moim zdaniem słusznie. Pod każdym względem sprawiedliwy. [...] Nasza jednostka składa się z ludzi oskarżonych i od początku jest powiedziane, że każdy, kto się nie sprawdzi, wróci do obozu koncentracyjnego”²⁴.

¹⁵ W oryginale: „bei uns allgemein bekannt war, daß es bei Dirlewanger kein «Pardon» gab” (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Franz Stümpfl, Grafenau, 25 VI 1976 r., k. 982).

¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 189.

¹⁷ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 119.

¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135.

¹⁹ Dirlewanger był jego dowódcą od 1940 r. do upadku III Rzeszy.

²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 30 XI 1961 r., k. 318.

²¹ W oryginale: „Er führte seine Einheit ziemlich straff und war deshalb sehr gefürchtet. Ich selbst hatte auch Angst vor ihm. Persönliche Nachteile hatte ich nicht durch ihn” (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621).

²² W oryginale: „Für gute Soldaten hatte Dirlewanger eine Schwäche” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 128).

²³ W oryginale: „Dirlewanger ist sehr nervös und jähzornig. Die Behandlung durch ihn wurde für uns sehr hart, mit Recht, aber sehr oft auch ohne Recht. Ich muß hierbei gleich sagen, daß wir alle sehr auf Dirlewanger geschimpft haben. D. [Dirlewanger] griff bei geringsten Kleinigkeiten sehr hart durch, andererseits aber war er auch wieder gut zu leiden. Wie er eben gerade in Stimmung war” (AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.).

²⁴ W oryginale: „Unser Chef D. [Dirlewanger] ist von Natur aus nervös, hat oft streng durchgegriffen, was aber meiner Ansicht nach stets richtig war. Er war bestimmt in allen Punkten gerecht. [...] Unser Kommando

Żołnierze, którzy go dobrze znali opisywali go jako sprawiedliwego, choć surowego dowódcę. Adalbert Daschner zeznał, że Dirlewanger „był bardzo surowy”. Stwierdził również, że musiał tak postępować, jeśli chciał utrzymać dyscyplinę²⁵. Potwierdził to Walter Escher wspominając, że Dirlewanger często podkreślał, że żołnierz nie powinien kraść²⁶. Zaskakująco rzadko określano Dirlewangera jako „sadystę”²⁷. Zazwyczaj negatywnie wypowiadali się o nim żołnierze krótko przebywający w jednostce, przeważnie wcieleni dopiero pod koniec 1943 r. lub później.

Heinz Feiertag, który do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” został przeniesiony z „Leibstandarte SS Adolf Hitler” i pełnił m.in. funkcję instruktora, w 1941 r. powiedział o podwładnych Dirlewangera: „W ciągu kariery wyszkoliłem wielu żołnierzy, w tym ochotników, spośród Holendrów i Belgów w szkole w Sennheim, ale z ludźmi, którzy są w Komando Dirlewanger, nie można sobie poradzić w sposób wojskowy. Musiałem się dostosować i traktować tych mężczyzn tak twardo, jak to możliwe. Przy tym spostrzegłem, że im surowiej tych mężczyzn traktowałem, tym lepsze były nastrój i żołnierska postawa”²⁸.

W 1960 r. Feiertag opowiadał, że w jednostce Dirlewangera nie było gorzej niż w innych. Dirlewangera wyróżniała umiejętność utrzymania surowej dyscypliny. Feiertag wspominał, że jeszcze w Lublinie Dirlewanger często wymierzał kary wszystkim podwładnym. Gdy zameldowano o pięciu przypadkach kradzieży wśród podwładnych, cały oddział musiał na podwórku tak długo leżeć na brzuchu, aż kilka osób zmarło. Ale kradzieże więcej się nie powtórzyły²⁹.

Franz Bauser, który poznał Oskara Dirlewangera w czerwcu 1944 r., a do jego jednostki Główny Urząd SS (SS-Hauptamt) w Berlinie skierował go jako zaopatrzeniowca (a nie karnie), wspominał, że dowódca wywarł na nim pozytywne wrażenie. Utrzymywał z nim uprzejme, aczkolwiek chłodne relacje. Oceniał go jako niezwykle odważnego żołnierza, osobę pełną wigoru, jednocześnie skromną. „Był człowiekiem, który przyszedł na świat

setzt sich aus lauter vorbelasteten Leuten zusammen und es ist uns von Anfang an gesagt worden, daß, wer sich nicht bewährt, wieder in ein Konzentrationslager zurückgeht” (*ibidem*, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.).

²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28.

²⁶ W oryginale: „daß er immer und immer wieder darauf bestanden hat, daß kein Soldat stehlen dürfe” (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 317).

²⁷ Tak określił go m.in. Walter Fentzahn, który trafił do Dirlewangera w połowie 1943 r., został ranny i do oddziału wrócił dopiero pod koniec tego roku, a w 1944 r. ponownie był ranny (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentzahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15; więcej o Walterze Fentzahnie – aneks 1).

²⁸ W oryginale: „Ich habe in meiner Laufbahn schon viel Soldaten ausgebildet und sogar freiwillige Holländer und Belgier in der Schule in Sennheim gehabt, aber mit diesen Leuten, die im Kdo Dirlewanger sind, auf soldatische Weise fertig zu werden, ist einfach unmöglich. Ich habe mich auch dementsprechend umgestellt und die Männer so hart wie nur möglich angefaßt. Dabei habe ich die Feststellung gemacht, je härter die Männer angefaßt wurden desto besser war die Stimmung und auch soldatische Haltung” (BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115).

²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 60.

zbyt późno. Był Landsknechtem, który musiał żyć w okresie wojen lat trzydziestych. Raz mu to powiedziałem. Nie wziął mi tego za złe³⁰.

Dirlewangera ciepło wspominali nie tylko podwładni. Esesman Alfred Koziel stwierdził, że w Lublinie w 1940 r. jego i dziewięciu innych esesmanów w kamienicy przy ul. Chopina zakwaterowano razem z żołnierzami SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Dirlewanger przychodził do nich w odwiedziny z butelką koniaku. Koziel zapamiętał go jako człowieka „ludzkiego” (*leutselig*). Gdy pierwszy raz go zobaczył, Dirlewanger był ubrany „w mundur SS z belkami SS-Rottenführera i naramiennikami podporucznika Wehrmachtu. Na temat tej osobliwej kombinacji dystynkcji powszechnie dyskutowano³¹.”

Sanitariusz Karl Wenzel, choć pełnił służbę przy jednostce, stwierdził, że Dirlewangera nigdy nie poznał, ale pamiętał, że podwładni mówili o nim i do niego po imieniu. Cenili go: „jego żołnierze powszechnie dobrze się o nim wypowiadali, ponieważ dobrze dbał o swoich ludzi pod względem zaopatrzenia i odznaczeń. Nie miał też dumy oficerskiej. Rozmawiał normalnie z każdym podwładnym³².”

Żołnierze Dirlewangera w większości rekrutowani byli spośród więźniów obozów koncentracyjnych lub żołnierzy z innych formacji skazanych za różnego rodzaju przewinienia. Pod rozkazami Dirlewangera mieli możliwość odpokutowania swoich win oraz zrehabilitowania się w czasie walki. Jak wspomina jeden z podwładnych Dirlewangera poinformowano ich, że wszystkie złe uczynki zostaną im zapomniane, jeśli wykażą się podczas służby³³.

W zeznaniach często powtarza się sformułowanie, że Dirlewanger „troszczył się o każdego członka swojej jednostki³⁴”. Był wobec podwładnych bardzo opiekuńczy. Co ciekawe, żołnierze wspominali, że starał się ich wszystkich osobiście poznać, wiedział o ich przeszłości i problemach. Świadczy o tym poniższa relacja: „Dirlewanger był nie tylko surowy dla swoich ludzi, ale również bardzo troskliwy. [...] Przykładem może być napisanie przez niego listu do mojej mamy, której dostarczyłem tyle zmartwień moimi przewinieniami. [...] W tym liście napisał mojej mamie, że jestem teraz na dobrej drodze do poprawy

³⁰ Woryginalne: „Mit Dirlewanger bin ich gut ausgekommen, wir haben ein höfliches, aber kühles Verhältnis zueinander gehabt. Er war ein Mann von unerhörter Tapferkeit. Er war außerordentlich vital. Er war für seine Person anspruchslos und genügsam. Er war ein Mann, der zu spät auf die Welt gekommen ist. Er war ein Landsknecht, der in Zeiten des dreißigjährigen Kriegs hätte leben müssen. Das habe ihm auch einmal gesagt. Das hat er mir auch nicht veübelt” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 182–185).

³¹ Woryginalne: „Als ich ihn zum erstenmale sah, trug er eine SS-Uniform mit einem SS-Rottenführerbalken am Kragenspiegel und die Schulterstücke eines Leutnants der Wehrmacht. Über diese eigenartige Kombination von Dienstgradabzeichen wurde allgemein gesprochen” (BA Ludwigsburg, B 162/5923, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK K 6259, Alfred Paul Koziel, Ansbach, 15 III 1964 r., k. 978).

³² Woryginalne: „seine Soldaten im allgemeinen gut von ihm sprachen, weil er wohl hinsichtlich der Verpflegung und hinsichtlich der Auszeichnungen gut für seine Leute sorgte. Auch hatte er wohl keinerlei Offizierstolz. Er sprach mit dem einfachen Mann und traf dabei den richtigen Ton” (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 326).

³³ Woryginalne: „man hatte uns ja versprochen, daß alles, was wir früher schlecht gemacht hatten, vergessen sein sollte, wenn wir uns bewährten” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 65).

³⁴ Woryginalne: „Er sorgte vor allen für jeden Angehöriger seiner Einheit” (BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 30 XI 1961 r., k. 320).

i że gdy wojna dobiegnie końca, powinna mnie przyjąć jak syna i zwrócić mi prawo do dziedziczenia. Jestem głęboko przekonany, że gdyby Dirlewanger przeżył wojnę, to zająłby się mną, abym nie został ponownie ukarany, co niestety ma miejsce”³⁵.

Z kolei Heinrich Arndt wspominał, że Dirlewanger okazywał „swoim żołnierzom serce”: „Gdy byliśmy w drodze z rejonu Mińska do Warszawy przez Prusy Wschodnie, poprosiłem go jeszcze w Prusach o możliwość krótkich odwiedzin u mojej matki, która mieszkała w Lötzen [Giżycko]. Pozwolił mi na to bez problemu. Obdarzył mnie olbrzymim zaufaniem”³⁶. O podobnych zachowaniach dowódcy wspominał Heinz Feiertag, który powiedział, że potrafił dopytywać podwładnych, czy mają dzieci. Jeśli odpowiedzieli twierdząco, dawał im kawał skóry lub fragment płótna, polecając, żeby zrobili z tego dla nich buty lub ubrania”³⁷.

SS-Untersturmführer Paul Zimmermann, który dowodził jedną z kompanii rosyjskich na Białorusi oraz kompanią podczas powstania warszawskiego dobrze znał Dirlewangera. Zimmermann (ur. 1888) był starszy od swojego dowódcy. Wspominał: „Nie mogę powiedzieć o Dirlewangerze niczego złego. Wobec mnie, który byłem od niego starszy, [...] zawsze zachowywał się prawidłowo i troskliwie”³⁸.

Dirlewanger wprowadził w jednostce wiele nieformalnych zachowań, dalekich od hierarchizacji, niespotykanych w wojsku. Wśród żołnierzy panowała wręcz rodzinna atmosfera, a sam Dirlewanger był obdarzany przez swoich ludzi „ojcowskimi” uczuciami. Ze starymi towarzyszami, którzy dołączyli do jednostki do końca 1943 r., był na „ty”, a oni zwracali się do niego po imieniu³⁹. Każdy członek jednostki mógł z nim porozmawiać, podkomendnych częstował papierosami i wódką⁴⁰. Otto Ruch podkreślał wręcz ojcowską troskę Dirlewangera⁴¹.

³⁵ W oryginale: „Dirlewanger war aber nicht nur streng, sondern auch sehr fürsorglich für seine Leute. [...] Er hat z.B. Einen Brief an meine Mutter, der ich ja viel Kummer mit meinen Straftaten gemacht hatte, [...] geschrieben. In diesem Brief teilte er meiner Mutter mit, ich sie jetzt auf dem Wege der Besserung, sie solle mich, wenn der Krieg zu Ende sie, als Sohn wieder aufnehmen und mir die Rechte, insbesondere das Erbrecht eines Sohnes, wiedergeben. Ich bin fest überzeugt, daß Dirlewanger, wenn er den Krieg überlebt haben würde, sich um mich so gekümmert haben würde, daß ich dann nicht wieder straffällig geworden wäre, was leider der Fall ist” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 29).

³⁶ W oryginale: „Er hat auch für uns Soldaten ein Herz gehabt. [...] Als wir auf dem Wege aus dem raume Minsk über Ostpreußen nach Warschau zum Einsatz kamen, habe ich ihn in Ostpreußen darum gebeten, meine in Lötzen wohnene Mutter kurz aufzusuchen. Das hat er mir ohne weiteres gestattet. Das war ein großer Vertrauensbeweis, den er mir entgegengebracht hat” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80).

³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 63.

³⁸ W oryginale: „Ich kann von Dirlewanger nichts Schlechtes berichten. Er ist zu mir, der ich schon älter war [...] immer korrekt und fürsorglich gewesen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 265).

³⁹ W oryginale: „Er hat uns alte Dirlewanger Leute (Leute die also bereits in Lahoisk zu ihm gekommen waren) stets geduzt und mit Vornamen angeredet” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 29). W oryginale: „Er hieß allgemein unter uns Soldaten «Oskar»” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80).

⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, 25 X 1961 r., k. 49.

⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 18 I 1962 r., k. 119.

Feiertag zaznaczał, że nigdy niczego im nie brakowało. Dirlewanger zawsze starał się zapewnić podwładnym najlepsze wyżywienie, był znakomitym organizatorem. Gdy jednostka dostawała rozkaz przeniesienia, to jedną z pierwszych rzeczy, na której skupiał się jako dowódca, było zorganizowanie dobrego zaopatrzenia: „Kiedy zmienialiśmy siedzibę i przybyliśmy do Lublina, z całą pewnością [Oskar Dirlewanger] najpierw skierował się do Urzędu Zaopatrzenia, aby osobiście porozmawiać z kierownikiem urzędu, i sam osobiście zajął się wyżywieniem”⁴².

Karl Engel wspominał w latach sześćdziesiątych, że pewnego razu kazano maszerować żołnierzowi z otartą stopą. Dirlewanger osobiście obejrzał ranę, po czym nakazał, aby ten jechał ciężarówką⁴³. Żołnierze opowiadali, że na urlopy w ojczyźnie mieli przygotowaną specjalną wałówkę od dowódcy. Zezwalał im też wysyłać pakiety z żywnością i innymi zdobycznymi przedmiotami do rodzin⁴⁴. Na podwładnych wywierał generalnie pozytywne wrażenie.

Gustav Strumpf wspominał, że Dirlewanger umiał lepiej zrozumieć sytuację podkomendnych, gdyż przebywał w obozie koncentracyjnym i więzieniu. Mimo problemów z zaopatrzeniem robił wszystko, aby jego ludzie nie odczuwali żadnych braków. Ponadto Strumpf zeznał, że Dirlewanger miał odpowiednie usposobienie do prowadzenia tego typu jednostki. Potrafił utrzymać dyscyplinę. W jednostce panowały surowe zasady. Każdy, kto dopuścił się kradzieży, płądrowania lub zachowywał się brutalnie i agresywnie w stosunku do kobiet, podlegał rygorystycznym karom⁴⁵. Zarówno inni dowódcy podobnych jednostek, jak i sam Himmler określali metody panujące u Dirlewangera jako średniowieczne z powodu stosowania kar cielesnych. Była to rzadko spotykana i wyjątkowa metoda dyscyplinująca żołnierzy podczas II wojny światowej, do dzisiaj może budzić zdziwienie, a nawet oburzenie. Z drugiej strony średniowieczne metody stosowane przez Dirlewangera wśród ludzi „z przeszłością” okazały się wyjątkowo skuteczne. Adalbert Daschner wspominał, że Dirlewanger musiał być surowy, jeśli chciał utrzymać dyscyplinę w jednostce⁴⁶. Większość żołnierzy wskazywała, że Dirlewanger był dowódcą „surowym, ale sprawiedliwym” (*streng aber auch gerecht*)⁴⁷.

Za każde złamanie dyscypliny mógł zastosować karę śmierci wobec członka swojego oddziału⁴⁸. Na mocy rozkazu Reichsführera SS Himmlera z 20 lutego 1944 r. Dirlewanger

⁴² W oryginale: „Wenn der Standort gewechselt wurde und wir nach Lublin kamen, war einer seiner ersten Wege garantiert zum Heeresverpflegungsamt, um persönlich mit dem Leiter des Amtes in Verbindung zu kommen, und er hat sich auch selbst um die Verpflegung gekümmert” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 61–62).

⁴³ W oryginale: „Ich entsinne einen Fall, in dem der Spieß einem Mann nicht gestattete, wegen wunder Füße auf einen Bagagewagen sich zu setzen. Dirlewanger hat sich die Füße des Mannes angesehen, und er hat darauf sofort angeordnet, daß der Mann auf einen Bagagewagen zu setzen sei” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 49).

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 7 IV 1962 r., k. 129; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 81.

⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 30 XI 1961 r., k. 320.

⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 5 IV 1962 r., k. 28.

⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, 11 IV 1962 r., k. 144.

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 14 IV 1962 r., k. 323.

oficjalnie stał się „panem życia i śmierci” w jednostce⁴⁹. Zeznania Gustava Strumpfa potwierdził jeden z młodszych żołnierzy Dirlewangera – Friedrich Walter i nie zgadzał się z nazywaniem ich „zgrają” (*Sauhaufen*) lub „dziką bandą” (*wilder Haufen*)⁵⁰. Według niego surowość dowódcy powodowała, że był to bardzo zdyscyplinowany oddział. Również Arno Händel oburzał się na tego typu określenia: „oni mordowali, plądrowali i gwałcili, to jest to kłamstwem. Dirlewanger nie tolerował czegoś takiego”⁵¹. Oczywiście do tego typu stwierdzeń należy podchodzić sceptycznie.

Nowych „rekrutów” często witano w sposób szczególny, tak aby od razu zrozumieli, że wszelkie przewinienia będą surowo karane. Johannes Stein, który w obozie Neuengamme zgłosił się na ochotnika, zeznał, że w 1942 r. trafił w okolice Mińska. Tam od razu przeżył szok. Po wstępnej przemowie żołnierz, który ich przywiózł, został zastrzelony. Wywarło to na przybyłych wstrząsające wrażenie. Dirlewangera przy tym nie było. Dopiero później poinformowano ich, że dowódca jest „panem życia i śmierci” w jednostce⁵².

Na Białorusi żołnierzom Dirlewangera kategorycznie zabroniono wchodzenia do domów, a plądrowanie i gwałty surowo karano⁵³. Josef Rau tłumaczył, że rozmowy z mieszkańcami białoruskich wsi były bezwzględnie zakazane, ponieważ kontakty z nimi mogli mieć partyzanci. Obawiano się pułapek i zasadzek. Uważał, że Dirlewanger nie nadużywał możliwości wydawania wyroków śmierci, a te, które zostały wykonane były uzasadnione⁵⁴. Przykładem może być egzekucja w pobliżu Łohojska. Za „dopuszczenie się czynów nierządnych” na rosyjskim dziecku Dirlewanger stracił żołnierza Rudolfa Petera, który został rozstrzelany⁵⁵.

Heinrich Arndt opowiadał: „Ja sam musiałem raz odprowadzić dwóch dezertersów, należących do mojej kompanii w Sonderkommando Dirlewanger, do sztabu Dirlewangera. Odstawiłem obu dezertersów do «Oskara» i Obersturmbannführera Wei[s]sego. Wei[s]se, który z przyjemnością bił ludzi biczem, jeśli coś zrobili, bił i bił obu, po czym Dirlewanger nakazał, aby dezertersów odprowadzić, ponieważ zostaną rozstrzelani. Nie brałem udziału w rozstrzelaniu. Jednak nie wątpię, że egzekucja się odbyła. W ogóle w tym wypadku żadna inna kara niż kara śmierci nie wchodziła w grę”⁵⁶.

⁴⁹ W oryginale: „mit mir ist der Erlass des Reichsführers SS vom 20.2.1944 – RF – M 35-26-44 g, durch den Dirlewanger das Recht auf Leben und Tod der Angehörigen seiner Einheit während des Einsatzes gegeben worden ist, erörtert worden” (BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 30 XI 1961 r., k. 320).

⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 9 IV 1962 r., k. 322.

⁵¹ W oryginale: „sie hätten gemordet, geplündert und geschändet, so ist das eine Lüge. So etwas duldete Dirlewanger nicht” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, 11 IV 1962 r., k. 144).

⁵² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 70.

⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 9 IV 1962 r., k. 322.

⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5920, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Josef Rau, 14 IV 1962 r., k. 323–324.

⁵⁵ W oryginale: „Rudolf Peter [...] erschossen worden sei. Er sollte sich an einem Russenkind vergangen haben. Das Todesurteil sollen Dirlewanger, Weiße und noch ein Offizier unserer Einheit gefällt haben. Anschließend soll P. sofort erschossen worden sein” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 128).

⁵⁶ W oryginale: „Ich selbst habe einmal von meiner Kompanie aus zwei Fahnenflüchtige Angehörige des Sonderkommandos Dirlewanger zum Stab von Dirlewanger abführen müssen. Ich habe die beiden Deserteure bei «Oskar» und Obersturmbannführer Wei[s]se abgeliefert. Wei[s]se, der überhaupt mit der Reitpeitsche

Adolf Katz zeznał, że wydanie wyroku śmierci nie przychodziło dowódcy łatwo i zawsze długo się nad tym zastanawiał⁵⁷. Johannes Stein opowiadał o straceniu dwóch lub trzech członków jednostki za powrót z urlopu po wyznaczonym czasie – zostali powieszeni. Skazani należeli do 3. kompanii, a wszyscy jej żołnierze musieli być świadkami egzekucji. Stwierdził: „Nie wiem, który z członków jednostki musiał pełnić funkcję kata. Delikwenci – wg moich wspomnień – [...] stojąc na ciężarówce, mieli zakładaną pętlę na szyję. Lina była przymocowana do masztu ustawionego specjalnie w tym celu. Ciężarówka wyjeżdżała i w ten sposób wykonywano egzekucję”⁵⁸.

Karanie śmiercią miało na celu odstraszenie i zniechęcenie żołnierzy do łamania przepisów, tylko w ten sposób jednostka mogła bez problemów wykonywać wszelkie rozkazy. W karnych egzekucjach uczestniczył cały oddział lub kompania, do której należeli winni.

Najbardziej zakazany zachowaniem było plądrowanie. W Uździe na Białorusi żołnierz Dirlewangera okradł budynek szkoły i dla przykładu został rozstrzelany. Równie surowo Dirlewanger karał za gwałty. W tej samej miejscowości jego podwładny dopuścił się gwałtu na młodej rosyjskiej dziewczynie. Kara była dotkliwa, żołnierz został rozstrzelany⁵⁹.

Poza tym na Białorusi na karę śmierci skazano jeszcze trzech członków jednostki. Pierwszy został rozstrzelany zgodnie z wyrokiem sądu wojennego. Zanim to nastąpiło, Dirlewanger ukarał go czterodniowym aresztem o zaostrzonym rygorze za nieposłuszeństwo: „mimo wielokrotnie powtarzanego rozkazu, aby kierowcy ciężarówek nie opuszczali kwater, w miejscowości Sabaschew razem z uzbrojonym w karabin Rosjaninem wchodził do różnych domów we wsi, w celu «zorganizowania» [przedmiotów], czyli plądrowania”⁶⁰. W rezultacie „N. został pouczony, że [...] jeśli jeszcze raz będzie musiał być ukarany, wróci tam, skąd przybył”⁶¹. Prawdopodobnie za kolejne wykroczenie N. odesłano karnie do obozu koncentracyjnego i za próbę ucieczki z wyroku sądu wojennego został rozstrzelany.

Drugi z żołnierzy, którego rozstrzelano, ukradł z samochodu zaopatrzenia 1 kg kawy ziarnistej. Podejrzewano, że zabrał również 14 butelek rumu, 3 kg dropsów i 6 pudełek

gerne Leute, die etwas gemacht hatten, schlug, schlug den einen der beiden Deserture mit der Reitpeitsche, worauf Dirlewanger bestimmte, daß sie abgeführt und erschossen werden sollten. Die Erschießung habe ich nicht miterlebt. Ich zweifle aber nicht daran, daß sie erfolgt ist. Denn eine andere Strafe als die Todesstrafe konnte es in diesem Falle ja auch nicht geben” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 82).

⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 7 IV 1962 r., k. 129.

⁵⁸ W oryginale: „Ich weiß nicht mehr, wer von den Angehörigen der Einheit als Henker fungieren mußte. Die Delinquenten wurden – meiner Erinnerung nach – [...] sie auf einem LKW stehend die Schlinge um den Hals bekamen. Die Stricke waren an einem eigens für diesen Zweck aufgestellten Mast befestigt. Der LKW wurde weggeführt und dadurch die Hinrichtung vollstreckt” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 72).

⁵⁹ Świadkiem tych karnych egzekucji był Adalbert Daschner (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28–29).

⁶⁰ W oryginale: „[...] trotz des wiederholt bekanntgegebenen Befehls, die den Kraftfahrern zugewiesene Unterkunft nicht zu verlassen, im Einsatz in der Ortschaft Sabaschew unter Mitnahme eines Russen mit Gewehr sich Eintritt in verschiedene Häuser des Dorfes verschafft” hatte, „in der von ihm selbst zugegeben Absicht, zu «organisieren», also zu plündern” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 69).

⁶¹ W oryginale: „N. ist darüber zu belehren, daß [...] er, sobald er wieder straffällig wird, dorthin zurückverbracht wird, wo er vor seiner Einkleidung war” (*ibidem*, s. 69).

cygaretek⁶². Dirlewanger karę śmierci stosował, gdy dyscyplina w jednostce ulegała rozprężeniu.

Friedrich Walter opowiedział jak w czerwcu 1943 r. Dirlewanger rozstrzelał żołnierza o nazwisku Wächter. Jego przewiną był brak czujności, gdy chronił budynek. Podczas jego warty ukraiński hiwis zdezerterował. Walter nie widział egzekucji – przebywał akurat na urlopie – ale towarzysze opowiedzieli mu całą historię, gdy wrócił⁶³.

Podczas działań na Białorusi miejscowa ludność również obdarzała dowódcę SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zaufaniem. Według zeznań Adalberta Daschnera: „ludność miała zaufanie do Dirlewangera. W Usda [Uzda] nie nazywano go «Dirlewanger», ale «Major». Ludność przychodziła do «Majora», gdy miała jakieś skargi na członków jednostki. Przychodzili do «Majora» także wtedy, gdy mieli jakieś skargi dotyczące partyzantów”⁶⁴. Na pewno nie byli to mieszkańcy wsi spacyfikowanych przez jednostkę.

Karanie śmiercią o wiele łatwiej przychodziło zastępcy Dirlewangera – Kurtowi Weissemu. Adalbert Daschner wspominał, że o ile Dirlewanger wykazywał przychyłność wobec podwładnych (*leutselig*), o tyle Weisse był niezwykle poprawny i chłodny w obyciu⁶⁵. Poza tym Weissego opisywano jako człowieka „brutalnego i bezwzględnego” (*brutal und rücksichtslos*)⁶⁶. Paul Dorn mówił, że najważniejszą różnicę między Dirlewangerem a Weissem stanowiło podejście do walki. Weisse nie uczestniczył w walkach na pierwszej linii, natomiast Dirlewanger walczył z nimi i wielokrotnie został ranny⁶⁷.

Karl Engel po wojnie zeznał, że trzech jego towarzyszy rozstrzelano w miejscowości Katny za to, że samowolnie oddalili się od grupy i pozostawili wóz konny bez nadzoru. Engel od 1939 r. odbywał karę za paserstwo w obozach koncentracyjnych Dachau, Sachsenhausen i Auschwitz. „Wiosną 1943 r. niespodziewanie zostałem wcielony do jednostki Dirlewangera. [...] Podczas załamania się frontu w rejonie Mińska nasza jednostka na początku lipca 1944 r. wycofała się. [...] Podczas odwrotu nasza kompania znalazła się w miejscowości Katny, ta wieś leżała między Grodnem a Mińskiem. [...] Nie mogę powiedzieć, w jakim stopniu te oskarżenia były prawdziwe. Jednak także inni żołnierze naszego pododdziału dołączyli do nas później bez pojazdów konnych. Biorąc pod uwagę, że kompania przybyła do Grodna w liczbie osiemnastu żołnierzy, a pozostali docierali jeszcze przez wiele godzin, a nawet dni, sądzę że zarzuty SS-Stabsscharführera Steina nie były uzasadnione. [...] W każdym razie moim zdaniem SS-Stabsscharführer Stein miał jakieś osobiste porachunki z tymi trzema żołnierzami i dlatego złożył fałszywy meldunek

⁶² *Ibidem*, s. 69.

⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621.

⁶⁴ W oryginalne: „die Bevölkerung zu Dirlewanger Vertrauen gehabt. In Usda nannte ihn die Bevölkerung nicht «Dirlewanger» sondern «Major». Die Bevölkerung kam zum «Major», wenn sie irgendwelche Klagen über die Angehörigen der Einheit hatte. Die Bevölkerung kam auch zum «Major», wenn sie Klagen über die Partisanen zu führen hatte” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, 5 IV 1962 r., k. 29–30).

⁶⁵ *Ibidem*, k. 30.

⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 79.

⁶⁷ W oryginalne: „Zum Unterschied gegen Weis[s]e, der sich nie an Einsätze beteiligte, hat Dirlewanger oft an der Spitze mitgemacht und wurde dadurch mehrmals verwundet” (*ibidem*, k. 82).

dowódcy kompanii Maxowi Schreinerowi. Schreiner długo walczył ze sobą, nie mógł jednak zapobiec przekazaniu całej sprawy dowódcy 1./pułku, SS-Hauptsturmführerowi Wei[s]semu. Gdyby tego zaniechał, meldunek złożyłby prawdopodobnie osobiście sam Stein. Tego Schreiner się obawiał.

W każdym razie meldunek dotarł do Wei[s]sego, a trzech towarzysze zostali wtrąceni do piwnicy budynku szkolnego w Katnym, gdzie w owym czasie stacjonowała nasza jednostka. Jakies dwie godziny później zabrano ich z piwnicy i umieszczono w kuchni przy obieraniu ziemniaków. Wieczorem zostali ponownie zamknięci w piwnicy budynku szkolnego. Następnego dnia osobiście otrzymałem od dowódcy kompanii Schreiner a rozkaz odebrania [tym] trzem towarzyszom wartościowych rzeczy i książeczek wojskowych. Rozkaz ten wykonałem. Książeczki wojskowe, portmonetki itd. dostałem od nich bez problemu, jednak wszyscy byli poruszeni, co poznałem po zadanym mi pytaniu: «Czy zostaniemy rozstrzelani?». Tylko się roześmiałem. Jednak sam nie wiedziałem, co się wydarzy. Prawdopodobnie jednak podczas minionych dwóch dni, które upłynęły od meldunku, szef kompanii Schreiner otrzymał od Rgt. Kdr. Wei[s]sego rozkaz dotyczący odebrania wartościowych rzeczy i prawdopodobnie dalszych losów trójki zatrzymanych. [...] Kompani zostali związani liną.

Około godziny 14.00 tego samego dnia, a więc wkrótce potem, Spiess (Stein) zarządził zbiórkę kompanii w pełnym rynsztunku. Stawiliśmy się, według mojej wiedzy, około 16.00. [...] Około godziny 14.00 dowiedziałem się od Schreiner a, że troje ludzi zostanie rozstrzelanych. [...]

Około godziny 16.00 zebrała się kompania. Wystąpiła bez broni. Tylko komando egzekucyjne, złożone z 6 lub 9 ludzi, miało broń. [...] Jak tylko kompania się ustawiła, pojawił się SS-Hauptsturmführer Wei[s]se w swoim łaziku wraz z adiutantem. [...]

Trzej żołnierze, już związani, zostali wyprowadzeni z piwnicy. Stali plecami do budynku szkoły, w odległości około 2 m. Odstęp między trzema ludźmi wynosił 1 m. Naprzeciwko nich stał pluton egzekucyjny, na lewo kompania [słowo nieczytelne] od kompanii stał Wei[s]se z adiutantem.

Rgt. Kdr. Weis[s]e powiedział do winnych: «Ci trzech złamali dyscyplinę panującą w jednostce. Ponieważ znajdujemy się w krytycznej sytuacji, nie możemy sobie pozwolić na marnowanie benzyny, aby zawieźć tych ludzi przed sąd wojenny. Z tego powodu tu i teraz zostaje ogłoszony wyrok śmierci». [...] Egle dał rozkaz 6 lub 9 ludziom i wtedy zostali zastrzeleni na naszych oczach. Egle wyjął pistolet z kabury i oddał do każdego strzał w głowę. [...]

Całą tę sprawę postrzegam jako akt samowoli Weis[s]ego, który był znany jako «świnia»⁶⁸.

⁶⁸ W oryginale: „Im Frühjahr 1943 wurde ich überraschend zu der berühmten Dirlewanger-Division eingezogen. [...] Bei dem Zusammenbruch der Mittelfront im Raume Minsk Anfang Juli 1944 setzte sich unsere Einheit rückwärts ab. [...] Seinerzeit lag die Kompanie nach diesen Absatzbewegungen in Katny, dieses Dorf lag zwischen Grodno und Minsk. [...] Inwieweit diese Vorwürfe berechtigt waren, kann ich nicht mit Sicherheit sagen. Jedenfalls sind auch andere Truppe später zurückgekehrt, die ebenfalls ohne Fahrzeuge kamen. Nachdem die Kompanie sowieso in Grodno mit nur 18 Mann eintraf und alles andere (Rest) nach Stunden und Tagen einlief, glaube ich kaum, daß die Vorwürfe des «Spießes», Stabschef Steins, berechtigt waren. [...] Jedenfalls ist mein Eindruck der, daß der Stabschef Steins persönliche Ressentiments gegen die 3 Kameraden hatte und deshalb seine Meldung an den Kompanie-Chef Max

Wydarzenia z Katnego potwierdził Paul Dorn. Wspominał, że nie był naocznym świadkiem – w tym czasie pełnił wartę – jednak sytuacja zapadła mu w pamięć. Jedyna różnica w zeznaniach Engela i Dorna dotyczy sposobu przeprowadzenia egzekucji. Engel mówił o rozstrzelaniu, natomiast Dorn o powieszeniu. Obaj byli zgodni co do tego, że rozkaz wydał Kurt Weisse. Dorn uzupełnił zeznania Engela, mówiąc, że wydarzenia w Katnym miały miejsce latem 1944 r., przed powstaniem warszawskim. Podkreślił, że Dirlewangera nie było w tym czasie w jednostce, a funkcję dowódcy pełnił Weisse⁶⁹.

Schreiner unter falschen Tatsachen weitergab. Schreiner hat lange mit sich gekämpft, konnte jedoch eine Weitermeldung an den Regimentskommandeur des 1./Regiments, an den SS-Hauptsturmführer Wei[s]se nicht verhindern. Hätte er dies unterlassen, wäre die Meldung durch Stein wahrscheinlich direkt an den Regiments-Kommandeur erfolgt. Dies fürchtete auch Schreiner. Jedenfalls erging Meldung an Wei[s]se, worauf kurze Zeit später die 3 Kameraden in den Keller unserer seinerzeitigen Unterbringung im Schulgebäude von Katny verbracht wurden. [słowo nieczytelne] 2 Stunden später wurden die eingesperrten 3 Kameraden aus den Keller geholt und zum Kartoffelschälen in die Küche [słowo nieczytelne]. Abends wurden sie wieder in den Keller des Schules gesperrt. Am anderen Tage bekam ich persönlich vom Kompanie-Chef Schreiner den Befehl, den 3 Kameraden das Wertsachen und das Soldbuch abzunehmen und sie zu [słowo nieczytelne]. Diesen Befehl habe ich ausgeführt. Ich habe die Soldbücher und die Geldbeutel usw. von den 3 Kameraden auf gute [słowo nieczytelne] Art bekommen, jedoch waren die 3 Kameraden bestürzt, was ich an der Frage bemerkte, als sie sagten: «Werden wir dann gar erschossen?». Ich habe darüber gelacht. Ich wußte ja selbst nicht, was geschehen soll. Wahrscheinlich hatte aber innerhalb dieser verstrichenen 2 Tage nach der Meldung der Kompaniechef Schreiner inzwischen vom Rgt. Kdr. Wei[s]se Befehl dementsprechend zur Abnahme der Wertsachen und wahrscheinlich auch über das weitere Schicksal der 3 erhalten. [...] Die Kameraden wurden mit Stricken gefesselt. Etwa gegen 14.00 Uhr am selben Tage, also kurze Zeit darauf wurde vom Spiess (Stein) verkündet, daß die Kompanie in «grosser» Uniform antreten muß. Das Antreten war meines Wissens gegen 16.00 Uhr. [...] Etwa gegen 14.00 Uhr erfuhr ich durch Schreiner, daß die 3 Leute erschossen werden. [...] Gegen 16.00 Uhr stand die Kompanie. Sie stand ohne Waffen. Nur das Executionskommando mit 6 oder 9 Mann war bewaffnet. [...] Kaum war die Kompanie angetreten, erschien auch schon SS-Hauptsturmführer Wei[s]se im Kübelwagen mit Adjutant. [...] Die 3 Kameraden waren inzwischen schon gefesselt aus dem Keller geholt worden. Sie standen mit dem Rücken zur Schulwand in einem Abstand von etwa 2 m. Unter sich hatten die 3 Kameraden einen Abstand von etwa 1 m. Gegenüber von ihnen stand das Executionskommando, links davon die angetretene Kompanie, von der Kompanie stand Wei[s]se mit Adjutant. Der Rgt. Kdr. Wei[s]se führte etwa sinngemäß folgendes an: «Die 3 haben sich gegen die Disziplin der Truppe vergangen. Da wir uns in einer kritischen Kriegslage befinden, hätte er keinen Tropfen Benzin, um die Fahrt zu einem ordentlichen Kriegsgericht zu übernehmen bezw. durchzuführen. Somit würde hier an Ort und Stelle das Todesurteil vollstreckt». [...] Egle gab den Feuerbefehl an seine 6 oder 9 Mann und dann wurden die Kameraden vor unseren Augen erschossen. Egle öffnete anschließend seine Pistolentasche und gab jedem einzelnen den Fangschuß in den Kopf. [...] Ich sehe die ganze Sache als reinen Willkürakt von Wei[s]se an, der als «Sauhund» bekannt war» (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Vernehmungsniederschrift. Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 7–13).

⁶⁹ W oryginalne: „Es muß im Sommer 1944 gewesen sein – ganz bestimmt vor August 1944 – und wir waren auf dem Rückmarsch von der Front aus dem Raume Minsk. [...] Jedenfalls wurden 3 Angehörige der Einheit Dirlewanger exekutiert. [...] Vom Hörensagen weiß ich, daß 3 Mann durch den Strang hingerichtet wurden und «alles» zuschauen mußte. Der Grund war, wenn ich mich recht erinnere, daß die 3 Betroffenen die Truppe verlassen hatten oder etwas ähnliches. Die 3 Männer sollen auf einem Lastwagen stehend die Schlinge um den Hals bekommen haben. Die Schlingen sollen am Querbalken eines Scheunentors oder der Scheune befestigt gewesen sein. Dann wurde der LKW weggefahren und so die Hinrichtung vollstreckt. Die Anordnung zur Exekution kann nur von Wei[s]se gekommen sein, da Dirlewanger während des Rückzuges nicht bei uns war und erst in Warschau zu uns stieß” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 85).

Dorn dodał, że Weisse „stracił wielu członków naszej jednostki bez wiedzy Dirlewangera”⁷⁰ – np. żołnierza z 4. kompanii I Batalionu w rejonie Uzdy na przełomie maja i czerwca 1944 r., gdy zbliżały się wojska radzieckie. Jego wina polegała na tym, że „ukradł” (wziął bez zezwolenia) maszynkę do golenia. Najpierw spędził dłuższy czas w areszcie, a następnie Weisse wydał oświadczenie, że żołnierz ten zostanie stracony przez powieszenie. Wyrok wykonano. Pętlę zrobiono z drutu telefonicznego. Skazańca postawiono na krześle na centralnym placu kołchozu, w którym kwaterowali. Piętnaście minut po egzekucji kompania była gotowa do wymarszu, a kołchoz podpalono⁷¹.

10 stycznia 1943 r. Dirlewanger wydał rozkaz: „Surowo zabraniam członkom batalionu [...] rekwirowania bydła i innych przedmiotów wg własnego uznania i dla osobistego użytku”⁷². Emil Bauer wspominał, że w rejonie Mińska pewien SS-Sturmmann ukradł świnie z gospodarstwa. Za karę został rozstrzelany. Kradzieże i plądrowanie były surowo karane⁷³.

Podczas przemieszczania się z Prus Wschodnich do Warszawy, w okolicach Augustowa grenadier z Kilonii Wally Geißmann plądrował i zgwałcił kobietę. Za te czyny został przez Dirlewangera powieszony⁷⁴.

René Ferderer, który zgłosił się na ochotnika do jednostki Dirlewangera z obozu w Ravensbrück, trafił do niej w maju 1944 r. Przydzielono go do I Batalionu, stacjonującego w Uździe. Opowiadał, że po przybyciu na miejsce pierwsze słowa, które usłyszał brzmiały: „Każdy, kto przejdzie na stronę Rosjan nie zostanie rozstrzelany, ale powieszony”⁷⁵.

⁷⁰ Woryginał: „hat eine ganze Anzahl Angehörige unserer Einheit exekutieren lassen, ohne daß Dirlewanger es wußte” (*ibidem*, k. 79).

⁷¹ Woryginał: „Die 1. Exekution, die ich bei Dirlewanger miterlebte, erfolgte vermutlich Ende Mai – anfangs Juni 1944. Es war ein Tag vor Aufgabe des Stützpunktes in Usda. Der Russe war schon ganz nah. Der Delinquent befand sich seit längerer Zeit in Arrest. Grund: er hatte einem anderen Kameraden (beide gehörten meiner Kp. – 4. Kp. – an) den Rasierapparat «entwendet». [...] Der Delinquent hatte sich den Rasierapparat unerlaubt zur Rasur genommen. [...] Der Eigentümer machte beim Spieß Meldung, der diese sofort weitergab. [...] Der «Täter» kam in Haft [...]. «Diebe könnten auf dem Rückmarsch nicht mitgenommen werden. Daher würde er (Name wurde genannt) jetzt aufgehängt. Gezeichnet Weis[s]e». [...] Ehlers verlas den Inhalt und im selben Augenblick begann auch schon die Vollstreckung. Im Stützpunkt unserer Kp. ist dies geschehen. Mitten auf dem Platz der Kolchose, an dem dort stehenden Telefonmast befand sich die aus Telefondraht hergestellte Schlinge, die dem auf einem Stuhle stehenden Delinquenten um den Hals gelegt wurde. Dann wurde der Stuhl weggestoßen und so die Hinrichtung vollstreckt. [...] Der Tote blieb hängen. In den nächsten 15 Minuten rückten wir ab und steckten vorher die ganze Kolchose in Brand” (*ibidem*, k. 83–84).

⁷² Woryginał: „Ich verbiete auf das Strengste, daß Angehörige des Batl. [...] nach Belieben Vieh u. andere Gegenstände requirieren, um s. z. T. auch für sich persönlich zu verwenden” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 70).

⁷³ Woryginał: „Als wir nämlich noch im Raume von Minsk lagen, hatte ein SS-Sturmmann einer Frau aus der Bevölkerung aus dem Stall ein Schwein gestohlen. Dieser Mann ist erschossen worden. Dirlewanger wollte eben nicht, daß seine Truppe stahl oder plünderte” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 65).

⁷⁴ Woryginał: Vor der Warschauer Zeit ist in der Gegend Augustowa ein Kieler-Grenadier, namens Wally Geißmann, in der Einheit gewesen. Dieser hatte eine Frau vergewaltigt und geplündert. Er ist in meiner Gegenwart aufgehängt worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Artur Schuldt, Kiel, 22 I 1963 r., k. 203).

⁷⁵ Woryginał: „Wer zu den Russen überläuft, wird nicht erschossen, sonder aufgehängt” (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 15–16).

Już wkrótce przekonał się, że dezterterzy będą w ten sposób traktowani. 13 czerwca był świadkiem powieszenia dwóch dezterterów, którzy próbowali przejść na stronę sowieckich partyzantów. Wtedy również dowiedział się, że dowódca jednostki z rozkazu Himmlera ma prawo karać śmiercią za różnego rodzaju przewinienia⁷⁶.

Podczas tłumienia powstania warszawskiego za kradzieże i gwałty również groziła kara śmierci. Lekarz przydzielony jednostce 1 sierpnia 1944 r. zeznał w 1954 r.: „Podczas kilku miesięcy mojej przynależności do jednostki usłyszałem o licznych rozstrzelaniach spowodowanych oddaleniem się od oddziału, przy czym jestem przekonany, że jedynie część tych ludzi celowo zamierzała się oddalić [zdezterterować]. W tej [...] jednostce o wyrokach śmierci decydowano wg ochoty i kaprysu bez wyroku sądu, a na tę decyzję wpływ miała ilość spożytego alkoholu. W innych przypadkach wymierzano karę chłosty. Dwóch takich żołnierzy przyszło [...] do mnie na leczenie po otrzymaniu tej kary”⁷⁷.

O karaniu podczas powstania warszawskiego opowiadał również Viktor Zerfaß, który do Warszawy trafił we wrześniu 1944 r. z obozu w Matzkau i został wcielony do jednostki Dirlewangera. Zeznał, że przed rozpoczęciem walk uczestniczył w apelu, na którym Dirlewanger poinformował ich, że „plądrowanie w Warszawie jest surowo zabronione”, a ten, kto złamie zakaz, „natychmiast będzie rozstrzelany”⁷⁸.

W budynku, w którym jednostka kwaterowała podczas powstania, wisiała tabliczka z informacją: „Kto szabruje, będzie rozstrzelany”⁷⁹. Karl Vieregge wspominał, że Dirlewanger w Warszawie powiedział: „Musicie walczyć, ale nie plądrować”⁸⁰. Zeznał, że pod rozkazami Dirlewangera panowała silna dyscyplina, a kradzieże były karane śmiercią⁸¹.

Podobnie jak na Białorusi, w Warszawie również Dirlewanger karał śmiercią za nie-subordynację. Artur Schuldt opowiadał: „W ciągu tych niewielu dni, które spędziłem w Warszawie, byłem świadkiem, jak dwóch żołnierzy Dirlewangera zostało rozstrzelanych z powodu plądrowania. Musieli stanąć w koszuli i spodniach, wtedy obwieszczono, że za plądrowanie czasowo usunięto ich z oddziału. Następnie zostali rozstrzelani”⁸².

⁷⁶ *Ibidem*, k. 16.

⁷⁷ Woryginał: „In den wenigen Monaten meiner Zugehörigkeit zu dieser Truppe hörte ich von zahlreichen Einzelschießungen wegen Entfernung von der Truppe, wobei ich überzeugt bin, daß es sich nur bei einem Bruchteil von Leuten um eine beabsichtigte Entfernung von der Truppe handelte. Es wurden [...] bei diesem Truppenteil je nach Lust und Laune Todesurteile ohne jede Gerichtsverhandlung ausgesprochen und vollzogen, wobei diese Lust und Laune sehr von der Menge des genossenen Alkohols mitbestimmt wurde. In anderen Fällen wurde die Prügelstrafe verhängt. Zwei solcher Soldaten kamen [...] nach Empfang einer solchen Prügelstrafe in meine ärztliche Behandlung” (*Pismo dr E. do Biura Poszukiwań Niemieckiego Czerwonego Krzyża (DRK)*, 3 III 1954 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 134).

⁷⁸ Woryginał: „Mir ist haften geblieben, daß er [Dirlewanger] in dieser Ansprache besonders darauf hingewiesen hat, daß das Plündern in Warschau streng verboten sei und daß jeder, der dennoch plündere, sofort erschossen werde” (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 331–332).

⁷⁹ Woryginał: „Wer plündert, wird erschossen” (*ibidem*, k. 332).

⁸⁰ Woryginał: „Dirlewanger sagte: «Wir wollen kämpfen, aber nicht plündern»” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, z. Zt. Plettenberg, 30 XI 1961 r., k. 84).

⁸¹ *Ibidem*, k. 84.

⁸² Woryginał: „Ich habe in den wenigen Tagen, die ich in Warschau gewesen bin, selbst erlebt, daß 2 Dirlewangerleute erschossen worden sind, weil sie geplündert hatten. Sie mußten sich mit Hemd und Hose

Mimo surowego zakazu szabrowania Dirlewanger dopuszczał zaopatrywanie się przez jego podwładnych w Warszawie na „własną rękę”. Jeśli dom był opuszczony, to żołnierze mieli prawo zabierać potrzebne im artykuły spożywcze, a nawet przesyłać je do rodzinnych domów⁸³. Potwierdził to Karl Jochheim-Armin, który zeznał, że mogli samodzielnie się żywić oraz organizować i poprawiać swoją garderobę w opuszczonych domach. Zaznacza jednak, że rzeczy wartościowych i cennych nie było im wolno zabierać, ponieważ groziło za to rozstrzelanie: „Sam kiedyś byłem świadkiem, jak Dirlewanger jednego żołnierza z zagranicznego oddziału zastrzelił, ponieważ ten zabrał cywilnemu uchodźcy zegarek na rękę”⁸⁴. Na Białorusi w rozkazach dotyczących operacji antypartyzanckich również informowano, że zaopatrzenie należy organizować we własnym zakresie.

Podczas walk w Warszawie żołnierzom zakazano kontaktów z ludnością polską. Heinrich Arndt zeznał, że Dirlewanger nie zwracał szczególnej uwagi na ten rozkaz i zezwalał na kontakty, szczególnie z kobietami. Zabronione były gwałty i stosowanie przemocy wobec nich, ale jeśli dobrowolnie nawiązywały bliższe relacje z żołnierzami, nie miał nic przeciwko⁸⁵. Można przyjąć założenie, że podwładni Dirlewangera często naginali te zasady.

Paul Dorn opowiadał, że podczas działań na Słowacji również surowo karano za wykroczenia. Wspominał o egzekucji przeprowadzonej przez Kurta Weissego w Oberstuben (dzisiaj Horná Štubňa) w pobliżu St. Martin (obecnie Martin). Rozstrzelano tam trzech jego towarzyszy (pochodzili z Berlina, Hamburga i Holandii) za próbę dezercji: „Trzech mężczyzn przywiązano do pali z rękami za plecami i zasłoniętymi oczami. Dowódca kompanii Paulus przychylił się do ich próśb, aby ich rozwiązać i zdjąć im opaski z oczu. P. dowodził komandem egzekucyjnym. Kiedy strzelcy wycelowali, wszyscy trzech wyprostowali ręce w niemieckim salucie i stojąc na baczność, krzyknęli «Heil Hitler!». Oddano strzały. Wtedy Paulus podszedł do leżących delikwentów i strzelił każdemu z pistoletu w głowę. Wydawało się, że jeden był tylko trafiony w ramię.

Wcześniej Paulus odczytał pismo o następującej treści: «... – nazwiska – przeszli na stronę słowackich partyzantów i z tego powodu zostali skazani na śmierć»⁸⁶. Pod wyro-

hinstellen, dann wurde bekanntgegeben, sie hätten geplündert und sich zu diesem Zweck vorübergehend von der Truppe entfernt. Dann wurden sie erschossen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Artur Schuldt, Kiel, 22 I 1963 r., k. 203).

⁸³ Woryginalne: „Er hat auch erlaubt, daß wir aus verlassenenen Häusern Nahrungsmittel für uns herausnehmen und entweder selbst verzehren oder nach Hause schicken durften” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 81).

⁸⁴ Woryginalne: „Wir durften uns zwar aus den verlassenenen Häusern selbst verpflegen und unsere Kleidung ergänzen und verbessern. Wir durften aber keine Kostbarkeiten und Wertgegenstände nehmen. Ich habe selbst einmal erlebt, wie Dirlewanger einen Soldaten einer fremden Einheit, der einem Zivilisten in einem Flüchtlingszug die Armbanduhr abnehmen wollte, anschließend erschossen hat” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 115).

⁸⁵ Woryginalne: „Er hat uns erlaubt, mit Polinnen zu verkehren. Er hat uns aber streng verboten, den Polinnen Gewalt anzutun; nur was die Polinnen uns freiwillig zu geben bereit waren, durften wir uns nehmen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 81).

⁸⁶ Woryginalne: „Die 3 Männer standen an Pfählen festgebunden, die Hände auf dem Rücken und die Augen verbunden. Ihrer Bitte, sie loszubinden und die Binden abzunehmen, wurde von Kp.-Führer Paulus stattgegeben. P. kommandierte das Ex.-Kommando. Als die Schützen anlegten, streckten alle 3 die Hand zum Deutschen Gruß aus und riefen unter strammer Haltung «Heil Hitler!». Die Schützen schossen ihre

kiem widniało nazwisko Weissego. Komando egzekucyjne składało się z sześciu żołnierzy należących do 4. kompanii I Batalionu, dowodzonej przez SS-Unterscharführera Paulusa. Miał się wśród nich znaleźć Paul Dorn, ale jak zeznał, wymówił się jęczmieniem na oku⁸⁷.

Hermann Schulze opowiadał, że podczas walk antypartyzanckich na Słowacji surowo przestrzegano dyscypliny. Nie tolerowano żadnych uchybień. Wspomniał, że pewnego dnia za kradzież jeden z ludzi został ukarany 25 uderzeniami kija, a następnie powieszony⁸⁸.

Mimo że III Rzesza chyliła się ku upadkowi, w jednostce Dirlewangera dyscyplina była surowo przestrzegana do samego końca. Transport więźniów politycznych z obozu w Sachsenhausen, z którego w listopadzie 1944 r. utworzono III Batalion, powitał na Słowacji nieznany z nazwiska esesman (jego późniejszy dowódca). W pierwszym zdaniu poinformował nowych członków SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” o karach stosowanych za dezercję. Dodał, że w ostatnich dniach osobiście rozstrzelał kilku „tchórzliwych żołnierzy i dekowników” (*feiger Soldaten und Drückeberger*), a kolejnego podwładnego zastrzelił za niesubordynację. W dalszej części mowy powitalnej esesman przedstawił im sytuację na froncie, mówiąc że nie wygląda źle i że Niemcy odniosą zwycięstwo⁸⁹.

Podczas walk Dirlewanger był bardzo wymagający wobec swoich żołnierzy. W trakcie akcji bojowych dowodził w sposób bezwzględny, ale w stosunku do samego siebie również nie stosował żadnych ulg⁹⁰. Gustav Strumpf wspominał, że nigdy nie oczekiwał od ludzi czegoś, czego sam by nie zdołał zrobić. Opowiadał, że Dirlewanger razem z podwładnymi ruszał do walki i szturmował pozycje nieprzyjaciela. Zapewniał, że to właśnie dlatego Sondereinheit „Dirlewanger” „zawsze osiągało militarny cel”⁹¹. Potwierdził to Heinrich Kraus, który także wspomina, że dowódca ruszał do walki na czele swoich ludzi⁹². Albert Venderbusch użył określenia, że „w trakcie walki, nigdy [nie zostawał] z tyłu, zawsze [był]

Gewehre ab. Dann ging Paulus zu den am Boden liegenden Delinquenten hin und schoß alle 3 mit seiner Pistole in den Kopf. Einer von ihnen schien nur an der Schulter getroffen worden zu sein.

Vorher hatte Paulus einen Schrieb verlesen mit sinngemäßen Inhalt: «Die ... – Namen – sind zu den slowakische Partisanen übergelaufen gewesen und deshalb zum Tode verurteilt worden» (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 86).

⁸⁷ *Ibidem*, k. 86–87.

⁸⁸ Woryginalne: „Disziplinverstöße dulde er nicht. So habe er dieser Tage einen Verpflegungsdieb mit 25 Stockhieben bestraft und dann gehenkt” (Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger, marzec 1979 r., b.p.).

⁸⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 20.

⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80.

⁹¹ Woryginalne: „Im Kampf hat Dirlewanger von seinen Leuten das Äusserste verlangt. Ich muss aber ausdrücklich betonen, dass er von keinem etwas verlangt hat, was er nichts selbst zu leisten bereit gewesen ist; er hat also nicht nur seine Leute kämpfen und stürmen lassen, sondern hat selbst mitgekämpft und mitgestürmt. Auf diese Weise hat er stets erreicht, dass seine Sondereinheit militärisch immer das Ziel, das gesteckt war, erreicht hat” (BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 30 XI 1961 r., k. 320).

⁹² BA Ludwigsburg, B 162/5920, Abschrift. Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 3 IV 1962 r., k. 321. Potwierdzają to zeznania innych żołnierzy, m.in.: „er war selbst mit vorne bei der kämpfenden Truppe” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80).

z przodu”⁹³. Karl Jochheim-Armin zaznaczył, że Dirlewanger „nie tylko wymagał od swoich ludzi dużej odwagi, ale sam również [wykazywał się] walecznością”⁹⁴. Dirlewanger był człowiekiem czynu, całe dorosłe życie spędził walcząc (uczestniczył w I wojnie światowej, służył we Freikorpsach w latach dwudziestych i w Legionie Condor podczas wojny domowej w Hiszpanii). Niekwestionowana odwaga i zamiłowanie do wojaczki działały na wyobraźnię jego podwładnych, wywierały na nich olbrzymi wpływ.

Dirlewanger nie stronił od alkoholu, lubił huczne libacje⁹⁵, ale nie widywano go pijanego ani zataczającego się⁹⁶. Do wspólnego picia i zabaw zapraszał także swoich żołnierzy. Podczas szczególnych okazji, takich jak nadawanie odznaczeń i awanse, organizował wieczorne spotkania⁹⁷. Żołnierze zeznawali, że miały one biesiadny charakter, chociaż wspominali też, że Dirlewanger po alkoholu stawał się kłótlivy i wszczynał burdy. Nie rzutowało to jednak na jego wizerunek, a nawet potęgowało sympatię do niego. Podobne uroczystości musiały odbywać się dosyć często, ponieważ odznaczenia przyznawano wielu żołnierzom⁹⁸.

W jednostce panowała bardzo dobra atmosfera: „koleżeństwo pośród członków jednostki Dirlewangera [...] było wzorowe. Nie wypominano nikomu przeszłości. Nie mówiono o wcześniejszych karach”⁹⁹.

⁹³ Woryginalne: „wenn gekämpft wurde, nicht hintem, sondern immer vorne” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135).

⁹⁴ Woryginalne: „Er hat also nicht nur von seinen Leute größte Tapferkeit verlangt, er war auch selbst Tapfer” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 115).

⁹⁵ Pijaństwo i huczne libacje w SS nie były niczym wyjątkowym. Himmler bardzo często musiał przywoływać do porządku swoich dowódców i nakładać na nich kary za nadużywanie alkoholu. Na przykład SS-Obergruppenführer Friedrich Jeckeln, Wyższy Dowódca Policji i SS w Brunzswiku, otrzymał w 1939 r. upomnienie za jazdę po pijanemu („pędził przez miasteczka i wsie swoim samochodem z prędkością 80–100 km na godzinę, «nie zważając na kierowców i pieszych»”). Jeckeln tłumaczył, że wypił jedynie „cztery, może pięć kieliszków mozelskiego wina”, „trzy albo co najwyżej cztery sznapsy” i jeszcze „najwyżej trzy szklanki piwa”. Himmler nie wyciągnął konsekwencji. Z kolei w 1936 r. wybuchła awantura między będącymi pod wpływem alkoholu SS-Brigadeführerem Kaulem a SS-Oberführerem Ungerem, w której trakcie nawzajem wylali sobie piwo i wino na mundury. Von dem Bach chciał wszcząć formalne postępowanie, ale Himmler udzielił im tylko reprimendy. Duże problemy z alkoholem miał Kurt von Gottberg, dowódca Kamfgruppe „von Gottberg”. Już w 1936 r. dostał trzyletni zakaz jego spożywania po tym, jak stracił stopę w wypadku związanym z jego nadużyciem. Nie były to jedyne przypadki. Problemy z alkoholem w SS były na tyle poważne, że Himmler wydawał zarządzenia, w których zakazywał picia alkoholu, uważając, że to najlepsza metoda dyscyplinowania alkoholików. (więcej przykładów: P. Longerich, *Himmler...*; Jr. Ch. W. Sydnor, *Żołnierze zagłady. Dywizja SS „Totenkopf” 1933–1945*, Warszawa 1998).

⁹⁶ Woryginalne: „Er hat oft getrunken. Er hat auch mit uns einfachen Leuten oft getrunken. Er konnte aber mit Alkohol umgehen. Es wird wohl niemanden geben, der ihn am Boden liegend oder auch nur torkelnd gesehen hat” (BA Ludwigsburg, B 162/5920, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, 14 IV 1962 r., k. 323).

⁹⁷ Woryginalne: „Wenn wir Auszeichnungen erhalten hatten oder befördert worden waren, hat er mit uns Kameradschaftsabende veranstaltet” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, 5 IV 1962 r., k. 29).

⁹⁸ Woryginalne: Es hat bei uns meiner Meinung nach auch sehr viele Auszeichnungen gegeben” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 65).

⁹⁹ Woryginalne: „Die Kameradschaft unter den Dirlewanger-Angehörigen war meiner Meinung nach vorbildlich. Keinem durfte sein Vorleben vorgeworfen werden. Über die Vorstrafen der Vorbestraften wurde nicht mehr gesprochen” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 136).

Ludzie, których wcielono do *Sondereinheit „Dirlewanger”* pod koniec 1943 i w 1944 r., wspominali, że najpierw odbyli rozmowę z Dirlewangerem. W jej trakcie (lub ogólnego apelu) dowódca informował, że kradzieże, plądrowanie i gwałty są surowo zabronione, ich zachowanie ma być nienaganne¹⁰⁰. Poza śmiercią, za złamanie zasad (najczęściej za kradzieże), karano również chłostą¹⁰¹. Skazanych za przewinienia bito gumową pałką aż do omdlenia¹⁰². Przynajmniej w jednym przypadku za gwałt żołnierz został powieszony¹⁰³.

Żołnierzy, którzy popełnili przewinienia, Dirlewanger odsyłał również do obozów. Zdarzało się, że dopiero tam karano ich śmiercią. O takiej sytuacji wspomniął Friedrich Börth (aresztowany za przynależność do SPD – Socjaldemokratycznej Partii Niemiec i osadzony w Sachsenhausen): „Jesienią 1944 r. jeden z kryminalistów z tej brygady został odesłany do obozu i podczas wieczornego apelu publicznie powieszony. Czy z powodu plądrowania, czy dezercji, nie jestem w stanie teraz powiedzieć. Prawdziwy powód niedługo stał się dla nas jasny.

Kilka dni później kazano nam, więźniom politycznym, pozostać po wieczornym apelu i dowódca obozu poinformował nas, że otrzymaliśmy możliwość «zrehabilitowania się», jeśli tylko zgłosimy się ochotniczo do Brygady SS Dirlewangera. Dyskutowaliśmy o tym w barakach»¹⁰⁴.

Podobne wydarzenie miało miejsce 30 października 1944 r. w obozie koncentracyjnym w Neuengamme. Wtedy jeden ze świeżo wyszkolonych więźniów politycznych za próbę dezercji, został publicznie powieszony na placu apelowym¹⁰⁵.

¹⁰⁰ W oryginale: „daß wir uns von jetzt ab einwandfrei zu verhalten hätten und daß insbesondere Stehlen und Plündern strengstens verboten seien” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, 11 IV 1962 r., k. 143).

¹⁰¹ *Ibidem*, k. 143.

¹⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 48.

¹⁰³ Wspomniął o tym w zeznaniach Artur Schulde: „Dieser [Wally Geißmann] hatte eine Frau vergewaltigt und geplündert. Er ist in meiner Gegenwart aufgehängt worden” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, b.d., k. 203).

¹⁰⁴ W oryginale: „Im Herbst 1944 wurde einer der Kriminellen aus dieser Brigade ins Lager zurückgebracht und nach dem Abendappell öffentlich aufgehängt. Ob als Begründung gesagt wurde, er habe geplündert oder er sei desertiert, kann ich heute nicht mehr sagen. Der eigentliche Grund wurde uns kurze Zeit später klar.

Wenige Tage später mußten nämlich nach dem Abendappell wir politischen Häftlinge auf dem Appellplatz bleiben und der Lagerführer erklärte uns in einer Ansprache, daß wir uns «rehabilitieren» könnten, wenn wir uns freiwillig zur SS-Brigade Dirlewanger melden würden. Wir sollten darüber in den Baracken diskutieren” (H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 144).

¹⁰⁵ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/4, kwiecień–czerwiec 1970 r., b.p.

10. Śmierć Oskara Dirlewangera. Kontrowersje i mity

Oskarowi Dirlewangerowi na początku 1945 r. coraz bardziej doskwierały dawne rany. Według jego najstarszej siostry Mathilde odniósł ich w sumie jedenaście¹. W tym czasie otrzymał urlop wypoczynkowy, podczas którego przybył do domu w Esslingen i po raz ostatni odwiedził rodzinę. Przeszedł również zapalenie płuc². Następnie udał się do Berlina, skąd 22 kwietnia 1945 r. pojechał do rezydencji myśliwskiej Bergera w Allgäu³. Na przełomie kwietnia i maja urywa się kontakt z Dirlewangerem. Wtedy rodzina otrzymała ostatnie listy od niego, jednak rodzeństwo przesłuchiwane w latach sześćdziesiątych nie było w stanie sobie przypomnieć, kiedy to dokładnie nastąpiło⁴.

10.1 Ostarrest – Areszt Wschodni w Altshausen⁵

Altshausen jest malowniczym miasteczkiem położonym w Badenii-Wirtembergii w Niemczech. To tu w 1945 r. rozegrał się ostatni akt życia Oskara Dirlewangera. Pod koniec kwietnia przez Altshausen i okolice przetoczył się front, a w miejscowości tej doszło do potyczki między Niemcami a Francuzami. Armia francuska postępowwała dalej na południe, a w Altshausen został tylko niewielki jej oddział⁶. Okupacja niemieckiego miasteczka Altshausen przez wojska francuskie rozpoczęła się 22 kwietnia. Niewiele zachowało się dokumentów z relacjami świadków tamtych dni, jednak wynika z nich, że zapanowały tu terror i strach. W tym czasie przez Altshausen wiódł jeden ze szlaków dla masowej emigracji, którym uciekali naziści i niemieccy żołnierze. Do Altshausen trafiali więźniowie uwolnieni z obozów koncentracyjnych, przymusowi robotnicy i inni ludzie szukający lepszego, bezpieczniejszego życia.

¹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb. Nr. G5/405/60 Da, Ermittlungssache gegen Dr. Oskar Dirlewanger, früherer SS- Oberst, geb. 26 IX 1895 in Würzburg, 15 VII 1960 r., k. 140.

² *Ibidem*, k. 140.

³ Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 257.

⁴ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 177.

⁵ Rozdział ten ukazał się w książce: *ibidem*, s. 178–188.

⁶ W. Radlow, *Altshausen – Opfer des Todesmarches*, <http://www.dsk-nsdoku-oberschwabens.de/de/erinnerungswege/ergaenzungsheft-neu-2015/altshausen-opfer-des-todesmarsches.html> (dostęp 11 IX 2015).

Od kwietnia do 8 czerwca 1945 r. burmistrzem Altshausen z ramienia francuskiej administracji był Johann Friedrich Rohrer. Okres jego krótkich rządów charakteryzowały terror i samowola⁷. „Banda Rohrera” na terenie Altshausen dopuszczała się grabieży, płądrowania, a nawet terroryzowania mieszkańców biciem i mordami. Choć rząd burmistrza Rohrera nie trwały długo, wyrządziły wiele szkód. Według świadków to on odpowiadał za koszarne warunki panujące w Areszcie Wschodnim (Ostarrest) w Altshausen, w którym zginął Dirlewanger. Rohrer został pociągnięty do odpowiedzialności i skazany przez francuską komendanturę. Jego następcą mianowano Hugo Riegela.

Na przełomie kwietnia i maja w budynku szkoły realnej założono szpital dla niemieckich i francuskich żołnierzy. Przebywali tam dawni członkowie niemieckich batalionów karnych, którzy trafili tu w wyniku zawirowań wojennych, a także Żydzi, których wyzwolono z obozów koncentracyjnych⁸. Z tego lazaretu dostarczano żywność i leki dla więźniów osadzonych w Areszcie Wschodnim. Według powojennych zeznań Betty Angele, która działała w Czerwonym Krzyżu, pod koniec kwietnia 1945 r. pojawił się u niej holenderski oficer. Od niego dowiedziała się, że więźniowie nie otrzymują jedzenia ani picia⁹. Prawdopodobnie miesiąc później do więzienia w Altshausen został przywieziony SS-Oberführer Oskar Dirlewanger. Betty Angele była jedną z ostatnich osób, które z nim rozmawiały.

W pobliżu Altshausen w miasteczku Blönried mieszkali rodzice ppor. Antona Füssingera. Od 1939 do 1945 r. był pilotem Luftwaffe. Ledwie zdążył wrócić do domu, gdy następnego dnia – 1 czerwca 1945 r. – zjawił się francuski żołnierz w towarzystwie dwóch uzbrojonych i umundurowanych Polaków. Mimo że Füssinger posiadał dokumenty wystawione przez Amerykanów, został aresztowany i przewieziony do Aresztu Wschodniego¹⁰. Umieszczono go w jednej celi z ludźmi, którzy przedstawili się jako „Dirlewanger” i „Gustl Minch z Oberndorfu”¹¹. Według Angele Dirlewanger trafił do więzienia na przełomie maja i czerwca¹². Füssinger wspominał, że początkowo między nimi panowała lekka nieufność i ostrożność. Z kolei na Angele Dirlewanger wywarł pozytywne pierwsze wrażenie¹³. Jak widać, wciąż potrafił być czarujący wobec kobiet.

Pilot Luftwaffe wspominał, że pierwszego dnia Dirlewanger niewiele mówił. Dopiero następnego dnia dowiedzieli się, że był pułkownikiem („Oberst”) i wyjaśnił, że należał do Waffen-SS i pełnił służbę w obozie koncentracyjnym. Nie był jednak jego komendantem, ale jedynie tymczasowo jego ludzie pełnili tam służbę wartowniczą. Nie wyjaśnił

⁷ *Ibidem*.

⁸ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 101.

¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 2 Js 6366/60, Staatsanwaltschaft Ravensburg. Geschehen am 30. Juni 1960, 30 VI 1960 r., k. 107.

¹² Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

¹³ *Ibidem*.

w którym obozie, ani kiedy to się działo¹⁴. Dodał, że gdy przejeżdżał przez Altshausen, został rozpoznany przez osadzonego wcześniej w obozie Żyda. Zaraz potem go aresztowano¹⁵. Angele rozmawiając z nim nie zdawała sobie sprawy, kim jest, jego nazwisko nic jej nie mówiło. Sądziła, że to jeden z przypadkowo aresztowanych podróżnych, którzy nie mieli odpowiednich dokumentów. Nawet nie podejrzewała, że jest żołnierzem. Była przekonana, że następnego dnia zostanie zwolniony z aresztu. Za pierwszym razem poinformował ją, że niedawno leżał w szpitalu z powodu pęknięcia czaszki. Uznała, że nie powinien spać na gołej pryczy, i chcąc mu ulżyć, przyniosła do celi poduszki z własnej sofy. Wtedy wartownicy przekazali jej, że Dirlewanger to zbrodniarz wojenny i nie powinna tak o niego dbać¹⁶. W kolejnych rozmowach Dirlewanger wyjaśnił Minchowi i Füssingerowi, że podczas wojny dowodził jednym z karnych batalionów – Strafbatalion 999 i wysyłano ich w celach pacyfikacyjnych¹⁷. Gdy Angele dowiedziała się, że Dirlewanger jest zbrodniarzem wojennym, też zaczęła go wypytywać o przeszłość. Powiedział jej, że podczas I wojny światowej był oficerem, a w dopiero co zakończonej wojnie dowodził oddziałem karnym¹⁸. Zarówno Betty Angele, jak i Anton Füssinger wspominali, że wartownikami byli przede wszystkim umundurowani Polacy, a żołnierzy francuskich na początku praktycznie nie było.

Angele zeznała, że oceniała go na przypadkowego aresztowanego człowieka, z powodu wyglądu. Odniosła wrażenie, że liczył około sześćdziesiąt lat i uznała, że w tym wieku nie powinien już być żołnierzem¹⁹. Miał około 1,80 m wzrostu, był krępkim, żylastym mężczyzną o wyprostowanej, żołnierskiej postawie, bardzo szczupłym, z twarzą z mocno uwidocznionymi kośćmi policzkowymi i wysokim czołem. Füssingerowi „rzuciły się w oczy – duże uszy”. Przebywając z nim w jednej celi oszacował Dirlewangera na około 45–50 lat²⁰. Oboje wskazali, że nosił ubranie cywilne, ciasną marynarkę lub starą kurtkę w kratkę i szare spodnie wojskowe.

W Areszcie Wschodnim panowały tragiczne warunki. Angele stwierdziła, że na początku na dwie cele więzienne przypadało około 20–25 więźniów. Byli to głównie niemieccy żołnierze i podróżni niemający odpowiednich dokumentów. Francuzi zamykali ich w areszcie do wyjaśnienia²¹. Cele były tak przepełnione, że ludzie nie mogli nawet usiąść, musieli stać. Warunki sanitarne i higieniczne były na równie fatalnym poziomie. Do załatwiania

¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 2 Js 6366/60, Staatsanwaltschaft Ravensburg. Geschehen am 30. Juni 1960, 30 VI 1960 r., k. 107–108.

¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 102.

¹⁶ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 2 Js 6366/60, Staatsanwaltschaft Ravensburg. Geschehen am 30. Juni 1960, 30 VI 1960 r., k. 108.

¹⁸ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 2 Js 6366/60, Staatsanwaltschaft Ravensburg. Geschehen am 30. Juni 1960, 30 VI 1960 r., k. 108.

²¹ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

potrzeb fizjologicznych służyło jedno wiadro²². Początkowo Betty Angele, za zgodą polskich wartowników, mogła dostarczać więźniom jedzenie i picie. Zaopatrzenie dla osadzonych przeważnie dostawała ze szpitala, a także z gospodarstw rolnych w Altshausen, kuchni prowadzonych przez okupanta, a nawet gromadziła artykuły spożywcze od ludności²³. Dopiero w czerwcu, gdy wartownikami byli francuscy żołnierze, Angele zabroniono wchodzenia do więzienia. Odtąd posiłki musiała przekazywać francuskim wartownikom, aby ci rozdali je osadzonym. Podczas przesłuchań i rozmów w latach sześćdziesiątych mocno powątpiewała, czy jedzenie faktycznie trafiało do więźniów. Jeszcze w 1945 r. zastanawiała się, czy Dirlewanger i Minch zostali tak pobici, że nie byli w stanie jeść, czy już wtedy nie żyli (Anton Füssinger został wcześniej zwolniony). Wartownicy odbierający żywność wracali już po około trzech minutach z pustymi naczyniami. Wątpliwym było, aby osadzeni zdążyli zjeść w tak krótkim czasie²⁴.

Siostra Dirlewangera Elfriede pamiętała, że ostatnia kartka od brata przyszła do domu rodzinnego w Esslingen²⁵. Brat Paul uzupełnił, że Oskar informował, że znajduje się we francuskim więzieniu i został ranny. Pisał też, że w przyszłym tygodniu będzie przeniesiony, ale nie wie dokąd²⁶. Rana, o której wspominał Dirlewanger w liście była najprawdopodobniej rezultatem pobicia w areszcie. Angele zeznała, że w ciągu dnia, gdy przynosiła jedzenie, więźniów nie bito. Wartę pełnili Polacy i Żydzi ubrani po cywilnemu. Żołnierzy francuskich, zwłaszcza na początku, nie spotykała²⁷. Częściowo potwierdził to Füssinger: „Przebywając w areszcie, nie widziałem żadnego Francuza, widziałem jedynie uzbrojonych i umundurowanych Polaków”²⁸. Pierwszej nocy Dirlewanger i Minch zostali wyprowadzeni na korytarz. Tam strażnicy bili ich drewnianymi pałkami, wytykając im przynależność do SS i działalność w Gestapo. Po tej nocy Dirlewanger uznał, że czas wymienić się adresami ze współtowarzyszami niedoli. Przeczuiwał, że żywi z Aresztu Wschodniego nie wyjdą²⁹. Angele podała, że nocami pijani Polacy bili aresztantów, a do rękoczynów dochodziło także w trakcie przesłuchań prowadzonych przez żołnierzy we francuskiej komendanturze mieszczącej się w ratuszu. Widziała jedynie ślady znęcania się na twarzach osób stamtąd wracających, najczęściej niebieskie pręgi. Od więźniów niewiele mogła się dowiedzieć, ponieważ zakazano jej rozmów z nimi. Raz podczas odwiedzin zobaczyła plecy Dirlewangera. Były tak zakrwawione, że nie mogła odróżnić pojedynczych śladów uderzeń³⁰. Füssinger wspominał, że drugiego dnia do ich celi wprowadzono około szesnastoletniego

²² BA Ludwigsburg, B 162/16592, 5. Angele Betty, b.d., k. 99–100.

²³ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16592, 5. Angele Betty, b.d., k. 99.

²⁴ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r.

²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb! Nr. SK. Zst. I/5-117/60, Vernehmungsniederschrift, 19 VIII 1960 r., k. 161.

²⁶ *Ibidem*, k. 157–158.

²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 5. Angele Betty, b.d., k. 99.

²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 103.

²⁹ *Ibidem*, k. 102.

³⁰ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16592, 5. Angele Betty, b.d., k. 99.

Żyda, który pod nadzorem Polaków bił ich po twarzach do momentu, gdy zabrakło mu sił. Ponadto Dirlewangera i Mincha co noc wyprowadzano na korytarz i tam ich katowano. Rano Füssinger dostrzegł, że obaj mieli otwarte i krwawiące rany na twarzach. Całe ich ciała były pokryte ranami broczącymi krwią³¹. W tych dniach Betty Angele zabroniono wstępu do więzienia. Gdy widziała Dirlewangera po raz ostatni, w przeciwieństwie do Mincha nie miał jeszcze śladów pobicia na twarzy³². W nocy z 4 na 5 czerwca 1945 r. Dirlewangera i Mincha wyprowadzano z celi trzy razy. Za każdym razem torturowano ich i katowano. Strażnicy bili ich drewnianymi pałkami i kolbami karabinów po całym ciele i głowie, kopali w podbrzusze. Po ostatnim pobiciu osadzeni nie byli w stanie podnieść się ani mówić, do celi wniesiono ich nieprzytomnych. Füssinger wspominał tę noc jako najstraszniejszą w życiu. Przez cały czas siedział w kącie celi, bojąc się nawet poruszyć, aby nie sprowokować wartowników. Według niego Minch zmarł jeszcze tej nocy, jego ciało wywleczono z celi około 30 minut później. Dirlewanger wciąż żył, próbował coś powiedzieć. 5 czerwca o 8.30 Füssinger został wyprowadzony i przeniesiony do komendantury francuskiej w ratuszu. Ponownie skontrolowano tam jego dokumenty i zwolniono do domu³³. Gdy opuszczał celę, Dirlewanger jeszcze żył. Betty potwierdziła, że zwolniono go z aresztu na kilka dni przed śmiercią Dirlewangera, jednak nie była w stanie dokładnie określić, kiedy ten zmarł³⁴. Füssinger utrzymywał, że jest niemożliwe, aby Dirlewanger i Minch zmarli 7 i 8 czerwca śmiercią naturalną. Według jego wiedzy obaj w nocy 6 czerwca 1945 r. już nie żyli. Podczas przesłuchania nie umiał wyjaśnić, dlaczego Francuzi mieliby podać zafałszowaną datę śmierci³⁵. Dirlewanger i Minch byli ostatnimi więźniami przebywającymi w areszcie w Altshausen. Aresztowania zakończyły się wraz ze zdymisjonowaniem burmistrza Rohrera i mianowaniem jego następcy Hugo Riegela w czerwcu 1945 r.

W artykule prasowym, który ukazał się w „Schwäbische Zeitung” piętnaście lat po śmierci Dirlewangera, podano, że już 8 czerwca 1945 r. w rejestrze zgonów zapisano: „Dr Oskar Dirlewanger, pułkownik SS, urodzony 26 września 1895 r. w Würzburgu, zmarły 7 czerwca 1945 r., o godzinie 19.30 w Areszcie Wschodnim w Altshausen”. Jako przyczynę śmierci podano: „Zmarł w wyniku pobicia przez wartowników”³⁶. W akcie zgonu komendantura francuska w Altshausen podała, że Dirlewanger zmarł „śmiercią naturalną” 7 czerwca 1945 r. w Areszcie Wschodnim w Altshausen o 19.30³⁷.

³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 102.

³² Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

³³ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 103–104.

³⁴ Sta Ludwigsburg, EL 317 III Bü 142, Az.: II/Mi/3355/60, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Dirlewanger Oskar, wegen Mord, 8 VII 1960 r., b.p.

³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16592, 6. Füssinger Anton, b.d., k. 105.

³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16592, *Das Rätsel um Strafbrigadeführer Dr. Dirlewanger*, „Schwäbische Zeitung”, 22 IV 1960, k. 92.

³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Anmeldung eines Sterbefalles, 16 VI 1945 r., k. 94; BA Ludwigsburg, B 162/21001, Beglaubigte Abschrift aus dem Sterbebuch des Standesamts Altshausen, Nr. 63, Altshausen, 17 VII 1959 r., k. 81.

Rankiem 8 czerwca 1945 r. z budynku Aresztu Wschodniego wyniesiono trumnę. Francuscy wartownicy pilnowali, aby nie została otwarta. O 11.00 przybyli proboszcz i kpt. Hoffmann³⁸. Grabarz Thaddäus Hund wspominał, że trumnę z ciałem Dirlewangera zakopał na początku czerwca 1945 r. na cmentarzu w Altshausen. Świadcami pogrzebu było dwóch francuskich żołnierzy uzbrojonych w karabiny. Poza tym znajdowali się tam proboszcz Romer i ówczesny komendant francuski, od którego grabarz dowiedział się, że zmarłym był wysoko postawiony oficer SS. Na mogile żołnierze francuscy umieścili krzyż z jego nazwiskiem. Miejsce pochówku przetrwało niezmienione do roku 1960³⁹. Dirlewangera pochowano na polu M, grób nr 5⁴⁰.

10.2 Ekshumacja

W 1960 r. zaczęły pojawiać się liczne plotki na temat dalszych losów Oskara Dirlewangera. Pomysły co do powojennych dziejów Dirlewangera padały najróżniejsze, niektóre były zupełnie nierzeczywiste, wręcz z zakresu fantastyki. Widywano go praktycznie na całym świecie. Najwięcej doniesień pojawiło się po tym, jak czasopismo „Revue” opublikowało artykuł o Dirlewangerze i dwa zdjęcia. Na pierwszym widać Oskara Dirlewangera w długim, skórzanym płaszczu. Drugie zdjęcie, zrobione współcześnie (w roku 1958) miało rzekomo przedstawiać Dirlewangera w gronie znajomych po wojnie⁴¹. Rozgłosu sprawie nadało rozpoznanie przez pana K. 2 kwietnia 1960 r. na obu tych zdjęciach Oskara Dirlewangera⁴². W wyniku burzy jaką wywołał ten artykuł zdecydowano się rozpocząć dochodzenie i ekshumować zwłoki znajdujące się na cmentarzu w Altshausen. Wspomniane zdjęcie pokazano wielu osobom znającym Dirlewangera za jego życia, w tym siostrze i bratu (najstarsza siostra nie przeczytała artykułu). Większość świadków nie rozpoznała Dirlewangera na zdjęciu z 1958 r. Także rodzeństwo zaprzeczyło jakoby na tym zdjęciu znajdował się ich brat⁴³.

Śledczy w latach siedemdziesiątych podali, że Oskar Dirlewanger 7 czerwca 1945 r. został aresztowany przez francuską żandarmerię w cywilu i był przesłuchiwany przez francuską policję (Deuxieme Bureaux Colonell Ludman). Według nich albo popełnił samobójstwo, wieszając się, albo (co uznali za bardziej prawdopodobne) przekazano go stronie rosyjskiej⁴⁴.

³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16592, *Das Rätsel um Strafbrigadeführer Dr. Dirlewanger*, „Schwäbische Zeitung”, 22 IV 1960, k. 92.

³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Gs 183/60, Amtsgericht Saulgau, Geschehen am 12. November 1960 auf dem Friedhof in Altshausen, 12 XI 1960 r., k. 178–179.

⁴⁰ Sta Ludwigsburg, EL 201 VI Bü 1980 – Gräberliste, Kriegsgräberliste, Friedhof Altshausen, b.d., b.p.

⁴¹ Oryginały obu tych fotografii znajdują się w Sta Ludwigsburg, EL 317 III, 142, k. 17 i 18. Pierwszą z nich wykonano w Łohojsku na Białorusi.

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16592, Eidesstattliche Erklärung, 2 IV 1960 r., k. 98.

⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb! Nr. SK. Zst. I/5-117/60, Vernehmungsniederschrift, 19 VIII 1960 r., k. 159, 162–163.

⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho–Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1516.

Najbardziej popularnymi teoriami, z którymi można spotkać się do dzisiaj, są informacje o rzekomym pobycie Dirlewangera na Bliskim Wschodzie. W prasie, również współczesnej, ukazują się artykuły o jego powojennych losach. Niektórzy świadkowie zeznali, że widzieli go m.in. w Niemczech (w 1958 r.)⁴⁵.

W latach sześćdziesiątych dominowała teoria o wspólnej działalności Martina Bormanna i Oskara Dirlewangera. Dirlewanger miał w 1947 r. przedostać się przez Cieśninę Bosfor i ukryć w azylu Bormanna⁴⁶. Podobno razem wspierali gen. Muhammada Nagibę, a później, gdy sytuacja uległa zmianie, Gamalę Abdeila Naserę. Aby pomóc w przejęciu władzy, mieli zostać świetnie uzbrojeni i wyposażeni. Jak donosiła prasa, za tę działalność obiecano im wysokie wynagrodzenie – Bormann miał dostać 15 mln dolarów w obligacjach do podziału z Dirlewangerem. Autor artykułu *Dirlewanger – Hauptquartier: Port Said*, który twierdził, że uczestniczył w opisanych przez siebie wydarzeniach, przekonywał, że Bormann i Dirlewanger aktywnie uczestniczyli w zawieraniu umowy o zakupie uzbrojenia od ZSRR. Mieli oni również brać udział w pertraktacjach podczas konferencji z sowieckim politykiem Dmitrijem Szepiłowem⁴⁷ (prowadził je głównie Dirlewanger). Poza tym ludzie Dirlewangera mieli latać radzieckimi samolotami myśliwskimi MiG-19⁴⁸ i szkolić w tym gipskich pilotów.

Według tych sensacyjnych doniesień w 1956 r. Dirlewanger na zlecenie Nassera negocjował z Josipem Titą, aby ten zachował neutralność i nie przystępował do międzynarodowych paktów militarnych. Co więcej Oskar Dirlewanger nieoficjalnie rozmawiał z nim o dostawach broni dla Jugosławii. Miał nawet osobiście pojechać do Jugosławii, aby zakończyć negocjacje w sprawie uzbrojenia. Według tych doniesień kilka miesięcy później znów odwiedził Jugosławię i spotkał się z Titą w Zagrzebiu. Podobno tak się zaprzyjaźnili, że pod koniec lat pięćdziesiątych Dirlewanger w towarzystwie Bormanna i kilku swoich żołnierzy odwiedzał Titę, a nawet spędzał wolny czas w Splicie (Dalmacja) i Dubrowniku. Podczas tych urlopów wspominano czasy wojenne⁴⁹.

W dalszej części artykułu wskazano, że Dirlewanger, dowodząc żołnierzami Waffen-SS, walczył podczas tzw. kryzysu sueskiego w 1956 r.⁵⁰ (miałby 61 lat). Wybuchła wtedy wojna między Egiptem a koalicją izraelsko-brytyjsko-francuską. Zakończyła się klęską Egiptu⁵¹. Podczas tego konfliktu siedziba organizacji Dirlewangera podobno mieściła się

⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16592, *Das Rätsel um Strafbrigadeführer Dr. Dirlewanger*, „Schwäbische Zeitung”, 22 IV 1960, k. 90.

⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Und Dirlewanger lebt doch!, [b.d.] k. 197.

Martin Bormann, ur. 17 VI 1900 r. w Halberstadt. Od maja 1941 r. pełnił funkcję szefa kancelarii NSDAP i był zastępcą oraz sekretarzem Adolfa Hitlera. Według zeznań Artura Axmanna zginął 2 V 1945 r., próbując uciec z Berlina. W 1972 r., podczas prac budowlanych przy Invalidenstrasse odnaleziono szkielety dwóch mężczyzn. Na podstawie stanu uzębienia i innych cech anatomicznych zidentyfikowano ich jako Bormanna i dr. Ludwiga Stumpffeggera (więcej o Bormannie i jego śmierci: A. Beevor, *Berlin 1945. Upadek*, Kraków 2003, s. 490–492; V. Koop, *Bormann. Pierwszy po bestii*, Warszawa 2015).

⁴⁷ Dmitri Schepilow (1905–1995), polityk sowiecki, minister spraw zagranicznych ZSRR.

⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Dirlewanger – Hauptquartier: Port Said, b.d., k. 1166–1173.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 1166–1173.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 1166–1173.

⁵¹ Więcej na ten temat: K. Schultze, *Konflikt arabsko-izraelski*, Warszawa 2010.

w Port Said w Egipcie. Autor tekstu wskazał, że po śmierci Bormanna (nie podał daty) Dirlewanger razem z nim i osobą o nazwisku Schedle zamieszkał w willi w Port Fuad. Firma Dirlewangera poza doradztwem dla prezydenta Nassera, wg dziennikarza zajmowała się turystyką. Dodał, że pod kontrolą Dirlewangera znajdowały się trzy duże hotele w Port Said i bar o interesującej nazwie „Genickschußdiele” („Strzał w Kark”), do tego miał kilka taksówek, dzięki którym można było zwiedzać miejscowość⁵². Do artykułu dołączono zdjęcie, na którym autor zaznaczył opisane obiekty.

Carl Friedrichs, aresztowany w 1933 r. przez nazistów za przekonania polityczne, w 1948 r. w Norymberdze zeznał, że w niedzielę 22 kwietnia 1945 r. w Tyrolu przy granicy pojawił się Oskar Dirlewanger. Miał na sobie mundur, który wkrótce zmienił na ubranie cywilne i ruszył w kierunku Tannheim. Dirlewanger, wg tej wersji, nie przybył tam sam, towarzyszyły mu dwie kobiety. Friedrichs nie był naocznym świadkiem tych wydarzeń, historię tę opowiedział mu kolega. Friedrichs słyszał również, „że Dirlewanger obecnie przebywa we francuskiej Legii Cudzoziemskiej w Indochinach”, ale dodał, że informacje te są niepotwierdzone⁵³.

Gottlob Berger opowiadał historykom z Institut für Zeitgeschichte, że jego zdaniem Dirlewanger znalazł schronienie w Syrii lub Egipcie jako tajny doradca ludzi władzy. Zeznał, że jego przyjaciel na pewno żyje, a w grobie w Altshausen znajduje się ciało kogoś innego (mimo wyników ekshumacji). Podobnie jak Carl Friedrichs twierdził, że Dirlewangera zatrzymano w Tannheim w Tyrolu, a następnie sprowadzono do Francji. Tam trafił do obozu jenieckiego, z którego zaciągnął się do Legii Cudzoziemskiej, a następnie znalazł schronienie u wielkiego muftiego Jerozolimy⁵⁴.

Dirlewangera po wojnie widywano najczęściej na Bliskim Wschodzie. Poza tym opowiadano, że przebywał w rodzinnym Esslingen. Niektórzy spotykali go na ulicach Bonn⁵⁵.

Na temat rzekomej ucieczki i dalszych losów Oskara Dirlewangera do dzisiaj krążą liczne historie. Wiele z nich w zeznaniach przytoczył brat Oskara – Paul Dirlewanger.

⁵² BA Ludwigsburg, B 162/5924, Dirlewanger – Hauptquartier: Port Said, b.d., k. 1166–1173.

⁵³ W oryginale: „Am Sonntag, dem 22. April 1945, kurz vor der Besetzung Pfronten durch die Amerikaner, erschien Dirlewanger in Uniform. Ich selber habe ihn nicht gesehen [...]. Er [...] erklärte, dass er vorher noch Zivilkleidung haben müsse. Er ist auch nach Tannheim weiter gesandt worden und hat m.W. von Winkelbauer Zivilkleidung bekommen. [...] Dirlewanger war begleitet von zwei weiblichen Personen [...]. Ich habe gehört, dass Dirlewanger sich jetzt in der Französischen Fremdenlegion in Indo-China aufhalten soll. Dies ist aber unbestätigt” (YV, JM 2095, ID 3675813, b.d., b.p.).

⁵⁴ *Zeznanie Bergera odebrane przez Helmuta Heibera*, za: Ch. Ingrao, *Czarni myśliwi...*, s. 117; w oryginale: „Dirlewanger mit aller größter Wahrscheinlichkeit nicht tot sei. Die Leiche, die man in Alshausen [Altshausen]/Allgäu als die des Dirlewanger exhumiert habe, sei die eines Oberlehrers gewesen. [...] Er glaube vielmehr, daß sich Dirlewanger in französischen Interessengebiet aufhalte. [...] Nach dem Zusammenbruch sei Dirlewanger in Tannheim/Tirol von Franzosen abgeholt und unter ehrenhaften Umständen nach Frankreich gebracht worden. Dort habe er in den Kriegsgefangenlagern die Werbung für die Fremdenlegion erfolgreich aufgezogen und durchgeführt. [...] Hierbei habe er mit dem ihm befreundeten Großmufti von Jerusalem auch darüber gesprochen wäre Dirlewanger in diesem Bereich aufhältlich gewesen, so hätte der Großmufti davon gewußt und es ihm auch mitgeteilt” (BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300) – 6357/64-Re, Gottlob Berger, Gerstetten, 29 VII 1965 r., k. 1199).

⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5924, *Fall Dirlewanger durch Identität erledigt*, *Nachrichten aus Baden-Württemberg*, „Stuttgarter Nachrichten”, 2 XII 1960, k. 1185a.

Nigdy nie był w Altshausen ani nie szukał informacji na temat losów swojego brata. Docierały do niego jednak opowieści przekazywane mu przez znajomych. Niektóre z nich sam określił jako nieprawdopodobne. Według jednej z nich Oskar zbiegł z Niemiec do Hiszpanii przebrany za zakonnicę. Pewien kolega poinformował Paula, że widział jego brata na lotnisku Echterdingen (Stuttgart), gdy wylatywał do Egiptu⁵⁶. Najczęściej widywano go właśnie w Egipcie.

Peter Erretkamps wspominał, że wiele lat po wojnie słuchał w radiu audycji po angielsku dotyczącej egipskiego króla Faruka I⁵⁷ oraz jednostki Dirlewangera. Prowadzący podał, że „Dirlewanger aktualnie jest oficerem taktycznym Faruka”⁵⁸.

Po wojnie niektórzy członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” poszukiwali dawnego dowódcy, wierząc, że nadal żyje. Jego żołnierz Walter Zeppenfeld w 1962 r. zeznał, że teraz już wie, że Dirlewanger nie żyje. Jednak wcześniej kolega z oddziału Herbert Meyer (SS-Obersturmführer) opowiadał mu, że przebywa on w Indochinach⁵⁹.

Z kolei Paul Dorn w latach sześćdziesiątych był przekonany, że jego były dowódca nadal żyje. Opowiadał, że po wojnie (od 14 stycznia do września 1960 r.) prowadził długotrwałe poszukiwania. Podróżował po Włoszech, Francji i Hiszpanii, starając się natrafić na jakiś trop. W Genui pewien jezuita (nie znał jego imienia) oświadczył mu, że pomagał nazistom w ucieczce do Egiptu, a wśród nich znajdował się były dowódca SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Według jego opowieści przedostał się z Włoch do Egiptu i tam działał jako doradca Muhammada Nagiba. Następnie służył Gamalowi Naserowi w randze generała⁶⁰. Nie były to jedyne opowieści byłych żołnierzy Oskara Dirlewangera.

W 1962 r. przesłuchiwany Paul Rass, członek jednostki, zeznał, że wg jego wiedzy Dirlewanger żyje. Stwierdził, że na przełomie 1947 i 1948 r. gościł go w swoim domu w Hamburgu. Podał, że dawny dowódca prawdopodobnie znalazł jego adres za pomocą Stowarzyszenia Ofiar Prześladowań Nazistowskich (Vereinigungen der Verfolgten des Naziregimes, VVN). Nie odwiedził go sam, był w towarzystwie dwóch polskich żołnierzy

⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb! Nr. SK. Zst. I/5-117/60, Vernehmungsniederschrift, 19 VIII 1960 r., k. 158.

⁵⁷ Faruk I, ur. w 1920 r. w Kairze. Król Egiptu w latach 1936–1952 oraz Sudanu. Odrzucał ustrój demokratyczny. Jego decyzje pogłębiły kryzys ekonomiczny w kraju, co spowodowało spadek poparcia wśród ludności. Sytuacja była tak napięta, że spiskowcy zdecydowali się na obalenie władcy. Na czele zamachu stanu stanęli Muhammad Nagib i Gamal Abdel Nasser (więcej na ten temat zob. *Faruk I – ostatni król Egiptu*, <https://www.polskieradio.pl/39/1240/Artykul/1595071,Faruk-I-ostatni-król-Egiptu>, dostęp 2 V 2018).

⁵⁸ W oryginale: „Dirlewanger ist jetzt als taktischer Offizier bei Faruk” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 126).

⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Przesłuchanie Waltera Zeppenfelda, 20 I 1962 r., k. 308–314.

⁶⁰ W oryginale: „Ich bin der Meinung, daß Dirlewanger noch lebt. Im Jahre 1960 – vom 14.1. – September 1960 – war ich in Italien, Frankreich und Spanien. In Italien lernte ich in Genua einen Jesuitenpater – Name nicht bekannt – kennen, der zu einer «Schleusenstelle» gehörte. Von ihm erfuhr ich, daß man verschiedenen SS-Führer über Italien nach Ägypten gebracht hat. Dieser Mönch sagte mir persönlich, daß Dirlewanger in Ägypten sei. Doert sei er militärischer Berater bei Nagib gewesen. Nasser habe ihn übernommen und nun stünde Dirlewanger – so sagte mit der Pater wörtlich – im Range eines Generals” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 82).

(jeden miał na nazwisko Sokołowski), którzy wg Rassa stacjonowali w hamburskiej dzielnicy Wandsbek⁶¹.

W 1965 r. temat powojennych losów Oskara Dirlewangera poruszono na Światowym Kongresie Żydów. Na podstawie doniesień prasowych z Francji i Meksyku wysuwano podejrzenia, że Dirlewanger przebywa w Kairze i zajmuje się osobistą ochroną prezydenta Nassera. Poza artykułami z gazet powoływano się na publikację prof. Raula Hilberga *The Destruction of European Jews* (str. 705), w której informowano, że w 1952 r. Dirlewanger przebywał w Kairze⁶².

W związku z coraz większymi wątpliwościami dotyczącymi śmierci Dirlewangera, licznymi opowieściami o jego dalszych losach i szczęśliwym powojennym życiu prokuratura w Ravensburgu wszczęła śledztwo, aby sprawdzić, czy Dirlewanger faktycznie zginął w Areszcie Wschodnim w Altshausen, a jego zwłoki spoczywają w grobie na tamtejszym cmentarzu. Prokuratura następująco przedstawiła przebieg czynu przestępczego (*Tathergang*): „Według zeznań świadków pod koniec maja/na początku czerwca 1945 r. Dirlewanger, przejeżdżając przez Altshausen, został rozpoznany przez byłego więźnia obozu koncentracyjnego jako komendant obozu koncentracyjnego. Dirlewanger został zamknięty w areszcie w Altshausen i pobity na śmierć przez policję pomocniczą Altshausen, składającą się z byłych polskich i żydowskich więźniów obozów koncentracyjnych.

Śmierć odnotowano w rejestrze zgonów nr 63/45 w urzędzie stanu cywilnego w Altshausen. Wpis sporządził oficer bezpieczeństwa wojskowego Hoffmann pod datą 16 czerwca 1945 r. i wg niego Dirlewanger umarł śmiercią naturalną 7 czerwca 1945 r. o 19.30”⁶³.

Ekshumację przeprowadzono w sobotę 12 listopada 1960 r. o 10.30 na cmentarzu w Altshausen. Wzięli w niej udział prokurator generalny dr Zoller, prof. dr Weyrich z Instytutu Medycyny Sądowej z Uniwersytetu we Fryburgu Bryzgowijskim (Freiburg im Breisgau), lekarz sądowy dr Landenberger i grabarz Thaddäus Hund, który uczestniczył w pogrzebie Oskara Dirlewangera⁶⁴. Po otwarciu grobu ustalono, że trumna ma długość

⁶¹ W oryginale: „Er [Dirlewanger] ist nach meiner Überzeugung noch am Leben. Ich selbst habe ihn in der Zeit 1947/48 noch persönlich gesehen in meinem Hause Hamburg-Lütjensee. Er hatte vermutlich meine Anschrift irgendwo in Hamburg – vielleicht bei der VVN – erfahren und machte mir einen Besuch. Ich hatte den Eindruck, daß er vielleicht bei mir untertauchen wollte. Er kam in Begleitung von zwei Polen, die ihrer Uniform nach der polnischen National Armee angehörten, die englische Uniformen trug. Einer von diesen Polen hieß Sokolowski. Sie waren meines Wissens in Hamburg-Wandsbek stationiert” (BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 125–126).

⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5924, List dr. Oscara Karbacha (Institute of Jewish Affairs) do prokuratora generalnego dr E. Schuele, 20 IV 1965 r., k. 1160.

⁶³ W oryginale: „Zeugenaussagen zufolge soll Dirlewanger Ende Mai/Anfang Juni 1945 bei der Durchfahrt in Altshausen von einem ehemaligen KZ-Häftling als früherer KZ-Kommandant erkannt worden sein. Dirlewanger wurde im Ortsarrest von Altshausen eingesperrt und von der aus ehemaligen polnischen und jüdischen KZ-Häftlingen bestehenden Hilfspolizei Altshausen zu Tode geprügelt.

Der Tod ist im Sterberegister Nr. 63/45 beim Standesamt Altshausen eingetragen. Der Eintrag erfolgte auf schriftliche Meldung von Löffizier de Sécurité militaire et Major de Garnison Lt. Hoffmann vom 16 VI 1945 r., demzufolge Dirlewanger am 7 VII 1945 r., 19.30 Uhr, im Ortsarrest Altshausen eines natürlichen Todes gestorben sein soll” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, Kriminalkommissariat Ravensburg Az.: II D1/Mi/794/69, Ravensburg, 11 IV 1969 r., k. 1185b–1185c).

⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Gs 183/60, Amtsgericht Saulgau, 3 XI 1960 r., k. 177.

1,85 m. Szczątki przetransportowano do wspomnianego Instytutu Medycyny Sądowej i tam szczegółowo przebadano⁶⁵. Stwierdzono, że szkielet należy do wysokiego dorosłego mężczyzny, którego wzrost wstępnie oszacowano na mniej więcej od 1,87–1,88 m. Dane te zgadzały się z zeznaniami świadków znajdującymi się w aktach sprawy. Wiek oceniono na 45–55 lat. Orzeczono uszkodzenia czaszki, które powstały w wyniku silnego uderzenia w głowę tępym narzędziem tuż przed śmiercią lub zaraz po niej. Tego typu cios nie musiał wywołać natychmiastowego zgonu, mógł jednak spowodować późniejszy obrzęk mózgu. Drugie znalezione uszkodzenie czaszki odpowiadało powierzchownej ranie, którą Dirlewanger odniósł w 1921 r. W twarzoczaszce były dobrze widoczne wystające kości policzkowe. W dalszych badaniach stwierdzono także deformację kostną prawego śródstopia, która odpowiadała ranie poniesionej w trakcie I wojny światowej („przestrzelenie stopy, w wyniku którego została złamana kość”). W podsumowaniu podano, że kości te leżały w ziemi około piętnastu lat. Obwód głowy wynosił 54 cm. Ustalono, że wszystkie parametry pokrywają się z informacjami podanymi przez rodzeństwo Dirlewangera oraz innych świadków. Uszkodzenia kości zgadzały się z danymi o obrażeniach, których doznał on w czasie obu wojen. Tym samym bezsprzecznie potwierdzono, że na cmentarzu w Altshausen został pochowany dr Oskar Dirlewanger⁶⁶. Kilka dni po przeprowadzeniu tych badań jego rodzeństwo w ankiecie poświadczyło zgodność danych⁶⁷.

Po ekshumacji prokurator generalny dr Zoller w rozmowie z dziennikarzami z Badenii-Wirtembergii powiedział: „Należy ostatecznie stwierdzić że ekshumowane ciało to zwłoki SS-Brigadeführera Dirlewangera”⁶⁸. Prasa napisała, że mimo informacji widniejącej w rejestrze zgonów więzienia Altshausen o naturalnej przyczynie śmierci lekarz sądowy podczas ekspertyzy wykrył uszkodzenia czaszki. Według specjalistów mogły się one przyczynić do śmierci Dirlewangera. Dr Zoller podał, że odnaleziono jedenaście śladów po wojennych zranieniach (4 rany głowy, rana stopy – w duży palec i lewej ręki dobrze widoczne na szkielecie), co bez wątpienia potwierdza tożsamość denata. Ponadto ustalono, że w lutym 1945 r. w dolnej szczęcie wstawiono mu dwa złote zęby. Podczas ekshumacji je odnaleziono⁶⁹.

Wyniki ekspertyzy nie wszystkich zadowoliły. W 1962 r. członkowie Stowarzyszenia Ofiar Prześladowań Nazistowskich (Vereinigungen der Verfolgten des Naziregimes) w liście do prokuratora generalnego dr Zollera zakwestionowali jej wyniki. Utrzymywali, że Dirlewanger żyje, był widziany w roku 1952 w Heidelbergu i we Frankfurcie. Ponadto

⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Gs 183/60, 12 XI 1960 r., k. 179.

⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Ermittlungsverfahren gegen Dr. Oskar Dirlewanger wegen Mordverdacht, 24 XI 1960 r., k. 181–192. Według danych osobowych SS Dirlewanger miał 183 cm wzrostu (BAB, R/9361/III 521445, Personalangaben, b.d., k. 743).

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Ludwigsburg nr 18, 30 XI 1960 r., k. 193–194.

⁶⁸ W oryginale: „Mann müsse zu dem zwingenden Schluß kommen, daß es sich bei der exhumierten Leiche um die Person de SS-Brigadeführers Dirlewanger handelt” (BA Ludwigsburg, B 162/5924, *Fall Dirlewanger durch Identität erledigt*, *Nachrichten aus Baden-Württemberg*, „Stuttgarter Nachrichten”, 2 XII 1960, k. 1185a).

⁶⁹ *Ibidem*, k. 1185a.

zarzucali ekspertom, że długość szkieletu nie zgadza się z rzeczywistym wzrostem Dirlewangera⁷⁰.

Także redakcja czasopisma QUICK powątpiewała w wyniki badań przeprowadzonej ekshumacji. W liście do prokuratora redaktor Zeug napisał, że konsultował się z dziennikarzem z BBC London (który prowadził program o nazistach w Egipcie) i doszli do wniosku, że w grobie Dirlewangera prawdopodobnie znajdują się szczątki sierżanta (Scharführer) Georga Dascha, członka jednostki, który razem z nim dostał się do niewoli. Według angielskiego kolegi autora listu przemawia za tym fakt, że w akcie zgonu Dirlewangera napisano, że „zmarł śmiercią naturalną”, a ekshumowane zwłoki miały ranę postrzałową brzucha⁷¹.

W wyniki ekshumacji nie uwierzył też żołnierz Dirlewangera Paul Rass, który stwierdził, że lekarze przeprowadzający identyfikację zwłok i badający szczątki musieli się pomylić. Nie był wiarygodnym świadkiem. Pomijając historię o wizycie Oskara Dirlewangera w jego domu, inne rzeczy również się nie zgadzają. Podczas przesłuchania w 1962 r. powiedział, że Kurt Weisse miał sztywną nogę i poruszał się o lasce⁷². Nikt inny nie wspominał o jakiegokolwiek niepełnosprawności Weissego.

Choć specjaliści badający tę sprawę i świadkowie wydarzeń wielokrotnie powtarzali, że w grobie w Altshausen znajdują się zwłoki dr. Oskara Dirlewangera, to wiele osób do dzisiaj ma wątpliwości i opowiada niestworzone historie. Legenda Dirlewangera jest tak silna, że żyje dłużej niż sam dowódca jednostki.

Oskar Dirlewanger miał troje rodzeństwa: dwie siostry i brata. Wszyscy w swoich zeznaniach opisali go jako człowieka rodzinnego, przywiązanego do rodziców i rodzeństwa. Byli przekonani, że gdyby żył, na pewno spróbowałby się z nimi skontaktować⁷³.

⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Vereinigungen der Verfolgten des Naziregimes, 18 I 1962 r., k. 198–199.

⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Verlag Th. Martens & Co. GMBH München, Redaktion Quick, 24 VII 1964 r., k. 211–212.

⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 126.

⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb! Nr. SK. Zst. I/5-117/60, Vernehmungsniederschrift, 19 VIII 1960 r., k. 159, 162; BA Ludwigsburg, B 162/16592, Tgb. Nr. G5/405/60 Da, Ermittlungssache gegen Dr. Oskar Dirlewanger, früherer SS- Oberst, geb. 26 IX 1895 in Würzburg, 15 VII 1960 r., k. 141.

Zakończenie

Śmierć Oskara Dirlewangera zakończyła wyjątkową historię SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Mimo że pod koniec wojny jednostkę przemianowano na 36. Dywizję Grenadierów Waffen-SS (36. Waffen Grenadier Division der SS), to nigdy nie osiągnęła siły dywizji.

Była to formacja pod wieloma względami osobliwa. Składała się z ludzi najróżniejszej proveniencji, od kłusowników, poprzez prawdziwych zbrodniarzy i kryminalistów, więźniów obozów koncentracyjnych, którym nie dano możliwości wyboru, aż po doborowych żołnierzy z elitarnych jednostek Waffen-SS. Indywidualne losy i historie każdego z członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger” same w sobie są niezwykle i na ich temat mogłyby powstać osobne rozdziały książki¹.

Wbrew powszechnej opinii do jednostki karnej Dirlewangera nie trafiali wyłącznie okrutni zbrodniarze i sadyści. Byli to w dużej mierze wyszkoleni i przygotowani do walki żołnierze, których przenoszono również za „drobne” wykroczenia wojskowe. Za przykład może posłużyć żołnierz wspominany przez Stanisława Likiernika „Stacha” z powstania warszawskiego, którego przewiną było spoliczkowanie swojego porucznika w Normandii. Miał ku temu powody – francuska narzeczona zdradziła go z tym oficerem. Jego zachowanie na pewno było niezgodne z wojskowym regulaminem, ale można je zrozumieć. Czy kara była proporcjonalna do wykroczenia?

Pod komendę Dirlewangera trafiali również żołnierze nigdy niekarani i nieskazani. Część z nich przeniesiono do jednostki z powodu braków kadrowych, natomiast inni zgłosili się ochotniczo. Wielu żołnierzy z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeszło cały szlak bojowy – od 1940 r do 1945 r. Spora ich część w ostatnich dniach wojny dostała się do niewoli radzieckiej lub amerykańskiej. Większości udało się odzyskać wolność w ciągu paru dni, miesięcy lub roku. Kilku miało mniej szczęścia i zostało wywiezionych do obozów jenieckich w ZSRR, skąd wrócili dopiero w drugiej połowie lat pięćdziesiątych. Inni nie przeżyli niewoli.

Tak różne towarzystwo był w stanie połączyć, zgrać i wyszkolić w dobrze działającą jednostkę prawdopodobnie tylko Oskar Dirlewanger. Kompanie budował według określonego planu. Jedna kompania składała się wyłącznie z kłusowników, druga z kryminalistów,

¹ Zob. aneks 1.

a kolejna z osób aspołecznych itd. W ten sposób różnego rodzaju przestępcy stawali się wiernymi towarzyszami broni i nie dochodziło do znanego w wojsku zjawiska „fali”. Żołnierze czuli braterstwo broni, ponieważ pochodzili z tych samych obozów koncentracyjnych i często znali się już wcześniej. To także wpływało na atmosferę panującą w jednostce. Walter Escher wspominał, że koleżeństwo w jednostce było wyjątkowe. Każdy odpowiadał za każdego². Ponadto nikt nie wracał do tego, za co został skazany. Rozpoczynali z „czystą kartą”.

W końcowych dniach wojny taka strategia zadziałała na niekorzyść Dirlewangera. Do jednej kompanii wcielono więźniów politycznych³, którzy w trakcie walk na Węgrzech przeszli na stronę Armii Czerwonej. Jednostka w trakcie pięcioletniej historii dokonała wielu strasznych zbrodni, szczególnym okrucieństwem wyróżniła się na Białorusi, pacyfikując wsie i walcząc z partyzantami. Podobny sposób działania, niezwykle brutalny i skuteczny zarazem, możemy dostrzec także w trakcie tłumienia powstania warszawskiego i powstania narodowego na Słowacji.

Jednostce Dirlewangera przypisuje się rozmaite najokrutniejsze zbrodnie. Przez lata śledczy dokumentując ich działania dopisywali do historii żołnierzy Dirlewangera wszelkie eksterminacje zarówno ludności polskiej, żydowskiej, białoruskiej, jak i słowackiej. W latach siedemdziesiątych przypisano im m.in. eksterminację polskiej warstwy przywódczej i inteligencji przeprowadzone w ramach operacji „Tannenberg”⁴. Nie wzięto pod uwagę, że akcję tę realizowano od września do października 1939 r., a Oddział Kłusowników „Oranienburg”, czyli późniejsze SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, powstał 1 lipca 1940 r.

Tak jak przedstawiłam, popełnili wiele zbrodni – począwszy od działań na terenie Generalnego Gubernatorstwa, poprzez pacyfikacje około dwustu białoruskich wsi przeprowadzonych podczas licznych operacji antypartyzanckich w latach 1942–1944, masakry podczas tłumienia powstania warszawskiego oraz powstania narodowego na Słowacji. Nie odpowiadają jednak za wszystkie zbrodnie popełnione w okresie II wojny światowej.

Rabunki i plądrowanie w jednostce Dirlewangera były surowo zakazane i w wielu przypadkach karane chłostą lub śmiercią. Mimo tego nagminnie się zdarzały zarówno na terenie okupowanej Polski oraz Białorusi. Wiele z nich wynikało z przyzwolenia samego Oskara Dirlewangera. Jednak wbrew powszechnemu przekonaniu nie miało źródła w jego „zbrodniczej” czy „bandyckiej naturze”. Rabunki na mieszkańcach, zarówno podczas działań antypartyzanckich na Białorusi, jak i w czasie walk w Warszawie w dużej mierze były efektem rozkazów głównodowodzących. Zgodnie z nimi w trakcie operacji

² W oryginale: „Die Kameradschaft bei Dirlewanger war ausgezeichnet. Einer hat eben für den anderen eingestanden” (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 319).

³ Taki podział na kompanie potwierdził więzień polityczny Willi Müller, który trafił pod rozkazy Dirlewangera w listopadzie 1944 r. Opowiedział, że politycznych zebrano razem i dołączono do nich recydywistów. Wspominał, że osadzeni, którzy zgłosili się na ochotnika, planowali przejść na stronę Armii Czerwonej i walczyć z faszyzmem (Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/7, Willi Müller ehem. Häftling im KZ Sachsenhausen Nr. 56538, *Zu Dirlewanger? Nein oder Ja?*, Berlin, 24 IV 1973 r., k. 52–53).

⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho–Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1506.

antypartyzanckich żołnierze oddziałów biorących w nich udział (nie tylko Dirlewangera) mieli zdobywać zaopatrzenie „na własną rękę”. Oczywiście nie tłumaczy to wszystkich rabunków i kradzieży dokonywanych przez formację Dirlewangera, jednak wyjaśnia wiele sytuacji.

Jak pisał pracujący w sztabie Leo Mletzko, jednostkę zawsze wysyłano na najcięższe i najtrudniejsze tereny⁵. Potwierdził to SS-Gruppenführer Graf von Pückler, który w 1942 r. napisał: „SS-Sonderkommando Dirlewanger sprawdza się tutaj bardzo dobrze. Żadna inna jednostka nie nadaje się tak do walk z partyzantami w trudnym terenie”⁶.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger było doskonale wyszkolone i przygotowane do walki w najtrudniejszych warunkach, o czym świadczą liczne sukcesy podczas działań antypartyzanckich na Białorusi oraz stłumienie powstania warszawskiego. W kontekście walk w Warszawie przedstawia się ich jako zapijaczonych zbrodniarzy, którzy skupiali się na grabieży i gwałtach, co nie do końca jest prawdą. To oni „dźwigali” największy ciężar zmagania, będąc nieustannie na pierwszej linii i jak sami powstańcy stwierdzali, byli niezwykle trudnym przeciwnikiem. Jednostka Dirlewangera w Warszawie bez wątpienia miała najwyższą wartość bojową ze wszystkich walczących tam niemieckich formacji. Powstańcy podkreślali, że żołnierze Dirlewangera atakowali w sposób przemyślany i zorganizowany. O tym, że jednostka Dirlewangera była główną siłą niemiecką w Warszawie świadczy również to, że większość żołnierzy nazwisko Reinefartha i von dem Bacha-Zelewskiego usłyszała w trakcie powojennych przesłuchań. Wielu z nich uważało, że to Oskar Dirlewanger dowodził wszystkimi siłami niemieckimi i odpowiadał za tłumienie powstania⁷.

Wartość bojowa SS-Sonderkommando „Dirlewanger” była bardzo wysoka. Oprócz wyszkolenia i specyficznych umiejętności żołnierzy, ich sprawność wynikała również z obiecanej im amnestii. Wcieleni do jednostki kłusownicy wykazywali się wybitnymi zdolnościami strzeleckimi. Na uznanie zasługiwały jedynie celne strzały do przeciwnika często oddawane z dużej odległości. Żołnierze SS-Sonderkommando „Dirlewanger” doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że zarówno Niemcy, jak i przeciwnicy uważają ich za „hołotę”. Dlatego też walczyli bez pardonu, jednocześnie nie oczekując od wroga aktów łaski.

Erich von dem Bach-Zelewski podczas swojego procesu mówił o walkach w Warszawie, że: „Wycofanie [SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”] z udziału w walkach oznaczałoby rezygnację z jakichkolwiek działań ofensywnych”⁸. Stwierdzał również, że: „Chociaż ich przymioty pozostawiały dużo do życzenia z moralnego punktu widzenia, ich umiejętności prowadzenia walki były wyjątkowo wysokie. Nie mieli nic do stracenia i wszystko do zyskania. Nie okazywali litości w walce i nie oczekiwali jej dla siebie”⁹.

⁵ BA Ludwigsburg, BA 162/28392, Sta Hamburg, 147 Js 11/71U, Leo Mletzko, Ettlingen, 10 IV 1973 r., k. 409.

⁶ W oryginale: „Das SS-Sonderkommando Dirlewanger hat sich hier bestens bewährt. Es ist wie keine andere Truppe zur Partisanenbekämpfung in schwierigen Gelände geeignet” (BAB, NS 19/1, Der Höhere SS und Polizeiführer Rußland-Mitte, 23 III 1942 r., k. 7).

⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 334.

⁸ Ch. Hale, „Kaci Hitlera”. *Brudny sekret Europy*, Kraków 2012, s. 420.

⁹ *Ibidem*, s. 420.

Sennerteg w książce *Kat Warszawy* tak opisał Oskara Dirlewangera: „Dla kogoś takiego jak Dirlewanger nie było miejsca w społeczeństwie, ale w ogniu walki znajdował się w swym żywiole. Najczęściej osobiście prowadził żołnierzy wśród nadlatujących kul, a kierowanie akcją pozostawiał członkom sztabu. Żołnierze uważali go z pewnością za nieśmiertelnego demona, ale i jego trafiały kule. Długą listę ran, które odniósł w czasie I wojny światowej, uzupełniły kolejne obrażenia z II wojny”¹⁰. Myślę, że ta krótka charakterystyka w trafny sposób odzwierciedla charakter i życie Dirlewangera. Jego życie zakończyło się w sposób tragiczny. Jednak Dirlewanger do końca pozostał sobą, tym frontowym żołnierzem, który niczego się nie bał. Zdając sobie sprawę z tego, że z więzienia w Altshausen do domu nie wróci, nie próbował kłamiąc oczyszczać się z win. Pomagał strażnikom, gdy potrzebowali tłumacza, a swoją postawą do końca wzbudzał szacunek. Osoby, które go znały, chwaliły jego twarde żołnierskie podejście. Niemiecki korespondent wojenny Horst B. opisał go następująco: „Dirlewanger był typem bezwzględniego karierowicza, który równie bezwzględnie traktował swych ludzi. Chodził zawsze z odbezpieczonym pistoletem, ale siebie też nigdy nie oszczędzał. Jego żołnierze odnosili się do niego z mieszaniną miłości i nienawiści. Wiedzieli, że nie wymaga od nich niczego więcej, czego mógłby wymagać od siebie samego. Jednocześnie jednak tęsknili do dnia, w którym powrócą do swych dawnych oddziałów”¹¹.

Oskar Dirlewanger był człowiekiem stworzonym i ukształtowanym przez epokę, w której żył. Zaraz po ukończeniu szkoły wyruszył na front (I wojna światowa). Na młodym człowieku, musiało to wyrzucić niezatarte wrażenie. W wyniku tej wojny poniósł 40-procentowy trwały uszczerbek na zdrowiu. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jakie piętno ten wielki konflikt zbrojny odcisnął na jego psychice, ale nigdy nie zdołał wrócić do cywilnego życia. Sam Dirlewanger stwierdzał w 1944 r., że ci, którzy podczas wojny pełnili funkcje „na tyłach” a nie walczyli na froncie, to „łajdacy” (*Lumpen*)¹². Doświadczenia wyniesione z Wielkiej Wojny, późniejsze walki we Freikorpsach oraz problemy z prawem (dwa lata ciężkiego więzienia w Ludwigsburgu i pobyt w obozie koncentracyjnym w Welzheim) spowodowały, że stał się idealnym dowódcą jednostki karnej. Himmler nie zdołałby znaleźć lepszego człowieka na to stanowisko. Za podsumowanie może posłużyć ocena, jaką stworzyli o nim śledczy w latach sześćdziesiątych po przesłuchaniu byłych żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”: „Jest on oceniany przez przesłuchiwanym świadków, praktycznie bez żadnego wyjątku, pozytywnie, nieważne, czy należą do kategorii niekaranych, kłusowników, skazanych przez sądy wojenne, czy wielokrotnie karanych. W jednostce był powszechnie lubiany. [...] Podkreślano [w czasie przesłuchań] następujące cechy: stary wiarus (Lewandowski¹³), zawadiaka (Rau), pełen wigoru, skromny Landsknecht o niesłychanej odwadze (Bauser), podczas walki żądał od swoich ludzi, aby dali z siebie wszystko, co on sam z siebie dawał (Strumpf), zawsze był na przedzie

¹⁰ N. Sennerteg, *Kat Warszawy...*, s. 34.

¹¹ *Przesłuchanie Horsta B.*, 4 IX 1958 r., za: *ibidem*, s. 149 (przypis: 12).

¹² BAB, R/9361/III, t. 521445, Meldung! SS-Hauptsturmführer Walter Brandenburg, Berlin, 9 VI 1944 r., k. 816.

¹³ Więcej na temat wymienionych żołnierzy zob. aneks 1.

[na pierwszej linii] ze swoimi ludźmi (Jochheim, Kraus, Venderbusch) [...] miał serce dla swoich podwładnych (Arndt), wstawiał się za swoimi ludźmi (Vieregge) [...] surowy, ale poprawny i sprawiedliwy przełożony (Strumpf, Ruch, Escher, Venderbusch, Katz), utrzymujący surową dyscyplinę (Strumpf, Händel), który kradzieży, plądrowania i gwałtów [...] nie tolerował (Racher, Vieregge, Strumpf, Walter, Zerfaß, Daschner), a o karze śmierci nie decydował w sposób lekkomyślny [...] (Katz)”¹⁴. Stwierdzili też: „Dirlewanger często i dużo pił (Lewandowski, Katz, Rau) [...] ale nikt nie widział go zataczającego się ani leżącego na ziemi (Katz), chociaż będąc pijanym, stawał się kapryśny i nieobliczalny (Vieregge) i wtedy lepiej było mu schodzić z drogi (Lewandowski)”¹⁵.

Był zbrodniarzem wojennym, ale nie można mu odmówić przygotowania militarnego. Dzięki jego umiejętnościom dowódczym SS-Sonderkommando „Dirlewanger” osiągało dobre wyniki w walkach z partyzantami. Sukcesy wojskowe odnosił także przedtem, m.in. podczas I wojny światowej. W 1919 r. Hauptmann Ritter von Molo, adiutant w 7. Landwehr Division, napisał: „Dzięki swojej przedsiębiorczości, nieustraszoneści i męstwu stał się wspaniałym przykładem dla swoich podwładnych”¹⁶.

Dirlewanger był człowiekiem inteligentnym i wykształconym. Skończył studia z tytułem doktora nauk politycznych, znał przynajmniej trzy języki obce (francuski, angielski i hiszpański), z czego dwoma posługiwał się biegle (hiszpański i francuski). Miał niezwykłą umiejętność „robienia” sobie wrogów, szczególnie wśród innych dowódców i ludzi pracujących w Kancelarii Führera – zakazano mu np. zwracania się do niej w jakiegokolwiek formie. Widać to również, gdy jednostkę wycofano z Lublina nazywając ich „plagą”. Nawet podczas wieczorków towarzyskich potrafił urazić innych swoimi bezpośrednimi wypowiedziami. Przykładem może być odbywająca się 8 czerwca 1944 r. na Białorusi impreza w dacy SS-Gruppenführera von Gottberga, na którą zaproszono pełniących tam służbę dowódców (m.in. Oberstquartiermeister der Heeresgruppe Mitte Oberst Georg von Unold, Hauptbannführer Nickel itd.) oraz SS-Hauptsturmführera Waltera Brandenburga.

¹⁴ Woryginalne: „Er wird von den vernommenen Zeugen, gleichgültig ob sie der Kategorie der Unbestraften, der Wilderer, der kriegsgerichtlich Bestraften oder die vielfach Vorbestraften angehört haben fast ausnahmslos günstig beurteilt. Er war bei der Einheit durchweg beliebt. [...] Folgende Eigenschaften werden lobend hervorgehoben: Alter Haudegen (Lewandowski), Draufgänger (Rau), vitaler, für seine Person anspruchsloser Landsknecht von unerhörter Tapferkeit (Bauser), der im Kampf von seinen Leuten das Äußerste verlangte, das er selbst zu geben aber auch stets bereit war (Strumpf), der immer mit seinen Leuten vorne war (Jochheim, Kraus, Venderbusch) [...] der ein Herz für seine Untergebenen hatte (Arndt), der für seine Leute eintrat (Vieregge) [...] Strenger, aber korrekter und gerechter Vorgesetzter (Strumpf, Ruch, Escher, Venderbusch, Katz), der auf strenge Disziplin hielt (Strumpf, Händel), der Stehlen, Plündern und Vergewaltigungen [...] nicht duldete (Racher, Vieregge, Strumpf, Walter, Zerfaß, Daschner), der die Todesstrafe nicht leichtfertig [...] (Katz)” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 155–156).

¹⁵ Woryginalne: „Dirlewanger oft und viel getrunken hat (Lewandowski, Katz, Rau) [...] ihn nie jemand auch nur torkelnd oder gar auf dem Boden liegend gesehen hat (Katz), der aber beim Trunke launisch und unberechenbar sein konnte (Vieregge) und den man, wenn man ihm nicht sympathisch war, dann besser aus dem Wege ging (Lewandowski)” (*ibidem*, k. 157).

¹⁶ Woryginalne: „Durch Unternehmungslust, Unerschrockenheit und persönliche Tapferkeit war er seinen Mannschaften ein hervorragendes Beispiel” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Abschrift. 7. Württ. Landwehr-Division Abwicklungsstelle, Stuttgart, 20 VI 1919 r., k. 789).

Ten ostatni poczuł się niezwykle urażony wypowiedzią Dirlewangera na temat różnego rodzaju dekowników. Swoje słowa Dirlewanger skierował bezpośrednio do Brandenburga, mówiąc, że ten jest „dziwnym typem”, który przez pięć lat wojny „wymigiwał się” pracując w berlińskim Ministerstwie Rzeszy ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich¹⁷. Zachowanie Dirlewangera ubodło Brandenburga tak mocno, że napisał skargi do Gottloba Bergera i SS-Obergruppenführera Ernsta Kaltenbrunnera¹⁸. Dirlewanger był postacią nietuzinkową i niezwykle oryginalną. Stał się dowódcą porywającym żołnierzy osobowością i odwagą, a jednocześnie irytującym swoim zachowaniem innych oficerów.

Dirlewanger okazał się uzdolnionym dowódcą i ponadprzeciętnie odważnym człowiekiem. Z podporządkowanych sobie indywiduów stworzył niezwykle skuteczną formację wojskową do zadań specjalnych. Wszystkie zalety i kompetencje przyćmiewa jednak skala zbrodni dokonanych przez SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Jako jednostka nie ponoszą odpowiedzialności za pełnię przypisywanych im zbrodni. Mimo to popełnione przez nich czyny są tak przerażające i odbyły się na tak wielką skalę, że Dirlewangera należy uznać za jednego z największych zbrodniarzy wojennych swoich czasów.

¹⁷ W oryginale: „Der Brandenburg, dass ist auch ein so schräger Vogel, der in den fünf Kriegsjahren nichts anders getan hat als sich in Berlin herumzudrücken und im Ostministerium die grosse Gosch zu führen” (BAB, R/9361/III, t. 521445, Meldung! SS-Hauptsturmführer Walter Brandenburg, Berlin, 9 VI 1944 r., k. 815).

¹⁸ BAB, R/9361/III, t. 521445, List od Waltera Brandenburga do Ernsta Kaltenbrunnera, Berlin, 9 VI 1944 r., k. 813; BAB, R/9361/III, t. 521445, Meldung! SS-Hauptsturmführer Walter Brandenburg, Berlin, 9 VI 1944 r., k. 815; BAB, R/9361/III, t. 521445, Pismo Waltera Brandenburga do Gottloba Bergera, Berlin, 9 VI 1944 r., k. 824–825.

Aneksy

Aneks 1. Członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger”

* Kursywą zapisano nazwiska żołnierzy należących do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od momentu powstania jednostki w 1940 r.

** Niektórzy żołnierze z jednostki Dirlewangera nosili opaski naramienne (*Ärmelstreifen*) określające przynależność do danej jednostki. Oznaczenia te miały charakter pamiątkowy i przysługiwały żołnierzom, którzy służyli w danej formacji¹.

*** Oskar Dirlewanger jako długoletni członek NSDAP miał naszyty na rękawie szewron (*Ehrenwinkel*)².

**** Siedziba związku kombatanckiego żołnierzy Dirlewangera znajdowała się w Duisburgu.

Walter Ahman (SS-Mann) – ur. 17 kwietnia 1911 r.³

Adolf Ahrendt (SS-Obersturmführer) – ur. 11 maja 1910 r. w Löbau w Westpreußen (dzisiejsza Lubawa w powiecie warmińsko-mazurskim), nr SS: 216 423. Pod komendę Dirlewangera (36. Dywizja Grenadierów Waffen-SS) trafił w kwietniu 1945 r.⁴

August Ahrens (SS-Untersturmführer) – ur. 18 lutego 1893 r. w Hamburgu⁵.

¹ S. Kuklińska, *Działalność...*, s. 68–69.

² BAB, R/9361/III 521445, Personalangaben, k. 743. Jest widoczny także na zdjęciach Oskara Dirlewangera. Prawo do noszenia szewronów przysługiwało tym, którzy wstąpili do SS lub NSDAP przed dojściem Hitlera do władzy, czyli przed 30 stycznia 1933 r. Przywilej ten obejmował również policjantów i żołnierzy pełniących służbę przed 25 lipca 1935 r., czyli przed remilitaryzacją Niemiec (nosili szewron z gwiazdką wewnątrz). Prawo do noszenia szewronu mieli także członkowie NSDAP w Austrii, którzy należeli do organizacji przed 12 lutego 1935 r. Szewrony naszywano na prawym rękawie munduru (więcej: *Jednostki Waffen SS...*, s. 89–90).

³ AIPN GK, 164/906, t. 1, Wanted report, b.d., b.p.

⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 8.

⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

Friedrich Ahrens – ur. 9 września 1911 r.⁶

Bertl Aichmeyer (Aichmayr?) – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)⁷. Pochodził z Dolnej Austrii. Według słów Karla Hälmlego, także podwładnego Dirlewangera, był człowiekiem nieskazitelny (*ein unbescholtener Mann*)⁸.

Günther Albrecht (SS-Rottenführer) – ur. 17 czerwca 1922 r. w Witten w Nadrenii Północnej-Westfalii. Wcześniej służył w „Leibstandarte SS Adolf Hitler”, jednak za potrójne naruszenie dyscypliny karnie przeniesiono go do jednostki Dirlewangera na początku 1944 r. Walczył w Warszawie w 1944 r. i 7 sierpnia został ranny. Umieszczono go w Szpitalu Zakaźnym na Woli, gdzie przebywał około dwóch tygodni. Po wyjściu z lazaretu skierowano go do oddziału łączności (Nachrichtenstaffel)⁹.

Luis Albrecht – służył w III Batalionie¹⁰.

Franz Altenberg (SS-Grenadier) – ur. 16 listopada 1908 r. w Düsseldorfie¹¹.

Karl Altermann (SS-Unterscharführer) – ur. 21 września 1897 r. w Lübben w Spreewald¹².

Willibald Altmayer (Altmeier) – ur. 9 maja 1920 r. w Wadgassen. Gdy miał dziewiętnaście lat, wydano go z SS. Pod koniec 1943 r. trafił do jednostki Oskara Dirlewangera. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego, gdzie podczas walk przy Halach Mirowskich został ranny¹³.

Gustav Ambrosi (SS-Mann) – ur. 14 sierpnia 1895 r.¹⁴

Heinrich Ammann (Amman?) (SS-Untersturmführer) – ur. 28 marca 1904 r. w Heidelbergu¹⁵. Według rozkazów dotyczących operacji „Günther”, przeprowadzonej w lipcu 1943 r. na Białorusi, nie należał do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”. Na czas akcji przydzielono go do jednostki w charakterze dowódcy liniowego¹⁶. Jednak w lipcu 1943 r. jako członek SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” został odznaczony za odwagę Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁷.

⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Günther Albrecht, Wesel, 28 II 1963 r., k. 391–396; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 147 i 161.

¹⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹² *Ibidem*, k. 280.

¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 141; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹⁴ AIPN GK, 164/906, t. 2, Wanted report, b.d., b.p.

¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁶ BAB, R70 Sowjetunion/95, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei u.d.SD. Weissruthenien Einsatzstab, Einsatzbefehl für das Unternehmen „Günther”, Mińsk, 29 VI 1943 r., k. 110–111.

¹⁷ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

Anthוניus Ammerlaan (SS-Untersturmführer) – ur. 3 lipca 1910 r. w Purwakarcie w Indonezji. Pod komendą Dirlewangera walczył od maja 1944 r.¹⁸

Karl Anderegg – ur. 4 listopada 1907 r.¹⁹

Adolf Andree – ur. 10 sierpnia 1912 r.²⁰

Heinrich Rudolf Herman Arndt – ur. 28 lipca 1904 r. w Russ w Memelland. Początkowo jego kompanią dowodził Untersturmführer Zimmermann. Był przydzielony do kancelarii kompanii i kancelarii batalionu, poza tym brał udział w akcjach bojowych. Służąc u Dirlewangera, został odznaczony Krzyżem Żelaznym II i I klasy oraz Szpangą w Srebrze (Nahkampfspange in Silber) za udział w 25 walkach wręcz. Arndt wspominał, że walczył przez 28 dni: mniej więcej przez 10 dni z partyzantami na Białorusi, a przez kolejne 15 uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego²¹. W połowie września 1944 r. w Warszawie zachorował z powodu zatrucia dymem. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front²².

Theodor Asholt (SS-Sturmmann) – ur. 18 września 1907 r. we Frankfurcie²³.

Franz Augst – ur. 15 grudnia 1914 r.²⁴

Anton Augustin (SS-Panzer Grenadier) – ur. w 1909 r. Zginął 21 września 1944 r. w walkach ulicznych w powstaniu warszawskim²⁵.

Walter Augustin – ur. 25 stycznia 1907 r.²⁶

Axmann (SS-Unterscharführer) – należał do 5. kompanii w II Batalionie²⁷.

Erich Babarett (SS-Grenadier) – ur. 11 września 1920 r. w Kollnau²⁸.

Willi Baccard – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²⁹.

¹⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 16.

¹⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²⁰ *Ibidem*, k. 1281.

²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80–86; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281. Aby otrzymać Szpangę, należało uczestniczyć w walkach przez co najmniej 25 dni.

²² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

²³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

²⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

²⁵ *Zawiadomienie o śmierci*, dzięki uprzejmości A. Skorupskiego.

²⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

²⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

Max Bach (SS-Sturmmann) – ur. 4 stycznia 1901 r. w Monachium³⁰.

Rudolf Bachmann (SS-Hauptsturmführer) – ur. 10 sierpnia 1901 r. w Küstrin (Kostrzyn). Należał do NSDAP (nr członkowski 629 553) oraz SS (nr 50 556). Między 14 czerwca a październikiem 1944 r. dowodził 501. Batalionem Strzelców SS (SS-Jägerbataillon 501) w Bobrujsku, działającym przy Dowódcy SS i Policji „Środkowa-Rosja” (Höhrere SS- und Polizeiführer „Rußland-Mitte”), SS-Obergruppenführerze Erichu von dem Bachu. W październiku 1944 r. batalion podporządkowano SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”³¹.

Karl Badendieck – ur. 14 stycznia 1910 r.³²

Heinrich Bahren – ur. 29 stycznia 1912 r.³³

Ludwig Bahrke (SS-Untersturmführer) – ur. 12 sierpnia 1922 r. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił w grudniu 1944 r.³⁴

Gustav Baier – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Został przydzielony do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej³⁵.

Baiersdorf – członek jednostki Dirlewangera³⁶.

Hans Balks (Balke?) – ur. 3 marca 1911 r.³⁷

Franz Balla – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu. W grudniu 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej. Prawdopodobnie zginął w Zagłębiu Ruhry³⁸.

Franz Ballhorn – służył w III Batalionie. Do 1933 r. mieszkał na terytorium Saary³⁹.

Erwin Balser – prawdopodobnie żołnierz jednostki Dirlewangera⁴⁰.

Heinrich Bandl (Grenadier, zdegradowany ze stopnia SS-Obersturmführera) – ur. około 1904 r., pochodził z Hamburga. Podczas powstania warszawskiego dowodził 2. plutonem 4. kompanii I Batalionu⁴¹.

³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

³¹ A. Lasik, *Oficerowie SS w niemieckich obozach koncentracyjnych w latach 1933–1945. Słownik biograficzny*, mps.

³² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

³³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

³⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 31.

³⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

³⁶ AIPN GK, 164/906, t. 7, Wanted report, b.d., b.p.

³⁷ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

³⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 49 i 65.

³⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 2 AR 1140/60, 5 XII 1960 r., k. 53.

⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 81.

Iwan Baranow – ur. w 1919 r. w miejscowości Usłowka. Od czerwca 1942 r. do października 1944 r. należał do jednej z kompanii rosyjskich w jednostce Dirlewangera⁴².

Erich Barbaret – ur. 10 września 1920 r. w Waldkirch (Kollnau). Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” dotarł z obozu koncentracyjnego w Dachau na początku września 1944 r. Podczas tłumienia powstania warszawskiego (15 września) został ranny⁴³.

Rudolf Barsch – ur. 1 czerwca 1915 r.⁴⁴

Theodor Bartels – ur. 30 stycznia 1903 r.⁴⁵

Karl Barth – ur. 25 sierpnia 1902 r.⁴⁶

Paul Barth – ur. 27 stycznia 1899 r.⁴⁷

Walter Barth – ur. 2 listopada 1911 r. w Stauffen w Breisgau. W 1932 r. wstąpił do KPD (Komunistyczna Partia Niemiec). Za działalność polityczną 14 sierpnia 1933 r. został aresztowany. Osadzono go w obozie w zamku Colditz. Po zwolnieniu nadal angażował się politycznie po stronie komunistów, co doprowadziło do kolejnego zatrzymania we wrześniu 1934 r. Ostatecznie jako więzień polityczny 31 stycznia 1939 r. trafił do obozu w Sachsenhausen, w którym od 1942 r. był przydzielony do obozowej biblioteki⁴⁸. Walczył pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie do 9. kompanii). W grudniu 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej⁴⁹.

Fritz Basner (SS-Mann) – ur. 14 lutego 1911 r.⁵⁰

Batscke – najprawdopodobniej Volksdeutsch z kompanii rosyjskiej na Białorusi⁵¹.

Georg Bauch (SS-Grenadier) – ur. 16 października 1906 r. we Freibergu w Saksonii⁵².

Max Bauch – ur. 14 września 1920 r. Wcielony do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego 29 czerwca 1944 r.⁵³

August Bauer (SS-Sturmmann) – ur. 13 lipca 1906 r. w Eschweiler⁵⁴.

⁴² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92.

⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153.

⁴⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁴⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁴⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

⁴⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁴⁸ J. Seidel, *Das grosse Dilemma. Leipziger Antifaschisten in der SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”*, Sachsen 1999, s. 11–17 i 45–47.

⁴⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 48.

⁵⁰ AIPN GK, 164/906, t. 8, Wanted report, b.d., b.p.

⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 103.

⁵² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁵³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namentlich Verzeichnis, Oranienburg, 20 VI 1944 r., k. 605.

⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

Emil Friedrich Wilhelm Bauer – ur. 14 sierpnia 1897 r. w Pforzheim. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi oraz tłumieniu powstania warszawskiego, m.in. pod Operą Narodową (Teatrem Wielkim)⁵⁵. Pod komendę Dirlewangera wcielono go w efekcie rozkazu Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącego kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁵⁶.

Paul Baumann – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁵⁷.

Walter Baumhöfer – ur. 15 lipca 1906 r.⁵⁸

Karl Bausch – ur. 14 kwietnia 1906 lub 1908 r.⁵⁹

Paul Franz Bauser (SS-Untersturmführer, II-Offizier⁶⁰) – ur. 28 września 1906 r. w Wehingen w Badenii-Wirtembergii. W 1930 r. wstąpił do NSDAP, a w 1931 r. do Allgemeine SS (nr 4 65 7⁶¹). W 1935 r. awansował ze SS-Sturmmanna na SS-Untersturmführera na mocy zarządzenia, zgodnie z którym wszyscy „starsi” członkowie SS – mający numer członkowski poniżej 5 tys. – powinni dostać wyższy stopień⁶².

Tuż przed wybuchem II wojny światowej wstąpił ochotniczo do Wehrmachtu. Do 1943 r. był podporucznikiem (Leutnant). Następnie jako SS-Untersturmführer został przeniesiony do Waffen-SS⁶³. Przydzielono go do Deutsche Reichspost Waffen-SS i wysłano do Francji. Tam dowodził kompanią zaopatrzeniową. W maju 1944 r. wezwano go do Urzędu Głównego (SS-Hauptamt) w Berlinie i przeniesiono do nowo formowanej brygady dowodzonej przez Oskara Dirlewangera. Wtedy poznał swojego nowego dowódcę, który wywarł na nim pozytywne wrażenie⁶⁴.

Od końca czerwca 1944 r. Bauser podlegał Dirlewangerowi. W tamtym okresie jednostka stacjonowała na Białorusi, w rejonie Mińska (Uzda i Sabolodje). Niedługo potem żołnierze Dirlewangera rozpoczęli odwrót z Białorusi. Bauser udał się do Berlina, aby dowiedzieć się o uzupełnieniu w Urzędzie Głównym i przy okazji odebrać pocztę. Tymczasem

⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Bauer Emil, Flensburg, 24 X 1961 r., k. 61–67.

⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

⁵⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁵⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 1282.

⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159.

⁶¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 48.

⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 181.

⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 149; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 181.

⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 181–182.

SS-Sonderregiment „Dirlewanger” został skierowany do Warszawy ze względu na wybuch powstania warszawskiego⁶⁵.

W Warszawie zameldował się w budynku przy ul. Wolskiej (Litzmannstädter Straße)⁶⁶. Podczas powstania warszawskiego najpierw przydzielono go do Kampfgruppe „Mayer”, a następnie Kampfgruppe „Steinhauer”. Dowodził oddziałem saperów (Minenräumkommando). Jak sam podał, była to mała grupa (*kleine Kampfgruppe*). Trwało to jedynie około 3–4 dni, ponieważ został ranny w wyniku eksplozji miny lub granatu. W efekcie 10 sierpnia 1944 r. wycofano go z Warszawy⁶⁷.

Karl Baush – ur. 24 sierpnia 1915 r.⁶⁸

Jakob Bäcker (SS-Grenadier) – ur. 20 czerwca 1908 r. w Lindenhofhausen⁶⁹.

Andreas Bechen – ur. 17 października 1906 r.⁷⁰

Bernhard Becker (SS-Grenadier) – ur. 2 listopada 1910 r. w Hamburgu⁷¹.

Hans Becker – ur. 17 września 1908 r. Był więźniem obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen (kategoria BV – recydywista, nr obozowy 034 090). Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” został wcielony 18 lutego 1944 r. i najpierw trafił do Kommando „Dirlewanger Breslau”⁷².

Wilhelm Beermeier – ur. 30 marca 1911 r. Wcielony do jednostki Dirlewangera z obozu koncentracyjnego 29 czerwca 1944 r.⁷³

Bernhard Behnke – służył w III Batalionie. Przed 1933 r. mieszkał w Berlinie⁷⁴.

Johann Behrens (SS-Mann) – ur. 17 stycznia 1911 r.⁷⁵

Willi Behrens – ur. 10 września 1906 r.⁷⁶

Hermann Beier – ur. 16 października 1906 r.⁷⁷

Otto Beling – ur. 26 marca 1914 r.⁷⁸

Heinrich Belitz (SS-Grenadier) – ur. 13 maja 1917 r. w Hamburgu⁷⁹.

⁶⁵ *Ibidem*, k. 182.

⁶⁶ *Ibidem*, k. 182.

⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, [b.d.], k. 149; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 182.

⁶⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁷⁰ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁷² Arch. Sachsenhausen.

⁷³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namentlich Verzeichnis, Oranienburg, 20 VI 1944 r., k. 605.

⁷⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁷⁵ AIPN GK, 164/906, t. 14, Wanted report, b.d., b.p.

⁷⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 1282.

⁷⁸ AIPN GK, 164/906, t. 15, Wanted report, b.d., b.p.

⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276, Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

Paweł Beljagow – ur. w 1918 r. w miejscowości Gribowa Słoboda na Białorusi. Jako hiwis walczył pod rozkazami Dirlewangera od lata 1942 do kwietnia 1945 r.⁸⁰

Bella (Beller?) – SS-Oberscharführer⁸¹.

Alfred Beloch – ur. 20 maja 1908 r.⁸²

Bender – w lutym 1945 r. razem z żołnierzem o nazwisku Kühn rozstrzelał za defetyzm i wspieranie Armii Czerwonej trzech więźniów politycznych wcielonych do jednostki Dirlewangera w styczniu 1945 r. (byli to Georg Ley, Zieche i nieznany z nazwiska mężczyzna pochodzący z Kolonii)⁸³. Georg Severa zeznał, że Bender uciekł z niewoli zaraz po tym, jak się do niej dostał⁸⁴.

Herbert Bender – wcielony do jednostki Dirlewangera więzień polityczny. Prawdopodobnie należał do 12. kompanii w III Batalionie i pełnił funkcję pisarza. Zmarł w ZSRR⁸⁵.

Walter Bendler (SS-Sturmmann) – ur. 19 kwietnia 1906 r. w Oldenburgu⁸⁶.

Herbert Benedikt (SS-Grenadier) – ur. 8 listopada 1922 r. w Neudorf⁸⁷.

Arthur Benesch (SS-Grenadier) – ur. 17 kwietnia 1918 r. w Breslau (Wrocław)⁸⁸.

Hans Benthag (SS-Grenadier) – ur. 27 października 1914 r. w Hamburgu⁸⁹.

Kurt Berghoff – ur. 25 listopada 1910 r.⁹⁰

Emil Bergmann – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹¹.

Bergmann Sara – Żydówka zatrudniona w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” jako tłumaczka w Starym Dzikowie i Lublinie⁹².

Rudolf Bergob – ur. 12 stycznia 1911 r.⁹³

Otto Berke – ur. 22 sierpnia 1897 r.⁹⁴

⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92.

⁸¹ *Ibidem*, k. 102.

⁸² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25 i 31.

⁸⁴ *Ibidem*, k. 35.

⁸⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 29 i 65.

⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁸⁷ *Ibidem*, k. 272.

⁸⁸ *Ibidem*, k. 272.

⁸⁹ *Ibidem*, k. 272.

⁹⁰ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁹¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁹² AIPN, GK 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Sary Bergmann, Lublin, 6 IX 1941 r., b.p.; *ibidem*, Zeznania SS-Hauptsturmführera Dirlewangera, Lublin, 14 X 1941 r., b.p.

⁹³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁹⁴ *Ibidem*, k. 1282.

Hans Berkenfeld (Obergefreiter) – ur. 3 marca 1922 r. w Oberhausen w Nadrenii Północnej-Westfalii⁹⁵.

Hermann Bernard (SS-Obersturmführer) – ur. 26 sierpnia 1897 r. w Monachium, nr SS: 150 638. Pod komendę Dirlewangera trafił w październiku 1944 r. Zginął 25 października 1944 r. w Necpalskiej Dolinie na Słowacji⁹⁶.

Ewald Bernhard – ur. 30 października 1911 r.⁹⁷

Bernsdorf (SS-Scharführer) – prawdopodobnie 18 czerwca 1943 r. uczestniczył w akcji w Słucku⁹⁸.

Willi Berthold – ur. 17 maja 1909 r.⁹⁹

Wilhelm Bethge (SS-Grenadier) – ur. 1 listopada 1895 r. w Hamburgu¹⁰⁰.

Walther Beyer – ur. 5 grudnia 1900 r.¹⁰¹

Fritz Biesgen (SS-Grenadier) – ur. 15 września 1900 r. w Mülheim¹⁰².

Franz Binzinger – ur. 22 grudnia 1899 r.¹⁰³

Johann Birk (SS-Grenadier) – ur. 1 lutego 1913 r. w Brombergu (Bydgoszcz)¹⁰⁴.

Franz Bischoff – ur. 1 grudnia 1909 r.¹⁰⁵

Oskar Bitsch – ur. 12 lutego 1906 r.¹⁰⁶

Anton Blattscheck – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie do 9. kompanii). 13 grudnia 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej. Zmarł w 1964 r.¹⁰⁷

Willy Blau – ur. 1 lipca 1899 r.¹⁰⁸

Ludwig Blaumeiser (SS-Rottenführer) – ur. 8 stycznia 1904 r. w Köln¹⁰⁹.

⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁹⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 65.

⁹⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

⁹⁸ AIPN GK, 164/906, t. 18, Wanted report, b.d., b.p.

⁹⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁰¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

¹⁰³ AIPN GK, 164/906, t. 19, Wanted report, b.d., b.p.

¹⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁰⁵ AIPN GK, 164/906, t. 20, Wanted report, b.d., b.p.

¹⁰⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁰⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 48 i 64.

¹⁰⁸ AIPN GK, 164/906, t. 21, Wanted report, b.d., b.p.

¹⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

Fritz Bleckmann – na przełomie 1943 i 1944 r. miał około 34–35 lat. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi¹¹⁰.

Wilhelm Bleiwens – nie ma całkowitej pewności, że należał do jednostki Dirlewangera¹¹¹.

Werner Blessau (SS-Hauptsturmführer) – ur. 18 maja 1918 r. w Beeskow, nr SS: 290 636. W SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” był od sierpnia 1943 do października 1944 r.¹¹²

Rudolf Blessmann (SS-Unterscharführer) – ur. 5 października 1910 r. w Getyndze, nr SS: 17 632. Do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS należał od marca 1945 r.¹¹³

Oskar Blömer – ur. 26 kwietnia 1896 r. we Frankfurcie nad Menem. Był osadzony w obozie koncentracyjnym na zamku Lichtenburg w miejscowości Prettin w Niemczech. Naprawiał tam stalowe pontony (m.in. je odrdzewiał) oraz malował wiosła. Na początku 1944 r. został przeniesiony do obozu w Sachsenhausen, gdzie przydzielono go do komanda saperów. W marcu 1945 r. razem z około trzystu innymi więźniami z bloku 29 ciężarówkami przetransportowano go do obozu Lieberose. Tam trafił do „Batalionu Dirlewangera”, który w tamtym czasie na rozkaz Himmlera był już przemianowany na 36. Dywizję Grenadierów Waffen-SS (36. Waffen Grenadier Division der SS). Po trzytygodniowym szkoleniu został wysłany na front¹¹⁴.

Blum – prawdopodobnie w marcu 1945 r. został wcielony do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS i przebywał w obozie w Lieberose¹¹⁵.

Edgar Boczki (SS-Sturmmann) – ur. 11 maja 1912 r. w Hanowerze¹¹⁶.

Waldemar Bodammer (SS-Obersturmführer) – ur. 4 października 1903 r. w Stuttgarcie, nr SS: 31 159. Pod rozkazami Dirlewangera walczył od lutego 1943 do stycznia 1945 r.¹¹⁷

Herbert Boehmer (SS-Unterscharführer) – ur. 11 lutego 1924 r. w Mitteherbigsdorf¹¹⁸.

Anton Bog – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁹.

Arno Bohm (Böhm?) – ur. 4 grudnia 1913 r. we Frankfurcie nad Menem. Z powodu ciężkiej choroby płuc (w 1962 r. oceniono, że zostały mu maksymalnie dwa lata życia) nie

¹¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 13.

¹¹¹ BA Ludwigsburg B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

¹¹² A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 82.

¹¹³ *Ibidem*, s. 83.

¹¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 128–131. Katzan podał, że Blömer trafił do obozu w Sachsenhausen w styczniu 1940 r. Początkowo nosił czarny trójkąt – oznaczający więźnia asocjalnego, a później czerwony – dla więźnia politycznego (zob. P. Katzan, *Politische Häftlinge in der SS-Formation Dirlewanger*, Heft 44, KZ-Nebenlager Lieberose, s. 8).

¹¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 131.

¹¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105; A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 87.

¹¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹¹⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

musiał zeznawać na komisariacie. Przesłuchano go w łóżku 13 kwietnia 1962 r. Początkowo pełnił funkcję kierowcy SS-Obersturmbannführera Weissiego¹²⁰. Wspominał, że w ostatnich dniach powstania warszawskiego, na Śląsku i na Słowacji był kierowcą Dirlewangera¹²¹. Do jednostki wcielono go w efekcie rozkazu Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącego skierowania osób aspołecznych i recydywistów na front¹²².

Bernhard Bonitz (SS-Sturmmann, SS-Rottenführer lub SS-Grenadier) – ur. 11 czerwca 1907 r., pochodził z Berlina lub Chemnitz. Przebywał w obozie koncentracyjnym za włamanie na kolei w Aachen¹²³.

Heinz Bormann (SS-Grenadier) – ur. 10 listopada 1911 r. w Berlinie¹²⁴.

Walter Bormann (SS-Grenadier) – ur. 15 lutego 1906 r. w Berlin-Schöneberg¹²⁵.

Bronisław Boshewitsch – ur. w 1924 r. w Gribowej Slobodzie na Białorusi. Od czerwca 1942 do kwietnia 1945 r. był hiwisem w jednostce Dirlewangera¹²⁶.

Helmut Bottke – ur. 29 września 1920 r.¹²⁷

Heinrich Bödecker (SS-Obersturmbannführer) – ur. 14 lutego 1887 r. w Zwickau; nr SS: 471 937. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” należał na przełomie 1944 i 1945 r.¹²⁸

Alfred Böhm (Böhme?) – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie do 9. kompanii). 13 grudnia 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej¹²⁹.

Erich Böhm (SS-Untersturmführer lub SS-Obersturmführer) – wcześniej pułkownik (Oberst) w Wehrmachcie. Poległ¹³⁰.

Gustav Böhm (SS-Grenadier) – ur. 30 sierpnia 1899 r. w Unterwangen¹³¹.

Wilhelm Böhm (SS-Grenadier) – ur. 13 grudnia 1909 r. w Gelsenkirchen¹³².

¹²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

¹²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, 2 Js 700/61, Arno Bohm, 13 IV 1962 r., k. 150–151.

¹²² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

¹²³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 79; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92–93.

¹²⁷ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹²⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 88.

¹²⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 48 i 64.

¹³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 464.

¹³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

¹³² *Ibidem*, k. 275.

Friedrich Böhme (SS-Oberscharführer) – członek SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”. W lipcu 1943 r. odznaczony za odwagę Krzyżem Żelaznym II klasy¹³³.

Fritz Böhme (zdegradowany Hauptmann der Schupo, SS-Oberscharführer lub SS-Obersturmführer) – ur. 21 stycznia 1902 r. w Dortmundzie¹³⁴. W styczniu 1943 r. dowodził 2. kompanią na Białorusi¹³⁵. Należał do kompanii technicznej¹³⁶. Zmarł około 1960 r.¹³⁷

Gerhard Böhnisch – ur. 3 maja 1911 r.¹³⁸

Walter Bölke – ur. 1 kwietnia 1912 r.¹³⁹

Richard Böll – ur. 24 września 1911 r.¹⁴⁰

Wilhelm Börner – ur. 11 lutego 1907 r.¹⁴¹

Jule Bösehen – służył w III Batalionie. Do 1933 r. mieszkał w Hamburgu¹⁴².

Friedrich Böttcher (SS-Rottenführer) – ur. 15 sierpnia 1904 r. w Eichhorst w Meklemburgii. Karnie skierowany do jednostki Oskara Dirlewangera w sierpniu 1943 r. W listopadzie 1943 r., podczas walk frontowych został ranny. Należał do kompanii dowodzonej przez SS-Hauptsturmführera Stövenowa. Zmarł 28 marca 1984 r.¹⁴³

Oskar Böttcher (dr, SS-Oberscharführer) – ur. 19 lutego 1907 r. w Klardorf¹⁴⁴.

Otto Böttcher (SS-Grenadier) – ur. 25 grudnia 1899 r. w Köpenick w Berlinie¹⁴⁵.

Willi Brand¹⁴⁶.

Michel Brandl (SS-Grenadier) – ur. 17 marca 1911 r. w Monachium¹⁴⁷.

Erich Brandt (SS-Obersturmführer) – ur. 14 listopada 1912 r. w Grevesmühlen; nr SS: 168 720. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” należał od listopada 1944 r.¹⁴⁸

Gustav Brandt (SS-Grenadier) – ur. 26 czerwca 1920 r. w Börnicke¹⁴⁹.

¹³³ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

¹³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445.

¹³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 98.

¹³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 465.

¹³⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹³⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁴⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁴¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁴² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94 i 120–121.

¹⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹⁴⁵ *Ibidem*, k. 269.

¹⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 64.

¹⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570 Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁴⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 105.

¹⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

Willi Brandt (Brand?)¹⁵⁰ – członek jednostki Dirlewangera¹⁵¹. Według Paula Dorna urodził się około 1910 r. i pochodził z Dortmundu¹⁵².

Lothar Brauch – ur. 21 listopada 1920 r. w Aschaffenburg w Bawarii. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” dołączył wraz z transportem więźniów z Anklam 31 sierpnia 1944 r. i został przydzielony do 3. kompanii. Uczestniczył w walkach podczas powstania warszawskiego. Z rąk Oskara Dirlewangera otrzymał Krzyż Żelazny I klasy¹⁵³.

Heinz Brauer – ur. 18 listopada 1911 r.¹⁵⁴

Albert Breh (zdegradowany z SS-Obersturmführera do Schütze) – ur. 22 kwietnia 1912 r. w Kempten; nr SS: 33 882. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został skierowany karnie w październiku 1944 r.¹⁵⁵

Walter Breisel – ur. 28 grudnia 1909 r.¹⁵⁶

Ernst Breitbeck – ur. 21 lutego 1908 r.¹⁵⁷

Wilhelm Breiter – ur. 7 maja 1915 r.¹⁵⁸

Karl Brendemühl (SS-Rottenführer) – ur. 2 marca 1914 r. w Stettin (Szczecin)¹⁵⁹.

Bernhard Brettin (SS-Grenadier) – ur. 27 kwietnia 1906 r. w Berlinie¹⁶⁰.

Horst Brettschneider – ur. 25 sierpnia 1916 r.¹⁶¹

Jakob Breuer (SS-Grenadier) – ur. 18 sierpnia 1912 r. w miejscowości Fritzlar w Hesji¹⁶².

Jakob Brey – ur. 30 kwietnia 1909 r.¹⁶³

Wilhelm Brinkmann – ur. 13 maja 1903 r. w Meinerzhagen w Nadrenii Północnej Westfalii. Do jednostki Dirlewangera został karnie skierowany z obozu w Matzkau pod Gdańskiem i dołączył do niej w Łomży. Uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego¹⁶⁴ i w tym

¹⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenschheid, 4 VII 1962 r., k. 80.

¹⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

¹⁵² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenschheid, 4 VII 1962 r., k. 80.

¹⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Lothar Brauch, Aschaffenburg, 12 IV 1962 r., k. 347; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152.

¹⁵⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁵⁵ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 111.

¹⁵⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁵⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁵⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

¹⁶⁰ *Ibidem*, k. 272.

¹⁶¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

¹⁶³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 149.

czasie był świadkiem dwóch egzekucji przeprowadzonych przez żołnierzy Dirlewangera. Walczył w rejonie Zamku Królewskiego i Wisły. 6 września 1944 r. został ranny w okolicy Nowego Światu – Wisły. Według dziennika bojowego 9. Armii w dniach 6–9 września 1944 r. w tym rejonie toczyły się ciężkie walki. Po zranieniu wycofano go na tyły i do jednostki Dirlewangera już nie wrócił (łącznie pod jego rozkazami służył około miesiąca)¹⁶⁵.

Helmut Broetel – w maju 1944 r. wysłany do jednostki Dirlewangera w efekcie ułaskawienia – był skazany na karę śmierci¹⁶⁶.

Artur Broschinski (SS-Grenadier) – ur. 23 listopada 1908 r. w Berlinie¹⁶⁷.

Willi Brötzmann – służył w III Batalionie¹⁶⁸.

Wilhelm Brucker (SS-Untersturmführer) – ur. 18 maja 1907 r. Do jednostki Dirlewangera wysłano go w październiku 1944 r. i służył w niej do marca 1945 r.¹⁶⁹

Otto Brune (SS-Unterscharführer)¹⁷⁰ – ur. 10 października 1910 r. w Lengerich w Nadrenii Północnej Westfalii. Od jesieni 1942 r. zajmował się zaopatrzeniem¹⁷¹.

Gustav Brusberg (SS-Unterscharführer) – ur. 19 stycznia 1907 r. w miejscowości Budwethen w Prusach Wschodnich¹⁷². Friedrich Mörsch (także z jednostki Dirlewangera) podał, że Brusberg pochodził z okolic Kłajpedy¹⁷³. W 1938 r. został skazany za kłusownictwo na dwa i pół roku więzienia w Tilsit (Tylża, Sowieck). W kwietniu 1940 r. przeniesiono go do obozu koncentracyjnego w Oranienburgu¹⁷⁴.

Zeznał, że w lecie 1940 r. wraz z innymi przeszedł szkolenie militarne, które wcześniej jesienią kontynuowano we Lwowie. Szacował, że w jednostce znajdowało się wtedy około 60–70 ludzi. Następnie SS-Sonderkommando „Dirlewanger” trafiło w rejon Lublina, gdzie przebywało do początku kampanii niemieckiej na wschodzie. Przez pewien czas należał do oddziału motocyklistów. W lecie 1942 r. jednostkę przeniesiono do Mohylewa na Białorusi. Brusberg wskazał, że od sierpnia 1942 do kwietnia 1943 r. był odkomenderowany do centralnego kierownictwa budowy Waffen-SS i policji w Revalu (Tallin w Estonii)¹⁷⁵.

W kwietniu 1943 r. wrócił pod komendę Dirlewangera do Mohylewa i uczestniczył w walkach antypartyzanckich. Przydzielono go do jednej z kompanii wschodnich

¹⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Wilhelm Brinkmann, b.d., k. 483–484; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 149.

¹⁶⁶ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS- und Polizeiführer Russland Mitte und Weißruthenien Personalstelle, Mińsk, 3 V 1944 r., b.p.

¹⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁶⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹⁶⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 120.

¹⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1194.

¹⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

¹⁷² BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 836.

¹⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 836.

¹⁷⁵ *Ibidem*, k. 837 i 840.

(Hiwisów). Był w plutonie razem z braćmi Zalskimi. Jesienią 1943 r. jednostka Dirlewangera uczestniczyła w działaniach frontowych w rejonie miejscowości Newel, Dretuń i Połock. W tym czasie Brusberg około sześciu tygodni przebywał w szpitalu w Mińsku z powodu żółtaczki¹⁷⁶.

Podczas powstania warszawskiego, w sierpniu 1944 r. został ranny i ponownie trafił do szpitala, tym razem w Stargardzie. Przebywał tam aż do października. Przypominał sobie, że brał udział w walkach na Słowacji i Węgrzech, ale nic więcej nie potrafił powiedzieć na ten temat. Koniec wojny zastał go w Königs Wusterhausen w Brandenburgii, gdzie dostał się do rosyjskiej niewoli. Miał sporo szczęścia, ponieważ już w listopadzie 1945 r. zwolniono go do domu¹⁷⁷.

Erich Buchmann (SS-Standartenführer, Oberstleutnant der Polizei) – nie był skierowany do jednostki karnie. W 1943 r. uczestniczył w walkach antypartyzanckich na Białorusi¹⁷⁸. Przypuszczalnie pod koniec powstania narodowego na Słowacji oraz później w 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS dowodził 1. Pułkiem¹⁷⁹. W ostatnich dniach kwietnia 1945 r., walcząc w kotle pod Halbe Buchmann, prawdopodobnie z czterystu ludźmi ruszył w kierunku miejscowości Luckenwalde. W Wiesenhagen czekali na możliwość przebicia się przez linie Armii Czerwonej¹⁸⁰. Jego dalsze losy są nieznane.

Erich Buchmann (SS-Sturmabführer) – ur. 23 maja 1896 r. w Berlinie-Charlottenburgu. 9 października 1930 r. wstąpił do NSDAP (nr partyjny 334 035), a 15 października 1930 r. do SS (nr 5118). Otrzymał przydział do 34. kompanii SS (SS-Sturm 34). Od 13 stycznia 1941 r. był funkcjonariuszem Departamentu B I – Uzupełnienia Kadrowe (Amt B I – Ergänzungsamt der Waffen-SS) Głównego Urzędu SS (SS-Hauptamt), z którego 9 listopada 1942 r. przeniesiono go do Placówki Uzupełnień Kadrowych (SS-Ergänzungsstelle) przy VI Nadokręgu Allgemeine-SS „Zachód” (VI SS-Oberabschnitt „West”) w Düsseldorfie. Od 1 grudnia 1944 r. był członkiem sztabu SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”¹⁸¹.

Max Buchowski – ur. 6 października 1906 r.¹⁸²

Hugo Buckwitz – ur. 6 kwietnia 1912 r.¹⁸³

Max Budnewski (SS-Grenadier) – ur. 6 czerwca 1906 r. w Dortmundzie¹⁸⁴.

Artur Bungert – ur. 27 marca 1914 r.¹⁸⁵

¹⁷⁶ *Ibidem*, k. 837, 839 i 842.

¹⁷⁷ *Ibidem*, k. 838.

¹⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 462.

¹⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 37; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 46; <https://live.warthunder.com/post/690555/en/> (dostęp 18 XI 2019).

¹⁸⁰ <https://live.warthunder.com/post/693225/en/> (dostęp 18 XI 2019).

¹⁸¹ A. Lasik, *Oficerowie SS...*; BA Ludwigsburg, Akta osobowe Ericha Buchmanna, SSO-114.

¹⁸² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

¹⁸³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

¹⁸⁵ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

Peter Bunta – ur. 30 listopada 1922 r.¹⁸⁶

Anton Burghardt (SS-Grenadier) – ur. 25 maja 1904 r. w Duisburgu¹⁸⁷.

Alfred Burtchen – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie 9. kompania). 13 grudnia 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej¹⁸⁸.

Richard Burzer – ur. 16 sierpnia 1912 r.¹⁸⁹

Rudolf Busch – ur. 6 maja 1920 r. w Norymberdze. 23 września 1939 r. został aresztowany w Kilonii i umieszczony w obozie w Dachau. Jesienią 1944 r. osadzonym oznajmiono, że mogą „dobrowolnie” zgłosić się do służby w Waffen-SS, do jednostki karnej Dirlewangera. Dla wszystkich był jasne, że ci, którzy się na to nie zdecydują, zostaną zlikwidowani. Razem z innymi więźniami wysłano go do Krakowa, a później na Słowację w celu przeszkolenia. Następnie skierowano go na Węgry na front. Wraz z innymi żołnierzami zdezerterował do Armii Czerwonej i przebywał w obozach jenieckich w Rumunii i Rosji¹⁹⁰.

Hans Busse – ur. 22 lipca 1904 r.¹⁹¹

Kurt Busse – o tym, że był członkiem jednostki Dirlewangera, zeznał Paul Rass¹⁹².

Otto Buttgereld – ur. 27 grudnia 1907 r.¹⁹³

Hans Bünger (SS-Untersturmführer) – ur. 28 lipca 1908 r. w Haar; nr SS: 144 264. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” od października 1944 r.¹⁹⁴ Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, należał do załogi obozu koncentracyjnego Dachau (jako księgowy). Nie przeniesiono go karnie. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” odpowiadał za logistykę¹⁹⁵.

Cassel (SS-Scharführer) – pierwszy dowódca oddziału łączności (Nachrichtenstaffel). Zginął w Warszawie¹⁹⁶.

Anton Chetjanowitsch – ur. w 1928 r. Robotnik przymusowy przydzielony do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” jako hiwis¹⁹⁷.

Andreas Christ – pochodził z Karlsruhe. Jak wspominał Paul Dorn, wywodził się z rodziny cygańskiej. Należał do 4. kompanii I Batalionu¹⁹⁸.

¹⁸⁶ BA Ludwigsburg/ B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

¹⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹⁸⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 48.

¹⁸⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Stadt Nürnberg Polizeipräsidium, Komm. A/3 ZK.Nr. 15413/71, Zeugenvernehmung, Busch Rudolf, Nürnberg, 14 VI 1971 r., k. 16–18.

¹⁹¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 128; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

¹⁹³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

¹⁹⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 131.

¹⁹⁵ <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

¹⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 160; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Günther Albrecht, Wesel, 28 II 1963 r., k. 394.

¹⁹⁷ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

¹⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 90.

Otto Christoph – ur. 6 czerwca 1907 r.¹⁹⁹

Josef Chwalczyk (SS-Grenadier) – ur. 12 listopada 1908 r. w Hindenburgu (Zabrze)²⁰⁰.

Günter Credner – 5 września 1942 r. odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy²⁰¹.

Josef Csepi – ur. 18 marca 1917 r.²⁰²

Stefan Csokas – ur. 3 lutego 1923 r.²⁰³

Fritz Czedlak – Do 1933 r. mieszkał w miejscowości Bottrop²⁰⁴. Służył w III Batalionie.

Alexander Daineko – ur. w 1924 r. w miejscowości Dogoje. W kompanii rosyjskiej u Dirlewangera służył od sierpnia 1942 do listopada 1943 r.²⁰⁵

Otto Danderski – ur. 13 lutego 1898 r.²⁰⁶

Adalbert Daschner – ur. 23 stycznia 1902 r. w Monachium. Podczas II wojny światowej wielokrotnie karany. Od 1 czerwca 1940 do 1 czerwca 1943 r. przebywał w obozie koncentracyjnym w Dachau. Stamtąd trafił do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, stacjonującego w Łohojsku. W trakcie walk z partyzantami został ranny i do jednostki wrócił w styczniu 1944 r. do miejscowości Uzda²⁰⁷.

Od przełomu sierpnia i września 1944 r. przebywał w Warszawie. Należał do 5. kompanii II Batalionu²⁰⁸. Pod koniec powstania został ranny. Walczył w pobliżu fabryki cukru, Banku Polskiego oraz pałacu Brühla. Po rekonwalescencji do jednostki już nie wrócił²⁰⁹.

Po wojnie był kilkakrotnie karany. Odbył wyrok dwóch i pół roku więzienia jako „sprawca stwarzający zagrożenie społeczne” (*Sicherungsverwahrung*). Po zwolnieniu ponownie aresztowany i osadzony na kolejne cztery lata²¹⁰.

¹⁹⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

²⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

²⁰³ *Ibidem*, k. 67.

²⁰⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

²⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 93.

²⁰⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 27–33; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 139.

²⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 255.

²⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 27–33; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 139.

²¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 27–33; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 139.

Daub (SS-Oberscharführer) – poległ 8 sierpnia 1944 r. około 10 rano podczas walk w Warszawie, w pobliżu Ogrodu Saskiego. Otrzymał postrzał w głowę²¹¹.

Eugen Deffner – ur. 4 stycznia 1906 r.²¹²

Josef Dekker – ur. 16 lipca 1910 r.²¹³

Rudolf Dengler (SS-Grenadier) – ur. 5 maja 1903 r. w Brandenburgii²¹⁴.

Dietrich Derksen (SS-Unterscharführer) – ur. 24 października 1920 r. w Kronsweide²¹⁵.

Rudolf Dersch – ur. 1 czerwca 1915 r.²¹⁶

Michael Dess – więzień obozu Ravensbrück. Pod komendę Dirlewangera trafił między 1943 a 1944 r.²¹⁷

Friedrich Deters – ur. 25 maja 1901 r. w Osnabrück. Aresztowano go za niszczenie mienia wojskowego i skazano na osiem lat więzienia. Został wysłany do obozu w Dachau, a 2 stycznia 1945 r. wcielony do jednostki Dirlewangera. Stacjonował w fabryce kapeluszy w Gubinie. Zginął 6 marca 1945 r.²¹⁸

Jakob (Jacob) Dett (SS-Oberscharführer, Feldwebel lub SS-Hauptscharführer²¹⁹) – ur. w 1907 r.²²⁰, pochodził z miejscowości Pfullendorf w Badenii-Wirtembergii²²¹. Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należał prawdopodobnie od momentu jego założenia²²². Być może dowodził jednym z plutonów kompanii wschodniej na Białorusi²²³.

Hans Diederich – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 071 720, przydział: Außenlager Siemensstadt). Do jednostki Dirlewangera (Kommando „Dirlewanger Warschau”) został wcielony 29 września 1944 r.²²⁴

Helmut Dierksen – ur. 20 listopada 1921 r.²²⁵

²¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 163 i 169; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 97.

²¹² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²¹³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

²¹⁵ *Ibidem*, k. 270.

²¹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

²¹⁷ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 15.

²¹⁸ P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 16.

²¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 103.

²²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

²²¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

²²² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

²²³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 103.

²²⁴ Arch. Sachsenhausen.

²²⁵ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

Bruno Dietl – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²²⁶.

Bernhard Dietrich (SS-Grenadier) – ur. 20 kwietnia 1912 r. w Berlinie²²⁷.

Erich Dirre – służył w III Batalionie. Do 1933 r. mieszkał w Berlinie²²⁸.

Erich Dobratz (SS-Grenadier) – ur. 12 kwietnia 1912 r. w Weißweiler²²⁹.

Richard Doering (Döring) – przed wybuchem II wojny światowej mieszkał w miejscowości Forst. Był więźniem politycznym w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Do jednostki Dirlewangera został wysłany jako „ochotnik” 10 listopada 1944 r. Jego transport miał docelowo trafić do Rużomberku na Słowacji, ale po dwóch dniach zatrzymał się na bocznicę kolejowej w Strzelcach Opolskich. W kolejnych dniach pociąg wyruszył na Słowację. Doeringa skierowano do 12. kompanii w III Batalionie. Stockhausen – jej dowódca mianował go Kompanietruppenführerem²³⁰.

Doffner – ur. 4 stycznia 1906 r.²³¹

Ewald Dogen – służył w III Batalionie. Do 1933 r. mieszkał w Berlinie²³².

Heinrich Dohrand – ur. 2 marca 1906 r.²³³

Fedor Dolgij – ur. w 1923 r. w miejscowości Meshnoje. Jako hiwis służył pod rozkazami Dirlewangera od lata 1942 do kwietnia 1945 r.²³⁴

Ludwig Doll – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²³⁵.

Erich Donath – ur. 7 stycznia 1902 r. Do Kommando „Dirlewanger Warschau” trafił z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen 29 września 1944 r. (nr obozowy: 089276, kategoria SS/Sd Kdo)²³⁶.

²²⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

²²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

²²⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

²²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

²³⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 17–18, 30 i 64.

²³¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

²³² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

²³³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92.

²³⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

²³⁶ Arch. Sachsenhausen.

Herbert Donner – ur. 26 grudnia 1910 r.²³⁷

Paul Donothek – ur. 30 grudnia 1912 r.²³⁸

Paul Dorn (SS-Unterscharführer) – ur. 16 lutego 1916 r. w Windsheim (Bad Windsheim). Przed wybuchem II wojny światowej został ukarany za włamanie. Z tego względu w lipcu lub sierpniu 1942 r. wysłano go do aresztu przewencyjnego w obozie koncentracyjnym w Dachau. Jak podał, 10 grudnia 1940 r. (zapewne chodzi o 1942 r.) przeniesiono go do Buchenwaldu, a we wrześniu 1943 r. trafił do Auschwitz. Stamtąd zwolniono go 2 lub 3 stycznia 1944 r., wtedy też otrzymał mundur SS. W tym samym miesiącu razem z nim z Auschwitz do jednostki Dirlewangera skierowano około trzystu więźniów. Pociągiem dojechał do Mińska, a stamtąd wysłano go do Uzdy²³⁹. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi²⁴⁰.

Karl Engel wspominał, że Dorn należał do 2. kompanii, jednak on sam podał, że przydzielono go do I Batalionu, 4. kompanii, 2. plutonu²⁴¹. Pierwszym dowódcą jego kompanii był SS-Unterscharführer Hans Schmitt, a kolejnymi von Mioska i Paulus (Pauli)²⁴². SS-Unterscharführer Hannes, który pełnił funkcję dowódcy plutonu Dorna, wcześniej służył w Buchenwaldzie²⁴³.

Dorn brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego w 1944 r., a 5 września został ranny. Po wyzdrowieniu wrócił do jednostki, która walczyła już na Słowacji²⁴⁴.

Na Węgry dotarł 22 grudnia 1944 r., a dwa dni później został ranny w prawy łokieć i odesłany do szpitala²⁴⁵. Po rekonwalescencji pod komendą Dirlewangera walczył do końca wojny – 8 maja 1945 r. Dostał się do amerykańskiej niewoli, w której przebywał przez dwa dni w Landshut w Bawarii²⁴⁶.

Jochen Dose – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)²⁴⁷. Pochodził z Westfalii i wg Karla Hälmlego był człowiekiem nieskazitelny (*ein unbescholtener Mann*)²⁴⁸. Zeznał, że dobrze wspomina służbę u Oskara Dirlewangera. Ponieważ nosił okulary, był przydzielony do sztabu i działał przy taborach batalionowych²⁴⁹.

Felix Dott – ur. w maju 1906 r.²⁵⁰

²³⁷ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

²³⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 78.

²⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

²⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 80–81; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

²⁴² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 81.

²⁴³ *Ibidem*, k. 81.

²⁴⁴ *Ibidem*, k. 95.

²⁴⁵ *Ibidem*, k. 79 i 95.

²⁴⁶ *Ibidem*, k. 94–95.

²⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

²⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

²⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Erich Döbert, b.d., k. 233–235.

²⁵⁰ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593.

Erich Döbert – ur. 26 października 1908 r. w miejscowości Friedeberg/Neumark (obecnie Strzelce Krajeńskie w woj. lubuskim). Pracował w administracji sanitarnej²⁵¹.

Richard Döring – należał do 12. kompanii III Batalionu w jednostce Dirlewangera. Brał udział w tłumieniu powstania słowackiego²⁵².

Josef Drabek (SS-Sturmmann²⁵³) – pochodził z Austrii. Był jednym z pierwszych kłusowników wcielonych do SS-Wilddiebkommando „Oranienburg” (Oddziału Kłusowników Oranienburg) z obozu koncentracyjnego Oranienburg²⁵⁴.

Heinz Dransfeld (dr, SS-Untersturmführer) – ur. 24 czerwca 1910 r. w Hirls; nr SS: 487 737. Od marca 1945 r. należał do 36. Dywizji Waffen-SS²⁵⁵.

Drexhage²⁵⁶.

Lenard Drimal – ur. 26 października 1914 r. w Budapeszcie²⁵⁷.

Max Droigk – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²⁵⁸.

Willi Dumbowski – ur. 6 stycznia 1915 r.²⁵⁹

Erich Dumke (SS-Grenadier) – ur. 9 czerwca 1906 r. w Schressin/Pom.²⁶⁰

Eberhardt (SS-Grenadier) – ur. 25 marca 1900 r. w Bietendorf²⁶¹.

Gerhard Ebert (SS-Oberscharführer SS LAH) – ur. 18 lipca 1910 r. Pod komendę Dirlewangera został przeniesiony karnie z SS „Leibstandarte Adolf Hitler”. Do jednostki dołączył w Łohojsku na Białorusi²⁶².

Robert Ebert – ur. 20 listopada 1910 r.²⁶³

Eckert (Unterführer) – uczestniczył w przesłuchaniach Polaków aresztowanych za nieprzestrzeganie godziny policyjnej w Lublinie²⁶⁴.

Josef Edelmann (SS-Rottenführer) – ur. 1 maja 1912 r. w Oberndorfie²⁶⁵.

²⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 147 i 161.

²⁵² Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

²⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

²⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

²⁵⁵ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 170.

²⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 93.

²⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez. 15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

²⁵⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

²⁵⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

²⁶¹ *Ibidem*, k. 275.

²⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Gerhard Ebert, b.d., k. 209-212; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140.

²⁶³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

²⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

²⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

Franz Eder (SS-Unterscharführer²⁶⁶) – ur. 17 września 1914 r. w Ebensee w Austrii²⁶⁷. Był jednym z pierwszych kłusowników wcielonych do SS-Wilddiebkommando „Oranienburg” z obozu koncentracyjnego Oranienburg²⁶⁸ (prawdopodobnie chodziło o Sachsenhausen). Początkowo został przydzielony do plutonu motocyklistów, a następnie do 1. kompanii²⁶⁹. Rozkazem nr 13 z 20 września 1943 r. nadano mu Krzyż Żelazny I klasy²⁷⁰.

Karl Egenlaub – ur. 14 czerwca 1904 r.²⁷¹

Oswald Egger (SS-Scharführer) – ur. 7 sierpnia 1922 r. w Ratzenegg²⁷². W 1941 r. podał, że mieszka w miejscowości Mosburg (Moosburg, kilometr od Ratzenegg)²⁷³. Był jednym z pierwszych kłusowników wcielonych do SS-Wilddiebkommando „Oranienburg” (Oddziału Kłusowników Oranienburg) z obozu koncentracyjnego Oranienburg (prawdopodobnie chodziło o Sachsenhausen). Pełnił funkcję instruktora²⁷⁴. W 1941 r. wskazał, że od 20 kwietnia 1938 r. był esesmanem²⁷⁵. Od 24 lipca do 3 sierpnia 1941 r. razem z Heinzem Feiertagiem pełnił służbę w Kijowie lub we Lwowie²⁷⁶. Poległ 25 maja 1942 r. na Białorusi²⁷⁷. **Eggert** (SS-Unterscharführer) – instruktor z Waffen-SS przydzielony do szkolenia żołnierzy Dirlewangera. Pochodził z Klagenfurtu w Austrii²⁷⁸.

Wilhelm Egle (SS-Unterscharführer) – dowódca 1. plutonu. Był funkcjonariuszem policji w Reutlingen. Uczestniczył w przeprowadzonej z rozkazu Weissego egzekucji trzech podwładnych Dirlewangera w miejscowości Katny na Białorusi. Poległ podczas powstania warszawskiego²⁷⁹.

²⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 3.

²⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

²⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734.

²⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 126.

²⁷⁰ BAB, R70 Sowjetunion/21, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord. II Az.: 23 d 10 (B1), Tagesbefehl Nr.13, Riga, 20 IX 1943 r., b.p.

²⁷¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

²⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 88.

²⁷³ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania SS-Unterscharführera Oswalda Eggera, Lublin, 10 XI 1941 r., b.p.

²⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 88; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456.

²⁷⁵ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania SS-Unterscharführera Oswalda Eggera, Lublin, 10 XI 1941 r., b.p.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 88; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133.

²⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 628.

²⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 49; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 10–11.

Ewald Ehlers (SS-Sturmabführer) – ur. 3 stycznia 1910 r. w Lelm k. Königsutter am Elm w Dolnej Saksonii²⁸⁰. Był oficerem w 4. Dywizji Grenadierów Pancernych SS „Polizei” (4. SS-Panzergranadier-Division „Polizei”). W 1943 r. przeniesiono go do 3. Dywizji Pancernej SS „Totenkopf” (3. SS-Panzer-Division „Totenkopf”)²⁸¹.

Dowodził batalionem (prawdopodobnie III²⁸²), a później pułkiem w 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS. W ostatnich dniach wojny został ranny i wg wiedzy Franza Schmuckerschlag trafił do rosyjskiej niewoli. Prawdopodobnie wcześniej był strażnikiem w obozie koncentracyjnym (możliwe, że w Buchenwaldzie). Schmuckerschlag opisał go jako człowieka niezwykle brutalnego, którego się obawiano²⁸³. Kojarzył, że był zdegradowanym oficerem. Dorn potwierdzał odczucia Schmuckerschlag – mówił, że Ehlers był draniem, który „szykanował ludzi i meldował o każdym drobiazgu”²⁸⁴.

Harald Momm zeznał, że Ehlers dowodził batalionem w jednostce Dirlewangera. Według niego miał około 35 lat i 170 cm wzrostu. Momm zeznał również, że Ehlers został ciężko ranny w trakcie walk o Berlin i stracił ramię²⁸⁵.

Faktycznie pod rozkazami Dirlewangera walczył od września 1944 r. do stycznia 1945 r. Od kwietnia 1945 r. był przydzielony do Bewährungseinheit 512. Ehlers zginął 28 kwietnia 1945 r. pod Hermsdorf²⁸⁶.

Eibel (SS-Rottenführer) – członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Przebywał z jednostką w Lublinie. Z zeznań innego żołnierza – Kannegießera – wynika, że nie miał najlepszych relacji z Dirlewangerem i mógł być autorem anonimowych donosów składanych na dowódcę do Himmlera w 1941 r. Kannegießer nie podał jednak na to żadnych dowodów. Eibel od 4 października 1941 r. działał we Lwowie²⁸⁷.

Richard Eibl (SS-Oberscharführer) – ur. 11 kwietnia 1886 r. w Sonthofen, w regionie Allgäu w Bawarii²⁸⁸. Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należał praktycznie od momentu

²⁸⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 201. Według Paula Dorna urodził się około 1900 r. i pochodził z Düsseldorfu (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 81).

²⁸¹ A. Lasik, *Oficerowie SS...*; BA Ludwigsburg, Akta osobowe Ewalda Ehlersa, SSO-175.

²⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16571, KK III A 4, Vernehmungsniederschrift, Karl Jochheim-Armin, München, 30 IV 1971 r., k. 12.

²⁸³ W oryginale: „Wie ich erfahren habe, war er Führer der Wachmannschaft oder einer Wachmannschaft eines Konzentrationslagers, und ich glaube, vom KL Buchenwald. Ehlers war sehr brutal und sehr gefürchtet” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 37).

²⁸⁴ W oryginale: „Ehlers war ein Schweinehund. Er schikanierte die Leute und meldete jede Kleinigkeit” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 81).

²⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 46.

²⁸⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*

²⁸⁷ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Abt. -III-A-3, Aktenvermerk, Lublin, 7 X 1941 r., b.p.

²⁸⁸ Śledczy po wojnie podali miejscowość Wasserburg/Inn w Bawarii (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134). Sam Eibl w październiku 1941 r. wskazał Sonthofen, natomiast w listopadzie 1941 r. – Rammerberg (por. AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.; BAB, ZM 1454, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 15 XI 1941 r., k. 113–114).

jego utworzenia, od sierpnia 1940 r.²⁸⁹. W 1941 r. pełnił służbę w obozie pracy w Kamionkach w pobliżu Tarnopola²⁹⁰. Od 13 maja 1944 r. uważany za zaginionego w Chorwacji²⁹¹.

Heinrich Eich – ur. 24 marca 1912 r.²⁹²

Wilhelm Eifler – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²⁹³.

Anton Einig – służył w III Batalionie. Do 1933 r. mieszkał w Berlinie²⁹⁴.

Josef Eiserer (SS-Sturmmann) – ur. 24 lipca 1909 r. w Linzu w Austrii²⁹⁵.

Gerhard Eisert (SS-Grenadier) – ur. 1 listopada 1911 r. w Dreźnie²⁹⁶.

Johann Eiterich – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej²⁹⁷.

Franz Elsinger – ur. 27 czerwca 1876 r. w Monachium. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został wcielony 3 grudnia 1944 r.²⁹⁸

Karl Richard Engel – ur. 16 listopada 1909 r. w Pforzheim. 7 grudnia 1937 r. został skazany za paserstwo²⁹⁹. Przebywał w obozach koncentracyjnych w Dachau, Sachsenhausen, Neuengamme i Auschwitz. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” trafił na początku 1944 r. w okolicach Mińska³⁰⁰. Skierowano go do Uzdy i przydzielono do 1. Pułku, I Batalionu, 1. kompanii, 1. plutonu, 1. grupy³⁰¹. Do jednostki Dirlewangera wcielono go zgodnie

²⁸⁹ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.

²⁹⁰ BAB, ZM 1454, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 15 XI 1941 r., k. 113–114.

²⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

²⁹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

²⁹³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

²⁹⁴ *Ibidem*, k. 65.

²⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

²⁹⁶ *Ibidem*, k. 269.

²⁹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

²⁹⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Zugang vom 3 XII 44, Oranienburg, 4 XII 1944 r., k. 606.

²⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 47–49. We wcześniejszych zeznaniach podawał, że skazano go w 1939 r. (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 7).

³⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 47–49. Wcześniej zeznawał, że do jednostki Dirlewangera wcielono go na wiosnę 1943 r. i przez trzy tygodnie pełnił funkcję łącznika w 1. kompanii (BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 7).

³⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 47–49. Jego kolega Paul Dorn podał, że Engel był w II Batalionie, 1. kompanii (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 80).

z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym wysyłania osób aspołecznych i recydywistów na front. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego i 5 sierpnia 1944 r. został ranny³⁰². Paul Dorn wspominał, że w Warszawie odstrzelono mu niemal cały podbródek. W efekcie odniesionej rany bardzo długo przebywał w szpitalu³⁰³. Poza tym Dorn stwierdził, że Engel był bardzo mądrym i logicznie myślącym człowiekiem³⁰⁴.

Engel-Niedermeier (SS-Oberscharführer) – jak wspominał Peter Erretkamps, do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należał od początku, był w sztabie³⁰⁵. Razem z Paulem Zimmermannem dowodził jedną z rosyjsko-ukraińskich kompanii stworzonych przez Dirlewangera na Białorusi. Poległ podczas tłumienia powstania warszawskiego³⁰⁶. W jednostce Dirlewangera dał się poznać z dobrej strony, był ogólnie szanowanym dowódcą³⁰⁷.

Friedrich Wilhelm Engelhage (Engelage?)³⁰⁸ (SS-Hauptscharführer) – wg Friedricha Waltera przypuszczalnie pochodził z Nadrenii i dołączył do jednostki na Białorusi. Miał około czterdziestu lat i był sanitariuszem³⁰⁹. Śledczy w latach sześćdziesiątych ustalili, że urodził się 8 listopada 1901 r. w Südhemmern w pobliżu Minden w Nadrenii. Poległ w kwietniu 1945 r. podczas walk nad Odrą³¹⁰.

Willi Engelhard – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej³¹¹.

Michael Engelniederhammer (Engel-Niederhammer?) (SS-Oberführer lub SS-Hauptscharführer) – ur. około 1907 r., pochodził z Bawarii³¹². Vieregge wspomniał, że Engelniederhammer był zatwardziałym komunistą, a do jednostki Dirlewangera trafił jako kłusownik. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi oraz w tłumieniu powstania warszawskiego³¹³.

³⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

³⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 92.

³⁰⁴ *Ibidem*, k. 92.

³⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 131.

³⁰⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138.

³⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 131.

³⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624.

³⁰⁹ *Ibidem*, k. 624.

³¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

³¹¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

³¹² BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 840; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

³¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 461.

Heinrich Engels (SS-Grenadier) – ur. 15 czerwca 1906 r. w Köln (Mühlheim)³¹⁴.

Max Engert – ur. 7 czerwca 1902 r., nie ma całkowitej pewności, że należał do jednostki Dirlewangera. Zaginął w październiku 1945 r.³¹⁵

Karl Enzle (SS-Unterscharführer) – pochodził ze Stuttgartu. W czasie działań na Białorusi (1943/1944 r.) miał około 35 lat. Należał do 1. kompanii I Batalionu³¹⁶. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Słowacji³¹⁷.

Hugo Erbguth (dr med.) – ur. 10 kwietnia 1893 r. w Hamburgu, zm. 2 sierpnia 1959 r. w Lipsku³¹⁸. Lekarz w SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”³¹⁹. Podczas powstania warszawskiego przebywał w Centrum Młodzieżowym (*Hitlejugendheim*), w budynku Teatru Narodowego i pałacu Brühla³²⁰. Pod komendę Dirlewangera trafił za przeprowadzenie nielegalnej aborcji. W jednostce służył do końca wojny i pod koniec kwietnia 1945 r. w rejonie Spreewald udało mu się uniknąć niewoli radzieckiej³²¹.

Paul Erhard (SS-Sturmmann) – pochodził z Erfurtu. Nie należał do jednostki Dirlewangera, jednak podczas powstania warszawskiego 13. kompanię (Postschutzeinheit), w której pełnił służbę, przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”³²².

Peter Erretkamps (SS-Unterscharführer)³²³ – ur. 13 marca 1912 r. w Kevelaer w Nadrenii Północnej-Westfalii³²⁴. W SS-Sonderkommando „Dirlewanger” służył od momentu jego założenia. Za kłusownictwo został skazany na cztery lata pozbawienia wolności. Po tym, jak około roku spędził w więzieniu, a około czterech miesięcy w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu (prawdopodobnie w Sachsenhausen), w październiku 1940 r. został wcielony do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Erretkamps podał, że w Oranienburgu zgromadzono około 420 kłusowników³²⁵. Po zakończeniu szkolenia wysłano ich do Polski w rejon miejscowości Bełżec, Dzików Stary i Narol³²⁶.

³¹⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 593; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

³¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 2 AR 1140/60, 5 XII 1960 r., k. 52–54.

³¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

³¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 93.

³¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1269.

³¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 126.

³²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1269.

³²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 323.

³²² BA Ludwigsburg, B 162/16572, 12. K. Vorgeladen erscheint der Postsekretär August Petri, Frankfurt a.M., 5 VI 1963 r., k. 283.

³²³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 3; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 125.

³²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 135; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Peter Erretkamps, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 147.

³²⁵ Ostatecznie do jednostki wybrano tylko około siedemdziesięciu z nich.

³²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 124.

Erretkamps został skierowany do Narola³²⁷ i Starego Dzikowa³²⁸. Poza tym przebywał w Lublinie³²⁹. W lecie 1941 r. przez 2–3 tygodnie pełnił służbę łącznika i kuriera, przewoził motocyklem meldunki otrzymane od adiutanta Odilo Globocnika³³⁰. W tym okresie podlegał bezpośrednio sztabowi jednostki³³¹.

Gdy rozpoczęła się operacja „Barbarossa”, wyruszył w kierunku Lwowa, a następnie na Białoruś (wskazał Mińsk, Smoleńsk, Orszę, Briańsk i Witebsk). Walczył z partyzantami, a w 1941 r. pod Orszą został po raz pierwszy ranny odłamkiem granatu i 2–3 miesiące spędził w szpitalu. Później w okolicach Mińska raniono go w nogę. Pod koniec 1943 r. awansowano go do stopnia SS-Unterscharführera, a Kurt Weisse skierował go do I Batalionu. Przydzielono go do 1. kompanii, dowodzonej przez Maxa Schreiner, ale walczył w niej tylko przez 3–4 tygodnie. Następnie przeniesiono go do 4. kompanii („schweren Kp”: artyleria przeciwpancerna – PAK, pistolety maszynowe – SMG, granatniki – Granatwerfer) i włączono, do plutonu artylerii. Po czterech miesiącach został dowódcą plutonu fizyliarów³³².

Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego jako dowódca fizyliarów i prawdopodobnie przydzielono go do I Batalionu (Kampfgruppe „Meyer”). Uczestniczył w walkach na Woli³³³. Dwudziestego czwartego dnia walk w Warszawie został ranny w płuco. Przez dwa i pół miesiąca przebywał w szpitalu. Gdy go opuścił, jednostka znajdowała się już na Węgrzech. Rana nie była dobrze zagojona, wciąż się otwierała. Z tego powodu Dirlewanger przydzielił go do taborów, skąd na początku listopada 1944 r. Erretkamps trafił do jednostki rezerwowej SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”. Nigdy więcej nie walczył na froncie. Nadzorował wysyłanie transportów uzupełniających do jednostki³³⁴.

Do niewoli trafił na Węgrzech w pobliżu miejscowości Eger. Zwolniono go po dwunastu dniach³³⁵. Zmarł 19 kwietnia 1984 r.³³⁶

Walter Escher (dr med. dent., SS-Obersturmführer w służbie sanitarnej) – ur. 18 lipca 1909 r. w Lengfeld w gminie Odenwald³³⁷; nr SS: 145 563³³⁸. Żołnierze wspominali

³²⁷ *Ibidem*, k. 124.

³²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Peter Erretkamps, b.d., k. 470–478.

³²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 3; BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1187.

³³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1189. Wcześniej zeznał, że funkcję łącznika/kuriera pełnił przez pierwsze dwa i pół roku (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 125).

³³¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 125.

³³² *Ibidem*, k. 124–126.

³³³ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Peter Erretkamps, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 148–149.

³³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 124–126.

³³⁵ *Ibidem*, k. 125.

³³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

³³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 148 i 163; A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*

³³⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 221.

go jako lekarza w jednostce Dirlewangera³³⁹. Podczas II wojny światowej był SS-Obersturmführerem (SS-Oberarzt) w dywizji „Das Reich”. Pod koniec 1943 r. za rzekome kontakty z rosyjskimi cywilami został skazany na trzy lata więzienia i zdegradowany³⁴⁰. Wysłano go do obozu w Berlinie, gdzie spędził około 3–4 tygodni³⁴¹. Stamtąd pociągiem przetransportowano go do Mińska i skierowano do jednostki Oskara Dirlewangera. Jako grenadier pełnił funkcję dentysty³⁴².

Po przybyciu do Warszawy w 1944 r. cierpiał na żółtaczkę. W Warszawie pracował jako sanitariusz przy Kampfgruppe „Meyer”, udzielając rannym pierwszej pomocy. Jak sam stwierdził, zazwyczaj ograniczała się ona do podania morfiny i zastrzyku przeciwężcowego³⁴³. Według Gustava Strumpfa był rozsądnym, stonowanym człowiekiem³⁴⁴.

Karl Eschner – ur. 14 czerwca 1910 r.³⁴⁵

Nikolaus Ewald – ur. 8 czerwca 1911 r.³⁴⁶

Anton von dem Eyden – ur. 23 sierpnia 1919 r. w Antwerpii w Belgii³⁴⁷.

Willi Fänger – więzień polityczny osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen lub Dachau, wcielony do jednostki Dirlewangera w połowie listopada 1944 r.³⁴⁸

Heinz Feiertag (SS-Untersturmführer) – ur. 20 grudnia 1914 r. w Herne w Westfalii³⁴⁹. Stał na czele kompanii. Do SS przystąpił w grudniu 1932 r. (nr SS: 71 322³⁵⁰). Do Starego Dzikowa przybył w stopniu SS-Oberscharführera z „Leibstandarte SS Adolf Hitler” po odbyciu czterech i pół roku służby. Nie był karany³⁵¹. Przed II wojną światową brał

³³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Walter Escher, b.d., k. 316–319.

³⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 316. Śledczy podali, że w 1943 r. za pijaństwo został skazany na trzy lata więzienia (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 148 i 163).

³⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 316. Śledczy z kolei wskazali, że trafił do obozu w Matzkau pod Gdańskiem, a stamtąd skierowano go do jednostki karnej Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 148 i 163).

³⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 316.

³⁴³ *Ibidem*, k. 316–318. Podano, że Escher podczas powstania warszawskiego prowadził jedną z grup uderzeniowych wzdłuż ul. Wolskiej (Litzmannstadtstrasse), a później do pałacu Brühla (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 148 i 163).

³⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 94.

³⁴⁵ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1282.

³⁴⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

³⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

³⁴⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 22.

³⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133; BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115–116.

³⁵⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 228.

³⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 462; BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115–116.

udział w akcjach w Austrii i Czechach (Kraju Sudeckim i Protektoracie Czech i Moraw). We wrześniu 1939 r. walczył w Polsce i otrzymał Krzyż Żelazny II klasy. Podczas starć pod Warszawą został ranny. Następnie, zanim przeniesiono go do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, uczestniczył w kampanii zachodniej³⁵².

Do jednostki dołączył na przełomie 1940 i 1941 r., prawdopodobnie w styczniu albo lutym³⁵³. W pewnym momencie został przeniesiony do Berlina. Po powrocie do jednostki miał stopień SS-Untersturmführera³⁵⁴. Był instruktorem z Waffen-SS³⁵⁵. Zanim skierowano go do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, szkolił rekrutów do Waffen-SS, w tym ochotników z Belgii i Holandii w szkole w Sennheim³⁵⁶.

Nazywano go „świnia i człowiekiem nieludzkim”, ale Peter Erretkamps wskazał, że był niezwykle odważny³⁵⁷. Franz Wegscheider stwierdził: „Dokładnie sobie przypominam, jak bez żadnego powodu zastrzelili ze swojego pistoletu starą Polkę. Ta staruszka powoziła małym wozem ciągniętym przez małego konika, na którym leżało trochę siana”³⁵⁸. Josef Rau dodał, że Feiertag uczestniczył w przesłuchaniach Polaków aresztowanych za nieprzestrzeganie godziny policyjnej w Lublinie³⁵⁹.

Jesienią 1941 r., podczas nieobecności Oskara Dirlewangera, przejął dowodzenie nad jednostką. Raportował mu, że na początku miał dobry kontakt z podwładnymi, jednak po kilku dniach zameldowano mu o pięciu kradzieżach. Jako karę zarządził dwugodzinną musztrę (przeprowadził tylko 1 godzinę i 20 minut). W liście do Dirlewangera swoją decyzję motywował tym, że w „Leibstandarte Adolf Hitler” przechodził nawet 18-godzinne ćwiczenia, co umożliwiało poznanie granic swojej wytrzymałości. Skarżono się, że Feiertag grozi podwładnym bronią, czemu on sam zaprzeczał³⁶⁰. 9 września 1941 r. Dirlewanger

³⁵² BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115–116.

³⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Gespräch zwischen Herrn Heinz Feiertag, ehemals Hauptsturmführer der LAH und Herrn Fritz Langeur (słowo nieczytelne), 22 V 1960 r., k. 51.

³⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624.

³⁵⁵ *Ibidem*, k. 628; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133.

³⁵⁶ BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115.

³⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kvelaer, 24 VII 1962 r., k. 125.

³⁵⁸ W oryginale: „Er war ein Schwein und war unmenschlich [...]. Ich kann mich noch genau erinnern, wie er eine alte Polin wegen nichts und wieder nichts mit seiner Pistole erschossen hat. Diese alte Frau führte damals auf einem kleinen Wagen, der von einem kleinem Pferdchen gezogen wurde, etwas Heu” (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455).

³⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

³⁶⁰ W oryginale: „Bei meinem Dienstantritt im SS Sonderkommando habe ich versucht, mit den SS Männern einen guten Kontakt zu bekommen. [...] Schon nach einigen Tagen musste ich Feststellen, dass hier kein Platz für Gutheit ist. [...] Bei Ihrer Abwesenheit aus Lublin wurden mir gleich am ersten Tag fünf Diebstähle gemeldet. [...] Zur Strafe für den Kameradediebstahl setzte ich zwei Stunden Strafoxerzieren an. Davon habe ich aber nur eine Stunde und 20 Minuten durchgeführt. [...] Ich selbst habe in meiner Dienstzeit bei der Leibstandarte Adolf Hitler 18 Stunden straxerziert und glaube dabei gelernt zu haben, was ein Mensch aushalten kann. Ich habe noch keine Pistole bedroht. Meistens habe ich keine Pistole getragen” (AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Meldung über die Beschwerden und Meutereien im Kommando, 7 IX 1941 r., b.p.).

w liście do Dowódcy SS i Policji w Lublinie odniósł się do tych zarzutów. Poparł Feiertaga, twierdząc, że ten spacyfikował pijanego żołnierza, rozbroił go i położył do łóżka³⁶¹.

Od kwietnia 1941 do czerwca 1943 r. Feiertag pełnił funkcję dowódcy kompanii³⁶². Peter Erretkamps zeznał, że Feiertag dowodził plutonem motocyklistów w SS-Sonderkommando „Dirlewanger”³⁶³.

We wrześniu 1941 r. jako dowódca trzyosobowej grupy (Franz Hunke, Gottlieb Zalski i Franz Zalski) został oddelegowany do Łucka. Tam, razem ze swoimi podwładnymi założył obóz pracy dla ludności żydowskiej mieszczący się w budynku seminarium duchownego w Krasnym pod Łuckiem. Do ich zadań należało przeszkolenie ukraińskich strażników obozowych. W obozie początkowo przebywało niewielu Żydów, jednak z czasem zgromadzono tam około czterystu więźniów. Pod komendą Feiertaga zorganizowano sprawnie działające warsztaty, m.in. krawiecki i szewski. Żydowscy robotnicy pracowali w skrajnie trudnych warunkach³⁶⁴.

Na Białorusi Feiertag podczas tzw. wielkich operacji antypartyzanckich dowodził 1. kompanią³⁶⁵. W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym I klasy³⁶⁶. Prawdopodobnie objął dowództwo nad II Batalionem po Josefie Steinhauerze³⁶⁷.

Od marca 1945 r. był przydzielony do Urzędu Głównego SS³⁶⁸. Zmarł 26 stycznia 1972 r.³⁶⁹

Walter Fentzahn – ur. 18 sierpnia 1912 r. w Kilonii (Kiel). Do jednostki Dirlewangera trafił około czerwca 1943 r. Wysłano go do Łohojska na Białorusi. Po około czterech tygodniach walk został ranny, a we wrześniu 1943 r. ponownie znalazł się na froncie. Gdy wycofywano się z Uzdy, w czerwcu 1944 r. zachorował na żółtaczkę i gorączkę wołyńską. Przetransportowano go do szpitala w Lidzie, następnie do szpitala rezerwowego nr III w Warszawie, a stamtąd do Wałbrzycha (Waldenburg) na Śląsku. Gdy opuścił lazaret, otrzymał urlop zdrowotny i 18 sierpnia 1944 r. trafił do Rostocku. Na przełomie sierpnia i września wysłano go do Warszawy. Walczył na Górnym Czerniakowie. Zeznał, że nie uczestniczył w działaniach podczas tłumienia powstania, gdyż przydzielono go do sztabu jednostki mieszczącego się w dzielnicy policyjnej (al. Szucha). Stwierdził, że był świadkiem, jak w tamtej okolicy oddziały SD rozstrzeliwały ludność cywilną. Według jego zeznań oficerowie Dirlewangera potępiali masowe egzekucje. O Oskarze Dirlewangerze mówił, że był sadystą. W 1945 r. Fentzahn znalazł się w strefie radzieckiej (DDR – Niemiecka

³⁶¹ Woryginał: Ein Schütze, der wahrscheinlich als Denunziant in Frage kommt, war abends sinnlos betrunken und wollte in einer Auseinandersetzung mit einem Kameraden diesen erschiessen. Nachdem er seine Drohung wahr machen wollte, hat der Stabscharführer ihn mit der Pistole zur Niederlegung seiner Waffe gezwungen und ihn hierauf ins Bett bringen lassen” (AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, List Oskara Dirlewangera do Dowódcy SS i Policji w Lublinie, b.d., b.p.).

³⁶² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

³⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 125.

³⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211–212; BAB, ZM 1454, Zeznania Heinza Feiertaga, Lublin, 18 XI 1941 r., k. 115–116.

³⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 999.

³⁶⁶ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 9, Riga, 26 VIII 1943 r., b.p.

³⁶⁷ <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

³⁶⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*

³⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

Republika Demokratyczna), ale uciekł do Niemiec Zachodnich (Republika Federalna Niemiec)³⁷⁰.

René Gaston Ferderer (SS-Grenadier) – ur. 12 lutego 1912 r. w Karlsruhe. W 1914 r., podczas walk we Francji zginął jego ojciec, a rok później zmarła matka. W 1938 r. Gestapo aresztowało go za słuchanie nielegalnych audycji radiowych. Dwa dni przesłuchiowano go w areszcie śledczym, po czym został skazany na dwa lata więzienia i wysłany do Mannheim. Po roku poinformowano go, że termin zwolnienia przesunięto i 1 marca 1941 r. przeniesiono go do obozu koncentracyjnego w Dachau³⁷¹, gdzie – jak sam określił – spędził „lata, których nigdy nie zapomni”. 6 czerwca 1941 r. został przydzielony do oddziału budowlanego i z trzystu innymi więźniami wysłany niedaleko miejscowości Fürstenberg, do Ravensbrück³⁷².

W Dachau i Ravensbrück przebywał od 1 marca 1941 do 11 maja 1944 r. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” zgłosił się na ochotnika. Pamiętał, że pierwszy transport z Ravensbrück do jednostki Dirlewangera wyruszył w maju 1943 r., a większość tych ludzi zginęła w walkach pod miejscowością Newel. Ferderer trafił do jednostki w czerwcu 1944 r. 3 maja 1944 r. wysłano go na badania lekarskie, podczas których stwierdzono, że jest zdolny do służby wojskowej. Dwa dni później przeniesiono go do obozu w Sachsenhausen. 11 maja został przydzielony do oddziału specjalnego „Dirlewanger” (Sonderabteilung „Dirlewanger”), a 24 maja około trzystu mężczyzn dotarło do Mińska. Po tygodniu skierowano ich do Uzdy (I Batalion). 15 czerwca, jak wspominał, otrzymali rozkaz wymarszu w kierunku Warszawy. Jednak zanim to nastąpiło, był świadkiem egzekucji przez powieszenie dwóch żołnierzy za próbę dezercji³⁷³.

Ferderer służył pod komendą Dirlewangera jedynie cztery tygodnie. Zeznał, że z Grodna na Białorusi udało mu się przedostać do Białegostoku. Tam przebrał się w ubrania cywilne oraz pozbył się munduru i broni. Gdy nadeszła Armia Czerwona, oddał się do niewoli³⁷⁴.

Franz Fichtinger – ur. 20 października 1910 r. w Mühlendorf am Inn w Bawarii³⁷⁵. Przebywał w obozie w Jaworznie, będącym podobozem Auschwitz-Birkenau. W jednostce

³⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 8–19.

³⁷¹ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 1–15.

³⁷² Od wiosny 1941 r. w Ravensbrück, obok obozu kobiecego znajdował się też męski (więcej na ten temat zob. *Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten. Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück*, <http://www.ravensbrueck.de/mgr/neu/index.htm>, dostęp 22 V 2018); https://zapisyterroru.pl/dlibra/results?action=AdvancedSearchAction&type=-3&search_attid1=62&search_value1=Masowa+eksterminacja+-+KL+Ravensbrück, dostęp 22 V 2018. Opis przeżyć z obozu koncentracyjnego w Dachau i Ravensbrück: Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 1–17).

³⁷³ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/8, Deutsche Konzentrationslager. Aus der schriftlichen Erklärung des Grenadiers René Gaston Ferderer vom Sonderkommando der SS „Dirlewanger” vom 12 VII 1944. Biografische Angaben, 31 VII 1944 r., k. 15–17.

³⁷⁴ *Ibidem*, k. 16–17.

³⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 47; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28.

Dirlewangera przydzielono go do 3. kompanii, stacjonującej w Łohojsku na Białorusi³⁷⁶. Nastąpiło to w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. Pod koniec pierwszego tygodnia walk (7 lub 8 sierpnia 1944 r.) został ranny³⁷⁷.

Georg Fickelscher – Do 1933 r. mieszkał w Poczdamie. Służył w III Batalionie³⁷⁸.

Rudi Fiedler (SS-Unterscharführer) – ur. 20 grudnia 1914 r. w Berlinie. Osadzony w obozie koncentracyjnym jako podejrzany o spiskowanie przeciwko Adolfowi Hitlerowi w latach trzydziestych³⁷⁹. Jak sam podał, chodziło o nieudany zamach na Heinricha Himmlera przeprowadzony w 1934 r. w puszczy Schorfheide, w pobliżu Berlina³⁸⁰. Fiedler został aresztowany jako jeden z podejrzanych w tej sprawie w 1938 r. Przetrzymywano go w więzieniu policji przy Alexanderplatz w Berlinie, a w 1940 r. przetransportowano do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen³⁸¹.

W lipcu 1943 r. wysłano go do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, do Łohojska. Brał udział w walkach antypartyzanckich. Należał do II Batalionu, dowodzonego przez Steinhauera. Uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego. Według śledczych do Kampfgruppe „Steinhauer” przydzielono go 7 sierpnia 1944 r.³⁸². On sam podał, że do Warszawy dotarł 3 sierpnia (później stwierdził, że musiał się pomylić i miało to miejsce 6 sierpnia). W Warszawie należał do 5. kompanii dowodzonej przez SS-Hauptsturmführera Stövenow, a po jego śmierci przez SS-Hauptscharführera Koschkę³⁸³. Dzień po przybyciu do Warszawy (4 sierpnia wg pierwszej wersji, 7 sierpnia wg drugiej), na ul. Wolskiej został ranny w zuchwę. Odesłano go do Szpitala Zakaźnego. Po zagojeniu się rany, na początku października 1944 r., gdy Armia Krajowa skapitulowała, wrócił do jednostki³⁸⁴. Jak podał, od razu został wysłany do Czech (chodziło o Słowację)³⁸⁵.

³⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 47.

³⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

³⁷⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

³⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140 i 182.

³⁸⁰ Rzekomy i nieudany zamach na Himmlera przeprowadzony 19 VI 1934 r. w Puszczy Schorfheide. Jak podano w prasie, zamachowiec strzelił do Himmlera wyjeżdżającego z rezydencji żony Göringa. Himmler twierdził, że został zraniony w ramię. Natomiast świadkowie wskazali, że uderzył go kamień, który wystrzelił spod kół pędzącego samochodu. Z podejrzanymi Himmler rozliczył się kilka dni później, 30 czerwca, podczas tzw. nocy długich noży (więcej na ten temat zob. *Schorfheide-Attentat*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Schorfheide-Attentat>, dostęp 6 IV 2018; *Attentat auf Himmler*, *Pariser Tageblatt*, 25 VI 1934, <https://portal.dnb.de/bookviewer/view/1026571014#page/11/mode/1up>, dostęp 6 IV 2018).

³⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 251.

³⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140 i 182.

³⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 251–252 i 253.

³⁸⁴ *Ibidem*, k. 252–253.

³⁸⁵ *Ibidem*, k. 253.

Kurt Finking – ur. 21 kwietnia 1915 r.³⁸⁶

Hermann Fischer – pochodził z Frankfurtu. Przydzielono go do III Batalionu. Poległ podczas walk na Węgrzech pod koniec 1944 r.³⁸⁷

Karl Fleischbein – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej³⁸⁸.

Karl Fliege – ur. 18 września 1908 r.³⁸⁹

Claus Foehlich (SS-Sturmmann) – ur. 16 czerwca 1903 r. w Lenzberg/Wa³⁹⁰.

Norbert Fontain – więzień polityczny. Brał udział w walkach na Słowacji. W 1947 r. zmarł na gruźlicę³⁹¹.

Maximilian Frank – ur. 4 czerwca 1913 r.³⁹²

Reinhold Franke – ur. 1 listopada 1904 r. w Lipsku. Członek KPD od 1928 r. Aresztowany 28 listopada 1934 r. W 1940 r. jako więzień polityczny trafił do obozu Sachsenhausen. Wcielony pod rozkazy Dirlewangera³⁹³.

Rudolf Franke – ur. 29 stycznia 1922 r.³⁹⁴

Willi Franke – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej³⁹⁵.

Heinrich Franken (SS-Grenadier) – ur. 15 grudnia 1922 r. Przed 1939 r. mieszkał w Rheydt w Nadrenii Północnej-Westfalii. Ostatni raz widziany na Węgrzech we wrześniu 1944 r.³⁹⁶

Max Frankl – ur. 15 czerwca 1913 r. w Monachium. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób

³⁸⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

³⁸⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 43.

³⁸⁸ *Ibidem*, k. 61.

³⁸⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

³⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

³⁹¹ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.d.

³⁹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

³⁹³ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 35 i 45.

³⁹⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

³⁹⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

³⁹⁶ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

aspołecznych i recydywistów na front³⁹⁷. Brał udział w tłumieniu powstania narodowego na Słowacji, był w Bratysławie³⁹⁸.

Josef Freckmann (Schütze) – ur. 31 grudnia 1926 r. Przed 1939 r. mieszkał w Desingerode/Hann. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Bratysławie³⁹⁹.

Walther Freiherr von Uckermann (Oberst im Generalstab) – ur. 3 marca 1904 r. w Zerbst w Saksonii. Aresztowany i wcielony karnie do jednostki Dirlewangera za udział w spisku z 20 lipca 1944 r. Zginął 22 kwietnia 1945 r.⁴⁰⁰

Jakob Freimoser („Jockl”⁴⁰¹) (SS-Unterscharführer) – ur. 18 grudnia 1908 r. w Aschau w Tyrolu⁴⁰². Przed wybuchem II wojny światowej dwukrotnie skazano go za kłusownictwo, a w 1939 r. wysłano do obozu koncentracyjnego Oranienburg. Podał, że spędził tam trzy miesiące, po czym wcielono go do Sonderinheit Dirlewanger. Należał do grupy pierwszych kłusowników, którzy trafili do jednostki⁴⁰³.

Początkowo przydzielono go do plutonu motocyklistów, później do I Batalionu⁴⁰⁴. W 1943 r. został awansowany do stopnia SS-Unterscharführera⁴⁰⁵.

Po wybuchu powstania warszawskiego, 4 sierpnia 1944 r. dotarł do Warszawy razem z I Batalionem. Walczył na Woli i wspominał, że walki były niezwykle zacięte. Z powodu zaciętej obrony, bardzo wolno posuwali się do przodu i ponosili spore straty. Brał udział w atakach na pałac Brühla. Poza tym jako łącznik przewoził meldunki ze sztabu Reinefartha. Na początku września 1944 r. w pobliżu Wisły został ranny w ramię. Odesłano go do szpitala w Wiedniu, gdzie przebywał około dziesięciu dni. Pod koniec września wrócił do jednostki do Warszawy⁴⁰⁶.

Wspominał, że po upadku powstania warszawskiego jednostkę przetransportowano na Węgry. Po odniesieniu wspomnianej rany nie odzyskał pełni zdrowia, dlatego przydzielono go do grupy łączników⁴⁰⁷.

Hellmuth Frenz – ur. 12 stycznia 1907 r. w Berlinie. Nie ma całkowitej pewności, że należał do jednostki Dirlewangera⁴⁰⁸.

³⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

³⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, DD2, Max Frankl, München, 20 II 1962 r., k. 175.

³⁹⁹ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 63; <https://www.trace-sofwar.com/persons/19848/Uckermann-Freiherr-von-Walther.htm> (dostęp: 14 V 2021).

⁴⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 464.

⁴⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Jacob Freimoser, z. Zt. Grassau, 20 III 1963 r., k. 152.

⁴⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Jacob Freimoser, z. Zt. Grassau, 20 III 1963 r., k. 152; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁴⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁴⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Jacob Freimoser, z. Zt. Grassau, 20 III 1963 r., k. 152.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, k. 153–155.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, k. 154–155.

⁴⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 66.

Arnold Frey (Leutnant der Schutzpolizei) – ur. 23 lipca 1915 r. w Alchimeier⁴⁰⁹.

Freytag (Freitag?) (SS-Hauptscharführer)⁴¹⁰.

Erich Friche (SS-Grenadier) – ur. 18 stycznia 1903 r. Przed 1939 r. mieszkał w Steterburg/Hann. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r. w Rosji⁴¹¹.

Michael Friedl (SS-Rottenführer) – ur. 27 stycznia 1920 r. Przed 1939 r. mieszkał w Neuhütte/Ndby. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Tatrach⁴¹².

Gustav Friedrich – ur. 8 marca 1903 r.⁴¹³

Hermann Friedrich (SS-Grenadier) – ur. 7 października 1911 r. Przed 1939 r. mieszkał w Pritter/Wollin (dzisiejszy Przytór, część Świnoujścia). Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Krakowie⁴¹⁴.

Martin Friedrich – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴¹⁵.

Hermann Fries – ur. 21 września 1912 r.⁴¹⁶

Jan de Fries (SS-Unterscharführer) – ur. około 1906 r. Z pochodzenia Holender, po wojnie z powodów politycznych został w Niemczech. Należał do 4. kompanii I Batalionu⁴¹⁷.

Heinz Fritzsche (SS-Grenadier) – ur. 12 sierpnia 1923 r. Przed 1939 r. mieszkał w Gärtitz/Sachs. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r.⁴¹⁸

Wilhelm Froitzheim (SS-Grenadier) – ur. 18 marca 1926 r. Przed 1939 r. mieszkał w Nadrenii. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁴¹⁹.

Klaus Fröhlich (SS-Grenadier) – ur. 21 sierpnia 1917 r. w Hamburgu⁴²⁰.

Georg Fuchs (SS-Grenadier) – ur. 15 sierpnia 1908 r. Przed 1939 r. mieszkał w Grazu w Austrii. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁴²¹.

Josef Fuchs – ur. 16 maja 1910 r.⁴²²

⁴⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

⁴¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 102.

⁴¹¹ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴¹² *Ibidem.*

⁴¹³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴¹⁴ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴¹⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁴¹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 86.

⁴¹⁸ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴¹⁹ *Ibidem.*

⁴²⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

⁴²¹ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴²² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 106; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

Theodor Fuchs – ur. 8 lipca 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał w Gelsenkirchen. Ostatni raz widziany we wrześniu 1944 r. w Bernau pod Berlinem⁴²³.

Friedrich Fuldner – ur. 1 stycznia 1922 r. Przed 1939 r. mieszkał w Alzey w Nadrenii-Palatynacie. Ostatni raz widziany we wrześniu 1944 r. w Warszawie⁴²⁴.

Erich Funke – ur. 21 marca 1917 r.⁴²⁵

Alfred Füllert – ur. 16 czerwca 1914 r. w Berlinie. Karnie skierowany do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” w połowie marca 1943 r.⁴²⁶ 9 grudnia 1943 r. został ranny⁴²⁷.

Wilhelm Fürster – ur. 16 czerwca 1900 r.⁴²⁸

Max Gabriel – ur. 20 lutego 1904 r.⁴²⁹

Anton Gachwandner (SS-Mann) – ur. 20 lutego 1904 r. Przed 1939 r. mieszkał w Wiedniu w Austrii. Ostatni raz widziany w Łodzi w październiku 1944 r.⁴³⁰

Walter Galla (Gefreiter) – ur. 8 września 1923 r. w Amsterdamie w Holandii⁴³¹.

Willi Galle (Schütze) – ur. 18 marca 1910 r. Przed 1939 r. mieszkał w Saksonii-Anhalt (Sachsen-Anhalt). Ostatni raz widziany we wrześniu 1944 r. w Warszawie⁴³².

Richard Galonska – służył w III Batalionie⁴³³.

Otto Gast (SS-Obersturmführer, IVa-Offizier) – ur. 6 lipca 1908 r. w Tangermünde; nr SS: 177 886, nr członkowski NSDAP: 4 641 434⁴³⁴. Do jednostki dołączył na Białorusi około 1942 lub 1943 r. Był intendentem, odpowiadał za jakość oraz ilość posiłków przygotowywanych dla żołnierzy Dirlewangera i organizował dostawy zaopatrzenia. W kuchni sztabowej podlegał mu Gerhard Hellkamp⁴³⁵. Po powstaniu warszawskim został wysłany na urlop lub służbowo do Rzeszy. Do jednostki Dirlewangera już nie wrócił⁴³⁶. Potwierdził to Otto Ruch, który dodał, że podczas urlopu w Hamburgu Gast uległ wypadkowi i złamał obojczyk⁴³⁷.

⁴²³ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴²⁴ *Ibidem.*

⁴²⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94.

⁴²⁷ *Ibidem*, k. 106.

⁴²⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴²⁹ *Ibidem*, k. 594.

⁴³⁰ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁴³² *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴³³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁴³⁴ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397.

⁴³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 462; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 105.

⁴³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 92.

⁴³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61 Otto Ruch, Flensburg, 18 I 1962 r., k. 120–121.

Gustav Gattinger – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴³⁸.

Otto Gädicke – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴³⁹.

Hans Gebershagen – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 072 668). Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został wcielony 4 stycznia 1945 r. w Krakowie⁴⁴⁰.

Heinrich Gebhardt – ur. 10 lutego 1915 r. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” trafił z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen 29 marca 1944 r. (nr obozowy: 066992, kat. SS-Sonderkommando⁴⁴¹, blok 7). Najpierw przydzielono go do Kommando Dirlewanger Breslau⁴⁴².

Gottlob Gehring (SS-Sturmmann) – ur. 20 września 1908 r. w Dachtel/Calw⁴⁴³.

Gustav Gehrke (SS-Mann) – ur. 25 października 1910 r. Przed 1939 r. mieszkał w Berlinie. Ostatni raz widziany w 1943 r.⁴⁴⁴

Georg Geipel – ur. 17 maja 1910 r. w Schwarzenberg w Saksonii. Z zawodu był rolnikiem, a po II wojnie światowej pracował jako bednarz⁴⁴⁵. W 1941 r. wstąpił do Waffen-SS, do Totenkopfverbände (TV) i służył w obozie Berlin-Oranienburg. Jesienią 1941 r. dwie kompanie wysłano do Uzdy na Białorusi i tam przyłączono je do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (do jednostki Dirlewangera musieli dołączyć później, ponieważ na Białorusi żołnierze Dirlewangera pojawili się na początku 1942 r.). Geipel został kierowcą ciężarówki przy sztabie kompanii I Batalionu. Z Dirlewangerem przeszedł prawie cały szlak bojowy: był na Białorusi, w Polsce, na Słowacji i Węgrzech. Podał też, że z resztkami 33 Armii Pancernej brał udział w bitwie pod Halle, gdzie zostali odcięci (Geipel coś pomylił, ponieważ po stronie niemieckiej nie było 33 Armii Pancernej). W maju 1945 r., kilka dni po kapitulacji przebrał się w mundur Wehrmachtu i razem z czterema towarzyszami ukrył się w stosie drewna. Wszyscy trafili do rosyjskiej niewoli i z kilkoma kobietami umieszczono ich w stodole. W nocy, gdy Rosjanie gwałcili kobiety, udało im się uciec. Geipel przedostał się do Lauter w Saksonii⁴⁴⁶.

⁴³⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁴³⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁴⁴⁰ Arch. Sachsenhausen.

⁴⁴¹ Kategoria SS-Sonderkommando – grupa więźniów wykonujących prace przy procesie eksterminacji.

⁴⁴² Arch. Sachsenhausen.

⁴⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁴⁴⁴ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/19799, Verantwortliche Vernehmung, Heilbronn, 12 VII 1962 r., k. 10.

⁴⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen – 11 AR 1210/62, Ludwigsburg, 30 VIII 1962 r., k. 217–218; BA Ludwigsburg, B 162/19799, Verantwortliche Vernehmung, Heilbronn, 12 VII 1962 r., k. 12–13.

Wally Geißmann – pochodził z Kilonii. W Augustowie pod Warszawą Dirlewanger powiesił go za gwałt i pładrowanie⁴⁴⁷.

Karl Genz – ur. 25 listopada 1911 r.⁴⁴⁸

Günther Georgi (Funker – radiotelegrafista) – ur. 1 maja 1926 r. w Wyrze-Leipzig⁴⁴⁹.

Karl Gerber – ur. 14 lipca 1906 r. Pochodził z okolic Stuttgartu, z Nürtingen. Więzień polityczny obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Aresztowano go za przynależność do KPD. Zanim wysłano go do Auschwitz, przebywał w więzieniu w Heuberg i obozach Welsheim, Dachau i Ravensbrück. Do jednostki Dirlewangera trafił 19 stycznia 1945 r. razem Georgiem Severą i Ottonem Hafnerem. Na początku marca 1945 r. wraz z towarzyszem był w Neiße, miejscowości leżącej między Gubinem a Forst. Podał, że 19 kwietnia 1945 r. dostał się do rosyjskiej niewoli, z której wkrótce – 18 lipca 1945 r. – został zwolniony⁴⁵⁰.

Walter Gerhard – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴⁵¹.

August Gerhardt (Schütze) – ur. 30 lipca 1921 r. Przed 1939 r. mieszkał w Kautenbach/Rhld. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r.⁴⁵²

Karl Gerneth – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴⁵³.

Helmuth Gernt – ur. 4 czerwca 1917 r. Przed 1939 r. mieszkał w Polsce. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. na Słowacji⁴⁵⁴.

Willi Gertig (SS-Grenadier) – ur. 18 października 1909 r. w Hamburgu⁴⁵⁵.

W spisie jednostki z tą samą datą urodzenia występuje również Johann Geipel (Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594). Prawdopodobnie jest to ta sama osoba. Z danych BA Ludwigsburg (B 162/19799, Verantwortliche Vernehmung, Heilbronn, 12 VII 1962 r., k. 10) wynika, że Geipel na pierwsze imię miał Georg, a na drugie Johann.

⁴⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Artur Schuldt, Kiel, 22 I 1963 r., k. 203.

⁴⁴⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁴⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

⁴⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Karl Gerber, Nürtingen, 6 VII 1965 r., k. 51 i 59–60; BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 41; P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 9.

⁴⁵¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁴⁵² *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁵³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁴⁵⁴ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

Bruno Gesche (SS-Obersturmbannführer, zdegradowany do stopnia SS-Oberscharführera) – ur. 5 listopada 1911 r. w Berlinie. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został karnie przeniesiony w styczniu 1945 r.; nr SS: 1093⁴⁵⁶.

Adolf Geschwind – ur. 11 kwietnia 1913 r.⁴⁵⁷

Ernst Geßler – do 1933 r. mieszkał w Stuttgarcie. Służył w III Batalionie⁴⁵⁸.

Erhard Gevant (dr, SS-Hauptsturmführer) – ur. 25 listopada 1905 r. Do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS trafił w marcu 1945 r.⁴⁵⁹

Heinrich Giebel – ur. 25 sierpnia 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał w Düsseldorfie. Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, służył w Kriegsmarine. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r. w Tatrach⁴⁶⁰.

Wilhelm Giehse (Funker – radiotelegrafista) – ur. 3 marca 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał w Bremie. Ostatni raz widziany w marcu 1945 w Forst (Zasieki)⁴⁶¹.

Gustav Gierke (SS-Grenadier) – ur. 25 października 1910 r. w Berlinie⁴⁶².

Paul Gläser (SS-Scharführer) – ur. 4 października 1898 r. w Schmiedeberg⁴⁶³.

Hermann Gneist (Schütze) – ur. 13 kwietnia 1908 r.; nr SS: 349 291. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” był od stycznia 1945 r.⁴⁶⁴

Conrad Goergens (SS-Grenadier) – ur. 28 czerwca 1901 r. w Odenkirchen⁴⁶⁵.

Erich Gohrke – ur. 25 października 1910 r.⁴⁶⁶

Heinrich Goll (SS-Grenadier) – ur. 4 lipca 1922 r. Przed 1939 r. mieszkał w Grazu w Austrii. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁴⁶⁷.

Paul Golla (SS-Sturmmann) – ur. 25 kwietnia 1908 r. w Schirnecke⁴⁶⁸.

Goller – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Stracony w 1945 r. w Forst (Lausitz)⁴⁶⁹.

Erwin Gorletzki (SS-Grenadier) – ur. 6 maja 1906 r. w Berlinie⁴⁷⁰.

⁴⁵⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 30.

⁴⁵⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴⁵⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁴⁵⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 31.

⁴⁶⁰ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁶¹ *Ibidem*.

⁴⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

⁴⁶³ *Ibidem*, k. 280.

⁴⁶⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 38.

⁴⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁴⁶⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁴⁶⁷ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

⁴⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

⁴⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

Alex Gorodetzky (SS-Unterscharführer) – ur. 22 czerwca 1922 r. w Warnie w Bułgarii⁴⁷¹. **Peter Gossens** (SS-Unterscharführer) – ur. 1 maja 1908 r. w Kevelaer⁴⁷². W 1939 r. na podstawie wykroczenia wobec ustawy o polowaniu skazano go na więzienie. Część kary odbył w zakładzie karnym w Meppen w Dolnej Saksonii, po czym w kwietniu 1940 r. przeniesiono go do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen⁴⁷³. Wraz z około siedemdziesięcioma rekrutami przeszedł szkolenie militarne, jesienią 1940 r. zostali wysłani do Lwowa (Lemberg). Stamtąd trafili do Lublina, gdzie stacjonowali do czasu kampanii wschodniej. Zimą z 1941 na 1942 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” skierowano do Mohylewa na Białorusi⁴⁷⁴.

Gossens zeznał, że po tym, jak w 1942 r. utworzono kompanię rosyjską, zajmował się w niej zaopatrzeniem. Podał, że wchodziła w skład II Batalionu, którym później dowodził Josef Steinhauer.⁴⁷⁵ Na Białorusi pełnił funkcję kuriera w kompanii wschodniej⁴⁷⁶. W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁴⁷⁷. W zimie z 1943 na 1944 r. razem z SS-Sonderregiment „Dirlewanger” brał udział w walkach frontowych w rejonie Połocka. Mimo że został wtedy ranny w prawe oko, pozostał na linii⁴⁷⁸.

W czasie powstania warszawskiego był przydzielony do Kampfgruppe „Steinhauer”⁴⁷⁹. Pod koniec 1944 r. został ciężko ranny i w efekcie stracił oko. Koniec wojny zastał go w okolicach Berlina, gdzie dostał się do rosyjskiej niewoli. Przebywał w niej do końca 1947 r.⁴⁸⁰

Richard Gothe – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 040837). Pod komendę Dirlewangera trafił w Krakowie, prawdopodobnie w styczniu 1945 r.⁴⁸¹

⁴⁷¹ *Ibidem*, k. 273.

⁴⁷² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Peter Gossens, b.d. k. 479–482; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136.

⁴⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1002. Wcześniej, w 1963 r. zeznał, że w 1938 r. sąd w Kleve skazał go za kłusownictwo na 2 lata i 9 miesięcy pozbawienia wolności. Podał, że karę odbywał w Lingen/Emsland i w Papenburgu, a następnie przeniesiono go do Sachsenhausen. Tam trafił pod rozkazy Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Peter Gossens, z. Zt. Kevelaer, 5 V 1963 r., k. 157).

⁴⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1002–1003.

⁴⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Peter Gossens, z. Zt. Kevelaer, 5 V 1963 r., k. 157.

⁴⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839; *ibidem*, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003.

⁴⁷⁷ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

⁴⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003.

⁴⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Peter Gossens, z. Zt. Kevelaer, 5 V 1963 r., k. 158; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136.

⁴⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p 11/71, Peter Gossens, Kevelaer, 20 V 1976 r., k. 1003; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Peter Gossens, z. Zt. Kevelaer, 5 V 1963 r., k. 158–159.

⁴⁸¹ Arch. Sachsenhausen.

Herbert Gotlars (Gottlaß⁴⁸²) – ur. 16 lutego 1910 r. w Lipsku, więzień polityczny („żarliwy młody komunista” – *glühender Jungkommunist*) pochodzący z Leipzig. W 1928 r. wstąpił do KJVD (Komunistyczny Związek Młodych Niemiec). Aresztowano go 29 marca 1933 r.⁴⁸³ W 1934 r. był przetrzymywany w areszcie „U” Mathilde w Dreźnie (*U-Haft in der Mathilde in Dresden*). W 1939 r. przebywał w obozie koncentracyjnym i pracował jako ślusarz dla DAW (Deutsche Ausrüstungswerke). Został wcielony do jednostki Dirlewangera i brał udział w tłumieniu powstania narodowego na Słowacji, gdzie trafił z zakładu karnego w Waldheim. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” należał do 12. kompanii III Batalionu⁴⁸⁴. Zginął, próbując przejść na stronę Armii Czerwonej⁴⁸⁵.

Harry Gotzek (zdegradowany ze stopnia SS-Hauptsturmführera do Schütze) – ur. 30 października 1902 r. W jednostce Dirlewangera walczył od sierpnia 1944 r.; nr SS: 353 181⁴⁸⁶.

Rudolf Göbel (SS-Grenadier) – ur. 11 maja 1909 r. Przed 1939 r. mieszkał w Rosji. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁴⁸⁷.

Arthur Göhlich – ur. 13 lipca 1903 r. Przed 1939 r. mieszkał w Siegmars/Chemnitz. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. pod Budapesztem⁴⁸⁸.

Robert Göhmman (SS-Unterscharführer lub SS-Oberscharführer⁴⁸⁹) – ur. 14 czerwca 1909 r. w Düsseldorfie⁴⁹⁰. Według innych dokumentów pochodził z Flensburga lub Rendsburga w Szlezwiku-Holsztynie, a pod rozkazami Dirlewangera prawdopodobnie służył od samego początku (1940 r.)⁴⁹¹. Był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów w trakcie działań w Lublinie⁴⁹². Później służył przy sztabie⁴⁹³. Zmarł 17 maja 1957 r. we Flensburgu⁴⁹⁴.

Ludwig Göhring – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁴⁹⁵.

⁴⁸² J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 47.

⁴⁸³ *Ibidem*, s. 29–30 i 56.

⁴⁸⁴ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p. Seidel w książce podaje, że trafił do Sachsenhausen w 1940 r. (por. J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 47).

⁴⁸⁵ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 53.

⁴⁸⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 46.

⁴⁸⁷ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁴⁸⁸ *Ibidem*.

⁴⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 464.

⁴⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁴⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

⁴⁹² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

⁴⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁴⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁴⁹⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

Erwin Göllner (SS-Mann) – ur. 18 kwietnia 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał na Śląsku. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. pod Ipolysag⁴⁹⁶.

Franz Göstl – ur. 13 lipca 1914 r. Przed 1939 r. mieszkał w Austrii. Ostatni raz widziany w październiku 1944 r. na Słowacji⁴⁹⁷.

Alfons Göttinger – ur. 7 listopada 1909 r.⁴⁹⁸, pochodził z miejscowości Fürstenstein⁴⁹⁹. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. 9 sierpnia 1944 r. został ranny⁵⁰⁰.

Hans Götzfried (SS-Grenadier) – ur. 24 stycznia 1925 r. w Lappersdorf w Bawarii⁵⁰¹.

Johann Götzfried – ur. 24 stycznia 1925 r. w Lappersdorf w Bawarii⁵⁰². Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego⁵⁰³.

Karl Graas – ur. 1 stycznia 1906 r.⁵⁰⁴

Gerh. Grabenherst (SS-Reiter) – ur. 28 października 1924 r. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁵⁰⁵.

Kurt Gramatke (SS-Hauptsturmführer) – ur. 10 kwietnia 1904 r.; nr SS: 3260⁵⁰⁶. Należał do jednostki w 1943 r.⁵⁰⁷ W lipcu 1943 r. za odwagę został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁵⁰⁸.

Kurt Gramberger (SS-Sturmmann) – ur. 19 kwietnia 1906 r. w Obersdorfie⁵⁰⁹.

Hermann Graminski – pochodził z Gelsenkirchen w Nadrenii Północnej-Westfalii. Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należał prawdopodobnie od momentu powstania jednostki⁵¹⁰.

Albert Gramkow (SS-Grenadier) – ur. 26 listopada 1909 r. w Hamburgu⁵¹¹.

⁴⁹⁶ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁴⁹⁷ *Ibidem.*

⁴⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

⁴⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28.

⁵⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

⁵⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

⁵⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Johann Götzfried, b.d., k. 241–243.

⁵⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 192.

⁵⁰⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁰⁵ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁵⁰⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 49.

⁵⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 106.

⁵⁰⁸ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

⁵⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

⁵¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

⁵¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

Helmut Grasch (Gebjg.) – ur. 1 września 1923 r. Przed 1939 r. mieszkał w Wuppertalu. Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, służył w Kriegsmarine. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r. na Słowacji⁵¹².

Erwin Grasshoff – ur. 13 grudnia 1909 r.⁵¹³

Rudolf Grasshoff – ur. 11 września [?] ⁵¹⁴.

Karl Graue (SS-Grenadier) – ur. 8 stycznia 1906 r. w Berlinie⁵¹⁵.

Johann Greiter (Gefreiter) – ur. 17 kwietnia 1921 w Apfeltrang. Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, służył w batalionie kozackim. Przydzielono go do Nachrichten Abtlg. Zginął 15 września 1944 r. w czasie walk w powstaniu warszawskim. Pochowany na cmentarzu w Warszawie (Heldenfriedhof)⁵¹⁶.

Willi Grenz – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁵¹⁷.

Willbrand Grevemeyer (Major der Schutzpolizei) – ur. 18 listopada 1904 r. w Norden/Ostfriesland (Dolna Saksonia)⁵¹⁸. Prawdopodobnie nie należał do jednostki Dirlewangera. Podczas powstania warszawskiego współpracował z Oskarem Dirlewangerem.

Alois Grimm (SS-Untersturmführer) – ur. 8 lipca 1912 r. w Weilersbach; nr SS: 226 575. Pod rozkazami Dirlewangera walczył od grudnia 1944 r.⁵¹⁹

Walter Grimmer – służył w III Batalionie⁵²⁰.

Josef Grohmann (SS-Hauptsturmführer) – ur. 1 listopada 1908 r. w Weidenau (dzisiejsza Vidnava w Czechach)⁵²¹; nr SS: 207 848⁵²².

Jonny de Groot (SS-Grenadier) – ur. 14 maja 1917 r. w Tilburgu w Holandii⁵²³.

Heinz Grootman (Schtze.) – ur. 7 kwietnia 1915 r. Przed 1939 r. mieszkał w Berlinie. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r. w Wysokich Tatrach⁵²⁴.

Rugard Otto Gropp – więzień polityczny wcielony pod rozkazy Dirlewangera. Wysłany na front w grudniu 1944 r.⁵²⁵

⁵¹² Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.

⁵¹³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵¹⁴ Ibidem, k. 594.

⁵¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

⁵¹⁶ Zawiadomienie o śmierci, dzięki uprzejmości A. Skorpuskiego.

⁵¹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁵¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

⁵¹⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 56.

⁵²⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁵²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁵²² BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397.

⁵²³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁵²⁴ Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.

⁵²⁵ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 56.

Paul Grosse (Leutnant der Schutzpolizei) – ur. 11 lutego 1908 r. w miejscowości Bischofswerda w Saksonii⁵²⁶.

Peter Grossens – pochodził z Kevelaer. W 1938 r. aresztowany za kłusownictwo. Był jednym z pierwszych kłusowników, którzy trafili do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Prawdopodobnie uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego⁵²⁷.

Rudolf Großner – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁵²⁸.

Helmut Großstück (SS-Grenadier) – ur. 30 stycznia 1926 r. w Rettgenstedt. Rozstrzelany 25 lutego 1945 r. za podżeganie do buntu⁵²⁹.

Heinz Grotke – ur. 29 marca 1921 r. Wcielony 29 czerwca 1944 r. do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego⁵³⁰.

Richard Gröck (SS-Grenadier) – ur. 3 maja 1909 r. Przed 1939 r. mieszkał w Buchenwaldzie. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Wysokich Tatrach⁵³¹.

Hans Grundig – artysta malarz, w 1926 r. razem z żoną Leą (Żydówką) wstąpił do KPD. W 1934 r. zabroniono mu malować, a cztery lata później został aresztowany (1938 r.). Żonie kazał wtedy uciekać z Rzeszy (wróciła do Niemiec w 1949 r.). Jako więzień polityczny obozu w Sachsenhausen wstąpił ochotniczo do jednostki Dirlewangera pod koniec 1944 r. Jego kompanią na Węgrzech dowodził „były generał”, którego zdegradowano po zamachu na Hitlera 20 lipca 1944 r. 25 grudnia 1944 r. razem z całą kompanią przeszedł na stronę Armii Czerwonej. Jak podał, dzień później na stronę sowiecką przeszła kolejna kompania złożona z więźniów politycznych⁵³².

Franz Grünwald – ur. 4 września 1915 r.⁵³³

Franz Gruss (SS-Sturmmann) – członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Pochowany na cmentarzu wojskowym w Lieberose⁵³⁴.

Erich Grüsser (Gefreiter) – ur. 21 lutego 1922 r. Przed 1939 r. mieszkał w Eutingen (Baden). Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, służył w Wehrmachcie. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. w Rosji⁵³⁵.

⁵²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁵²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Peter Erretkamps, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 150.

⁵²⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁵²⁹ P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 19.

⁵³⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namentlich Verzeichnis, Oranienburg, 20 VI 1944 r., k. 605.

⁵³¹ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁵³² Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/9, *Hans Grundig erzählt von der Fraternisierung deutscher und sowjetischer Truppen*, M. Hugk „Dessauer Kulturspiegel” 1959, nr 11, k. 1–4.

⁵³³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵³⁴ P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 20.

⁵³⁵ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

Alfred Gurth (SS-Mann) – ur. 20 czerwca 1920 r. Przed 1939 r. mieszkał w Turynii. Ostatni raz widziany w grudniu 1944 r. na Słowacji⁵³⁶.

Reinhard GUSDORF (SS-Mann) – ur. 28 maja 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał w Mannheim. Ostatni raz widziany w październiku 1944 r. w Polsce⁵³⁷.

Karl Gutfreund (SS-Grenadier) – ur. 18 grudnia 1911 r. Przed 1939 r. mieszkał w Alzacji-Lotaryngii (Elsaß-Lothringen)⁵³⁸. Zdezerterował pod koniec czerwca 1943 r.⁵³⁹ Ostatni raz widziany w lipcu 1943 r.⁵⁴⁰

Georg Gutmann (SS-Sturmmann) – ur. 20 stycznia 1907 r. w Theissenberg⁵⁴¹.

Max Guzy (SS-Rottenführer) – ur. 25 sierpnia 1921 r. Przed 1939 r. mieszkał w Brieg (dzisiejszy Brzeg na Śląsku). Ostatni raz widziany w Warszawie w październiku 1944 r.⁵⁴²

Hans Günther (San. Ogfr.) – ur. 2 grudnia 1910 r. Przed 1939 r. mieszkał w Wismar w Meklemburgii. Ostatni raz widziany w lutym 1945 r. w Gubinie⁵⁴³.

Helmut Günther – ur. 8 listopada 1920 r. Przed 1939 r. mieszkał w Brieg. Ostatni raz widziany w Krakowie w grudniu 1944 r.⁵⁴⁴

Willi Günther – ur. 31 maja 1909 r.⁵⁴⁵

Karl Gyss (Grenadier) – ur. 10 maja 1910 r. Przed 1939 r. mieszkał w Austrii. Ostatni raz widziany w listopadzie 1944 r. na Słowacji⁵⁴⁶.

Haag (SS-Unterrführer) – brał udział w przesłuchaniach Polaków aresztowanych za nieprzestrzeganie godziny policyjnej w Lublinie⁵⁴⁷.

Fritz Haager – ur. 26 kwietnia 1914 r.⁵⁴⁸

Walter Haak (SS-Sturmmann) – ur. 21 stycznia 1907 r. w Graudenz (Grudziądz)⁵⁴⁹.

Alois (?) Haar (SS-Scharführer) – jeden z pierwszych członków Waffen-SS przydzielonych do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w celu szkolenia i nadzorowania kłusowników⁵⁵⁰.

⁵³⁶ *Ibidem*.

⁵³⁷ *Ibidem*.

⁵³⁸ *Ibidem*.

⁵³⁹ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS-und Polizeiführer Rußland Mitte und Weißruthenien Ic, Betr.: Flüchtige SS-Grenadiere des Bataillons, 5 VII 1943 r., k. 310.

⁵⁴⁰ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁵⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁵⁴² *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁵⁴³ *Ibidem*.

⁵⁴⁴ *Ibidem*.

⁵⁴⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁴⁶ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

⁵⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

⁵⁴⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁵⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133. Karl Vieregge podał, że Haar dołączył do jednostki trochę później (BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456).

Jego losy są nieznane⁵⁵¹. Hugo Kannegießer w 1941 r. zeznał, że Dirlewanger wyznaczył SS-Oberscharführera Haara na swojego ordynansa jeszcze podczas szkolenia w Sachsenhausen. Uczestniczył również w polowaniach organizowanych w trakcie służby w Starym Dzikowie⁵⁵².

Otto Hafner – ur. 1 października 1904 r. w Karlsruhe. W styczniu 1943 r. został wysłany do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Jako robotnik przymusowy pracował w zakładzie Heinkel-Werken w Oranienburgu. 20 lipca 1944 r. przeniesiono go do obozu w Buchenwaldzie, jednak spędził tam tylko jeden dzień. Hafnera zatrudniono w zakładzie Junkers-Werken w Schönebeck. W grudniu 1944 r. został skierowany do obozu koncentracyjnego w Auschwitz, gdzie przydzielono go do kancelarii⁵⁵³.

Podobnie jak Georga Severę w styczniu 1945 r. Hafnera wcielono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”⁵⁵⁴. 20 stycznia 1945 r. otrzymał mundur SS. Jak wspominał, w tamtym okresie wielu więźniów z różnych obozów koncentracyjnych zostało „ochotniczo” wcielonych do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” i wysłanych na front. Tak jak Georg Severa przeszedł szkolenie na Słowacji. Na front wysłano go 10 kwietnia 1945 r. w rejonie Cottbus. Z powodu ciężkiego ostrzału artyleryjskiego ze strony Rosjan jednostka szybko została rozbita⁵⁵⁵.

Do końca wojny ukrywał się w lesie w okolicy Beskow/Spreewald i tam dostał się do rosyjskiej niewoli. Przebywał w niej krótko – od 27 kwietnia do 20 września 1945 r. Z Poznania wyjechał do Berlina⁵⁵⁶.

Franz Hahn (SS-Sturmabführer) – ur. 10 września 1910 r. w Kamperbruch/Moers; nr SS: 55 572. Do jednostki Dirlewangera był przydzielony od września do grudnia 1943 r.⁵⁵⁷

Gerhard Hahn – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁵⁵⁸.

Otto Hahn – ur. 29 października 1912 r.⁵⁵⁹

Willi Hahnke (SS-Sturmmann) – ur. 13 lipca 1925 r. Przed 1939 r. mieszkał w Essen. Ostatni raz widziany w lutym 1945 r. w Rosji⁵⁶⁰.

⁵⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89.

⁵⁵² AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.

⁵⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 39.

⁵⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landes Kriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6.05.1965, k. 35.

⁵⁵⁵ *Ibidem*, k. 39 i 47.

⁵⁵⁶ *Ibidem*, k. 39 i 47; P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 10.

⁵⁵⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 82.

⁵⁵⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

⁵⁵⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁶⁰ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

Eugen Haiber (SS-Untersturmführer) – ur. 30 lipca 1914 r. w Aalen; nr SS: 113 802. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił w styczniu 1945 r.⁵⁶¹

Luitpold Haller (SS-Sturmmann) – ur. 16 października 1925 r. w Breslau (Wrocław)⁵⁶².

Paul Halmich – ur. 3 kwietnia 1910 r.⁵⁶³

Hammerschlag (SS-Grenadier) – ur. 11 marca 1913 r. Przed 1939 r. mieszkał w Krefeld. Ostatni raz widziany w wschodzie w listopadzie 1944 r.⁵⁶⁴

Willi Hampel (SS-Rottenführer) – ur. 6 sierpnia 1921 r. Przed 1939 r. mieszkał w Kassel. Ostatni raz widziany w grudniu 1945 r. nad Odrą⁵⁶⁵.

Wilhelm Handke – ur. 8 sierpnia 1920 r. Przed 1939 r. mieszkał w Wildschütz/Schlesien (dzisiejsze Wilczyce na Śląsku). Ostatni raz widziany na wschodzie w sierpniu 1944 r.⁵⁶⁶

Herbert Hanke (SS-Grenadier) – ur. 17 sierpnia 1900 r. w Aschersleben⁵⁶⁷.

Walter Hanke – ur. 13 marca 1910 r.⁵⁶⁸

Fritz Hanneberg – ur. 7 listopada 1900 r.⁵⁶⁹

Eugen Hanner (SS-Grenadier) – ur. 2 maja 1910 r. Przed 1939 r. mieszkał w Bötzingen w Baden. Ostatni raz widziany w grudniu 1943 r. w Mińsku⁵⁷⁰.

Hannes (SS-Unterscharführer) – dowódca 2. plutonu, 4. kompanii, I Batalionu. Wcześniej jako kapo służył w Buchenwaldzie⁵⁷¹.

Walter Hardt – ur. 29 kwietnia 1915 r. w Hamburgu. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front. Służył w niej przez cztery miesiące zanim wybuchło powstanie warszawskie⁵⁷². Brał udział w jego tłumieniu w Kampfgruppe „Meyer”⁵⁷³. Wspominał, że trzeciego dnia pobytu w Warszawie został ranny, a jego jednostka dotarła wtedy do Hal Mirowskich, Ogrodu Saskiego i pałacu Brühla⁵⁷⁴ (7 sierpnia 1944 r.⁵⁷⁵).

⁵⁶¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 83.

⁵⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁵⁶³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁶⁴ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁵⁶⁵ *Ibidem.*

⁵⁶⁶ *Ibidem.*

⁵⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

⁵⁶⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁵⁶⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁷⁰ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”.*

⁵⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 81.

⁵⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Hardt, Hamburg, 23 I 1963 r., k. 195–196.

⁵⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 180.

⁵⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Hardt, Hamburg, 23 I 1963 r., k. 195–196.

⁵⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 146; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

Gotthelf Hartan⁵⁷⁶.

Thomas Hartan⁵⁷⁷.

Rolf Hartl (?) (SS-Grenadier) – w jednostce Dirlewangera odpowiadał za dostawy broni⁵⁷⁸.

Edmund Hartlauer (SS-Grenadier) – ur. 5 grudnia 1915 (lub 1925 r.) w Temesburgu⁵⁷⁹.

Heinz Hartlieb (dr med., IVb-Offizier) – ur. 18 marca 1913 r. w Wiedniu. We wrześniu 1940 r. skierowano go jako lekarza do Policyjnego Batalionu nr 32 (Pol. Batl. 32), stacjonującego w miejscowości Kladno w Protektoracie Czech i Moraw (Protektorat Böhmen und Mähren). Razem z tym batalionem został później wysłany do czeskiego Klattau (pol. Klatowy). Stamtąd na początku października 1941 r. trafił do Mińska. Po świętach Bożego Narodzenia, w połowie stycznia 1942 r. jego batalion przebywał w rejonie Moskwy.

W lutym 1942 r. dostał nowe zadanie – pojechał do Mohylewa i objął tam szpital. Personel nie był liczny (21 osób) – kilku lekarzy i niemieckie sanitariuszki. Umieszczono tam około 100 niemieckich żołnierzy i około 1000 rosyjskich pacjentów. Właśnie wtedy poznał dowódcę SS-Sonderkommando „Dirlewanger” – Oskara Dirlewangera, z którym się zaprzyjaźnił. Gdy jednostka Dirlewangera została przeniesiona z Mohylewa, na pewien czas stracili kontakt.

Jesienią 1943 r. Hartlieba ponownie wysłano na front, w rejon miejscowości Newel, jako lekarza Policyjnego Pułku nr 24 (Pol. Rgt. 24). Tam znowu spotkał Dirlewangera, który podjął wtedy starania, by pozyskać Hartlieba jako lekarza dla swojego pułku. Hartlieb oficjalnie pełnił tę funkcję od marca 1944 r. aż do walk pod Budapesztem na przełomie 1944 i 1945 r. Towarzyszył jednostce i leczył żołnierzy Dirlewangera w trakcie końcowych walk z partyzantami na Białorusi, podczas powstania warszawskiego, tłumienia powstania narodowego na Słowacji i starć pod Budapesztem.

Jak wspominał, w lutym 1945 r., gdy SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została rozgromiona, skierowano go do SS und Polizeidivision 39, gdzie musiał stworzyć kompanię sanitarną. W tej dywizji doczekał końca wojny⁵⁸⁰.

Franz Bauser wspominał Hartlieba niezbyt przychylnie. Wydawał mu się człowiekiem niesympatycznym, chociaż jak sam mówił, nie potrafił tego w żaden sposób uzasadnić⁵⁸¹. Z kolei Gustav Strumpf opisał go jako osobę krzepką, hożą i dziarską⁵⁸².

Kurt Hartlieb (?) (dr) – oficer IV b., lekarz w policji i kapitan policji w Wiedniu⁵⁸³.

⁵⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 106.

⁵⁷⁷ *Ibidem*, k. 106.

⁵⁷⁸ <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

⁵⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁵⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Niederschrift, Dr. Med. Heinz Hartlieb, Wien, 28 II 1964 r., k. 1028–1030; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138.

⁵⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 185.

⁵⁸² W oryginale: „Ich kenne ihn als kräftigen, frischen, schneidigen Mann” (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 93).

⁵⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 17.

Heinz Hartwig – ur. 19 sierpnia 1917 r.⁵⁸⁴

Franz Haschäcker – ur. 18 listopada 1911 r. w Essen, w dzielnicy Borbeck. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁵⁸⁵. Jako członek Kampfgruppe „Meyer” przez trzy tygodnie uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego⁵⁸⁶. Podczas walk na terenie fabryki w pobliżu Wisły spadła na niego belka i złamała mu dwa żebra. Skierowano go do Szpitala Zakaźnego, gdzie kwaterował Oskar Dirlewanger⁵⁸⁷.

Karl Hasenbein – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁵⁸⁸.

Franz Hasenecker (Hasenäcker⁵⁸⁹?) (SS-Grenadier) – ur. 18 listopada 1911 r. w Essen⁵⁹⁰.

Johann Hass – ur. 14 grudnia 1906 r.⁵⁹¹

M. Hasselfeld (SS-Hauptscharführer) – ur. 23 sierpnia 1904 r. w Lubece⁵⁹².

Rudolf Hassinger – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 061895). Do Kommando Dirlewanger w Krakowie trafił prawdopodobnie w styczniu 1945 r.⁵⁹³

Harald Haub (SS-Grenadier) – ur. 23 grudnia 1924 r. w Arnoldstein w Austrii⁵⁹⁴.

Hauser (Sturmabführer) – oficer Ic (rozpoznanie), przed powstaniem warszawskim należał do sztabu jednostki⁵⁹⁵.

Gerhard Hay⁵⁹⁶.

Peter Hähnel (SS-Schütze) – ur. 29 października 1923 r. Przed 1939 r. mieszkał w Jugosławii. Ostatni raz widziany w październiku 1944 r. w Rosji⁵⁹⁷.

⁵⁸⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

⁵⁸⁶ *Ibidem*, k. 180.

⁵⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Haschäcker, Brakel, 29 I 1963 r., k. 182–183.

⁵⁸⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁵⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 164.

⁵⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁵⁹¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁵⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

⁵⁹³ Arch. Sachsenhausen.

⁵⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁵⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15.

⁵⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 91.

⁵⁹⁷ *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst München. Vermisstenbildliste, Kdo. 36. SS Div. „Dirlewanger”*.

Karl Hälmle (Haemle⁵⁹⁸?) (SS-Mann, Oberfunker) – ur. 22 lutego 1925 r. w Monachium⁵⁹⁹. Służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)⁶⁰⁰, który – jak podał Hälmle w 1962 r. – podczas odwrotu z Mińska został skierowany najpierw do Łucka w Prusach Wschodnich, a następnie do Königsbergu (Królewiec, Kaliningrad). Stamtąd żołnierze mieli trafić do Gubina, potem zaś do Breslau do „Dreikreuzschule”. Tam znów połączyli się z jednostką Dirlewangera i ruszyli w kierunku Kutna. Potem skierowano ich do Szpitala Zakaźnego na warszawskiej Woli⁶⁰¹.

Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. Zeznał, że był świadkiem, jak oddziały SD przeprowadziły w dzielnicy policyjnej egzekucję dwunastu Polaków, spośród których jeden mężczyzna i dwie kobiety nosili biało-czerwone opaski. Poza tym nie zdołał określić, czy byli to cywile, czy powstańcy. W pamięć zapadł mu widok małżeństwa, które pocałowało się tuż przed rozstrzelaniem⁶⁰².

Arno Händel – ur. 10 lipca 1900 r. w Greiz w części Irchwitz w Turynгии. Kilkakrotnie karany, w 1934 i 1936 r. Zwolniony z więzienia w 1937 r., natychmiast został osadzony w obozie. Przebywał w obozach koncentracyjnych Sachsenburg, Oranienburg, Buchenwald, Auschwitz, Mauthausen oraz ponownie w Auschwitz⁶⁰³. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁶⁰⁴. W 1944 r. w Auschwitz został przeszkolony i umundurowany, a w czerwcu razem ze 160 innymi więźniami trafił do SS-Sonderformation „Dirlewanger”. Jednostka stacjonowała w Uździe i „Sabalotje”, w pobliżu Mińska. Przydzielono go do 5. kompanii II Batalionu. Z Białorusi wysłano ich do Olecka, gdzie mieli odpocząć i zregenerować siły. Następnie ciężarówkami przerzucono ich do Warszawy. Trafił do dzielnicy policyjnej. Brał udział w walkach na ul. Wolskiej i o pałac Brühla, przed którym – jak wspomniał – 31 sierpnia 1944 r. w godzinach wieczornych został ranny.

⁵⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

⁵⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 236.

⁶⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 147 i 161.

⁶⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237–238.

⁶⁰² Woryginalne: „Ich habe in Warschau einmal eine Exekution von etwa 12 Menschen gesehen. Unter diesen 12 Menschen befanden sich ein Mann und zwei Frauen, die durch weiß-rote Armbinden als Aufständische gekennzeichnet waren. Den Rest der Personen konnte man nicht ansehen, ob sie Zivilisten oder Aufständischen waren. Unter den restlichen Personen befand sich offensichtlich auch ein Ehepaar, das sich vor der Hinrichtung noch küßte. [...] Die Täter sind SD-Angehörige gewesen. Das weiß ich ganz genau. Ich kannte als ehemaliger Angehöriger der Waffen-SS die Uniform des SD. Ich wußte bereits damals, daß sie auf dem einen Unterarm eine Raute mit den eingestickten Buchstaben SD trugen” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 238–239; BA Ludwigsburg, B 162/5925, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1303).

⁶⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, Flensburg, 11 IV 1962 r., k. 140–146.

⁶⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

Po wyleczeniu wrócił do jednostki, gdy stacjonowała na Słowacji. 22 grudnia 1944 r. na Węgrzech dostał się do rosyjskiej niewoli, z której wrócił dopiero w 1955 r. W niewoli z powodu przynależności do jednostki Dirlewangera i uczestnictwa w tłumieniu powstania warszawskiego był wielokrotnie przesłuchiwany. Za przynależność do SS-Sondereinheit „Dirlewanger” w Rosji skazano go na 25 lat pozbawienia wolności⁶⁰⁵.

Herbert Hausknecht (SS-Sturmmann) – ur. 11 stycznia 1906 r. w Berlinie⁶⁰⁶.

Karl Heidekrüger (SS-Rottenführer) – ur. 23 lipca 1907 r. w Kolonii⁶⁰⁷.

Ernst-Günter Heidelberg (SS-Sturmbannführer) – ur. 1 maja 1908 r. w Beuthen (Bytom). Należał do Organizacji Todt (OT)⁶⁰⁸; nr SS: 209 649⁶⁰⁹. Pełnił funkcję oficera sztabowego (Stabsoffizier) w łotewskim Corpo (Lettischen Corpo) w Rydze. Jako esesmana przeniesiono go z Rygi pod komendę Dirlewangera. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. Walczył w II Batalionie (Kampfgruppe „Steinhauer”). 12 sierpnia 1944 r. został ranny⁶¹⁰.

Heinrich Heier (SS-Rottenführer)⁶¹¹.

Walter Heinke – ur. 26 sierpnia 1919 r.⁶¹²

Hans Heinsen (dr, SS-Führer, Sturmbannführer) – uczestniczył w deportacjach ludności żydowskiej w Poitiers we Francji. Sąd SS (SS-Polizei Gericht) w Dreźnie skazał go na 9 miesięcy aresztu i wydalenie z SS, prawdopodobnie za gwałt na francuskiej kobiecie. Himmler zredukował mu karę do 6 miesięcy i skierował go do jednostki Dirlewangera w celu zrehabilitowania się w walce. Według ustaleń śledczych z lat siedemdziesiątych pod komendę Dirlewangera trafił w 1943 lub 1944 r. i pełnił funkcję oficera Ic. Razem z niedobitkami 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS dostał się do niewoli po bitwie pod Halbe, 27 kwietnia 1945 r. Szybko uciekł z rosyjskiej niewoli i przedostał się do Berlina. W 1950 r. przeszedł denazyfikację⁶¹³.

⁶⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, Flensburg, 11 IV 1962 r., k. 140–146.

⁶⁰⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

⁶⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

⁶⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Ernst-Günter Heidelberg, b.d., k. 246–249.

Organizacja Todt – jej nazwa pochodzi od nazwiska pierwszego szefa, dr. Fritza Todta (1891–1942). Miała charakter paramilitarny i odpowiadała za realizację zakrojonych na szeroką skalę wojskowych przedsięwzięć budowlanych, takich jak koszary, lotniska, mosty, drogi czy linie kolejowe (więcej na ten temat: *World War II: German Military Organizations – Organization Todt*, <http://histclo.com/essay/war/ww2/cou/ger/mil/for-todt.html>, dostęp 3 II 2018); S. Kuhn, *Fritz Todt*, <https://www.dhm.de/lemo/biografie/fritz-todt>, Deutsches Historisches Museum, Berlin, dostęp 3 II 2018); R. Thoms *Die „Organisation Todt”*, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/ns-organisationen/todt/>, Deutsches Historisches Museum, Berlin, dostęp 3 II 2018).

⁶⁰⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 111.

⁶¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Ernst-Günter Heidelberg, b.d., k. 246–249; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 147.

⁶¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 107.

⁶¹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶¹³ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1511, 1515–1516.

Fritz Hei er – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterowa  do Armii Czerwonej⁶¹⁴.

Willi Heix – poległ w Warszawie w 1944 r.⁶¹⁵

Wilhelm Hekter (J nker) – ur. 20 stycznia 1926 r. w Dorfmark⁶¹⁶.

Gerhard Hellkamp (SS-Oberscharführer, K chenunteroffizier przy sztabie) – ur. 5 sierpnia 1920 r. w  rlingshausen w Nadrenii Północnej-Westfalii. W lutym 1940 r. sąd w Detmold skazał go za kłusownictwo na rok więzienia. Zesłano go do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Jak wspominał, po krótkim czasie spośród kłusowników wytypowano około sze ciddzieci  osób i przeszkolono je militarnie. Szkolili ich SS-Scharführer Oswald Egger, Alois (?) Haar, Schmakoke oraz Heinrich Schwippe. W późniejszym czasie, w Galicji, za przygotowanie do walki odpowiada  Heinz Feiertag. We wrześniu pojawił się w Sachsenhausen Oskar Dirlewanger i przeniesiono ich do Generalnego Gubernatorstwa, w rejon Lublina. Mro n  zim  1942 r. wysłano ich na Białoruś, w okolice Mi nska,  ohojaska, a później Mohylewa. Hellkamp by  przydzielony do I Batalionu, dowodzonego przez Meyera. Uczestniczył w kampaniach antypartyzanckich, a w 1943 r. pod rozkazami Dirlewangera walczy  na froncie pod Po ockiem⁶¹⁷.

Podczas jednej z akcji antypartyzanckich w rejonie Mohylewa zosta  ranny. Najpierw wysłano go do szpitala polowego w Mohylewie, a następnie do szpitala w Belgardzie (dziisiejszy Białogard). Po wyzdrowieniu od razu wr ci  do jednostki, która nadal stacjonował w okolicy Mohylewa. Jednak nie uczestniczy  już w akcjach antypartyzanckich, tylko zosta  skierowany do kuchni sztabowej. Poza tym odpowiada  za zdobywanie zaopatrzenia. Wspominał, że w sto wce czasami żywili si  również cz łonkowie oddziałów SD, którzy w trakcie akcji bojowych podlegali Dirlewangerowi⁶¹⁸.

Podczas powstania warszawskiego przydzielono go do Kampfgruppe „Meyer” („Meier”)⁶¹⁹. 6 lub 7 sierpnia 1944 r. zosta  ranny. Po wyleczeniu, na koniec września wr ci  do Warszawy⁶²⁰. Po upadku powstania warszawskiego, jesienią 1944 r. walczy  na

⁶¹⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁶¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 80.

⁶¹⁶ VL. 3132, 36 Div. Brig. „Dirlewanger”.

⁶¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Watten-scheid, 28 VI 1973 r., k. 459–460; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Gerhard Hellkamp, z. Zt. Oerlinghausen, 9 VII 196(?) r., k. 174.

⁶¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Watten-scheid, 28 VI 1973 r., k. 461–462.

⁶¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis  ber das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136. Hellkamp nie by  pewien, do której Kampfgruppe go przydzielono. Ze względu na czas przybycia do Warszawy (5 VIII 1944 r.) musiała to by  Kampfgruppe Meyer (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Gerhard Hellkamp, z. Zt. Oerlinghausen, 9 VII 196[?] r., k. 174).

⁶²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis  ber das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Gerhard Hellkamp, z. Zt. Oerlinghausen, 9 VII 196[?] r., k. 175.

Słowacji. Upadek III Rzeszy i koniec wojny zastał go w okolicach Berlina. Udało mu się uniknąć niewoli i przebieć do rodzinnego Örlingshausen⁶²¹.

Hempe (SS-Obertruppenführer) – w marcu 1945 r. przyjechał do obozu w Lieberose, nadzorując grupę około trzystu więźniów z obozu Sachsenhausen. W Lieberose odpowiadał za szkolenie tzw. rekrutów, a wg Oskara Blömera także za egzekucje i rozstrzelania⁶²².

Hans Hempel (SS-Grenadier) – ur. 16 marca 1903 r. w Berlinie⁶²³.

Franz Henk – więzień polityczny. Walczył na Węgrzech pod Ipolysag. Należał do 12. kompanii III Batalionu. Przeszedł na stronę Armii Czerwonej⁶²⁴.

Paul Hennig – ur. 8 stycznia 1914 r.⁶²⁵

Rudi Hennig – ur. 28 października 1914 r.⁶²⁶

Alfred Henning – przybył do Warszawy 8 sierpnia 1944 r. Zeznał, że widział tam egzekucje ludności cywilnej przeprowadzane przez Sicherheitspolizei⁶²⁷.

Oskar Henning – ur. 30 kwietnia 1909 r. w Emmerich w Nadrenii Północnej-Westfalii. Od 1937 r. mieszkał w Pradze, jednak gdy Czechy stały się Protektoratem Czech i Moraw, w 1939 r. został aresztowany za to, że pomógł w ucieczce za granicę swojemu żydowskiemu szwagrowi. Przydzielono go do obozu pracy w Dębicy pod Krakowem (prawdopodobnie chodzi o obóz w Pustkowie). Jesienią 1943 r. wysłano go na front i wcielono do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”⁶²⁸, gdzie wg Paula Rassa pracował w kancelarii. Poznali się podczas działań w Warszawie lub wcześniej⁶²⁹. Henning uczestniczył w walkach antypartyzanckich⁶³⁰.

W SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” trafił do 1. kompanii I Batalionu, dowodzonego przez Meiera (Meyera)⁶³¹. Do Warszawy dotarł 5 sierpnia 1944 r. i walczył w ramach Kampfgruppe „Meyer”. Prawdopodobnie 5 sierpnia 1944 r. brał udział w egzekucjach ludności cywilnej na Woli, na skrzyżowaniu ulic Wolskiej i Młynarskiej. Szacuje się, że rozstrzelano tam około 200–300 osób. Jego udział w egzekucjach potwierdziło dwoje świadków: Franciszek Gawlik (zeznania z 26 kwietnia 1946 r.) i Janina Rozińska (zeznania z 18 kwietnia 1947 r.)⁶³². On sam twierdził, że był świadkiem rozstrzelań ludności cywilnej

⁶²¹ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Watten-scheid, 28 VI 1973 r., k. 460.

⁶²² BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 131.

⁶²³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

⁶²⁴ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

⁶²⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶²⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁶²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 191.

⁶²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 195.

⁶²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 128.

⁶³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 195.

⁶³¹ *Ibidem*, k. 195.

⁶³² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 191–192.

na ul. Wolskiej, a na jego oczach zabito około 20–30 osób. Nie umiał wskazać oddziału, który to zrobił⁶³³.

Podczas powstania warszawskiego Henning, poza Wolą, walczył również na Starym Mieście. 17 września 1944 r. został postrzelony w płuco i odesłany do szpitala⁶³⁴.

Gerhard Henze (SS-Sturmann) – w 1943 r. pełnił służbę pod rozkazami Dirlewangera⁶³⁵. W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁶³⁶.

Peter Henzeler – ur. 26 października [?] ⁶³⁷.

Georg Herbert – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁶³⁸.

Albert Hering – ur. 13 czerwca 1904 r. ⁶³⁹

Johann Herle – ur. 24 listopada 1906 r. ⁶⁴⁰

Artur Herrmann – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁶⁴¹.

Erwin Herrmann – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 070688). Do Kommando Dirlewanger w Krakowie został skierowany prawdopodobnie w styczniu 1945 r. ⁶⁴²

Hermanns (zdegradowany Oberleutnant – porucznik – z Wehrmachtu) – przed sądem stanął za to, że uznano go za żołnierza niepewnego politycznie i zdemoralizowanego. W ramach ułaskawienia wysłano go do jednostki Oskara Dirlewangera. Dowodził 9. kompanią III Batalionu⁶⁴³.

⁶³³ W oryginale: „auf die Litzmannstädter Straße zu gelangen. Im Vorbeirennen konnte ich durch einen Torweg auf der gegenüberliegenden Straßenseite einen Erschießungsvorgang beobachten. Durch die Schießerei, die Salven und das Geschrei war ich aufmerksam geworden. Ich konnte dann sehen, daß Personen in Zivilkleidung – etwa 20 bis 30 Leute – erschossen wurden. Welche Einheit die Erschießung vornahm, kann ich nicht angeben” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 199).

⁶³⁴ *Ibidem*, k. 200.

⁶³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 107.

⁶³⁶ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

⁶³⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶³⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁶³⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁴⁰ *Ibidem*, k. 594.

⁶⁴¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁶⁴² Arch. Sachsenhausen.

⁶⁴³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 30 i 59.

Walter Herze (SS-Grenadier) – ur. 6 lipca 1908 r. w Thale⁶⁴⁴.

Alfons Hesener (SS-Unterscharführer) – pochodził z Nadrenii lub Sauerlandu. W jednostce służył prawdopodobnie od momentu jej założenia⁶⁴⁵. Najpierw przydzielony do plutonu motocyklistów, później działał w kuchni sztabowej⁶⁴⁶.

Georg Hettler (SS-Sturmmann) – ur. 6 października 1906 r. w Offenbach⁶⁴⁷.

Oskar Hinkel (prof. dr) – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej. Z niewoli w ZSRR do Niemiec wrócił w 1949 r.⁶⁴⁸

Josef Hinz (SS-Unterscharführer) – ur. 18 września 1899 r. w Breslau⁶⁴⁹.

Alfred Hirrlinger (SS-Grenadier) – ur. 10 kwietnia 1903 r. w Schwäbisch Gmünd w Badenii-Wirtembergii⁶⁵⁰.

Franz Hobelsberger – więzień obozu w Sachsenhausen wcielony do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Próbował zdezerterować z transportu do jednostki. Odesłano go do obozu w Neuengamme. W pierwszych dniach listopada 1944 r. na placu apelowym przeprowadzono egzekucję przez powieszenie. Jego ciało zostawiono na szubienicy jako ostrzeżenie dla innych więźniów⁶⁵¹.

Friedrich Hoch – ur. 6 października 1909 r.⁶⁵²

Josef Hochwartner – ur. 4 sierpnia 1904 r.⁶⁵³

Otto Hoff – ur. 4 lutego 1908 r.⁶⁵⁴

Hoffmann (SS-Unterscharführer) – prawdopodobnie dowodził plutonem w 4. kompanii. Według wspomnień Franza Schmuckerschläga w ostatnich dniach wojny Hoffmann został ciężko ranny, a być może nawet zginął⁶⁵⁵.

⁶⁴⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

⁶⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁶⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

⁶⁴⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61 i 64.

⁶⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

⁶⁵⁰ *Ibidem*, k. 277.

⁶⁵¹ U. Suhling, *999er-Strafsoldaten – deportiert vom Hannoverschen Bahnhof. Hamburger Antifaschisten in Wehrmachts-Uniform*, Hamburg 2014, s. 44; H. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 174.

⁶⁵² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁵³ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

⁶⁵⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 38.

Eugen Hoffmann – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁶⁵⁶.

Friedrich Hoffmann – ur. 7 grudnia 1912 r.⁶⁵⁷

Helmut Hoffmann – ur. 9 lipca 1907 r.⁶⁵⁸

Karl Hohn – ur. 6 czerwca 1913 r.⁶⁵⁹

Ernst Holzhauer – do 1933 r. mieszkał w Saarbrücken, służył w III Batalionie⁶⁶⁰.

Ernst Holzhauser – ur. 12 stycznia 1913 r. Był więźniem obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 010929). Do jednostki Dirlewangera trafił 11 grudnia 1944 r.⁶⁶¹

Willy Holzheuer (SS-Unterscharführer) – ur. 26 lutego 1901 r. w Brachdorf (prawdopodobnie chodziło o Bruchdorf, dzisiejsze Bagno w woj. lubuskim)⁶⁶².

Hans Homberg – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)⁶⁶³. Zdaniem Karla Hälmlego Homberg był człowiekiem nieskazitelnym⁶⁶⁴.

Rudi Honnig – ur. 28 października 1914 r.⁶⁶⁵

Harald Horn (SS-Grenadier) – ur. 26 maja 1917 r. w Berlinie⁶⁶⁶.

Theo Horn – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁶⁶⁷.

Heinz Hoske – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie do 9. kompanii). 13 grudnia 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej⁶⁶⁸.

⁶⁵⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁶⁵⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁵⁸ *Ibidem*, k. 594.

⁶⁵⁹ *Ibidem*, k. 594.

⁶⁶⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁶⁶¹ Arch. Sachsenhausen; P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

⁶⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

⁶⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

⁶⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

⁶⁶⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

⁶⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁶⁶⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁶⁶⁸ *Ibidem*, k. 48 i 64.

Georg Hoyer – ur. 6 czerwca 1909 r.⁶⁶⁹

Högener (SS-Rottenführer) – z pochodzenia Austriak. Należał do 5. kompanii II Batalionu⁶⁷⁰.

Nikolaus Höger (SS-Unterscharführer⁶⁷¹ lub SS-Rottenführer⁶⁷²) – ur. 19 maja 1912 r. w miejscowości Hasperting w Bawarii w Niemczech⁶⁷³. Przed wybuchem II wojny światowej był dwa razy skazany za kłusownictwo. Za drugim razem miało to miejsce w 1939 r. i zasądzone cztery miesiące więzienia w Bernau. Po odbyciu kary przeniesiono go do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen, skąd w 1940 r. trafił pod rozkazy Dirlewangera⁶⁷⁴.

Podał, że zimą 1941 r. razem z Georgiem Krausem, Georgiem Tomankiem i jeszcze jednym żołnierzem skierowano go do Rygi, gdzie pracowali w tartaku. Stamtąd na krótki czas odkomenderowano go do Norwegii, gdzie polował dla jednego z wysokich dowódców SS. Jak sam stwierdził, był to najpiękniejszy okres w czasie wojny⁶⁷⁵.

Do jednostki Dirlewangera Höger wrócił w lecie 1944 r. Stacjonowała wtedy w Uździe. Stamtąd skierowano ją do Treuburga (Olecko) w Prusach Wschodnich⁶⁷⁶. Po wybuchu powstania warszawskiego, 20 sierpnia 1944 r. przybył do Warszawy w rozproszonej grupie około czterdziestu mężczyzn. Cztery dni później został ranny na ul. Leszno (Gerichstraße)⁶⁷⁷.

Po wojnie ponownie dwukrotnie skazano go za kłusownictwo⁶⁷⁸.

Gerhard Höpfner – ur. 7 kwietnia 1917 r.⁶⁷⁹

Franz Hunke (SS-Oberscharführer) – ur. 1 sierpnia 1911 r. w Laer w Dolnej Saksonii⁶⁸⁰. Franz Wegscheider wspominał, że Hunke pochodził z północnych Niemiec⁶⁸¹. Od 1 maja 1933 r. należał do NSDAP. 4 października 1939 r. został skazany na 2 lata i 9 miesięcy

⁶⁶⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

⁶⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622.

⁶⁷² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 107.

⁶⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136; BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

⁶⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Nikolaus Höger, z. Zt. Altötting, 3 VII 1963 r., k. 169; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

⁶⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Nikolaus Höger, z. Zt. Altötting, 3 VII 1963 r., k. 170.

⁶⁷⁶ *Ibidem*, k. 170.

⁶⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Nikolaus Höger, z. Zt. Altötting, 3 VII 1963 r., k. 170–171.

⁶⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Nikolaus Höger, z. Zt. Altötting, 3 VII 1963 r., k. 171.

⁶⁷⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 207–209; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Franz Hunke, z. Zt. Ibura, 10 V 1963 r., k. 162.

⁶⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

więzienia i grzywnę z pięciu powodów, m.in. za wielokrotne kłusownictwo, fałszywe oskarżenie (porzucił swój samochód, a następnie na policji zgłosił kradzież) oraz wykroczenie przeciwko ustawie podatkowej. Oskarżono go również o kradzież bydła, które – podobnie jak nielegalnie upolowane bażanty, króliki i zające – zabijał, a następnie sprzedawał w swoim sklepie mięsnym. Po zapadnięciu wyroku skazującego został usunięty z partii⁶⁸².

Karę skończył odbywać 7 czerwca 1940 r., jednak po zwolnieniu policja skierowała go do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Dwa miesiące później razem z innymi kłusownikami został przez 5. SS-Totenkopfstandarte wysłany jako esesman do jednostki Dirlewangera. 1 września 1941 r. awansowano go do stopnia SS-Unterscharführera⁶⁸³.

Uczestniczył w działaniach jednostki w Generalnym Gubernatorstwie⁶⁸⁴. Peter Erretkamps zeznał, że w 1941 r. w Lublinie Hunke pełnił funkcję ordynansa Dirlewangera⁶⁸⁵. Z kolei Karl Vieregge podał, że był kucharzem⁶⁸⁶. Sam Hunke podczas przesłuchania we wrześniu 1941 r. wskazał, że w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” służył od półtora roku i jest kucharzem⁶⁸⁷.

Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi. W maju 1942 r. w okolicach Mohylewa w wyniku eksplozji miny został ciężko ranny w głowę i leczył się w szpitalu do przełomu 1942 i 1943 r. Przez pewien czas przebywał też w Berlinie w jednostce rezerwowej Waffen-SS (Waffen-SS Ersatzinheit). Gdy nie znajdował się na froncie, pełnił funkcję administratora w dużym gospodarstwie rolnym w Pudewitz (Posen) (Pobiedziska pod Poznaniem)⁶⁸⁸.

Jesienią 1944 r. Hunke wrócił pod komendę Dirlewangera. Niemal natychmiast został awansowany do rangi SS-Oberscharführera⁶⁸⁹. Podczas powstania warszawskiego dowodził kompanią w Kampfgruppe „Steinhauer”⁶⁹⁰. Należał do 5. kompanii II Batalionu⁶⁹¹. Brał udział w atakach na pałac Brühla i starciach w okolicy Teatru Narodowego⁶⁹². Po stłumieniu powstania warszawskiego razem z jednostką Dirlewangera walczył na Słowacji.

⁶⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 207–209; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Franz Hunke, z. Zt. Iburg, 10 V 1963 r., k. 162.

⁶⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 209.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, k. 209.

⁶⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1192.

⁶⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 457.

⁶⁸⁷ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Franza Hunkego, Lublin, 25 IX 1941 r., b.p.

⁶⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 209; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Franz Hunke, z. Zt. Iburg, 10 V 1963 r., k. 162.

⁶⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 209.

⁶⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 136.

⁶⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 255.

⁶⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Franz Hunke, z. Zt. Iburg, 10 V 1963 r., k. 163.

W listopadzie 1944 r. po raz kolejny został ranny – tym razem w stopę. Do końca wojny przebywał w szpitalu, po czym na około pół roku trafił do niewoli. Za służbę u Dirlewangera zrehabilitowano go i wykreślono z rejestru skazańców⁶⁹³.

Według ustaleń śledczych pod rozkazami Heinza Feiertaga, razem z Franzem i Gottliebem Zalskimi, we wrześniu 1941 r. został wysłany do Łucka. Ich zadaniem było przeszkolenie ukraińskich strażników nadzorujących żydowskich robotników przymusowych. Feiertag wraz z podwładnymi założył obóz pracy w seminarium duchownym w Krasnym koło Łucka. Stworzono tam warsztaty krawieckie, szewskie itp. W obozie początkowo przebywało niewielu więźniów, ale z czasem pod nadzorem Feiertaga, Hunkego i braci Zalskich zgromadzono tam około czterystu robotników żydowskich. 30 listopada 1965 r. za popełnione podczas wojny morderstwa skazano go na dożywotnie pozbawienie wolności.⁶⁹⁴

Vinzenz Iber – ur. w sierpniu 1912 r.⁶⁹⁵

Erhardt Ihlenburg – do 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie⁶⁹⁶.

Paul Erich Illing (SS-Unterscharführer) – ur. 4 marca 1905 w Rheinsdorf koło Zwickau. W połowie 1939 r. został skazany za kłusownictwo i trafił do obozu koncentracyjnego w Oranienburgu. Wspominał, że w lecie 1940 r. przeszedł tam szkolenie wojskowe, w którym jak szacował, wzięło udział około 130 ludzi. Na początku 1941 r. wysłano ich do Lublina lub Lwowa (Lemberg)⁶⁹⁷. W jednostce był od momentu jej założenia⁶⁹⁸ i odpowiadał za wyposażenie i broń⁶⁹⁹. Od połowy 1942 do jesieni 1943 r. brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi. Wskazał, że w rejon Mińska jednostka trafiła w sile kompanii. Z czasem otrzymywała uzupełnienia z obozów koncentracyjnych i rozrosła się do batalionu. Ponadto gdy stacjonowała w okolicach Mohylewa, wcielano do niej Rosjan i Ukraińców. Illing kojarzył, że zebrano ich w 2. kompanii. On sam należał do 1. kompanii, którą dowodził Kurt Weisse. W miarę powiększania się jednostki trafił do 1. batalionu, również dowodzonego przez Weissego⁷⁰⁰.

Wspominał, że jednostka Dirlewangera brała udział w pacyfikowaniu wsi na Białorusi. Był świadkiem palenia i zabijania mieszkańców jednej z wiosek podejrzanych o wspieranie partyzantów. Przyznał, że rozstrzelano wtedy starszych mężczyzn, kobiety i dzieci. Opowiedział, jak w innej miejscowości mieszkańców kołchozu zapędzono do stodoły, pod

⁶⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 209–210.

⁶⁹⁴ *Ibidem*, k. 207–212.

⁶⁹⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁶⁹⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁶⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 249.

⁶⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

⁶⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 98.

⁷⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 250.

którą następnie podłożono ogień⁷⁰¹. Zaznaczył, że był jedynie świadkiem tych wydarzeń, pełniąc wartę wokół wsi⁷⁰². W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁷⁰³.

Uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego. Koniec wojny zastał Illinga w górach Harzu, gdzie trafił do amerykańskiej niewoli. Z obozu jenieckiego wypuszczono go w 1947 r.⁷⁰⁴ Zmarł 26 września 1986 r.⁷⁰⁵

Aegidius (Egyd) Ingruber (SS-Obersturmführer) – ur. 14 kwietnia 1920 r. w Mittersill w Austrii. Nie był wcześniej karany. Należał do kompanii F w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” od jesieni 1942 do czerwca 1943 r., kiedy został ranny⁷⁰⁶. W lipcu 1943 r. odznaczono go za odwagę Krzyżem Żelaznym II klasy⁷⁰⁷.

Iskamp – w jednostce Dirlewangera pełnił funkcję tłumacza⁷⁰⁸.

Waldemar Iwanow (SS-Grenadier) – ur. 7 grudnia 1925 r. w „Ghlow”⁷⁰⁹.

Rudolf Jakob – ur. 4 października 1922 r.⁷¹⁰

Ted Jakob – oficer w jednostce Dirlewangera⁷¹¹.

Erich Jamin – przed 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie⁷¹².

Fred Jank (SS-Grenadier) – ur. 6 lipca 1917 r. w Magdeburgu⁷¹³.

Gustav Janke (SS-Stabsscharführer) – ur. 20 sierpnia 1901 r. w Hagen⁷¹⁴.

Franz Jankowski – ur. 19 stycznia 1910 r.⁷¹⁵

Winand Jansen (SS-Grenadier) – ur. 10 czerwca 1907 r. w Stärkrode⁷¹⁶.

⁷⁰¹ W oryginale: „Ich habe auch in einzelnen Fällen gesehen, daß Dörfer durchsucht, die Einwohner zusammengetrieben und erschossen wurden. Es hieß dann allgemein, daß die betreffenden Menschen Partisanen bzw. Partisanenverdächtig seien. Bei den Erschossenen hat es sich überwiegend um ältere Männer, Frauen und Kinder gehandelt. In einem Falle bin ich Augenzeuge geworden, als die Bewohner einer Kolchose in eine Scheune getrieben und diese dann angezündet wurde. Ich habe aus einer kürzeren Entfernung die Schreie der sich in dieser Scheune befindlichen Menschen gehört. Ob jemand aus dieser Scheune lebend herausgekommen und dann erschossen wurde, entzieht sich meiner Kenntnis” (*ibidem*, k. 251).

⁷⁰² *Ibidem*, k. 251.

⁷⁰³ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

⁷⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 249–250.

⁷⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

⁷⁰⁶ *Ibidem*, k. 94 i 101.

⁷⁰⁷ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

⁷⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 107.

⁷⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁷¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

⁷¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16634, 147 Js 11/71 U, b.d., k. 38.

⁷¹² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁷¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

⁷¹⁴ *Ibidem*, k. 273.

⁷¹⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 594.

⁷¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

Ibert Jarzinski – ur. 29 czerwca 1913 r.⁷¹⁷

Sylvester Jilg – ur. 27 września 1912 r.⁷¹⁸

Karl Jochheim-Armin – ur. 25 listopada 1910 r. we Frankfurcie nad Menem. Pod komendę Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁷¹⁹. Przebywał wtedy w obozie w Dachau. Wszystkich z jego bloku wezwano na plac apelowy i poinformowano, że zgłosili się do jednostki. Dwóch lub trzech więźniów odmówiło i w efekcie zostali rozstrzelani. Transport z Dachau połączono z „ochotnikami” z Buchenwaldu, gdzie rekrutację przeprowadzono podobnie⁷²⁰.

W jednostce Dirlewangera walczył w Mińsku, Lidzie, Grodnie, Łomży (Lomscha), Łucku (Lyck), Olecku (Treuburg), Warszawie oraz na Słowacji i Węgrzech.

Do Warszawy przybył 4 sierpnia 1944 r. w późnych godzinach popołudniowych na lotnisko Okęcie i trafił na ul. Wolską. Według jego zeznań 6 sierpnia żołnierze Dirlewangera postępowali dalej ul. Wolską, a 7 sierpnia dotarli pod pałac Brühla.

Opowiedział, że podczas powstania warszawskiego przydzielano ich do różnych grup bojowych w zależności od potrzeb. Jego Kampfgruppe (Kampfgruppe „Meyer”⁷²¹) znajdowała się w południowej części Warszawy, w fabryce octu (Essigfabrik) i wieżowcu w pobliżu pałacu Brühla. Dowodził nimi ppor. policji Moser. Jochheim-Armin był w stanie podać dokładne daty i miejsca, w których przebywał, ponieważ przez cały czas robił skrupulatne notatki i szkice⁷²². 11 sierpnia został lekko ranny i przeniesiono go do kancelarii⁷²³.

Według Friedricha Waltera pod koniec wojny dostał się do niewoli amerykańskiej⁷²⁴. Po wojnie przebywał w zakładzie karnym Straubing razem z Albertem Venderbuschem. Skazano go na 10 lat więzienia (koniec kary 15 stycznia 1957 r.). Podczas służby w jednostce Dirlewangera nie znali się z Venderbuschem. Według Venderbuscha Jochheim-Armin był „chwalipiętą i szpanerem” (*ein Aufschneider und ein Angeber*)⁷²⁵.

⁷¹⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 600.

⁷¹⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

⁷¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

⁷²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, KK III A 4, Vernehmungsniederschrift, Karl Jochheim-Armin, München, 30 IV 1971 r., k. 11.

⁷²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 193.

⁷²² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Jochheim-Armin, Flensburg, 1 II 1962 r., k. 110-115.

⁷²³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

⁷²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, 9 IV 1962 r., k. 115.

⁷²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135.

Johann – pochodził z Wiesbaden. Nie należał do jednostki Dirlewangera, jednak podczas powstania warszawskiego 13. kompanię (Postschutzeinheit), w której pełnił służbę, przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”⁷²⁶.

Adolf Johl – ur. 26 sierpnia 1911 r.⁷²⁷

Alex Joksch (SS-Grenadier) – ur. 21 maja 1900 r. w Hanowerze⁷²⁸.

Karl-Friedrich Jorbandt (Oberleutnant) – ur. 13 listopada 1914 r. w Kunzendorf⁷²⁹.

Johann Jörec – ur. 30 stycznia 1910 r.⁷³⁰

Peter Juli (Unteroffizier) – ur. 17 grudnia 1919 r. w Wanne-Eickel w Nadrenii Północnej-Westfalii⁷³¹.

Hans Jung – pochodził z Kolonii. Był więziony w obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie za „zhańbienie rasy” (*Rassenschande*) – ożenił się z Żydówką. W jednostce Dirlewangera odkomenderowano go do pracy sztabowej. W Uździe na Białorusi strzałem w kark bez konkretnego powodu zabił go prawdopodobnie Kurt Weisse⁷³².

Heinz Junge (Leutnant der Schutzpolizei) – ur. 1 października 1919 r. w Gleiwitz (Gliwice)⁷³³.

Karl Junghonn – ur. 13 kwietnia 1900 r.⁷³⁴

Tihamer Jurtschek – ur. 18 lipca 1923 r.⁷³⁵

Karl K. – więzień polityczny obozu Sachsenhausen (nr obozowy: 073 457), do jednostki Dirlewangera wcielony 12 lutego 1944 r.⁷³⁶

Erich Kaczmarek – ur. 8 maja 1897 r.⁷³⁷

Willi Kalisch (SS-Grenadier) – ur. 13 maja 1903 r. w Guben (Gubin)⁷³⁸.

Robert Kallartzik (SS-Rottenführer) – ur. 27 marca 1907 r. w Wuppertalu⁷³⁹.

Rudolf Kalmar – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁷⁴⁰.

⁷²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16572, 12. K. Vorgeladen erscheint der Postsekretär August Petri, Frankfurt a.M., 5 VI 1963 r., k. 283.

⁷²⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁷²⁹ *Ibidem*, k. 278.

⁷³⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁷³² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 90.

⁷³³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

⁷³⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

⁷³⁶ E. Hobusch, *Wildddieberei und Förstermorde*, Berlin 2002, s. 252–260.

⁷³⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁷⁴⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

Kaltenbronner – najprawdopodobniej służył w jednostce od momentu jej założenia. Otto Hafner wspomniał, że należał do tzw. starych żołnierzy Dirlewangera o kryminalnej przeszłości. Walczył w Gubinie. Hafner oceniał go na około 28 lat, wspominał, że miał ciemnobrązowe włosy, około 168 cm wzrostu i krępą budowę ciała. Podejrzał, że w Gubinie miał romans, ponieważ w wolnych chwilach oddalał się od oddziału. Po jednej z takich eskapad, która trwała trzy dni, między Kaltenbronnerem a dowódcą kompanii doszło do gwałtowniej wymiany zdań⁷⁴¹. Hafner zeznał, że w lutym 1945 r., gdy szli na strzelnicę, Kaltenbronner nie miał ze sobą broni. W pewnym momencie wywołali go Bender i Kühn. Kaltenbronner próbował uciekać do lasu. Został ścięty serią z pistoletu maszynowego⁷⁴².

Roman Kalugar – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁷⁴³.

Hugo Kannegießer (SS-Oberscharführer⁷⁴⁴) – ur. 5 lutego 1909 r. w Ottenhausen⁷⁴⁵. W jednostce Dirlewangera służył od momentu jej powstania w 1940 r.⁷⁴⁶ W 1939 r. został skazany na rok pozbawienia wolności za kłusownictwo. Przez pół roku odbywał karę w Erfurcie i został zwolniony za dobre sprawowanie. Tego samego dnia policja ponownie go aresztowała i przetransportowała do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Jak wspomniał, dwa dni po jego przybyciu do obozu zjawił się tam Oskar Dirlewanger i wybrał około 55 ludzi do jednostki. Zeznał, że szkolono ich przez dwa miesiące, a we wrześniu 1940 r. wysłano do Bełżca. W tym czasie Kannegießer przebywał na dwutygodniowym urlopie. Gdy wrócił, jednostka stacjonowała w Starym Dzikowie. Od tamtej pory pełnił funkcję ordynansa i kuriera Dirlewangera. Później zarządzał również stołówką⁷⁴⁷.

⁷⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 47–48.

⁷⁴² W oryginale: „auf jeden Fall dürfte es aber Februar 1945 gewesen sein – marschierten wir auf den Schießstand. Der Häftling Kaltenbronner marschierte ohne sein Gewehr mit, und zwar in der Mitte der Kompanie. Wir marschierten in 5er-Reihen. Kaltenbronner befand sich in der mittleren Reihe. Auf dem Schießstand angekommen, haben Bender und Kühn den Häftling Kaltenbronner aufgefordert, in den Wald zu laufen. Wortlos rannte Kaltenbronner auch davon. Nach etwa 30–40 Metern legten Bender und Kühn ihre Maschinenpistolen an und schossen auf den fliehenden Kaltenbronner. Dieser brach im Kugelregen tot zusammen” (BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 48).

⁷⁴³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁷⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 250.

⁷⁴⁵ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p. Żołnierz Dirlewangera Paul Illing wspominał, że Kannegießer pochodził ze Szwarzwaldu (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 250).

⁷⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734.

⁷⁴⁷ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.

Według Josefa Rau był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów podczas działań w Lublinie⁷⁴⁸. Zmarł 20 sierpnia 1954 r. w miejscowości Stadtroda w Turynii⁷⁴⁹.

Georg Kapp – więzień polityczny w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen. Do Kommando Dirlewanger Warschau został wcielony 29 września 1944 r.⁷⁵⁰

Willi Karge (SS-Unterscharführer) – ur. 5 stycznia 1907 r. w Pollstein⁷⁵¹.

Rudolf Karl (SS-Grenadier) – ur. 30 marca 1906 r. w Bernstein⁷⁵².

Hans Karnap (SS-Hauptsturmführer) – ur. 1 października 1897 r.; nr SS: 314 222. W jednostce Dirlewangera służył od listopada 1944 r.⁷⁵³

Horst Karschewski (SS-Sturmmann) – należał do 5. kompanii II Batalionu. Poległ w czasie walk w Warszawie⁷⁵⁴.

Henry Kastiliano (SS-Grenadier) – ur. 15 lipca 1915 r. w Badajoz w Hiszpanii⁷⁵⁵.

Adolf Katz (SS-Oberscharführer⁷⁵⁶) – ur. 26 września 1919 r. w Göttelfingen, w pobliżu Horb nad Neckarem. 30 czerwca 1942 r. sąd w Horb skazał go za upolowanie kuropatwy bez licencji. W efekcie 16 sierpnia 1942 r. dotarł do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. 3 września przyjechał tam Dirlewanger i wybrał około stu mężczyzn do jednostki⁷⁵⁷, w której Katz służył od września 1942 r. Wysłano go do Mohylewa z pierwszym transportem uzupełnień⁷⁵⁸. Pełnił funkcję kuriera oraz przewoził meldunki⁷⁵⁹.

Gdy wybuchło powstanie warszawskie, przebywał na urlopie w Niemczech. 3 sierpnia 1944 r. dotarł do Urzędu Głównego SS w Berlinie. Tam spotkał Dirlewangera oraz jego kierowcę Ericha Ködela. Jak wspominał, razem z Gottlobem Bergerem zjadł obiad w kasyńce Urzędu Głównego, a temat powstania nie został poruszony. Z Berlina Dirlewanger, Katz i Ködel udali się do Prus Wschodnich w celu uzupełnienia wyposażenia dla SS-Sonderregiment „Dirlewanger”⁷⁶⁰.

⁷⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

⁷⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁷⁵⁰ Arch. Sachsenhausen.

⁷⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁷⁵² *Ibidem*, k. 270.

⁷⁵³ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 224.

⁷⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

⁷⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁷⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 251; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adolf Katz, Flensburg, 7 IV 1962 r., k. 128.

⁷⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adolf Katz, Flensburg, 7 IV 1962 r., k. 127.

⁷⁵⁸ *Ibidem*, k. 128.

⁷⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 137; BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 251; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92. Z kolei Friedrich Walter podał, że Katz należał do jednostki Dirlewangera od momentu jej utworzenia (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, 9 IV 1962 r., k. 115).

⁷⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Adolf Katz, Flensburg, 7 IV 1962 r., k. 129–130.

Z Prus Wschodnich Katz natychmiast został skierowany do Warszawy. Dołączono go do I Batalionu, dowodzonego przez Herberta Meyera. Uczestniczył w starciach na Woli i o pałac Brühla. Podał, że ponosili bardzo wysokie straty⁷⁶¹. Zeznawał, że po zdobyciu pałacu brał udział w atakach na Stare Miasto, m.in. koło Zamku Królewskiego. Wspomniał, że po zdobyciu klasztoru franciszkanów na Starówce Dirlewanger wyznaczył go oraz kilku innych żołnierzy do pełnienia w nim warty. Mieli pilnować, aby zgromadzone w piwnicach wino i spirytus nie dostały się w ręce żołnierzy⁷⁶².

24 sierpnia 1944 r. uhonorowano Katza Krzyżem Żelaznym I klasy. Tego samego dnia Dirlewanger wysłał go do Esslingen w Niemczech z paczką dla swojej rodziny. Do Warszawy Katz wrócił we wrześniu 1944 r.⁷⁶³ Zmarł 5 lutego 1981 r.⁷⁶⁴

Harry Katzek (SS-Grenadier) – ur. 30 stycznia 1902 r. w Wallendorf⁷⁶⁵.

Alfred Kälber (SS-Grenadier) – ur. 19 września 1914 r. w Hanowerze⁷⁶⁶.

August Kämpf – do 1933 r. mieszkał w Lipsku. Służył w III Batalionie⁷⁶⁷.

Max Kästner – ur. 11 maja 1904 r. w Lipsku. W 1930 r. wstąpił do KPD. Od 26 marca 1935 r. przebywał w areszcie, ostatecznie w 1941 r. trafił do obozu Sachsenhausen. Wcielono go do jednostki Dirlewangera. Podczas walk został ranny w prawe ramię, następnie Kästnera odesłano do szpitala w Döbeln⁷⁶⁸.

Karl Keithan – ur. 26 stycznia 1907 r. w Witzenhausen w Hesji. W 1943 r. dostał przydział do oddziału ochrony poczty (Postschutz) i trafił do regionu Eger w Kraju Sudetów, a następnie do Francji. Na początku 1944 r. stworzono 13. kompanię (Postschutzeinheit), a Keithana przydzielono do oddziału granatników⁷⁶⁹. Po wybuchu powstania warszawskiego 13. kompania dostała rozkaz natychmiastowego udania się do Warszawy. Jednostka była w pełni zmotoryzowana, więc szybko tam dotarli i zameldowali się na ul. Wolskiej. Z powodu gwałtownego ostrzału wycofano ich na teren lotniska⁷⁷⁰.

Keithan nie należał do jednostki Dirlewangera, jednak podczas powstania warszawskiego 13. kompanię (Postschutzeinheit), w której służył, przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”⁷⁷¹. W Warszawie walczył w plutonie granatników. Działała na Woli i w Halach Mirowskich. Jak wspominał Keithan, żołnierze trochę odpoczęli w pałacu Brühla.

⁷⁶¹ *Ibidem*, k. 132.

⁷⁶² *Ibidem*, k. 132–133.

⁷⁶³ *Ibidem*, k. 133.

⁷⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92.

⁷⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

⁷⁶⁶ *Ibidem*, k. 277.

⁷⁶⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁷⁶⁸ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 36 i 55.

⁷⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Karl Keithan, Witzenhausen, 9 V 1963 r., k. 257.

⁷⁷⁰ *Ibidem*, k. 258.

⁷⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 150.

Opowiadał również o ciężkich walkach koło Zamku Królewskiego. W toku dalszej kampanii ostrzeliwał rosyjskie oddziały przebywające na Pradze⁷⁷².

13. kompania działała pod rozkazami Oskara Dirlewangera również po stłumieniu powstania w Warszawie, na Słowacji i Węgrzech. Podczas walk z Armią Czerwoną na Węgrzech poniosła tak wysokie straty, że praktycznie przestała istnieć. Wycofano ją do Seesen, gdzie miała zregenerować siły i zostać odbudowana. 13. kompania więcej nie miała styczności z Dirlewangerem ani jego jednostką⁷⁷³.

Egon Kekek (Feldwebel) – ur. 18 września 1897 r. w Brunn⁷⁷⁴.

Herbert Kellner – ur. 14 maja 1923 r.⁷⁷⁵

Max Kely (Kley?) (SS-Grenadier) – ur. 26 grudnia 1908 r. w Charlottenburgu⁷⁷⁶.

Walter Kemnitz (SS-Oberscharführer) – ur. 11 grudnia 1920 r. w Ruppertsgrün⁷⁷⁷.

Heinrich Kersten (SS-Grenadier) – ur. 11 września 1912 r. w Burg w Saksonii⁷⁷⁸.

Leopold Kessler – ur. 17 czerwca 1908 r.⁷⁷⁹

Ketzinger – pochodził z Nadrenii. Brał udział w wojnie domowej w Hiszpanii. Należał do plutonu karabinów maszynowych (Maschinengewehrzug) w 12. kompanii III Batalionu⁷⁸⁰.

Alois Kiefel – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁷⁸¹.

Berhard Kiefer – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁷⁸².

Oskar Kießling (dr) – dentysta w jednostce Dirlewangera, pełnił również funkcję lekarza⁷⁸³. Z Oskarem Dirlewangerem znał się od lat dwudziestych i czasów Freikorpsów⁷⁸⁴.

⁷⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg 2 Js 700/61, Karl Keithan, Witzenhausen, 9 V 1963 r., k. 259.

⁷⁷³ *Ibidem*, k. 258.

⁷⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁷⁷⁵ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

⁷⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁷⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁷⁷⁸ *Ibidem*, k. 271.

⁷⁷⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷⁸⁰ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

⁷⁸¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁷⁸² *Ibidem*, k. 62.

⁷⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 83.

⁷⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Oskar Kießling, b.d., k. 425.

Hans Kipfmüller – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁷⁸⁵.

Anton Kirstein – ur. 14 lutego 1902 r.⁷⁸⁶

Olga Kischkurna – ur. w 1924 r. Przydzielona do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” robotnica przymusowa⁷⁸⁷.

Wladislaus Klack (Klak, Kluck?) (SS-Unterscharführer) – prawdopodobnie pochodził z Kolonii. Podczas służby u Dirlewangera miał między 36 a 40 lat. Przypuszczalnie walczył w jednostce od czasów jej założenia⁷⁸⁹. Josef Rau zeznał, że w Lublinie należał do oddziału motocyklistów i był jednym z dwunastu kierowców⁷⁹⁰. Później przydzielono go do 1. kompanii I Batalionu⁷⁹¹.

Bernhard Klamroth – pracował w Ministerstwie Rzeszy do Spraw Kościoła (Reichsministerium für die Kirchlichen Angelegenheiten). Został aresztowany 15 sierpnia za udział w spisku z 20 lipca 1944 r. i skierowany karnie do jednostki Dirlewangera⁷⁹².

Franz Klaus (SS-Grenadier) – ur. 28 maja 1900 r. w Berlinie⁷⁹³.

Josef Klei – ur. 1 czerwca 1899 r.⁷⁹⁴

Fritz Klein – ur. 19 stycznia 1907 r. w Berlinie. Nie należał do jednostki, ale podczas powstania warszawskiego przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” 13. kompanię, w której pełnił służbę⁷⁹⁵.

Klemm – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Według Karla Hälmlego nie był skierowany karnie do jednostki Dirlewangera⁷⁹⁶.

Max Kletner – pochodził z Lipska. Do jednostki Dirlewangera został wcielony jako więzień polityczny z obozu w Sachsenhausen.⁷⁹⁷

⁷⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/21001, 2 AR 1140/60, 5 XII 1960 r., k. 53; Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁷⁸⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷⁸⁷ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

⁷⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 107.

⁷⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

⁷⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740. Potwierdził to Peter Erretkamps (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127).

⁷⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁷⁹² H.P. Klausch, *Antifaschisten...*

⁷⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

⁷⁹⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁷⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 151; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

⁷⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

⁷⁹⁷ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 45.

Karl Knabl (SS-Rottenführer) – ur. 6 listopada 1918 r. w Monachium. 28 marca 1938 r. skazano go na 4 lata i 3 miesiące pozbawienia wolności za kradzież (wykroczenie przeciwko własności)⁷⁹⁸. Przebywał w bloku 7. zakładu karnego Emsland Esterwegen. Koniec kary miał nastąpić 20 lipca 1942 r., jednak we wrześniu 1942 r. przeniesiono go do Monachium i w ramach tzw. aresztu prewencyjnego (*polizeiliche Vorbeugungshaft*) skierowano do obozu koncentracyjnego we Flossenburgu. Po pół roku (lub w październiku 1942 r.) przeniesiono go do obozu w Stutthofie pod Gdańskiem, a w styczniu 1944 r. do Buchenwaldu⁷⁹⁹.

Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁸⁰⁰. Jak sam wspominał, w pierwszych dniach kwietnia 1944 r. razem z kilkoma innymi więźniami ochotniczo zgłosił się do „dywizji Dirlewangera”. Osadzonych, którzy tego nie zrobili, rozstrzelano. Na początku maja 1944 r. wysłano ich do Mińska, gdzie osobiście przywitał ich Oskar Dirlewanger. Stamtąd trafili do Uzdy, gdzie odbyli pięciodniowe szkolenie⁸⁰¹. Knabla przydzielono do 1. kompanii I Batalionu, a jego dowódcą został SS-Hauptsturmführer Hans Meyer⁸⁰².

Knabl zeznał, że podczas odwrotu z Białorusi wraz z paroma innymi żołnierzami wysłano ich do Gdańska, a stamtąd do miejscowości Brusy pod Chojnicami (Brus bei Konitz). Tam przebywał do października 1944 r.⁸⁰³ Zeznawał, że w Brusach tworzyli dla Dirlewangera jednostkę rezerwową. Stamtąd udał się do Kutna w pobliżu Warszawy. W tym czasie jednostka Dirlewangera tłumiała powstanie warszawskie. Podczas walk na Słowacji, w grudniu 1944 r. został ranny i odesłano go do szpitala w Breslau⁸⁰⁴.

W styczniu 1945 r., po wyleczeniu wrócił pod rozkazy Dirlewangera do Cottbus. Jednak nie na długo, już wkrótce został ponownie ranny i skierowano go do szpitala w Lipsku. Stamtąd przeniesiono go do szpitala w Monachium, gdzie doczekał końca wojny⁸⁰⁵.

Alfred Knittl – więzień polityczny wysłany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁸⁰⁶.

⁷⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 844; BA Ludwigsburg, B 162/16574, DD 2, Vernehmungsniederschrift, Karl Knabl, München, 2 1962 r., k. 169.

⁷⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 169; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 845.

⁸⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

⁸⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, DD 2, Vernehmungsniederschrift, Karl Knabl, München, luty 1962 r., k. 169. Czternaście lat później na przesłuchaniu powiedział, że pod rozkazy Dirlewangera trafił na początku marca 1944 r. do Uzdy (BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 845).

⁸⁰² BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 845.

⁸⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, DD 2, Vernehmungsniederschrift, Karl Knabl, München, luty 1962 r., k. 169.

⁸⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Karl Knabl, München, 8 I 1976 r., k. 845.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, k. 845–846.

⁸⁰⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

Kurt Knoll – służył w III Batalionie⁸⁰⁷.

Fritz Knöringer (SS-Hauptsturmführer) – ur. 25 czerwca 1900 r. w Waiblingen; nr SS: 110 941. Do jednostki Dirlewangera przydzielony w lutym 1945 r.⁸⁰⁸

Alfred Koch (SS-Grenadier) – członek jednostki Dirlewangera („Brigade Dirlewanger 3 Pz.Jg.5”). Pochowany na cmentarzu wojskowym w Lieberose⁸⁰⁹.

Franz Koch – ur. 20 kwietnia 1914 r.⁸¹⁰

Illig (Illing) Paul (?) Koch⁸¹¹.

Martin Koch – ur. 19 kwietnia 1907 r. w Norymberdze. Od lutego 1936 do 20 sierpnia 1940 r. przebywał w obozie w Dachau, następnie w Groß Rosen – do 8 stycznia 1945 r. Wtedy wcielono go do jednostki Dirlewangera. Za próbę dezercji został aresztowany, przetransportowany do obozu w Lieberose, a 10 marca 1945 r. powieszony. Pochowano go na cmentarzu wojskowym w Lieberose⁸¹².

Erich Koedel (Ködel) – ur. 14 lipca 1919 (lub 1912⁸¹³) r. w Naumburg (Saale). W SS-Sonderkommando „Dirlewanger” był kierowcą Dirlewangera. Podczas powstania warszawskiego zastąpił go Arno Bohm. Do jednostki Dirlewangera wcielono go prawdopodobnie w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front⁸¹⁴. Gerhard Hellkamp zeznał, że kojarzy jego nazwisko i możliwe, że Koedel był kierowcą w kuchni polowej na Białorusi⁸¹⁵.

Franz Koller – ur. 14 stycznia 1914 r.⁸¹⁶

Felix Kolotschick – służył w III Batalionie⁸¹⁷.

Leo von Komorowski – ur. 19 kwietnia 1909 r.⁸¹⁸

Kurt Konkol (SS-Grenadier) – ur. 8 sierpnia 1909 r. w Rudzie⁸¹⁹.

Georg Koppbauer – ur. 8 sierpnia 1902 r.⁸²⁰

⁸⁰⁷ *Ibidem*, k. 65.

⁸⁰⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 271.

⁸⁰⁹ P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 20.

⁸¹⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

⁸¹² P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 11.

⁸¹³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁸¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138 i 145. W innych dokumentach podano, że do jednostki trafił w 1943 r. i był kierowcą (BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94).

⁸¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Watten-scheid, 28 VI 1973 r., k. 463.

⁸¹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸¹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁸¹⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁸²⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

Bernhard Koschewski (SS-Grenadier) – ur. 23 października 1902 r. w Grudziądzu⁸²¹.

Franz Koschka (SS-Hauptscharführer) – ur. w 1909 r. Od 1927 r. należał do SA, a w 1931 r. przeniósł się do SS. Rok później wstąpił do NSDAP. Od 1938 r. pracował w Głównym Urzędzie SD (SD-Hauptamt)⁸²². Nadano mu Order Krwi (Blutorden)⁸²³. Od grudnia 1942 r. pełnił służbę w SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Za udział w tłumieniu powstania warszawskiego Koschka został odznaczony Krzyżem Żelaznym I klasy⁸²⁴. Należał do II Batalionu, dowodzonego przez Steinhauera. Podczas powstania warszawskiego dowodził 5. kompanią⁸²⁵. Poległ w 1945 r.⁸²⁶

Emil Koschnick (SS-Sturmmann) – ur. 4 sierpnia 1905 r. w Beblitz⁸²⁷.

Herbert Kosowski (SS-Grenadier) – ur. 17 stycznia 1914 r. w Danzig (Gdańsk)⁸²⁸.

Bruno Kostelnik (SS-Unterscharführer) – ur. 3 sierpnia 1913 r. w Haatch (dzisiejsze Hat w Czechach), w pobliżu Raciborza (Ratibor)⁸²⁹. Oficer w jednostce Dirlewangera⁸³⁰. W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁸³¹. Być może dowodził przez pewien czas jedną z kompanii wschodnich na Białorusi⁸³². Poległ 22 lutego 1944 r. na Białorusi⁸³³.

Kotscha (Unter- lub Oberscharführer) – dowódca 5. kompanii w II Batalionie na Białorusi⁸³⁴.

Herbert Kottlas – więzień polityczny walczący pod rozkazami Dirlewangera na Węgrzech. Został przydzielony do III Batalionu (prawdopodobnie 9. kompanii). W grudniu 1944 r. wraz z grupą towarzyszy przeszedł na stronę Armii Czerwonej⁸³⁵.

Leo Kowal – więzień w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen (nr obozowy: 06852). Do jednostki Dirlewangera trafił 8 listopada 1944 r.⁸³⁶

⁸²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

⁸²² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252; B. Hoppe, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Band 8. Sowjetunion mit annektierten Gebieten II*, Berlin 2016, s. 623.

⁸²³ Order Krwi – powszechnie używana nazwa ustanowionego w 1934 r. przez kanclerza Rzeszy Niemieckiej Adolfa Hitlera medalu dla uczestników puczu monachijskiego przeprowadzonego 9 XI 1923 r.

⁸²⁴ B. Hoppe, *Die Verfolgung...*, s. 623.

⁸²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

⁸²⁶ B. Hoppe, *Die Verfolgung...*, s. 623.

⁸²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k., k. 275.

⁸²⁸ *Ibidem*, k. 270.

⁸²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁸³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16634, 147 Js 11/71 U, b.d., k. 38.

⁸³¹ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

⁸³² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 103.

⁸³³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁸³⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Arno Händel, Flensburg, 11 IV 1962 r., k. 140.

⁸³⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 48.

⁸³⁶ Arch. Sachsenhausen.

Wilhelm Kowalik – ur. 3 stycznia 1912 r.⁸³⁷

Harald Kowol (SS-Grenadier) – ur. 28 sierpnia 1923 r. w Kilonii⁸³⁸.

Paul Köchling – służył w III Batalionie⁸³⁹.

August Köhler – ur. 24 marca 1907 r.⁸⁴⁰

Max Köhler (SS-Sturmmann) – ur. 6 lipca 1907 r. we Freibergu w Saksonii⁸⁴¹.

Hans Kölbel – służył w III Batalionie⁸⁴².

Kölbinger (podpułkownik) – prawdopodobnie nie należał do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, jednak w lipcu 1942 r., podczas operacji „Adler” dowodził jednostką, zastępując Oskara Dirlewangera⁸⁴³.

Werner Kölling – ur. 20 sierpnia 1912 r.⁸⁴⁴

Georg Kraus (SS-Unterscharführer) – ur. 9 października 1916 r., pochodził z Teuchatz w Górnej Frankonii, brat Heinricha Krausa. Przed wybuchem II wojny światowej odbywał służbę wojskową w 46. Pułku Artyleryjskim (Art.-Rgt. 46) w Ambergu w Bawarii. Na początku 1939 r. został zwolniony z Wehrmachtu. W tym samym roku oskarżony o naruszenie prawa łowieckiego (*Verstoßes gegen das Jagdgesetz*). W efekcie w lutym 1940 r. sąd rejonowy w Bambergu (AG Bamberg) skazał go na karę sześciu miesięcy pozbawienia wolności. Zamknięto go w zakładzie karnym w Bambergu. Razem z nim został skazany jego brat – Heinrich⁸⁴⁵.

Jak wspominał, w lecie 1940 r. skazanych za kłusownictwo, w tym obu Krausów, przetransportowano do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen⁸⁴⁶. Byli jednymi z pierwszych członków późniejszego SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, co potwierdzili Friedrich Mörsch i Josef Rau⁸⁴⁷. Jesienią 1940 r. razem z około stu innymi kłusownikami przeszli szkolenie militarne. Po jego zakończeniu jednostkę skierowano do Polski, jak zeznał Kraus,

⁸³⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁸³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁸³⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁸⁴⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

⁸⁴² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁸⁴³ *E. von dem Bach, Dziennik wojenny*, 28 VII 1942 r., za: B. Musiał, *Sowieccy partyzanci...*, s. 145.

⁸⁴⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 996–997.

⁸⁴⁶ *Ibidem*, k. 997.

⁸⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734.

najpierw do Lwowa (Lemberg), a następnie do Lublina⁸⁴⁸. Od samego początku służył w oddziale motocyklistów, co pamiętali również Josef Rau i Gustav Brusberg⁸⁴⁹. Później trafił do I Batalionu⁸⁵⁰.

Georg Kraus podał, że Oskara Dirlewangera nie poznał od razu. Jego pierwszym dowódcą był SS-Obersturmbannführer „Feyertag” (Heinz Feiertag w tamtym czasie był SS-Oberscharführerem). Podawał, że z Lublina latem 1942 r. zostali przeniesieni na Białoruś do Mińska. Pierwszy raz został ranny w trakcie walk antypartyzanckich, na początku 1943 r., a drugi na początku 1944 r., podczas walk frontowych w okolicy Newla i Połocka. W 1945 r. w Lublinie dostał się do rosyjskiej niewoli, z której zwolniono go w 1947 r.⁸⁵¹

Heinrich Kraus (SS-Oberscharführer) – ur. 16 lutego 1908 r.⁸⁵², pochodził z Teuchatz w Górnej Frankonii, brat Georga Krausa. Razem z nim w lutym 1940 r. został skazany na więzienie za kłusownictwo⁸⁵³. Karę odbywali w zakładzie karnym w Bambergu. Po jej zakończeniu Heinricha przeniesiono do Bayreuth. W lecie 1940 r. razem z bratem trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen⁸⁵⁴. W jednostce Dirlewangera służył od momentu jej założenia⁸⁵⁵. Przewoził meldunki motocyklem w 3. (rosyjskiej) kompanii⁸⁵⁶. Podczas powstania warszawskiego nadal służył w oddziale motocyklistów. Jak podał, w tamtym okresie jednostka dysponowała 30–35 motocyklami⁸⁵⁷. W Warszawie uczestniczył w walkach najwyżej przez tydzień. Przewoząc meldunek, wjechał na minę. Jego towarzysz zginął, a Heinrich Kraus został poważnie ranny w głowę. Po wyzdrowieniu dołączył do jednostki, która prawdopodobnie przebywała już na Słowacji⁸⁵⁸.

⁸⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997.

⁸⁴⁹ *Ibidem*, k. 998; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 840.

⁸⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁸⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997–999. Jak podał jego brat – Heinrich Kraus – Georg został ranny przed wybuchem powstania warszawskiego i przebywał w szpitalu (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Heinrich Kraus, Bamberg, 3 IV 1962 r., k. 107).

⁸⁵² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 135.

⁸⁵³ Heinrich Kraus podał, że krótko przed wybuchem wojny skazano ich na 6–9 miesięcy więzienia. Część kary odbyli w Bambergu, a później trafili do obozu w Oranienburgu (Sachsenhausen); BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Heinrich Kraus, Bamberg, 3 IV 1962 r., k. 103).

⁸⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 997.

⁸⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734.

⁸⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 998. Potwierdzają to zeznania Josefa Raua oraz Gustava Brusberga (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 840).

⁸⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Heinrich Kraus, Bamberg, 3 IV 1962 r., k. 104.

⁸⁵⁸ *Ibidem*, k. 105–106.

Johann Krämer – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁸⁵⁹.

Theodor Krätzer (SS-Obersturmführer) – ur. 30 października 1914 r. w Norymberdze; nr SS: 276 344. Od 12 marca 1941 do 27 stycznia 1945 r. był kierownikiem sekcji depozytów pieniężnych więźniów (Leiter der Abteilung Häftlings-Geld-Verwaltung) wydziału IV – administracji w obozie koncentracyjnym Auschwitz. Po likwidacji obozu, w lutym 1945 r. wcielono go do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”. Służbę zakończył 8 maja 1945 r.⁸⁶⁰

Karl Kreim – ur. 1 maja 1913 r.⁸⁶¹

Günter Kretner (SS-Oberscharführer) – służył w 5. kompanii II Batalionu⁸⁶².

Emil Kreutz (Krenz?) – ur. 4 sierpnia 1909 r.⁸⁶³

Heinz Kriegel – ur. 15 września 1918 r.⁸⁶⁴

Karl Kriegel (Kriegl?) – ur. 5 października 1911 r.⁸⁶⁵

Johann Krogmann – ur. 22 stycznia 1902 r.⁸⁶⁶

Kronester (SS-Obersturmbannführer) – dowodził kompanią, gdy w 1944 r. jednostka wycofywała się z Białorusi⁸⁶⁷.

Heinrich Kronester (SS-Obersturmführer) – ur. 15 września 1907 r. w Erlangen; nr SS: 32 921. W jednostce Dirlewangera walczył od lutego 1945 r.⁸⁶⁸

Karl Kroy (SS-Grenadier) – ur. 16 lipca 1908 r. w Blobositz⁸⁶⁹.

Marian Kruk (Krug?) – ur. 23 lutego 1908 r.⁸⁷⁰

Werner Krumpholz – ur. 11 marca 1918 r.⁸⁷¹

Gustav Krupski – ur. 30 listopada 1900 r.⁸⁷²

Wilhelm (Willi) Kruse (SS-Grenadier) – ur. 23 czerwca 1924 r. w Rodenskrug⁸⁷³.

⁸⁵⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁸⁶⁰ A. Lasik, *Oficerowie SS...*; BAAL, Akta osobowe Theodora Krätzera, SSO-205A.

⁸⁶¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

⁸⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

⁸⁶³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁶⁴ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁶⁵ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁶⁶ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 840; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

⁸⁶⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 313.

⁸⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁸⁷⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁷¹ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁷² *Ibidem*, k. 601.

⁸⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

Wilhelm Krüger (SS-Grenadier) – ur. 31 sierpnia 1907 r. w Berlinie⁸⁷⁴.

Richard Kuban – ur. 1 grudnia 1906 r.⁸⁷⁵

Metschisław (Mieczysław) Kucharski – przydzielony do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” robotnik przymusowy⁸⁷⁶. 28 sierpnia 1943 r. został wysłany na szkolenie do Warszawy, gdzie zameldował się 31 sierpnia⁸⁷⁷.

Stanisław (Stanisław) Kucharski – ur. w 1929 r. robotnik przymusowy przydzielony do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” jako hiwis⁸⁷⁸.

Felix Kuhn – służył w III Batalionie⁸⁷⁹.

Walter Kuhnert (SS-Grenadier) – ur. 24 kwietnia 1914 r. w Dreźnie⁸⁸⁰.

Hans Kukla – ur. 8 września 1924 r. Do jednostki Dirlewangera został skierowany 7 maja 1944 r.⁸⁸¹

Rudolf Kuntz (SS-Sturmmann) – ur. 26 stycznia 1905 r. w Kronbergu⁸⁸².

Karl Kunz – pochodził z Saarbrücken⁸⁸³. W jednostce Dirlewangera najprawdopodobniej służył od momentu jej założenia. W Lublinie razem z Peterem Erretkampsem i czterema innymi żołnierzami wywoził ciała zabitych Żydów z kwatery przy „Chopinastraße”⁸⁸⁴. Poległ na Białorusi po najechnaniu na minę⁸⁸⁵.

Heinz Kunzmann – ur. 5 czerwca 1914 r.⁸⁸⁶

Heinrich Kuschi (Kuschy?) – ur. 29 marca 1919 r.⁸⁸⁷

Max Küchler – ur. 30 listopada 1904 r.⁸⁸⁸

Otto Küchler – ur. 11 września 1916 r.⁸⁸⁹

⁸⁷⁴ *Ibidem*, k. 269.

⁸⁷⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁷⁶ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

⁸⁷⁷ BAB, R70 Sowjetunion/38, Sonderausweis, 28 VIII 1943 r., k. 248.

⁸⁷⁸ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

⁸⁷⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

⁸⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁸¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Zugang vom 7.5.44, Oranienburg, 8 V 1944 r., k. 598.

⁸⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

⁸⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

⁸⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1192.

⁸⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134; BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1192.

⁸⁸⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁸⁷ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁸⁸ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁸⁹ *Ibidem*, k. 601.

Kühn⁸⁹⁰ – w lutym 1945 r. razem z żołnierzem o nazwisku Bender za defetyzm i wspieranie Armii Czerwonej rozstrzelał trzech więźniów politycznych wcielonych do jednostki Dirlewangera w styczniu 1945 r. (byli to Georg Ley, Zieche i nieznany z nazwiska mężczyzna pochodzący z Kolonii)⁸⁹¹.

Andreas Labermeier – ur. 4 kwietnia 1903 r.⁸⁹²

Otto Labitz – ur. 5 listopada 1913 r.⁸⁹³

Gerhard Labski (SS-Grenadier) – ur. 22 września 1919 r. w Berlinie⁸⁹⁴.

Lagana (Lagna?, Legana?) (SS-Obersturmführer) – brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. Dowodził kompanią, która 14 sierpnia 1944 na Starówce zajęła Szpital Maltański. Lagana nakazał opuszczenie lazaretu wszystkim rannym oraz personelowi. Po rozmowie z komendantem szpitala płk. dr. Leonem Strehlem „Feliks” rannych pod ochroną niemiecką ewakuowano do Śródmieścia⁸⁹⁵.

Fritz Lallensack (SS-Grenadier) – ur. 6 października 1912 r. w Herne w Nadrenii Północnej-Westfalii⁸⁹⁶.

Kurt Landrock (SS-Grenadier) – ur. 24 stycznia 1912 r. w Genath/Th.⁸⁹⁷

Reinhard Landwehrmann – ur. 31 października 1911 r.⁸⁹⁸

Erwin Lang – ur. 8 maja 1908 r.⁸⁹⁹

Julius Lang – ur. 21 kwietnia 1901 r.⁹⁰⁰

Langelotz – przed dojściem Hitlera do władzy sympatyzował z ruchem komunistycznym. Po 1933 r. wstąpił do Waffen-SS, jednak z czasem został karnie wysłany do jednostki Dirlewangera. Na przełomie 1944 i 1945 r. dowodził w niej 10. kompanią. Zdezercerował do Armii Czerwonej⁹⁰¹. Jego losy są nieznane. Według różnych zeznań popełnił samobójstwo, został zastrzelony lub zmarł z wyczerpania w niewoli rosyjskiej⁹⁰².

⁸⁹⁰ W jednostce Dirlewangera znajdowało się dwóch żołnierzy o tym nazwisku: Erich Kühn – ur. 21 VI 1906 r., oraz Helmut Kühn – ur. 8 VII 1902 r. (Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601).

⁸⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25 i 31.

⁸⁹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁹³ *Ibidem*, k. 601.

⁸⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁸⁹⁵ St. Podlewski, *Przemarsz...*, s. 226-227; *Służba sanitarna w Powstaniu Warszawskim*, http://www.sppw1944.org/index.html?http://www.sppw1944.org/powstanie/sanitariat_06.html (dostęp 14 V 2021); *Szpital Maltański*, <http://www.szpital1944.pl/i/28,szpital-maltanski> (dostęp 14 V 2021).

⁸⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁸⁹⁷ *Ibidem*, k. 275.

⁸⁹⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁸⁹⁹ *Ibidem*, k. 601.

⁹⁰⁰ *Ibidem*, k. 601.

⁹⁰¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 30, 50 i 59.

⁹⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Stadt Nürnberg Polizeipräsidium, Komm. A/3 ZK.Nr. 15413/71, Zeugenvernehmung, Busch Rudolf, Nürnberg, 14 VI 1971 r., k. 16-18; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Albert Zeidler, 6 VI 1971 r., k. 14.

Hermann Langen (dr, SS-Untersturmführer) – ur. 4 sierpnia 1895 r. w Köln; nr SS: 454 757. W SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” służył od maja 1943 r.⁹⁰³

Georg Lapprath – ur. 26 kwietnia 1914 r.⁹⁰⁴

Heinrich Laubach – ur. 5 sierpnia 1908 r.⁹⁰⁵

Wolfgang Laube – do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” skierowany prawdopodobnie z obozu koncentracyjnego w Dachau w listopadzie 1944 r. Wcześniej służył w Wehrmachcie. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹⁰⁶.

Otto Laudobach – oficer w jednostce Dirlewangera⁹⁰⁷.

Joseph Lebersdorfer – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹⁰⁸.

Robert Lehmann – ur. 8 lipca 1906 r.⁹⁰⁹

Heinrich Leineweber (SS-Grenadier) – ur. 30 grudnia 1908 r. w Offenbach⁹¹⁰.

Erich Lennertz – ur. 12 grudnia 1921 r.⁹¹¹

Alois Lepiarceck – do 1933 r. mieszkał na Górnym Śląsku (Oberschlesien). Służył w III Batalionie⁹¹².

Peter (Erich?⁹¹³) Lessing (SS-Grenadier) – ur. 27 stycznia 1915 r. w Berlinie⁹¹⁴.

Erich Lettmann (SS-Sturmmann) – ur. 27 listopada 1907 r. w Osnabrück⁹¹⁵.

Willi Lettmann – ur. 28 czerwca 1924 r. Więzień w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen (nr obozowy: 061742, kategoria: SS/Sd. Kdo. – SS-Sonderkommando, blok 15). Do Kommando „Dirlewanger Warschau” został wcielony 19 września 1944 r.⁹¹⁶

⁹⁰³ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 86.

⁹⁰⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁰⁵ *Ibidem*, k. 601.

⁹⁰⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁹⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16634, 147 Js 11/71 U, b.d. k. 38; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 104.

⁹⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁹⁰⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

⁹¹¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹¹² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁹¹³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

⁹¹⁵ *Ibidem*, k. 279.

⁹¹⁶ Arch. Sachsenhausen.

Werner Leuendorf (SS-Rottenführer) – ur. 14 lipca 1913 r. w Berlinie⁹¹⁷.

Werner Leuendorf (SS-Sturmmann) – ur. 6 lipca 1914 r. w Hanowerze⁹¹⁸.

Helmut Lewandowski (SS-Obersturmführer, O-Offizier) – ur. 1 kwietnia 1906 r. w Leignitz (obecnie Legnica w woj. dolnośląskim)⁹¹⁹. W listopadzie 1933 r. wstąpił do Allgemeine SS (nr SS: 197 021⁹²⁰), gdzie od 1934 r. był pełnoetatowym urzędnikiem⁹²¹. W listopadzie 1939 r. został przydzielony do SS-Verfügungstruppe. Do lipca 1944 r. działał w punkcie poborowym dla wojsk lądowych i SS. Wskazał, że następnie dostał przydział do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS⁹²². Pracował w sztabie jako oficer, podczas powstania warszawskiego odpowiadał za rozdzielanie amunicji⁹²³. Gdy przybył do jednostki Dirlewangera, składała się z dwóch pułków: pierwszym dowodził Kurt Meier (Meyer), a drugim Josef Steinhauer⁹²⁴.

Georg Ley (Lai?) – ur. w 1911 r., pochodził z Norymbergi. Więzień polityczny skazany na siedem lat pobytu w obozach w Dachau i Auschwitz został wcielony do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Auschwitz w styczniu 1945 r. W lutym 1945 r. w okolicy Gubina rozstrzelany za próbę przejścia na stronę Armii Czerwonej i okazywanie radości z powodu jej sukcesów⁹²⁵.

Willi Liebig⁹²⁶.

Heinrich Liegel (Oberfeldwebel) – ur. 21 października 1913 r. w Fürth/B.⁹²⁷

Theo Lieneck (SS-Grenadier) – ur. 24 maja 1903 r. w Hamburgu⁹²⁸.

Fritz Lietzau (SS-Sturmmann) – ur. 24 kwietnia 1905 r. w Hamburgu⁹²⁹.

Max Linke – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹³⁰.

⁹¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

⁹¹⁸ *Ibidem*, k. 274.

⁹¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 149.

⁹²⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 107.

⁹²¹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 188.

⁹²² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 188.

⁹²³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 149.

⁹²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 189.

⁹²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25 i 31. Z kolei Katzan podał, że Ley urodził się 6 IX 1911 r. w Pegnitz i został rozstrzelany 21 II 1945 r. o 14.30 (P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 12–13).

⁹²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

⁹²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁹²⁸ *Ibidem*, k. 269.

⁹²⁹ *Ibidem*, k. 278.

⁹³⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

Otto Lipke (Pionier) – członek 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS („1.Kp. I/Heeres-Pio.-Brig. 687”). Pochowany na cmentarzu wojskowym w Lieberose⁹³¹.

Wilhelm Lipkowski – ur. 17 listopada 1919 r.⁹³²

Auguste Lorentz – ur. 5 maja 1923 r. w Reichsoffen⁹³³.

Rudolf Lorenz – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹³⁴.

Rudolf Lowitz (SS-Rottenführer) – prawdopodobnie dołączył do jednostki w 1943 r.⁹³⁵ W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁹³⁶.

Paul Löffler – ur. 7 czerwca 1920 r. w Darmstadt; nr SS: 421 084. Do jednostki Dirlewangera przeniesiono go karnie w październiku 1944 r.⁹³⁷

Rudolf Löw – ur. 30 kwietnia 1915 r.⁹³⁸

Friedrich Lucyga (SS-Grenadier) – ur. 8 października 1926 r. w Albendorf (Wambierzyce)⁹³⁹.

Herbert Ludwig (Obergefreiter) – ur. 3 sierpnia 1908 r. we Freiburgu in Schlesien (Świebodzice)⁹⁴⁰.

Hans-Friedrich Luehr (Lühr) (SS-Unterscharführer) – żołnierz Dirlewangera od lipca 1943 r.⁹⁴¹ W lipcu 1943 r. za odwagę został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁹⁴².

Kurt Lukas (SS-Sturmmann) – ur. 25 lutego 1907 r. w Berlinie⁹⁴³.

Joseph Lück – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej⁹⁴⁴.

Johann Maas (SS-Oberscharführer)⁹⁴⁵ – ur. 25 grudnia 1910 r. w Kevelaer w Nadrenii Północnej-Westfalii⁹⁴⁶. W jednostce służył od 1940 r., m.in. w Starym Dziko-

⁹³¹ P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 20.

⁹³² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹³³ *Lorentz Auguste*.

⁹³⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁹³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

⁹³⁶ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

⁹³⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 123.

⁹³⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

⁹⁴⁰ *Ibidem*, k. 271.

⁹⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

⁹⁴² BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

⁹⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

⁹⁴⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

⁹⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621; BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 250.

⁹⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 465. Niektórzy koledzy z jednostki

wie⁹⁴⁷. Należał do plutonu motocyklistów i I Batalionu⁹⁴⁸. Pod koniec 1942 r. został ranny i już nie wrócił do jednostki⁹⁴⁹.

Walter Mach – do 1933 r. mieszkał w Magdeburgu. Służył w III Batalionie⁹⁵⁰.

Josef Macher (Leutnant) – ur. 21 marca 1910 r. w Essen⁹⁵¹.

Walter Mack – pochodził z Haale. Więzień polityczny obozu w Sachsenhausen. Pod koniec 1944 r. w jednostce Dirlewangera uczestniczył w walkach na Węgrzech. Był przydzielony do kompanii łączności III Batalionu⁹⁵².

Herbert Maeger (SS-Obergefreiter⁹⁵³) – ur. w 1922 r. w Walhorn-Astenet, na pograniczu niemiecko-belgijskim. Otrzymał powołanie do pułku artylerii, we wrześniu 1941 r. ochotniczo wstąpił do Waffen-SS, aby chronić rodziców przed konsekwencjami donosów, w których kwestionowano ich lojalność wobec reżimu nazistowskiego. Służył w „Leibstandarte SS Adolf Hitler”. Jesienią 1943 r. rozpoczął studia medyczne w Giessen, a następnie trafił do szkoły Junkrów na zachodnim przedmieściu Pragi, w Dejvicach. Tam w prywatnej rozmowie zakwestionował potęgę Niemiec. Za to, a także za naruszenie regulaminu wysłano go do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS, gdzie jako sanitariusz służył w dywizyjnym szpitalu. Trafił do rosyjskiej niewoli, jednak uniknął wywózki na Syberię. Został zwolniony z obozu jenieckiego 14 sierpnia 1945 r.⁹⁵⁴

Hans Maks Maers – ur. w 1922 r.⁹⁵⁵

Franz Magil (SS-Obersturmbannführer) – ur. 22 sierpnia 1900 r.; nr SS: 132 620⁹⁵⁶. Służył w 2. Pułku Kawalerii SS. Działal w rejonie Bagien Prypeckich, na południowym odcinku frontu. 30 lipca 1941 r. Himmler wydał rozkaz 2. pułkowi kawalerii SS: „Wszyscy Żydzi muszą zostać rozstrzelani. Żydówki zapędzić na bagna”. 12 sierpnia Magil zameldował: „Zapędzenie kobiet i dzieci na bagna nie powiodło się, ponieważ mokradła nie były dość głębokie, by można ich było utopić. Na głębokości metra występuje twarde podłoże (zapewne piasek), co uniemożliwia głębsze zanurzenie”⁹⁵⁷.

podali, że pochodził z granicy z Holandią (BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Paul Erich Illing, Wanne-Eickel, 31 VIII 1972 r., k. 250).

⁹⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Johann Maas, b.d., k. 466–469; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Peter Erretkamps, z. Zt. Kevelaer, 28 II 1963 r., k. 150.

⁹⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁹⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

⁹⁵⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁹⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

⁹⁵² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 47.

⁹⁵³ Ten stopień podał, przebywając w niewoli, i wpisano go na zaświadczeniu o zwolnieniu z obozu jenieckiego w 1945 r.

⁹⁵⁴ Na podstawie: H. Maeger, *Utracony honor, zdradzona wiara...*

⁹⁵⁵ AIPN GK, 164/906, t. 64, Prokurator Sądu Okręgowego w Krakowie, 7 VIII 1948 r., b.p.

⁹⁵⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 145.

⁹⁵⁷ L. Rees, *Naziści. Ostrzeżenie historii*, Warszawa 1997, s. 182–183.

Do 1 listopada 1942 r. Magil pracował przy sztabie HSSPF Rußland-Mitte⁹⁵⁸. Prawdopodobnie na przełomie 1942 i 1943 r. został skierowany do jednostki Dirlewangera. Erwin Walser wspominał, że gdy w styczniu 1943 r. odkomenderowano go do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”, stacjonującego w rejonie Pleszczenic na Białorusi, rannego Dirlewangera zastępował właśnie Magil⁹⁵⁹.

Gerhard Maiwald (SS-Grenadier) – ur. 10 września 1923 r. w Reichenbach⁹⁶⁰.

Abdujaley Mamagadschi (Feldfebel) – ur. 5 października 1909 r. w Kukli (prawdopodobnie w Bułgarii)⁹⁶¹.

Alfred Mamitsch (Mammitsch?) (SS-Oberscharführer) – pochodził z Saksonii, pod rozkazami Dirlewangera walczył prawdopodobnie od 1940 r.⁹⁶² Podczas działań w Lublinie należał do oddziału motocyklistów i był jednym z dwunastu kierowców⁹⁶³. W 1941 r. razem z Erichem Selzerem został wysłany do Rygi, aby sprowadzić stamtąd Hugo Kannegießera⁹⁶⁴. W lecie 1944 r. przydzielono go do sztabu⁹⁶⁵. Odpowiadał za dostawy broni⁹⁶⁶.

Johann Mandel (Mandl?) – ur. 5 kwietnia 1916 r.⁹⁶⁷

Egon Mann – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 061583). Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił w Krakowie prawdopodobnie w styczniu 1945 r.⁹⁶⁸

Ludwig Mann (SS-Hauptsturmführer) – ur. 26 stycznia 1913 r.; nr SS: 89 909. Pod rozkazami Dirlewangera walczył od lutego 1945 r.⁹⁶⁹

Fritz Markus (SS-Sturmmann) – ur. 15 września 1907 r. w Lubasch (Prusy Wschodnie)⁹⁷⁰.

Heinz Marquardsen (SS-Obersturmführer) – ur. 5 lipca 1916 r. w Pinnebergu; nr SS: 277 117. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” walczył od listopada 1944 r.⁹⁷¹

Martensen – pochodził z okolic Hanoweru i nie miał problemów z prawem⁹⁷². Służył w oddziale łączności⁹⁷³.

⁹⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 96.

⁹⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445.

⁹⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

⁹⁶¹ *Ibidem*, k. 278.

⁹⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

⁹⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

⁹⁶⁴ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.

⁹⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 458.

⁹⁶⁶ <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

⁹⁶⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁶⁸ Arch. Sachsenhausen.

⁹⁶⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 152.

⁹⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

⁹⁷¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 155.

⁹⁷² BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

⁹⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

Wolfgang Marx (SS-Untersturmführer) – ur. 29 października 1920 r. w Berlinie. Pod rozkazami Dirlewangera walczył od sierpnia 1944 r.; nr SS: 465 740⁹⁷⁴.

Matthis (Matthies?) – ur. 17 grudnia 1898 r.⁹⁷⁵

Franz Mautsch (SS-Grenadier) – ur. 20 kwietnia 1899 r. w Neu-Schmerlitz⁹⁷⁶.

Adalbert Mayer (SS-Untersturmführer) – ur. 4 stycznia 1912 r. w Beli Manastir w Chorwacji. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został przydzielony w lutym 1945 r.⁹⁷⁷

Andreas Mayer-Mader (SS-Obersturmbannführer⁹⁷⁸, major Wehrmachtu) – ur. 25 października 1891 r. w Mühlheim/Elsaß; nr SS: 475 802⁹⁷⁹. W czasie I wojny światowej walczył razem z Czang Kaj-szekiem i znał kilka języków środkowoazjatyckich. W 1941 r. z pomocą Abwehry sformował niewielką bojową jednostkę – Unternehmen Tiger B, która była traktowana jako załączek Legionu Kaukasko-Mahometkańskiego (Kaukasisch-Mohammedanische Legion) w ramach Legionów Wschodnich (Ostlegionen) Wehrmachtu. Później otrzymał przydział do sztabu 162. (Turkiestańskiej) Dywizji Piechoty. Przedstawiany jako człowiek z trudnym charakterem, łatwo wchodzący w konflikty. Pod koniec 1943 r. Mayera-Madera przeniesiono z Wehrmachtu do Waffen-SS i utworzono Ostmuselmanische SS Regiment Nr 1 (Wschodniomuzułmański Pułk Nr 1). W styczniu 1944 r. załamała się w nim dyscyplina, a grupa żołnierzy usiłowała zgwałcić polskie robotnice przymusowe. W efekcie Mayer-Mader został zdymisjonowany przez Bergera. Karnie skierowano go do jednostki Dirlewangera oraz wcielono część żołnierzy Wschodniomuzułmańskiego Pułku⁹⁸⁰. Pod rozkazami Oskara Dirlewangera walczył od maja 1944 r. Zginął 4 maja 1944 r.⁹⁸¹.

Franz Mayrleb – ur. 28 września 1904 r.⁹⁸²

Thido Mehlen (Hauptmann d. Sch.) – członek jednostki Dirlewangera od 1943 r.⁹⁸³ W lipcu 1943 r. za odwagę został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy⁹⁸⁴.

Paul Mehler – ur. 29 grudnia 1906 r.⁹⁸⁵

Bruno Meier – przed 1933 r. mieszkał w Hildesheim. Służył w III Batalionie⁹⁸⁶.

⁹⁷⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 160.

⁹⁷⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

⁹⁷⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 166.

⁹⁷⁸ *Ibidem*, s. 168.

⁹⁷⁹ *Ibidem*, s. 168.

⁹⁸⁰ Więcej: J. Böhler, R. Gerwarth, J. Młynarczyk, *Waffen-SS*, Kraków 2019, s. 425-435.

⁹⁸¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 168.

⁹⁸² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

⁹⁸⁴ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

⁹⁸⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁸⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

Franz Meier – ur. 2 grudnia 1909 r.⁹⁸⁷

Willi (Wilhelm) Meier – ur. 30 sierpnia 1910 r.⁹⁸⁸ Służył w III Batalionie⁹⁸⁹.

Alfred Melzer (SS-Grenadier) – ur. 13 września 1907 r. w Erfurcie⁹⁹⁰.

Menke (SS-Mann) – na początku działania SS-Sonderkommando „Dirlewanger” pełnił funkcję księgowego Oskara Dirlewangera⁹⁹¹.

Herbert Menzer – ur. 12 maja 1909 r.⁹⁹²

Friedrich Mettler – ur. 15 lutego 1904 r.⁹⁹³

Herbert Meyer (Kampfgruppe „Mayer”, „Meier”, nazywany też Polizei-Meier⁹⁹⁴), (SS-Obersturmbannführer) – ur. 18 grudnia 1896 r. w Breslau (Wrocław)⁹⁹⁵. Zanim trafił pod komendę Dirlewangera, był kapitanem (Hauptmann) w Schutzpolizei⁹⁹⁶ lub SS-Sturmführerem w „Leibstandarte SS Adolf Hitler”⁹⁹⁷. Do jednostki Dirlewangera został przeniesiony karnie⁹⁹⁸. Od lutego 1944 r. dowodził I Batalionem (Kampfgruppe „Meyer”). Podczas powstania warszawskiego był dowódcą 2. plutonu I Batalionu. Był opisywany jako nienaganny oficer⁹⁹⁹, przyzwoity człowiek¹⁰⁰⁰ i powszechnie lubiany oraz ceniony dowódca¹⁰⁰¹. Zmarł 19 listopada 1956 r.¹⁰⁰²

⁹⁸⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁸⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁸⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

⁹⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

⁹⁹¹ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Richarda Eibla, Lublin, 8 X 1941 r., b.p.

⁹⁹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

⁹⁹³ *Ibidem*, k. 601.

⁹⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 30.

⁹⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 162.

⁹⁹⁶ *Ibidem*, k. 162.

⁹⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 49; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 93.

⁹⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 162.

⁹⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 30; BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48–49.

¹⁰⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 162; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 318.

¹⁰⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 82.

¹⁰⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 162.

Horst (Rolf?) Meyer (SS-Hauptscharführer) – w 1943 lub 1944 r. miał około 34 lat, pochodził z miejscowości Rathenow w Brandenburgii. Należał do 1. kompanii¹⁰⁰³.

Kurt-Heinz Meyer (zdegradowany ze stopnia SS-Untersturmführera do Schütze) – ur. 24 października 1917 r. w Bochum. Zginął 24 lutego 1945 r.¹⁰⁰⁴

Willi Meyer (SS-Oberscharführer) – ur. 17 stycznia 1921 r. w miejscowości Kerschkowo/Lauenburg (Kierzkowo na Kaszubach). Nie był karany. Od sierpnia 1942 r. służył w jednostce Dirlewangera jako kucharz. 3 maja 1943 r. został ranny¹⁰⁰⁵. W sierpniu 1943 r. odznaczono go Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁰⁰⁶.

Meyer-Mahrendorf (SS-Obersturmführer) – poprowadził SS-Sonderkommando „Dirlewanger” do ataku podczas operacji „Greif”¹⁰⁰⁷.

Fritze Michaelis – pochodził z Berlina. Więzień polityczny obozu w Sachsenhausen. Na koniec 1944 r. z transportem „ochotników” trafił do Ružomberku, na Słowację¹⁰⁰⁸.

Michel-Engelhammer (SS-Hauptscharführer) – pochodził z Monachium. Należał do pierwszych esesmanów (*alter SS-Mann*). Nosił Order Krwi (Medaille zur Erinnerung an den 9. November 1923 zwany Blutorden). Został zabity strzałem w kark w Uździe na Białorusi tuż przed barakiem, w którym nocował, o godzinie 7 rano na przełomie kwietnia i maja 1944 r. Zastrzelono go z nienacka, prawdopodobnie z budynku sztabu. Wszyscy wiedzieli, że był w konflikcie z Kurtem Weissem i najprawdopodobniej to on go zabił. Inni żołnierze Michela-Engelhammera lubili i cenili. W czasie skrytobójczej egzekucji Dirlewanger przebywał poza sztabem, w Berlinie¹⁰⁰⁹.

Kurt Mickan – ur. 2 marca 1907 r. w miejscowości Niedergurig¹⁰¹⁰.

Wilhelm Miebach – ur. 27 stycznia 1908 r. w Uckerath (Siegburg). W trakcie powstania warszawskiego przydzielono go do plutonu motocyklistów. Na skutek rany stopy trafił do Szpitala Zakaźnego¹⁰¹¹.

Wilhelm Mieger – ur. w 1909 r. w Köppern. 28 kwietnia 1937 r. został aresztowany za kłusownictwo i zabójstwo, a 7 czerwca 1937 r. skazano go na śmierć. Po rewizji wyroku karę złagodzano do piętnastu lat więzienia i dożywotnią utratę praw honorowych. Początkowo osadzono go w Kassel/Ziegenhain, a 8 września 1942 r. przetransportowano do obozu w Sachsenhausen. Stamtąd trafił do jednostki Oskara Dirlewangera, w której służył od 1943 do maja 1945 r. Po wojnie został ułaskawiony. Zmarł po 1949 r.¹⁰¹²

¹⁰⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 13.

¹⁰⁰⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 186.

¹⁰⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94.

¹⁰⁰⁶ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹⁰⁰⁷ BAB, R70 Sowjetunion/38, Polizei-Regiment 14, 1 IX 1942 r., k. 451.

¹⁰⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹⁰⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 88–89.

¹⁰¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

¹⁰¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140.

¹⁰¹² E. Hobusch, *Wilddieberei und Förstermorde*, Berlin 2002, s. 252–260.

Fritz Mießmahl (Missmahl?) (dr, SS-Hauptsturmführer) – ur. 7 sierpnia 1897 r. w Kasel¹⁰¹³. Oficer Ib (IIB?) w sztabie Dirlewangera, odpowiadał za zaopatrzenie. W cywilu pełnił funkcję starosty w okręgu Düsseldorf¹⁰¹⁴. Według jednego z podwładnych Dirlewangera – Waltera Fentzahna – Mießmahl był „odpychającym lizusem” (*schmieriger Kriecher*)¹⁰¹⁵. Adalbert Daschner z kolei opisał go jako „oficera przyzwoitego i bez zarzutu” (*ordentlicher und untadeliger Offizier*)¹⁰¹⁶. W jednostce Dirlewangera był też dowódcą oddziału artylerii¹⁰¹⁷. Podczas tłumienia powstania warszawskiego dowodził jedną z kompanii¹⁰¹⁸. Zginął 30 maja 1945 r. w okręgu Teltow¹⁰¹⁹.

Heinrich Milau – ur. 6 maja 1902 r.¹⁰²⁰

Arno Milkau (dr, SS-Sturmbannführer) – ur. 21 marca 1907 r.; nr SS: 276 796. W jednostce Dirlewangera walczył od lutego 1945 r.¹⁰²¹

Hans Miller (SS-Grenadier) – ur. 17 czerwca 1909 r. w Günzburgu¹⁰²².

Josef Miller – ur. 23 czerwca 1909 r.¹⁰²³

Richard Minderlein – ur. 5 października 1911 r.¹⁰²⁴

Helmut Miosga (SS-Untersturmführer) – ur. 14 września 1909 r. w Warthenau; nr SS: 452 016. W kwietniu 1945 r. przeniesiono go do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS¹⁰²⁵.

von Mioska (SS-Untersturmführer) – zastąpił Hansa Schmitta na stanowisku dowódcy 4. kompanii w I Batalionie. Poległ w czasie tłumienia powstania warszawskiego¹⁰²⁶.

Helmut Miossa¹⁰²⁷.

¹⁰¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159; BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397.

¹⁰¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15. Według innych źródeł pełnił funkcję wiceprezidenta w Nadrenii (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159).

¹⁰¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15.

¹⁰¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 30.

¹⁰¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15 i 18.

¹⁰¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 30.

¹⁰¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159.

¹⁰²⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰²¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 193.

¹⁰²² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹⁰²³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰²⁴ *Ibidem*, k. 601.

¹⁰²⁵ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 194.

¹⁰²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 81.

¹⁰²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 108.

Kurt Heinrich Mittelhäuser (SS-Grenadier) – członek SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”. Zdezerterował pod koniec czerwca 1943 r.¹⁰²⁸

Fritz Mitze – ur. 19 listopada 1907 r.¹⁰²⁹

Franz Modler – więzień obozu w Sachsenhausen wcielony do jednostki Dirlewangera podczas tłumienia powstania narodowego na Słowacji. Należał do plutonu moździerzy (Werferzug). Pełnił funkcję tłumacza ze względu na znajomość języka słowackiego¹⁰³⁰.

Wilhelm Mohr – ur. 3 marca 1910 r.¹⁰³¹

Johann Moik (SS-Sturmmann) – ur. 27 grudnia 1907 r. w Ratibor (Racibórz)¹⁰³².

Werner Moll – ur. 17 grudnia 1911 r.¹⁰³³

Harald Momm (Oberst w Wehrmachcie, później pod rozkazami Dirlewangera SS-Hauptsturmführer i dowódca batalionu) – ur. 15 listopada 1899 r. w Trier/Mosel (Trewir nad Mozłą). Jako Fahnenjunker¹⁰³⁴ w 1917 r. wstąpił do 6. Pułku Ułanów (Ulanenregiment Nr. 6) w Hanau w Hesji i w jego szeregach walczył we Włoszech i Francji. Do 1927 r. stacjonował w garnizonie w miejscowości Langensalza w Turynii jako członek 16. Pułku Kawalerii (Reiterregiment 16). Od roku 1927 do rozpoczęcia II wojny światowej kształcił się w szkole kawaleryjskiej w Hanowerze¹⁰³⁵.

Podczas II wojny światowej pracował w sztabie Wehrmachtu, a następnie od 1941 do 1943 r. podlegał pod XXXX Korpus Pancerny¹⁰³⁶. Od 1 marca 1944 r. służył w niemieckiej szkole kawalerii i jeździectwa Wehrmachtu w Poczdamie-Krampnitz. Przyjaźnił się z Clausem von Stauffenbergiem i po zamachu na Hitlera z 20 lipca 1944 r. został aresztowany. W październiku skazano go jako osobę politycznie niepewną. Na początku listopada 1944 r. wysłano go do Bratysławy. Do końca wojny pełnił służbę w jednostce Dirlewangera. Dowodził 1. kompanią w II Batalionie 2. pułku podczas działań na Węgrzech i w rejonie Frankfurtu nad Odrą¹⁰³⁷. 30 kwietnia 1944 r. dostał się do rosyjskiej niewoli, z której do Niemiec wrócił w 1950 r.¹⁰³⁸ Zmarł w wieku 79 lat¹⁰³⁹.

¹⁰²⁸ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS-und Polizeiführer Rußland Mitte und Weißruthenien Ic, Betr.: Flüchtige SS-Grenadiere des Bataillons, 5 VII 1943 r., k. 310.

¹⁰²⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰³⁰ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹⁰³¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰³² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁰³³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰³⁴ Niemiecki stopień wojskowy zbliżony do polskiego podchorążego.

¹⁰³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 45.

¹⁰³⁶ *Ibidem*, k. 45.

¹⁰³⁷ *Ibidem*, k. 45–47.

¹⁰³⁸ *Ibidem*, k. 45–46; H.P. Klausch, *Antifaschisten...*; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

¹⁰³⁹ <https://live.warthunder.com/post/693225/en/> (dostęp 18 XI 2019).

Hein Montanus – służył w III Batalionie¹⁰⁴⁰.

Ernst-Otto Moser – więzień polityczny przetrzymywany w Sachsenhausen. Do jednostki Dirlewangera wysłano go pod koniec 1944 r. Trafił do Ružomberku na Słowacji, przydzielono go do plutonu karabinów maszynowych (Maschinengewehrzug) 12. kompanii w III Batalionie¹⁰⁴¹.

Michael Moser (Lt. d. SchF.) – ur. 25 kwietnia 1915 r. w Augsburgu¹⁰⁴².

Karl Möller – ur. 7 grudnia 1903 r.¹⁰⁴³

Paul Möller (SS-Sturmmann) – ur. 19 czerwca 1903 r. w miejscowości Malcin¹⁰⁴⁴.

Alfred Mölzer – ur. 13 września 1907 r.¹⁰⁴⁵

Murr (SS-Stabsscharführer) – pochodził ze Stettina/Pommern (Szczecin), służył w oddziale łączności¹⁰⁴⁶.

Paul Musch – ur. 23 stycznia 1918 r. w Essen. Do jednostki Dirlewangera trafił na koniec września 1944 r. z więzienia w Anklam¹⁰⁴⁷.

Wilhelm Musius (Moisis?) – pochodził z Prus Wschodnich. W jednostce służył prawdopodobnie od początku¹⁰⁴⁸. W czasie działań w Lublinie był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów¹⁰⁴⁹. Poległ¹⁰⁵⁰.

Erich Mühlberg – ur. 11 lipca 1910 r.¹⁰⁵¹

Robert Mühlporfte – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹⁰⁴¹ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹⁰⁴² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁰⁴³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁰⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁰⁴⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 601.

¹⁰⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 160.

¹⁰⁴⁷ *Ibidem*, k. 154.

¹⁰⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁰⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

¹⁰⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁰⁵¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁵² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

Friedrich Müller – służył w III Batalionie¹⁰⁵³.

Gustav Müller – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁰⁵⁴.

Johann Müller – ur. 10 lipca 1910 r.¹⁰⁵⁵

Karl Müller – ur. 24 września 1909 r. w Geldern. Od 17 czerwca 1938 do 20 kwietnia 1939 r. był więźniem obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen¹⁰⁵⁶, a od 1940 do 1944 r. – w Auschwitz¹⁰⁵⁷. W kwietniu 1945 r. został wcielony do 36. Dywizji Grenadierów Waffen SS „Dirlewanger” i służył w niej około 3–4 tygodni¹⁰⁵⁸.

Ludwig Müller (SS-Grenadier) – ur. 29 stycznia 1902 r. w Rogasen (Rogoźno)¹⁰⁵⁹.

Willi Müller – więzień polityczny obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen (nr obozowy 56 538). Na przełomie października i listopada 1944 r. razem z innymi osadzonymi na placu apelowym został wezwany do zgłoszenia się na ochotnika do jednostki Dirlewangera. Mimo że tego nie zrobił, wcielono go do niej i dołączono do kompanii złożonej z więźniów politycznych i recydywistów¹⁰⁶⁰.

Willi Mürdter (SS-Grenadier) – członek SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”. Zdezerterował pod koniec czerwca 1943 r.¹⁰⁶¹

Heinz Naupold – ur. 1 stycznia 1920 r.¹⁰⁶²

Helmuth Nentwig (SS-Grenadier) – ur. 30 grudnia 1910 r. w Penieg¹⁰⁶³.

Paul Nette – ur. 24 marca 1903 r. w Eisleben. W 1928 r. wstąpił do KPD. 21 listopada 1935 r. został skazany za działalność polityczną. Od listopada 1935 r. przebywał w kolejnych więzieniach. Ostatecznie 21 maja 1942 r. trafił do obozu w Sachsenhausen. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w listopadzie 1944 r.¹⁰⁶⁴ Służył w III Batalionie¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁵³ *Ibidem*, k. 64.

¹⁰⁵⁴ *Ibidem*, k. 62.

¹⁰⁵⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁵⁶ AIPN GK, 164/1716, Kommandantur des Staatl. Konzentrationslagers Sachsenhausen, Oranienburg, 25 IV 1939 r., b.p.

¹⁰⁵⁷ AIPN GK, 164/1716, Personalien Nr. Matr. 1282898, b.d., b.p.

¹⁰⁵⁸ AIPN GK, 164/1716, Ministère de l'interieur, Direction Générale de la Sureté Nationale, Procès-Verbal, b.d., b.p.

¹⁰⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁰⁶⁰ Arch. Sachsenhausen, LAG XXX/7, Willi Müller ehem. Häftling im KZ Sachsenhausen Nr. 56538, *Zu Dirlewanger? Nein oder Ja?*, Berlin, 24 IV 1973 r., k. 51–53.

¹⁰⁶¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS- und Polizeiführer Rußland Mitte und Weißruthenien Ic, Betr.: Flüchtige SS-Grenadiere des Bataillons, 5 VII 1943 r., k. 310.

¹⁰⁶² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

¹⁰⁶⁴ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 17–18, 45, 50 i 52.

¹⁰⁶⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

Alfred Neumann – więzień polityczny osadzony w obozie w Sachsenhausen. Wcielony pod rozkazy Dirlewangera. Przeszedł na stronę Armii Czerwonej w grudniu 1944 r. Po wojnie wrócił do polityki w NRD, osiągając wysokie stanowiska¹⁰⁶⁶.

Erich Neumann – doświadczony oficer i więzień polityczny. Wcześniej jako oficer uczestniczył w Hiszpanii w wojnie domowej. Należał do Batalionu im. Ernsta Thälmana, który składał się z antyfaszystów i komunistów walczących po stronie republikańskiej przeciwko oddziałom gen. Francisco Franco. W 1944 r. pod rozkazami Dirlewangera walczył na Węgrzech w 9. kompanii III Batalionu. Przeszedł na stronę Armii Czerwonej. Jego dalsze losy są nieznane¹⁰⁶⁷.

Heinz Neumann – ur. 1 marca 1912 r.¹⁰⁶⁸

Konstantin Neumann – ur. 12 grudnia 1913 r.¹⁰⁶⁹

Friedrich Neuweiler (SS-Hauptsturmführer) – ur. 21 lutego 1903 r. w Stuttgarcie; nr SS: 5377. Od listopada 1943 r. pracował w Urzędzie Głównym SS, a w marcu 1945 r. wysłano go do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS¹⁰⁷⁰.

Anton Newerowitsch – robotnik przymusowy przydzielony do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”¹⁰⁷¹. 28 sierpnia 1943 r. został wysłany na szkolenie do Warszawy i zameldował się tam 31 sierpnia¹⁰⁷².

Jadia Newerowitsch – ur. w 1927 r. robotnica przymusowa przydzielona do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”¹⁰⁷³.

Gustav Nickel – ur. 16 maja 1906 r.

Rudolf Nickel – przed wojną mieszkał w Hesji. Pod rozkazami Dirlewangera służył prawdopodobnie od 1940 r.¹⁰⁷⁴ Jak podał Josef Rau, Nickel w Lublinie pełnił funkcję strzelca w oddziale motocyklistów¹⁰⁷⁵.

Karl-Heinz Nied – ur. 25 stycznia 1926 r. w Mannheim. W kwietniu 1944 r., mając osiemnaście lat, zaciągnął się do marynarki. Razem z dwoma towarzyszami ukradł z magazynu zaopatrzenia żywność i używki. W efekcie na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. umieszczono go bez wyroku w więzieniu w Torgau. Osadzonych podzielono tam na kompanie

¹⁰⁶⁶ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 56 (zob. więcej: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/alfred-neumann?ID=2493>, dostęp 8 XII 2020).

¹⁰⁶⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 45, 48 i 64; J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 53.

¹⁰⁶⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁶⁹ *Ibidem*, k. 602.

¹⁰⁷⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 232.

¹⁰⁷¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

¹⁰⁷² BAB, R70 Sowjetunion/38, Sonderausweis, 28 VIII 1943 r., k. 248.

¹⁰⁷³ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

¹⁰⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁰⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

i przeszkolono¹⁰⁷⁶. Stamtąd w połowie września trafił pod komendę Dirlewangera¹⁰⁷⁷. Przy-sposobionych więźniów przywieziono do Warszawy. Nied nie brał udziału w bezpośrednich walkach, przydzielono go do służby na terenach „oczyszczonych” zarówno z powstańców, jak i z ludności cywilnej. Jego zadaniem była ochrona wyznaczonej dzielnicy¹⁰⁷⁸.

Na początku października 1944 r. całą jednostkę Dirlewangera skierowano na Słowację. Jak sam stwierdził, dopiero tam zaczęła się dla niego wojna. Uczestniczył w starciach z partyzantami słowackimi. Nie walczył zbyt długo, na początku grudnia 1944 r. dostał się do radzieckiej niewoli¹⁰⁷⁹.

Otto Niemeyer (SS-Grenadier) – ur. 11 kwietnia 1901 r. w Entershausen (prawdopodobnie chodzi o Nentershausen w Hesji)¹⁰⁸⁰.

Nitzkowski (Oberleutnant der Flak) – dowódca III Batalionu¹⁰⁸¹.

Otto Noss – ur. 2 września 1902 r.¹⁰⁸²

Heinrich Nowak (SS-Grenadier) – ur. 15 grudnia 1906 r. w Delitsch (Delitzsch)¹⁰⁸³.

Friedrich Noweck – ur. 5 sierpnia 1914 r. w Danzig. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi. Kilkakrotnie wchodził w skład eskorty Oskara Dirlewangera¹⁰⁸⁴. Jak wspominał Wilfried Höfling (członek sąsiedniej jednostki na Białorusi), Noweck był dowódcą plutonu pancernego¹⁰⁸⁵.

Eugen Oberbossel (SS-Grenadier) – ur. 5 kwietnia 1902 r. w Schwelm w Nadrenii Północnej-Westfalii¹⁰⁸⁶.

Richard Oertel (SS-Unterscharführer) – ur. 17 kwietnia 1904 r. w Halle/Saale¹⁰⁸⁷.

Erich Oettel (SS-Grenadier) – ur. 29 maja 1913 r. w miejscowości Oberschlemma¹⁰⁸⁸.

Walter Ohldorf – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl-Heinz Nied, Flensburg, 10 IV 1962 r., k. 343.

¹⁰⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153.

¹⁰⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl-Heinz Nied, Flensburg, 10 IV 1962 r., k. 343–344.

¹⁰⁷⁹ *Ibidem*, k. 344.

¹⁰⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

¹⁰⁸¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 59.

¹⁰⁸² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹⁰⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, FD 724 Hamburg, 147 Js 11/71, Friedrich Noweck, Herten, 17 I 1978 r., k. 966.

¹⁰⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4249, FD 724 Hamburg, Wilfried Höfling, Bielefeld, 19 VI 1978 r., k. 972.

¹⁰⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹⁰⁸⁷ *Ibidem*, k. 269.

¹⁰⁸⁸ *Ibidem*, k. 269.

¹⁰⁸⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

Willi Oppel – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁰⁹⁰.

Albert Ortelt – ur. 19 maja 1914 r.¹⁰⁹¹

Johann Osinski – ur. 20 stycznia 1904 r.¹⁰⁹²

Johann Ott (SS-Untersturmführer) – ur. 14 kwietnia 1895 r. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służył od stycznia 1945 r.¹⁰⁹³

Friedrich Otto – ur. 10 kwietnia 1905 r.¹⁰⁹⁴

Panten (SS-Unterscharführer)¹⁰⁹⁵.

Kurt Paßlack – ur. 13 maja 1907 r. w Berlinie. Nie należał do jednostki Dirlewangera, ale podczas powstania warszawskiego przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” 13. kompanię (Postschutzeinheit), w której pełnił służbę¹⁰⁹⁶.

Gustav Paricek – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁰⁹⁷.

Theodor Paulsen (SS-Scharführer) – ur. 6 marca 1919 r. (lub 8 marca 1909 r. w Süderbrarup¹⁰⁹⁸). Dołączył do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z transportem więźniów z Anklam 31 sierpnia 1944 r. Zanim trafił do jednostki Dirlewangera, był podporucznikiem marynarki (Marineleutnant) – został karnie zdegradowany. W Warszawie jako SS-Scharführer dowodził kompanią¹⁰⁹⁹.

Paulus (Pauli?) (były Kapitanleutnant zur See, SS-Unterscharführer) – pochodził z Hamburga¹¹⁰⁰. Był dowódcą kompanii¹¹⁰¹.

Franz Pavela – ur. 3 czerwca 1920 w Wiedniu. Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” należał przynajmniej od czasu, gdy stacjonowało w Łohojsku na Białorusi¹¹⁰².

Erhard Perkuhn – ur. 5 kwietnia 1905 r. Do jednostki Dirlewangera wcielono go z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen 21 czerwca 1944 r. (nr obozowy: 051647,

¹⁰⁹⁰ *Ibidem*, k. 62.

¹⁰⁹¹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁰⁹² *Ibidem*, k. 602.

¹⁰⁹³ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 254.

¹⁰⁹⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁰⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹⁰⁹⁶ *Ibidem*, k. 151.

¹⁰⁹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

¹⁰⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁰⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152.

¹¹⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenschied, 4 VII 1962 r., k. 81.

¹¹⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 460.

¹¹⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO 887, b.d., k. 274.

kat. Sch. – Schutzhäftlinge – więzień polityczny, blok 17). Najpierw trafił do Kommando Dirlewanger Bruß w powiecie chojnickim (Kreis Konitz/Westpreussen)¹¹⁰³.

Adolf Peter – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁰⁴.

Rudolf Peter (SS-Sturmmann) – należał do I Batalionu. Został rozstrzelany podczas działań na Białorusi, w pobliżu Łohojska, za to, że „dopuszczał się czynów nierządnych” na rosyjskim dziecku¹¹⁰⁵.

Peters – strzelec w grupie motocyklistów w Lublinie. Poległ¹¹⁰⁶.

Hermann Peters – przed wojną mieszkał w Braunschweig lub w Seesen w Dolnej Saksonii. Jako więzień polityczny z obozu koncentracyjnego w Dachau w listopadzie 1944 r. został skierowany do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁰⁷.

Johann Peters – ur. 11 stycznia 1905 r.¹¹⁰⁸

Heinrich Petersen – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁰⁹.

August Petri – ur. 25 listopada 1906 r. w Kirschbergu. Od 1922 r. pracował jako urzędnik pocztowy. Na początku sierpnia 1942 r. został skierowany do Poczty Rzeszy Niemieckiej przy Waffen-SS (Deutsche Reichspost bei der Waffen-SS), do Zeesen (dzielnica miasta Königs Wusterhausen). W czerwcu 1944 r. część urzędników przeniesiono do sztabu na Litwę, prawdopodobnie do Kowna. Po kilku dniach wysłano ich do Prus Wschodnich, a stamtąd do Warszawy, gdzie wybuchło powstanie¹¹¹⁰.

Dotarł tam 2 lub 3 sierpnia 1944 r. Na lotnisku na peryferiach miasta czekali na dalsze rozkazy. 5 sierpnia weszli do walki i działali w rejonie cmentarza¹¹¹¹. Petri nie należał

¹¹⁰³ Arch. Sachsenhausen.

¹¹⁰⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

¹¹⁰⁵ W oryginale: „Er sollte sich an einem Russenkind vergangen haben” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 128; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 458).

¹¹⁰⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

¹¹⁰⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62–63.

¹¹⁰⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁰⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 61.

¹¹¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, -12. K.- Vorgeladen erscheint der Postsekretär August Petri, Frankfurt a.M., 5 VI 1963 r., k. 282.

¹¹¹¹ *Ibidem*, k. 282.

do jednostki Dirlewangera, ale podczas powstania warszawskiego do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” przyłączono 13. kompanię (Postschutzeneinheit), w której pełnił służbę¹¹¹². Dowódca jego plutonu nazywał się Richter, a dowódca kompanii – prawdopodobnie Süß¹¹¹³.

Alfred Petrusch (SS-Untersturmführer) – ur. 30 maja 1903 r. w Königsbergu (dzisiejszy Kaliningrad) w Prusach Wschodnich (Ostpreußen); nr SS: 29 428. Pod rozkazami Oskara Dirlewangera walczył od lipca 1944 r.¹¹¹⁴

Johann Pfab¹¹¹⁵.

Helmuth Pfaffenrath (SS-Sturmbannführer, F) – ur. 22 lipca 1910 r. w Ebringen; nr SS: 4 451. W jednostce Dirlewangera służył od stycznia 1943 do października 1944 r.¹¹¹⁶

Helmuth Pfaffenrodt (SS-Oberscharführer) – ur. 22 lipca 1910 r. w Ebingen (Albstadt). Brał udział w akcjach antypartyzanckich na Białorusi, m.in. na bagnach w pobliżu Berezyny (prawdopodobnie w operacji „Karlsbad”, trwającej od 14 do 26 października 1942 r.). Jak wspominał, w tych działaniach uczestniczyły czołgi i Luftwaffe¹¹¹⁷. Należał do 1. kompanii, a od stycznia do lipca 1943 r. pełnił w niej funkcję Spießa (Stabscharführera)¹¹¹⁸. W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹¹¹⁹. Nie był wcześniej karany.

Alfred Pfeifer – ur. 11 marca 1907 r.¹¹²⁰

Willy Pfeiffer – pochodził z Lipska. Jako więzień polityczny został osadzony w obozie w Sachsenhausen. Wcielony pod rozkazy Dirlewangera¹¹²¹.

Gerhard Pflaume (SS-Grenadier) – ur. 20 lipca 1922 r. w miejscowości Graave-Falkenberg¹¹²².

Adolf Piechard – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹²³.

¹¹¹² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 151.

¹¹¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16572, -12. K.- Vorgeladen erscheint der Postsekretär August Petri, Frankfurt a.M., 5 VI 1963 r., k. 282–283.

¹¹¹⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 21.

¹¹¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹¹¹⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 22.

¹¹¹⁷ BA Ludwigsburg, B 16228392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71U, Helmut Pfaffenrodt, Bad Reichenhall, 6 VII 1973 r., k. 469.

¹¹¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 446; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 461; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109. Podobno w maju 1943 r. został wydany z jednostki (BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 94–95).

¹¹¹⁹ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹¹²⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹²¹ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 45.

¹¹²² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹¹²³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

Klaus Pieper – służył w III Batalionie¹¹²⁴.

Willi Pieper – ur. 17 kwietnia 1903 r.¹¹²⁵

Albertus Pijenburg – ur. 5 lipca 1921 r. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił 27 stycznia 1945 r.¹¹²⁶

Josef Pisch – ur. około 1910 r. w Düren w Nadrenii Północnej-Westfalii¹¹²⁷.

Friedrich Plainer – ur. 6 sierpnia 1910 r.¹¹²⁸

Othmar Plattner (SS-Rottenführer, SS-Unterscharführer) – pod komendą Dirlewangera służył w listopadzie 1943 r.¹¹²⁹ W czerwcu 1944 r. miał około 44 lat. Dowodził plutonem w 4. kompanii I Batalionu. Wcześniej prawdopodobnie należał do SS. Po anszlusie przebywał w obozie karnym w Wöllersdorf w Austrii. Do jednostki Dirlewangera został przeniesiony karnie¹¹³⁰.

Wolfgang Paul (SS-Hauptsturmführer) – ur. 13 kwietnia 1900 r. w miejscowości Grimma w Saksonii¹¹³¹; nr SS: 59 933. W jednostce Dirlewangera służył od kwietnia 1944 r.¹¹³² Został zastrzelony przez podwładnych¹¹³³.

Hans Poeck (SS-Hauptsturmführer) – ur. 2 grudnia 1907 r. w Königsbergu (Kaliningrad); nr SS: 29 433. W 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS walczył od marca 1945 r.¹¹³⁴

Hans Pohl – ur. 2 sierpnia 1904 r.¹¹³⁵

Wilhelm Pohl – ur. 2 grudnia 1911 r. w Frauenburg/Ostpreußen (Frombork). Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front¹¹³⁶. Zeznał, że podczas odwrotu z Białorusi przebywali w miejscowościach Gusiew (Gumbinnen) i Czerniachowsk (Insterburg). Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego, walczył w rejonie fabryki konserw na Czerniakowie, fabryki octu (*Essigfabrik*) na Mokotowie (obecnie ul. Grażyny 11), fabryki czekolady na Pradze, Zamku Królewskiego na Starym Mieście, elektrowni na Powiślu i stancyi wodnej (*Bootshaus*) nad Wisłą, w Porcie Czerniakowskim¹¹³⁷.

¹¹²⁴ *Ibidem*, k. 65.

¹¹²⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹²⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Zugang vom 27.1.45, Oranienburg, 28 I 1945 r., k. 607.

¹¹²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 80.

¹¹²⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹¹³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 87.

¹¹³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 163.

¹¹³² A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 33.

¹¹³³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 163; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹¹³⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 36.

¹¹³⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹¹³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

¹¹³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Wilhelm Pohl, Flensburg, 17 IV 1962 r., k. 157–158.

Siegfried Polack (SS-Untersturmführer) – ur. 31 lipca 1899 r. w Sommerfeld; nr SS: 25 720. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” należał od kwietnia 1944 r. Zginął 27 grudnia 1944 r. pod Budapesztem¹¹³⁸.

Franz Poremba (SS-Grenadier) – ur. 3 lipca 1906 r. w Beuthen (Bytom)¹¹³⁹.

Joseph Prachtl – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁴⁰.

Joachim Praeffke (Praefcke?) (SS-Sturmabführer) – prawdopodobnie w styczniu 1943 r. dowodził 1. kompanią¹¹⁴¹. Według Waldemara Wilhelma należał do jednostki przez krótki czas¹¹⁴². W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹¹⁴³.

Karl Präfcke (SS-Sturmabführer) – ur. 7 lipca 1898 r. w Neustrelitz; nr SS: 234 960. Pod rozkazami Oskara Dirlewangera służył od maja 1943 do października 1944 r.¹¹⁴⁴

Eduard Prehm (Funker – radiotelegrafista) – ur. 29 grudnia 1926 r. w Hatzenbergu¹¹⁴⁵.

Albert Preiss (SS-Sturmmann) – ur. 6 marca 1915 r. w Berlinie¹¹⁴⁶.

Eugen Proll – ur. 11 sierpnia 1904 r.¹¹⁴⁷

Iwan Puchar – prawdopodobnie pochodził z Jugosławii. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został skierowany z obozu koncentracyjnego w Dachau w listopadzie 1944 r. Przydzielono go do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁴⁸.

Traugott Pultar (SS-Obersturmführer) – ur. 18 kwietnia 1890 r.; nr SS: 29 261. W SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” służył od lipca 1943 r.¹¹⁴⁹

Racher¹¹⁵⁰.

Georg Rackerseder – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 066990) wcielony do Kommando „Dirlewanger” 28 lipca lub 2 września 1944 r.¹¹⁵¹

¹¹³⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 38.

¹¹³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹¹⁴⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

¹¹⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 101.

¹¹⁴² BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 454.

¹¹⁴³ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹¹⁴⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 44.

¹¹⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹¹⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹¹⁴⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁴⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

¹¹⁴⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 52.

¹¹⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 156.

¹¹⁵¹ Arch. Sachsenhausen.

Ewald Rahe – ur. 21 maja 1901 r.¹¹⁵²

Wilhelm Rainer (SS-Untersturmführer) – do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” trafił najpóźniej w sierpniu 1943 r.¹¹⁵³ Podczas I wojny światowej został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy, a w sierpniu 1943 r. przyznano mu Szpangę do Krzyża Żelaznego II klasy¹¹⁵⁴.

Paul Rakow (Rackow¹¹⁵⁵?) – do 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie¹¹⁵⁶. Zmarł w trakcie marszu przez Rumunię z węgierskiej miejscowości „Pušta”, podczas kwarantanny obozowej w Foksany¹¹⁵⁷.

Paul Wilhelm Rass – ur. 12 sierpnia 1905 r. w Essen w Zagłębiu Ruhry. W 1937 r. sąd specjalny skazał go za rzekome wykroczenia polityczne. Rass został osadzony w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen. Zwolniono go w 1939 r., ale pięć lat później – w 1944 r. ponownie aresztowano i wysłano do Sachsenhausen¹¹⁵⁸.

Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front¹¹⁵⁹. Przeszedł szkolenie i wysłano go na front wschodni. Dołączył do oddziału w rejonie Mińska i uczestniczył w operacjach antypartyzanckich. W Warszawie przydzielono go do podporządkowanej Dirlewangerowi Polizei-Schützendivision, którą dowodził płk policji „Kubitschek”. Około 11–12 sierpnia Rass przybył na Pragę. Otrzymał rozkaz stłumienia walk w tej dzielnicy, ale jako że powstanie już tam upadło, skierowano go do warszawskiej Cytadeli. Jak wspominał, w Cytadeli byli odcięci przez mniej więcej czternaście dni. Stamtąd kierował bronią pancerną i granatnikami. Dowodził ciężkim granatnikiem i stał na czele kompanii liczącej około stu osób. Twierdził, że nie podlegał żadnemu plutonowi ani batalionowi, a rozkazy przekazywał mu Weisse. Do jego zadań należało m.in. odpieranie ataków armii rosyjskiej na brzegu Wisły. Na początku października 1944 r. został ranny i odesłany do Łodzi (Litzmannstadt).

W 1962 r. zeznał, że wg niego Dirlewanger nadal żyje. Opowiadał, że w latach 1947–1948 gościł w jego domu w Hamburgu. Nie wierzył w wynik ekshumacji przeprowadzonej w latach sześćdziesiątych¹¹⁶⁰.

¹¹⁵² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹¹⁵⁴ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹¹⁵⁵ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹¹⁵⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹¹⁵⁷ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung das Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹¹⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 125–129.

¹¹⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 144.

¹¹⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Anlage zur Niederschrift, Paul Wilhelm Rass, 16 III 1962 r., k. 125–129.

Josef (Joseph) Rau (SS-Unterscharführer¹¹⁶¹) – żołnierz jednostki Dirlewangera¹¹⁶². Ur. 14 czerwca 1907 r. w Dahlheim. W 1939 r., wkrótce po wybuchu II wojny światowej razem z bratem i szwagierką został przez sąd w Wiesbaden skazany na karę więzienia za kłusownictwo. On i szwagierka mieli spędzić w areszcie 6 miesięcy, a brat 3 miesiące. Na początku 1940 r. Gestapo przeniosło go do obozu w Oranienburgu (Sachsenhausen). Około pół roku później utworzono komando złożone z 70–80 kłusowników, których wybrał Oskar Dirlewanger¹¹⁶³.

Na początku 1940 r. wysłano go do Dębina w pobliżu Lublina, gdzie nadzorował budowę mostów i chronił zabudowania. Stamtąd po około ośmiu tygodniach skierowano go do Lublina, gdzie przydzielono go do oddziału motocyklistów (Kradschützenabteilung). Na jeden motocykl przypadało trzech ludzi: kierowca i dwóch strzelców. Rau podał, że był kierowcą. Funkcję strzelców pełnili żołnierze: Peters i Nickel¹¹⁶⁴.

Brał udział w działaniach antypartyzanckich na Białorusi jako strzelec w oddziale motocyklowym¹¹⁶⁵. Przebywał w rejonie Mińska, Mohylewa, Łohojska, Uzdy i „Sabalodje”¹¹⁶⁶. Pod koniec 1942 r. trafił do kompanii technicznej¹¹⁶⁷. Po przekształceniu jednostki w SS-Sturmbrigade, a później w 36. Dywizję Grenadierów Waffen-SS pełnił funkcję kierowcy ciężarówki – przewoził zaopatrzenie, amunicję i rannych¹¹⁶⁸. Zmarł 26 czerwca 1973 r.¹¹⁶⁹

Heinz Rausch (SS-Untersturmführer) – ur. 16 sierpnia 1915 r. w Dreźnie¹¹⁷⁰.

Martin Rausch (SS-Grenadier) – ur. 1 maja 1922 r. w Bohlitsch¹¹⁷¹.

Max Rauscher – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁷².

Paul Räbel – w jednostce Dirlewangera służył od stycznia 1940 do lutego 1941 r. w Lublinie¹¹⁷³.

¹¹⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 4.

¹¹⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

¹¹⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 729–741; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Joseph Rau, Flensburg, 14 IV 1962 r., k. 137.

¹¹⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 729–741.

¹¹⁶⁵ *Ibidem*, k. 729–741.

¹¹⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Joseph Rau, Flensburg, 14 IV 1962 r., k. 138.

¹¹⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 98.

¹¹⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 729–741.

¹¹⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

¹¹⁷⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 68.

¹¹⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹¹⁷² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹¹⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/5924, Tgb. Nr. SK. Zst. I/14-180/62, 22 VI 1964 r., k. 1097.

Walter Recknagel – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁷⁴.

Willi Reeder – do 1933 r. mieszkał w Hamburgu. Służył w III Batalionie¹¹⁷⁵.

Anton Reicht – ur. 19 stycznia 1910 r.¹¹⁷⁶

Willi Reiner (SS-Hauptsturmführer) – ur. 7 marca 1895 r. Pod rozkazami Dirlewangera służył od maja 1943 do października 1944 r.¹¹⁷⁷

Hans Reis – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹¹⁷⁸.

Horst Reiss – ur. 14 lutego 1919 r.¹¹⁷⁹

Erich Reiter – ur. 27 września 1911 r.¹¹⁸⁰

Heinrich Renner (SS-Grenadier) – ur. 5 sierpnia 1913 r. w Dreźnie¹¹⁸¹.

Albert Rentmeister (SS-Sturmmann) – ur. 2 października 1896 r. w Lembeck¹¹⁸².

Kurt Rentsch (SS-Grenadier) – ur. 13 lutego 1915 r. we Flauen¹¹⁸³.

Helmut Reppin (SS-Grenadier) – ur. 6 grudnia 1911 r. w Anklam¹¹⁸⁴.

Adolf Reuter – ur. 8 maja 1906 r.¹¹⁸⁵

Richter (SS-Hauptscharführer) – nie należał do jednostki Dirlewangera, ale podczas powstania warszawskiego przyłączono do niej 13. Kompanię (Postschutzeinheit), w której był dowódcą plutonu¹¹⁸⁶.

Richter – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Według Karla Hälmlego nie był karany. Poległ w 1945 r.¹¹⁸⁷

¹¹⁷⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹¹⁷⁵ *Ibidem*, k. 65.

¹¹⁷⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹¹⁷⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 78.

¹¹⁷⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 62.

¹¹⁷⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁸⁰ *Ibidem*, k. 602.

¹¹⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

¹¹⁸² *Ibidem*, k. 268.

¹¹⁸³ *Ibidem*, k. 268.

¹¹⁸⁴ *Ibidem*, k. 280.

¹¹⁸⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 150.

¹¹⁸⁷ *Ibidem*, k. 161; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

Hans Richter – przed 1933 r. mieszkał w Zwickau. Służył w III Batalionie¹¹⁸⁸.

Helmut Richter (SS-Sturmmann) – ur. 27 marca 1918 r. w miejscowości Tautewald w powiecie Budziszyn (Bautzen) w Saksonii¹¹⁸⁹. W Lublinie był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów¹¹⁹⁰. Poległ 22 lutego 1944 r. na Białorusi¹¹⁹¹.

Karl Rieck – ur. 5 maja 1908 r. w Rotterdamie¹¹⁹².

Herbert Riedel – ur. 5 sierpnia 1909 r.¹¹⁹³

Heinz Riegler (SS-Sturmbannführer, F) – ur. 9 maja 1910 r. w Hirschschatz/ND; nr SS: 58 092. Od lipca 1943 r. pracował w Głównym Urzędzie Kolonizacyjnym dla Niemców Etnicznych w ramach SS (Hauptamt VOMI, Volksdeutsche Mittelstelle). W lutym 1944 r. został przeniesiony do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”. 22 lutego 1944 r. zginął w okolicach Mińska¹¹⁹⁴.

Johann Rinner – pochodził z Bawarii¹¹⁹⁵. Do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” dołączył pod koniec 1942 r.¹¹⁹⁶

Otto Rischow (SS-Grenadier) – ur. 6 kwietnia 1909 r. w Ricksdorfie¹¹⁹⁷.

Benno Ritter – ur. 19 maja 1907 r.¹¹⁹⁸

Willy Rittmann (SS-Sturmmann) – ur. 4 stycznia 1907 r. w Osterfeldzie¹¹⁹⁹.

Gustav Roboom – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹²⁰⁰.

Johann Rogalski (SS-Sturmmann) – ur. 2 sierpnia 1916 r. w Königs Wusterhausen¹²⁰¹.

Thorwald Roloff (SS-Obersturmführer) – ur. 14 października 1902 r. w Hamburgu (Altona). Pod rozkazami Dirlewangera służył od października 1944 r.¹²⁰²

¹¹⁸⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹¹⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹¹⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

¹¹⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹¹⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 67.

¹¹⁹³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁹⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 95.

¹¹⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofer, 16 IX 1969 r., k. 1455.

¹¹⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹¹⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹¹⁹⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹¹⁹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹²⁰⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹²⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹²⁰² A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 108.

Romanowski – z pochodzenia Ślązak. Według wspomnień żołnierza Kedywu z okresu powstania warszawskiego Stanisława Likiernika „Stacha” – znalazł się w jednostce, ponieważ uznano go za „niepewnego politycznie”. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego¹²⁰³.

Simon Romero (SS-Grenadier) – ur. 21 maja 1921 r. w miejscowości Janio w Hiszpanii¹²⁰⁴.

Hans Rosenkränzer – prawdopodobnie pochodził z Lipska. Więzień polityczny osadzony w Sachsenhausen, służył w III Batalionie¹²⁰⁵.

Paul Roßbach (SS-Obersturmführer) – ur. 19 grudnia 1907 r. w Plauen (Vogtland); nr SS: 47 027. W jednostce Dirlewangera służył od lutego 1945 r.¹²⁰⁶

Heinz Rotheigner – ur. 21 lutego 1906 r. w Landshut. Przeszedł szkolenie pod koniec czerwca 1944 r., gdy rosyjskie wojska dokonały przełomu na froncie. Niemieckie oddziały rozpoczęły odwrót przez Polskę do Niemiec. Podczas odwrotu został ranny szrapnelem w łydke i odesłano go do szpitala w Soest w Westfalii. Na początku listopada 1944 r. wrócił do jednostki Dirlewangera, która jak wspominał, przebywała w Revruzie na Słowacji. 13 grudnia dotarła do miejscowości Lewa na Węgrzech i tego samego dnia Rotheigner wyjechał na urlop zdrowotny i na ślub. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wrócił 9 stycznia 1945 r. na Słowację. 12 stycznia jednostka dotarła do Gubina.

W lutym, podczas walk, ponownie został ranny w prawe biodro. W efekcie wycofano go z frontu i wyjechał do szpitala w Landshut, który opuścił 11 marca i przez szesnaście dni przebywał na urlopie zdrowotnym. Po rekonwalescencji miał dołączyć do jednostki, ale w tamtym czasie nie było już żadnych połączeń komunikacyjnych. Udało mu się dekokować aż do wejścia wojsk amerykańskich i 2 maja 1945 r. zameldował się w ich kwaterze w Eugenhach pod Landshut. W obozie jenieckim nie przebywał długo, został zwolniony już 2 czerwca 1945 r. Zatrzymał się w Rottenburgu, gdzie musiał się regularnie meldować na policji¹²⁰⁷.

Karl Röder – więzień polityczny skierowany do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau w połowie listopada 1944 r. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r., podczas walk na Węgrzech, zdezerterował do Armii Czerwonej. Z sowieckiego obozu jenieckiego wrócił do Niemiec w 1945 r.¹²⁰⁸

Willi Röder – więzień polityczny przebywający w obozie w Sachsenhausen. Do jednostki Dirlewangera został wysłany transportem z 10 listopada 1944 r. jadącym na Słowację, do Rużomberku. Współtowarzysze odbierali go negatywnie. Na czas podróży strażnicy SS wyznaczyli go na dowódcę jednego z wagonów z więźniami „ochotnikami”¹²⁰⁹.

¹²⁰³ S. Likiernik, *Diabelne szczęście...*, s. 140.

¹²⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., , k. 276.

¹²⁰⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64; J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 54.

¹²⁰⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 113.

¹²⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Leseabschrift NO-259, Heinz Rotheigner, Freising, 29 VIII 1945 r., k. 296–297.

¹²⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 22 i 61.

¹²⁰⁹ *Ibidem*, k. 15.

Henri Röhe – ur. w 1907 r.¹²¹⁰

Karl Röls – ur. 23 stycznia 1906 r.¹²¹¹

Otto Ruch (SS-Rottenführer¹²¹²) – ur. 24 maja 1911 r. w Klucken/Stolp (Kluki pod Słupskiem). 3 lutego 1941 r. sąd w Stolp (Słupsk) skazał go na osiemnaście miesięcy więzienia za kłusownictwo. W kwietniu 1941 r. trafił do obozu w Sachsenhausen, gdzie został przeszkolony. Następnie wysłano go do Mohylewa i przydzielono do jednostki Oskara Dirlewangera¹²¹³.

Był ordynansem kilku oficerów, a od 1943 do 1945 r. Oskara Dirlewangera¹²¹⁴. Podczas powstania warszawskiego pełnił funkcję łącznika¹²¹⁵. Po jego wybuchu zachorował na odmiedniczkowe zapalenie nerek (*Nierenbeckenentzündung*). Przez około 8–10 tygodni przebywał w szpitalu w Łomży, a następnie przez kilka dni w szpitalu w Pradze, skąd został wysłany do batalionu zapasowego jednostki Dirlewangera do Breslau. Do Warszawy przybył około 25 sierpnia 1944 r. razem z siedemdziesięcioma żołnierzami, zaprowadzono ich do pałacu Brühla¹²¹⁶.

Według Waltera Friedricha Ruch należał do jednostki od momentu jej utworzenia¹²¹⁷, w rzeczywistości trafił do niej w 1941 r.

Ljonja Rudak – ur. w 1930 r. robotnica przymusowa przydzielona do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”¹²¹⁸.

Richard Runge (SS-Sturmmann) – ur. 20 maja 1901 r. w Hanowerze¹²¹⁹.

Rusch¹²²⁰.

Adolf Rübe – ur. 18 maja 1896 r. w Karlsruhe. Brał udział w walkach antypartyzanckich na Białorusi. Słyszał, że jednostka Dirlewangera uczestniczyła w likwidacji getta w Mińsku. Wspominał, że na Białorusi współpracowała z oddziałami SD dowodzonymi przez SS-Hauptsturmführera Artura Wilkego¹²²¹.

¹²¹⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²¹¹ *Ibidem*, k. 602.

¹²¹² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 92.

¹²¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Otto Ruch, Flensburg, 18 I 1962 r., k. 118.

¹²¹⁴ *Ibidem*, k. 118.

¹²¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 137; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Otto Ruch, Flensburg, 18 I 1962 r., k. 118.

¹²¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152 i 182; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Otto Ruch, Flensburg, 18 I 1962 r., k. 122–123.

¹²¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Friedrich Walter, Flensburg, 9 IV 1962 r., k. 115.

¹²¹⁸ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der SS-und Polizeiführer Weissruthenien, Minsk, 28 VIII 1943 r., k. 246.

¹²¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

¹²²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 162.

¹²²¹ BA Ludwigsburg, B 162/4248, Sonderkommission Hamburg, Adolf Rübe, Karlsruhe, 15 IX 1972 r., k. 283.

Hermann Rüdiger – ur. 1 października 1900 r.¹²²²

Rühs (SS-Obersturmführer) – nie należał do jednostki Dirlewangera, ale podczas powstania warszawskiego przyłączono do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” 13. kompanię (Postschutzeneinheit), w której służył¹²²³.

Otto Rüß (SS-Obersturmführer) – ur. 9 lipca 1906 r. w Nakel an der Netze (Nakło nad Notecią)¹²²⁴.

Karl Kurt Sachs – ur. 4 sierpnia 1911 r. w Hamburgu¹²²⁵. Członek jednostki Dirlewangera¹²²⁶.

Franz Salski – według Gustava Brusberga był dobrym towarzyszem (*guter Kamerad*)¹²²⁷. Od lata 1944 r. pracował w sztabie¹²²⁸.

Willi Sander – do 1933 r. mieszkał w Hamburgu. Służył w III Batalionie¹²²⁹.

Karl Sapotta (SS-Grenadier) – ur. 30 maja 1903 r. w Gleiwitz (Gliwice)¹²³⁰.

Hans Schade – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹²³¹.

Paul Schaefer (SS-Grenadier) – ur. 18 listopada 1918 r. w Hindenburgu (Zabrze)¹²³².

Wilhelm Schall (SS-Oberscharführer) – do jednostki Dirlewangera wcielono go pod koniec 1942 r.¹²³³ W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹²³⁴. Poległ 18 grudnia 1943 r.¹²³⁵

Friedrich Schammel – ur. 18 lutego 1913 r. w Deutenbach koło Norymbergi. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym

¹²²² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²²³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 150.

¹²²⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹²²⁵ AIPN GK, 164/2280, Polska Misja Wojskowa Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych, Protokół przesłuchania, Dachau, 14 V 1947 r., b.p.

¹²²⁶ AIPN GK, 164/2280, Polska Misja Wojskowa Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych, Protokół przesłuchania, Dachau, 14 V 1947 r., b.p.; AIPN GK, 164/2280, Deputy Judge Advocate's Office, 7708 War Crimes Group European Command APO 178, 13 V 1947 r., b.p.

¹²²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 842.

¹²²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 458.

¹²²⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹²³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

¹²³¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹²³² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

¹²³³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹²³⁴ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹²³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 131.

kierowania osób społecznych i recydywistów na front. Z Buchenwaldu został przewieziony do Mińska, a podczas odwrotu z Białorusi – do Łomży¹²³⁶.

Heinrich Schank – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹²³⁷.

Erich Schanke – służył w III Batalionie¹²³⁸.

Karl Schanz (SS-Grenadier) – ur. 8 września 1906 r. w Zedenick (Zehdenick w Brandenburgii¹²³⁹).

Paul Scharein – ur. 4 sierpnia 1909 r.¹²⁴⁰

Walter Schareina (SS-Grenadier) – ur. 19 kwietnia 1909 r. w Herne w Nadrenii Północnej-Westfalii¹²⁴¹.

Scharf (SS-Oberscharführer) – prawdopodobnie dowódca w plutonie SS-Hauptsturmführera Stövenowa¹²⁴².

Bruno Scharnewsky (Scharnewski?) – w czerwcu 1944 r. miał około 27 lat, pochodził z Berlina. Był dowódcą wozów konnych. Pewnego razu zorganizował sznapsa i pijany powoził. W efekcie, przewrócił wóz i spadł ze skarpy, a droga została zatarasowana. Za to przewinienie został stracony strzałem w kark przez SS-Unterscharführera Plattnera¹²⁴³.

Artur Schäfer – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹²⁴⁴.

Johann Schäfer – ur. 31 października 1903 r.¹²⁴⁵

Willi Schäfer – ur. 4 listopada 1908 r. w Lipsku. Więzień polityczny w obozie w Sachsenhausen. Wcielony pod rozkazy Dirlewangera. Przeszedł na stronę Armii Czerwonej w grudniu 1944 r. Został internowany w obozie przejściowym w Foscani w Rumunii¹²⁴⁶.

Hans Schäftlmeier (SS-Obersturmführer) – ur. 18 czerwca 1910 r. w Stuttgarcie; nr SS: 244 253. Pod komendę Dirlewangera trafił w listopadzie 1944 r.¹²⁴⁷

¹²³⁶ *Ibidem*, k. 146 i 168; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 270.

¹²³⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹²³⁸ *Ibidem*, k. 65.

¹²³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹²⁴⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹²⁴² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 104.

¹²⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 87–88.

¹²⁴⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹²⁴⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁴⁶ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 37, 45 i 55.

¹²⁴⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 142.

Hans Scheftelmeyer (SS-Untersturmführer) – ur. 17 marca 1908 r. w Esslingen¹²⁴⁸.

Alfred Scheid – ur. 4 czerwca 1907 r.¹²⁴⁹

Robert Schenkel (SS-Grenadier) – ur. 16 maja 1904 r. w Buchenbronn¹²⁵⁰.

Erich Schencher – służył w III Batalionie¹²⁵¹.

Robert Schenkel – ur. 16 maja 1900 r.¹²⁵²

Georg Scheppach – do jednostki Dirlewangera wcielony prawdopodobnie w sierpniu 1943 r.¹²⁵³ W sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹²⁵⁴.

Hans Scherge (SS-Sturmmann) – ur. 20 czerwca 1907 r. w Dreźnie¹²⁵⁵.

Julian Scherner (SS-Hauptsturmführer) – ur. 23 września 1895 r. w Bagamoyo w Tanzanii; nr SS: 39 492. Od czerwca 1944 r. pracował w Urzędzie Głównym SS, a w kwietniu 1945 r. trafił do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS. Zginął 28 kwietnia 1945 r. w Märkisch Buchholz¹²⁵⁶.

Johann Scheungraber (SS-Sturmmann) – do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” dołączył pod koniec 1942 r.¹²⁵⁷

Walter Schinava (SS-Unterscharführer) – ur. 27 czerwca 1898 r. w Breslau (Wrocław)¹²⁵⁸.

Reinhold Schirk – prawdopodobnie został wcielony do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS w marcu 1945 r. i przebywał w obozie w Lieberose¹²⁵⁹

Christian Schittinger – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹²⁶⁰.

Schitz (Schütz) – oficer w jednostce Dirlewangera¹²⁶¹.

Wilhelm Schlauter (SS-Hauptascharführer) – ur. 30 stycznia 1908 r. w Krefeld, dzielnicy Bockum. 10 maja 1933 r. wstąpił do „Leibstandarte SS Adolf Hitler”. W październiku

¹²⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹²⁴⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹²⁵¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹²⁵² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109.

¹²⁵⁴ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹²⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

¹²⁵⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 153 (zob. więcej: https://de.wikipedia.org/wiki/Julian_Scherner, dostęp 17 III 2018).

¹²⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

¹²⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹²⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/27187, LKA/NW Dez. 15, Oskar Blömer, Bonn, 6 I 1967 r., k. 131.

¹²⁶⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹²⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/16634, 147 Js 11/71 U, b.d., k. 38; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 104.

1940 r. został odkomenderowany do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, w którym jak wspominał, służyło trzydziestu kłusowników. W koszarach LAH w Berlinie-Lichterfelde pisemny rozkaz przeniesienia wręczył mu Willi Schinke (wcześniej dowódca III Batalionu LAH) z Urzędu ds. Uzupełnień (Ergänzungsamt).

Zameldował się w Oranienburgu u Oskara Dirlewangera. Gdy zorientował się, do jakiej jednostki dostał przydział, był bardzo oburzony. Zadzwoił ze skargą do Schinkego, który jednak stwierdził, że jego zadanie nie przynosi hańby. Do obowiązków Schlautera należało szkolenie kłusowników, a o postępach co pewien czas meldował Schinkemu. Od 1934 r., będąc jeszcze w LAH, zajmował się szkoleniem nowych rekrutów.

Wkrótce po jego przybyciu do Oranienburga SS-Sonderkommando „Dirlewanger” zostało przeniesione do Generalnego Gubernatorstwa do Lublina. Spędziło tam dzień, po czym wyruszyło do Starego Dzikowa. Podczas pobytu w Starym Dzikowie w jednostce brakowało oficerów i Schlauter wspominał, że przez pewien czas pełnił funkcję zastępcy Dirlewangera. Mniej więcej przez osiem tygodni Dirlewanger przebywał na urlopie lub załatwiał sprawy w Berlinie i wtedy Schlauter pełnił funkcję dowódcy¹²⁶². Te informacje potwierdził żołnierz Friedrich Walter – chociaż błędnie podał nazwisko („Schleuder”)¹²⁶³. Jednocześnie Schlauter wciąż szkolił żołnierzy.

W lutym 1941 r. został zluźowany, chociaż nie od razu. Rozkaz wycofania go z jednostki, przesłano dwukrotnie, za pierwszym razem Dirlewanger go po prostu zignorował. Ze Starego Dzikowa Schlauter razem z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wyjechał do Lublina. Przebywał tam nie więcej niż dwa dni, po czym wyruszył do Berlina, gdzie zameldował się u Obergruppenführera Gottloba Bergera. Od tamtej pory nie miał styczności z SS-Sonderkommando „Dirlewanger”¹²⁶⁴.

Heinrich Schlotmann – ur. 28 maja 1908 r.¹²⁶⁵

Fritz Schlotterbeck – wg Johanna Steina był zdegradowanym oficerem. Pełnił służbę przy sztabie jednostki¹²⁶⁶.

Schmalkogge (SS-Stabsscharführer, w skrócie Spieß) – jeden z pierwszych członków Waffen-SS przydzielonych do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w 1940 r. w celu szkolenia i nadzorowania kłusowników¹²⁶⁷. Poległ w Rosji¹²⁶⁸.

¹²⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1554–1557.

¹²⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621.

¹²⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Landeskriminalamt NW, Wilhelm Schlauter, Duisburg, 28 XI 1965 r., k. 1554–1557.

¹²⁶⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 109; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 73.

¹²⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456. Peter Erretkamps zeznał, że Schmalkogge był blisko Oskara Dirlewangera (BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1194).

¹²⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621.

Fritz Schmedes (SS-Brigadeführer) – od 17 lutego 1945 r. dowodził SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, a następnie 36. Dywizją Grenadierów Waffen-SS (36. Waffen Gren. Div.)¹²⁶⁹.

Kurt Schmelz (SS-Obersturmführer) – ur. 5 października 1907 r. we Frankfurcie nad Menem w Hesji. Z wykształcenia był doktorem medycyny. Od 1 listopada 1942 do 12 grudnia 1944 r. należał do służb medycznych Dywizji Kawalerii SS (SS-Kavallerie-Division), późniejszej 8. Dywizji Kawalerii SS „Florian Geyer” (8. SS-Kavallerie-Division „Florian Geyer”). Następnie wcielono go do Zapasowego Szkolnego Batalionu Grenadierów SS (SS-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon), podlegającemu jednostce Dirlewangera¹²⁷⁰.

Schmidt – do 1933 r. mieszkał na terytorium Saary. Służył w III Batalionie¹²⁷¹.

Eduard Schmidt – do 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie¹²⁷².

Fr. Wil. Schmidt (SS-Grenadier) – ur. 16 czerwca 1913 r. Hockerbergu¹²⁷³.

Franz Schmidt (SS-Untersturmführer) – ur. 2 marca 1904 r. w Langewiese/Dux; nr SS: 321 691. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służył od października 1944 r.¹²⁷⁴

Fritz Schmidt (SS-Sturmmann) – ur. 18 marca 1895 r. w Peisteritz¹²⁷⁵.

Heinz Schmidt (Schmitz?) – ur. 23 października 1910 r.¹²⁷⁶

Otto Schmidt – ur. w lipcu 1905 r. w Neumünster w Szlezwiku-Holsztynie. Pod koniec sierpnia 1944 r. ze szpitala trafił do Warszawy, gdzie 17 lub 18 września 1944 r. został ranny w okolicy Hafenstraße (ul. Czerniakowska) na Górnym Czerniakowie¹²⁷⁷.

Peter Schmidt – do 1933 r. mieszkał w Zagłębiu Ruhry. Służył w III Batalionie¹²⁷⁸.

Walter Schmidt – ur. około 1910 r. Pochodził z Düren w Nadrenii Północnej-Westfalii. Był kierowcą przy sztabie kompanii¹²⁷⁹.

Peter Schmits (SS-Rottenführer) – ur. 13 czerwca 1906 r. w Köln-Nippes¹²⁸⁰.

Hans Schmitt – ur. około 1905 r., pochodził z okolic Monachium. Zanim przeniesiono go do jednostki Dirlewangera, dowodził oddziałem w SS-Totenkopf w obozie koncentracyjnym

¹²⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1514; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK Tgb.Nr. 489/62, Harald Momm, b.d., k. 46.

¹²⁷⁰ A. Lasik, *Oficerowie SS...*; BA Ludwigsburg, Akta osobowe Kurta Schmelza, SSO-083B.

¹²⁷¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹²⁷² *Ibidem*, k. 64.

¹²⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹²⁷⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 170.

¹²⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹²⁷⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 139.

¹²⁷⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹²⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 80; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 462–463.

¹²⁸⁰ *Ibidem*, k. 280.

w Dachau. Był dowódcą 4. kompanii w I Batalionie, ale między 1 a 15 lipca 1944 r. został zdegradowany do dowódcy plutonu¹²⁸¹.

Josef Schmon (SS-Unterscharführer) – ur. 26 czerwca 1913 r. w Kreenheinstetten. Był członkiem NSDAP (nr członkowski 838 492). Od 1 września 1931 do 1 grudnia 1933 r. działał w SA, od 1 grudnia 1933 do 30 września 1936 r. należał do sił zbrojnych Republiki Weimarskiej (Reichswehr). Podawał, że ma przydział służbowy do Policji Prewencyjnej (Schutzpolizei), w której służył od 4 stycznia 1937 r. Do SS wstąpił w 1941 r. i otrzymał nr 391 318. W formularzu SS wypełnionym w celu wzięcia ślubu podał, że jest wierzącym katolikiem. Jego jedynym odznaczeniem była odznaka sportowa SA (Sportabzeichen SA)¹²⁸².

Podczas walk antypartyzanckich Schmon współdziałał z jednostką Dirlewangera. Od października 1941 do kwietnia 1944 r. należał do oddziału Schutzpolizei Baranowicze. Jesienią 1944 r. dostał przydział do oddziału rezerwowego żandarmerii Thorn (Gendarmerie-Ersatzabteilung Thorn). W trakcie akcji pacyfikacyjnych dopuszczał się zbrodni na ludności cywilnej, czym chwalił się wiele lat po wojnie. Opowiadał, że w czasie rekwizycji świń na wsi zabił małżeństwo, zdeptał i skopał na śmierć ranną Rosjankę (Białorusinkę). Przechwalał się również, że podczas pacyfikacji jednej z wsi zabił dziecko, poza tym w okolicach Rokitna pędził ludzi przez pola minowe¹²⁸³.

20 października 1944 r. do Reichsführera SS wpłynęło podanie Schmona o zezwolenie na zawarcie związku małżeńskiego z Marią Böttinger, urodzoną 3 czerwca 1906 r. Prawdopodobnie nie otrzymał zgody ze względu na to, że narzeczona wcześniej była związana z Żydem, z którym miała 17-letnie dziecko¹²⁸⁴.

Franz Schmuckerschlag (dr, zdegradowany ze stopnia SS-Obersturmführera na SS-Oberscharführera) – ur. 13 marca 1911 r. w Wiedniu. W 1938 r. ukończył tam studia i uzyskał tytuł doktora prawa. Na początku II wojny światowej ochotniczo zgłosił się do armii (nr SS: 276 077¹²⁸⁵) i trafił do 13. Pułku SS w Wiedniu (SS-Regiment 13). Z 4. Pułkiem (Regiment 4) walczył w Holandii i we Francji, a w marcu 1941 r. był z nim w Warszawie. Jak sam podał, w czerwcu 1941 r. jako Ordonnanzoffiziera przeniesiono go do 1. Brygady SS (1. SS Inf. Brig. (mot.)), dowodzonej przez Waltera Krügera. Na przełomie października i listopada 1941 r. został ranny w nogę i trafił do szpitala w Wiedniu. Po tym, jak go opuścił, w lecie 1942 r. pełnił służbę w Urzędzie Uzupełnień SS (SS-Ergänzungsamt) w Wiedniu i we Lwowie¹²⁸⁶.

W ramach działań służbowych wysłano go do Bratysławy, gdzie poznał pewną kobietę. Wspominał, że w trakcie spaceru pocałował ją, za co niemal natychmiast został wylegitymowany. W efekcie zdegradowano go do stopnia SS-Obersturmführera

¹²⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 81.

¹²⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16743, Fragebogen, Schmon Josef, U.SchF, SS-Nr. 391318, Sip. Nr. 145 348, b.d., k. 48.

¹²⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16743, Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Freiburg I. Br., 1 Js 136/68, Josef Schmon, Freiburg i. Br., 26 IV 1968 r., k. 85–86.

¹²⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16743, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Gau Baden, Kreisleitung Freiburg i. Br., Freiburg Br., 9 XI 1944 r., k. 55.

¹²⁸⁵ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 179.

¹²⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 35.

i dyscyplinarnie wysłano do jednostki Dirlewangera. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” był od listopada/grudnia 1944 r. do 9 maja 1945 r. W marcu 1945 r. awansował na SS-Hauptsturmführera¹²⁸⁷.

W maju 1945 r. pod Berlinem dostał się do rosyjskiej niewoli. Udało mu się uciec i przedostał się do strefy amerykańskiej. Z niewoli amerykańskiej zwolniono go we wrześniu 1947 r.¹²⁸⁸

Leonhard Schneider – ur. 7 sierpnia 1909 r. Pod komendę Dirlewangera trafił 27 lipca 1944 r. z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 050068, kategoria Sch. – Schutzhaftlinge – więzień polityczny). Początkowo przydzielono go do Kommando „Dirlewanger Warschau”¹²⁸⁹.

Werner Schneider – ur. 10 lutego 1915 r.¹²⁹⁰

Schneidt (SS-Unterscharführer) – w Lublinie dowodził czteroosobowym oddziałem, w którym znalazł się Franz Wegscheider. Wegscheider po dialekcie, którym posługiwał się Schneidt, ocenił, że pochodził ze Szwabii. Z Lublina tę grupę skierowano do Rygi¹²⁹¹.

Kurt Schneidt (SS-Obersturmführer) – ur. 18 marca 1909 r. w Hamburgu; nr SS: 215 766. W jednostce Dirlewangera służył od lutego 1943 do kwietnia 1945 r.¹²⁹².

Willy Schneier (SS-Hauptsturmführer) – ur. 12 lutego 1912 r. w Neustadt; nr SS: 71 143. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służył od października do listopada 1944 r.¹²⁹³

Otto Schnell (SS-Hauptsturmführer) – ur. 19 września 1902 r. w Bad Neustadt/Saale; nr SS: 161 369. Od czerwca 1943 r. pracował w Urzędzie Głównym SS. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został przeniesiony w listopadzie 1944 r.¹²⁹⁴

Schnelle – do 1933 r. mieszkał w Hamburgu. Służył w III Batalionie¹²⁹⁵.

Paul Schnerfeil – ur. 3 marca 1909 r.¹²⁹⁶

Robert Schober – więzień polityczny osadzony w obozie koncentracyjnym w Dachau. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wysłano go transportem w połowie listopada 1944 r. na Słowację. Przydzielono go do III Batalionu. Prawdopodobnie zdezerterował podczas walk na Węgrzech¹²⁹⁷.

¹²⁸⁷ *Ibidem*, k. 36.

¹²⁸⁸ *Ibidem*, k. 36.

¹²⁸⁹ Arch. Sachsenhausen.

¹²⁹⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1454.

¹²⁹² A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 185.

¹²⁹³ *Ibidem*, s. 185.

¹²⁹⁴ *Ibidem*, s. 185.

¹²⁹⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹²⁹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹²⁹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 22 i 61.

Johann Schoissengaier (SS-Sturmmann) – ur. 18 grudnia 1909 r. we Frankfurcie nad Menem¹²⁹⁸.

Wilhelm Scholtka (SS-Sturmmann, SS-Grenadier) – ur. 29 stycznia 1909 r. w Cottbus lub Berburgu¹²⁹⁹.

Leo Scholtyschek – ur. 6 listopada 1914 r.¹³⁰⁰

Herbert Scholz (SS-Obersturmführer) – ur. 12 stycznia 1915 r. w Zirlau; nr SS: 311 071. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił w lutym 1945 r.¹³⁰¹

Schorka (Shorka) – prawdopodobnie należał do kompanii wschodniej¹³⁰².

Georg Schorle (SS-Grenadier) – pochodził z Breslau (Wrocław). Z zawodu był kucharzem i pełnił tę funkcję w 1. kompanii¹³⁰³.

Paul Schönknecht – ur. 6 listopada 1906 r. w Berlinie. Nie należał do jednostki Dirlewan-gera, ale podczas powstania warszawskiego SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” podlegała 13. Kompania, w której pełnił służbę. W Warszawie został ranny pociskiem z granatnika¹³⁰⁴.

Adolf Schönwald – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹³⁰⁵.

Alfred Schöpfer – ur. 8 kwietnia 1907 r.¹³⁰⁶

Schreier (SS-Hauptsturmführer) – na Białorusi dowodził jedną kompanią rosyjskich hiwisów¹³⁰⁷.

Max Schreiner (SS-Untersturmführer) – ur. 21 czerwca 1899 r. w Esslingen¹³⁰⁸. Dowodził 1. kompanią w batalionie Weissego na Białorusi¹³⁰⁹ oraz 1. kompanią podczas tłumienia powstania warszawskiego. Poległ 6 września 1944 r. w Warszawie¹³¹⁰.

¹²⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹²⁹⁹ *Ibidem*, k. 268 i 274.

¹³⁰⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹³⁰¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 189.

¹³⁰² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 104.

¹³⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

¹³⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 151.

¹³⁰⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹³⁰⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

¹³⁰⁸ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 197.

¹³⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 8; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 126.

¹³¹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 93; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140 i 163; A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 197.

Jan Schreuder (dr, SS-Hauptsturmführer) – ur. 31 maja 1898 r. w Reeuwijk w Holandii. Od kwietnia do grudnia 1944 r. służył pod rozkazami Dirlewangera; nr SS: 393 396¹³¹¹.

Fritz Schröder – był w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)¹³¹².

Hermann Schröder – do jednostki Dirlewangera nie został skierowany karnie. Służył w oddziale łączności. Poległ w 1945 r.¹³¹³

Otto Schröder (SS-Grenadier) – ur. 8 lutego 1908 r. w Wiesbaden¹³¹⁴.

Willi Schröder (SS-Oberscharführer) – zastąpił SS-Scharführera Cassela na stanowisku dowódcy oddziału łączności (Nachrichtenstaffel), gdy tamten poległ. Był zdegradowanym oficerem radiowym policji (Polizei-Funkoffizier)¹³¹⁵.

Michael Schubert – ur. 6 lutego 1909 r.¹³¹⁶

Rudolf Schubert (SS-Untersturmführer) – ur. 19 listopada 1913 r. w Gelsenkirchen. Pod rozkazami Dirlewangera służył na początku 1945 r.¹³¹⁷

Artur Schuldt – ur. 9 sierpnia 1916 r. w Kilonii. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego¹³¹⁸. 9 lub 10 sierpnia 1944 r. został ranny w trakcie walk w pobliżu garbarni (*Lederfabrik*)¹³¹⁹.

Alfred Schuler – w jednostce Dirlewangera służył jako kierowca Kurta Weissego¹³²⁰.

Rudolf Schulz – do 1933 r. mieszkał w Lehninie. Służył w III Batalionie¹³²¹.

Wilhelm-Albert Schulz (Oberleutnant) – ur. 29 marca 1909 r. w Meseritz (Międzyrzecz)¹³²².

Hermann Otto Schulze – ur. 28 sierpnia 1908 r. W 1934 r. był przetrzymywany w areszcie „U” Mathilde w Dreźnie („U-Haft in der Mathilde in Dresden”)¹³²³.

Jako więzień polityczny został wcielony do jednostki Dirlewangera. Wspominał, że 7 listopada 1944 r. więźniowie polityczni przebywający wcześniej w cegielni (*Klinkenwerk*)

¹³¹¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 197.

¹³¹² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹³¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹³¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹³¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 160; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Günther Albrecht, Wesel, 28 II 1963 r., k. 394.

¹³¹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³¹⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 203.

¹³¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Artur Schuldt, Kiel, 22 I 1963 r., k. 200–204.

¹³¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140.

¹³²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 63.

¹³²¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹³²² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹³²³ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

należącej do obozu w Sachsenhausen zostali zgromadzeni w obozie głównym i wyposażeni. Z dworca w Oranienburgu wysłano ich do Krakowa, gdzie odbyli szkolenie. Następnie grupę Schulzego przetransportowano do Ružomberku na Słowacji. Przydzielono go do plutonu karabinów maszynowych (Maschinengewehrzug) w 12. kompanii III Batalionu. Ze Słowacji przez szczyty górskie z całą kompanią przeszedł na Węgry, do Ipolysag, gdzie ich zakwaterowano. Walczył z Armią Czerwoną, po czym zdezerterował na jej stronę. Jako jeńiec trafił do obozu w Vác na Węgrzech, a następnie do obozu jenieckiego w Foksany w Rumunii. Kolejnym przystankiem dla żołnierzy Dirlewangera stał się obóz 280/2 na Ukrainie. Tam Schulzego przydzielono do kuchni, jednak wkrótce zachorował na dyzenterię. W efekcie długiego leżenia doznał zaniku mięśni. Z niewoli zwolniono go we wrześniu 1946 r.¹³²⁴

Friedrich Schumann – ur. 1 czerwca 1904 r.¹³²⁵

Heinz Schumann – prawdopodobnie pochodził z Lipska¹³²⁶. Przed wybuchem II wojny światowej mieszkał w Stettin (Szczecin)¹³²⁷. Służył w III Batalionie¹³²⁸.

N. Schumann – w grudniu 1944 r. przeszedł na stronę Armii Czerwonej¹³²⁹.

Robert Schüle (SS-Grenadier) – ur. 9 listopada 1903 r. w Stuttgarcie¹³³⁰.

Arno-Alfred Schüler (SS-Grenadier) – ur. 24 maja 1914 r., pochodził z miejscowości Riesa, znajdującej się w okolicach Drezna¹³³¹. Prawdopodobnie do jednostki wcielono go z obozu w Buchenwaldzie. Brał udział w walkach na Białorusi i Słowacji. Przez pewien czas pełnił funkcję kierowcy Kurta Weissego¹³³².

Georg Schüler – ur. 25 marca 1908 r.¹³³³

Herbert Schüller (Schiller?) – ur. 10 marca 1912 r.¹³³⁴

Erwin Schütz (SS-Obersturmführer) – ur. 11 listopada 1916 r. W jednostce Dirlewangera służył w kwietniu 1945 r.¹³³⁵

Gerhard Schwaan – więzień obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen (nr obozowy: 060767). Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wcielono go 4 stycznia 1945 r. w Krakowie¹³³⁶.

¹³²⁴ *Ibidem*.

¹³²⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³²⁶ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 50.

¹³²⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹³²⁸ J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 50.

¹³²⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 52.

¹³³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹³³¹ *Ibidem*, k. 275.

¹³³² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 79; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 462.

¹³³³ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³³⁴ *Ibidem*, k. 602.

¹³³⁵ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 217.

¹³³⁶ Arch. Sachsenhausen.

Artur Schwarz – ur. 22 listopada 1904 r.¹³³⁷

Hans Schwarz – więzień polityczny wcielony do jednostki Dirlewangera w połowie listopada 1944 r. z obozu koncentracyjnego w Dachau. Został przydzielony do III Batalionu¹³³⁸.

Heinz Schwarz – ur. 17 września 1924 r. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” przybył z obozu koncentracyjnego 29 czerwca 1944 r.¹³³⁹

Robert Schwarz (SS-mann) – pochodził z Lichtenfels. Służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Do jednostki Dirlewangera nie został skierowany karnie. Zmarł po wojnie¹³⁴⁰.

Emil Schweden (SS-Sturmmann) – ur. 16 sierpnia 1903 r. w Aachen¹³⁴¹.

Otto Schweier (SS-Sturmmann) – ur. 9 kwietnia 1914 r. w Altmenshofen¹³⁴².

Heinrich Schwippe (SS-Unterscharführer) – ur. 9 października 1912 r.¹³⁴³, prawdopodobnie pochodził z Nadrenii. Był instruktorem Waffen-SS przydzielonym, by szkolić podwładnych Dirlewangera¹³⁴⁴. Poległ 3 września 1942 r. na Białorusi¹³⁴⁵.

Hans Seemann (SS-Grenadier) – ur. 10 marca 1922 r. w Schönkirchen w Szlezwiku-Holsztynie¹³⁴⁶.

Peter Seiderer – do jednostki Dirlewangera wysłano go w maju 1944 r. w wyniku ułaskawienia (był skazany na karę śmierci)¹³⁴⁷.

Hans Sell (SS-Sturmmann) – ur. 30 maja 1902 r. w Hamm w Nadrenii Północnej-Westfalii¹³⁴⁸.

Johannes Sell – ur. 30 maja 1901 r.¹³⁴⁹

Erich Selzer (SS-Hauptscharführer) – ur. 1 stycznia 1912 r. w miejscowości Droissig (Droyßig) w Saksonii¹³⁵⁰. Śledczy ustalili, że do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” dołączył w lipcu 1942 r.¹³⁵¹, ale w jednostce służył już od lipca 1940 r. 1 lutego 1941 r. został

¹³³⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³³⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 22.

¹³³⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namentlich Verzeichnis, Oranienburg, 20 VI 1944 r., k. 605.

¹³⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹³⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹³⁴² *Ibidem*, k. 271.

¹³⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133.

¹³⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 625.

¹³⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 89; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 133.

¹³⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹³⁴⁷ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS- und Polizeiführer Russland Mitte und Weißruthenien Personalstelle, Mińsk, 3 V 1944 r., b.p.

¹³⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273

¹³⁴⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹³⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

awansowany z SS-Manna na SS-Rottenführera¹³⁵². Jeszcze w Starym Dzikowie zastąpił Hugo Kannegießera na stanowisku ordynansa Dirlewangera. Uczestniczył tam również w polowaniach¹³⁵³. Poległ 15 listopada 1943 r.¹³⁵⁴

Helmut Senf (SS-Sturmmann) – ur. 9 czerwca [?] w Lipsku¹³⁵⁵.

Fritz Senner – ur. 24 października 1911 r.¹³⁵⁶

Georg Severa – ur. 22 marca 1912 r. w Kattowitz (dzisiejsze Katowice). Został aresztowany za członkostwo w Niemieckiej Partii Chrześcijańsko-Ludowej (Deutschen Christlichen Volkspartei). Osadzono go w areszcie w Wiedniu, następnie przeniesiono do Kattowitz, Beuthen i Hindenburga. 3 września 1942 r. trafił do obozu koncentracyjnego w Auschwitz, w którym przebywał do 19 stycznia 1945 r. Wtedy też został wcielony do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” i otrzymał mundur SS. Razem z innymi wcielonymi do jednostki więźniami przetransportowano go do Bańskiej Bystrzycy na Słowacji, gdzie odbyli dziesięciodniowe szkolenie. Po nadejściu Armii Czerwonej przeniesiono ich do Gubina (Guben/Lausitz) i tam kontynuowano szkolenie. 17 kwietnia 1945 r. trafił na front. Koniec wojny zastał go w Forst/Lausitz, przy dzisiejszej granicy z Polską. 19 kwietnia 1945 r. dostał się do niewoli rosyjskiej i skazano go na trzy lata więzienia w ZSRR. Zwolniono go 16 kwietnia 1948 r. i wrócił do rodziny na Górny Śląsk. W 1958 r. wydano go z Polski¹³⁵⁷.

Hans Sieber – do 1933 r. mieszkał w Bottrop. Służył w III Batalionie¹³⁵⁸.

Michael Siedler (SS-Grenadier) – ur. 26 listopada 1911 r. w Würzburgu¹³⁵⁹.

Kurt Siegel – ur. 9 września 1908 r.¹³⁶⁰

Heinz Paul Sieling (SS-Obersturmführer) – ur. 2 maja 1914 r. w Berlinie; nr SS: 256 271. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” trafił w czerwcu 1944 r. Uczestniczył w tłumieniu powstania warszawskiego. Poległ 15 września 1944 r. w Warszawie¹³⁶¹.

Karl Sievers (SS-Oberscharführer) – do jednostki Dirlewangera trafił za pijaństwo. Przeniesiono go karnie z 8. Dywizji Kawalerii SS „Florian Geyer” i zdegradowano do stopnia SS-Unterscharführera¹³⁶².

¹³⁵² AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Ericha Selzera, Lublin, 9 X 1941 r., b.p.

¹³⁵³ *Ibidem*; AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznania Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.

¹³⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹³⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹³⁵⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentral Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 25–35; P. Katzan, *Politische Häftlinge...*, s. 14.

¹³⁵⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 65.

¹³⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

¹³⁶⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁶¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 239.

¹³⁶² <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

Karl Silbermann (SS-Grenadier) – ur. 25 marca 1914 r. w Rehau¹³⁶³.

Simoner (Rottenführer) – pochodził ze Styrii w Austrii. Prawdopodobnie w jednostce służył od samego początku¹³⁶⁴.

Otto Skritek – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹³⁶⁵.

Otto Smidt – ur. 31 lipca 1905 r. w Neumünster. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego¹³⁶⁶.

Walter Sommer – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹³⁶⁷.

Heinz Sorgenfrei – ur. 11 lipca 1909 r.¹³⁶⁸

Sörnitz – w SS-Sonderkommando „Dirlewanger” prawdopodobnie służył od początku¹³⁶⁹.

Robert Spatz – ur. 19 stycznia 1916 r.¹³⁷⁰

Spiek – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹³⁷¹.

Leopold Spitaler – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹³⁷².

Hermann Später – ur. 31 marca 1912 r. w Altenkirchen. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” trafił w maju lub czerwcu 1944 r. Zeznawał, że w Warszawie, podczas powstania warszawskiego zdezerterował, po czym ukrywał się w miejscowości Włochy u dziewczyny. Twierdził, że jego zadaniem w Warszawie było przeglądanie opuszczonych domów i zbieranie porzuconych tam rzeczy (szaber). Następnie miał je sprzedawać na czarnym

¹³⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

¹³⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹³⁶⁵ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹³⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Otto Smidt, 22 I 1963 r., k. 189.

¹³⁶⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹³⁶⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹³⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

¹³⁷⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁷¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹³⁷² *Ibidem*, k. 63.

rynku w Pruszkowie i we Włochach. Opowiadał, że po upadku powstania warszawskiego razem z tą dziewczyną wyjechał do Krakowa, gdzie doczekał końca wojny. Jak podawał, gdy Kraków zajęły wojska Armii Czerwonej ponownie założył mundur SS i oddał się do niewoli rosyjskiej. Przebywał w niej do 1955 r.¹³⁷³ Do Warszawy i jednostki Dirlewangera, wg ustaleń śledczych, trafił na przełomie sierpnia i września 1944 r. z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen¹³⁷⁴.

Karl Staib (SS-Hauptscharführer, dowódca kompanii sztabowej) – ur. 12 stycznia 1901 r. w Auenstein (Heilbronn). Do jednostki Dirlewangera nie był wcielony karnie. Zmarł w 1960 r. w Bischofswiesen w Bawarii¹³⁷⁵. Z kolei Karl Vieregge podawał, że Staib do jednostki dołączył w 1943 r. i poległ w trakcie walk. Był dowódcą kompanii¹³⁷⁶. Prawdopodobnie dołączył do jednostki w czerwcu 1944 r.¹³⁷⁷ Według zeznań Gustava Strumpfa na Białorusi w Uzda był dowódcą kompanii sztabowej, a podczas powstania warszawskiego dowodził jedną z walczących grup¹³⁷⁸.

Hans Stamm – ur. 22 stycznia 1910 r. w Erwitzen w Nadrenii Północnej Westfalii. Był pisarzem przy Kampfgruppe „Steinhauer”¹³⁷⁹.

Bruno Stammnitz – ur. 15 grudnia 1914 r.¹³⁸⁰

Rudolf Standartis – ur. 6 lutego 1914 r.¹³⁸¹

Hugo Stätter (SS-Scharführer) – ur. 21 maja 1894 r. w Stuttgarcie. Zginął w nalocie bombowym w Niemczech 25 lipca 1944 r.¹³⁸²

Paul Stedeling (SS-Grenadier) – zdezerterował pod koniec czerwca 1943 r.¹³⁸³

Otto Stege (SS-Grenadier) – ur. 30 marca 1918 r. w Augustwalde (Wielgowo w Szczecinie)¹³⁸⁴.

Herbert Stegmann (SS-Sturmmann) – ur. 27 czerwca 1907 r. w Fürstenwalde¹³⁸⁵.

Hermann Steier – ur. 7 maja 1909 r.¹³⁸⁶

¹³⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Hermann Später, Friedberg, 3 V 1963 r., k. 224–226.

¹³⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153.

¹³⁷⁵ *Ibidem*, k. 160.

¹³⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 464.

¹³⁷⁷ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 262.

¹³⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 94.

¹³⁷⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 146; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Hans Stamm, [b.d.], k. 202–207.

¹³⁸⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹³⁸¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹³⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹³⁸³ BAB, R70 Sowjetunion/38, Der Höhere SS-und Polizeiführer Rußland Mitte und Weißruthenien Ic, Betr.: Flüchtige SS-Grenadiere des Bataillons, 5 VII 1943 r., k. 310.

¹³⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹³⁸⁵ *Ibidem*, k. 275.

¹³⁸⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

Hermann Steiger – ur. 5 kwietnia 1914 r. w Wiesbaden. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front¹³⁸⁷. Brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego, walczył w rejonie fabryki octu (*Essigfabrik*) na Mokotowie oraz garbarni (*Lederfabrik*)¹³⁸⁸.

Johannes Stein (SS-Unterscharführer, SS-Stabsscharführer) – ur. 20 maja 1914 r. w Bochum w Zagłębiu Ruhry. Najprawdopodobniej w 1941 r. za oszustwo został skazany na 6 lub 9 miesięcy więzienia w Wiedenbrück. Po odbyciu kary przeniesiono go do obozu koncentracyjnego w Neuengamme, gdzie zgłosił się na ochotnika do jednostki wojskowej. Razem z 60–70 innymi osadzonymi tam więźniami przetransportowano go do obozu w Oranienburgu (Sachsenhausen). Stamtąd zostali wysłani po około trzech tygodniach do Mińska¹³⁸⁹. Pod komendę Dirlewangera trafił pod koniec 1942 r.¹³⁹⁰ Przydzielono go do 3. kompanii, którą dowodził Kurt Weisse. W 1943 r. został dowódcą 3. kompanii. Należeli też do niej hiwisi¹³⁹¹.

Podczas powstania warszawskiego był meldunkowym¹³⁹² w 3. kompanii dowodzonej przez SS-Untersturmführera Maxa Schreiner. 20 sierpnia 1944 r. został ranny w brzuch na Litzmannstädterstrasse (ul. Wolska)¹³⁹³. Początkowo skierowano go do szpitala przy tej ulicy, ale już 24 sierpnia przetransportowano do lazaretu „Wettiner Hof” I w Bad Elster w Saksonii¹³⁹⁴.

Stein za walki pod rozkazami Dirlewangera został kilkakrotnie odznaczony. Otrzymał:

- Szturmową Odznakę Piechoty w srebrze (Infanterie Sturmabzeichen in „Silber”),
- Krzyż Żelazny II klasy (Eiserne Kreuz 2. Klasse) (31 marca 1944 r.),
- Srebrną Odznakę Waleczności i Zasługi dla Narodów Wschodnich – Medal Narodów Wschodnich (Tapferkeitsauszeichnung für Angehörige der Ostvölker 2. Klasse in Silber) (25 kwietnia 1944 r.)¹³⁹⁵.

Jego współtowarzysz Karl Engel wskazał, że pod koniec wojny Steina zabili rosyjscy hiwisi¹³⁹⁶. Nie jest to jednak prawdą. Pod koniec wojny dostał się do niewoli, z której zwolniono go 4 maja 1946 r.¹³⁹⁷ Paul Dorn wspominał Steina jako odważnego żołnierza¹³⁹⁸.

¹³⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 146.

¹³⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Hermann Steiger, Wiesbaden, 4 III 1963 r., k. 213.

¹³⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69.

¹³⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 93. On sam wspominał, że miało to miejsce na początku 1942 r. (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69).

¹³⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69–72.

¹³⁹² BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 93 i 110.

¹³⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 140; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69–70.

¹³⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69.

¹³⁹⁵ *Ibidem*, k. 74.

¹³⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 15.

¹³⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 69.

¹³⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenschaid, 4 VII 1962 r., k. 93.

Max Stein – członek SS-Sonderregiment „Dirlewanger”. W kwietniu 1944 r. prosił o udzielenie mu urlopu¹³⁹⁹.

Joseph (Jupp?) Steinhauer (Kampfgruppe „Steinhauer”) (porucznik policji – Polizeioberleutnant, SS-Sturmabführer, Oberleutnant d. Sch.) – ur. 30 września 1908 r. w Kolonii. Podczas powstania warszawskiego dowodził II Batalionem. Dirlewangera poznał w Łohojsku, gdy ten sprawił, że Steinhauera przeniesiono do jego jednostki. Awansował go do stopnia SS-Sturmabführera¹⁴⁰⁰. Steinhauer dowodził 1. Batterie Schutzmannschaft-Ari.-Abt. 56, którą prawdopodobnie w 1943 r. przyłączono do jednostki Dirlewangera¹⁴⁰¹. W Beelitz w Brandenburgii 2 maja 1945 r. dostał się do niewoli rosyjskiej i od tamtej pory jest uznawany za zaginionego. Podwładni oceniali go dobrze – jako „przyzwoitego oficera” (*anständiger Offizier* – Ruch) i „porządnego człowieka” (*ordentlicher Mensch* – Bauer)¹⁴⁰². W lipcu 1943 r. za odwagę został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁴⁰³.

Willi Steinhauß – ur. 9 września 1911 r.¹⁴⁰⁴

Kurt Steinig – ur. 23 sierpnia 1912 r.¹⁴⁰⁵

Stengel¹⁴⁰⁶.

Erich Sterzl (SS-Unterscharführer) – ur. 22 sierpnia 1919 r. w Thurn/Teplitz-Schönau (Cieplice w Czechach)¹⁴⁰⁷.

Stober – adiutant Oberleutnanta Nitzkowskiego w III Batalionie. Wcześniej służył w Wehrmachcie¹⁴⁰⁸.

Stocker – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Został stracony w 1945 r. w Forst (Lausitz)¹⁴⁰⁹.

Stockhausen (Stockhaus?) (zdegradowany oficer Wehrmachtu) – dowódca 12. kompanii w III Batalionie, złożonej z więźniów politycznych z obozu w Sachsenhausen, działającej na Słowacji pod koniec 1944 r. Do jednostki Dirlewangera został wysłany po zamachu

¹³⁹⁹ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Rgt.Dirlewanger, 25 IV 1944 r., k. 212.

¹⁴⁰⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 141 i 164; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 192.

¹⁴⁰¹ BAB, R70 Sowjetunion/38, List Oskara Dirlewangera do Kurta von Gottberga, 26 II 1944 r., k. 421.

¹⁴⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 141 i 164; BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Vernehmung vom 20. Februar, Helmut Lewandowski, b.d., k. 192.

¹⁴⁰³ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

¹⁴⁰⁴ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁴⁰⁵ *Ibidem*, k. 602.

¹⁴⁰⁶ AIPN GK, 164/906, t. 61, Polish War Crimes, Augsburg, 5 I 1946 r., b.p.

¹⁴⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 273.

¹⁴⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 59.

¹⁴⁰⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

na Hitlera z 20 lipca 1944 r.¹⁴¹⁰ Podwładni określali go jako „człowieka honoru w każdym calu” (*Ehrenmann vom Scheitel bis zur Sohle*)¹⁴¹¹.

Josef Stoll – ur. 26 marca [?] w Neunkirchen/Mosbach. Był podporucznikiem (Leutnant) w Schutzpolizei, ale został skazany na więzienie w Matzkau pod Gdańskiem. Stamtąd trafił do jednostki Dirlewangera 24 września 1944 r. Mianowano go dowódcą transportu zaopatrzeniowego. W Warszawie z kolei pełnił funkcję adiutanta batalionu (Bataillonsadjutant), najpierw u SS-Hauptsturmführera Herberta Mayera, a później SS-Obersturmführera Miesmahla¹⁴¹². **Stollenwerk (Stollewerk?)** – w jednostce służył prawdopodobnie od momentu jej powstania w Oranienburgu (Sachsenhausen)¹⁴¹³.

Josef Stöckel (SS-Grenadier) – ur. 19 marca 1908 r. w Reichental¹⁴¹⁴.

Hans Stöcker – więzień polityczny. Walczył pod Ipolysag na Węgrzech, przeszedł na stronę Armii Czerwonej. Zmarł w 1949 r.¹⁴¹⁵

Florian Stöger – ur. 4 marca 1910 r.¹⁴¹⁶

Hans (?) Störmer (Stürmer?) (SS-Obersturmführer) – nie ma całkowitej pewności, że należał do jednostki Dirlewangera¹⁴¹⁷.

Rudolf Stöweno (Stövenow?)¹⁴¹⁸ (SS-Hauptsturmführer) – ur. 11 kwietnia 1901 r. w Wollstein; nr SS: 16 489. Zanim trafił do jednostki Dirlewangera, od czerwca 1943 r. pracował w Urzędzie Głównym SS¹⁴¹⁹. Dowodził 5. kompanią II Batalionu¹⁴²⁰. Poległ 15 listopada 1943 r. w Dyneburgu na Łotwie¹⁴²¹.

¹⁴¹⁰ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.; Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 20–21.

¹⁴¹¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 29.

¹⁴¹² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153–154.

¹⁴¹³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623–624.

¹⁴¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 272.

¹⁴¹⁵ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.; Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64; J. Seidel, *Das grosse Dilemma...*, s. 56.

¹⁴¹⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁴¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, LKA-NW-Dez.15, Düsseldorf, 30 VIII 1962 r., k. 66.

¹⁴¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 131.

¹⁴¹⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 283.

¹⁴²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252.

¹⁴²¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 283; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 131.

Z kolei Rudi Fiedler podał, że Stövenow poległ w czasie tłumienia powstania warszawskiego (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt Flensburg, 2 Js 700/61, Rudi Fiedler, Lippstadt, 7 V 1963 r., k. 252).

Heinz Stracke – ur. 22 stycznia 1916 r.¹⁴²²

Arnold Strantz (SS-Sturmmann) – ur. 13 września 1920 r. w Saarbrücken¹⁴²³.

Wilhelm Streckens (Zugw. d. SchP.) – ur. 15 marca 1914 r. w Drümmen¹⁴²⁴.

Reinhold Streubel – ur. 31 maja 1905 r.¹⁴²⁵

Heinz Stronks – ur. 10 grudnia [?] ¹⁴²⁶.

Gustav Strumpf (SS-Hauptscharführer) – ur. 23 sierpnia 1905 r. w Meisdorf¹⁴²⁷, pochodził z gór Harzu¹⁴²⁸. 3 lub 5 lipca 1938 r. za kłusownictwo został skazany na dwa i pół roku więzienia. 15 maja 1940 r. przewieziono go do obozu koncentracyjnego w Oranienburgu (Sachsenhausen). Odbywanie kary zakończył 28 września 1940 r.¹⁴²⁹. Pod komendą Dirlewangera służył od 1940 r., gdy założono jednostkę¹⁴³⁰. Jak podał, od 1 lipca 1940 r. razem z innymi kłusownikami byli szkoleni przez 5. SS-Totenkopf Regiment „Oranienburg”. Następnie zostali przydzieleni do Stammkompanie „Norwegen”. Po trwającym około sześciu tygodni szkoleniu, w połowie września, przeniesiono ich w okolice Bełżca w Generalnym Gubernatorstwie¹⁴³¹.

Jak wspominali inni żołnierze Dirlewangera, Strumpf zarządzał stołówką¹⁴³² oraz pełnił funkcję skarbnika¹⁴³³. W Starym Dzikowie na zlecenie Dirlewangera handlował z Polakami skonfiskowanymi przez jednostkę towarami¹⁴³⁴. Uczestniczył w przesłuchaniach Polaków aresztowanych za nieprzestrzeganie godziny policyjnej w Lublinie¹⁴³⁵. Koledzy z oddziału nazywali go „Skarpetką” (*Socke*)¹⁴³⁶. Pod rozkazami Dirlewangera przeszedł cały szlak

¹⁴²² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁴²³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁴²⁴ *Ibidem*, k. 269.

¹⁴²⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁴²⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁴²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 135.

¹⁴²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁴²⁹ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznanie Gustava Strumpfa, Lublin, 10 XI 1941 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 87.

¹⁴³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁴³¹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 87–88.

¹⁴³² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

¹⁴³³ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznanie Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 89.

¹⁴³⁴ AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer, Zeznanie Hugo Kannegiessera, Riga, 26 IX 1941 r., b.p.

¹⁴³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 732.

¹⁴³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wilhelm Vieregge, Flensburg, 30 XI 1961 r., k. 78.

bojowy – uczestniczył w działaniach w Generalnym Gubernatorstwie, na Białorusi, w Warszawie, na Słowacji oraz w ostatnich walkach na Węgrzech i pod Gubinem. Po wybuchu powstania warszawskiego, 5 sierpnia 1944 r. do Warszawy dotarł razem z Kurtem Weissem i SS-Oberscharführerem Daubem. Jak wspominał, byli oni pierwszymi ludźmi z jednostki Dirlewangera, którzy tam przyjechali¹⁴³⁷.

30 kwietnia 1945 r. Strumpf dostał się do niewoli rosyjskiej w okolicy Teuplitz koło Königswusterhausen¹⁴³⁸.

Franz Stümpfl – ur. 21 kwietnia 1913 r. w Dietelhofen. Walczył na Białorusi¹⁴³⁹.

Erich Sutter – ur. 1 lipca 1922 r. we Freiburgu w Badenii-Wirtembergii. Pod komendę Dirlewangera trafił z więzienia w Glatz (Kłodzko) na przełomie sierpnia i września 1944 r.¹⁴⁴⁰

Gerhard Taubenheim – więzień obozu Sachsenhausen, pełnił funkcję ogrodnika. Zgłosił się „na ochotnika” do jednostki Dirlewangera na przełomie 1944 i 1945 r.¹⁴⁴¹

Hans Teichmann – ur. 18 maja 1909 r.¹⁴⁴²

Julius Teuerling – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁴³.

Walter Theissen – ur. 12 marca 1912 r.¹⁴⁴⁴

Rudolf Theobald – ur. 26 stycznia 1907 r.¹⁴⁴⁵

Franz Theresiak – należał do 4. kompanii I Batalionu. W maju lub czerwcu 1944 r. zdezerterował i przeszedł na stronę Armii Czerwonej¹⁴⁴⁶.

Fritz Thiele (SS-Sturmmann) – ur. 22 czerwca 1909 r. w Brandenburgu¹⁴⁴⁷.

Willi Thiele – ur. 8 stycznia 1911 r.¹⁴⁴⁸

Karl Thiemann (SS-Oberscharführer) – ur. 5 maja 1925 r. w Amsterdamie w Holandii¹⁴⁴⁹.

¹⁴³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 95–96.

¹⁴³⁸ *Ibidem*, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 90.

¹⁴³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, Franz Stümpfl, Grafenau, 25 VI 1976 r., k. 981–982.

¹⁴⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁴⁴¹ W. Engels, *Kellner, Koch, Kommunist. Erinnerungen*, Berlin 2016, s. 217.

¹⁴⁴² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 602.

¹⁴⁴³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁴⁴⁴ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁴⁴⁵ *Ibidem*, k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁴⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 80.

¹⁴⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹⁴⁴⁸ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

Alfred Thierbach – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁵⁰.

Richard Thoma¹⁴⁵¹.

Franz Thomass – ur. 19 czerwca 1907 r.¹⁴⁵²

Heinrich Thuning – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁵³.

Herbert Tilch – ur. 21 lutego 1926 r. w Göhlenau (dzisiejszy Golińsk w województwie dolnośląskim). Pełniąc służbę u Dirlewangera, miał osiemnaście lat¹⁴⁵⁴. Na święta Bożego Narodzenia 1943 r. został oddelegowany jako kierowca SS do oddziałów rezerwowych w Buchenwaldzie. Stamtąd w kwietniu 1944 r. razem z dwoma innymi ludźmi wysłano go w rejon Mińska (Uzda) i przydzielono do jednostki Dirlewangera – nie był karnie skierowany. W sztabie SS-Sonderregiment „Dirlewanger” został kierowcą. Wspominał, że na Białorusi pewnego razu wioził Dirlewangera na lotnisko, gdzie czekał już na niego przygotowany samolot Storch¹⁴⁵⁵.

Podczas powstania warszawskiego prawdopodobnie był przydzielony do Kampfgruppe „Meyer”. Pamiętał, że do Warszawy przybył 4 sierpnia 1944 r. na ul. Wolską. Po stłumieniu powstania warszawskiego trafił na Słowację¹⁴⁵⁶.

Georg Tomanek (SS-Rottenführer) – ur. 16 czerwca 1921 r. w Schönfeld w Saksonii¹⁴⁵⁷. Pochodził z miejscowości Brünn i był Czechem. Gdy dołączył do jednostki, słabo znał język niemiecki. Pod rozkazami Dirlewangera walczył prawdopodobnie od 1940 r., gdy stworzono jednostkę. Według Friedricha Waltera poległ na początku działań na Białorusi¹⁴⁵⁸. Potwierdził to Peter Erretkamps, który dodał, że Tomanek zginął od postrzału w głowę¹⁴⁵⁹. Z kolei śledczy w latach sześćdziesiątych ustalili, że zginął 22 lutego 1944 r. na Białorusi¹⁴⁶⁰.

¹⁴⁵⁰ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁴⁵¹ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹⁴⁵² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁵³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁴⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 146.

¹⁴⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Herbert Tilch, Wolfenbüttel, 30 I 196(?) r., k. 228–229.

¹⁴⁵⁶ *Ibidem*, k. 229 i 231.

¹⁴⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹⁴⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁴⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1194.

¹⁴⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

Hans Tonndorf – ur. 20 lutego 1912 r.¹⁴⁶¹

Adalbert Trattenschegg (Trattenschcheck?) (SS-Obersturmführer) – ur. 29 maja 1905 r. w St. Georgen. Poległ 21 września 1944 r. w Ołtarzewie¹⁴⁶².

Karl Trattner (SS-Grenadier) – ur. 30 czerwca 1922 r. w Mühldorf w Bawarii¹⁴⁶³.

Max Träume – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁶⁴.

August Treitl (SS-Unterscharführer) – ur. 31 grudnia 1912 r.¹⁴⁶⁵ Pochodził z Wiednia lub Wiesen (Burgenland) w Austrii¹⁴⁶⁶. W SS-Sonderkommando „Dirlewanger” służył od momentu jego założenia w 1940 r.¹⁴⁶⁷ Podczas działań w Lublinie był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów¹⁴⁶⁸.

Leopold Treitl (SS-Sturmmann) – ur. 19 marca 1924 r. w Wiedniu¹⁴⁶⁹.

Fritz Tremmel (SS-Sturmmann) – ur. 28 marca 1907 r. w Bovenmais (Bodenmais?)¹⁴⁷⁰.

Willi Treusch (SS-Grenadier) – ur. 30 maja 1913 r. w Burgdorf¹⁴⁷¹.

Alwin Trille – ur. 9 marca 1909 r.¹⁴⁷²

Trinowski – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel). Według Karla Hälmlego do jednostki został skierowany karnie z Luftwaffe¹⁴⁷³.

Friedrich Turek (dr, SS-Obersturmführer) – ur. 16 stycznia 1912 r. w Wiedniu; nr SS: 298 218. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” wysłano go w styczniu 1945 r.¹⁴⁷⁴

Heinrich Türk – ur. 21 marca 1910 r.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁶¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁶² BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397; A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 68.

¹⁴⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁴⁶⁴ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁴⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

¹⁴⁶⁶ *Ibidem*, k. 90; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁴⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624.

¹⁴⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

¹⁴⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁴⁷⁰ *Ibidem*, b.d., k. 269.

¹⁴⁷¹ *Ibidem*, k. 280.

¹⁴⁷² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁴⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹⁴⁷⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 74.

¹⁴⁷⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

Heinrich Uhle – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁷⁶.

Karl Uhlig – przed 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie¹⁴⁷⁷.

Johann Urban (SS-Rottenführer) – ur. 5 czerwca 1922 r. w Gleiwitz (Gliwice)¹⁴⁷⁸.

Erwin Überscher (SS-Obersturmführer) – ur. 2 września 1913 r. w Tarnowitz (dzisiejsze Tarnowskie Góry)¹⁴⁷⁹.

Bruno Varchen – ur. 2 lipca 1909 r.¹⁴⁸⁰

Franz Veit – ur. 24 grudnia 1903 r.¹⁴⁸¹

Albert Venderbusch – ur. 29 sierpnia 1912 r. w Düsseldorfie. W jednostce Dirlewangera służył w I batalionie, którym dowodził SS-Hauptsturmführer Mayer (Meier). Przydzielono go do 3. kompanii, której dowódcą był SS-Obersturmbannführer, którego nazwiska Venderbusch nie zapamiętał. Przeszkolono go w Użdzie na Białorusi i niemal od razu włączono do walk z partyzantami¹⁴⁸². Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front. Walczył w Warszawie i 5 sierpnia 1944 r. około 11 został ranny¹⁴⁸³. Adalbert Daschner wymienił go jako członka jednostki Dirlewangera, chociaż jak sam przyznał, podczas służby się nie spotkali. Poznali się dopiero po wojnie, w zakładzie karnym w Straubing¹⁴⁸⁴.

Josef Vesper (SS-Unterscharführer) – ur. 15 marca 1903 r. w Pittarn w Sudetach. Pod komendę Dirlewangera nie był skierowany karnie. Jesienią 1940 r. został kierowcą Dirlewangera. Zmarł 13 grudnia 1987 r.¹⁴⁸⁵

Wilhelm Vetter – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁴⁸⁶.

¹⁴⁷⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁴⁷⁷ *Ibidem*, k. 64.

¹⁴⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁴⁷⁹ *Ibidem*, k. 268.

¹⁴⁸⁰ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁸¹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁴⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Albert Venderbusch, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 135–136.

¹⁴⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 145.

¹⁴⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28.

¹⁴⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

¹⁴⁸⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

Rheinhold Viel – ur. 6 maja 1911 r. w Eschwege w Hesji. Do jednostki Dirlewangera wcielono go w związku z rozkazem Himmlera z 20 lutego 1944 r. dotyczącym kierowania osób aspołecznych i recydywistów na front. Podczas powstania warszawskiego, 6 sierpnia 1944 r. został lekko ranny i umieszczono go w Szpitalu Zakaźnym. Przebywał tam około dziesięciu dni¹⁴⁸⁷.

Karl Wilhelm Vieregge (SS-Hauptscharführer) – ur. 20 lutego 1910 r. w Plettenbergu w Nadrenii Północnej-Westfalii¹⁴⁸⁸. W SS-Sonderkommando „Dirlewanger” służył od momentu jego utworzenia do upadku III Rzeszy¹⁴⁸⁹. Był jednym z kłusowników, których mniej więcej w Zielone Świątki 1940 r. zebrano w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Jak wspominał, spośród około 100 skazańców Gottlob Berger wybrał około 50, a jego wybór zaakceptował Dirlewanger. Następnie zostali przeszkoleni przez SS-5. Totenkopfverband¹⁴⁹⁰.

W Polsce Vieregge został skierowany do Starego Dzikowa. Do końca 1943 r. był pomocnikiem w kuchni¹⁴⁹¹. Na przełomie 1942 i 1943 r. na Białorusi przeniesiono go do 1. kompanii w I Batalionie 1. Pułku, dowodzonej przez Herberta Meyera. Od lata 1943 r. pełnił funkcję „Ordonnanz-Offizier”. 8 listopada 1943 r. został ranny w głowę podczas działań na Białorusi (okolice miejscowości „Boretsche”). Aż do lutego 1944 r. przebywał w szpitalu. Gdy wrócił, SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” stacjonowała w pobliżu Mińska. Jako że musiał się jeszcze oszczędzać, Dirlewanger mianował go Spießem w batalionie. Służył w sztabie jako z.b.V.-Mann (człowiek do zadań specjalnych) – jeśli poległ dowódca kompanii, Vieregge natychmiast (i tymczasowo) go zastępował¹⁴⁹².

Jak wspominał Peter Erretkamps, Vieregge dobrze śpiewał, często w ten sposób uprzyjemniając im „pijackie libacje” (*Saufgelagen*)¹⁴⁹³.

W sierpniu 1944 r. Vieregge brał udział w tłumieniu powstania warszawskiego. Do Warszawy przyjechał 5 sierpnia na ul. Wolską (Litzmannstädter Straße). Wraz

¹⁴⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 146 i 192–193; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁴⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 135; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456.

¹⁴⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624; BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1193; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

¹⁴⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456.

¹⁴⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110; BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 457.

¹⁴⁹² BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 457 i 459; BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wilhelm Vieregge, Flensburg, 30 XI 1961 r., k. 76.

¹⁴⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/5925, Landeskriminalamt NW – Dezernat 15 – Tgb. Nr.: (4300)-6357/64-Re, Peter Erretkamps, Kevelaer, 15 XII 1964 r., k. 1194.

z jednostką Dirlewangera przebił się do pałacu Brühla. We wrześniu walczył na Czerniakowie¹⁴⁹⁴. Od marca 1945 r. pełnił funkcję Spieśa w dywizji. 5 maja 1945 r. w pobliżu Tangermünde nad Łabą razem z niedobitkami 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS dostał się do amerykańskiej niewoli. Był internowany przez trzy lata, zwolniono go w 1948 r.¹⁴⁹⁵

Bruno Vietz (SS-Sturmmann) – ur. 13 września 1908 r. w Stendal w Saksonii¹⁴⁹⁶.

Werner Vogel – ur. 7 listopada 1912 r.¹⁴⁹⁷

Willi Voigt (SS-Rottenführer) – do jednostki Dirlewangera należał prawdopodobnie od 1942 r.¹⁴⁹⁸

Georg Volz – ur. 28 marca 1909 r.¹⁴⁹⁹

Anton Vornholt – ur. 20 stycznia 1915 r.¹⁵⁰⁰

Heinz Voßke – więzień obozu w Sachsenhausen wcielony do jednostki Dirlewangera na przełomie 1944 i 1945 r.¹⁵⁰¹

Waldemar Völker (SS-Grenadier) – ur. 5 lutego 1912 r. w Stettin (Szczecin)¹⁵⁰².

Johann Wagner (SS-Sturmmann) – ur. 6 listopada 1911 r. w Thurau. Do jednostki Dirlewangera skierowano go karnie z Waffen-SS. Trafił prawdopodobnie do miejscowości „Sabolodje” na Białorusi. Poległ w Warszawie¹⁵⁰³.

Josef Wagner (SS-Grenadier) – ur. 6 kwietnia 1913 r. w Pr. Eugen¹⁵⁰⁴.

Josef Wagner (SS-Grenadier) – ur. 17 listopada 1916 r. w Heimbaschhausen¹⁵⁰⁵.

Josef (Sepp) Wagner – więzień polityczny obozu koncentracyjnego w Dachau. W połowie listopada 1944 r. został skierowany do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, gdy jednostka stacjonowała na Słowacji. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁵⁰⁶.

¹⁴⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wilhelm Vieregge, Flensburg, 30 XI 1961 r., k. 80.

¹⁴⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 456–457.

¹⁴⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁴⁹⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁴⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

¹⁴⁹⁹ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁵⁰⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁵⁰¹ R. Scheer, *Kurt Schliwski – Mein Leben. Autobiografischer Bericht*, 2014, s. 26.

¹⁵⁰² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 269.

¹⁵⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 147 i 163; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

¹⁵⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

¹⁵⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 268.

¹⁵⁰⁶ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 22 i 61.

Walter Wagner – sanitariusz podczas powstania warszawskiego. Jego przełożonym był Walter Escher. Wagner poległ podczas działań w Czechach (prawdopodobnie zdarzyło się to na Słowacji)¹⁵⁰⁷.

Wahl Karl (SS-Grenadier) – ur. 18 sierpnia 1912 r. we Frankfurcie nad Menem¹⁵⁰⁸.

Erwin Walser (SS-Sturmabführer¹⁵⁰⁹) – ur. 1 sierpnia 1910 r. w Metzingen w Badenii-Wirtembergii. W 1934 r. wstąpił do Allgemeine SS. Dwa lata później awansował na Untersturmführera i został szefem administracji w Allgemeine SS (nr 28 478¹⁵¹⁰). Od 1939 do 1942 r. był Hauptsturmführerem „F” (Fachführer) w Rochstoffamt der Waffen-SS przy Głównym Urzędzie SS Osobistym Sztapie Reichsführera-SS (Persönlicher Stab Reichsführer-SS). Około lipca 1942 r. przeniesiono go do Urzędu Głównego SS¹⁵¹¹.

W styczniu 1943 r. został odkomenderowany do jednostki Dirlewangera, która działała w tamtym czasie na Białorusi, w okolicy Pleszczenic¹⁵¹². W lipcu 1943 r. za odwagę został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁵¹³. Podawano, że był adiutantem Oskara Dirlewangera¹⁵¹⁴, czemu on sam zaprzeczał¹⁵¹⁵.

Pod rozkazami Dirlewangera służył do stycznia albo lutego 1944 r., kiedy to jako oficer Ib znów trafił do Urzędu Głównego SS w Berlinie. Zeznał, że podczas pobytu w jednostce nie brał udziału w żadnych akcjach bojowych¹⁵¹⁶. Zaprzeczył temu Gerhard Hellkamp, który podał, że Walser za jedną z operacji został odznaczony Krzyżem Żelaznym I klasy. Wspominał również, że był porządnym oficerem¹⁵¹⁷.

Walser opowiadał, że gdy wyjeżdżał z Białorusi, SS-Sonderregiment „Dirlewanger” walczył w rejonie miejscowości Newel i Połock. Od sierpnia 1944 r. jako adiutant do zadań

¹⁵⁰⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 323.

¹⁵⁰⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹⁵⁰⁹ Podał, że awans na SS-Sturmabführera otrzymał 30 I 1945 r. (BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445). W innym dokumencie można znaleźć informację, że został awansowany na SS-Brigadeführera (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1514).

¹⁵¹⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 114.

¹⁵¹¹ *Ibidem*, k. 443–444.

¹⁵¹² BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 443–444.

¹⁵¹³ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr. 5, Riga, 29 VII 1943 r., b.p.

¹⁵¹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1514; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 454; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 461.

¹⁵¹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 446.

¹⁵¹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 443–444.

¹⁵¹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 461.

specjalnych (Adjutant z.b.V.) służył pod komendą Gottloba Bergera i razem z nim przebywał w Bratysławie. Końca wojny doczekał w Berchtesgaden, gdzie początkowo dostał się do niewoli amerykańskiej. Następnie został przekazany Brytyjczykom i wywieziony do Wielkiej Brytanii. W listopadzie 1948 r. zwolniono go z niewoli w Ludwigsburgu, wtedy też przeszedł denazyfikację¹⁵¹⁸. Zmarł 1 maja 1987 r.¹⁵¹⁹

Friedrich Walter (SS-Unterscharführer)¹⁵²⁰ – ur. 17 maja 1921 r. w Neuburgweier¹⁵²¹. Franz Wegscheider opisał go jako młodego chłopaka¹⁵²². Walter skończył osiem klas szkoły powszechnej (Volksschule). Nigdy nie wstąpił do NSDAP, ale przez pewien czas należał do Hitlerjugend, skąd usunięto go za niesubordynację (nie stawiał się na spotkania). W styczniu 1940 r. został skazany na 6 miesięcy pozbawienia wolności za kłusownictwo¹⁵²³. Przez 4 miesiące odbywał karę w więzieniu dla młodocianych przestępców w Heilbronn, a w czerwcu lub lipcu 1940 r. przeniesiono go do obozu w Sachsenhausen, gdzie widział, jak maltretowano więźniów żydowskich. Zznał, że po inspekcji Gottloba Bergera razem z osiemdziesięcioma innymi kłusownikami został skierowany do Stammkompanie Norwegen¹⁵²⁴ (nie wiedział, skąd wzięła się ta nazwa). W koszarach SS w Oranienburgu przez 6 tygodni był szkolony przez SS-Unterführera.

Na przełomie września i października 1940 r. kłusowników skierowano do Lublina (w dalszych zeznaniach Walter podawał sierpień/wrzesień 1940 r.). Zaznaczył, że od tego momentu nazywano ich Sonderkommando „Dirlewanger”. W Lublinie kwaterowali od dwóch do trzech tygodni, po czym wysłano ich do Starego Dzikowa. Wczesnym latem 1941 r. znów przebywali w Lublinie.

Stamtąd na początku 1942 r. („w Lublinie jeszcze leżał śnieg”) zostali skierowani do Bobrujska na Białoruś do walki z partyzantami. Przebywali tam około 4–6 tygodni. Walter wspominał, że pod koniec lata 1942 r. przeniesiono ich do Mohylewa, gdzie stacjonowali około roku. Tam Walter uzyskał prawo jazdy I klasy na motocykle i zaczął pełnić funkcję motocyklisty meldunkowego¹⁵²⁵. Poza tym wykonywał patrole zwiadowcze. Przydzielono

¹⁵¹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 444.

¹⁵¹⁹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 95.

¹⁵²⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 617; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Verfügung, 45Js 30/64, Dortmund, 15 XII 1967 r., k. 4.

¹⁵²¹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 613–615.

¹⁵²² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

¹⁵²³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 613–615; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 616–629. Z kolei w 1962 r. zeznał, że skazano go w marcu 1940 r. w Karlsruhe (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, 9 IV 1962 r., k. 109).

¹⁵²⁴ Prawdopodobnie chodzi o jednostkę Dirlewangera. Nazwa Stammkompanie „Norwegen” pojawia się również w zeznaniach Gustava Strumpfa, który podał, że oddział Dirlewangera początkowo jej podlegał (BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 87–88).

¹⁵²⁵ Josef Rau zeznał, że Friedrich Walter należał do oddziału motocyklistów już w Lublinie i był jednym z kierowców w dwunastuosobowym oddziale (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740).

go do plutonu motocyklowego. Ich zadaniem było m.in. utrzymywanie łączności między małymi oddziałami niemieckimi podczas potyczek z partyzantami. Później stacjonowali też w Łohojsku i Uździe¹⁵²⁶. W sierpniu 1943 r. Walter został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁵²⁷. W lecie 1944 r. awansował na SS-Unterscharführera. W czerwcu 1944 r. wziął ślub (później miał siedmioro dzieci)¹⁵²⁸. Podczas powstania warszawskiego wciąż należał do plutonu motocyklowego przy sztabie Dirlewangera¹⁵²⁹.

Walczył w jednostce aż do 14 lutego 1945 r. – został ranny w pobliżu Lubska (Sommerfeld) pod Gubinem (przestrzelono mu gołęń). Odesłano go do szpitala we Freising w Bawarii, gdzie przebywał do czasu, gdy weszły wojska amerykańskie. Z niewoli wyszedł 13 czerwca 1946 r. Po przesłuchaniu i sposobie wyrażania się, śledczy opisali go jako człowieka „prymitywnego”¹⁵³⁰. Zmarł 30 grudnia 1987 r.¹⁵³¹

Erich Wanzke (SS-Grenadier) – ur. 5 maja 1913 r. w Chemnitz¹⁵³².

Heinrich Warnig – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁵³³.

Nick Wasser – służył w III Batalionie¹⁵³⁴.

Kurt Wassmann (SS-Unterscharführer) – pochodził z Bad Harzburg w Dolnej Saksonii. Przydzielono go do oddziału łączności (Nachrichtenstaffel). Poległ w Warszawie w 1944 r.¹⁵³⁵

Wilhelm Wächter (SS-Rottenführer) – w jednostce służył prawdopodobnie od 1940 r.¹⁵³⁶ Josef Rau zeznał, że Wächter w Lublinie był jednym z dwunastu kierowców w oddziale motocyklistów¹⁵³⁷. Według Friedricha Waltera w czerwcu 1943 r. został rozstrzelany przez Dirlewangera za brak czujności podczas pełnienia warty. W czasie jego zmiany zdezerterował

¹⁵²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 613–615; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 616–629.

¹⁵²⁷ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹⁵²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 613–615; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 616–629.

¹⁵²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Flensburg, 9 IV 1962 r., k. 109–110.

¹⁵³⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Sonderkommission Zentrale Stelle- I/3-180/62, Friedrich Walter, Ludwigsburg, 27 V 1963 r., k. 613–615; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 616–629.

¹⁵³¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 90.

¹⁵³² BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁵³³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁵³⁴ *Ibidem*, k. 65.

¹⁵³⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹⁵³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621.

¹⁵³⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

hiwis ukraińskiego pochodzenia¹⁵³⁸. Prawdopodobnie jednak Walter pomylił osoby, ponieważ Wächter w sierpniu 1943 r. został odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy¹⁵³⁹.

Albrecht Weber (SS-Grenadier) – ur. 25 lutego 1910 r. w Johannisthal w Berlinie¹⁵⁴⁰.

Hans-Georg Weber (SS-Sturmabführer) – ur. 4 września 1901 r. w Hanowerze; nr SS: 2 752. Do jednostki Dirlewangera należał od listopada 1942 do kwietnia 1944 r.¹⁵⁴¹

Johann Weber – ur. 30 września 1912 r.¹⁵⁴²

Walter Weber – ur. 18 grudnia [?] w Ludwigshafen am Rhein. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił między 8 a 10 sierpnia 1944 r. z transportem więźniów z więzienia dla żołnierzy Wehrmachtu w Anklam¹⁵⁴³.

Franz Wegscheider – ur. 10 lutego 1917 r. w Innsbrucku w Austrii. Był więźniem obozu koncentracyjnego Oranienburg. W lecie 1940 r. został wybrany do oddziału kłusowników („Wildschützen-Einheit”), który później przemianowano na jednostkę Dirlewangera („Dirlewanger-Einheit”). Otrzymali mundury SS z odprutymi runami. Kojarzył, że na patkach były skrzyżowane granaty ręczne (emblem z granatami to znak taktyczny, na patkach znajdowały się skrzyżowane karabiny z granatem). W latach sześćdziesiątych wspominał, że prosto z obozu w Oranienburgu (Sachsenhausen) wysłano ich do Starego Dzikowa pod Lublinem, gdzie przeszli dalsze szkolenie oraz pełnili służbę wartowniczą w obozie pracy dla ludności żydowskiej. Uczyli się m.in. jazdy konnej. W Dzikowie podzielono ich na pojedyncze oddziały. Wegscheidera razem z trzema innymi żołnierzami wysłano do Lublina. Dowódcą tego małego oddziału został SS-Unterscharführer Schneidt.

Gdy latem 1941 r. rozpoczęła się wojna z ZSRR, jednostka stacjonowała w Lublinie, gdzie dalej ją szkolono. Czterookobowy oddział pod komendą Schneidta skierowano później do Rygi. Wegscheider uważał się za znakomitego myśliwego. Otrzymał sztucer z celownikiem optycznym i miał polować w rejonie Jeziora Pskowskiego. Wszystkie upolowane zwierzęta dostarczał Dowódcy SS i Policji w Rydze – Waltherowi Schröderowi.

Zeznał, że na święta Bożego Narodzenia 1942 r. jednostka wróciła do Lublina (najprawdopodobniej miał na myśli święta 1941 r., ponieważ w 1942 r. stacjonowała już na Białorusi). Razem z SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wyruszył na Białoruś. Tam pełnił funkcję motocyklisty meldunkowego. 19 marca 1943 r., przewożąc meldunki z Mińska, najechał na minę i odniósł ciężką ranę nogi, co spowodowało 70-procentowy trwały uszczerbek na zdrowiu. Tym samym wojna się dla niego skończyła¹⁵⁴⁴.

¹⁵³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 621.

¹⁵³⁹ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹⁵⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

¹⁵⁴¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 122.

¹⁵⁴² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁵⁴³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 152.

¹⁵⁴⁴ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1452–1456; BA Ludwigsburg, B 162/16635, Niederschrift, Mayrhofen, 16 IX 1969b.p.

Robert Weidemann (SS-Grenadier) – ur. 13 listopada 1910 r. w Bad Schwarzen¹⁵⁴⁵.

Georg Weidner – więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen (nr obozowy: 041 377). Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” został wcielony 4 stycznia 1945 r. w Krakowie¹⁵⁴⁶.

Heinrich Weinert („Heini”¹⁵⁴⁷) (SS-Unterscharführer) – ur. w 1919, 1920 lub 1921 r. (8 lipca). Pochodził z Gelsenkirchen w Nadrenii Północnej-Westfalii. Pod rozkazami Dirlewangera służył prawdopodobnie od 1940 r.¹⁵⁴⁸

Walter Weiss (SS-Unterscharführer) – ur. 8 stycznia 1898 r. w Erlach¹⁵⁴⁹.

Kurt Weisse (SS-Obersturmbannführer, Ia Offizier) – ur. 11 października 1909 r. w Ehrenfriedersdorf w Krainie Rudaw (Erzgebirge)¹⁵⁵⁰. Tam skończył gimnazjum. Był jedynakiem, a jego matka zmarła, gdy miał jedenaście lat¹⁵⁵¹. Przed wojną pracował jako korespondent handlowy¹⁵⁵². Być może znał Oskara Dirlewangera z lat przedwojennych. Śledczy w latach siedemdziesiątych stwierdzili, że był zatrudniony razem z nim jako prokurent w żydowskiej firmie Kornicker w Erfurcie. Obaj mieli sprzeniewierzyć środki przeznaczone na przetargi i przekazać je na rzecz SA¹⁵⁵³.

Był członkiem NSDAP (nr członkowski 556 156) i SS (nr 122 228)¹⁵⁵⁴. Karierę w SS rozpoczął w 1935 r. od służby w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen w Oranienburgu¹⁵⁵⁵. Dwa lata później w stopniu SS-Hauptsturmführera został dowódcą II Batalionu Totenkopf Standarte „Thüringen”¹⁵⁵⁶. Jego ówczesne oceny służbowe nie wskazują na późniejsze brutalne zachowanie, opisano go jako człowieka zrównoważonego

¹⁵⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁵⁴⁶ Arch. Sachsenhausen.

¹⁵⁴⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16573, LKA-NW-Dez.15, Wilhelm Karl Vieregge, Plettenberg, 11 VII 1962 r., k. 464.

¹⁵⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 622 i 624; BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

¹⁵⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹⁵⁵⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48.

¹⁵⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Gertrud D., Bayerische Landeskriminalamt IIIa/SK – Tgb. Nr. 1063/62, München, 23 X 1962 r., k. 68–69.

¹⁵⁵² R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 70–71.

¹⁵⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1504 i 1506.

¹⁵⁵⁴ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397. Z kolei Michaelis podał, że Weisse miał numer SS 129 822 (R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 70).

¹⁵⁵⁵ Według informacji z lat siedemdziesiątych zaczął służyć w obozie koncentracyjnym Buchenwald. Popelił tam przestępstwo cudzołóstwa z żoną innego SS-Führera oraz dopuścił się kradzieży (BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1506).

¹⁵⁵⁶ 3. SS-Totenkopf-Standarte „Thüringen” utworzono na przełomie października i listopada 1937 r. w związku z założeniem KL Buchenwald; istniała do listopada 1939 r. (więcej na ten temat: A. Lasik, *Sztafety ochronne...*, s. 154–155).

i nieulegającego osobistym odczuciom. Od 1 marca 1939 r. Weisse był dowódcą I Batalionu SS-Totenkopf Standarte „Ostmark”¹⁵⁵⁷. We wrześniu zaczął dowodzić III Batalionem 11 SS-Totenkopf Standarte w Krakowie. Po wcieleniu tego batalionu do Dywizji SS „Reich” Weisse dowodził w niej 9. kompanią pułku SS „Deutschland”¹⁵⁵⁸.

W miarę jak pełnił służbę i podnosił kompetencje na kursach szkoleniowych, opinia o nim się pogarszała. SS-Brigadeführer Felix Steiner opisał go jako „szorstkiego, mało kulturalnego, z dużymi brakami”. Był to początek problemów Weissego. Coraz częściej dochodziło do różnego rodzaju incydentów, m.in. znęcał się nad podwładnymi. Jednego z żołnierzy pobił gumowym kablem, aż doprowadził do jego śmierci. Podczas procesu nakłonił podwładnego do krzywoprzysięstwa. W efekcie został skazany na karę śmierci poprzez dożywotni pobyt w ciężkim więzieniu (obozie koncentracyjnym). Wydalono go również z partii i z SS¹⁵⁵⁹.

Towarzysze broni opisywali go jako człowieka niezrównoważonego (*unausgeglichen*) i wybuchowego (*jähzornig*)¹⁵⁶⁰. Sąd SS podsumował jego zachowanie jako „schamienie, jakiego świat nie widział” (*Verhörung ohnegleichen*). Określił go mianem „sadysty”, któremu „nie powinno być powierzane życie ludzkie” (*Sadisten, dem ein anvertrautes Menschleben nicht galt*)¹⁵⁶¹. Heinrich Himmler zdecydował jednak o zawieszeniu kary. Weisse mógł ponownie wstąpić do NSDAP (otrzymał numer 563 159¹⁵⁶²). Mimo wcześniejszego skazania na karę śmierci Himmler nadał Weissemu pierścion SS oraz honorową szablę¹⁵⁶³.

Weisse do SS-Sonderkommando „Dirlewanger” trafił 23 stycznia 1943 r.¹⁵⁶⁴ W karnej jednostce Dirlewangera otrzymał możliwość zrehabilitowania się w walce. Według podwładnych miał 1,73–1,80 m wzrostu¹⁵⁶⁵. Jego wiek szacowano na 35–40 lat. Twarz

¹⁵⁵⁷ 4. SS-Totenkopf Standarte „Ostmark” (4. Pułk SS-Totenkopf „Ostmark”) tworzone od sierpnia 1938 r. i stacjonował w koszarach przy obozie koncentracyjnym Mauthausen (więcej na ten temat: *ibidem*, s. 155–156).

¹⁵⁵⁸ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 70–71.

¹⁵⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1506; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 157–158.

¹⁵⁶⁰ *Feldurteil des Gerichts der SS-Pz.Gren.Div. „Totenkopf”* 23 I 1943 r., za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, przypis 210, s. 445.

¹⁵⁶¹ *Ibidem*, s. 94.

¹⁵⁶² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland–Polen–Ungarn–Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1506.

¹⁵⁶³ *Ibidem*, k. 1509; *Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 październik 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP (SS-Obersturmbannführer und SS-Sturmbannführer) Stand vom 1. Oktober 1944)*, Berlin 1944, s. 94.

¹⁵⁶⁴ W SS otrzymał nr 129 822. 1 VIII 1944 r. został awansowany na Sturmbannführera (*Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 9 listopad 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP SS-Oberst-Gruppenführer – SS Standartenführer) Stand vom 9. November 1944*, Berlin 1944, s. 94).

Friedrich Walter podał, że Weisse dołączył do jednostki latem 1943 r. w Łohojsku (BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623).

¹⁵⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 38; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 78.

miął szeroką, owalną i groźną, z mocną dolną wargą (*breites, brutales Gesicht, volles ovals Gesicht, sehr starke und brutale Unterlippe*)¹⁵⁶⁶, włosy czarne, gęste, proste¹⁵⁶⁷, zaczesane do tyłu¹⁵⁶⁸, sylwetkę barczystą, korpulentną¹⁵⁶⁹ prężną, trzymał się prosto¹⁵⁷⁰. Sprawiał wrażenie osoby ponurej (*finster*)¹⁵⁷¹. Johannes Stein stwierdził, że Weisse „pił chętnie i często, jak prawie wszyscy oficerowie w jednostce”¹⁵⁷².

Weisse dał się poznać od najgorszej strony, żołnierze wspominali go po wojnie jako „straszną świnię”. Nazywali go „prokuratorem” (*Staatsanwalt*)¹⁵⁷³ i „diabłem” (*Teufel*)¹⁵⁷⁴. Współtowarzysze broni opisywali, że zawsze miał poważny wyraz twarzy¹⁵⁷⁵. Uważany za człowieka bezwzględnego i brutalnego (*rücksichtslos und brutal*)¹⁵⁷⁶. Był znany z nadużywania władzy, chętnie karał chłostą (używał bicia), a nawet śmiercią, również za drobne przewinienia. Jak wspominał Oskar Henning, Weisse był „świnią”, a gdy pił, jeszcze chętniej szykanował podwładnych. Henning był świadkiem, jak w Warszawie pijany Weisse zastrzelił żołnierza¹⁵⁷⁷. Schmuckerschlag stwierdził, że zawsze starali się schodzić Weissemu z drogi, ponieważ nigdy nie było wiadomo, czy za drobne uchybienie nie zostanie się odkomenderowanym do „Komanda Wniebowstąpienia” (*zu einem Himelfahrtskommando abkommandiert*)¹⁵⁷⁸. Dodał jednak, że Weisse był doświadczonym oficerem¹⁵⁷⁹.

¹⁵⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 38; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71.

¹⁵⁶⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14; BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 38.

¹⁵⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71.

¹⁵⁶⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 38.

¹⁵⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71.

¹⁵⁷¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 39.

¹⁵⁷² Woryginalne: „er trank wie fast alle Offiziere der Einheit sehr viel und häufig” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez.15, Stein Johannes, Bochum, 3 VII 1962 r., k. 71).

¹⁵⁷³ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 30.

¹⁵⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 158.

¹⁵⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Tgb. Nr. SK. Zst. III/2-157/61, Karl Richard Engel, Pforzheim, 24 VIII 1961 r., k. 14.

¹⁵⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 79.

¹⁵⁷⁷ Woryginalne: „Diesen [Weisse] möchte ich einfach als «Schwein» bezeichnen. Wenn Weisse getrunken hatt, begann er, die Leute zu schikanieren. Auch ordnete er Einsätze dann an, bei denen die Leute regelrecht in den Tod gejagt wurden. Ferner habe ich in Warschau erlebt, daß Weisse auf seine eigenen Soldaten im Suff geschossen hat” (BA Ludwigsburg, B 162/16572, Anlage zur Niederschrift, Oskar Henning, 5 III 1962 r., k. 196).

¹⁵⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/29251, Bayerisches Landeskriminalamt IIIa/SK, Tgb.Nr. 489/62, Dr. Franz Schmuckerschlag, München, 29 V 1962 r., k. 39.

¹⁵⁷⁹ *Ibidem*, k. 39.

Peter Erretkamps opowiadał, że Weisse kazał mu zastrzelić rosyjskiego chłopca (w wieku około 14–15 lat), który pracował dla jednostki jako tłumacz, znakomicie znał język niemiecki. Jego wina polegała na tym, że zamienił kilka zdań z przypadkowo mijanym rosyjskim jeńcem. Weisse to zauważył i natychmiast kazał go rozstrzelać. Erretkamps zeznał, że wyprowadził dziecko do lasu i strzelił w powietrze, każąc mu uciekać¹⁵⁸⁰.

Paul Dorn stwierdził, że Weissego nienawidzili wszyscy w jednostce. Często zastanawiano się, jak można go zlikwidować, ale był zbyt blisko Dirlewangera. Dorn wspominał, że Weisse pod nieobecność dowódcy mógł bezkarnie robić co chciał, o czym świadczy poranna skrytobójcza egzekucja powszechnie lubianego SS-Hauptscharführera Michela-Engelhammera. Bez żadnego powodu żołnierz ten został zastrzelony przez nieznanego sprawcę. Wszyscy jednak podejrzewali, że stał za tym Kurt Weisse, ponieważ powszechnie było wiadomo, że istniał między nimi ostry konflikt. Ponadto Weisse zazdrościł Michelowi-Engelhammerowi wyższego stopnia. Nikt nie został ukarany za ten czyn¹⁵⁸¹.

W świetle tych negatywnych opinii wyróżniają się wspomnienia Gustava Strumpfa, który wskazał, że Weisse faktycznie był bezwzględny, ale nigdy niesprawiedliwy. Twierdził, że ludzie obawiali się go ze względu na jego surowość¹⁵⁸².

Początkowo Weisse był w jednostce dowódcą kompanii, ale bardzo szybko został szefem sztabu. Podczas częstych nieobecności Oskara Dirlewangera pełnił funkcję jego zastępcy i pierwszego oficera sztabowego (Ofizzier Ia). Dowodził I Batalionem¹⁵⁸³ i I. pułkiem¹⁵⁸⁴.

W lecie 1944 r. Weissego odznaczono Złotym Krzyżem Niemieckim. W uzasadnieniu z 15 sierpnia 1944 r. napisano: „SS-Sturmabführer Weisse jest żołnierzem Pułku Specjalnego «Dirlewanger» od czerwca 1943 r. Początkowo służył jako dowódca I. Kompanii, następnie dzięki jego znakomitym talentom militarnym jako dowódca batalionu. SS-Sturmabführer Weisse brał udział w wielu działaniach wojennych jednostki i dzięki swojej odwadze, dzielności i przezorności doprowadzał do sukcesów bojowych swojego batalionu. Za walki na froncie na południe od Newla w grudniu 1943 roku został odznaczony Krzyżem Żelaznym I. klasy”¹⁵⁸⁵.

¹⁵⁸⁰ W oryginale: „Der beim Stab befindliche Dolmetscher, ein ca. 14-15 Jahre alter Russenjunge, sprach nur wenige Worte mit den ankommenden Gefangenen. Das hatte Weisse gesehen. Weiße gab mir sofort den dienstlichen Befehl, den Jungen zu erschießen. [...] Dann ging ich mit dem Jungen in den Wald. Auf diesem Wege fragte ich ihn, was er mit den Gefangenen gesprochen habe. Er sagte mir – und er sprach fließend deutsch – nur gefragt zu haben, aus welcher Gegend sie seien. [...] Ich hatte nicht die Absicht, den Befehl auszuführen. [...] Als wir außer Sichtweite waren, gab ich mit dem Gewehr einen Schuß ab und sagte ihm, schnell und weit wegzulaufen. [...] Dann ging ich zurück und meldete dem Weiße: «Befehl ausgeführt!»” (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 129).

¹⁵⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 88–89.

¹⁵⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 91.

¹⁵⁸³ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 125.

¹⁵⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48.

¹⁵⁸⁵ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 70–71.

Powojenne losy Weissego są owiane tajemnicą. Istnieje kilka wersji wydarzeń. Według jednej z nich w nocy 30 kwietnia 1945 r. potajemnie opuścił jednostkę w regionie Spreewald¹⁵⁸⁶. 29 kwietnia 1945 r. po raz ostatni widział go tam również Gustav Strumpf¹⁵⁸⁷. Podobno po zakończeniu wojny Weisse przebywał w Badenii-Wirtembergii w Niemczech¹⁵⁸⁸. Z kolei Karl Engel zeznał, że w ostatnich dniach wojny został „zatluczony” (*totgeschlagen*) przez hiwisów¹⁵⁸⁹, a nawet mówiono, że zabili go podwładni z jednostki Dirlewangera¹⁵⁹⁰. Zgodnie z inną teorią Weisse krótko przed końcem wojny przebrał się w mundur starszego szeregowca z Wehrmachtu¹⁵⁹¹ i opuścił jednostkę Dirlewangera.

Ostatecznie Weisse najprawdopodobniej trafił do brytyjskiej niewoli, z której uciekł 5 marca 1946 r. Śledczy w latach siedemdziesiątych ustalili, że przedostał się do strefy amerykańskiej i przebywał w obozie w Bad Aibling i Dachau¹⁵⁹². Jednak do dzisiaj nie wiadomo, co stało się z nim później¹⁵⁹³.

Była żona Weissego Gertrud w latach sześćdziesiątych zeznała, że 16 maja 1947 r. na swój wniosek otrzymała z nim rozwód bez orzekania o winie. Ostatni raz widziała go jesienią 1945 r. w Salzdahlum w Dolnej Saksonii. Potwierdziła, że znajdował się w brytyjskiej niewoli, w pojedynczej celi. Tam dowiedziała się, że był w związku z inną kobietą – Edith B., która mieszkała razem z rodzicami w Salzdahlum. Gertrud nie знаła jego dalszych losów¹⁵⁹⁴. Istnieją relacje, że w latach pięćdziesiątych przeprowadził się do południowej Ameryki, a także że widziano go w Niemieckiej Republice Demokratycznej (DDR), w Turyngii¹⁵⁹⁵. Obie wersje są mało prawdopodobne i bardzo zbliżone do relacji na temat powojennych losów Oskara Dirlewangera.

Weisse był wielokrotnie odznaczany. Prawdopodobnie otrzymał Krzyż Żelazny I klasy (Eiserne Kreuz 1. Klasse), Niemiecki Krzyż w Złocie (Deutsches Kreuz in Gold), Nahkampfspange i Odznakę Szturmową Piechoty (Infanterie-Sturmabzeichen)¹⁵⁹⁶.

¹⁵⁸⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Walter Fentznahn, Flensburg, 23 XI 1961 r., k. 15.

¹⁵⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 90.

¹⁵⁸⁸ R. Michaelis, *Dirlewanger...*, s. 71.

¹⁵⁸⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Engel, Flensburg, 25 X 1961 r., k. 48.

¹⁵⁹⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Walter Escher, Lengfeld, 28 I 1962 r., k. 317.

¹⁵⁹¹ *Niederschrift der Vernehmung des Dr. Bruno Wille*, 31 VII 1947, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 314.

¹⁵⁹² BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1515; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 159.

¹⁵⁹³ *Bisheriges Ermittlungsergebnis über das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*, 19 IX 1963, za: H.P. Klausch, *Antifaschisten...*, s. 314.

¹⁵⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Gertrud D., Bayerische Landeskriminalamt IIIa/SK – Tgb. Nr. 1063/62, München, 23 X 1962 r., k. 68–69.

¹⁵⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Betrifft: Sammelvorgang Strafsache Dirlewanger, Weiße, Heinsen Rußland-Polen-Ungarn-Tschecho-Slowakei u. Deutschland verbrechen, Berlin 44, 12 V 1972 r., k. 1515.

¹⁵⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheid, 4 VII 1962 r., k. 79.

Heinrich Weissenbacher – pochodził z Austrii¹⁵⁹⁷.

Josef Weissmer (SS-Rottenführer) – ur. 22 września 1901 r. w Hagen¹⁵⁹⁸.

Ludwig Weiß – służył w III Batalionie¹⁵⁹⁹.

Rudolf Weiß (zdegradowany ze stopnia SS-Brigadeführera do SS-Untersturmführera) – ur. 31 maja 1899 r. w Berlinie; nr SS: 4 299. Poległ 22 lutego 1945 r.¹⁶⁰⁰

Ferdinand Wendlinger – ur. 17 lipca 1907 r. w Birkenfeld, w pobliżu Pforzheim. Do jednostki Dirlewangera trafił pod koniec września 1944 r. z więzienia w Anklam¹⁶⁰¹.

Emmerich Wenger – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶⁰².

Wenzel – wg wspomnień Friedricha Waltera w jednostce, prawdopodobnie od początku jej istnienia, służyli bracia Wenzlowie. Pochodzili z Okręgu Rzeszy Kraj Sudetów (Sudetengau)¹⁶⁰³.

Karl Wenzel – ur. 22 lutego 1906 r. w okolicy miejscowości Coburg w Saksonii. Za homoseksualizm zdegradowano go i skazano na czternaście miesięcy więzienia (w 1956 r. znów zatrzymano go z tego powodu). Jesienią 1943 r. został karnie wysłany jako sanitariusz do kompanii zaopatrzeniowej¹⁶⁰⁴.

Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” trafił między 8 a 10 sierpnia 1944 r. z więzienia w Glatz (Kłodzko). W 1944 r. uczestniczył w walkach w Warszawie jako sanitariusz¹⁶⁰⁵. Jego przełożonym został Walter Escher, a drugim sanitariuszem Walter Wagner. Do końca wojny wraz z Hugo Erbguthem pełnił w jednostce Dirlewangera funkcję sanitariusza. W Warszawie obaj wspólnie przebywali w budynku Hitlerjugendheim (Centrum Młodzieżowe), później przeniesiono ich do obiektu Opery, a następnie do pałacu Brühla. Jak podał Wenzel – w pałacu pod koniec powstania zebrano całą jednostkę, zanim ruszyła na Słowację¹⁶⁰⁶.

W kwietniu 1945 r. w rejonie Spreewald dostał się do niewoli radzieckiej, z której zwolniono go w 1949 r.¹⁶⁰⁷

¹⁵⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/5926, Zahl: 18/69, Franz Wegscheider, Mayrhofen, 16 IX 1969 r., k. 1455.

¹⁵⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁵⁹⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹⁶⁰⁰ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 134.

¹⁶⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 154; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Ferdinand Wendlinger, b.d., k. 304–306.

¹⁶⁰² Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 624.

¹⁶⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 321.

¹⁶⁰⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 151; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 322.

¹⁶⁰⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Karl Wenzel, Weißenbrunn, 2 IV 1962 r., k. 323–324.

¹⁶⁰⁷ *Ibidem*, k. 323.

Gerhard Werner – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶⁰⁸.

Johann Werner – ur. 16 kwietnia 1904 r.¹⁶⁰⁹

Josef Werner – ur. 20 listopada 1906 r.¹⁶¹⁰

Hans Wernli (SS-Grenadier) – ur. 30 marca 1921 r. w Zurychu w Szwajcarii¹⁶¹¹.

Werner Westerwelle – ur. 1 marca 1914 r.¹⁶¹²

Karl Weyand (SS-Hauptsturmführer) – ur. 31 lipca 1914 r. w Dillingen. Prawdopodobnie zmarł po wojnie¹⁶¹³.

Kurt Weymann (SS-Rottenführer) – ur. 3 kwietnia 1911 r. w Schönlanke (Trzcianka)¹⁶¹⁴.

Paul Widera – ur. 2 lutego 1905 r.¹⁶¹⁵

Walter Wiedemann (SS-Obersturmführer) – ur. 13 lutego 1917 r. w Eisenach. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służył od stycznia 1945 r.¹⁶¹⁶

Peter Wiesen – przed 1933 r. mieszkał w Berlinie. Służył w III Batalionie¹⁶¹⁷.

Herbert Wiesener – ur. 24 czerwca 1925 r. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” wcielony z obozu koncentracyjnego 29 czerwca 1944 r.¹⁶¹⁸

Georg Wild (zdegradowany z SS-Untersturmführera do SS-Grenadiera) – ur. 7 kwietnia 1915 r. w Baden/Wien w Austrii. Do jednostki Dirlewangera został karnie przeniesiony w grudniu 1944 r. i 17 grudnia rozstrzelany w Pałast¹⁶¹⁹.

Waldemar Wilhelm (SS-Obersturmbannführer) – ur. 30 stycznia 1896 r. w Oberweißbach w Turyngii; nr SS: 28 346, nr członkowski NSDAP: 49 242¹⁶²⁰. W okresie świąt Bożego Narodzenia 1942 r. ze znajdującej się w okolicy Bobrujska komendantury zaopatrzenia Waffen-SS Rußland-Mitte został przeniesiony do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”,

¹⁶⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶⁰⁹ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶¹⁰ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁶¹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 276.

¹⁶¹² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶¹³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 278.

¹⁶¹⁴ *Ibidem*, k. 270.

¹⁶¹⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶¹⁶ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 149.

¹⁶¹⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

¹⁶¹⁸ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namentlich Verzeichnis, Oranienburg, 20 VI 1944 r., k. 605.

¹⁶¹⁹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 154.

¹⁶²⁰ BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397.

stacjonującego w Mohylewie – nie był karany¹⁶²¹. W sierpniu 1943 r. otrzymał Krzyż Żelazny II klasy¹⁶²². Pod rozkazami Dirlewangera służył do początku 1944 r. Do Bobrujska dotarł, nadzorując transport Żydów z warszawskiego getta do obozu pracy. Jak wspominał, większość z nich trafiła do Smoleńska¹⁶²³.

Jego zadaniem w jednostce Dirlewangera było indoktrynowanie podwładnych. Miał wpływać na zachowanie żołnierzy, którzy rekrutowali się spośród kłusowników i więźniów obozów koncentracyjnych¹⁶²⁴. Poza tym dowodził 4. kompanią (ukraińską)¹⁶²⁵, a przez pewien czas drużyną motocyklistów¹⁶²⁶. Był też przydzielony do kompanii F. Zmarł 23 marca 1986 r.¹⁶²⁷

Oswald Willgut (SS-Unterscharführer)¹⁶²⁸ – członek SS. W jednostce Dirlewangera należał do plutonu motocyklistów oraz do I Batalionu¹⁶²⁹.

Heinrich Willmann (SS-Untersturmführer) – ur. 21 czerwca 1917 r. w Kirchheimbolanden w Nadrenii-Palatynacie. 23 stycznia 1942 r. Sąd SS i Policji (SS- und Polizeigericht) wszczął przeciwko niemu postępowanie karne za nieposłuszeństwo wojskowe (*Ungehorsam*) oraz fałszowanie meldunków wojskowych (*falsche Dienstmeldung*). Willmann został skazany na dwa lata więzienia i degradację. Do SS-Sonderregiment „Dirlewanger” trafił w czerwcu 1944 r. 7 listopada 1944 r. ułaskawiono go i przywrócono mu stopień oficerski w SS¹⁶³⁰

Robert Winkler – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶³¹.

Erich Winter – z pochodzenia Sinti. Brat Waltera Wintera. Więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. W ostatnich dniach wojny, 13 kwietnia 1945 r. został wysłany do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS w okolicy Gubina. Walczył nad Nysą Łużycką w pobliżu miejscowości Forst, Peitz i Cottbus¹⁶³².

¹⁶²¹ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 95.

¹⁶²² BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS-und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹⁶²³ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 450–452.

¹⁶²⁴ *Ibidem*, k. 452.

¹⁶²⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 452; BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71 U, Gerhard Hellkamp, Wattenscheid, 28 VI 1973 r., k. 461.

¹⁶²⁶ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg 147 Js 11/71 U, Waldemar Wilhelm, Bad Dürkheim, 11 V 1973 r., k. 453.

¹⁶²⁷ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 95.

¹⁶²⁸ BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 110.

¹⁶²⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

¹⁶³⁰ A. Lasik, *Oficerowie SS...*; BA Ludwigsburg. Akta osobowe Hermanna Willmanna, SSO-247B.

¹⁶³¹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶³² K. Guth, Z 3105. *Der Sinto Walter Winter überlebt den Holocaust*, Hamburg 2009, s. 142–147.

Walter Winter – z pochodzenia Sinti. Brat Ericha Wintera. Więzień obozów koncentracyjnych Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück i Sachsenhausen. 13 kwietnia 1945 r. został wysłany do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS w okolicy Gubina. Walczył nad Nysą Łużycką w pobliżu miejscowości Forst, Peitz i Cottbus¹⁶³³.

Eugen Wipf (SS-Unterscharführer) – ur. 12 grudnia 1916 r. Pochodził ze Szwajcarii. W 1936 r. wstąpił do policji granicznej, jednak aresztowano go za pijaństwo. W czasie II wojny światowej został internowany w Niemczech i w listopadzie 1941 r. trafił do obozu Hinzert w Hunsrück pod Trier. Uznano go za osobę apolityczną i obcokrajowca (*unerwünschter Ausländer und Asozialen*). Od jesieni 1943 r. pełnił funkcję Oberkapo. W czerwcu 1944 r. zgłosił się ochotniczo do jednostki Dirlewangera. Uczestniczył w tłumieniu powstań – warszawskiego i narodowego na Słowacji, a także walczył na Węgrzech. Należał do II Batalionu. 6 lipca 1948 r. sąd w Zurychu skazał go na dożywotnie pozbawienie wolności. 31 sierpnia tr. zmarł na chorobę krwi¹⁶³⁴.

Fritz Wittenberg – ur. 14 października 1907 r.¹⁶³⁵

August Wittgruber (SS-Sturmmann) – ur. 31 stycznia 1925 r. w Kl. Veitsch¹⁶³⁶.

Franz Woigl – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶³⁷.

Albert Woitas (SS-Grenadier) – ur. 2 sierpnia 1910 r. w Breslau (Wrocław)¹⁶³⁸.

Albert Woitecki (Woitak?) – ur. około 1915 r. Należał do II Batalionu¹⁶³⁹.

Fritz Wolf (SS-Grenadier) – ur. 20 września 1913 r. w Chemnitz¹⁶⁴⁰.

Wolkow – mający rosyjskie pochodzenie dowódca plutonu w kompanii wschodniej¹⁶⁴¹.

Walter Wotschnik – ur. 20 kwietnia 1909 r.¹⁶⁴²

Wolfgang Wunderlich – więzień polityczny skierowany w listopadzie 1944 r. do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” z obozu koncentracyjnego w Dachau. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶⁴³.

¹⁶³³ *Ibidem*, 142–147.

¹⁶³⁴ <https://live.warthunder.com/post/628935/en/> (dostęp 18 XI 2019).

¹⁶³⁵ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶³⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁶³⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶³⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 279.

¹⁶³⁹ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Paul Dorn, Lüdenscheld, 4 VII 1962 r., k. 80.

¹⁶⁴⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 277.

¹⁶⁴¹ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839; BA Ludwigsburg, B 162/4250, Geschäfts-Nr.: 147 Js 11/77 U, b.d., k. 104.

¹⁶⁴² BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281; Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597.

¹⁶⁴³ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

Harry Wurdinger (SS-Obersturmführer) – ur. 1 czerwca 1904 r. w Žatecu w Czechach; nr SS: 337 136. W SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” służył od września 1944 r.¹⁶⁴⁴

Richard Würth (SS-Sturmmann) – ur. 21 listopada 1901 r. w Steinheim¹⁶⁴⁵.

Richard Wycik – ur. 4 sierpnia 1916 r.¹⁶⁴⁶

Willi Zaddach – ur. 4 maja 1905 r.¹⁶⁴⁷

Helmut Zahradnik – ur. 8 lutego (lub marca¹⁶⁴⁸) 1922 r. w Gelsenkirchen w Zagłębiu Ruhry. Nie należał do jednostki Dirlewangera, ale podczas powstania warszawskiego do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” została przyłączona 13. Kompania (Postschutzeinheit), w której pełnił służbę¹⁶⁴⁹.

Eugen Zalle – ur. 17 stycznia 1907 r.¹⁶⁵⁰

Franz Zalsky (Zalski) (SS-Oberscharführer) – ur. 29 marca 1915 r. w Markersdorf¹⁶⁵¹. Od września 1941 do początku 1942 r. pracował w administracji obozu pracy dla ludności żydowskiej w Łucku¹⁶⁵². Pod rozkazami Heinza Feiertaga szkolił ukraińskich strażników nadzorujących obóz pracy dla Żydów w Krasnym koło Łucka¹⁶⁵³. Był przydzielony do kompanii wschodniej (Hiwisów)¹⁶⁵⁴. Georg Kraus podał, że obaj bracia Zalscy razem z nim służyli w 1. kompanii w oddziale motocyklistów¹⁶⁵⁵. Poległ 20 listopada 1943 r., prawdopodobnie w rejonie Połocka/Dretunia¹⁶⁵⁶.

Gottlieb Zalsky (Zalski) (SS-Sturmmann, SS-Unterscharführer¹⁶⁵⁷) – ur. 19 grudnia 1919 r. w Markersdorf¹⁶⁵⁸. Najprawdopodobniej obaj bracia (Franz i Gottlieb) służyli w jednostce Dirlewangera od 1940 r.¹⁶⁵⁹ Gottlieb był jednym z dwunastu kierowców w oddziale

¹⁶⁴⁴ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 182.

¹⁶⁴⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 271.

¹⁶⁴⁶ BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶⁴⁷ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶⁴⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 274.

¹⁶⁴⁹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 151.

¹⁶⁵⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶⁵¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹⁶⁵² *Ibidem*, k. 132.

¹⁶⁵³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211.

¹⁶⁵⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

¹⁶⁵⁵ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 998.

¹⁶⁵⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839. Z kolei Peter Erretkamps kojarzył, że Franz Zalsky zginął w trakcie tłumienia powstania warszawskiego (BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127).

¹⁶⁵⁷ BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 127.

¹⁶⁵⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211.

¹⁶⁵⁹ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Tgb. Nr.: SK. Zst. I/3-180/62, Friedrich Walter, Mörsch, 21 V 1963 r., k. 623-624; BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 734.

motocyklistów podczas działań w Lublinie¹⁶⁶⁰. Od września 1941 do początku 1942 r. pracował w administracji obozu pracy dla ludności żydowskiej w Łucku¹⁶⁶¹. Podobnie jak jego brat, pod komendą Heinza Feiertaga szkolił ukraińskich strażników nadzorujących obóz pracy dla Żydów w Krasnym koło Łucka¹⁶⁶², był przydzielony do kompanii wschodniej (Hiwisów)¹⁶⁶³. Georg Kraus podawał, że obaj bracia Zalscy razem z nim byli w 1. kompanii w oddziale motocyklistów¹⁶⁶⁴. Uznawany za zaginionego od 1945 r.¹⁶⁶⁵.

Albert Zeidler – 4 października 1938 r. został aresztowany przez Gestapo, a 6 grudnia osadzono go jako więźnia politycznego w obozie koncentracyjnym w Dachau. Przez krótki okres (od jesieni 1938 r. do początku 1940 r.) przebywał w obozie we Flossenbürgu¹⁶⁶⁶. Do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” skierowano go z obozu w Dachau w listopadzie 1944 r.¹⁶⁶⁷ Jak podał, razem z dwustu innymi więźniami zgłosił się ochotniczo, będąc przekonany, że chodzi o służbę w Wehrmachcie. Od razu wysłano go na ośmiodniowe szkolenie na Słowację¹⁶⁶⁸. Trafił do III Batalionu. Między 11 a 15 grudnia 1944 r. zdezerterował do Armii Czerwonej¹⁶⁶⁹. Najpierw wysłano go do obozu jenieckiego w Rumunii, a na święta 1944 r. przeniesiono go do Stalino (Donieck) w Rosji. Uwolniono go pod koniec września 1945 r.¹⁶⁷⁰

August Zeller (SS-Untersturmführer) – ur. 31 sierpnia 1914 r. w Unterböbingen. Poległ 13 listopada 1943 r. w Kosari¹⁶⁷¹.

Karl Zenger – ur. 1 stycznia 1918 r.¹⁶⁷²

Walter Zeppenfeld (SS-Hauptsturmführer w służbach medycznych, dr med. dent.) – ur. 31 grudnia 1901 r. w Gelsenkirchen w Nadrenii Północnej-Westfalii. Adalbert Daschner wspominał go jako lekarza. W rzeczywistości był w jednostce Dirlewangera dentystą. W 1943 r. za podżeganie do aborcji (*Anstiftung zur Abtreibung*) został skazany na dziewięć miesięcy więzienia i wykluczenie z Waffen-SS (gdzie miał nr 256 727¹⁶⁷³). Trafił do obozu w Matzkau

¹⁶⁶⁰ BA Ludwigsburg, B 162/5922, Polizeipräsidium Koblenz – III/A (NSG), Josef Rau, Kamp-Bornhofen, 31 VII 1963 r., k. 740.

¹⁶⁶¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 132.

¹⁶⁶² BA Ludwigsburg, B 162/16569, Ausfertigung, 2 Ks 1/65, 28 a 9/64, 6 III 1967 r., k. 211.

¹⁶⁶³ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839.

¹⁶⁶⁴ BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424 Hamburg, 147 p11/71, Georg Kraus, Bamberg, 9 IV 1976 r., k. 998.

¹⁶⁶⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 134.

¹⁶⁶⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Albert Zeidler, 6 VI 1971 r., k. 14.

¹⁶⁶⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶⁶⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Albert Zeidler, 6 VI 1971 r., k. 14.

¹⁶⁶⁹ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 63.

¹⁶⁷⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Vernehmungsniederschrift, Albert Zeidler, 6 VI 1971 r., k. 15.

¹⁶⁷¹ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 188.

¹⁶⁷² Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶⁷³ A. Lasik, *Führerliste Waffen-SS...*, s. 189.

pod Gdańskiem, a stamtąd pod komendę Dirlewangera. W 1944 r. brał udział w walkach w Warszawie. Był w Szpitalu Zakaźnym, przy ul. Młynarskiej, przed pałacem Brühla, Operą (Teatrem Narodowym) i w koszarach policji przy al. Szucha¹⁶⁷⁴. Franz Bauser wspominał go jako człowieka o „szlachetnym, poważnym charakterze”¹⁶⁷⁵, a Gustav Strumpf jako rozsądną, cichą osobę¹⁶⁷⁶. Otto Ruch dodał, że Zeppenfeld był „porządnym człowiekiem”¹⁶⁷⁷.

Viktor Zerfaß – ur. 5 września 1923 r. w miejscowości Kimpulung w Rumunii. W 1939 r. razem z rodziną został przesiedlony do Niemiec. Jesienią 1941 r., mając 18 lat, wstąpił ochotniczo do Waffen-SS do dywizji „SS-Totenkopf”. Nadano mu tam stopień SS-Rottenführera¹⁶⁷⁸.

Latem 1944 r. za „wykroczenie podczas warty” (z powodu przemęczenia zasnął na posterunku w Rosji) zdegradowano go i skazano na trzy miesiące więzienia¹⁶⁷⁹. Pod komendę Dirlewangera trafił z więzienia w Matzkau pod Gdańskiem 24 września 1944 r. razem z około tysiącem więźniów¹⁶⁸⁰. W ostatnich dniach września został ranny podczas działań w Warszawie¹⁶⁸¹. Wspominał, że wszedł na minę i w efekcie w całym ciele miał mnóstwo odłamków. Przeniesiono go do szpitala przy ul. Wolskiej, stamtąd wywieziono do Łodzi (Litzmannstadt), a następnie do Niemiec¹⁶⁸².

Po wykurowaniu się do jednostki Dirlewangera wrócił dopiero w styczniu 1945 r., gdy walki toczyły się już w pobliżu Gubina¹⁶⁸³.

Helmut Zettel – służył w oddziale łączności (Nachrichtenstaffel)¹⁶⁸⁴. Według Karla Hälmle-go był człowiekiem nieskazitelnym¹⁶⁸⁵.

Otto Zick – ur. 20 sierpnia 1899 r.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁷⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt, 2 Js 700/61, Adalbert Daschner, Flensburg, 5 IV 1962 r., k. 28; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Günther Albrecht, Wesel, 28 II 1963 r., k. 394; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 148 i 164–165; BA Ludwigsburg, B 162/16573, Walter Zeppenfeld, k. 308–314.

¹⁶⁷⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Franz Bauser, Flensburg, z. Zt. Göppingen, 5 II 1962 r., k. 185.

¹⁶⁷⁶ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt – 2 Js 700/61, Gustav Strumpf, Flensburg, 17 I 1962 r., k. 94.

¹⁶⁷⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16571, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61 Otto Ruch, Flensburg, 18 I 1962 r., k. 121.

¹⁶⁷⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 330.

¹⁶⁷⁹ *Ibidem*, k. 330.

¹⁶⁸⁰ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153–154. On sam podał, że do jednostki trafił na początku września 1944 r. do Warszawy (BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 330).

¹⁶⁸¹ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 153–154.

¹⁶⁸² BA Ludwigsburg, B 162/16573, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Viktor Zerfaß, 4 IV 1962 r., k. 333.

¹⁶⁸³ *Ibidem*, k. 333.

¹⁶⁸⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161.

¹⁶⁸⁵ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Auskunft aus dem Strafregister der Staatsanwaltschaft zu München, Karl Hälmle, München, 27 VII 1962 r., k. 237.

¹⁶⁸⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

Zieche – więzień polityczny wcielony do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na początku 1945 r. (prawdopodobnie w styczniu). W lutym 1945 r. w okolicy Gubina został rozstrzelany za defetyzm, okazywanie radości z powodu nadchodzącej Armii Czerwonej i zbliżającego się końca wojny. Prawdopodobnie próbował zdezerterować i przejść na stronę rosyjską¹⁶⁸⁷. Ponadto wygrażał Hitlerowi i strzelał do jego portretu¹⁶⁸⁸. Otto Hafner podał, że Zieche otrzymał wiele odznaczeń: Krzyż Żelazny I i II klasy i Krzyż Niemiecki w Złocie. Prawdopodobnie miał około 37–38 lat¹⁶⁸⁹.

Otto Ziegenhagen – ur. 8 marca 1908 r.¹⁶⁹⁰

Hans Zierow (SS-Oberscharführer) – ur. 20 lutego 1909 r. w Kalkhorst¹⁶⁹¹.

Karl Zilges (SS-Sturmmann) – ur. 25 stycznia 1910 r. w Duisburgu¹⁶⁹².

Paul Zimmermann (SS-Untersturmführer) – ur. 22 sierpnia 1888 r. w Landsbergu (Warthe) (obecnie powiat gorzowski)¹⁶⁹³. Walczył podczas I wojny światowej, a po jej zakończeniu został w armii. W 1920 r. jako podporucznik (Leutnant) Landwehry odszedł z wojska. W 1921 r. znalazł zatrudnienie jako urzędnik pocztowy. W 1935 r. został zwolniony z urzędu, ze względu na nieprawidłowości jakich się dopuścił i wyrok sądowy z 1934 r. Skazano go na osiem miesięcy więzienia. Gdy wybuchła II wojna światowa, Zimmermann miał 51 lat. Mimo to chciał zgłosić się na front, aby oczyścić się z winy. Dopiero w 1943 r. udało mu się zaciągnąć do Batalionu Uzupełniającego SS Wschód (SS-Ersatzbataillon Ost), gdzie został SS-Hauptscharführerem. W marcu tr. przeniesiono go do Łohojska i przydzielono do SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”¹⁶⁹⁴. W sierpniu 1943 r. przyznano mu Szpangę do Krzyża Żelaznego II klasy¹⁶⁹⁵.

Jak wspominał, w jednostce stworzono dwie kompanie składające się z Białorusinów. Każdą z nich dowodził rosyjski oficer, ale nadzorowała go niemiecka kadra. Zimmermann jako SS-Hauptscharführer, dowodził jedną z tych kompanii (prawdopodobnie 3¹⁶⁹⁶). Drugim dowódcą był SS-Oberscharführer Engel-Niedermeier, który później poległ

¹⁶⁸⁷ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg Sonderkommission Zentrale Stelle, Tgb. Nr. SK. Zst. III/15-153/65, Georg Severa, Lörrach, 6 V 1965 r., k. 31; BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 41.

¹⁶⁸⁸ BA Ludwigsburg, B 162/27187, Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission Zentrale Stelle, Otto Hafner, Karlsruhe, 9 VI 1965 r., k. 41.

¹⁶⁸⁹ *Ibidem*, k. 40.

¹⁶⁹⁰ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁶⁹¹ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 280.

¹⁶⁹² *Ibidem*, k. 274.

¹⁶⁹³ BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138.

¹⁶⁹⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 262–263; BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 132.

¹⁶⁹⁵ BAB, R70 Sowjetunion/23, Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland und Russland-Nord Iia Az.: 23d, Tagesbefehl Nr.8, Riga, 14 VIII 1943 r., b.p.

¹⁶⁹⁶ BA Ludwigsburg, B 162/28392, Sonderkommission Hamburg, 147 Js 11/71, Erwin Walser, Stuttgart, 10 V 1973 r., k. 445.

w Warszawie¹⁶⁹⁷. Kompania Zimmermanna była podporządkowana II Batalionowi, którym dowodził Steinhauer. Gdy poniosła dotkliwe straty, została przeniesiona do Łomży (Lomscha). Większość hiwisów z obu kompanii rosyjskich przydzielono później do taborów batalionowych. Z Łomży trafili do Giżycka (Lötzen), a stamtąd do Warszawy¹⁶⁹⁸.

Ze względu na awarię ciężarówki Zimmermann ze swoją kompanią (około piętnastu osób) przybył do Warszawy dwa lub trzy dni później niż reszta II Batalionu Steinhauera, prawdopodobnie dojechali 8 lub 9 sierpnia. Zimmermann od razu zameldował się u Dirlewangera (z którym dobrze się znał) w jego kwaterze w Szpitalu Zakaźnym na Woli. Dirlewanger awansował go wtedy na SS-Untersturmführera. Zimmermann razem z kompanią walczył na pl. Teatralnym (Theaterplatz) i pl. Ratuszowym (Rathausplatz). W Warszawie pozostał do swoich 56 urodzin (22 sierpnia 1944 r.). Ze względu na wcześniejszy wypadek musiał mieć operację kolana, dlatego Dirlewanger zdecydował się wycofać go z walk i przenieść do taborów z zaopatrzeniem. Zimmermann przebywał na tyłach aż do kapitulacji powstania warszawskiego¹⁶⁹⁹.

Po powstaniu Dirlewanger zdecydował, aby objął dowodzenie nad oddziałem rezerwowym (Ersatzhaufens), który skierowano do Krakowa¹⁷⁰⁰.

Żołnierz Heinrich Arndt określił Zimmermanna jako „przyzwoitego” człowieka¹⁷⁰¹. Peter Erretkamps wspomniał, że Zimmermann dobrze znał Oskara Dirlewangera i był zaprzyjaźniony z Kurtem Weissem¹⁷⁰².

Kurt Zipfel (SS-Grenadier) – ur. 10 marca 1919 r. w Oda/Sa¹⁷⁰³.

„**Zorka**” – oficer w jednostce Dirlewangera¹⁷⁰⁴.

Zorner¹⁷⁰⁵.

Walter Zöllner – ur. 14 listopada 1907 r.¹⁷⁰⁶

Franz Zylka – do 1933 r. mieszkał w Beuthen. Służył w III Batalionie¹⁷⁰⁷.

Helmut (Nazwisko nieznane) – dowódca plutonu karabinów maszynowych (Maschinengewehrzug) w 12. kompanii III Batalionu. Został skazany na karę śmierci za kradzież

¹⁶⁹⁷ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263; BA Ludwigsburg, B 162/4249, K 424, Gustav Brusberg, Stade, 18 XII 1975 r., k. 839; BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 138.

¹⁶⁹⁸ BA Ludwigsburg, B 162/16572, Der Oberstaatsanwalt 2 Js 700/61, Paul Zimmermann, Stuttgart, 1 VII 1963 r., k. 263.

¹⁶⁹⁹ *Ibidem*, k. 264–265.

¹⁷⁰⁰ *Ibidem*, k. 265.

¹⁷⁰¹ BA Ludwigsburg, B 162/16574, Der Oberstaatsanwalt 2Js 700/61, Heinrich Arndt, Flensburg, 30 I 1961 r., k. 80.

¹⁷⁰² BA Ludwigsburg, B 162/29251, LKA-NW-Dez. 15, Peter Erretkamps, Kevelaer, 24 VII 1962 r., k. 132.

¹⁷⁰³ BA Ludwigsburg, B 162/16570, Lista członków SS-Sondereinheit „Dirlewanger”, b.d., k. 275.

¹⁷⁰⁴ BA Ludwigsburg, B 162/16634, 147 Js 11/71 U, b.d., k. 38.

¹⁷⁰⁵ AIPN GK, 164/906, t. 63, Wanted report, b.p.

¹⁷⁰⁶ Sta München, Staatsanwaltschaft, 3468/3, Namenverzeichnis des SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 597; BAB, R70 Sowjetunion/51, Lista członków SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 1281.

¹⁷⁰⁷ Arch. Sachsenhausen, KAW K16M6, B. Behnke, *Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland. Das III. Bataillon des 2. Regiments der Waffen-SS „Brigade Dirlewanger”*, maj 1976 r., k. 64.

w stołówce, osadzony w Dachau i karnie wysłany pod komendę Dirlewangera, by zrehabilitował się na froncie¹⁷⁰⁸

Lista więźniów Wehrmachtu i Waffen-SS wysłanych z Aresztu w Torgau do SS-Sonderkommando „Dirlewanger”¹⁷⁰⁹:

Heinz Albrecht (Majtek)
 Wilhelm Aringer (Gefreiter)
 Konrad Aubel (Kanonier)
 Guido Batsch (Obergefreiter)
 Erich Beer (Grenadier)
 Franz Berger (Jäger)
 Hermann Bernreiter (SS-Unterscharführer)
 Hans Bettendorf (Obergefreiter)
 Konrad Bibiela (Gefreiter)
 Helmut Bieker (Funker)
 Karl Bobel (Obergefreiter)
 Hermann Bode (Majtek)
 Robert Bösmüller (Gefreiter)
 Gerhard Böttger (Jäger)
 Hubert Brick (Mar. Art.)
 Christian Burmeister (Unteroffizier)
 Erich Bülte (Obergefreiter)
 Artur Bächner (Unteroffizier)
 Heinz Bunnemann (Feldwebel)
 Franz Cepin (Gefreiter)
 Johann Conrad (SS-Sch., SS-Schütze)
 Ernst Csizdik (Majtek)
 Adolf Degenhard (Objäger)
 Kurt Dirksen (Gefreiter)
 Werner Dobbert (Obergefreiter)
 Hans Döllinger (Hptgefr., Hauptgefreiter)
 Kurt Dubrau (Obergefreiter)
 Heinrich Eichmann (SS-Rottenführer)
 Albert Erdmann (Obergefreiter)
 Eduard Etzbach (Majtek)
 Alfred Faber (Majtek)
 Josef Feck (Obergefreiter)

¹⁷⁰⁸ Arch. Sachsenhausen, P3 Schulze, Hermann, *Hermann Schulze. Fortsetzung zum Bericht vom Okt./Nov. 1978 und Ergänzung des Strafbataillon Dirlewanger*, marzec 1979 r., b.p.

¹⁷⁰⁹ Dokumentations- und Informationszentrum (DIZ) Torgau. Listę udostępnił mi Paweł Brudek z Muzeum Powstania Warszawskiego za co serdecznie mu dziękuję.

Herbert Fleischmann (Majtek)
 Kurt Flöter (Matr. Kraftfahrer)
 Erich Franke (Obergefreiter)
 Wolfgang Fugmann (Grenadier)
 Heinz Funke (Gefreiter)
 Boleskan Gabrischewski (Majtek)
 Helmut Gerson (SS-Unterscharführer)
 Willi Graflage (Obergefreiter)
 Johny Gandlach (Grenadier)
 Edmund Gansch (Majtek)
 Rolf Hahnemann (Obergefreiter)
 Paul Hänisch (Ob-Maat)
 Josef Harant (Oberschütze)
 Alfred Häuzsinger (Obergefreiter)
 Otto Held (I Majtek)
 Friedr. Heller (Pz. Grenadier)
 Rudolf Heller (Hauptgefreiter)
 Rudi Henning (Gefreiter)
 Erich Hencke (Obergefreiter)
 Albrecht Henninger (Flieger)
 Emil Hess (Objäger)
 Waldemar Hilbert (Gefreiter)
 Helmut Hildebrandt (Schütze)
 Eduard Holm (Gefreiter)
 Philipp Honig (Obergefreiter)
 Richard Hübner (Unteroffizier)
 Johann Jagoditsch (Grenadier)
 Wilhelm Jensen (Artillerist)
 Hans John (Unteroffizier)
 Josef Johna (Majtek)
 Walter Kahl (Grenadier)
 Heinrich Kaiser (Gefreiter)
 Alois Kamnikav (Grenadier)
 Leo Kaumanns (Obergefreiter)
 Emil Keller (Gefreiter)
 Joachim Kempe (Majtek)
 Josef Kempinger (Schütze)
 Rolf Kitzing (Obergefreiter)
 Willi Klöhn (Gefreiter)
 Paul Klein (Feldwebel)
 Hans Klimke (Schütze)
 Gustav Klipmüller (Unteroffizier)

Karl-Heinz Kluge (Obergefreiter)
Franz Knirsch (Obergefreiter)
Herbert Köber (Steuermann)
Kurt Koch (Obergefreiter)
Karl Köhler (Obergefreiter)
Hermann Köpplinger (Jäger)
Wilhelm Kost (Ob-Maat)
Jakob Kraft (Obergefreiter)
Ewald Kirmer (Obergefreiter)
Helmut Kruse (M.A. Gefreiter)
Viktor Kuzma (Grenadier)
Wilhelm Lange (SS-Schütze)
Walter Lembach (Gefreiter)
Heinz Lindloff (Unteroffizier)
August Lind (Obergefreiter)
Hans Meier (Unteroffizier) – ur. 22 września 1922 r. w Niederhof.
Friedrich de Michieli (Obergefreiter)
Leopold Moser (Obergefreiter)
Franz Mölschel (SS-Sturmmann)
Friedrich Mosonski (Obergefreiter)
Karl Müller (Obergefreiter)
Helmut Müller (Schütze)
Johann Müller (Jäger)
Peter Müller (Jäger)
Ludwig Münch (Obergefreiter)
Ulrich Nachbar (SS-Rottenführer)
Wilhelm Netal (Obergefreiter)
Wilhelm Obst (Unteroffizier)
Waldemar Opolka (Flieger)
Ludwig Ottinger (Obergefreiter)
Ernst Paltauf (Obergefreiter)
Klaus Petrik (Oberfeldwebel)
Georg Pradells (Obergefreiter)
Georg Prandi (Majtek)
Franz Primoschütz (Grenadier)
Willi Reich (Gefreiter)
Karl Rieck (Flieger)
Horst Roloff (Obergefreiter)
Otto Ronenberger (Gefreiter)
Günter Rosenbusch (Kanonier)
Josef Ruffing (Feldwebel)
Julius Siefert (SS-Fu., SS-Führer)

Herbert Sachse (Gefreiter)
 Franz Skoupil (Feldwebel)
 Peter Speicher (Kanonier)
 Eugen Spiekermann (Soldat)
 Max Spornraft (Obergefreiter)
 Vinzenz Szych (Grenadier)
 Sylvester Szymzak (SS-Rottenführer)
 Nikolaus Schels (Majtek)
 Paul Schirock (Unteroffizier)
 Erwin Schmidt (Obergefreiter)
 Werner Schmitz (Unteroffizier)
 Adolf Schubert (Jäger)
 Franz Schulda (SS-Schütze)
 Anton Schultez (SS-Sturmmann)
 Karl Schumann (Mat. Gefreiter)
 Ernst Schütz (SS-Scharführer)
 Otto Schwert (Gefreiter)
 Horst Stein (Majtek)
 Alfred Strott (Obergefreiter)
 Friedrich Stührmann (Matr.Art.)
 Helmut Taschenberger (Obergefreiter)
 Richard Thiele (Feldwebel)
 Otto Thierfeldt (Gefreiter)
 Hans Dietrich Trapp (SS-Kanonier)
 Jonni Vaagts (Ob-Maat)
 Kurt Vogel (Jäger)
 Andreas Wachden (Obergefreiter)
 Josef Wene (Grenadier)
 Albert Wossel (Gefreiter)
 Ewald Wickhorst (Obergefreiter)
 Heinz Witkowski (Majtek)
 Karl Wuest (Majtek)
 Franz Zebe (Grenadier)
 Wilhelm Zink (Unteroffizier)
 Helmut Zschieschang (Gefreiter)
 Gerhard Zimmermann (Obergefreiter)

Otto Buchmann – ur. 27 lipca 1902 r. w Rottorf. Z zawodu zbrojarz. W latach 1920–1932 przebywał w kilku więzieniach za kradzieże. Od 1939-1944 r. był osadzony w obozie w Buchenwaldzie w ramach aresztu ochronnego (*Schutzhäftling*). 7 listopada 1944 r. został wysłany do SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”. Między 1944 a 1945 r. dostał się do rosyjskiej

niewoli, z której zwolniono go 10 sierpnia 1945 r. Po wojnie – 3 stycznia 1946 r. – sąd w Zeitz skazał go na śmierć za defraudację. Dwa miesiące później wyrok zamieniono na 10 lat więzienia.

Walter Richter – ur. 4 września 1913 r. w Berlinie. Był osadzony w obozach: Cottbus, Brandenburg i Sachsenhausen. W 1943 r. uczestniczył w działaniach antypartyzanckich na Białorusi. Po wojnie – 27 kwietnia 1946 r. – sąd w Berlinie skazał go za zbrodnie przeciwko ludzkości na 10 lat więzienia.

Dane przekazane Muzeum Powstania Warszawskiego przez Niemiecki Czerwony Krzyż¹⁷¹⁰:

Joachim Angermann – ur. w Erfurcie, 18 lat. Z zawodu elektryk.

Alois Bischoff – volksdeutsch z Jugosławii, 19 lat. Rzeźnik.

Willi Bleck – z Gelsenkirchen, 18 lat. Ślusarz.

Kurt Danell – spod Kwidzyna, 22 lata. Kucharz.

Viktor De Lorenzo – z Dortmundu, 21 lat. Ślusarz samochodowy.

Gerhard Drass – z Helmstedt, 20 lat. Sprzedawca.

Fritz Geyer – z Lubeki, 20 lat. Nauczyciel.

Willi Gomolluck – z Bytomia, 22 lata. Krawiec.

Werner Henning – z Berlina, 21 lat.

Erwin Hippe – z Wrocławia, 19 lat. Malarz. Służył w Kriegsmarine.

Heinz Jäger – ur. w Remscheid, 20 lat. Robotnik.

Horst Kalbe – z Poczdamu, 20 lat. Stolarz. Do kwietnia 1944 r. służył w 26. Dywizji Pancernej. W październiku 1944 r. opuścił jednostkę Dirlewangera.

Hans Kann – rocznik 1926, robotnik z okolic Kolonii. W wywiadzie dla dziennikarzy „Rzeczpospolitej” z 2008 r. tak opisał działania jednostki: „W mojej książeczce wojskowej była adnotacja «do specjalnego użytku». To oznaczało, że byliśmy przeznaczeni do specjalnych zadań. My, czyli ci, którzy nie mieli rodzin, zostaliśmy wytypowani do zabijania Żydów, kobiet i dzieci. Miało być nam łatwiej zabijać. I do takich zadań mnie wzięli. [...] Mimo zapisu w książeczce wojskowej «do specjalnego użytku» na szczęście nie musiałem tego zrobić, bo gdybym musiał zabić dziecko, to bym nie wytrzymał. Odmówiłbym wykonania rozkazu i nie strzelałbym”. Do jednostki Dirlewangera został wcielony w czerwcu 1944 r., nie popełnił żadnego przestępstwa ani wykroczenia. W czasie powstania warszawskiego miał 18 lat¹⁷¹¹.

Heinz Klessing – z Dortmundu, 19 lat. Mechanik samochodowy. Służył w elitarnych jednostkach SS, nawet pod komendą Otto Skorzenego.

Erwin Kutscher – 19 lat. Do lipca 1943 r. służył w dywizji Waffen-SS „Das Reich”.

Siegfried Kuttert – z Wrocławia, 18 lat. Żołnierz zawodowy.

Rudolf Nehmzow – z Greifswald, 20 lat. Robotnik. Wcześniej służył w Kriegsmarine.

¹⁷¹⁰ Wszystkie dane za P. Gursztyn, *Rzeź Woli*, Warszawa 2014, s. 327–328.

¹⁷¹¹ *Ibidem*, s. 332–333.

Franz Nowak – ur. w Herne w Westfalii, 18 lat. Górnik.

Karl Rehbock – z Hildesheim, 19 lat. Tapicer.

Erich Reimann – z Dolnego Śląska, 17 lat. Kowal.

John Rohde – z Hamburga, 18 lat. Pielęgniarsz.

Theodor Roosendaal – z Antwerpii, 18 lat. Uczeń. Wcześniej służył w oddziałach SS-Totenkopf.

Hans Römer – z Norymbergi, 22 lata. Ślusarz.

Heinrich Schnitzer – z Westfalii, 21 lat. Górnik.

Horst Stein – ze Szczecina, 20 lat. Wcześniej służył w Kriegsmarine.

Hans Weinhardt – volksdeutsch z Jugosławii, 18 lat Ślusarz.

Heinz Wrase – z Ratzebuhr (Okonek) na Pomorzu, 17 lat.

Aneks 2. Lista członków jednostki Dirlewangera wg przydziału oraz jej struktura¹

1943 r.

Sztab oraz kompania sztabowa:

I Batalion (1–4 kompania)

II Batalion (5–8 kompania)

III Batalion (9–12 kompania)

Kompania Rezerwowa (Ersatz-Kompanie)

1944 r.

Sztab Brygady:

1. Pułk, sztab

I Batalion

II Batalion

2. Pułk

I Batalion

II Batalion

Kompania Fizylierów (Füsilier-Kompanie)

Źródło: BA Ludwigsburg, B 162/16570, Dr. Klietmann, *Die Waffen-SS – eine Dokumentation*, 1965 r., k. 320.

Dowódca: SS-Oberführer Oskar Dirlewanger – od maja 1940 do lutego 1945 r.			
SS-Hauptascharführer Wilhelm Schlauter (zastępca Dirlewangera pod koniec 1940 r. w Starym Dzikowie)	Franz Magil (zastępca Dirlewangera pod koniec 1942 r.)	Kurt Weisse (zastępca Dirlewangera)	Fritz Schmedes (SS-Brigadeführer) – od lutego 1945 r.

I Batalion		
Herbert Meyer (Mayer, Meier)	Albert Venderbusch, 3. kp.	Karl Wilhelm Vieregge (1. Pułk, 1. kp.)
Georg Geipel	Gerhard Hellkamp	Franz Bauser
Josef Stoll	Daub	Karl Engel, 1. Pułk, I Batalion, 1. kp., 1. pluton 1. grupa
Adolf Katz	Oskar Henning, 1. kp.	Alfons Göttinger
Gustav Strumpf	Karl Jochheim-Armin	Peter Erretkamps, 1. kp.
Jakob Freimoser	Herbert Tilch	Hasenäcker

¹ Przyporządkowanie rozpoznanych żołnierzy z aneksu 1 wg przydziałów – badania autorki.

Walter Hardt	Artur Schuldt	Albrecht Günther
Willibald Altmeier	Karl Keithan	Wilhelm Brinkmann
Rheinhold Viel	Johannes Stein	Franz Haschäcker
René Gaston Ferderer	Franz Theresia, 4. kp.	Paul Erich Illing, 1. kp.
Karl Knabl, 1. kp.	Karl Enzle, 1. kp.	Paul Dorn, 4 kp.
Willi Heix, 4. kp.	Willi Brand, 4. kp.	Josef Pisch, 4. kp.
Hans Schmitt, 4. kp.	Von Mioska, 4. kp.	Paulus (Pauli), 4. kp.
Hannes, dowódca 2. plutonu, 4. kp.	Heinrich Bandl	Jan de Fries, 4. kp.
Othmar Plattner, dowódca plutonu, 4. kp.	Andreas Christ, 4. kp.	Jakob Freimoser
Oswald Willgut	Wladislaus Klack, 1. kp.	Johann Maas
Alfons Hesener (kucharz)	Georg Kraus	Rudolf Peter
Walter Escher (dentysta, sanitariusz)		

II Batalion		
Joseph (Jupp?) Steinhauer	Harald Momm (2. Pułk, 1. kp.)	Kotscha 5. kp.
Peter Gossens	Franz Hunke	Franz Bauser
Walter Zeppenfeld	Friedrich Wilhelm Engelhage	Hans Stamm
Friedrich Walter	Franz Fichtinger	Emil Friedrich Wilhelm Bauer
Heinrich Rudolf Herman Arndt	Arno Böhm	Johann Wagner
Rudi Fiedler, 5. kp.	Ernst-Günter Heidelberg	Franz Hunke (Hunek), 5. kp.
Stövenow, 5. kp.	Koschka, 5. kp.	Axmann, 5. kp.
Högener, 5. kp.	Horst Karschewski, 5. kp.	Günter Kretner, 5. kp.
Adalbert Daschner, 5. kp.	Albert Woitecki (Woitak?)	Paul Zimmermann
Arno Händel, 5. kp.	Eugen Wipf	Heinz Feiertag

III Batalion 2. Pułku (utworzony w listopadzie 1944 r.)		
Nitzkowski (dowódca III Batalionu)	Hermann Schulze (12. kp.)	Ernst-Otto Moser (12. kp)
Stockhausen (Stockhaus?) – dowódca 12. kp.	Ketzinger (12. kp.)	Helmut (nazwisko nieznane) – dowódca plutonu w 12. kp.
Herbert Gotlars (12. kp.)	Franz Henk (12. kp.)	
Sepp Wagner	Karl Röder	R. Schober
Hans Schwarz	Herbert Bender (prawdopodobnie 12. kp.)	Hermann Fischer
Erich Neumann (9. kp.)	Anton Blattscheck	Alfred Böhm (Böhme?)
A. Burtchen		Herbert Kottlas
Walter Barth	Balla	Langelotz (10. kp.)
N. Schumann	Richard Döring (12. kp.)	Stober
Hermanns (dowódca 9. kp.)	Josef Wagner	Oskar Hinkel

Robert Schober	Heinrich Petersen	Willi Baccard
Paul Baumann	Emil Bergmann	Anton Bog
Baier Gustav	Bruno Dietl	Ludwig Doll
Willi Engelhard	Max Droigk	Wilhelm Eifler
Johann Eiterich	Karl Fleischbein	Martin Friedrich
Willi Franke	Gustav Gatteringer	Otto Gädicke
Walter Gerhard	Karl Gerneth	Rudolf Großner
Willi Grenz	Ludwig Göhring	Gerhard Hahn
Karl Hasenbein	Georg Herbert	Artur Hermann
Fritz Heißen	Theo Horn	Eugen Hoffmann
Rudolf Kalmar	Roman Kalugar	Alois Kiefel
Alfred Knittl	Hans Kipfmüller	Berhard Kiefer
Johann Krämer	Joseph Lebersdorfer	Max Linke
Joseph Lück	Wolfgang Laube	Rudolf Lorenz
Robert Mühlporfte	Gustav Müller	Walter Ohldorf
Willi Oppel	Gustav Paricek	Adolf Peter
Hermann Peters	Iwan Puchar	Joseph Prachtl
Hans Reis	Hermann Peters	Max Rauscher
Adolf Piechard	Gustav Roboom	Hans Schade
Walter Recknagel	Heinrich Schank	Artur Schäfer
Walter Sommer	Spiek	Otto Skritek
Christian Schittinger	Leopold Spitaler	Adolf Schönwald
Alfred Thierbach	Julius Teuerling	Heinrich Thunig
Heinrich Uhle	Wilhelm Vetter	Heinrich Warnig
Gerhard Werner	Emmerich Wenger	Wolfgang Wunderlich
Franz Weigl	Robert Winkler	Albert Zeidler
Max Träume	Willi Fänger	Heinz Schumann
Bernhard Behnke	Hans Richter	Peter Wiesen
Bruno Meier	Felix Kolotschick	Erich Jamin
Heinz Hoske	Karl Uhlig	Erich Neumann
Walter Barth	Hans Stöcker	Ewald Degen
Georg Fickelscher	Walter Grimmer	Erhardt Ihlenburg
Alois Lepiarceck	Walter Mach	Willi Meier
Friedrich Müller	Hans Rosenkränzer	Paul Rakow
Eduard Schmidt	Erich Schenscher	Ludwig Weiß
Franz Zylka	Willi Eifler	Robert Schober
Karl Röder	Rudolf Schulz	Luis Albrecht
Franz Ballhorn	Jule Böschen	Fritz Czedlak
Richard Galonska	Ernst Helzhauer	Paul Köchling
Hans Kölbel	Kurt Knoll	Felix Kuhn
Hein Montenus	Paul Nette	Klaus Pieper
Willi Reeder	Willi Sander	Hans Sieber

Peter Schmidt	Schmidt	Schnelle
Nick Wasser	Herbert Bender	Franz Balla
Willi Brötzmann	Alfred Burtchen	Erich Dirre
Anton Einig	Hermann Fischer	Ernst Geßler
Hans Grundig	August Kämpf	Ernst Moser
Erich Schenke	Ewald Ehlers	

Sztab		
Kurt Weisse	Friedrich Walter	Heinrich Rudolf Herman Arndt
Walter Fentzahn	Gerhard Hellkamp	Heinz Hartlieb
Waldemar Wilhelm	Hauser	Franz Bauser
Gast	Oskar Henning	Karl Staib
Gustav Strumpf	Erwin Walser	Helmut Lewandowski
Otto Ruch	Fritz Mießmahl	Josef Vesper
Fritz Schlotterbeck	Hans Jung	Robert Göhmann
Engel-Niedermeier	Franz Salski	Alfred Mamitsch

Kierowcy ciężarówek i pluton motocyklowy (Kraftfahrstaffel, Kradschützenzug)		
Wilhelm Miebach	Friedrich Walter	Adolf Katz
Erich Koedel	Gerhard Ebert	Arno Bohm (Böhm?)
Waldemar Wilhelm	Johann Götzfried	Georg Geipel
Jakob Freimoser	Gustav Brusberg	Georg Kraus, 1. kp.
Heinrich Kraus, 3. kp., ros.	Heinz Feiertag	Peter Erretkamps
Alfred Schuler (kierowca Weisseggo)	Herbert Tilch	August Treitl
Franz Zalsky	Gottlieb Zalsky	Johann Maas
Walter Schmidt	Robert Göhmann	Oswald Willgut
Wladislaus Klack	Peter Gossens	Alfons Hesener

Zaopatrzenie/kuchnia		
Otto Brune	Willi Meyer	Karl Wilhelm Vieregge
Georg Schorle	Gerhard Hellkamp	Erich Koedel

Oddział łączności (Nachrichtenstaffel) ²		
Cassel	Willi Schröder	Kurt Wassmann
Murr	Karl Hälmle	Hans Homberg

² W oddziale łączności w szczytowym momencie służbę pełniło około 60–70 ludzi (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 161).

Robert Schwarz	Albrecht Günther	Helmut Zettel
Jochen Dose	Fritz Schröder	Hermann Schröder
Bertl Aichmeyer	Klemm	Richter
Martensen	Stocher	Goller
Trinowski	Günther Georgi	Eduard Prehm
Walter Mack (III Batalion)		

Źródło: Badania własne.

Aneks 3. Kariera zawodowa i wojskowa Oskara Dirlewangera

Data	Wydarzenie Stopień wojskowy/Przydział/Praca/Odznaczenie	
26 września 1895 r.	Narodziny w Würzburgu	
1901 r.	Szkola powszechna w Stuttgarcie. Po dwóch latach poszedł do Vorklasse (1903 r.) i następnie do Realgymnasium	
1913 r.	Matura w Esslingen (9. klasa)	
1 października 1913 r.	Wstąpienie do wojska jako jednoroczny ochotnik (Einjähriger Freiwillige) w stopniu Gefreiter do kompanii karabinów maszynowych 123. Pułku Grenadierów (Maschinengewehr Kompanie Gren. Rgt. 123) w Ulm	
27 lipca 1914 r.	Einj. Unteroffizier MG Komp. Gren. Rgt. 123	
2 sierpnia 1914 r.	M.G.K. Gren. Rgt. 123 wyruszył na front do Belgii	
21–22 sierpnia 1914 r.	Bitwa pod Longwy-Longuyon	
22 sierpnia 1914 r.	Walki pod Bleid w Belgii, rana stopy i lewego ramienia	
22–25 sierpnia 1914 r.	Szpital polowy (Feldlazarett) w Willancourt	
26–28 sierpnia 1914 r.	Szpital polowy (Feldlazarett) I Rachecourt	
29 sierpnia – 5 września 1914 r.	Szpital w Linz nad Renem (Ver. Laz. Linz am Rhein)	
5 września – 18 grudnia 1914 r.	Szpital III w Esslingen (Ver. Laz. III Esslingen)	
24 grudnia 1914 r.	Awans	
10 kwietnia 1915 r.	Offizier MG Komp. Gren. Rgt. 123	
5 maja 1915 r.	Odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy (Eiserne Kreuz II Klasse)	
14 czerwca 1915 r.	Leutnant (Kompanie Führer do 30 listopada 1916 r.)	MG Komp. Gren. Rgt. 123
27 lipca – 8 września 1915 r.	Argonnerwald, walki pod lasem Argońskim	
8 września 1915 r.	Ranny pod Argonny	
8–12 września 1915 r.	Szpital polowy V Senne (Feldlazarett V Senne)	
12–16 września 1915 r.	Szpital III Trier (Res. Lazarett III Trier)	
17 września 1915 – 26 stycznia 1916 r.	Szpital III Esslingen (Ver. Laz. III Esslingen)	
4 października 1915 r.	Odznaczony Złotym Wirtemberskim Medalem za Odwagę (Goldene Württembergische Tapferkeitsmedaille)	
1–29 grudnia 1916 r.	MG-Offizier Sztab 7. Inf. Div.	
30 grudnia 1916 r. – 26 marca 1917 r.	Dowódca kompanii szturmowej (Führer der Sturmkompanie) 7. Inf. Div.	
Do 14 lutego 1917 r.	Przebywał w Lotaryngii	

27 marca 1917 r. – 1 października 1918 r.	Dowódca 2. MG Komp. 121
2 października 1918 r. – 11 listopada 1918 r.	Dowódca 2. Btl. 121
19 maja – 1 grudnia 1917 r.	Walki pod Stochodem na Ukrainie
2 grudnia 1917 – 17 lutego 1918 r.	Przerwa w bojach pod Stochodem
18 lutego – 21 czerwca 1918 r.	Walki na Ukrainie: • 11–13 kwietnia – bitwa pod miejscowością „Sinjelnitowo” • 20 kwietnia – bitwa pod miejscowością „Proczianaja” • 30 kwietnia – 1 maja – bitwa pod miejscowościami „Rashenoje” i „Potrowstaja” (prawdopodobnie chodzi o Pokrowskoje) • zajęcie Taganrogu • 30 maja – bitwa o Batajsk
22 czerwca – 29 października 1918 r.	Okupacja Ukrainy
13 lipca 1918 r.	Krzyż Żelazny I klasy (Eiserne Kreuz I Klasse)
30 września 1918 r.	Czarna Odznaka za Rany (Verwundung Abzeichen in Schwarz)
2 października – 11 listopada 1918 r.	Dowódca 2. Btl. 121
30 października – 25 listopada 1918 r.	Okupacja w Rumunii
26 listopada – 28 grudnia 1918 r.	Powrót przez Węgry i Austrię do ojczyzny
1918/1919	Egzaminy na studia w Wyższej Szkole Handlowej w Mannheim (Administracja Handlu i Biznesu)
Marzec 1921 r.	Uzyskał tytuł zawodowy dyplomowanego ekonomisty (<i>Diplomkaufmann</i>)
1921 r.	Studia we Frankfurcie – Uniwersytet Johanna Wolfganga Goethego
Sierpień 1925 r.	Obrona pracy doktorskiej
1919–1923	Działalność we Freikorpsach: Epp, Haas, Sprösser, Holz, Panzerzug Dirlewanger (brał udział w walkach m.in. w Wirtembergii, Turynii, Westfalii, na Górnym Śląsku): • 1919–1920 – tłumienie komunistycznego strajku generalnego • 1920 r. – walki w Zagłębiu Ruhry • od 18 marca 1920 r. – dowódca Geschützter Zug Dirlewanger w Stuttgarcie • 26 marca 1921 r. tłumienie powstania komunistów Maxa Hölza w Sangerhausen • 12 kwietnia 1921 r. – lekki postrzał w głowę oraz pośladek • trzykrotnie karany za posiadanie broni i osadzony w więzieniu na dwa tygodnie • czerwiec 1921 r. – tłumienie powstania na Górnym Śląsku (Freikorps Holz) • czerwiec 1921 r. – wykluczenie z Freikorpsu Holz, wstąpienie do Organizacji Konsul

1 października 1922 r.	Wstąpienie do partii NSDAP (nr członkowski 12 517) ¹
1925 r.	Praca w Schwäbische Treuhand AG w Stuttgarcie
1 września 1928 r. – 31 grudnia 1931 r.	Praca w żydowskiej hurtowni wyrobów włókienniczych Kornicker w Erfurcie
Grudzień 1931 r.	Niezależny doradca podatkowy w Esslingen
1 marca 1932 r.	Ponowne wstąpienie do partii NSDAP (nr członkowski 1 098 716) ²
1 kwietnia 1932 r.	Wstąpienie do SA (SA-Sturmführer) w Esslingen
Lipiec 1932 r.	Udział w szturmie na siedzibę związku zawodowego miasta Esslingen
2 sierpień 1933 r.	SA-Scharführer SA I Sturmbann 122. SA Standarte (I/122)
4 sierpnia 1933 r.	SA-Truppführer SA
9 listopada 1933 r.	SA-Sturmführer SA I/122
Wrzesień 1933 r.	Awans na zastępcę dyrektora i członek zarządu Urzędu Pracy w Heilbronn
5 maja 1934 r. ³	Urlopowany z SA w wyniku toczącej się rozprawy sądowej
10 czerwca 1934 r.	Mianowany honorowym obywatelem miasta Sangerhausen
3 sierpnia 1934 r.	Tymczasowo wykluczony z SA
30 sierpnia 1934 r.	Wykluczenie z SA (SA-Sondergericht München)
21 września 1934 r.	Wyrok sądowy w sprawie przestępstwa na tle seksualnym z osobą poniżej 14 roku życia: skazany na 2 lata więzienia o zaostrzonym rygorze w Ludwigsburgu oraz pozbawienie tytułu naukowego, wydalenie z partii i SA oraz pozbawienie funkcji wojskowych
12 października 1936 r.	Warunkowe zwolnienie z więzienia w Ludwigsburgu
14 lutego – 10 marca 1936 r.	Areszt prewencyjny (<i>Sicherheitsverwahrung</i>) w obozie w Welzheim koło Stuttgartu

¹ Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Aktenzeichen 6131, Zuchthaus Ludwigsburg mit Zweiganstalt Hohenasperg, 1 XII 1936 r., b.p.; BAB, R/9361/III t. 571150, Begründung, Stuttgart, 22 V 1940 r., b.p. W jednym z dokumentów widnieje również numer członkowski 12 566 (BAB, R70 Sowjetunion/38, SS-Sdr.Reg.Dirlewanger, 17 II 1944 r., k. 397).

² Z kolei w wyroku sądowym w 1935 r. zapisano numer partyjny 1 000 172 (Sta Ludwigsburg, E 356 d III Bü 9, Urteil, Abschrift: L 87/34, 24 I 1935 r., b.p.), a w danych osobowych – 1 092 492 (BAB, R/9361/III, 521445, Personal Bericht, b.d.k. 747). Numer 1 000 172 wskazano również w: BAB, R/9361/III, t. 566487, Führer-Fragebogen, 20 III 1934 r., b.p.

³ Według niektórych źródeł sądowych miało to miejsce już 30 IV 1934 r.

Marzec 1937 r. – czerwiec 1939 r.	Wojna domowa w Hiszpanii: • Legia Cudzoziemska • Legion Condor • kwiecień–październik 1937 r. i lipiec 1938 – maj 1939 r. – szkoleniowiec w „Imker” (wg notatki sporządzonej przez Rittera von Thoma) • listopad/grudzień 1937 r. – marzec 1938 r. – Sonderstab „W” (sztab specjalny „W”) • w listopadzie 1937 r. Dirlewanger został aresztowany przez Gestapo i pod eskortą odstawiony do III Rzeszy Odnaczenia: • 8 czerwca 1939 r. – Hiszpański Krzyż Zasłużonych w Walce (spanische Militärverdienstkreuz), Hiszpański Medal za Zasługi Polowe (spanische Kriegsdenkmünze) oraz Niemiecki Srebrny Krzyż Hiszpański (Spanienkreuz in Silber)
30 kwietnia 1940 r.	Unieważnienie wyroku
20 maja 1940 r.	Przywrócenie do NSDAP ze starym nr. członkowskim (1 098 716)
Maj 1940 r.	Przybywa do obozu w Sachsenhausen, aby wybrać i wyszkolić kłusowników do jednostki specjalnej
1 lipca 1940 r.	Wstąpienie do Waffen-SS (nr SS: 357 267) w stopniu SS-Obersturmführera d. R. oraz zwolnienie z Wehrmachtu. Powstanie SS-Wilddiebkommando „Oranienburg”
1 lipca 1940 r.	SS-Obersturmführer Stab d. Insp. d. SS-T.Standarte ⁴
1 sierpnia 1940 r. (19 VIII 1940 r.)	SS-Hauptsturmführer 5. SS-T.Standarte
1 września 1940 r.	Powstanie SS-Sonderkommando „Dirlewanger”
9 listopada 1941 r. (5 sierpnia 1941 r.)	SS-Sturmbannführer SS-Inf.Rgt.5
1 września 1941 r.	SS-Sturmbannführer SS-Inf. Erstatz Btl. „Ost”
Kwiecień 1942 r. (16 lipca 1942 r. – wręczenie)	Szpanga do Krzyża Żelaznego II klasy (Spange ⁵ zum EK. II Klasse)

⁴ 1 VII – 1 VIII 1940 r. – Stab. d. Insp. der SS-Totenkopf-Standarte
1 VIII 1940 – 1 IX 1941 r. – 5. SS-Totenkopf-Standarte
1 IX 1941 – 1 XI 1942 r. – SS Inf. Ersatz-Batl. „Ost”
1 IX 1941 – 1 XI 1942 r. – Kommandierung zum SS-Polizeiführer Krakau
1 XI 1942 r. – Stabskomp. der Waffen-SS beim Höheren SS- und Polizeiführer „Ost”
1 VII 1940 r. – dowódca Wilddiebkommando „Oranienburg”, SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (BA Ludwigsburg, B 162/16569, Bisheriges Ermittlungsergebnis über das Sonderkommando „Dirlewanger”, b.d., k. 130; BA Ludwigsburg, B 162/5925, II 208 AR-Z 28/62, 18 III 1968 r., k. 1399–1400). Według innego dokumentu w czasie pokoju był przydzielony do Inspektion der SS-Totenkopfverbände, a służbę wojskową rozpoczął 24 VI 1940 r. (BAB, R/9361/III, t. 521445, b.d., k. 755).

⁵ Spange lub Nahkampfspange – Klamra za Walkę Wręcz.

9 lipca 1942 r.	Ranny w lewe ramię
12 lipca 1942 r.	Złota Odznaka za Rany (Goldene Verwundetenabzeichen)
16 września 1942 r.	Szpanga do Krzyża Żelaznego I klasy (Spange zum EK. I. Klasse)
9 października 1942 r.	Srebrna Odznaka Waleczności i Zasługi dla Narodów Wschodnich z Mieczami II klasy (Tapferkeits und Verdienstauszeichnung für Angehörige der Ostvölker II. Klasse in Silber mit Schwertern)
1 listopada 1942 r.	SS-Sturmabführer Höh. SS-u.Pol.F. „Ost”
10 listopada 1942 r.	Srebrna Odznaka Waleczności i Zasługi dla Narodów Wschodnich z Mieczami I klasy (Tapferkeits und Verdienstau- szeichnung für Angehörige der Ostvölker I Klasse in Silber mit Schwertern)
Styczeń 1943 r.	Urlop zdrowotny po odniesieniu rany, SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” dowodził Franz Magil
12 maja 1943 r.	SS-Obersturmbannführer Höh. SS-u.Pol.F. Rußland-Mitte
6 czerwca 1943 r.	Odznaka Szturmowa Piechoty (Infanterie-Sturmabzeichen)
9 lipca 1943 r.	Złota Odznaka za Rany (Verwundetenabzeichen in Gold)
ok. 18 lipca 1943 r.	Lekki postrzał klatki piersiowej podczas operacji „Hermann”
5 grudnia 1943 r.	Złoty Krzyż Niemiecki (Deutsches Kreuz in Gold)
19 marca 1944 r.	SS-Standartenführer
19 marca 1944 r.	Szpanga w Brązie I stopnia (Nahkampfspange 1. Stufe in Bronze)
12 sierpnia 1944 r.	SS-Oberführer Sonderkommando „Dirlewanger”
30 września 1944 r. (nadany 8 października 1944 r.)	Krzyż Rycerski Krzyża Żelaznego (Ritterkreuz der Eisernen Kreuzes), Szewron (Ehrenwinkel für alte Kämpfer) oraz Ehrenkreuz für Alte Frontkämpfer ⁶
16 października 1944 r.	Uroczysty bankiet na Wawelu u Hansa Franka
9 listopada 1944 r.	Wpis do Złotej Księgi Miasta Esslingen za działania podczas powstania warszawskiego
Październik/listopad 1944 r.	Odznaczenie za stłumienie powstania powstania narodowego na Słowacji (Order Krzyża Słowacji)
15 lutego 1945 r.	Ranny podczas walk o Sommerfeld (Lubsko) – zostaje odesłany na tyły, a dowodzenie przejmuje Fritz Schmedes
Maj 1945 r.	Osadzony w Areszcie Wschodnim (Ostaresst) w Altshausen

⁶ Według innego źródła: „Spange z. E. K. II. Kl. 24.5.42, Tapferkeitsausz. f. Ost- Nahkampfsp. i. Bronze Spange z. E. K. I. Kl. 16.9.42, völker I. Kl. in Silber 19.3.44, Deutsch. Kreuz i. Tapferkeitsausz. f. Ostvölker II. Kl. m. Schw. 10.11.42 Gold 5.12.43 Verw. Abz. In Silber m. Schw. 9.10.42 in Gold 9.7.43.” (BAB, R/9361/III, t. 521445, b.d., k. 755.

7 czerwca 1945 r.	Śmierć w Areszcie Wschodnim w Altshausen w wyniku pobicia przez wartowników
8 czerwca 1945 r.	Pogrzeb na cmentarzu w Altshausen
12 listopada 1960 r.	Ekshumacja na cmentarzu w Altshausen

Źródło: Badania własne

Aneks 4. Rodowód jednostki

SS-Wilddiebkommando „Oranienburg” (Oddział Kłusowników „Oranienburg”) – 1 lipca – 1 września 1940 r.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” – 1 września 1940 – styczeń 1943 r.

SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” – Styczeń – 10 sierpnia 1943 r. W styczniu 1943 r. rozkazem Heinricha Himmlera batalion otrzymał własne patki: dwa skrzyżowane karabiny, a pod nimi granat.

SS-Sonderregiment „Dirlewanger” – 10 sierpnia 1943 – sierpnia 1944 r.

SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” – Sierpień 1944 – 3 marca 1945 r.

36. Waffen Grenadier Division der SS – 3 marca 1945 r. – koniec III Rzeszy

Aneks 5. Meldunek o stanie liczebnym w jednostce Dirlewangera od 1942 do 1944 r.

	Führer (Oficerowie)	Unterführer (Unterscharführer) (Podoficerowie)	Ogół żołnierzy jednostki wojskowej	Łącznie
29 stycznia 1942 r.	7	71	481	559
20 maja 1943 r.	10	71	531	612
11 września 1943 r.	8	43	360	411
25 grudnia 1943 r.	5	24	172 (Niemcy) 160 (zagraniczni ochotnicy)	361
8 lutego 1944 r.	6	44	209 (Niemcy) 201 (zagraniczni ochotnicy)	460
15 kwietnia 1944 r.	8	38	388	434
1 czerwca 1944 r.	8	50	408 (Niemcy) 241 (zagraniczni ochotnicy)	707
30 czerwca 1944 r.	17	87	867	971

Źródło: R. Michaelis, *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Der Einsatz in Weißrussland 1941–1944*, Berlin 1999, s. 14.

**Aneks 6. Działania antypartyzanckie (Bandenbekämpfung)
przeprowadzone na Białorusi, w których uczestniczyło
SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w latach 1942–1944**

1942 r.

2–10 marca 1942 r.

Operacja w rejonie miejscowości Osipowicze. Walki z oddziałem partyzanckim płk. Władimira Niczyporowicza.

12 marca 1942 r.

Jednodniowe działania w rejonie Kliczewa.

16 marca – 17 kwietnia 1942 r.

Operacja „Bamberg” przeprowadzona w okolicach na północ i południe od Bobrujska. W toku działań okrążono partyzantów z Brygady Fiodora Pawłowskiego.

- 16–28 marca – walki w lasach i na drodze na południe od Mohylewa w kierunku Bobrujska.

Od 26 kwietnia do połowy maja 1942 r.

Likwidacja „Republiki partyzanckiej Usakino” (*Banditenrepublik Usakino*). Prowadzono walki z dowodzonym przez płk. Niczyporowicza 208. Oddziałem Partyzanckim im. Stalina. Siłami niemieckimi od 10 maja dowodził Erich von dem Bach-Zelewski. Od 8 do 13 maja toczono ciężkie walki w rejonie miejscowości Usakino i Susza.

24–29 maja 1942 r.

Walki w okolicy miejscowości Dolgoje ze zgrupowaniem płk. Niczyporowicza.

10–16 czerwca 1942 r.

Przeprowadzono dużą akcję antypartyzancką, w której udział wzięły połączone siły Wehrmachtu, SS i policji. Walczono ze zgrupowaniem płk. Niczyporowicza na północny zachód od Orszy.

- 16 czerwca – walki na drodze z Mohylewa do Bobrujska,
- 19 czerwca – likwidacja obozu partyzanckiego w okolicy miejscowości „Stochowtschina”,
- 22 czerwca – rozbięcie grupy partyzanckiej w pobliżu Nowego Gródka,
- 26 czerwca – zajęcie Starego Bychowa oraz Lubianki,
- 12 czerwca – spalanie Kostryckiej Słobódki,
- 15 czerwca – spalanie wsi Borki i Studenka.

30 czerwca 1942 r.

Operacja „Maikäfer”, w której wzięły udział SS-Sonderkommando „Dirlewanger”, 203 Dywizja Zabezpieczenia, jednostki SS i policji. Akcją dowodził Erich von dem Bach-Zelewski.

3–11 lipca 1942 r.

SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w połączeniu z siłami Wehrmachtu walczyły z partyzantami w rejonie Kliczewa. Podczas tych działań 9 lipca Oskar Dirlewanger został ranny.

20 lipca – 7 sierpnia (15 lipca – 7 sierpnia) 1942 r.

Operacja „Adler” odbyła się w rejonie miejscowości Czeczewicze. Po stronie niemieckiej dowodził Johann-Georg Richert. Siły niemieckie po raz kolejny starły się ze zgrupowaniem płk. Niczyporowicza.

14–20 sierpnia 1942 r.

Operacja „Greif” odbyła się po wschodniej i zachodniej stronie drogi między Orszą a Witebskiem. Podczas tej akcji żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger” w zastępstwie poprowadził do ataku SS-Obersturmführer Meyer-Mahrendorf. Wojska niemieckie ścierały się z następującymi grupami partyzanckimi: Brygada „Aleksiej”, Brygada „Bojko”, Brygada „Czekist”, Brygada „Diadia Kostia”, Oddział „Sokołowa”.

23 sierpnia 1942 r.

Akcja w rejonie miejscowości Usakino.

25–28 sierpnia 1942 r.

Akcja w rejonie miejscowości Rohaczów.

2–5 września 1942 r.

Operacja „Nordsee” została przeprowadzona w pobliżu miejscowości Stary Bychów.

10–14 września 1942 r.

Akcja przeprowadzona na południe od Mohylewa, w okolicach Starego Bychowa i Czeczewicz.

17–24 września 1942 r.

Oczyszczanie drogi na południe od Czeczewicz.

3–8 października 1942 r.

Operację „Regatta” przeprowadzono na południe od miejscowości Gorki i „Rekotka”. Poza jednostką Dirlewangera wzięły w niej udział I./Pol. 14 (mot.) i część zmotoryzowanej 13. (ciężkiej) kompanii (13. (schw.) Kompanie), oddział saperów TN.-Abtlg.II, oddział do budowy mostów TN.-Abtlg.II i oddział łączności.

14–26 października 1942 r.

Kilka dni po akcji „Regatta” SS-Sonderkommando „Dirlewanger” brało udział w operacji „Karlsbad” po północnej stronie drogi Berezyna–Czerwień. Akcją dowodziła 1. Brygada

Piechoty SS (1. SS-Inf. Brigade)¹. Pod koniec operacji SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeniesiono do miejscowości Czerwień, aby „zaprowadziło tam porządek”. W efekcie spacyfikowało rejon miejscowości Czerwień.

28 października – 16 grudnia 1942 r.

Pacyfikacja rejonu Czerwienia.

2 listopada 1942 r.

Operacja „Albert” odbyła się w okolicach Czerwienia i Berezyny.

5–8 listopada 1942 r.

Operację „Frieda” przeprowadzono w rejonie miejscowości Rawanicze (biał. Раванічы), które są położone między Berezyną (południowy wschód) i Borysowem (północ). Akcję prowadził dowódca 1.SS-Inf. Brig. (mot.) SS-Brigadeführer Karl von Truenfeld². Wzięły w niej udział SS-Inf.Rgt.8, SS-Inf.Rgt.10 i SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.

Jak podawano w wyniku operacji „Frieda” zniszczono pięć obozów partyzanckich i zabito 136 osób. Do niewoli dostało się 10 partyzantów. Zdobyto broń i żywy inwentarz. Według sprawozdania straty własne wyniosły jedynie 2 zabitych, 3 rannych i 1 zaginionego.

12–13 listopada 1942 r.

Operacja „Albert II”. Podczas działań straty SS-Sonderkommando „Dirlewanger” wyniosły 3 zabitych, 7 zaginionych i 5 rannych. Oddział meldował o 176 zabitych po stronie nieprzyjaciela.

22–26 listopada 1942 r. (18/19–25/27 listopada 1942 r.)

Operacja „Nürnberg” odbyła się w okolicach Głębokiego. Siłami niemieckimi dowodził HSSPF Kurt von Gottberg.

Do 8 stycznia 1943 r.

Do 8 stycznia 1943 r. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” przeprowadzało rozpoznanie przed operacją „Franz”. W czasie akcji Oskar Dirlewanger dowodził jedną z Einsatzgruppe.

Kampfgruppe „von Gottberg”, 1943 r.

18–27 stycznia 1943 r.

Operacja „Erntefest I” przeprowadzona na północny wschód od Ślucka.

¹ 1. SS Inf. Brigade w styczniu 1944 r. została przekształcona w 18. Dywizję Grenadierów Pancernych „Horst Wessel”.

² Więcej na ten temat: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/InfanteriebrigadenSS/InfBrigadeSS-R.htm> (dostęp 31 I 2019).

30 stycznia – 15 lutego 1943 r.

Akcja „Erntefest II” przeprowadzona na zachód od drogi Mińsk–Słuck.

8 lub 10–26 lutego 1943 r.

W operacji „Hornung” SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” brał udział od 16 do 26 lutego 1943 r. Przeprowadzono ją w rejonie miejscowości Słuck, Lenin oraz w okolicach prypeckich bagien.

27 lutego – 16 kwietnia 1943 r.

„Oczyszczanie” okolic Łohojska:

- na przełomie lutego i marca przeprowadzono operację „Nixe”,
- w marcu między Łohojskiem a Smolewiczami zorganizowano akcję „Dirlewanger”:
- 22 marca 1943 r. spalono wieś Chatyń, a w sąsiedniej wsi Kozyri rozstrzelano około 25 osób
- 31 marca rozpoczęła się operacja „Lenz-Süd”.

17–24 kwietnia 1943 r. (17–22 kwietnia 1943 r.)

Operacja „Zauberflöte” była akcją miejską i została zaplanowana przez HSSPF Russland-Mitte SS-Obergruppenführera Geretta Korsemanna. W Mińsku przeprowadzono oblławę i blokadę getta. W toku działań przeszukano 130 tys. domów. Jej celem było „trwałe oczyszczenie” miasta i likwidacja wszelkiego oporu, ujęcie niemieckich dezerterów oraz masowa deportacja na roboty do Rzeszy. Wymagało to skoordynowanych działań – zakładania kordonów, metodycznego sprawdzania całych dzielnic z jednoczesnym otoczeniem całego pacyfikowanego obszaru zewnętrznym pierścieniem sił bezpieczeństwa. SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” miał otaczać getto i zabezpieczać wychodzące na zewnątrz i wracające kolumny robotników.

26 kwietnia – 10 maja 1943 r.

Operacje „Draufgänger I i II”:

- 23–30 kwietnia – działania w rejonie Mołodeczna, które zostało zniszczone, a około 30 tys. mieszkańców wysłano do obozów koncentracyjnych;
 - 1–10 maja – akcja w rejonie miejscowości Rudnia:
 - 4 maja – pacyfikacja Brygidowa – zlikwidowano około 90 mężczyzn, kobiet i dzieci.
- Ponadto zniszczono miejscowości Starzynki, Luboń, Baturyn, Krzeminec i Januszkowicze.

20/22 maja – 21 czerwca 1943 r.

Operacja „Cottbus” była największą akcją antypartyzancką przeprowadzoną w 1943 r. na Białorusi. Po stronie niemieckiej dowodził Kurt von Gottberg. Przeprowadzono ją w rejonie miejscowości Borysów, Lepel, Biehomla, Uszacz i Berezyna. Jesienią 1942 r. na tych terenach przebywało 18 oddziałów partyzanckich.

Tabela 1. Formacje SS i policji w operacji „Cottbus” SSPF Weissruthenien.

SSPF Weissruthenien	Lokalizacja	Podległość	Liczebność
SSPF	Mińsk	HSSPF	13
2. Pułk SS i Policji	Operacja „Cottbus”	HSSPF	2310
31. Pułk Obronny Policji	Operacja „Cottbus”	HSSPF	1500
12. kompania pancerna policji	Operacja „Cottbus”	HSSPF	131
Specjalny batalion SS „Dirlewanger”	Operacja „Cottbus”	HSSPF	550
Batalion szkoleniowy Schuma	Urzecz	HSSPF	132
Dowództwo Sipo i SD	Mińsk	RSHA	865
Personel stowarzyszeń rolniczych	Mińsk	KdO Weissruthenien	2053
Gendarmerie-Einsatzkommando	Mińsk	SSPF Weissruthenien	442
KdO Weissruthenien	Mińsk	KdO Weissruthenien	107
Kompania sztabowa	Mińsk	KdO Weissruthenien	150
11. kompania łączności	Mińsk	KdO Weissruthenien	63
Ochotnicza orkiestra z Mińska	Mińsk	KdO Weissruthenien	45
Komendant Schuma z Mińska	Mińsk	KdO Weissruthenien	467
Wydzielona jednostka Schupo	Baranowicze	KdO Weissruthenien	192
X stacja głębi pocztowych SS	Baranowicze	KdO Weissruthenien	2
Brygada strażacka Schuma	Mińsk	KdO Weissruthenien	152
Brygada strażacka Schuma	Baranowicze	KdO Weissruthenien	66

Źródło: P. Blood, *Siepacze Hitlera*, Warszawa 2008, s. 222.

Tabela 2. Formacje żandarmerii w operacji „Cottbus”.

Komendant żandarmerii	Lokalizacja	Podległość	Liczebność
Kwatera główna	Mińsk		42
Żandarmeria w Mińsku, patrole Schuma	Mińsk	KdG (komendant żandarmerii)	252
Żandarmeria w Baranowiczach, patrole Schuma	Baranowicze	KdG	256
Żandarmeria w Wilejce, patrole Schuma	Wilejka	KdG	158
6. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Operacja „Cottbus”	Żandarmeria w Mińsku	36
7. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Baranowicze	Żandarmeria w Baranowiczach	36
11. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Operacja „Cottbus”	Żandarmeria w Mińsku	37
12. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Operacja „Cottbus”	Żandarmeria w Wilejce	39

13. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Lida	Żandarmeria w Baranowiczach	41
19. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Operacja „Cottbus”	Żandarmeria w Baranowiczach	30
21. jednostka żandarmerii zmotoryzowanej	Operacja „Cottbus”	Żandarmeria w Mińsku	36
Drużyna SS V-Männer (kolaborancka)	Operacja „Cottbus”	SD	2500
Szpital SS w Mińsku	Mińsk	SS, kierownictwo grupy D	64
Skład zaopatrzeniowy policji	Baranowicze	Żandarmeria w Mińsku	–
Służba zaopatrzenia policji (Russland-Mitte)	Baranowicze	Żandarmeria w Mińsku	–
Policyjna szkoła konna i samochodowa	Postawy	Komendant policji Ostland	–
Kierownictwo Unternehmen Zeppelin	Głębokie	RSHA	

Źródło: P. Blood, *Siepacze Hitlera...*, s. 223.

Tabela 3. Bataliony Schuma w operacji „Cottbus”.

Batalion	Lokalizacja	Podległość	Liczebność
3. Litewski	Baranowicze	KdO Weissruthenien	380
12. Litewski	Hancewicze	KdO Weissruthenien	325
15. Litewski	Operacja „Cottbus”	KdO Weissruthenien	603
254. Litewski Rezerwowi	Szarkowszczyzna	KdO Weissruthenien	158
271. Litewski	Urzech	KdO Weissruthenien	350
46. Białoruski	Nowogródek	KdO Weissruthenien	?
47. Białoruski	Mińsk	KdO Weissruthenien	630
51. Białoruski	Wołożyn	KdO Weissruthenien	?
54. Ukraiński	Operacja „Cottbus”	KdO Weissruthenien	?
102. Ukraiński	Operacja „Cottbus”	KdO Weissruthenien	413
115. Ukraiński	Słonim	KdO Weissruthenien	537
118. Ukraiński	Operacja „Cottbus”	KdO Weissruthenien	397
57. Ukraiński	Operacja „Cottbus”	KdO Weissruthenien	444
56. Artylerii	Borysów	KdO Weissruthenien	413
49. Białoruski	Mińsk	KdO Schuma Mińsk	315

Źródło: P. Blood, *Siepacze Hitlera...* s. 223.

2–7 lipca 1943 r.

Operacja „Günther” odbyła się w lasach „Manila” i „Rudnja”, w okolicach miejscowości „Besjady”, „Januschkowitschi” i „Kalatschi”. Operacją miał dowodzić SS-Gruppenführer Gerret Korsemann (Kampfgruppe „Korsemann”), a podlegał mu SS-Brigadeführer von Gottberg.

Korsemann nie przewidywał udziału von Gottberga w operacji, jednak Kampfgruppe „von Gottberg” odegrała główną rolę. W wyniku różnych problemów 6 lipca Himmler zawiesił Korsemanna w sprawowaniu wszystkich funkcji³. Podczas działań dowodził SS-Hauptsturmführer Artur Wilke.

15 lipca – 5 sierpnia 1943 r.

Operacja „Hermann” została przeprowadzona w Puszczy Nalibockiej. W czasie działań dowodził Kurt von Gottberg. Była to największa akcja pod względem ilości ludzi wywiezionych na roboty do Rzeszy (20 944 osoby). W czasie operacji „Hermann” Oskar Dirlewanger po raz kolejny został ranny. Jak stwierdzono SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” uzyskał najlepsze wyniki: zabili 1067 nieprzyjaciół w walce, kolejnych 550 nieco później, 33 wzięli do niewoli, rozbili 64 obozy, 48 stanowisk ogniowych, 11 bunkrów i 2 szpitale. Ponadto zdobyli 5 dział, 5 moździerzy, 17 karabinów maszynowych, ponad 250 ręcznych i pistoletów, zniszczyli 39 karabinów maszynowych, 169 ręcznych, 3 moździerze i mnóstwo wyposażenia, łącznie z kuchnią polową i sprzętem radiowym. Operacja „Hermann” została zaprezentowana na szerszą skalę. Działania niemieckich wojsk – oddziałów SS (w tym SS-Sonderbataillon „Dirlewanger”) oraz jednostek policyjnych – uwieczniali korespondenci wojenni. Planowano wydać album ze zdjęciami, a jeden z egzemplarzy podarować Himmlerowi.

24 września – 10 października 1943 r.

Operację „Fritz” przeprowadzono w okręgu głębockim. Jej celem było zniszczenie 7 brygad i 4 oddziałów partyzanckich. Do walki skierowano jednostki łotewskie i litewskie. Prawdopodobnie podczas tej akcji SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” spalił wieś Józefowo. Ponadto oddziały niemieckie spaliły 87 wsi i chutorów, m.in. w rejonach brasławskim, postawskim i miorskim. Zlikwidowano 509 osób, 227 wzięto do niewoli, a 12 824 (w tym 1708 dzieci) wysłano na roboty do Rzeszy.

1–8/9 listopada 1943 r.

Operację „Heinrich” zrealizowano w rejonie Idrity i Połocka. Na jej potrzeby stworzono Kampfgruppe „von dem Bach”, którą dowodził von dem Bach-Zelewski i która została podzielona na dwie Einsatzgruppe: na czele pierwszej stanął SS-Obergruppenführer Friedrich Jeckeln, a drugiej Kurt von Gottberg. Akcję przerwano ze względu na ruchy wojsk sowieckich, a żołnierzy z SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” wysłano na front w rejon miejscowości Newel, Dretuń i Połock.

1944 r.

11–16 kwietnia 1944 r.

W ramach operacji „Regenschauer” przygotowano okrążenie grup partyzanckich w strefie miejscowości Uszacz.

³ Więcej na ten temat: P. W. Blood, *Siepacze Hitlera*, Warszawa 2008, s. 246–247, i 249.

Druga połowa kwietnia 1944 r.

- Operacja „Frühlingsfest” była kontynuacją akcji „Regenschauer”. W jej trakcie zlikwidowano partyzantów zamkniętych w kotle w rejonie Uszacz–Połock.
- Operację „Kiebitz” przeprowadzono na północ oraz północny zachód od Borysowa – 24 kwietnia stoczono walki z partyzantami między Berezyną a Czernicą („Tschernitza”).

22 maja 1944 r.

Operacja „Kormoran” polegała na likwidacji grup partyzanckich (21 brygad) w rejonie Biehomli i Lepela.

Aneks 7. Wykaz stopni służbowych w SS

Stopień SS	Odpowiednik w Wehrmachcie	Odpowiednik polski
SS-Schütze	Schütze	strzelec, szeregowiec
SS-Oberschütze	Oberschütze	–
SS-Sturmmann	Gefreiter	starszy szeregowiec
SS-Rottenführer	Obergefreiter	kapral
SS-Stabsrottenführer	Stabsgefreiter	–
SS-Unterscharführer	Unteroffizier	plutonowy
SS-Scharführer	Unterfeldwebel	–
SS-Standarten Junker	Fährnich	–
SS-Oberscharführer	Feldwebel	sierżant
SS-Hauptscharführer	Oberfeldwebel	starszy sierżant
SS-Oberstandartenjunker	Oberfährnich	–
SS-Sturmscharführer	Stabsfeldwebel	sierżant sztabowy
SS-Untersturmführer	Leutnant	podporucznik
SS-Obersturmführer	Oberleutnant	porucznik
SS-Hauptsturmführer	Hauptmann	kapitan
SS-Sturmbannführer	Major	major
SS-Obersturmbannführer	Oberstleutnant	podpułkownik
SS-Standartenführer	Oberst	pułkownik
SS-Oberführer	Oberst	–
SS-Brigadeführer und Generalmajor der Waffen-SS	Generalmajor	generał brygady
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS	Generalleutnant	generał dywizji
SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS	General	generał broni
SS-Oberstgruppenführer Generaloberst der Waffen-SS	Generaloberst	generał armii
Reichsführer SS	Generalfeldmarschall	marszałek

Aneks 8. Skład Kampfgruppe „Reinefarth” z 6 sierpnia 1944 r.

Batalion do zadań specjalnych z XXI Okręgu Wojskowego (dwie kompanie), przypuszczalnie podchorążowie	292 ludzi
Batalion brygady Dirlewangera – dowódca SS-Obersturmbannführer Meyer	365 ludzi
Dwie kompanie II azerbejdżańskiego batalionu (Bergmann)	228 ludzi
Dwie i pół kompanii policji zmotoryzowanej	341 ludzi
Kompania żandarmerii zmotoryzowanej – dowódca por. Bergmann	155 ludzi
Kompania SS	116 ludzi
Wzmocniony pułk brygady Kamińskiego – dowódca mjr Frołow	1700 ludzi
Polowy batalion zapasowy „Hermann Göring”	800 ludzi
Łącznie:	3997 ludzi

Źródło: T. Sawicki, *Rozkaz zdławić powstanie. Niemcy i ich sojusznicy w walce z Powstaniem Warszawskim*, Warszawa 2013, s. 241 (załącznik 3).

Aneks 9. Struktura 9. Armii z 6 sierpnia 1944 r.

Dowództwo VIII Korpusu Armijnego	- dowódca artylerii 408. Lekki Dywizjon Piechoty - bateria 6. Kolejowego Dywizjonu Pomiarowego - sztab 33. Pułku Saperów do Zadań Specjalnych - sztab robót fortyfikacyjnych mjr. Gabriela
17. Dywizja Piechoty	130. Gr. (45. Dywizji Grenadierów) - szkoleniowy batalion grenadierów panc. - części 174. Dywizji Rezerwowej 2 kompanie batalionu strzelców krajowych z Lublina 3. oddział jazdy SS 11. kompania 25. Pułku Policyjnego SS 252. Litewski Batalion Wartowniczy 1. kompania 818. Batalionu Szkoleniowego 786. Batalion Turkmeński 1. i 2. komp. 721. Batalionu Saperów Budowlanych 2. komp. 787. Batalionu Saperów Budowlanych 2. komp. 221. Batalionu Saperów Budowlanych 2. komp. 42. Batalionu Saperów Budowlanych 2./9. i 3./2. Batalionu Saperów Fortyfikacyjnych 8. oddział 100. baterii artylerii kolejowej 600. szkoleniowa bateria dział szturmowych - II dywizjon armat 100 mm 57. Pułku 604. Batalion Moździerzy
Spadochronowo- -Pancerna Dywizja „Hermann Göring” Grupa Bojowa 19. Dywizji Panc. 1132. Brygada Grenadierów	550. Batalion Marszowy do Zadań Specjalnych 976. Batalion Strzelców Krajowych 920. Szkoleniowa Brygada Dział Szturmowych Piechoty 658. Batalion Saperów Piechoty 3. komp. 173. Batalionu Niszczycieli Czołgów - części 902. Batalionu Ochrony Transportu 306. Batalion Art. Plot. Wojsk Lądowych 7., 8., 12. komp. forteczne art. ppanc.
W transporcie	45. Dywizja Grenadierów
23. pułk artylerii plot. (podporządkowany bezpośrednio 9. Armii)	529. Batalion Ochrony 2 komp. 944. Batalionu Ochronnego 116/XI Batalion Budowlany Lotnictwa
Grupa pancerna von Sauckena (dowództwo XXXIX Korpusu Panc.)	- dowódca artylerii 140 - sztab 39. Pułku Saperów
73. Dywizja Piechoty Grupa bojowa 4. Dywizji Pancernej	1131. Brygada Grenadierów 154. Dywizjon Ciężkich Haubic Polowych

Podp. bezpośrednio	• Batalion Niszczycieli Czołgów SS „Wiking”
IV Korpus Pancerny SS	• 3. komp. Dywizji SS „Totenkopf” • komp. Dywizji SS „Wiking”
Dowódca Wehrmachtu Warszawa	• Wschodniopruski 4. Pułk Grenadierów • Pułk Wartowniczy Warszawa (bez 2 komp.) • pułk alarmowy • 996., 997., 998. Bataliony Strzelców Krajowych • komp. Żandarmerii Nadkomendatury Polowej 225 • 914. komp. Żandarmerii Polowej (zmot.) • 475. komp. niszczycieli czołgów • 743. Batalion Niszczycieli Czołgów (bez 1 komp.)
Grupa Operacyjna „Reinefarth”	Grupa uderzeniowa Południe: • pułk RONA Kamińskiego • 4 czołgi T-34 • 1 ros. działo szturmowe • 1 bateria ros. 122 mm Grupa uderzeniowa Środek (podporządkowana bezpośrednio Grupenföhrerowi Reinefarthowi: • część A: • II Batalion Brygady [pułku] SS Dirlewangera • 4 armaty ppanc. Sf 75 mm i 1 kal. 37 mm • części Azerbejdżańskiego II Batalionu Bergmann i I Batalionu 111. Pułku • część B: • 1 komp. policji z Poznania • 1 komp. policji z Łodzi • 1 komp. Żandarmerii Polowej z Pabianic • 1 komp. szkoły żandarmerii z Aleksandrowa Kujawskiego Grupa uderzeniowa Północ: • 2 kompanie strzelców (po 120 osób każda) • 1 komp. ciężkiej broni • 1 komp. szkoły dowódców SS z Brunszwiku Rezerwy: • 608. Batalion Ochrony • polowy zapasowy batalion „Hermann Göring”, 6 kompanii żandarmerii polowej po 100 osób każda
W transporcie	Brygada SS „Siegling”
Nadkomendatura Polowa 225 w Warszawie	• części 944. Batalion Ochrony • 500. Batalion Szkoleniowy • 500. Batalion Zapasowy Piechoty • części grupy bezpieczeństwa Hahn

Źródło: H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie 1944. Der Warschauer Aufstand 1944*, Warszawa 2017, s. 473–476.

Aneks 10. Ramy organizacyjne Korpsgruppe „von dem Bach” i liczebność składu osobowego

A. Grupa bojowa gen. mjr. Günthera Rohra (6251 ludzi):

- wzmocniony pułk szturmowy Brygady Kamińskiego – 2544 ludzi
- siły policyjne i SS sektora obronnego „D” (dzielniczy policyjnej) ppłk. Wilhelma Rodevalda – 3707 ludzi

B. Grupa bojowa Gruppenführera Heinza Reinefartha (5100 ludzi):

- grupa szturmowa Dirlewangera – 1968 ludzi
- grupa szturmowa mjr. Recka (szkoła chorążych w Poznaniu) – 1580 ludzi
- grupa szturmowa płk. Schmidta – 1552 ludzi

C. Zgrupowanie jednostek Wehrmachtu gen. Reiner Stahela:

- jednostki w sektorach obronnych A, B, C – 4478 ludzi

D. Grupa wsparcia:

- oddziały i pododdziały rodzajów wojsk doraźnie przydzielane poszczególnym grupom bojowym – 2050 ludzi

E. Grupa osłony – 3584 ludzi.

Łącznie Korpsgruppe „von dem Bach” liczyła 21 463 ludzi.

W spisie nie uwzględniono trzech jednostek: 501 Zmotoryzowanego Batalionu Saperów Szturmowych, 579. oddziału kozaków i 580. rosyjskiego oddziału jazdy, a także jednostek naziemnej obsługi lotniczej oraz artylerii przeciwlotniczej.

Źródło: T. Sawicki, *Rozkaz zdławić powstanie...*, s. 57–58.

Aneks 11. Rozkaz dotyczący skierowania więźniów z Matzkau pod rozkazy Dirlewangera z 20 września 1944 r.

Nr 1498

Dalekopis

1. Główny Urząd Sąd SS, Monachium
 2. Główny Urząd Dowodzenia SS, Berlin
 3. Główny Urząd Gospodarczo-Administracyjny SS, Berlin
 4. Obergruppenführer SS von dem Bach
- (pismo odręczne: Gdańsk-Matzkau)

Reichsführer SS rozkazał, by zgodnie z porozumieniem z obozu karnego Matzkau SS-Obersturmbannführer Grothmann i SS-Hauptsturmführer Baelitz wybrali i przygotowali 1500 więźniów jako batalion marszowy dla pułku Dirlewangera. Batalion marszowy należy natychmiast przestawić na lepsze wyżywienie, ubrać i wyposażać w broń ręczną i amunicję. Wymarsz powinien nastąpić w ciągu trzech dni. Cel marszu: stanowisko bojowe Grupy Korpusnej von dem Bacha w Warszawie. Udział w akcji ma na celu frontową rehabilitację w ramach zdławienia powstania w Warszawie.

Główny Urząd Gospodarczo-Administracyjny SS proszony jest o zwrócenie się bezpośrednio do obozu karnego Matzkau w sprawie potrzebnego umundurowania.

Nad wyposażeniem, uzbrojeniem i wymarszem czuwa Główny Urząd Dowodzenia SS, który jest proszony o wydanie koniecznych zarządzeń. Proszę poinformować mnie o wymarszu i dotarciu na miejsce.

Szef Sztabu Dowodzenia
Reichsführera SS
podp. Rode
SS-Brigadeführer i generał major
Waffen-SS

Źródło: H. von Krannhals, Powstanie Warszawskie 1944. *Der Warschauer Aufstand 1944*, Warszawa 2017, s. 518–519.

Aneks 12. Rozkaz z 26 września 1944 r.

26 IX 1944 r.
godz. 00.15

Dowództwo XXXXVI Korp. Panc.

Do: Grupy Korpusnej v. d. Bach

1. W związku z akcją „Mokotów” XXXXVI Korpus Pancerny zwalcza powstańców w dzielnicy Żoliborz.
Początek natarcia nie przed 28.9.44.
Wykonanie zlecić 19. Dywizji Pancernej.
2. Grupie von dem Bacha podlega ponadto XXXXVI Korpus Pancerny:
Pułk Schmidt
Grupa Dirlewangera
302. bat pancerny
218. pancerna kompania szturmowa
1000. kompania moździerzy szturmowych (kal. 380 mm)
Dalsze jednostki zależnie od rezultatu akcji Mokotów. Dostarczenie zgodnie z obopólnym porozumieniem.
3. W celu wsparcia grupy natarcia należy zgodnie z rozkazem 101 Dowództwa Artylerii połączyć:
Artyleria XXXXVI Korpusu Panc.
140. Brygadę Artylerii
Artylerią Grupy Korpusnej von dem Bacha
4. XXXXVI Korpus Pancerny we współpracy z Grupą Korpuśną von dem Bacha i oficerem rozpoznania dowództwa armii do 28.9 rozpozna pozycje wroga na Żoliborzu i ograniczonymi lokalnymi natarciami uzyska korzystne stanowiska wypadowe dla późniejszego natarcia.

Nacz. Dow. 9. Armii – Ta – N. 5283/44, tajne
Podp. Staedtke, generał major

Źródło: H. von Krannhals, *Powstanie Warszawskie 1944. Der Warschauer Aufstand 1944*, Warszawa 2017, s. 525.

Aneks 13. Meldunek końcowy von dem Bacha z walk w Warszawie z 5 października 1944 r.

Mój meldunek końcowy dla RF SS:

1. Czas trwania od 1 VIII do 5 X 1944

2. Dowodzenie:

a) dowodzenie całością: Obergruppenführer SS i gen. policji von dem Bach, Gruppenführer SS i gen. policji Reinefarth, generał-major Rohr

3. Siły

Grupie Korpusu bezpośrednio podległe:

a) dowodzenie operacjami:

34 Pułk Bezpieczeństwa 1 oddział SS art. plot. (D-two Sztabu RF SS)

b) Grupa bojowa „Reinefarth”

– pułk spec. „Dirlewanger” z 2 batalionami Wsch. Muzułmanów i SS-Jg. Btl. 501., wzmocniony pułk „Schmidt” z III batalionem 17. Pułku SS i policji i batalionem policji „Burghardt”,

– wzmocniony pułk „Reck” ze sformowanym batalionem policji,

– pułk saperów szturmowych „Herzog”,

– wzmocniony batalion policji „Sarnow”,

– 3. Pułk Kozaków (major pol. Ochr. Jacob),

– 2 bataliony Azerbejdżan,

– policyjny batalion miotaczy płomieni „Krone”,

– 302. oddział pancerny z 218. pancerną kompanią szturmową,

– 2 działa szturmowe z 200. rezerwowego oddziału,

– 1000. kompania moździerzy szturmowych,

– 201. bateria ciężkich miotaczy pozycyjnych,

– 2 baterie ciężkiej artylerii,

– pociąg pancerny 5

c) Grupa bojowa „Rohr”:

– 1 batalion 17. Pułku SS I Policji,

– 246. batalion strzelców krajowych,

– 944. batalion bezpieczeństwa,

– 10 mieszanych batalionów Wehrmachtu i policji,

– 906. oddział artylerii polowej

d) Przejściowo:

– 25. dywizja pancerna

e) Grupa bojowa „Bernhard” (d-ca 532. obszaru tyłowego)

f) Do współdziałania skierowana:

– 1 dywizja lotnicza.

4. Straty nieprzyjaciela:

- naliczeni polegli: 1559,
- szacunkowe straty npla: ponad 100 tys. (łącznie z ludnością),
- ranni Polacy (obecnie jeszcze w warszawskich szpitalach): około 15 tys.,
- wzięci do niewoli członkowie AK: 17 443 (w tym naczelny dowódca, 5 dalszych generałów oraz 2028 innych oficerów).

5. Zdobycz:

a) Broń

- karabinów: 2464, karabinów automatycznych: 45, pistoletów: 905,
- pistoletów maszynowych: 988, rkm: 257, ckm: 32, granatników: 103,
- PIAT: 30, rusznic ppanc.: 8, dział: 1, miotaczy płomieni: 3, radiostacji: 14, spadochronów: 120, bomb różnego rodzaju: 319.

b) Amunicja:

- karabinowa: 514 tys., pist[oletów] masz[ynowych]: 73 tys., rusznic ppanc: 1325,
- ppanc: 180, do granatników: 800, granaty ręczne: 1922, min: 60, materiały wybuchowe: 2600 kg.

Uwaga: w opuszczonym przez AK kotle Śródmieścia znajdują się tymczasem jeszcze trzy składy sprzętu i amunicji, których przejęcie jest bliskie.

6. Ewakuowani: dotąd 309716, z tego:

- zdolni do pracy do Reichu: 79 023,
- niezdolni do pracy: 61 856,
- niezdolni do pracy w GG: 135 830,
- pozostali: 3503,
- chorzy (zwolnieni): 29 504.

7. Straty własne:

- polegli: 73 oficerów, 1453 podoficerów i szeregowych,
Łącznie 1526 (+44 obcokrajowców),
- ranni: 242 oficerów, 7054 podoficerów i szeregowych,
Łącznie: 8196 (+178 obcokrajowców).

Grupa Korpusna „von dem Bach” Ia/4174/44 g.

Źródło: *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, red. M.M. Drozdowski, Warszawa 1994, s. 283–284.

Podziękowania

Przygotowanie tej książki nie byłoby możliwe bez pomocy wielu niezwykle życzliwych osób. Duże uznanie należy się mojemu promotorowi, prof. Aleksandrowi Lasikowi z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Poza olbrzymim wsparciem, podsuwał mi niezbędną literaturę poszerzającą horyzonty i wiedzę o działaniu i strukturach Waffen-SS.

Ogromne podziękowania należą się pracownikom archiwów, w których przeprowadziłam kwerendy. Szczególnie wdzięczna jestem Panu Abdullahowi Toptanciemu z Bundesarchiv Ludwigsburg. Z dużą dozą cierpliwości i wyrozumiałości tłumaczył mi jak wyszukiwać materiały i potrafił odnaleźć każdą teczkę, nawet jeśli podałam błędną sygnaturę. Bardzo dziękuję załodze Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, zwłaszcza Panu Svenowi Schneidereitowi, za determinację i stoicki spokój, gdy wyjaśniał mi zawiłości działania systemu zamówień archiwum. Do dzisiaj jestem pod wrażeniem życzliwego przyjęcia i pomocy ze strony pracowników Stadtarchiv Heilbronn, którzy wyszukali dla mnie oryginały zdjęć Dirlewangera z okresu, gdy był dowódcą Panzerzug „Dirlewanger”. Niezwykle ciepło przyjęły mnie również Panie w Archiv Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen. Nie dość, że przygotowały dla mnie teckę, to umożliwiły mi przejrzanie biblioteki archiwum obozu, za co jestem im bardzo wdzięczna. Wyrazy wdzięczności za pomoc kieruję również do pracowników z bydgoskiej delegatury Instytutu Pamięci Narodowej.

Ponadto bardzo dziękuję pracownikom Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Staatsarchiv München w Niemczech i The Military History Archive w Bratysławie za to, że przeprowadzili dla mnie kwerendy i przesłali mi niezbędne do pracy materiały.

Ukończenie rozdziału dotyczącego dzieciństwa i lat szkolnych Oskara Dirlewangera byłoby niemożliwe bez pomocy oraz podzielenia się swoją wiedzą przez Rolfa Lascheta, nauczyciela Schelztor-Gymnasium w Esslingen. Jestem mu niesamowicie wdzięczna za miłe przyjęcie w Esslingen oraz wskazanie domu rodzinnego Dirlewangera.

Publikacja nie byłaby tak szczegółowa bez pomocy regionalnych historyków i pasjonatów, którzy często są niedoceniani. W ten sposób poszerzyłam wiedzę m.in. o obozie w Starym Dzikowie. Poza tym bardzo dziękuję Panu Norbertowi „Drupiemu”. Gdyby nie jego pomoc, wiele kwestii dotyczących walk w okolicach Gubina pozostałoby nadal niewyjaśnionych. Dziękuję Panu Andrzejowi Skorupskiemu, który przy okazji rozmów o Dywizji „Totenkopf” podsunął mi kilka ciekawych informacji o SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.

PODZIĘKOWANIA

Ponadto chciałabym podziękować prof. Zdzisławowi Biegańskiemu z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy za to, że zasugerował, bym zajęła się tematem SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Za rady i sugestie dotyczące książki dziękuję recenzentom mojej rozprawy doktorskiej – profesorom Witoldowi Stankowskiemu z Uniwersytetu Jagiellońskiego i Andrzejowi Saksonowi z Instytutu Zachodniego w Poznaniu.

Chciałabym również podziękować moim najbliższym. Dziękuję moim rodzicom za olbrzymie wsparcie, pomoc i wiarę we mnie. Dziękuję także mojemu mężowi za cierpliwość, oparcie oraz zrozumienie dla mojej pracy, a także za dźwiganie książek z bibliotek.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archiv Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen (Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten) (Arch. Sachsenhausen)

LAG XXX/1,
LAG XXX/2,
LAG XXX/3,
LAG XXX/4,
LAG XXX/5,
LAG XXX/6,
LAG XXX/7,
LAG XXX/8,
LAG XXX/9,
P3 Schulze, „Hermann”/1,
P7 Wiesenthal, Simon/1,
KAW K16 M6.

Archiwum Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem w Jerozolimie (YV)

JM 2095, ID 3675813 – Testimony of Friedrichs about Dirlewanger after the war (30 III 1948 r.).
JM 2095, ID 3675709 – Testimony of Pister about recruitment to Dirlewanger unit (14 I 1947 r.).
JM 2094, ID 3674792 – Himmler's order to recruit to Dirlewanger's unit (28 III 1943 r.).
JM 2089, ID 3672426 – Testimony of Hoefle (13 II 1947 r.).
JM 2088, ID 3672138 – From the personal file of Dirlewanger (9 VIII 1943 r.).
JM 2088, ID 3672137 – From the personal file of Dirlewanger (27 IX 1941 r.).
JM 2088, ID 3672136 – Recommendation letter from the personal file of Dirlewanger (4 VI 1940 r.).
JM 2088, ID 3671956 – Recruitment form Waffen-SS to Dirlewanger's unit (20 III 1944 r.).
JM 2087, ID 3671849 – Letter from Berger to Himmler's office (17 VI 1942 r.).
JM 2085, ID 3670809 – Document concerning recruitment of 1500 criminals from Matzkau to Dirlewanger's unit (20 IX 1944 r.).
JM 2083, ID 3669870 – Letter from Rascher to Suchanek (27 VII 1942 r.).
JM 2082, ID 3669495 – Letter concerning moving prisoners to Dirlewanger's unit (3 XI 1944 r.).
JM 2082, ID 3669469 – Letter from Dirlewanger (7 X 1944 r.).
JM 2082 ID 3669432 – על ידידת Himmler תזכיר ש ל Dirlewanger (20 II 1944 r.).

BIBLIOGRAFIA

JM 2088, ID 3659572 – Proposal to promote Dirlewanger (5 VIII 1941 r.).
ID 3659324, Testimony of Morgen (28 I 1947 r.).

Baden-Württemberg Landesarchiv, oddział Hauptstaatsarchiv Stuttgart (H. Stuttgart)

M 430/3 Bü 1975.

Bundesarchiv Berlin – Lichterfelde – były amerykańskie Berlin Document Center – (BAB)

R/9361/II, t. 169257; R/9361/III, t. 521445; R/9361/III, t. 566487; R/9361/III, t. 571150; R/9354/224; ZM 1454; NS3/401; NS 19/1; NS 19/1207; NS33/226; R70 Polen/75; R70 Polen/76; R70 Polen/124; R 70 Polen/179; R70 Sowjetunion/14; R70 Sowjetunion/19; R70 Sowjetunion/21; R70 Sowjetunion/22; R70 Sowjetunion/23; R70 Sowjetunion/38; R70 Sowjetunion/51; R70 Sowjetunion/63; R70 Sowjetunion/69; R70 Sowjetunion/76; R70 Sowjetunion/77; R70 Sowjetunion/78; R70 Sowjetunion/95; R70 Sowjetunion/96; R70 Sowjetunion/98.

Bundesarchiv Ludwigsburg (BA)**B 162 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen:**

B 162/3324; B 162/4248; B 162/4249; B 162/4250; B 162/4251; B 162/4252; B 162/4253; B 162/4254; B 162/4255; B 162/4256; B 162/4257; B 162/4258; B 162/4259; B 162/4260; B 162/4261; B 162/4262; B 162/4263; B 162/4264; B 162/4265; B 162/4266; B 162/5919; B 162/5920; B 162/5921; B 162/5922; B 162/5923; B 162/5924; B 162/5925; B 162/5926; B 162/15140; B 162/15141; B 162/15449; B 162/16569; B 162/16570; B 162/16571; B 162/16572; B 162/16573; B 162/16574; B 162/16592; B 162/16593; B 162/16634; B 162/16635; B 162/16636; B 162/16743; B 162/16907; B 162/19061; B 162/19797; B 162/19799; B 162/19830; B 162/21001; B 162/21202; B 162/26290; B 162/27187; B 162/28392; B 162/29251; B 162/29456; B 162/1708

Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

AIPN, 1834/11 – Spis niemieckich agentów, esesmanów, gestapowców, członków załóg obozów koncentracyjnych, policjantów, szpiegów, żandarmów, dyplomatów i [...] pracowników attachatów wojskowych (1919–1947).

AIPN, 1836/13 – Likwidacja Żydów przez Niemców w okupowanej Polsce. Pomoc polska dla walczących Żydów (dostarczanie broni, żywności i ukrywanie zbiegów) oraz wzajemna współpraca. Mniejszości narodowe w Polsce (1941–1946).

AIPN, 2727/1 – *Toward the abyss: cards and letters: Mindelhelm–Lublin, 1941–1943*, translated by W.J. Lipton (Liebschuetz) / *W kierunku przepaści – kartki i listy: Mindelhelm–Lublin, 1941–1943*, tłum. W.J. Lipton.

AIPN GK, 103/72 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Hauptsturmführer (1942–1942).

AIPN GK, 103/76 – Sprawa dyscyplinarna: Dirlewanger Oskar, SS-Sturmbannführer (1941–1942).

AIPN GK, 103/78 – Rozkazy i meldunki dotyczące działalności oddziału specjalnego Dirlewangera – Sonderkommando Dirlewanger na Białorusi Wschodniej w latach 1942–1943 (1942–1943).

AIPN GK, 164/906 t. 1 – Akta w sprawie: Ahman Walter, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1946–1947).

- AIPN GK, 164/1711 – Akta w sprawie: Dirlewanger Oskar, SS-Brigadenführer, oraz Berger Gottlob, SS-Obergruppenführer, funkcjonariusze SS-Waffen Grenadier-Division nr 36, którzy brali udział m.in. w likwidacji getta w Warszawie (1945–1947).
- AIPN GK, 164/906 t. 2 – Akta w sprawie: Ambrosi Gustav, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947).
- AIPN GK, 164/906 t.7 – Akta w sprawie: Baierdorf, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 8 – Akta w sprawie: Basner Fritz, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 14 – Akta w sprawie: Behrens Johann, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 15 – Akta w sprawie: Beling Otto, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 18 – Akta w sprawie: Bernsdorf, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 19 – Akta w sprawie: Binzinger Franz, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 20 – Akta w sprawie: Bischoff Franz, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 21 – Akta w sprawie: Blau Willy, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 61 – Akta w sprawie: Stengel, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach w Ślucku (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 62 – Akta w sprawie: Weisse, członek Dirlewanger Brigade (Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach w Ślucku (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 63 – Akta w sprawie: Zorner, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach w Ślucku (1947–1948).
- AIPN GK, 164/906 t. 64 – Akta w sprawie: Maers Hans Maks, członek Dirlewanger Brigade – Waffen-SS, Grenadier Division nr 36, której członkowie dokonywali masowych mordów na Polakach (1948).
- AIPN GK, 164/1180 – Akta w sprawie: Walser Erwin, Obersturmführer SS, dowódca oddziału SS-Dirlewanger w Lublinie. Materiały OKBZN w Lublinie. (1948–1949).

- AIPN GK, 164/1716 – Akta w sprawie: Müller Karl, członek załogi obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, podejrzany o popełnienie przestępstw przeciwko więźniom w latach 1941–1943, jako członek Dirlewanger Brigade walczył z polskimi partyzantami w latach 1943–1945 (1946–1948).
- AIPN GK, 164/2280 – Akta PMW w sprawie: Sachs Karl Kurt Wilhelm, członek Polizeigericht w Krakowie oraz tzw. Dirlewanger Brigade w latach 1943–1944 (1947–1949).
- AIPN GK, 661/7 – Protokoły przesłuchań Oddziału Operacyjnego Policji Bezpieczeństwa przy Grupie Bojowej Dirlewangera (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei bei der Kampfgruppe Dirlewanger) za okres sierpień–wrzesień 1944 r. (1944).
- S 1/06/Zn – Śledztwo w sprawie ludobójstwa podczas powstania warszawskiego dokonanego przez SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.

Landesarchiv Baden-Württemberg, oddział Staatsarchiv Ludwigsburg (Sta Ludwigsburg)

- E 356 d III Bü 9 – Dokumenty sądowe z lat 1935 i 1936.
- EL 48/2 I 1193 – Teczka osobowa Oskara Dirlewangera.
- EL 48/2 I 1343 – Informacje o członkach jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (Waldemar Bodammer, Hügo Stätter, Karl Eugen Beller).
- EL 48/2 I 1636 – Teczka osobowa dr. med. Kurta Hermanna – lekarza współpracującego z SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.
- EL 48/2 I 2562 – Kampfgruppe von Gottberg.
- EL 48/2 901 – Teczka osobowa Josefa Schmona – żołnierza SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.
- EL 48/2 931 – Informacje o członkach jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (Karl Otto Watzinger, dr Karl – Heinz Spielmann).
- EL 48/2 1478 – Informacje o członkach jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (Werner Bender, Werner Kühn).
- EL 48/2 2811 – Informacje o członkach jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.
- EL 201 VI Bü 1980 – Gräberliste.
- EL 302 V 104 – Artykuły prasowe z lat sześćdziesiątych dotyczące Oskara Dirlewangera.
- EL 317 III Bü 142 – Oryginały zdjęć Oskara Dirlewangera z Białorusi i z przeprowadzonej w latach sześćdziesiątych ekshumacji.

National Archive USA – Dokumenty udostępnione przez Instytut Yad Vashem

Staatliche Archive Bayerns, Staatsarchiv München (Sta München)

- Staatsanwaltschaft 3468/3.
- Staatsanwaltschaft 34865/59.

Stadtarchiv Esslingen – materiały wykorzystane dzięki uprzejmości Rolfa Lascheta

Stadtarchiv Heilbronn

- 2 Jahre Zuchthaus. Das Urteil gegen Dr. Dirlewanger*, „Heilbronner Tagblatt”, 22 IX 1934.
- 2 Jahre Zuchthaus für Dr. Dirlewanger. Die Plädoyers*, „Neckar-Zeitung”, 22 IX 1934.
- D027-3, Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberspektor Rudolf Behne.

Erneuter großer Erfolg des Arbeitsamts Heilbronn. Sämtliche Kriegsbeschädigten in Arbeit!, „Heilbronner Tagblatt“, 14 IV 1934, s. 5.

Generalversammlung des Svar- und Konsumvereins Heilbronn, „Neckar-Zeitung“, 27 III 1934, s. 5.

Heute vor der Großen Strafkammer: Prozeß gegen Dr. Dirlwanger, „Heilbronner Tagblatt“, 20 IX 1934.

Nachlass Hellmut Riegraf D037-54. Nachforschungen zum Schicksal von Herbert Koeber, standrechtlich erschossen am 6 IV 1945 bei Schmeden. Brief von Herbert Koeber an seine Eltern, Lazarett Goisern, 21 XII 1944 r.

Pg. Dirlwanger zum Ehrenbürger der Stadt der Stadt Sangerhausen ernannt, „Heilbronner Tagblatt“, 31 V 1934.

Prozeß Dr. Dirlwanger. Der Mann, der an der Türe horchte – Wird das Gericht diesem Zeugen glauben?, „Heilbronner Tagblatt“, 21 IX 1934, s. 7.

Uebererreichung der Ehrenbürger – Urkunde der Stadt Sangerhausen an Pg. Dirlwanger, „Heilbronner Tagblatt“, 11 VI 1934.

Wer denkt noch an Max Hölz?. Der Panzerzug der Württ. [nieczytelne], „Heilbronner Tagblatt“, 14 IV 1934, s. 5.

The Military History Archive in Bratislava, Slovenská republika (M.H.Arch.)

„Slovenské národné povstanie”.

Dokumentations- und Informationszentrum (DIZ) Torgau

Lista więźniów Wehrmachtu i Waffen-SS wysłanych z Aresztu w Torgau do SS-Sonderkommando „Dirlwanger”

Materiały źródłowe

Bechtle R., *Die Ulmer Grenadier an der Ostfront. Die württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918, Band 6 Das Grenadier Regiment König Karl (5 Württ.) Nr. 123*, Stuttgart 1920.

Lasik A., *Führerliste Waffen-SS*, mps (zbiory Aleksandra Lasika).

Lasik A., *Oficerowie SS w niemieckich obozach koncentracyjnych w latach 1933–1945. Słownik biograficzny*, mps (zbiory Aleksandra Lasika).

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 październik 1934 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der N.S.D.A.P., 1.10.1934), Berlin 1934.

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 lipiec 1935 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der N.S.D.A.P., 1.07.1935 r.), Berlin 1935.

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 grudzień 1936 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der N.S.D.A.P., 1.12.1936), Berlin 1936.

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 grudzień 1937 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der N.S.D.A.P., 1.12.1937), Berlin 1937.

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 1 październik 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP (SS-Obersturmbannführer und SS-Sturmabführer) Stand vom 1. Oktober 1944), Berlin 1944.

Lista starszeństwa oficerów Waffen-SS, 9 listopad 1944 (Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP SS-Oberst-Gruppenführer – SS-Standartenführer) Stand vom 9. November 1944, Berlin 1944.

BIBLIOGRAFIA

- Scheinost J., Kožišek A.J., Werner K., *Banská Bystrica*, Praha 1944.
- Stein K., *Die württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914–1918. Das Württembergische Landw. Infanterie Regiment Nr. 121 im Weltkrieg 1914–1918, Band 37*, Stuttgart 1925.
- Zottmann K.O., *Zánik Varšavy. Ličení válečného zpravodaje*, Praha 1944.

Opracowania

- Ailsby Ch., *Die geschichte der Waffen SS*, Wien 1999.
- Ailsby Ch., *Piekło na froncie wschodnim.*, Warszawa 2001.
- Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Andriessen J.H.J., *I wojna światowa w fotografiach*, Ożarów Mazowiecki 2011.
- Arnold K.J., *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im „Unternehmen Barbarossa“*, Berlin 2005.
- Auerbach H., *Die Einheit Dirlwanger*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1962, z. 3.
- Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974.
- Bartoszewski W., *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1989.
- Bartoszewski W., *Prawda o von dem Bachu*, Poznań 1961.
- Bączyk N., *Panzertruppen a Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1999.
- Beer F., Benčík A., Graca B., Křen J., Kural V., Šolc J., *Słowacja na przełomie. Powstanie słowackie 1944 r.*, Warszawa 1969.
- Beevor A., *Berlin 1945. Upadek*, Kraków 2003.
- Beevor A., *Druga wojna światowa*, Kraków 2013.
- Beevor A., *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, Kraków 2009.
- Bielecki R., „Gustaw” – „Harnaś”, dwa powstańcze bataliony, Warszawa 1989.
- Bishop Ch., *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS 1940–1945*, Warszawa 2006.
- Blood P.W., *Siepacze Hitlera. Oddziały specjalne SS do zwalczania partyzantki*, Warszawa 2008.
- Borkiewicz A., *Powstanie warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1957.
- Borkiewicz-Celińska A., *Batalion „Zośka”*, Warszawa 1990.
- Brighton T., *Gry wojenne. Patton, Monty, Rommel*, Kraków 2011.
- Broń pancerna w Powstaniu Warszawskim*, „Wozy Bojowe Świata” 2018, nr specjalny 2.
- Bryja M., Ledwoch J., *Jednostki Waffen SS 1939–1945*, Warszawa 1996.
- Buchheim H., *SS und Polizei im Nationalsozialistischen Staat*, Duisdorf bei Bonn 1964.
- Bullock A., *Hitler – studium tyranii*, Warszawa 1969.
- Böhler J., Gerwarth R., Młynarczyk J., *Waffen-SS*, Kraków 2019.
- Casas de la Vega R., *Franco – żołnierz*, Krzeszowice 2001.
- Charlwood D., *Rok 1920. Świat po wielkiej wojnie*, Warszawa 2020.
- Chiari B., *Alltag hinter der Front. Besetzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland, 1941–1944*, Düsseldorf 1998.
- Chwalba A., *Samobójstwo Europy: Wielka Wojna 1914– 1918*, Kraków 2014.

- Ciechanowski J.M., *Powstanie warszawskie*, Pułtusk–Warszawa 2009.
- Cieślak T., *Oranienburg-Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972.
- Cosban-Woytycha S., *Dywersja i sabotaż kolejowy na Słowacji w latach 1943–1944*, „Ślupskie Studia Historyczne” 2013, nr 19.
- Crowe D.M., *Oskar Schindler. Prawdziwa historia*, Warszawa 2015.
- Cubała A., *Sten pod pachą, bimber w szklance, dziewczyna i...* Warszawa. *Życie codzienne powstańczej Warszawy*, Warszawa 2015.
- Cüppers M., *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2005.
- Daniluk J., *Obóz karny SS i policji w Maćkowach pod Gdańskiem*, pdf.
- Daniluk J., *SS w Gdańsku*, Gdańsk 2013.
- Datner Sz., Leszczyński K., *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie powstania warszawskiego w 1944 roku (w dokumentach)*, Warszawa 1962.
- Davies N., *Powstanie '44*, Kraków 2004.
- Dąbrowski W., *Trzecie powstanie śląskie: rok 1921*, Londyn 1973.
- Dobrzycki W., *Powstanie Śląskie*, Warszawa 1971.
- Dolata B., *Wyzwolenie Dolnego Śląska w 1945 r.*, Wrocław 1985.
- Drobisch K., *Theodor Eicke – Verkörperung des KZ-Systems [w:] Sturz ins Dritte Reich. Historische Miniaturen und Portraits 1933–1935*, Leipzig–Jena–Berlin/Ost 1983.
- Encyklopedia powstań śląskich*, red. F. Hawranek, Opole 1982.
- Erntefest, zapomniany epizod Zagłady*, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.
- Forczyk R., *Fall Weiß. Najazd na Polskę 1939*, Poznań 2020.
- Färber M., *Zweiter Weltkrieg in Bildern*, Stuttgart 1995.
- Finn G., *Sachsenhausen 1936–1950: Geschichte eines Lagers*, Berlin 1988.
- Gargas J., *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1974.
- Geber H., Halweg H., *Szpital dobrej woli. Szpital Wolski 1939–1945*, Warszawa 2004.
- Gerlach Ch., *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941 bis 1944*, Hamburg 1999.
- Getter M., *Powstanie Warszawskie. Sesja w 40 rocznicę*, Warszawa 1987.
- Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.
- Girtler R., *Wilderer. Rebellen in den Bergen*, Wien–Köln–Weimar, 2003.
- Goldsworthy T., *Valhalla's Warriors. A History of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941–1945*, United States of America 2007.
- Grechuta J., *Obozy pracy dla Żydów w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego w 1940 r. (Bełżec, Lipsko, Płazów, Cieszanów, Dzików Stary) [w:] Polska–Ukraina. Wspólna przeszłość, materiały z sesji „Dziedzictwo kulturowe pogranicza polsko-ukraińskiego” (Cieszanów, 29 IX 2006) i konferencji „Polska Ukraina. Wspólna przeszłość” (Cieszanów, 25–26 XI 2006)*, Cieszanów 2007.
- Grünberg K., *SS. Gwardia Hitlera*, Warszawa 1994.
- Guderian H., *Achtung Panzer! Uwaga czołgi!*, Warszawa 2012.

- Gursztyn P., *Rzeź Woli*, Warszawa 2014.
- Hale Ch., „Kaci Hitlera”. *Brudny sekret Europy*, Kraków 2012.
- Heck R., Orzechowski M., *Czechosłowacja*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- Hernández J., *Nazistowskie bestie. Kaci z SS*, Warszawa 2016.
- Hesse E., *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*, Göttingen 1969.
- Heydecker J., Leeb J., *Trzecia Rzesza w świetle Norymbergi. Bilans tysiąca lat*, Warszawa 1979.
- Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, Chicago 1960.
- Hobusch E., *Wilddieberei und Förstermorde. Band 3, Kriminalkommissar Otto Busdorf – Sein letzter Fall*, Berlin 2002.
- Hoppe B., *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Band 8. Sowjetunion mit annektierten Gebieten II*, Berlin 2016.
- Höhne H., *Zakon Trupiej Czaszki*, Warszawa 1997.
- Hryciuk G., *Represje niemieckie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944*.
- Ingrao Ch., *Czarni myśliwi. Brygada Dirlewangera*, Wołowiec 2011.
- Irving D., *Wojna Göringa. Biografia Marszałka Rzeszy*, Kraków 2011.
- Irving D., *Wojna Hitlera*, Warszawa 2005.
- Jędruszcak T., *Powstania śląskie 1919–1920–1921*, Katowice 1981.
- Katzan P., *Politische Häftlinge in der SS-Formation Dirlewanger, Heft 44, KZ-Nebenlager Lieberose*.
- Kershaw I., *Hitler: Hybris 1889–1936*, Poznań 2001.
- Kirchmayer J., *Powstanie warszawskie*, Warszawa 1984.
- Klausch H.P., *Antifaschisten in SS-Uniform. Schicksal und Widerstand der deutschen politischen KZ-Häftlinge, Zuchthaus- und Wehrmachtsgefangenen in der SS-Sonderformation Dirlewanger*, Bremen 1993.
- Komorowski K., *Bitwa o Warszawę '44. Militarne aspekty Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2004.
- Koch H. W., *In the Name of the Volk. Political Justice in Hitler's Germany*, Londyn 1997.
- Koehl R.L., *The Black Corps. The Structure and Power Struggles of the Nazi SS*, USA 1983.
- Kogon E., *Państwo SS. Organizacja i funkcjonowanie niemieckiego obozu koncentracyjnego*, Poznań 2017.
- Koop V., *Bormann. Pierwszy po bestii*, Warszawa 2015.
- Koop V., *Werwolf. Ostatni zaciąg Himmlera*, Warszawa 2016.
- Kopf S., *Dni powstania. Kronika fotograficzna walczącej Warszawy*, Warszawa 1984.
- Kościelak L., *Historia Słowacji*, Wrocław 2010.
- Kotłowski T., *Niemcy 1919–1923*, Poznań 1986.
- Kowtun I., Żukow D., 29. *Dywizja Grenadierów SS „Kamiński”*, Poznań 2017.
- Krannhals H. von, *Powstanie Warszawskie 1944. Der Warschauer Aufstand 1944*, Warszawa 2017.
- Krausnick H., *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.
- Krausnick H., Buchheim H., Broszat M., Jacobsen H. A., *Anatomie the SS Staates*, t. 1–2, Freiburg im Breisgau 1965.

- Krawczyk A., *Słowacja księdza prezydenta. Jozef Tiso 1887–1947*, Kraków 2015.
- Kuklińska S., *Działalność jednostki SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (1940–1945)*, 2017.
- Kulisy katastrofy Powstania Warszawskiego 1944. *Wybrane publikacje i dokumenty*, Nowy Jork 2009.
- Kunert A. K., *Kronika Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2004.
- Kwiatkowski M.J., „*Tu mówi powstańcza Warszawa...*”. *Dni powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994.
- Lacko M., *Dwuramienny krzyż w cieniu swastyki. Republika Słowacka 1939–1945*, Lublin 2012.
- Langerbein H., *Szwadrony śmierci Hitlera. Einsatzgruppen i logika masowej zbrodni*, Zakrzewo 2017.
- Laschet R., *Dr. Oskar Dirlewanger – die schwarze Gestalt unserer Schulgeschichte [w:] Schelztor-Gymnasium 1838–2013. Festschrift, 175 Jahre*, Esslingen 2013.
- Laschet R., *Oskar Dirlewanger als Esslinger Symbolfigur bei der Zerstörung gewerkschaftlicher und menschlicher Grundwerte*, Vortrag am Ort des früheren Gewerkschaftshauses in Esslingen, 24 VI 2014 r.
- Lasik A., *Sztafety ochronne w systemie niemieckich obozów koncentracyjnych. Rozwój organizacyjny, ewolucja zadań i struktur oraz socjologiczny obraz obozowych załóg SS*, Oświęcim 2007.
- Leszczyński K., *Heinz Reinefarth*, Poznań 1961.
- Lewandowska S., Martin B., *Powstanie Warszawskie 1944*, Warszawa 1999.
- Longerich P., *Goebbels. Apostoł diabła*, Warszawa 2014.
- Longerich P., *Himmler. Buchalter śmierci*, Warszawa 2014.
- Lucas J., *Handbuch der Wehrmacht 1939–1945. Ein Nachschlage Werk*, Wien 2001.
- Lukas R.C., *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Kielce 1995.
- Lumsden R., *Waffen SS*, Warszawa 1999.
- Lumsden R., *SS Regalia*, China 1996.
- MacLean F., *The Cruel Hunters, SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's Most Notorious Anti-par-tisan Unit*, Arglen 1998.
- Majewski J., Urzykowski T., *Przewodnik po powstańczej Warszawie*, Warszawa 2014.
- Maršalek H., *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*, Wien 1974.
- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Lublin 1998.
- Marti P., *Sprawa Reinefartha: kat Powstania Warszawskiego czy szacowny obywatel*, Warszawa 2016.
- Martin K., *Pustynna wojna Rommla*, Warszawa 2014.
- Matusak P., *Europa walcząca 1939–1945*, Siedlce 2005.
- McNab Ch., *Armia Hitlera*, Warszawa 2014.
- McNab Ch., *Elita Hitlera. Waffen-SS*, Warszawa 2016.
- McNab Ch., *SS 1923–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań 2011.
- McQueen, *The 10 Worst Psychopats. The Most Depraved Killers in History*, London 2015.
- Michaelis R., *Das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Der Einsatz in Weißrussland 1941–1944*, Berlin 1999.
- Michaelis R., *Die SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”. Vom Warschauer Aufstand bis zum Kessel von Halbe*, Berlin 2003.
- Michaelis R., *Dirlewanger*, Warszawa 2005.

- Miejsce Pamięci i Muzeum Sachsenhausen. Zarys historyczny i plan sytuacyjny*, 2012.
- Mierecki P., *Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych*, Warszawa–Moskwa 2007.
- Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, red. M.M. Drozdowski, Warszawa 1994.
- Mollo A., *Uniforms of the SS*, t. 1: *Allgemeine SS 1923–1945*, Londyn 1969.
- Montefiore S.S., *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Warszawa 2013.
- Mórawski K., Oktabiński K., Świerczek L., Wola. *Warszawskie Termopile 1944*, Warszawa 2000.
- Mueller G., *Wilhelm Keitel, the Forgotten Field Marshal*, New York 2003.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Musiał B., *Sowieccy partyzanci 1941–1944. Mity i rzeczywistość*, Poznań 2014.
- Niżyński L.K., *Batalion Miotła. W dywersji, sabotażu i powstaniu warszawskim*, Warszawa–Kraków 2014.
- Noakes J., Pridham G., *Documents on Nazism 1918–1945*, New York 1974.
- Nowak S., *Ostatni szturm. Ze Starówki do Śródmieścia 1944*, Gdańsk 2012.
- Nowak S., *Przyczółek czerniakowski 1944*, Zabrze 2011.
- Nowakowski T., Skotnicki M., *Legion Condor. Hiszpańska wojna Hitlera*, Warszawa 2011.
- Nowakowski T., Skotnicki M., Zalewski K., *Legion Condor*, Warszawa 1994.
- Nowożycki B., *Batalion Armii Krajowej „Czata 49” w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2008.
- Nowożycki B., *Zgrupowanie AK Radosław*, Warszawa 2014.
- Od Września do Norymbergi*, red. F. Musiał, J. Szarek, Kraków 2012.
- Oddziały i żołnierze NSZ w Powstaniu Warszawskim*, red. I. Sawicka, Warszawa 1998.
- Orth K., *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburg 1999.
- Orth K., *Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*, Göttingen 2000.
- Ostrowska E., *Z tajemnic powstańczej Warszawy. Kanały. Łączność dowodzenia i ewakuacje na trasach południowych*, Warszawa 2003.
- Overy R., *Trzecia Rzesza. Historia imperium*, 2012.
- Ozimek St., *Stare Miasto 1944*, Warszawa 1971.
- Padfield P., *Himmler. Reichsführer SS*, Warszawa 2005.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2014.
- Пам’яць Беларусі, 1941–1945*, Мінск 2005.
- „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Patterson D., *A Genealogy of Evil. Anti-semitism from Nazism to Islamic Jihad*, New York 2011.
- Patzwall K. D., *Der SS-Totenkopfring. Seine illustrierte Geschichte 1933–1945*, Norderstedt 2002.
- Piekalkiewicz J., *Druga wojna światowa*, Augsburg 1993.
- Piekalkiewicz J., *Kalendarium wydarzeń I wojny światowej*, Warszawa 1988.
- Piekalkiewicz J., *Pierwsza wojna światowa*, Warszawa 1988.

- Pohl D., *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesetzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, Frankfurt am Main 2011.
- Popiołek K., *Trzecie Powstanie Śląskie*, Katowice 1971.
- Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie Narodowe 1944 – cienie alianckiej pomocy*, red. A. Olejka, Rzeszów 2006.
- Przygoński A., *Powstanie warszawskie w sierpniu 1944*, t. 1, Warszawa 1980.
- Rees L., *Naziści. Ostrzeżenie historii*, Warszawa 1997.
- Reitlinger G., *Die SS. Tragödie einer deutschen Epoche*, Germany 1957.
- Rhodes R., *Mistrzowie śmierci. Einsatzgruppen*, Warszawa 2007.
- Richie A., *Warszawa 1944*, Warszawa 2013.
- Rieger B., *Odilo Globocnik, twórca nazistowskich obozów śmierci*, Zakrzewo 2009.
- Romero S.F., *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 2009.
- Ruch oporu*, red. J. Lubiński, Warszawa 2009.
- Sawicki T., *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim, czerwiec 1944 – maj 1945 (struktura)*, Warszawa 1987.
- Sawicki T., *Rozkaz zdławić powstanie. Niemcy i ich sojusznicy w walce z powstaniem warszawskim*, Warszawa 2013.
- Sawicki T., *Wyrok na miasto. Berlin i Moskwa wobec Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1993.
- Scheinost J., Kožíšek A.J., Werner K., *Banská Bystrica*, Praha 1944.
- Schlösser S., *Die Heilbronner NSDAP und ihre „Führer“. Eine Bestandsaufnahme zur nationalsozialistischen Personalpolitik auf lokaler Ebene und ihren Auswirkungen „von Ort“*, Stadtarchiv Heilbronn 2003.
- Schultze K., *Konflikt arabsko-izraelski*, Warszawa 2010.
- Schwarz G., *Zony SS-manów. Kobiety w elitarnych kręgach III Rzeszy*, Warszawa 2016.
- Segev T., *Die Soldaten des Bösen. Zur Geschichte der KZ-Kommandanten*, Hamburg 1992.
- Seidel J., *Das grosse Dilemma. Leipziger Antifaschisten in der SS-Sturmbrigade „Dirlewanger“*, Sachsen 1999.
- Sennerteg N., *Kat Warszawy*, Warszawa 2003.
- Serwański E., Trawińska I., *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, Poznań 1946.
- Shirer W.L., *Powstanie i upadek Trzeciej Rzeszy*, Kraków 1995.
- Skibiński P., *Państwo generała Franco: ustrój Hiszpanii w latach 1936–1967*, Kraków 2006.
- Slepyan K.D., *Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej*, Poznań 2008.
- Słowiński P., *Otto Skorzeny. Pierwszy komandos Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2016.
- Solarz J., *Totenkopf 1939–1943*, Warszawa 2008.
- Stachiewicz P., *„Parasol”. Dzieje oddziału do zadań specjalnych Kierownictwa Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1984.
- Stachiewicz P., *Starówka 1944. Zarys organizacji i działań bojowych Grupy „Północ” w powstaniu warszawskim*, Warszawa 1983.
- Stang K., *Dr. Oskar Dirlewanger – Protagonist der Terrorkriegsführung [w:] Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Darmstadt 2004.

- Stang K., *Ritter, Landsknecht, Legionär, Militärmythische Leitbilder in der Ideologie der SS*, Frankfurt am Main 2008.
- Stein G.H., *Geschichte der Waffen-SS*, Düsseldorf 1967.
- Stein G.H., *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War*, Ithaco 1986.
- Strzembos T., *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.
- Suhling U., *999er-Strafsoldaten – deportiert vom Hannoverschen Bahnhof. Hamburger Antifaschisten in Wehrmachts-Uniform*, Hamburg 2014.
- Sumiński T., *Pamiętniki żołnierzy baonu AK „Zośka”. Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1997.
- Sydnor Jr. Ch.W., *Żołnierze zagłady. Dywizja SS „Totenkopf” 1933–1945*, Warszawa 1998.
- Teczka Hitlera*, red. H. Eberle, M. Uhl, Warszawa 2005.
- Tomaszewski J., *Słowacja*, Warszawa 2011.
- Trang C., *The „Florian Geyer” Division*, Bayeux 2000.
- Troński B., *Tędy przeszła śmierć*, Warszawa 1957.
- Tuchel J., *Konzentrationslager. Organisationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager” 1934–1938*, Boppard am Rhein 1991.
- Urbanek B., *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988.
- Utracka K., *Powstańcze miejsca pamięci. Wola 1944*, Warszawa 2009.
- Venohr W., *Aufstand für die Tschechoslowakei. Der slowakische Freiheitskampf von 1944*, Hamburg 1969.
- Von Weimar und Bonn. Esslingen 1919–1949*, Esslingen 1991.
- Wachsmann N., *Historia nazistowskich obozów koncentracyjnych*, Warszawa 2016.
- Walther H., *Die Waffen-SS. Eine Bilddokumentation*, Utting am Ammersee, 2006.
- Weise N., *Eicke. Eine SS-Karriere zwischen Nervenklinik, KZ-System und Waffen-SS*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2013.
- Wenn alle Brüder schweigen. Großer Bildband über die Waffen-SS, Österreich* 1972.
- Wette W., *The Wehrmacht: History, Myth, Reality*, 2006.
- Whiting Ch., *Skorzeny – najbardziej niebezpieczny człowiek w Europie.*, Gdańsk 1999.
- Wieczorkiewicz P., *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014.
- Wielński B.T., *Żli Niemcy. Zbrodniarze, geniusze, fanatycy, wizjonerzy*, Warszawa 2014.
- Williamson D.G., *Polski ruch oporu 1939–1947*, Poznań 2015.
- Williamson G., *Die Waffen SS 1939–1945*, Wien 2003.
- Williamson G., *Schutzstaffel: Gwardia Adolfa Hitlera*, Warszawa 1995.
- Williamson G., *SS: Gwardia Adolfa Hitlera. Pełna historia Schutzstaffel od ulicznych bojówek do Waffen-SS*, Warszawa 1995.
- Winstone M., *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, Poznań 2015.
- Wiśniewska M., Sikorska M., *Szpital powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991.
- Wołoszański B., *Encyklopedia II wojny światowej*, Warszawa 1997.
- Wyganowska-Eriksson, *Pluton pancerny batalionu „Zośka” w powstaniu warszawskim*, Gdańsk 2010.
- Yeger M.C., *Allgemeine-SS. The Commands, Units and Leaders of the General SS*, USA 1997.

- Yong P., *Wielki atlas II wojny światowej*, Monachium 1974.
- Zakłamaną historią powstania, t. 1.: *Kto odpowiada za śmierć 200 tysięcy cywilów*, red. P. Dybicz, Warszawa 2014.
- Zakłamaną historią powstania, t. 2: *Błędy dowódców. Poufne rozkazy i dokumenty*, red. P. Dybicz, Warszawa 2018.
- Zakłamaną historią powstania, t. 3: *Oblęd i głód. Nieznany „Dziennik powstańczy”*, red. P. Dybicz, J. Stępień, Warszawa 2018.
- Zamojski H., *Tragiczne decyzje. Jak wywołano Powstanie Warszawskie?*, Warszawa 2013.
- Zbrodnie okupanta w czasie powstania warszawskiego w 1944 r. (w dokumentach), Warszawa 1962.
- Zburzenie Warszawy. Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem, członkiem polskiej delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze, Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Katowice 1946.
- Ziemke E. F., *Sowiecki walec*, Warszawa 2001.
- Zubiński T., *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Poznań 2015.
- Zychowicz P., *Oblęd '44*, Poznań 2013.
- Пищенко А., *Штрафники СС. Зондеркоманда „Дирлевангер”*, Москва 2009.
- Жуков Д.А., Ковтун И.И., *Охотники за Партизанами Бригада Дирлевангера*, 2013.

Wspomnienia

- Adamowicz A., *Oprawcy*, Warszawa 1988.
- Brunnegger H., *Kto sieje wiatr... Opowieść żołnierza dywizji SS Totenkopf*, Kraków 2005.
- Brzezinski M., *Armia Izaaka. Walka i opór polskich Żydów*, Kraków 2013.
- Bukalska P., we współpracy z S. Aronsonem, *Rysiek z Kedywu. Niezwykłe losy Stanisława Aronsona*, Kraków 2009.
- Czwartacy. *Wspomnienia byłych żołnierzy Szturmowego Batalionu AL im „Czwartaków” 1943–1945*, Warszawa 1977.
- Damski Z., *Najmłodszy od „Parasola”*, Warszawa 2005.
- Duffy P., *Bracia Bielscy. Historia żydowskich partyzantów, którzy rzucili wyzwanie nazistom*, Kraków 2009.
- Engels W., *Kellner, Koch, Kommunist. Erinnerungen*, Berlin 2016.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944*, t. 1–2: *Pamiętniki. Relacje*, Warszawa 1992.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944*, t. 3–4: *Archiwalia*, Warszawa 1994.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944*, t. 5: *Prasa*, Warszawa 1994.
- Guderian H., *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 2008.
- Guth K., Z 3105. *Der Sinto Walter Winter überlebt den Holocaust*, Hamburg 2009.
- Hoffmann H., *Mój przyjaciel Hitler. Wspomnienia fotografa Hitlera*, Warszawa 2015.
- Iberszer Cz., *Sachsenhausen*, <http://www.fnp.pl/swiadkowie/materialy/sachsenhausen.pdf>.
- Jastrzębski S., *Zaczęło się pod Arsenalem*, Warszawa 1988.
- Kaczyńska D., *Byli żołnierzami Parasola*, Warszawa 1985.

- Kaczyńska D., *Dziewczęta z Parasola*, Warszawa 1993.
- Komornicki S., *Na barykadach Warszawy*, Warszawa 1964.
- Kotłowski T., *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004.
- Kulesza J., *Powstańcza Starówka. Ludzie i ulice*, Warszawa 2007.
- Kulesza J., *Z tasiemką na czołgi*, Warszawa 1979.
- Kurdwanowski J., *Mrówka na szachownicy. Powstanie Warszawskie 1944, wspomnienia żołnierza z batalionu Chrobry I*, Warszawa 2014.
- Likiernik S., *Diabelne szczęście czy palec boży?*, Warszawa 1994.
- Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, t. 1, cz. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, Warszawa 1974.
- Maegor H., *Utracony honor, zdradzona wiara. Relacja żołnierza Leibstandarte SS Adolf Hitler*, Międzyzdroje–Kraków 2008.
- Marat E., Wójcik M., *Made in Poland*, Warszawa 2014.
- Michaelis R., *Erinnerungen an das SS-Sonderkommando „Dirlewanger”*, Berlin 2010.
- Nowak W., *Obwód głowy*, Wołowiec 2007.
- Nowożycki B., „Czata 49”. *Relacje i wspomnienia żołnierzy batalionu Armii Krajowej w zasobie Archiwum Akt Nowych*, Warszawa 2011.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 2: 1943–1945, Warszawa 1971.
- Pauer-Studer H., Velleman J.D., *Konrad Morgen. The Conscience of a Nazi Judge*, 2015.
- Podlewski S., *Przemarsz przez piekło*, Warszawa 1957.
- Pollack M., *Śmierć w bunkrze. Opowieść o moim ojcu*, Wołowiec 2010.
- Rommel E., *Piechota atakuje*, Warszawa 2015.
- Sajer G., *Zapomniany żołnierz*, Gdańsk 2009.
- Sawicki J., *Przed polskim prokuratorem*, Warszawa 1958.
- Scheer R., *Kurt Schliwski – Mein Leben. Autobiografischer Bericht*, Schwerin 2014.
- Seltmann von U., *Gabi i Uwe. Mój dziadek zginął w Auschwitz. A mój był esesmanem*, Warszawa 2012.
- Sławińska A.D., *Przeżyłam to. Wola 1944*, 2015.
- Szepansky W., *Dennoch ging ich diesen Weg*, Berlin 2000.
- Troński B., *Tędy przeszła śmierć. Zapiski z Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1957.
- Verton H.C., *W piekle frontu wschodniego. Byłem holenderskim ochotnikiem Waffen-SS*, Warszawa 2010.
- Wachowicz B., *To „Zośki” wiara!*, t. 4, cz. 2, Warszawa 2005.
- Wróblewski J., *Gryf. Pałacyk Michla, Żytnia, Wola*, Warszawa 2016.

Artykuły i reportaże

- Andresen K., *Die Kinder-Kruger*, „Spiegel Special” 2005, nr 2.
- Bedingt würdig*, „Der Spiegel” 1988, nr 20.
- Birn R.B., „*Zaunkönig*” an „*Uhrmacher*”. *Grosse Partisanenaktion 1942/43 am Beispiel des „Unternehmens Winterzauber*”, „*Militärgeschichtliche Zeitschrift*” 2001, nr 1.

- Böhnisch G., Frohn A., Siepmann Ch., Wiegrefe K., *Ein braver Schwabe*, „Der Spiegel” 2008, nr 30.
- Ciechanowski J.M., *Pierwsza relacja gen. Bora-Komorowskiego o AK i powstaniu warszawskim*, „Zeszyty Historyczne” 1979, nr 49.
- Dannenbaum U., *Historische Kriminalfälle. Schöngest, Muttermörder, Massenmörder*, Spiegel Online, 28 XII 2009 r.
- Herbich A., *Cel: kobiety. Polki, które przeszły przez piekło*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.
- Mix A., *Kriegsverbrechen. Männer mit Vergangenheit*, Spiegel Online, 29 VI 2008 r.
- Niepokonani. Powstanie Warszawskie '44*, „Superalbum” 2014, nr 4.
- Nowak W., Kuźniak A., *Mój warszawski szal. Druga strona powstania*, 2004.
- Powstanie Warszawskie 1944*, „Polityka” 2014, nr 7 (wydanie specjalne).
- Rakowiecki J., *Ech, Wania...*, „Newsweek Polska Historia” 2018, nr 8–9.
- Rakowiecki J., *Schowany w pomniku marszałka*, „Newsweek Polska Historia” 2018, nr 8–9.
- Rosalak M., *Męczeństwo Warszawy. Ofiary niemieckiego mordy*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.
- Rybińska A., Gmyz C., Wójcik K., *Ścigając dirlewangerowców, oprawców Warszawy*, „Rzeczpospolita”, 10 VI 2008.
- „Sie haben etwas gutzumachen”. Ein Tatsachenbericht vom Einsatz der Strafsoldaten*, Spiegel Online, 4 IV 1951 r.
- Stańczyk T., *Bestie w mieście. Pułk specjalny SS „Dirlewanger”. Szlak zbrodni od Woli do Czerniakowa*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.
- Urzykowski T., *Urodzony 20 sierpnia*, „Gazeta Wyborcza”, 3 VIII 2013.
- Von dem Bach-Zelewski. Die Toten stehen auf*, „Der Spiegel” 1959, nr 2.
- Węglowski J., *Dopaść rzeźnika Warszawy*, Focus.pl, 31 VII 2014 r.
- Wielński B.T., *Pan burmistrz z SS*, „Gazeta Wyborcza”, 3 VIII 2013.
- Włoczyk P., *Ocaleni z rzezi mówią*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.
- Zychowicz P., *Niemiecka oferta dla „Bora”. Nieoczekiwany zwrot Berlina*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.
- Zychowicz P., *Swołocz '44*, „Do Rzeczy Historia” 2014, nr 8.

Powieści

- Hassel S., *Gestapo*, Warszawa 2007.
- Hassel S., *Królestwo piekieł. Powstanie warszawskie*, Warszawa 2009.
- Kerr P., *Był pan w Smoleńsku, kapitanie?*, Warszawa 2013.
- Mastalerz M., *Miasto 44* (na podstawie scenariusza filmu *Miasto 44* J. Komasy), Warszawa 2014.

Strony internetowe

- Abwehrgruppe 218*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Abwehrgruppe_218.
- Archiwum Historii Mówionej, <http://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej.html>.
- Archiwum Historii Mówionej, <http://www.audiohistoria.pl/web/>.

BIBLIOGRAFIA

- Attentat auf Himmler*, „Pariser Tageblatt”, 25 VI 1934, <https://portal.dnb.de/bookviewer/view/1026571014#page/1/mode/1up>.
- „Biszop” Biskup M. *Brygada potworów*, <http://polimaty.pl/2014/07/brygada-potworow/>.
- Boguch W., *To zwierzę Dirlewanger*, <http://www.tunguska.pl/to-zwierze-dirlewanger/>.
- Służba sanitarna w Powstaniu Warszawskim*, http://www.sppw1944.org/index.html?http://www.sppw1944.org/powstanie/sanitariat_06.html
- Szpital Maltański*, <http://www.szpitale1944.pl/i/28,szpital-maltanski>
- Święta wojna bękartów Weimaru*, <http://www.newsweek.pl/wiedza/historia/republika-weimarska--od-konca-1918-r-,artykuly,393452,1.html>.

Indeks osobowy

- Ahman Walter, SS-Mann 319
Ahrendt Adolf, SS-Obersturmführer 319
Ahrens August, SS-Untersturmführer 319
Ahrens Friedrich 320
Aichmeyer (Aichmayr?) Bertl 320, 471
Ailsby Christopher 97
Aisupe, tłumacz 144
Albrecht Günther, SS-Rottenführer 320, 334, 427, 458, 468, 471
Albrecht Heinz, Majtek 461
Albrecht Luis 320
Alcalá-Zamora Niceto 46
Alfons XIII 46
Altenberg Franz, SS-Grenadier 320
Altermann Karl, SS-Unterscharführer 320
Altmayer (Altmeier) Willibald 320, 468
Altmeier Willibald zob. Altmayer Willibald
Ambrosi Gustav, SS-Mann 320
Ammann (Amman?) Heinrich, SS-Untersturmführer 155, 320
Ammerlaan Anthonius, SS-Untersturmführer 321
Anderegg Karl 321
Andree Adolf 321
„Andrzej” zob. Wojnicz Andrzej
Angele Betty 302–305
Angermann Joachim 465
Aringer Wilhelm, Gefreiter 461
Arndt, prof. dr 26
Arndt Heinrich Rudolf Herman 208, 209, 213, 236, 287–290, 296, 297, 317, 321, 460, 468
Arnold Klaus Jochen 165
Arzberg, mjr 221
Asholt Theodor, SS-Sturmmann 321
Asverás Stefan 252
Aubel Konrad, Kanonier 461
Auerbach Hellmuth 263
Augst Franz 321
Augustin Anton, SS-Panzer Grenadier 321
Augustin Walter 321
Axmann, SS-Unterscharführer 321, 468
Axmann Artur 307
Azaña Manuel 46, 47
B. Annelise, nastolatka wykorzystana przez Dirlwängera 39, 40
B. Hanz, szef Urzędu ds. Uzupełnień, SS-Brigadeführer 45, 46
B. Horst, korespondent wojenny 316
B. Karl, inżynier z Esslingen 134
B. Kurt, dowódca sztabu kompanii, por. 187
Babarett Erich, SS-Grenadier 321
Baccard Willi 321, 469
Bach Max, SS-Sturmmann 322
Bach-Zelewski Erich von dem 10, 12, 64, 91, 96, 98, 99, 101, 111–113, 116, 118–120, 123, 126, 131, 138, 140, 142, 149, 163, 175, 185, 187, 192, 198, 210, 214–217, 222, 224, 226, 227, 230, 232–234, 236, 237, 281, 282, 298, 315, 389, 480, 486, 493–495
Bachmann Rudolf, SS-Hauptsturmführer 322
Bächner Artur, Unteroffizier 461
Bäcker Jakob, SS-Grenadier 325
Badendieck Karl 322
Bahren Heinrich 322
Bahrke Ludwig, SS-Untersturmführer 322
Baier Gustav 322, 469

- Baiersdorf 322
 Balks (Balke?) Hans 322
 Balla Franz 322, 470
 Ballhorn Franz 322, 469
 Balser Erwin 322
 Bandl Heinrich, SS-Grenadier 322, 468
 Baranovsky Anton 146
 Baranow Iwan 323
 Barbaret Erich 323
 Barsch Rudolf 323
 Bartel Walter, prof., dr 258
 Bartels Theodor 323
 Barth Karl 323
 Barth Paul 323
 Barth Walter 323, 468, 469
 Bartoszewski Władysław 12, 96, 100, 117, 130, 181, 193, 214, 215, 217, 224, 226
 Basner Fritz, SS-Mann 323
 Bast Gerhard 200
 Batsch Guido, Obergefreiter 461
 Batscke 323
 Bauch Georg, SS-Grenadier 323
 Bauch Max 323
 Bauer 434
 Bauer August, SS-Sturmmann 323
 Bauer Emil Friedrich Wilhelm 203, 216, 283, 286, 294, 298, 324, 468
 Baumann Paul 324, 469
 Baumhöfer Walter 324
 Bausch Karl 324
 Bauser Paul Franz, SS-Untersturmführer 285, 286, 316, 317, 324, 325, 366, 458, 467, 468, 470
 Baush Karl 325
 Bechen Andreas 325
 Bechtle Oskar 20
 Bechtle Richard 14, 21, 22
 Becker Bernhard, SS-Grenadier 325
 Becker Hans 325
 Bednarczyk Jerzy 223
 Beer Erich, Grenadier 461
 Beer F. 243–248, 250
 Beermeier Wilhelm 325
 Beevor Antony 47, 48, 51, 105, 126, 307
 Behne Rudolf 29–33
 Behnke Bernhard 261–263, 266–268, 297, 320–330, 332, 334, 337, 339, 342, 343, 346, 350, 351, 353–357, 359, 361, 362, 364, 367, 370, 372–374, 377, 378, 380, 381, 383–389, 391–397, 399, 400, 404–410, 412–417, 419–421, 423, 425–431, 434, 435, 437–440, 442, 445, 452–455, 457, 460, 469
 Behrens Johann, SS-Mann 325
 Behrens Willi 325
 Beier Hermann 325
 Beling Otto 325
 Belitz Heinrich, SS-Grenadier 325
 Beljagow Pawel 326
 Bella (Beller?), SS-Oberscharführer 326
 Beloch Alfred 326
 Bender, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 326, 381, 393
 Bender Herbert 326, 468, 470
 Bendler Walter, SS-Sturmmann 326
 Benedikt Herbert, SS-Grenadier 326
 Benesch Arthur, SS-Grenadier 326
 Benthag Hans, SS-Grenadier 326
 Berger Franz, Jäger 461
 Berger Gottlob Christian, SS-Obergruppenführer 11, 43, 45, 54–57, 62, 64, 72, 80, 86, 91, 100, 101, 116, 152, 166, 168–170, 172, 185, 244, 245, 247, 249, 265, 282, 283, 301, 308, 318, 382, 399, 422, 441, 444
 Berghoff Kurt 326
 Bergmann, por. 489
 Bergmann Emil 326, 469
 Bergmann Sara 70, 71, 76, 80, 82, 83, 85–90, 91, 326
 Bergob Rudolf 326
 Berke Edmund 125
 Berke Otto 326
 Berkenfeld Hans, Obergefreiter 327

- Bernard Hermann, SS-Obersturmführer 327
 Bernhard Ewald 327
 Bernreiter Hermann, SS-Unterscharführer 461
 Bernsdorf, SS-Scharführer 327
 Berthold Willi 327
 Best Werner, dr, SS-Brigadeführer 37, 38
 Bethge Wilhelm, SS-Grenadier 327
 Bettendorf Hans, Obergefreiter 461
 Beutinger Emil 39
 Beyer Walther 327
 Bibiela Konrad, Gefreiter 461
 Biegański Zdzisław, prof. 498
 Bieker Helmut, Funker 461
 Bielscy (Tewje, Zus, Azael) 158, 160
 Biernacki Stanisław 200
 Biesgen Fritz, SS-Grenadier 327
 Binzinger Franz 327
 Birk Johann, SS-Grenadier 327
 Bischoff Alois 465
 Bischoff Franz 327
 Bishop Chris 174, 182
 Bismarck Otto von 17
 Bitsch Oskar 327
 Blattscheck Anton 327, 468
 Blau Willy 327
 Blaumeiser Ludwig, SS-Rottenführer 327
 Bleck Willi 465
 Bleckmann Fritz 328
 Bleiwens Wilhelm 328
 Blessau Werner, SS-Hauptsturmführer 328
 Blessmann Rudolf, SS-Unterscharführer 328
 Blömer Oskar 273–275, 328, 371, 421
 Blood Philip W. 283, 484–486
 Blum, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 328
 Bobel Karl, Obergefreiter 461
 Bock Günther 211
 Boczki Edgar, SS-Sturmmann 328
 Bodammer Waldemar, SS-Obersturmführer 328
 Bode Hermann, Majtek 461
 Bödecker Heinrich, SS-Obersturmbannführer 329
 Boehmer Herbert, SS-Unterscharführer 328
 Bog Anton 328
 „Bogusławski” zob. Herman Franciszek
 Böhler Jochen 399
 Bohm (Böhm?) Arno 328, 468, 470
 Böhm (Böhme?) Alfred 329, 468
 Böhm Erich 329
 Böhm Gustav, SS-Grenadier 329
 Böhm Wilhelm, SS-Grenadier 329
 Böhme Friedrich, SS-Oberscharführer 330
 Böhme Fritz 330
 Böhnisch Gerhard 330
 Bojko Wasilij 120, 121
 Boley Otto 20
 Bölke Walter 330
 Böll Richard 330
 Bonitz Bernhard 329
 Borkiewicz Adam 177, 178, 233
 Bormann Heinz, SS-Grenadier 329
 Bormann Martin 307, 308
 Bormann Walter, SS-Grenadier 329
 Börner Wilhelm 330
 Börth Friedrich 299
 Bösehen Jule 330
 Boshewitsch Bronisław 329
 Bösmüller Robert, Gefreiter 461
 Böttcher Friedrich, SS-Rottenführer 330
 Böttcher Oskar, dr, SS-Oberscharführer 330
 Böttcher Otto, SS-Grenadier 330
 Böttger Gerhard, Jäger 461
 Bottke Helmut 329
 „Bór” zob. Komorowski Tadeusz
 Brack, SS-Standartenführer 49, 50, 53, 54
 Brand Willi zob. Brandt Wili
 Brandenburg Walter 316–318, 465
 Brandl Michel, SS-Grenadier 330
 Brandt (Brand?) Willi 331, 468
 Brandt Erich, SS-Obersturmführer 330
 Brandt Gustav, SS-Grenadier 330

- Brandt Rudolf 56
 Brauch Lothar 331
 Brauer Heinz 331
 Breh Albert, SS-Schütze 331
 Breisel Walter 331
 Breitbeck Ernst 331
 Breiter Wilhelm 331
 Brendemühl Karl, SS-Rottenführer 331
 Brettin Bernhard, SS-Grenadier 331
 Brettschneider Horst 331
 Breuer Jakob 331
 Brey Jakob 331
 Brick Hubert, Mar. Art. 461
 Brinkmann Wilhelm 468
 Brochwicz-Lewiński Janusz („Gryf”) 189–191, 195
 Broetel Helmut 332
 Broschinski Artur, SS-Grenadier 332
 Brötzmann Willi 332, 470
 Brucker Wilhelm, SS-Untersturmführer 332
 Brudek Paweł 461
 Brune Otto, SS-Unterscharführer 332, 470
 Brüning Heinrich 37
 Brunner Herbert 279
 Brusberg Gustav, SS-Unterscharführer 65, 67, 101, 107, 115, 163, 332, 333, 336, 343, 358, 390, 391, 419, 426, 454–457, 460, 470
 „Brzoza” zob. Ryłski Zbigniew
 Bücheler, Scharführer 29, 30
 Buchmann Erich, SS-Standartenführer 277, 333
 Buchmann Erich, SS-Sturmbannführer 333
 Buchmann Otto 464
 Buchowski Max 333
 Buckwitz Hugo 333
 Budnewski Max, SS-Grenadier 333
 Bühler Xaver 91
 Bülte Erich, Obergefreiter 461
 Bünger Hans, SS-Untersturmführer 334
 Bungert Artur 333
 Bunnemann Heinz, Feldwebel 461
 Bunta Peter 334
 Burghardt Anton, SS-Grenadier 334
 Burhardt 231
 Burmeister Christian, Unteroffizier 461
 Burtchen Alfred 334, 468
 Burzer Richard 334
 Busch Ernst 168
 Busch Rudolf 334, 393
 Busse Hans 334
 Busse Kurt 334
 Buttgereld Otto 334
 Caprivi de Caprara de Montecuculi Leo von 17
 Cassel, SS-Scharführer 334, 427
 Čatloš Ferdinand, gen. 244
 Cepin Franz, Gefreiter 461
 Charlwood David 30
 Chetjanowitsch Anton 334
 Chilicka Jadwiga 162
 Chilicka Maria 162
 Chmielewski Jakub 70
 Christ Andreas 334, 468
 Christoph Otto 335
 Chruściel Antoni („Monter”), plk 178
 Chwalba Andrzej 24
 Chwalczyk Josef, SS-Grenadier 335
 Ciechanowski Jan Mieczysław 178
 Ciecierski Kazimierz, ks. 205
 Ciekanowska Leokadia 205–207
 Cieślak Tadeusz 60
 Conrad Johann, SS-Schütze 461
 Cosban-Woytycha Stefan 241, 242
 Credner Günter 335
 Csepi Josef 335
 Csizdik Ernst, Majtek 461
 Csokas Stefan 335
 Cuno Wilhelm Carl Josef 27
 „Czarny”, powstaniec 190
 Czedlak Fritz 335, 469
 Czernyszow Wasilij („Płaton”) 157, 160

- D. Gertrud 447, 451
 Daineko Alexander 335
 Danderski Otto 335
 Danell Kurt 465
 Daniluk Jan 170
 Danukałow Aleksiej 120, 121
 Dasch Georg 312
 Daschner Adalbert 198, 203, 230, 285, 287, 288, 290, 291, 298, 317, 335, 342, 346, 349, 350, 360, 386, 400, 402, 440, 449, 457, 458, 468
 Datner Szymon 202, 217
 Daub, SS-Oberscharführer 185, 336, 437, 467
 Dąbrowski Włodzimierz 34
 De Lorenzo Viktor 465
 Deffner Eugen 336
 Degenhard Adolf, Objäger 461
 Dekker Josef 336
 Dengler Rudolf, SS-Grenadier 336
 Derksen Dietrich, SS-Unterscharführer 336
 Dersch Rudolf 336
 Dess Michael 336
 Deters Friedrich 336
 Dett Jakob (Jacob) 336
 Diederich Hans 336
 Dieniscenko, dowódca oddziału partyzantów 128
 Dierksen Helmut 336
 Dietl Bruno 337, 469
 Dietmann, prof. 19
 Dietrich Bernhard, SS-Grenadier 337
 Dirksen Kurt, Gefreiter 461
 Dirlewanger August, ojciec Dirlewangera 18, 19
 Dirlewanger Elfriede, siostra Dirlewangera 19, 304
 Dirlewanger Mathilde, siostra Dirlewangera 19, 22, 301
 Dirlewanger Oskar Anton Paul *passim*
 Dirlewanger Paul, brat Dirlewangera 19, 20, 22, 32, 304, 308, 309
 Dirlewanger Pauline, z d. Herrlinger, matka Dirlewangera 19
 Dirlewanger, dziadek Dirlewangera, lekarz 18
 Dirlewanger, dziadek Dirlewangera, nauczyciel 18
 Dirlewangerowie, rodzina 18, 19
 Dirre Erich 337, 470
 Dobbert Werner, Obergefreiter 461
 Döbert Erich 338, 339
 Dobratz Erich, SS-Grenadier 337
 Dobrowolski Zygmunt („Zyndram”), ppłk dypl. 234
 Dobrzycki Wiesław 34
 Doering (Döring) Richard 337, 339, 468
 Doffner 337
 Dogen Ewald 337
 Dohrand Heinrich 337
 Dolata Bolesław 271
 Dolgij Fedor 337
 Doll Ludwig 337, 469
 Döllinger Hans, Hauptgefreiter 461
 Donath Erich 337
 Donner Herbert 338
 Donothek Paul 338
 Döring Richard 339, 468
 Dorn Paul, SS-Unterscharführer 168, 291, 293, 294, 296, 297, 309, 322, 329, 331, 334, 338, 339, 341–344, 353, 365, 367, 370, 380, 384, 400–402, 408, 411, 420, 423, 424, 426, 428, 433, 437, 448–451, 455, 468
 Dose Jochen 338, 471
 Dott Felix 338
 Drabek Josef, SS-Sturmmann 339
 Dransfeld Heinz, dr, SS-Untersturmführer 339
 Drass Gerhard 465
 Drauz Richard 42
 Drexhage, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 339
 Dreyza, dr 219

- Drimal Lenard 339
 Droigk Max 339
 Drozdowski Marian Marek 496
 „Drupi” zob. Norbert
 Dubrau Kurt, Obergefreiter 461
 Dumbowski Willi 339
 Dumke Erich, SS-Grenadier 339
 „Dyrektor”, powstaniec 191

 Eberhardt, SS-Grenadier 339
 Ebert Friedrich 18
 Ebert Gerhard, SS-Oberscharführer 339, 470
 Ebert Robert 339
 Eckart Dietrich 31
 Eckert, Unterführer 78
 Edelmann Josef, SS-Rottenführer 339
 Eder Franz, SS-Unterscharführer 340
 Edler Ernst 265
 Edom, kpt. 222
 Egenlaub Karl 340
 Egger Oswald, SS-Scharführer 90, 340, 370
 Eggert, SS-Unterscharführer 340
 Egle Wilhelm, SS-Unterscharführer 292, 293, 340
 Ehlers Ewald, SS-Sturmbannführer 294, 341, 470
 Eibel, SS-Rottenführer 341
 Eibl Richard, SS-Oberscharführer 86, 284, 341, 342, 400
 Eich Heinrich 342
 Eichbauer, mechanik 40
 Eichmann Heinrich, SS-Rottenführer 461
 Eicke Theodor 60
 Eifler Wilhelm 342, 469
 Eifler Willi 469
 Einig Anton 342, 470
 Eiserer Josef, SS-Sturmmann 342
 Eisert Gerhard, SS-Grenadier 342
 Eiterich Johann 342, 469
 Elsinger Franz 342

 „Elżbieta” zob. Kryńska Joanna
 Engel Karl Richard 167, 174, 277, 287, 288, 291, 293, 328, 338, 340, 342–344, 349, 400, 401, 403, 426, 433, 447–451, 467
 Engel-Niedermeier, SS-Oberscharführer 101, 343, 459, 470
 Engelage, sanitariusz 67, 170
 Engelhage (Engelage?) Friedrich Wilhelm, SS-Hauptscharführer 343, 468
 Engelhard Willi 469
 Engelniederhammer (Engel-Niederhammer?) Michael 343
 Engels Heinrich, SS-Grenadier 344
 Engels Willi 437
 Engert Max 344
 Enzle Karl, SS-Unterscharführer 344, 468
 Epelbaum, Żydówka 87
 Erbguth Hugo, dr med. 278, 344, 452
 Erdmann Albert, Obergefreiter 461
 Erhard Paul, SS-Sturmmann 344
 Erhardt Hermann 35
 Erretkamps Peter, SS-Unterscharführer 78, 193, 198, 215, 284, 289, 309, 332, 340, 343–345, 347, 348, 352, 359, 362, 373, 376, 385, 390, 392, 397, 409, 422, 426, 438, 441, 450, 454, 456, 459, 460, 467, 470
 Erzberger Matthias 35
 Escher Walter, dr med. dent., SS-Obersturmführer 170, 285, 314, 317, 345, 346, 400, 443, 451, 452, 468
 Eschner Karl 346
 Etzbach Eduard, Majtek 461
 Ewald Nikolaus 346
 Eyden Anton von dem 346

 F. Gerhard, kpr. 236
 Faber Alfred, Majtek 461
 Fänger Willi 346, 469
 Faruk I 309
 Feck Josef, Obergefreiter 461

- Fedorovich Maria 146
 Feiertag Heinz, SS-Untersturmführer 59, 63, 68, 69, 78, 101, 103–105, 107, 108, 285, 287, 288, 340, 346–348, 370, 377, 390, 456, 457, 468, 470
 „Feliks” zob. Strehl Leon
 Fentzahn Walter 402, 470
 Ferderer René Gaston, SS-Grenadier 164, 294
 Fersemann, kpt. 221
 Feucht A., SS-Hauptsturmführer 188
 Fichtinger Franz 349, 468
 Fickelscher Georg 350, 469
 Fiedler Rudi, SS-Unterscharführer 167, 201, 202, 321, 335, 350, 375, 376, 382, 388, 391, 435, 468
 Finking Kurt 351
 Fischer Hermann 351, 468, 470
 Fischer Kurt 181, 182
 Fischer Ludwig 188, 193, 196, 214
 Flaumenbaum Izaak zob. Flomenbaum Izaak
 Fleischbein Karl 351, 469
 Fleischmann Herbert, Majtek 462
 Fleischmann, fotograf 39
 Fliege Karl 351
 Flomenbaum (Flaumenbaum) Izaak 70, 71, 81, 83
 Flöter Kurt, Matr. Kraftfahrer 462
 Foehlich Claus, SS-Sturmmann 351
 Fontain Norbert 351
 Forczyk Robert 48
 Förstner Bruno 101
 Franciszek Ferdynand Habsburg-Lotaryński d’Este 17
 Franco Francisco, gen. 46, 47, 406
 Frank Hans 187, 214, 238, 476
 Frank Maximilian 351
 Frank, syn właściciela fabryki 134
 Franke Erich, Obergefreiter 462
 Franke Reinhold 351
 Franke Rudolf 351
 Franke Willi 351, 469
 Franken Heinrich, SS-Grenadier 351
 Frankl Max 351, 352
 Freckmann Josef, SS-Schütze 352
 Fred, dezertor niemiecki 267
 Freiherr von Uckermann Walther, Oberst im Generalstab 352
 Freimoser Jakob („Jockl”), SS-Unterscharführer 352, 467, 470
 Frenz Hellmuth 352
 Frey Arnold, Leutnant der Schutzpolizei 353
 Freytag (Freitag?), SS-Hauptscharführer 353
 Friche Erich, SS-Grenadier 353
 Friedl Michael 353
 Friedrich Gustav 353
 Friedrich Hermann, SS-Grenadier 353
 Friedrich Martin 353
 Friedrich, dr 77
 Friedrichs Carl 308
 Fries Hermann 353
 Fries Jan de, SS-Unterscharführer 353, 468
 Frießner, gen., plk 265
 Fritzsche Heinz, SS-Grenadier 353
 Fröhlich Klaus, SS-Grenadier 353
 Froitzheim Wilhelm, SS-Grenadier 353
 Frołow Iwan, mjr 182, 489
 Früchtenich, kpt. 221
 Frunze Michail W. 173
 Fryderyk I Barbarossa 33
 Fuchs Georg, SS-Grenadier 353
 Fuchs Josef 353
 Fuchs Theodor 354
 Fugmann Wolfgang, Grenadier 462
 Fuldner Friedrich 354
 Füllert Alfred 354
 Funck Hans von, gen. 50
 Funke Erich 354
 Funke Heinz, Gefreiter 462
 Fürster Wilhelm 354
 Füssinger Anton, ppor. 302–305

- G. Alma 40, 41
 G., policjant 201
 Gabriel, mjr. 490
 Gabriel Max 354
 Gabrischewski Boleskan, Majtek 462
 Gachwandner Anton, SS-Mann 354
 Gädicke Otto 355, 469
 Gagstetter, dowódca plutonu „Neuer Bahnhof” 30
 Gahlow, SS-Oberscharführer 144
 Galla Walter, Gefreiter 354
 Galle Willi, SS-Schütze 354
 Galonska Richard 354, 469
 Gandlach Johny, Grenadier 462
 Gansch Edmund, Majtek 462
 Garbsch, Sturmführer 43
 Gargas Józef 223
 Gast Otto, SS-Obersturmführer, Iva-Offizier 354, 470
 Gattinger Gustav 355, 469
 Gawlik Franciszek 371
 Gebershagen Hans 355
 Gebert Jerzy („Lot”) 189
 Gebhardt Heinrich 355
 Gehring Gottlob, SS-Sturmmann 355
 Gehrke Gustav, SS-Mann 355
 Geibel Paul Otto 178, 198
 Geipel Georg Johann 280, 355, 467, 470
 Geißmann Wally 294, 299, 356
 Genz Karl 356
 Georgi Günther 356, 471
 Gerber Karl 277, 278, 356
 Gereis Karl 35
 Gerhard Walter 356, 469
 Gerhardt August, SS-Schütze 356
 Gerlach Christian 95, 116, 132, 135, 140, 150, 165
 Gerneth Karl 356, 469
 Gernt Helmuth 356
 Gerson Helmut, SS-Unterscharführer 462
 Gertig Willi, SS-Grenadier 356
 Gerwarth Robert 399
 Gesche Bruno, SS-Oberscharführer 357
 Geschwind Adolf 357
 Geßler Ernst 357, 470
 Gevant Erhard, dr, SS-Hauptsturmführer 357
 Geyer Fritz 465
 Giebel Heinrich 357
 Giehse Wilhelm 357
 Gierke Gustav, SS-Grenadier 357
 Gilbert Martin 24
 Girtler Roland 57
 Gläser Paul, SS-Scharführer 357
 Globocnik Odilo Lotario 65, 68, 70, 71, 74–76, 78, 80, 88, 91, 345
 Glücks Richard 136, 255
 Gneist Hermann, Schütze 357
 Göbel Rudolf, SS-Grenadier 359
 Goergens Conrad, SS-Grenadier 357
 Göhlich Arthur 359
 Göhmann Robert 359
 Göhring Ludwig 359, 469
 Gohrke Erich 357
 Golian Ján, gen. 243, 244, 245
 Goll Heinrich, SS-Grenadier 357
 Golla Paul, SS-Sturmmann 357
 Goller, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 357, 471
 Göllner Erwin, SS-Mann 360
 Golz Herbert 214
 Gomolluck Willi 465
 Görgen Johann 159, 160
 Göring Hermann Wilhelm 350
 Gorletzki Erwin, SS-Grenadier 357
 Gorodetzky Alex, SS-Unterscharführer 358
 Gossens Peter, SS-Unterscharführer 61, 65, 67, 358, 468, 470
 Göstl Franz 360
 Gothe Richard 358
 Gotlars (Gottlaß?) Herbert 358, 468
 Gottberg Kurt (Curt) von 95, 126, 131, 134, 136, 150, 156, 160, 161, 163, 167, 168, 298, 317, 434, 482, 483, 485, 486

- Göttinger Alfons 360, 467
 Gotzek Harry 359
 Götzfried Hans, SS-Grenadier 360
 Götzfried Johann 360, 470
 Górski Jerzy 207
 Graas Karl 360
 Grabenherst Gerh., SS-Reiter 360
 Graflage Willi, Obergefreiter 462
 Gramatke Kurt, SS-Hauptsturmführer 360
 Gramberger Kurt, SS-Sturmmann 360
 Graminski Hermann 360
 Gramkow Albert, SS-Grenadier 360
 Graner, dr n. med 41
 Grasch Helmut, Gebjg. 361
 Grasshoff Erwin 361
 Grasshoff Rudolf 361
 Graue Karl, SS-Grenadier 361
 Grechuta J. 71
 Greiner, SS-Obersturmbannführer 264
 Greiser Arthur 181
 Greiter Johann 361
 Grenz Willi 361, 469
 Grevemeyer Wilbrand, Major der
 Schutzpolizei 221, 361
 Grimm Alois, SS-Untersturmführer 361
 Grimmer Walter 361, 469
 Gröck Richard, SS-Grenadier 362
 Grohmann Josef, SS-Hauptsturmführer 361
 Groot Jonny de, SS-Grenadier 361
 Grootman Heinz, Schtze. 361
 Gropp Rugard Otto 361
 Grosse Paul, Leutnant der Schutzpolizei
 362
 Grossens Peter 362
 Großner Rudolf 362
 Großstück Helmut, SS-Grenadier 362
 Grotke Heinz 362
 Grünberg Karol 18, 28, 58, 59, 199, 260
 Grundig Hans 267, 362, 470
 Grünewald Franz 362
 Gruss Franz, SS-Sturmmann 362
 Grüsser Erich 362
 „Gryf” zob. Brochwicz-Lewiński Janusz
 Grygorcewicz Waclaw 162
 Grzechocińska Małgorzata 223
 Guderian Heinz 175, 179, 210
 Gültig Heilbronn 33
 Günter Jordan 32
 Günther Hans, San. Ogfr. 363
 Günther Helmut 363
 Günther Willi 363
 Gursztyn Piotr 202, 208, 212, 465
 Gurth Alfred, SS-Mann 363
 Gusdorf Reinhard, SS-Mann 363
 Gutfreund Karl, SS-Grenadier 363
 Gutmann Georg, SS-Sturmmann 363
 Guzy Max, SS-Rottenführer 363
 Gyss Karl, Grenadier 36
 Haag, SS-Unterführer 78, 363
 Haager Fritz 363
 Haak Walter, SS-Sturmmann 363
 Haar Alois (?), SS-Scharführer 363, 364,
 370
 Haas Otto, gen. 30
 Hafner Otto 269, 271, 272, 274–278, 356,
 364, 381, 459
 Hagar František 244
 Hahn Franz, SS-Sturmbannführer 364
 Hahn Gerhard 364, 469
 Hahn Ludwig 198
 Hahn Otto 364
 Hähnel Peter, SS-Schütze 367
 Hahnemann Rolf, Obergefreiter 462
 Hahnke Willi, SS-Sturmmann 364
 Haiber Eugen, SS-Untersturmführer 365
 Halder Franz 106
 Hale Christopher 315
 Haller Luitpold, SS-Sturmmann 365
 Halmich Paul 365
 Hälmle (Haemle?) Karl, SS-Mann 320,
 338, 357, 368, 374, 385, 398, 415, 427,
 429, 434, 439, 458, 471

- Hammerschlag, SS-Grenadier 365
 Hampel Willi, SS-Rottenführer 365
 Händel Arno 267, 268, 288, 289, 299, 317,
 368, 369, 388, 468
 Handke Wilhelm 365
 Hänisch Paul, Ob-Maat 462
 Hanke Herbert, SS-Grenadier 365
 Hanke Walter 365
 Hanneberg Fritz 365
 Hanner Eugen, SS-Grenadier 365
 Hannes, SS-Unterscharführer 338, 365, 468
 Harant Josef, Oberschütze 462
 Hardt Walter 197, 365, 468
 Hartan Gotthelf 366
 Hartan Thomas 366
 Hartl. (?) Rolf, SS-Grenadier 366
 Hartlauer Edmund, SS-Grenadier 366
 Hartlieb (?) Kurt, dr 366
 Hartlieb Heinz, dr med., Ivb-Offizie 99,
 100, 170, 199, 207, 208, 366, 470
 Hartwig Heinz 367
 Haschäcker Franz 198, 204, 209, 367, 468
 Hasenäcker Franz zob. Hasenecker Franz
 Hasenbein Karl 367, 469
 Hasenecker (Hasenäcker?) Franz, SS-
 Grenadier 367, 467
 Hass Johann 367
 Hasselfeld M., SS-Hauptscharführer 367
 Hassinger Rudolf 367
 Haub Harald, SS-Grenadier 367
 Hauser, Sturmbannführer 367, 470
 Hausknecht Herbert, SS-Sturmmann 369
 Häuzsinger Alfred, Obergefreiter 462
 Hawranek Franciszek 34
 Hay Gerhard 367
 Heidekrüger Karl, SS-Rottenführer 369
 Heidelberg Ernst-Günter, SS-
 Sturmbannführer 369, 468
 Heier Heinrich, SS-Rottenführer 369
 Heike Wolf-Dietrich 253, 282
 „Heini” zob. Weinert Heinrich
 Heinke Walter 369
 Heinsen Hans, dr, SS-Führer,
 Sturmbannführer 369
 Heißer Fritz 370, 469
 Heix Willi 370, 468
 Hekter Wilhelm 370
 Held Otto, I Majtek 462
 „Heller” zob. Iranek-Osmecki Kazimierz
 Heller Friedr., Pz. Grenadier 462
 Heller Rudolf, Hauptgefreiter 462
 Hellkamp Gerhard, SS-Oberscharführer 61,
 99, 141, 163, 280, 354, 370, 371, 387,
 410, 443, 454, 467, 470
 Helman Socrate 59
 Helmut (nazwisko nieznane), dowódca
 plutonu w 12. kp. 460, 468
 Hempe, SS-Obertruppenführer 371
 Hempel Hans, SS-Grenadier 371
 Hencke Erich, Obergefreiter 462
 Henk Franz 371, 468
 Hennig Paul 371
 Hennig (Henning) Rudi 371, 462
 Henning Alfred 371
 Henning Oskar 371, 372, 449, 467, 470
 Henning Rudi zob. Hennig Rudi
 Henning Werner 465
 Henninger Albrecht, Flieger 462
 Henryk I Ptasznik 57
 Henze Gerhard, SS-Sturmann 372
 Henzeler Peter 372
 Herbert Georg 372, 469
 Hering Albert 372
 Herle Johann 372
 Herman Franciszek („Bogusławski”), ppłk
 234
 Hermanns, członek SS-Sonderkommando
 „Dirlewanger” 372, 468
 Hernández Jesús 11
 Herrmann Artur 372
 Herrmann Erwin 372
 Herze Walter, SS-Grenadier 373
 Herzig, adiutant 160
 Herzog, mjr 220

- Hesener Alfons, SS-Unterscharführer 373, 468, 470
 Hess Emil, Objäger 136, 462
 Heß, burmistrz Sangerhausen, dr 33
 Hesse Erich 136
 Hettler Georg, SS-Sturmmann 373
 Heydecker Joe 96
 Heydrich Reinhard 98, 260
 Hilberg Raul, prof. 310
 Hilbert Waldemar, Gefreiter 462
 Hildebrandt Helmut, Schütze 462
 Himmler Heinrich 9, 10, 12, 38, 50, 51, 53–64, 75, 76, 78, 81, 82, 91, 93–95, 99, 100, 104, 117, 122–124, 126, 131, 132, 135, 137–140, 158, 162, 166–170, 172, 175, 177–181, 183, 186, 187, 198, 203, 208, 211, 212, 214, 235, 236, 245–249, 255, 256, 258, 260, 272, 282, 283, 288, 295, 298, 316, 321, 324, 328, 329, 341, 343, 350, 351, 360, 365–369, 379, 386, 387, 397, 411, 413, 419, 433, 440, 441, 448, 478, 486
 Hindenburg Paul von 37, 259
 Hinkel Oskar, prof. dr 373, 468
 Hinz Josef, SS-Unterscharführer 373
 Hippe Erwin 465
 Hirrlinger Alfred, SS-Grenadier 373
 Hitler Adolf 18, 28, 36–38, 44, 47, 48, 50, 56, 57, 63, 64, 74, 93, 122, 130, 132, 138, 139, 158, 175, 179, 180, 197, 210, 215, 235, 238, 263, 272, 307, 319, 350, 362, 388, 393, 403, 435, 459
 Hlinka Andriej 247
 Hobelsberger Franz 373
 Hobusch Erich 57, 380, 401
 Hoch Friedrich 373
 Hochwartner Josef 373
 Hoff Otto 373
 Hoffmann Eugen 374, 469
 Hoffmann Friedrich 374
 Hoffmann Heinrich 56, 57
 Hoffmann Helmut 374
 Hoffmann, kpt. 306, 310
 Hoffmann, SS-Unterscharführer 373
 Höfle Hermann 245–248, 253, 263, 264, 282
 Höfling Wilfried 125, 407
 Högener, SS-Rottenführer 375, 468
 Höger Nikolaus 375
 Hohenberg Zofia von 21
 Hohn Karl 374
 Holm Eduard, Gefreiter 462
 Holtz, SS-Standartenführer 187
 Hölz Max 31, 32, 39, 473
 Holzhauer Ernst 374
 Holzhauser Ernst 374
 Holzheuer Willy, SS-Unterscharführer 374
 Homberg Hans 374, 471
 Honig Philipp, Obergefreiter 462
 Honnig Rudi 374
 Höpfner Gerhard 375
 Hoppe Bert 388
 Hoppe Józef 190
 Horn Harald 374
 Horn Theo 374, 469
 Hoske Heinz 374, 469.
 Hoyer Georg 375
 Hübner Richard, Unteroffizier 462
 Hund Thaddäus 306, 310
 Hunke Franz, SS-Oberscharführer 69, 84, 348, 375–377, 468
 Hunke (Hunek) Franz 468
 Iber Vinzenz 377
 Ihlenburg Erhardt 377, 469
 Illig (Illing) Paul (?) Koch 387
 Illing Paul Erich, SS-Unterscharführer 65, 67, 124, 125, 377, 378, 381, 382, 396, 397, 468
 Ingrao Christian 24, 26, 27, 63, 103, 140, 265, 284, 301, 308
 Ingruber Aegidius (Egyd), SS-Obersturmführer 378
 Iranek-Osmecki Kazimierz („Heller”), płk dypl. 234

- Irving David 28, 47, 57, 123, 164
 Iskamp 378
 Iwanow Zghdanowitsch Anna 163
 Iwanow Waldemar, SS-Grenadier 378

 „Jacek”, powstaniec, celowniczy 190
 Jacob, mjr 220, 495
 Jäger Heinz 465
 Jagoditsch Johann, Grenadier 462
 Jakob Rudolf 378
 Jakob Ted 378
 Jamin Erich 378, 469
 Janaszek-Seydlitz Maciej 202
 Jank Fred, SS-Grenadier 378
 Janke Gustav, SS-Stabsscharführer 378
 Jankowski Franz 378
 Janowski Jerzy 202
 Jansen Winand, SS-Grenadier 378
 Jarzinski Ibert 379
 Jeckeln Friedrich 98, 163, 298, 486
 Jegorow A.S., kpt. 249, 250
 Jensen Wilhelm, Artillerist 462
 „Jeremi” zob. Zborowski Jerzy
 Jędruszcak Tadeusz 34
 Jilg Sylvester 379
 Jochheim-Armin Karl 184, 192, 193,
 203, 266, 296, 298, 317, 341, 379,
 467
 „Jockl” zob. Freimoser Jakob
 Johann, z 13. kompanii 380
 Johl Adolf 380
 John Hans, Unteroffizier 462
 Johna Josef, Majtek 462
 Joksch Alex, SS-Grenadier 380
 Jorbandt Karl-Friedrich 380
 Jörec Johann 380
 Juli Peter, Unteroffizier 380
 Jung Hans 380, 470
 Junge Heinz 380
 Junghonn Karl 380
 Jurkowlanec Stanisław 133
 Jurtschek Tihamer 380

 K., człowiek, który rozpoznał Oskara
 Dirlewangera na zdjęciach 305
 K. Karl 380
 Kaczmarek Erich 380
 Kahl Walter, Grenadier 462
 Kahr Gustav Ritter von 28
 Kaiser Heinrich, Gefreiter 462
 Kalbe Horst 465
 Kälber Alfred, SS-Grenadier 383
 Kalembe Joanna 50, 54, 115, 147, 283
 Kalisch Willi, SS-Grenadier 380
 Kallartzik Robert, SS-Rottenführer 380
 Källner Hans, gen. 232
 Kalmar Rudolf 380, 469
 Kaltenbrunner, członek SS-
 Sonderkommando „Dirlewanger” 381
 Kaltenbrunner Ernst, dr 168, 169, 318
 Kalugar Roman 381, 469
 Kaminskij Josif Josifowitsch zob.
 Kamiński Józef
 Kamińska Adelija 147
 Kamiński Iwan 147
 Kamińska Jadwiga 147
 Kamiński Adam 147
 Kamiński Władysławowicz Bronisław 136,
 172, 175, 181, 182, 187, 188, 193, 210,
 211, 216–218, 220
 Kamiński Józef (właśc. Kaminskij Josif
 Josifowitsch) 144–148
 Kamiński Wladislaw 147
 Kamnikav Alois, Grenadier 462
 Kämpf August 383, 470
 Kann Hans 465
 Kannegiesser (Kannegießer) Hugo, SS-
 Oberscharführer 83–86, 341, 364, 381,
 398, 430, 436
 Kapp Georg 382
 Karbach Oscar 310
 Karge Willi, SS-Unterscharführer 382
 Karl Rudolf, SS-Grenadier 382
 Karnap Hans, SS-Hauptsturmführer 382
 Karschewski Horst 382, 468

- Kastiliano Henry, SS-Grenadier 382
 Kästner Max 383
 Katz Adolf, SS-Oberscharführer 185, 186, 193, 201, 208, 233, 290, 317, 382, 383, 467, 470
 Katzan P. 328, 336, 356, 362, 364, 387, 395, 396, 430
 Katzek Harry, SS-Grenadier 383
 Kaul, SS-Brigadeführer 298
 Kaumanns Leo, Obergefreiter 462
 Kaźmierczak Marek 270, 271
 Keitel Wilhelm 94
 Keithan Karl 184, 247, 264, 383, 384, 468
 Kekel Egon, Feldwebel 384
 Keller Emil, Gefreiter 462
 Kellermann, kpt. 221
 Kellner Herbert 384
 Kely (Kley?) Max, SS-Grenadier 384
 Kemnitz Walter, SS-Oberscharführer 384
 Kempe Joachim, Majtek 462
 Kempinger Josef, Schütze 462
 Kersten Heinrich, SS-Grenadier 384
 Kessler Leopold 384
 Ketzing, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 384, 468
 Kieda Nikolaј 128
 Kieda Władimir Antonowicz 128
 Kiefel Alois 384, 469
 Kiefer Bernhard 384, 469
 Kießling Oskar, dr 384
 Killinger Manfred von 35
 Kipfmüller Hans 385, 469
 Kirchhubel, kpt. 221
 Kirchmayer Jerzy 177, 178, 202, 203
 Kirmer Ewald, Obergefreiter 463
 Kirstein Anton 385
 Kischkurna Olga 385
 Kitzing Rolf, Obergefreiter 462
 Klack (Klak, Kluck?) Wladislaus, SS-Unterscharführer 385, 468, 470
 Klaiber, Oberbürgermeister 238
 Klamroth Bernhard 236, 385
 Klaus Franz, SS-Grenadier 385
 Klausch Hans Peter 28–31, 42, 44, 49, 55, 57, 59, 63, 64, 69, 79, 91, 102, 104, 115, 134, 137, 147, 150, 152, 167, 168, 170, 172, 174, 216, 235, 236, 249–251, 254, 257, 261, 263, 264, 277, 282, 290, 294, 295, 299, 373, 385, 403, 448, 451
 Klei Josef 385
 Klein Fritz 385
 Klein Paul, Feldwebel 462
 Klemm, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 385, 471
 Klessing Heinz 465
 Kletner Max 385
 Klimke Hans, Schütze 462
 Klimovich Yulia 146
 Klipmüller Gustav, Unteroffizier 462
 Klöhn Willi, Gefreiter 462
 Kluge Karl-Heinz, Obergefreiter 463
 Kluss Reinhold (Rheinhold) 88–90
 Knabl Karl, SS-Rottenführer 247, 258, 386, 468
 Knecht, plk 116
 Knirsch Franz, Obergefreiter 463
 Knittl Alfred 386, 469
 Knoll Kurt 387, 469
 Knöringer Fritz, SS-Hauptsturmführer 387
 Knörzer, plk 53, 54
 Köber Herbert, Steuermann 463
 Koch Alfred, SS-Grenadier 387
 Koch Franz 387
 Koch H. W. 35
 Koch Illig (Illing) Paul (?) 387
 Koch Kurt, Obergefreiter 463
 Koch Martin 387
 Köchling Paul 389, 469
 Kodar, por. 221
 Ködel Erich zob. Koedel Erich 185, 186, 382, 387
 Koeber Herbert 138
 Koedel (Ködel) Erich 162, 186, 387, 470

- Köhler August 389
 Köhler Karl, Obergefreiter 463
 Köhler Max, SS-Sturmmann 389
 Kölbel Hans 389, 469
 Kölbing, pplk 118, 119, 389
 Koller Franz 387
 Kölling Werner 389
 Kolotschick Felix 387, 469
 Komorowski Leo von 387
 Komorowski (Bór-Komorowski) Tadeusz („Bór”), gen. 210, 234
 Konetzni, SS-Unterscharführer 144
 Koniew Iwan 271
 Konkol Kurt, SS-Grenadier 387
 Koop Volker 106, 307
 Kopf Stanisław 180, 232
 Koppbauer Georg 387
 Koppe Wilhelm 180, 214
 Köpplinger Hermann, Jäger 463
 Koprowski Marek 147
 Korczyński Alfred („Sas”), kpt. 234
 Korsemann Gerret, SS-Gruppenführer 98, 283, 483, 485, 486
 Koschewski Bernhard, SS-Grenadier 388
 Koschka Franz, SS-Hauptscharführer 350, 388, 468
 Koschnick Emil, SS-Sturmmann 388
 Kosowski Herbert, SS-Grenadier 388
 Kost Wilhelm, Ob-Maat 463
 Kostelnik Bruno, SS-Unterscharführer 388
 Kotłowski Tadeusz 28, 35
 Kotscha, SS-Oberscharführer 388, 468
 Kottlas Herbert 388, 468
 Kowal Leo 388
 Kowalik Wilhelm 389
 Kowol Harald, SS-Grenadier 389
 Kowtun Iwan 182, 199
 Koziel Alfred Paul 73, 286
 Krabbe, kpt. 221
 Kraft Jakob, Obergefreiter 463
 Krämer Johann 391, 469
 Krannhals Hanns von 183, 187, 188, 192, 193, 198, 199, 211, 215, 216, 220, 226, 233, 236, 237, 491, 493, 494
 Krätzer Theodor, SS-Obersturmführer 391
 Kraus Georg, SS-Unterscharführer 61, 65, 67, 100, 107, 348, 375, 389, 390, 456, 457, 468, 470
 Kraus Heinrich, SS-Oberscharführer 183, 297, 317, 389, 390, 470
 Krauze Zofia, z d. Głuska 225
 Krawczyk Andrzej 254
 Kreim Karl 391
 Kretner Günter, SS-Oberscharführer 391, 468
 Kreutz (Krenz?) Emil 391
 Kreutzmüller Christoph 273
 Kriegel Heinz 391
 Kriegel (Kriegl?) Karl 391
 Krogmann Johann 391
 Kronester Heinrich, SS-Obersturmführer 391
 Kronester, SS-Obersturmbannführer 391
 Krosnowska Stefania, z d. Ruszczykowska 225
 Kroy Karl, SS-Grenadier 391
 Krüger Friedrich Wilhelm, SS-Oberguppenführer 76, 80, 282
 Krüger Wilhelm, SS-Grenadier 392
 Krüger Walter 424
 „Kruk”, powstaniec 190
 Kruk (Krug?) Marian 391
 Krumpholz Werner 391
 Krupski Gustav 391
 Kruse Helmut, M.A. Gefreiter 463
 Kruse Wilhelm (Willi), SS-Grenadier 391
 Kryńska Joanna Ewa („Elżbieta”), dr 207, 212, 216
 „Kryska” zob. Netzer Zygmunt
 „Krzych”, powstaniec 190
 „Kuba”, powstaniec 190
 Kuban Richard 392
 Kube Wilhelm 95, 156

- Kubica, dr 212
 „Kubitschek”, płk policji 204, 413
 Kucharski Metschislaw (Mieczysław) 392
 Kucharski Stanisław (Stanisław) 392
 Kuchler Max 392
 Kuchler Otto 392
 Kuhn Felix 392, 469
 Kuhn Stefan 369
 Kühn, członkowie SS-Sonderkommando
 „Dirlewanger” 326, 381, 393
 Kuhnert Walter, SS-Grenadier 392
 Kukla Hans 392
 Kuklińska Soraya 54, 56, 60, 66, 70, 72,
 74–76, 95, 100, 103–106, 134, 135, 144,
 147, 150, 168, 169, 177, 178, 180, 214,
 215, 220, 232, 234, 244, 254, 270, 281,
 301, 319
 Kuntz Rudolf, SS-Sturmmann 392
 Kunz Karl 78, 392
 Kunzmann Heinz 392
 Kurdwanowski Jan 226
 Kurz, dowódca Scharführer 30
 Kuschi (Kuschy?) Heinrich 392
 Kutscher Erwin 465
 Kutschera Franz 177
 Kuttert Siegfried 465
 Kuzma Viktor, Grenadier 463
 Kuźniak Angelika 201
 Kwiatkowski Maciej J. 237
- Labermeier Andreas 393
 Labitz Otto 393
 Labski Gerhard, SS-Grenadier 393
 Lagana (Lagna?, Legana?), SS-
 Obersturmführer 219, 393
 Lallensack Fritz, SS-Grenadier 393
 Lammers Hans, dr 187, 198
 Landenberger, dr, lekarz sądowy 310
 Landrock Kurt, SS-Grenadier 393
 Landwehrmann Reinhard 393
 Lang Erwin 393
 Lang Julius 393
- Lange Wilhelm, SS-Schütze 463
 Langelotz 393, 468
 Langen Hermann, dr, SS-Untersturmführer
 394
 Langeur Fritz 59, 63, 101, 103–105, 107,
 285, 287, 288, 347
 Lapprath Georg 394
 Laschet Rolf 19, 20, 37, 38, 54, 134, 238,
 239, 497
 Lasik Aleksander 54, 58, 60, 61, 235, 277,
 319, 321, 322, 324, 332–334, 339, 341,
 345, 346, 348, 357, 359–361, 364, 365,
 369, 382, 387, 391, 394–399, 401, 402,
 406, 408, 410–412, 414–417, 420, 421,
 423–428, 430, 432, 435, 439, 443, 446,
 447, 452–454, 456, 457, 497
 Lau Paul 102, 261
 Laubach Heinrich 394
 Laube Wolfgang 394, 469
 Laudobach Otto 394
 Lebersdorfer Joseph 394, 469
 Leeb Johannes 96
 Lehmann Robert 394
 Leicht Johannes 26, 32
 Leineweber Heinrich, SS-Grenadier 394
 Lembach Walter, Gefreiter 463
 Lennertz Erich 394
 Lepiarceck Alois 394, 469
 Lessing Peter (Erich?), SS-Grenadier 394
 Leszczyński Kazimierz 187, 202, 217
 Lettmann Erich, SS-Sturmmann 394
 Lettmann Willi 394
 Leuendorf Werner, SS-Rottenführer 395
 Leuendorf Werner, SS-Sturmmann 395
 Lewandowski Helmut, SS-Obersturmführer,
 O-Offizier 185, 284, 316, 317, 395, 434,
 470
 Lewandowscy, rodzina 72
 Ley (Lai?) Georg 271, 326, 393, 395
 Libionka Dariusz 70
 Liebig Willi 395
 Liegel Heinrich, Oberfeldwebel 395

- Lieneck Theo, SS-Grenadier 395
 Lietzau Fritz, SS-Sturmmann 395
 Likiernik Stanisław („Stach”) 230, 231, 313, 417
 Lind August, Obergefreiter 463
 Lindloff Heinz, Unteroffizier 463
 Linke Max 395, 469
 Lipke Otto 396
 Lipkowski Wilhelm 396
 Lis Aljeksandre 144
 Lis Jada Pjetrowna 145
 Lis Pjotr Grigorjewitsch 144, 145
 Lis, dwaj mieszkańcy 145
 Löffler Paul 396
 Longerich Peter 10, 28, 37, 45, 58–60, 75, 78, 79, 93–95, 99, 116, 122, 123, 131, 135, 140, 163, 166, 245, 261, 298
 Lorentz Auguste 396
 Lorenz Rudolf 396, 469
 Lossow Otto von, gen. 28
 „Lot” zob Gebert Jerzy
 Löw Rudolf 396
 Lowitz Rudolf, SS-Rottenführer 396
 Lubiński Józef 243
 Lück Joseph 396, 469
 Lucyga Friedrich, SS-Grenadier 396
 Ludendorff Erich, gen. 28
 Ludin Hanns 243
 Ludwig Herbert, Obergefreiter 396
 Ludwik I 28
 Luehr (Lühr) Hans-Friedrich, SS-Unterscharführer 396
 Lukas Kurt, SS-Sturmmann 396

 Łacheta Lech 227

 M. Rosa, przywódczyni BDM 41
 Maas Johann, SS-Oberscharführer 396, 397, 468, 470
 Mach Walter 397, 469
 Macher Josef, Leutnant 397
 Mack Walter 397, 471
 MacLean French 39, 40
 Maczulski, dowódca partyzantów 173
 Maeger Herbert, SS-Obergefreiter 273, 275, 276, 278, 279, 397
 Maers Hans Maks 397
 Magil Franz, SS-Obersturmbannführer 135, 397, 398, 467, 476
 Maier Herbert zob. Mayer Herbert
 Maiwald Gerhard, SS-Grenadier 398
 Mamagadschi Abdujaley, Feldfebel 398
 Mamitsch (Mammitsch?) Alfred, SS-Oberscharführer 398, 470
 Mandel (Mandl?) Johann 398
 Mandelbaum, Żydówka 87
 Mangold Eugen 20
 Mann Egon 398
 Mann Ludwig, SS-Hauptsturmführer 398
 Manteuffel Leon, dr. 207
 Mańkowska Janina 202
 Markus Fritz, SS-Sturmmann 398
 Marquardsen Heinz, SS-Obersturmführer 398
 Marszałek Józef 70
 Martensen, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 398, 471
 Marti Philipp 10, 12, 13, 181, 182, 185, 193, 199, 200, 210, 212, 214, 222, 233
 Marx Wolfgang, SS-Untersturmführer 399
 Mathy, por. 222
 Matthis (Matthies?), członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 399
 Matusak Piotr 241
 Mautsch Franz, SS-Grenadier 399
 Mayer (Meyer, Maier) Herbert 167, 183, 192, 193, 309, 370, 371, 383, 400, 435, 440, 441, 467, 489
 Mayer Adalbert, SS-Untersturmführer 399
 Mayer Kurt zob. Meier (Mayer) Kurt
 Mayer-Mader (Meyer-Mader) Andreas, SS-Obersturmbannführer, mjr Wehrmachtu 174, 399
 Mayrleb Franz 399

- McNab Chris 62, 93
 Mehlen Thido, Hauptmann d. Sch. 399
 Mehler Paul 399
 Meier Bruno zob. Meyer Bruno
 Meier Franz 400
 Meier (Meyer) Hans, Unteroffizier 386, 463
 Meier (Mayer) Kurt 395
 Meier Willi zob. Meyer Willi (Wilhelm)
 Melzer Alfred, SS-Grenadier 400
 Menke, SS-Mann 400
 Menzer Herbert 400
 Mettler Friedrich 400
 Metzger, Feldwebel, Granatwerferzug-Führer 189
 Meyer Bruno 257, 399, 469
 Meyer Horst (Rolf?), SS-Hauptscharführer 401
 Meyer Kurt-Heinz 401
 Meyer Willi (Wilhelm), SS-Oberscharführer 400, 401, 469, 470
 Meyer-Mahrendorf, SS-Obersturmführer 120, 401, 481
 Michaelis Fritze 401
 Michaelis Rolf 51, 62, 100, 108, 109, 137, 148, 149, 168, 172, 174, 182, 216, 218, 224, 228, 246, 247, 249, 253, 265, 270, 271, 447, 448, 450, 451, 479
 Michel-Engelhammer, SS-Hauptscharführer 401, 450
 Michieli Friedrich de, Obergefreiter 463
 Michoław, dowódca partyzantów 119
 Mickan Kurt 401
 Miebach Wilhelm 401, 470
 Mieger Wilhelm 401
 Mießmahl (Missmahl?) Fritz, dr, SS-Hauptsturmführer 402, 470
 Mikołaj II Aleksandrowicz Romanow 24
 Mikulovsky Milan 250
 Milau Heinrich 402
 Milch Erhard 46
 Milkau Arno, dr, SS-Sturmbannführer 402
 Miller Hans, SS-Grenadier 402
 Miller Josef 402
 Miłaszewski Kacper 158
 Minch 302–305
 Minderlein Richard 402
 Minkiewicz Irena 230
 Miosga Helmut, SS-Untersturmführer 402
 Mioska von SS-Untersturmführer, dowódca kompanii 338, 402, 468
 Miossa Helmut 402
 Mittelhäuser Kurt Heinrich, SS-Grenadier 403
 Mitze Fritz 403
 Mletzko Leo 315
 Młynarczyk Jacek 399
 Modler Franz 403
 Mohr Wilhelm 403
 Moik Johann, SS-Sturmmann 403
 Mola Emilio, gen 47
 Moll Werner 403
 Möller Karl 404
 Möller Paul, SS-Sturmmann 404
 Molo Alois von, Ritter, kpt. 317
 Molo Ritter von 317
 Mölschel Franz, SS-Sturmmann 463
 Moltke Helmuth Karl Bernhard von 21
 Mölzer Alfred 404
 Momm Harald, SS-Hauptsturmführer 236, 271, 277, 299, 333, 341, 403, 423, 468
 Montanus Hein 404
 „Monter” zob. Chruściel Antoni
 Morgen Konrad Georg 11, 66, 67, 77, 80, 81
 Mörsch Friedrich 332, 389
 Moser, ppor. policji 379
 Moser Ernst 470
 Moser Ernst-Otto 404, 468
 Moser Leopold, Obergefreiter 463
 Moser Michael, Lt. d. SchF. 404
 Mosonski Friedrich, Obergefreiter 463
 Motyl Maja 217
 Mühlberg Erich 404

- Mühlporfte Robert 404, 469
 Müller Friedrich 405, 469
 Müller Gustav 405, 469
 Müller Helmut, Schütze 463
 Müller Johann, Jäger 405, 463
 Müller Johannes 80, 81
 Müller Karl, Obergefreiter 405, 463
 Müller Ludwig, SS-Grenadier 405
 Müller Peter, Jäger 463
 Müller Wilhelm 32
 Müller Willi 258, 260, 266, 267, 314, 405
 Münch Ludwig, Obergefreiter 463
 Mürdtter Willi, SS-Grenadier 101, 405
 Murr Wilhelm 42,
 Murr, SS-Stabsscharführer 404
 Musch Paul 404
 Musiał Bogdan 71, 93–98, 100, 106–108,
 110–114, 117–123, 126, 127, 131–133,
 136, 139, 150–153, 156–158, 160–162,
 164, 167, 173, 389
 Musius (Moisus?) Wilhelm 404
 Mussolini Benito Amilcare Andrea 18
- N., członek SS-Sonderkommando
 „Dirlewanger” 290
 Nachbar Ulrich, SS-Rottenführer 463
 Nagib Muhammad, gen. 307, 309
 Nansen Odd 172
 Naser Gamal Abdeil 307, 309
 Naupold Heinz 405
 Nebe Arthure 130, 169
 Nehmzow Rudolf 465
 Nehring Walther 271
 Nentwig Helmut, SS-Grenadier 405
 Netal Wilhelm, Obergefreiter 463
 Nette Paul 405, 469
 Netzer Zygmunt („Kryska”), mjr 230
 Neumann Alfred 406
 Neumann Erich 406, 468, 469
 Neumann Heinz 406
 Neumann Konstantin 406
 Neurath Konstantin von 47
- Neuweiler Friedrich, SS-Hauptsturmführer
 406
 Newerowitsch Anton 406
 Newerowitsch Jadia 406
 Nickel, Hauptbannführer 317
 Nickel, Oberleutnant der Schutzpolizei 164
 Nickel Gustav 406
 Nickel Rudolf 406, 414
 Niczyporowicz Władimir, płk. 110–113,
 118–120, 480, 481
 Nied Karl-Heinz 406, 407
 Niemeyer Otto, SS-Grenadier 407
 Nikolajewicz Czeriedolio Siergiej 128
 Norbert („Drupi”) 497
 Noss Otto 407
 Nowak Franz 465
 Nowak Heinrich, SS-Grenadier 407
 Nowak Włodzimierz 201
 Nowakowski Tomasz 46–48, 50, 51
 Noweck Friedrich 125, 407
 Nitzkowski, Oberleutnant 262, 407, 434,
 468
- Oberbossel Eugen, SS-Grenadier 407
 Obst Wilhelm, Unteroffizier 463
 Ochotin, dowódca oddziału partyzantów
 129
 Oertel Richard, SS-Unterscharführer 407
 Oettel Erich, SS-Grenadier 407
 Ohldorf Walter 407, 469
 Olejniczak Marcin 270
 Olmer, żydowski więzień 70
 Opolka Waldemar, Flieger 463
 Oppel Willi 408, 469
 Orłow Wasyl 270
 Ortelt Albert 408
 Osinski Johann 408
 Ott Johann, SS-Untersturmführer 408
 Ottinger Ludwig, Obergefreiter 463
 Otto Friedrich 408
 Owsiuk Janina 133
 Ozimek Stanisław 10, 218, 219, 238

- Paczyński Bronisław 208
 Padfield Peter 215
 Pajewski Janusz 24
 Paltauf Ernst, Obergefreiter 463
 Paricek Gustav 408, 469
 Paßlack Kurt 408
 Pauer-Studer Herlinde 77
 Paulsen Theodor, SS-Scharführer 408
 Paulus (Pauli), SS-Unterscharführer 296, 297, 338, 408, 468
 Pavela Franz 408
 Perkuhn Erhard 408
 Peschel Andreas 32
 Peter Adolf 409, 469
 Peter Rudolf, SS-Sturmmann 289, 409, 468
 Peterburs Friedrich 199
 Peters, strzelec 409, 414
 Peters Hermann 469
 Peters Hermann 409, 469
 Peters Johann 409
 Petersen Heinrich 409, 469
 Petri August 344, 380, 409, 410
 Petrik Klaus, Oberfeldwebel 463
 Petrusch Alfred, SS-Untersturmführer 410
 Pfab Johann 410
 Pfaffenrath Helmuth, SS-Sturmbannführer 410
 Pfaffenrodt Helmut, SS-Oberscharführer 410
 Pfeifer Alfred 410
 Pfeiffer Willy 410
 Pflaume Gerhard, SS-Grenadier 410
 Piasecki Marian Józef 205
 Piechard Adolf 410, 469
 Piekalkiewicz Janusz 24, 276
 Pieper Klaus 411, 469
 Pieper Willi 411
 Pieriestienka, dowódca partyzantów 119
 Piestrak Filip 98
 Pijnenburg Albertus 411
 Pisch Josef 411, 468
 Pister Hermann 136, 255
 Piszenkow Aleksiej 187
 Plainer Friedrich 411
 Plattner Othmar, SS-Rottenführer, SS-Unterscharführer 411, 420, 468
 Paul Wolfgang, SS-Hauptsturmführer 411
 „Platon” zob. Czernyszow Wasilij
 Podlewski Stanisław 9, 10, 179, 214, 219, 393
 Poeck Hans, SS-Hauptsturmführer 411
 Pohl Dieter 140
 Pohl Hans 411
 Pohl Wilhelm 168, 169, 227, 229, 232, 411
 Polack Siegfried, SS-Untersturmführer 412
 Pollack Martin 200
 Ponomarienka Pantielejmon 114, 133, 160, 161
 Popiołek Kazimierz 34
 Poremba Franz, SS-Grenadier 412
 Prachtl Joseph 412, 469
 Pradells Georg, Obergefreiter 463
 Praeffke (Praefcke?) Joachim, SS-Sturmbannführer 412
 Präfcke Karl, SS-Sturmbannführer 412
 Prandi Georg, Majtek 463
 Prehm Eduard 412, 471
 Preiss Albert, SS-Sturmmann 412
 Primoschütz Franz, Grenadier 463
 Princip Gawriło 17, 21
 Proll Eugen 412
 Prützmann Adolf 98
 Przygoński Antoni 216, 217
 Puchar Iwan 412, 469
 Pückler-Burghauss Carl Friedrich von, hr. 283
 Pückler Graf von 116, 117, 315
 Pultar Traugott, SS-Obersturmführer 412
 Räbel Paul 414
 Racher, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 317, 412
 Rackerseder Georg 412
 Radlow Werner 301

- Rahe Ewald 413
 Rainer Wilhelm, SS-Untersturmführer 413
 Rakow (Rackow?) Paul 413, 469
 Rascher Sigmund 101
 Raschjkjewitsch Antjuk 145
 Rass Paul Wilhelm 204, 309, 310, 312, 334, 344, 371, 413
 Rathenau Walther 35
 Rau Josef (Joseph), SS-Unterscharführer 59, 64, 66, 68, 73, 74, 77, 78, 100, 137, 235, 289, 316, 317, 339, 340, 347, 359, 363, 381, 382, 385, 389, 390, 398, 404, 406, 409, 414, 416, 436, 439, 444–457
 Rausch Heinz, SS-Untersturmführer 414
 Rausch Martin, SS-Grenadier 414
 Rauscher Max 414, 469
 Razhewskij Stepan 163
 Reck Max, mjr 188, 199, 217, 218, 220–222, 225, 227, 231, 237, 492
 Recknagel Walter 415, 469
 Reeder Willi 415, 469
 Rees Laurence 18, 36, 99, 397
 Rehbock Karl 466
 Reich Willi, Gefreiter 463
 Reicht Anton 415
 Reimann Erich 466
 Reinefarth Heinz 10, 12, 13, 180–182, 186–189, 192, 193, 195–197, 199–203, 209–211, 215, 221, 223, 228, 230, 232–234, 237, 253, 282, 315, 352, 491, 492, 495
 Reiner Willi, SS-Hauptsturmführer 415
 Reis Hans 415, 469
 Reiss Horst 415
 Reiter Erich 415
 Renner Heinrich, SS-Grenadier 415
 Rentmeister Albert, SS-Sturmmann 415
 Rentsch Kurt, SS-Grenadier 415
 Reppin Helmut, SS-Grenadier 415
 Reppmann, szef policji Ortsgruppenleiter 33
 Reuter Adolf 415
 Rewkowska Leonarda 148
 Richert Johann-Georg 117, 481
 Richie Alexandra 39, 40, 143, 200, 281
 Richter, służył w oddziale łączności 415, 471
 Richter, dowódca plutonu w 13. kompanii 415
 Richter, SS-Hauptscharführer 410, 415
 Richter Hans 416, 469
 Richter Helmut, SS-Sturmmann 416
 Richter Herbert 36
 Richter Walter 465
 Rickheim Irmgard 74
 Rieck Karl, Flieger 416, 463
 Riedel Herbert 416
 Riedel, SS-Untersturmführer 87
 Riegel Hugo 65, 302, 305
 Rieger Berndt 74, 75
 Riegler Heinz, SS-Sturmbannführer 416
 Riesen von, por. 185
 Riesnikow, członek dowódctwa partyzantów 121
 Rinner Johann 416
 Rischow Otto, SS-Grenadier 416
 Ritter Benno 416
 Rittmann Willy, SS-Sturmmann 416
 Roboom Gustav 416, 469
 Rode Ernst 180, 187, 493
 Röder Karl 417, 468, 469
 Röder Willi 261, 417
 Rodewald Wilhelm, ppłk 228, 492
 Rogalski Johann, SS-Sturmmann 416
 Rohde John 156, 466
 Röhe Henri 418
 Röhm Ernst 28
 Rohr Günther, gen. mjr. 211, 222, 227, 228, 232, 492, 495
 Rohrer Johann Friedrich 302, 305
 Roloff Horst, Obergefreiter 463
 Roloff Thorwald, SS-Obersturmführer 416
 Röls Karl 418
 Romani Dominik 77

- Romanowski, żołnierz ze Śląska 231, 417
 Römer Hans 466
 Romero Simon, SS-Grenadier 417
 Ronenberger Otto, Gefreiter 463
 Röntgen, kpt. 221
 Roosendaal Theodor 466
 Rosenberg Mendel 70, 71, 81, 83, 87, 88
 Rosenbusch Günter, Kanonier 463
 Rosenfeld Willi 41
 Rosenkränzer Hans 417, 469
 Roßbach Paul, SS-Obersturmführer 417
 Rotheigner Heinz 254, 262, 268–270, 277, 417
 Rowiński Jerzy, lek. 228
 Rozenwajg Sara Elka 76, 85
 Rozińska Janina 371
 Rübe Adolf 134, 418
 Ruch Otto, SS-Rottenführer 223, 287, 317, 354, 418, 434, 458, 470
 Rudak Ljonja 418
 Rüdiger Hermann 419
 Ruffing Josef, Feldwebel 463
 Rühs, SS-Obersturmführer 419
 Rumschewitsch Paul 125
 Runggas Richard, SS-Sturmmann 418
 Rupertinger Josef 266
 Rusch, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 418
 Rüß Otto, SS-Obersturmführer 419
 Rüssel, SS-Scharführer 144
 Rutkowski Stanisław 217
 Rylski Zbigniew („Brzoza”) 190

 S. Frida, sprzedawczyni 41
 Sacharowicz Sincia Paweł 128
 Sachs Karl Kurt 419
 Sachse Herbert, Gefreiter 464
 Sakson Andrzej 498
 Salski Franz 419, 470
 „Sander” zob. Sperrle Hugo
 Sander Willi 419, 469
 Sanjurjo José, gen 47

 Sapotta Karl, SS-Grenadier 419
 „Sas” zob. Korczyński Alfred
 Sauckel Fritz 139
 Sawicki Tadeusz 175, 177–179, 183, 193, 196, 198, 214, 218, 220, 223–228, 230–234, 237, 272, 489, 492
 Schade Hans 419, 469
 Schaefer Paul, SS-Grenadier 419
 Schäfer Artur 420, 469
 Schäfer Johann 420
 Schäfer Willi 420
 Schäftlmeier Hans, SS-Obersturmführer 420
 Schall Wilhelm, SS-Oberscharführer 419
 Schammel Friedrich 419
 Schank Heinrich 420, 469
 Schanke Erich 420
 Schanz Karl, SS-Grenadier 420
 Schaper, plk 228
 Scharein Paul 420
 Schareina Walter, SS-Grenadier 420
 Scharf, SS-Oberscharführer 420
 Scharnewsky (Scharnewski?) Bruno 420
 Schedle, współlokator Dirlewangera w latach 30. 308
 Scheer Regina 442
 Scheftelmeyer Hans, SS-Untersturmführer 421
 Scheid Alfred 421
 Scheidemann Philipp 17
 Schels Nikolaus, Majtek 464
 Schencher Erich 421
 Schenckendorff Maximilian von, gen. 98, 112, 117–119, 122, 126, 128, 164
 Schenk Mathias 200
 Schenke Erich 470
 Schenkel Robert 421
 Schenkel Robert, SS-Grenadier 421
 Scheppach Georg 421
 Scherge Hans, SS-Sturmmann 421
 Scherner Julian, SS-Hauptsturmführer 421
 Scheungraber Johann, SS-Sturmmann 421

- Schiman Walter 134, 148
 Schinava Walter, SS-Unterscharführer 421
 Schindler Werner 76
 Schinke Willy 63, 422
 Schirk Reinhold 421
 Schirmer, prof. 20
 Schirock Paul, Unteroffizier 464
 Schittinger Christian 421, 469
 Schitz (Schütz) 421
 Schlatermund, por. 221
 Schlauter Wilhelm, SS-Hauptascharführer 63, 66, 67, 71, 72, 421, 422, 467
 Schlieffen Alfred von 21
 Schliffacke, pacjent szpitala 206
 Schliz, kurator generalny, dr 40, 42, 43
 Schlotmann Heinrich 422
 Schlotterbeck Fritz 422, 470
 Schmakoke, szkoleniowiec kłusowników 370
 Schmalkogge, SS-Stabsscharführer 422
 Schmedes Fritz, SS-Brigadeführer 270, 273, 280, 423, 467, 476
 Schmelz Kurt, SS-Obersturmführer 423
 Schmidt (Schmitz?) Heinz 423
 Schmidt Eduard 423, 469
 Schmidt Erwin, Obergefreiter 464
 Schmidt Fr. Wil., SS-Grenadier 423
 Schmidt Franz, SS-Untersturmführer 423
 Schmidt Fritz, SS-Sturmmann 423
 Schmidt Otto 423
 Schmidt Peter 423, 470
 Schmidt Walter 423, 470
 Schmidt Willy, plk 181, 183, 192, 195, 217, 218, 220–222, 224, 227, 228, 231, 492
 Schmidt, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 423, 470
 Schmidt, kpt. 33
 Schmits Peter, SS-Rottenführer 423
 Schmitt Hans, SS-Unterscharführer 338, 402, 423, 468
 Schmitt Walter, SS-Gruppenführer 56
 Schmitz Bruno 33
 Schmitz Werner, Unteroffizier 464
 Schmon Josef, SS-Unterscharführer 424
 Schmuckerschlag Franz, dr, SS-Oberscharführer 138, 235, 272, 273, 341, 373, 424, 448, 449
 Schmuke, por. 222
 Schneider Leonhard 425
 Schneider Werner 425
 Schneidereit Sven 497
 Schneidt Kurt, SS-Obersturmführer 425
 Schneidt, SS-Unterscharführer 67, 425, 446
 Schneier Willy, SS-Hauptsturmführer 425
 Schnell Otto, SS-Hauptsturmführer 425
 Schnelle, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 425, 470
 Schnerfeil Paul 425
 Schnitzer Heinrich 466
 Schrober R. 468
 Schober Robert 425, 469
 Schrober Robert 469
 Schoissengaier Johann, SS-Sturmmann 426
 Scholtka Wilhelm, SS-Sturmmann, SS-Grenadier 426
 Scholtyschek Leo 426
 Scholz Herbert, SS-Obersturmführer 426
 Schöning, kpt. 221
 Schönknecht Paul 426
 Schönwald Adolf 426, 469
 Schöpfer Alfred 426
 Schorka (Shorka), członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 426
 Schorle Georg, SS-Grenadier 426, 470
 Schreck Julius 74
 Schreier, SS-Hauptsturmführer 101, 426
 Schreiner Max, SS-Untersturmführer 292, 293, 345, 426, 433
 Schreuder Jan, dr, SS-Hauptsturmführer 427
 Schröder Fritz 427, 471
 Schröder Hermann 427, 471

- Schröder Otto, SS-Grenadier 427
 Schröder Walter (Walther) 67, 156, 446
 Schröder Willi, SS-Oberscharführer 427, 470
 Schubert Adolf, Jäger 464
 Schubert Michael 427
 Schubert Rudolf, SS-Untersturmführer 427
 Schulda Franz, SS-Schütze 464
 Schulde Artur 299
 Schuldt Artur 203, 294–296, 356, 427, 468
 Schüle Robert, SS-Grenadier 428
 Schuler Alfred 427, 470
 Schüler Arno-Alfred, SS-Grenadier 428
 Schüler Georg 428
 Schüller (Schiller?) Herbert 428
 Schultez Anton, SS-Sturmmann 464
 Schultze Kirsten E. 307
 Schulz, por. 189
 Schulz K., prof. 59
 Schulz Rudolf 427, 469
 Schulz Wilhelm-Albert, Oberleutnant 427
 Schulz, Oberleutnant, Kompanieführer, por. 189
 Schulze Hermann Otto 248, 254, 263, 266, 268, 273, 297, 339, 351, 359, 371, 374, 384, 401, 403, 404, 413, 427, 428, 435, 438, 461, 468
 Schumann Friedrich 428
 Schumann Heinz 428, 469
 Schumann Karl, Mat. Gefreiter 464
 Schumann N. 428, 468
 Schütz Ernst, SS-Scharführer 464
 Schütz Erwin, SS-Obersturmführer 428
 Schwaan Gerhard 428
 Schwarz Artur 429
 Schwarz Gudrun 60
 Schwarz Hans 429, 468
 Schwarz Heinz 429
 Schwarz Robert, SS-mann 429, 471
 Schweden Emil, SS-Sturmmann 429
 Schweier Otto, SS-Sturmmann 429
 Schwert Otto, Gefreiter 464
 Schwippe Heinrich, SS-Unterscharführer 370, 429
 Seeckt Hans von 30
 Seemann Hans, SS-Grenadier 429
 Seidel Jutta 323, 351, 359, 361, 383, 385, 405, 406, 410, 417, 420, 428, 435
 Seiderer Peter 429
 Seisser Hans von 28
 Sell Hans, SS-Sturmmann 429
 Sell Johanness 429
 Selzer Erich, SS-Hauptscharführer 70–72, 81, 83–86, 284, 285, 398, 429, 430
 Semke, SS-Oberscharführer 144
 Senf Helmut, SS-Sturmmann 430
 Senner Fritz 430
 Sennerteg Niclas 180–182, 186–188, 194, 197–201, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 218–220, 225, 226, 232, 236, 237, 316
 Serwański Edward 217
 Severa Georg 269, 271, 273–275, 277, 326, 356, 364, 393, 395, 430, 459
 Sidorowicz Jan 178
 Sieber Hans 430, 469
 Siedler Michael, SS-Grenadier 430
 Siefert Julius, SS-Führer 463
 Siegel Kurt 430
 Sieling Heinz Paul, SS-Obersturmführer 430
 Sievers Karl, SS-Oberscharführer 430
 Silbermann Karl, SS-Grenadier 431
 Simanowitsch, tłumacz 144
 Simoner, Rottenführer, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 431
 Sinigieriew, dezertor 127
 „Siódemka”, powstaniec 190
 Skorupski Andrzej 321, 497
 Skorzeny Otto 465
 Skotnicki Mariusz 46–48, 50, 51
 Skoupil Franz, Feldwebel 464
 Skritek Otto 431, 469
 Slepian Kenneth D. 96
 Sławinska Anna Danuta 212

- Smidt Otto 431
 Sobota Wilhelm 101
 Sokolowski, tłumacz 144
 Sokolowski, polski żołnierz 310
 Solak Andrzej 234
 Sommer Walter 431, 469
 Sorgenfrei Heinz 431
 Sörnitz, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 431
 Spánik Josef 252, 253
 Später Hermann 431, 432
 Spatz Robert 431
 Speicher Peter, Kanonier 464
 Sperrle Hugo („Sander”) 46
 Spiek, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 431, 469
 Spiekermann Eugen 464
 Spielker Alfred zob. Spilker Alfred
 Spiess Stein 292, 293
 Spilker (Spielker) Alfred 199, 216
 Spitaler Leopold 431, 469
 Spornraft Max, Obergefreiter 464
 Sprösser, dowódca oddziału ochotników 28, 30, 473
 „Stach” zob. Likiernik Stanisław
 Stachiewicz Piotr 80, 181, 183, 189, 192, 194, 195, 220–222, 228, 230, 232, 235, 236
 Staedtke Helmut, gen. mjr. 226, 494
 Stahel Reiner, Generalleutnant, gen. por. 175, 177–179, 188, 193, 194, 196, 210, 492
 Staib Karl, SS-Hauptscharführer 432, 470
 Stalin Józef 97, 114, 121, 122, 128, 157, 160, 161
 Stamm Hans 432, 468
 Stamnitz Bruno 432
 Standartis Rudolf 432
 Stankowski Witold 498
 Stätter Hugo, SS-Scharführer 432
 Stauffenberg Claus von 236, 262, 403
 Stedeling Paul, SS-Grenadier 432
 Stege Otto, SS-Grenadier 432
 Stegmann Herbert, SS-Sturmmann 432
 Steier Hermann 432
 Steiger Hermann 433
 Stein George H. 182
 Stein Horst 466
 Stein Horst, Majtek 464
 Stein Johannes, SS-Unterscharführer, SS-Stabsscharführer 101, 124, 125, 164, 281, 289–293, 422, 433, 449, 468
 Stein Kurt 14, 24
 Stein Max 434
 Steiner Felix, SS-Brigadeführer 448
 Steiner Adolf 39
 Steinhauer Josef (Jupp?), SS-Sturmbannführer 101, 167, 194, 348, 358, 388, 434, 460,
 Steinhauff Willi 434
 Steinig Kurt 434
 Stengel, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 434
 Sterzl Erich, SS-Unterscharführer 434
 Stober, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 434, 468
 Stöckel Josef, SS-Grenadier 435
 Stöcker Hans 435, 469
 Stocker, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 434
 Stockhausen (Stockhaus?), płk 262, 337, 434, 468
 Stöger Florian 435
 Stoll Josef 435, 467
 Stollenwerk (Stollewerk?), członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 435
 Störmer (Stürmer?) Hans (?), SS-Obersturmführer 435
 Stöweno (Stövenow?) Rudolf, SS-Hauptsturmführer 330, 350, 420, 435, 468

- Stracke Heinz 436
 Strantz Arnold, SS-Sturmmann 436
 Streckens Wilhelm 436
 Strehl Leon („Feliks”), płk, dr 219, 393
 Streibel Karl, SS-Hauptsturmführer 77, 78
 Stresemann Gustav 28
 Streubel Reinhold 436
 Stronks Heinz 436
 Strott Alfred, Obergefreiter 464
 Strumpf Gustav, SS-Hauptscharführer 78, 85, 90, 185, 186, 197, 208, 233, 277, 288, 289, 297, 316, 317, 336, 346, 354, 366, 432, 436, 437, 444, 450, 451, 458, 467, 470
 Strzembosz Tomasz 223
 Stubbe, dr 40
 Stühmer Helmut 182
 Stührmann Friedrich, Matr. Art. 464
 Stułow Iwan Andriejewicz 121
 Stumpfegger Ludwig, dr 307
 Stümpfl Franz 167, 284, 437
 Suchanek Willy 101
 Sumiński Tadeusz 193, 226
 Sutter Erich 437
 Swirid, dowódca partyzantów 119
 Sydnor Jr. Charles W. 61, 298
 Szablowska-Zaremba Monika 74
 Szczepański Józef („Ziutek”) 190
 Szeglat Fritz 256
 Szepiłow Dmitrij 307
 Szlacheta Wacława 202
 Sztukin Piotr 128
 Szych Vinzenz, Grenadier 464
 Szymzak Sylvester, SS-Rottenführer 464

 Świerczewski Karol 271

 T. Aloys, żołnierz wcielony do oddziałów policji Reinefartha 201
 Talski Viliam, płk 244
 Taschenberger Helmut, Obergefreiter 464
 Taubenheim Gerhard 437
 Teichmann Hans 437
 Ternon Yves 59
 Tetzl Hermann 90
 Teuerling Julius 437, 469
 Theissen Walter 437
 Theobald Rudolf 437
 Theresiak Franz 437
 Thiele Fritz, SS-Sturmmann 437
 Thiele Richard, Feldwebel 464
 Thiele Willi 437
 Thiemann Karl, SS-Oberscharführer 437
 Thierbach Alfred 438, 469
 Thierfeldt Otto, Gefreiter 464
 Thoma Richard 438
 Thoma Wilhelm Ritter von, płk 48, 49, 53, 54, 475
 Thomass Franz 438
 Thoms R. 369
 Thorndike Andrew 196
 Thuning Heinrich 438
 Tichonowitsch Anna Aleksandrowna 163
 Tilch Herbert 438, 467, 470
 Tintenfisch Josef 70, 71, 81, 83
 Tiso Jozef, dr, ks. 241, 243, 244, 253, 254
 Titkow, dowódca partyzantów 173
 Tito Josip Broz 307
 Todt Fritz, dr 369
 Tomanek Georg, SS-Rottenführer 375, 438
 Toni, dezerter niemiecki 267
 Tonndorf Hans 439
 Toptanci Abdullah 497
 Trabandt Wilhelm 247
 Trapp Hans Dietrich, SS-Kanonier 464
 Trattenschegg (Trattenscheck?) Adalbert, SS-Obersturmführer 439
 Trattner Karl, SS-Grenadier 439
 Träume Max 439, 469
 Trawińska Irena 217
 Treitl August, SS-Unterscharführer 439, 470
 Treitl Leopold, SS-Sturmmann 439

- Tremmel Fritz, SS-Sturmmann 439
 Trepczyński Eugeniusz 207
 Treusch Willi, SS-Grenadier 439
 Trille Alwin 439
 Trinowski, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 439, 471
 Turek Friedrich, dr, SS-Obersturmführer 439
 Türk Heinrich 439
 Tuschen, radca rządowy ze sztabu ds. zatrudnienia 161

 Überscher Erwin, SS-Obersturmführer 440
 Uhle Heinrich 440, 469
 Uhlig Karl 440, 469
 Ulbrich, SS-Hauptsturmführer 88
 Unger, SS-Oberführer 298
 Unold Georg von 317
 Urban Johann, SS-Rottenführer 440
 Urbanek Bożena 212, 213

 V. Albin, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 114, 115
 V. Josef, policjant 201
 Vaagts Jonni, Ob-Maat 464
 Varchen Bruno 440
 Veit Franz 440
 Veličko (Wieliczko), por 243
 Velleman J. David 77
 Venderbusch Albert 175, 184, 284, 297, 298, 317, 346, 379, 395, 440, 467
 Venohr Wolfgang 245, 249
 Verton Hendrik C. 105
 Vesel Milosz, mjr 249, 250
 Vesper Josef, SS-Unterscharführer 440, 470
 Vetter Wilhelm 440, 469
 Viel Rheinhold 441, 468
 Vieregge Karl Wilhelm, SS-Hauptscharführer 59, 61, 62, 183, 185, 192–194, 196, 229, 233, 270, 280, 284, 295, 317, 329, 330, 333, 340, 343, 346, 352, 359, 363, 376, 396, 398, 408, 409, 419, 422, 423, 428, 432, 436, 441, 442, 447, 467, 470
 Viest Rudolf, gen. 245, 250
 Vietz Bruno, SS-Sturmmann 442
 Voekel, mjr 232
 Vogel Kurt, Jäger 464
 Vogel Werner 442
 Voigt Willi, SS-Rottenführer 442
 Völker Waldemar 442
 Vollmer Curt Karl 73, 77, 80
 Volz Georg 442
 Vorberg, pracownik kancelarii Führera 55
 Vormann Nikolaus von 177, 182, 187, 192, 217, 233
 Vornholt Anton 442
 Voßke Heinz 442

 W. Gertrud 41
 Wachden Andreas, Obergefreiter 464
 Wächter Wilhelm, SS-Rottenführer 291, 445, 446,
 Wagner Johann, SS-Sturmmann 442, 468
 Wagner Josef 468
 Wagner Josef (Sepp) 442, 468
 Wagner Josef, SS-Grenadier (ur. 1913) 442
 Wagner Josef, SS-Grenadier (ur. 1916) 442
 Wagner Walter 443, 452
 Wahl Karl, SS-Grenadier 443
 Walser Erwin, SS-Sturmbannführer 135, 256, 330, 398, 410, 412, 443, 444, 454, 459, 470
 Walter Friedrich, SS-Unterscharführer 63, 66, 67, 71–73, 99, 100, 102, 103, 107, 138, 170, 277, 284, 289, 291, 317, 332, 336, 340, 343, 344, 346, 347, 352, 358–360, 373, 375, 377, 379, 381, 382, 385, 389, 390, 396, 398, 404, 406, 414, 418, 422, 429, 431, 435, 436, 438, 439, 441, 444–448, 452, 456, 468, 470

- Wanzke Erich, SS-Grenadier 445
 Warnig Heinrich 445, 469
 Wasser Nick 445, 470
 Wassermann, Żydówka 84
 Wassermann Moszek 70, 71, 81, 83
 Wassmann Kurt, SS-Unterscharführer 445, 470
 Weber Albrecht, SS-Grenadier 446
 Weber Hans-Georg, SS-Sturmabführer 446
 Weber Johann 446
 Weber Walter 446
 Weber-Bergfeldt Werner 125, 126, 156
 Wegscheider Franz 64, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 79, 339, 340, 347, 375, 387, 414, 416, 425, 436, 444, 446, 452
 Weidemann Robert, SS-Grenadier 447
 Weidner Georg 447
 Weißenmaier Helmuth 79
 Weinert Heinrich („Heini“) 447
 Weinhardt Hans 466
 Weinhöfer, SS-Oberscharführer 144
 Weiß Ludwig 452, 469
 Weiß Rudolf, SS-Untersturmführer 452
 Weiss Walter, SS-Unterscharführer 447
 Weisse Kurt, SS-Obersturmbannführer, Ia Offizier 166, 185, 186, 193, 194, 197, 204, 222, 265, 273, 276, 277, 291, 293, 294, 296, 297, 312, 329, 340, 345, 377, 380, 401, 413, 426–428, 433, 437, 447–451, 460, 467, 470
 Weissenbacher Heinrich 451
 Weißkopf, Oberfeldwebel, Kompanietruppführer 189
 Weissmer Josef, SS-Rottenführer 452
 Wenck Walther 263, 264
 Wendlinger Ferdinand 452
 Wene Josef, Grenadier 464
 Wenger Emmerich 452, 469
 Wenzel Karl 237, 278, 286, 344, 443, 452
 Wenzel, bracia 452
 Werner Gerhard 453, 469
 Werner Johann 453
 Werner Josef 453
 Wernli Hans, SS-Grenadier 453
 Wesołowski Stefan 205, 206, 207
 Westerwelle Werner 453
 Wette Wolfram 35
 Weyand Karl, SS-Hauptsturmführer 453
 Weymann Kurt, SS-Rottenführer 453
 Weyrich, prof., dr 310
 Wickhorst Ewald, Obergefreiter 464
 Widera Paul 453
 Wiechert Hans Richard 135, 136
 Wiedemann Walter, SS-Obersturmführer 453
 Wieliczko zob. Veličko
 Wiesen Peter 453, 469
 Wiesener Herbert 453
 Willber, gen. 49
 Wilberg Helmut 46
 Wild Georg 453
 Wildner Karl 246
 Wilhelm I Hohenzollern 33
 Wilhelm II Hohenzollern 17, 24
 Wilhelm Waldemar, SS-Obersturmbannführer 100, 412, 443, 453, 454, 470
 Wilke Artur 132–134, 141, 142, 144, 152, 153, 155, 156, 158, 163, 282, 418, 486
 Willgut Oswald, SS-Unterscharführer 454, 468, 470
 Willi, dezerter niemiecki 267
 Willmann Heinrich, SS-Untersturmführer 454
 Winkler Robert 454, 469
 Winstone Martin 10, 68, 70, 78, 79, 238
 Winter Erich 454, 455
 Winter Walter 454, 455
 Wipf Eugen, SS-Unterscharführer 455, 468
 Witkowski Heinz, Majtek 464
 Wittenberg Fritz 455

- Wittgruber August, SS-Sturmmann 455
 Własow Andriej Andriejewicz 212
 Woellke Hans 144
 Woigl Franz 455
 Woitas Albert, SS-Grenadier 455
 Woitecki (Woitak?) Albert 455, 468
 Wojciechowski, członek dowódctwa partyzantów 121
 Wojnicz Andrzej („Andrzej”) 189
 Wolf Fritz, SS-Grenadier 455
 Wolff Karl 57
 Wolkow, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 455
 Wollenweber, kpt. 221
 „Wołowicz”, powstaniec 190
 Woroszyłow Klimient 122
 Wossel Albert, Gefreiter 464
 Wotschnik Walter 455
 Wrase Heinz 466
 Wróblewski Jarosław 192, 195
 Wuest Karl, Majtek 464
 Wunderlich Rudi 258
 Wunderlich Wolfgang 455, 469
 Wurdinger Harry, SS-Obersturmführer 456
 Würth Richard, SS-Sturmmann 456
 Wycik Richard 456
 Wydra, Żyd, brygadzysta 69

 Yaskevicz Sonia 146, 148
 Yaskevicz Volodia 146
 Yong P. 276

 Zaboj Wojtech 251, 252
 Zacharow, dowódca oddziału partyzantów 129
 Zaddach Willi 456
 Zahradnik Helmut 456
 Zalewski Krzysztof 46
 Zalle Eugen 456
 Zalsky (Zalski) Franz, SS-Oberscharführer 69, 333, 348, 377, 456, 457, 470
 Zalsky (Zalski) Gottlieb, SS-Sturmmann, SS-Unterscharführer 69, 333, 348, 377, 456, 457, 470
 Zborowski Jerzy („Jeremi”) 189, 190
 Zebe Franz, Grenadier 464
 Zeidler Albert 393, 457, 469
 Zeller August, SS-Untersturmführer 457
 Zeller, członek partii 33
 Zenger Karl 457
 Zeppenfeld Walter, dr med. dent., SS-Hauptsturmführer w służbach medycznych 170, 309, 457, 458, 468
 Zerfaß Viktor 230, 295, 315, 317, 458
 Zettel Helmut 458, 471
 Zeug, redaktor 312
 Zeyland Janusz, prof. 205
 Zhelobkovich Anna 146
 Zhelobkovich Sasha 146
 Zhelobkovich Viktor 146, 148
 Zick Otto 458
 Zieche, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 271, 272, 326, 393, 459
 Ziegenhagen Otto 459
 Ziegler, Oberführer 43
 Zielke, kpt. 221
 Ziemke Earl F. 218
 Zierow Hans, SS-Oberscharführer 459
 Zilges Karl, SS-Sturmmann 459
 Zill Egon Gustav Adolf 255, 256
 Zimmermann Gerhard, Obergefreiter 464
 Zimmermann Paul, SS-Untersturmführer 101, 102, 174, 185, 217, 287, 321, 343, 459, 460, 468
 Zink Wilhelm, Unteroffizier 464
 Zipfel Kurt, SS-Grenadier 460
 Zoller, dr 310, 311
 „Zorka”, członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger” 460
 Zöllner Walter 460
 Zörner Ernst Emil 74

Zorner, członek SS-Sonderkommando
„Dirlewanger” 460
Zschieschang Helmut, Gefreiter 464
Zubiński Tadeusz 47
Zychowicz Piotr 196

Zylka Franz 460, 469
„Zyndram” zob. Dobrowolski Zygmunt
Żukow Dmitrij 182, 199
Żukow Gieorgij Konstantinowicz 120

1, 2. Rodzinny dom Oskara Dirlewangera przy ulicy Kesselwasen 16. Dom („Gräßle Haus”), usytuowany jest nad kanałem Wehrneckar i można do niego wejść, przechodząc przez mostek. Rodzina Dirlewangerów zajmowała jedno piętro.
Fot.: Soraya Kuklińska

3. Od roku szkolnego 1910/1911 Dirlewanger uczęszczał do Schelztor-Oberrealschule przy ulicy Berliner Straße. Fot.: Soraya Kuklińska

6, 6a. Oskar Dirlewanger razem z załogą dowodzonego przez niego pociągu pancernego (Panzerzug Dirlewanger). Lata dwudzieste XX w. Dirlewanger stoi szósty od lewej strony. Fot.: D027-3 „Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne”, Stadtarchiv Heilbronn.

7, 7a. Panzerzug Dirlewanger. Dirlewanger siedzi u góry, drugi od lewej. Fot.: D027-3 „Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne”, Stadtarchiv Heilbronn.

8, 8a. Panzerzug Dirlewanger. Dirlewanger siedzi po środku. Fot.: D027-3 „Materialsammlung zur Geschichte des Bahnschutzes in Württemberg von Reichsbahnoberinspektor Rudolf Behne“, Stadtarchiv Heilbronn.

10. Kiedy Dirlewanger był zatrudniony w Urzędzie Pracy, zamieszkał w Heilbronn przy ulicy Kaiserstraße 50 w domu Fleischmanna (fotografia). Była to ekskluzywna kamienica przy głównej ulicy Heilbronn. Fot.: Wikimedia Commons

11. Widok Kaiserstraße współcześnie. Fot.: Soraya Kuklińska

Hg. Dirlwanger zum Ehrenbürger der Stadt Sangerhausen ernannt

Heute erinnert man sich wohl in weiten Kreisen nicht mehr der Zeiten, in denen rote Banden und Kommunisten in unserem Lande hausten.

So hatte am Osterfreitag des Jahres 1921 der Kommunistenführer Max Höpfer die Diktatur des Proletariats in Sangerhausen errichtet. Diese Diktatur bestand zunächst einmal im Bündern sämtlicher öffentlichen Kräfte und der Verhängung des Standrechts, der Gefangennahme und Verschleppung zahlreicher Geiseln. Die gesamte Sangerhauser Bürgerchaft wurde unter Todesandrohung zur Ablieferung sämtlicher Waffen, Motorfahrzeuge und Fahrräder aufgefordert. Im Falle eines Widerstandes der Polizei wurde angedroht, die Stadt anzuzünden.

Die damalige Regierung, die diesen Banditen, wie allgemein bekannt, nahezu wehrlos gegenüberstand, erinnerte sich in solchen Fällen gerne aller verdienstvollen Kämpfer und erprobter Kämpfer. So wurde in jenen Tagen der Panzerzug Dirlwanger, der nebenbei bemerkt die erste militärische Formation war, die bereits 1921 die Hakenkreuzflagge führte, aufgefordert, nach Sangerhausen zu fahren.

Dirlwanger bereitete auch der Diktatur des Proletariats ein rasches Ende. Nach hartnäckigen, schweren Kämpfen mit Handgranaten und Maschinengewehren, bei denen Dirlwanger selbst verwundet wurde, die die nachts um 2 Uhr dauerten und mit der größten Erbitterung geführt wurden, war es dem Panzerzug Dirlwanger gelungen, die Höpfer-Banden in die Flucht zu schlagen. Dabei wurden von 42 Kameraden 22 verwundet und einer getötet.

Diese einzigartige Tat, die den Einsatz der ganzen Person, jedes einzelnen forderte, namentlich unter den damaligen Verhältnissen

sehr wohl sicher auch die Vernichtung der Tyrannei der Betreffenden bedeutete, hat den Rat der Stadt Sangerhausen veranlaßt, nunmehr den Führer des Panzerzuges, Hg. Oberleutnant a. D. Dirlwanger, mit Zustimmung des preussischen Ministerpräsidenten zum Ehrenbürger zu ernennen.

Nur kurz sei noch erwähnt, daß, wie so oft im Leben, wie es namentlich damals allen Kämpfern für ihr Vaterland ergangen ist, auch Dirlwanger seine Tat nicht gelohnt wurde. Kurz nach seiner Rückkehr von Sangerhausen wurde er, der im Weltkrieg dreimal und auch in Sangerhausen verwundet wurde, wegen Vergehens gegen das Entwaffnungsgesetz ins Amtsgefängnis in Mosbach (Baden) eingeliefert. Aber derartige Strafen konnten Dirlwanger von seinen Plänen und seinem letzten Willen, an der Befreiung des Vaterlandes zu arbeiten, nicht abbringen. Jede Tage nach seiner Entlassung aus dem Gefängnis eilte er wieder nach Oberkasselien um dort als Freikorpskämpfer seiner Pflicht zu genügen.

Zweifellos hat sich Hg. Dirlwanger die höchsten Verdienste um die nachrevolutionäre Geschichte Württembergs erworben. Überall, wo Kommunisten-Misbräuen auftraten, erschien der Panzerzug Dirlwanger und bekämpfte diese mit der Waffe in der Hand und Schlag in der Hand.

Bis zum Jahre 1933 tat Dirlwanger späterhin Dienst als einfacher SA-Mann in den Reihen der braunen Armee Adolf Hitlers.

Wir beglückwünschen unseren Parteigenossen zu der Ernennung zum Ehrenbürger und hoffen, daß er im alten Heide lange in unseren Reihen seine Dienste tun wird. Gerade solche Männer, die, wenn es gilt, das Leben und die eigene Existenz aufs Spiel setzen, brauchen wir, um das große Ziel unseres Völkers zu verwirklichen.

13. Oskar Dirlewanger – lata dwudzieste/trzydzieste XX w. Teczka osobowa SS, Personalnachweis. Fot.: Bundesarchiv Berlin R/9361/III.

14. Zdjęcie z więzienia w Ludwigsburgu lub z obozu koncentracyjnego w Welzheim.
Fot.: Staatsarchiv Ludwigsburg

abschrift.

Oberst Ritter v. Thoma

20.11.39/

B e s t ä t i g u n g .

Dr. Oscar Dirlwanger war vom April bis Oktober 1937 und vom Juli 1938 bis Ende Mai 1939 bei mir in Spanien in den Ausbildungslagern meist als Kompanie-Führer tätig und hat während der 17-monatigen Zugehörigkeit ausgezeichnet in der Ausbildung gearbeitet. Insbesondere hat er auch an die Front, wo er sich stets tadelloß verhalten hat. Dr. Dirlwanger, ein ehemaliger Weltkriegskämpfer und M.G.Komp.-Führer, ist ein ausgezeichnete Feldsoldat und für Front- und Ausbildung hervorragend infolge seiner soldatischen Pflichtauffassung geeignet.

gen. v. Thoma
O b e r s t

Stabschef Kommandeur der Panzer-Gruppen und
Ausbildungslager in Spanien.

Der Reichsführer-
H-Personalhauptamt
Schn/C.

Berlin, den 1. Juli 1940

Betr.: Oberleutnant d.R. Dr. Oskar Dirlwanger

An die
Inspektion der H-T.-Standarten
1.D. Kommando der Waffen-H

Der Oberleutnant d.R. Dr. Dirlwanger ist mit Wirkung vom
1. Juli 1940 auf Befehl des Reichsführers-H in die Schutz-
staffel aufgenommen, mit dem Dienstgrad Obersturmführer
d.R. der Waffen-H.

Obersturmführer d.R. der Waffen-H Dirlwanger, wird auf Be-
fehl des Reichsführers-H mit der Ausbildung der wegen Wild-
dieberei Vorbestraften beauftragt, um diese Männer zu einem
späteren Fronteinsatz vorzubereiten.

Dirlwanger hat den Befehl, sich umgehend in Oranienburg, bei
der Inspektion der H-Totenkopfstandarten zum Dienstantritt zu
melden.

Der Chef des H-Personalhauptamtes

H-Gruppenführer

17

18

17, 18. Brama główna obozu w Sachsenhausen i plac apelowy. Fot.: Soraya Kuklińska

19

20

19, 20. Obóz koncentracyjny Sachsenhausen. Widać plac znajdujący się obecnie poza terenem obozu. Według opisów i relacji żołnierzy Dirlewangera w tym miejscu prowadzono szkolenie wojskowe w 1940 r. Fot.: Soraya Kuklińska

[illegible]

1. Name: <i>John Doe</i> 2. Address: <i>123 Main St, New York, NY 10001</i> 3. Phone: <i>212-555-1234</i> 4. Email: <i>john.doe@example.com</i> 5. Date of Birth: <i>01/01/1980</i> 6. Date of Issue: <i>10/26/2023</i> 7. Date of Expiry: <i>10/26/2025</i> 8. Issued By: <i>John Doe</i> 9. Signature: <i>[Signature]</i> 10. Stamp: <i>[Stamp]</i>	1. Name: <i>John Doe</i> 2. Address: <i>123 Main St, New York, NY 10001</i> 3. Phone: <i>212-555-1234</i> 4. Email: <i>john.doe@example.com</i> 5. Date of Birth: <i>01/01/1980</i> 6. Date of Issue: <i>10/26/2023</i> 7. Date of Expiry: <i>10/26/2025</i> 8. Issued By: <i>John Doe</i> 9. Signature: <i>[Signature]</i> 10. Stamp: <i>[Stamp]</i>
1. Name: <i>John Doe</i> 2. Address: <i>123 Main St, New York, NY 10001</i> 3. Phone: <i>212-555-1234</i> 4. Email: <i>john.doe@example.com</i> 5. Date of Birth: <i>01/01/1980</i> 6. Date of Issue: <i>10/26/2023</i> 7. Date of Expiry: <i>10/26/2025</i> 8. Issued By: <i>John Doe</i> 9. Signature: <i>[Signature]</i> 10. Stamp: <i>[Stamp]</i>	1. Name: <i>John Doe</i> 2. Address: <i>123 Main St, New York, NY 10001</i> 3. Phone: <i>212-555-1234</i> 4. Email: <i>john.doe@example.com</i> 5. Date of Birth: <i>01/01/1980</i> 6. Date of Issue: <i>10/26/2023</i> 7. Date of Expiry: <i>10/26/2025</i> 8. Issued By: <i>John Doe</i> 9. Signature: <i>[Signature]</i> 10. Stamp: <i>[Stamp]</i>

21, 22. Fragment akt osobowych z teczki SS Oskara Dirlewangera. Fot.: BA Berlin, R/9361/III

23, 24. W Lublinie stacjonowali na ul. „Szopena” 18, w „starym domu”. Była to duża, czteropiętrowa kamienica, w której znajdowało się 6–8 mieszkań. Na podwórzu mieściły się kuchnia oraz kantyna. W budynku znajdowała się również piwnica na węgiel. Wygląd obecny. Fot.: Leszek Lewandowski

25. Oskar Dirlewanger (po lewej) ze swoim sztabem pod kwaterą w Łohojsku (pałac Tyszkiewiczów), 1943 r. W środku stoi Heinz Feiertag, obok niego prawdopodobnie SS-Oberscharführer Karl Sievers. Z prawej strony stoją SS-Oberscharführer Alfred Mamitsch i SS-Grenadier Rolf Hartl. Fot.: Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 317 III, 142, k. 17

26. Pałac Tyszkiewiczów w Łohojsku, w którym znajdował się sztab Oskara Dirlewangera w 1943 r. Wygląd obecny. Fot.: Wikimapia.org

27, 28. Prawdopodobnie operacja „Hermann”, lipiec–sierpień 1943 r. Fot.: Niquile. Bundesarchiv Bild 101III-Niquille-066-18A; Bild 101III-Niquille-067-24

29. Oskar Dirlewanger podczas przerwy w walkach antypartyzanckich na Białorusi, 1943 r. H.P. Klausch, *Antifaschisten in SS-Uniform*, Bremen 1993 (wyd. Edition Temmen)

30. Żołnierze SS-Sonderkommando „Dirlewanger” ochraniają robotników budujących most na Białorusi, jesień 1943 r. R. Fot.: Michaelis, *Dirlewanger*, Warszawa 2005 (wyd. Militaria); Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Białorusi

31

32

31, 32. Działania antypartyzanckie na Białorusi. Fot.: R. Michaelis, SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. *Der Einsatz in Weißrussland 1941–1944*, Berlin 1999 (wyd. Michaelis-Verlag)

33, 34. Żołnierze Dirlewangera podczas walk na Białorusi. Na lewym zdjęciu są ubrani w panterki SS, a czapki i maski snajperskie mają z materiału kamuflażowego Wehrmachtu. Na zdjęciu obok: podwładny Dirlewangera prawdopodobnie podczas działań na Białorusi. Ubrany w panterkę SS, maskę i dodatkowo zamaskowany gałęziami. Uzbrojony w MP 40. Fot.: domena publiczna; Пишенков А., Штрафники СС. Зондеркоманда „Дирлевангер”, Москва 2009Москва 2009.

35, 36, 37. Działania antypartyzanckie na Białorusi. Zdjęcia przedstawiają żołnierzy z kompanii motocyklowej. Fot.: BA Ludwigsburg (zdjęcie 36 również w BA Bild B 162 Bild-00218)

38

39

38, 39. Operacja antypartyzancka na Białorusi. Są to kadry z niemieckiej kroniki. Na 39 zdjęciu widać niemieckiego żołnierza podczas walki w hełmie policyjnym typu M-16. Uzbrojony jest w pistolet maszynowy Bergman (Maschinenpistole 18). Fot.: „Die Deutsche Wochenschau”, 13 V 1942 r.

40, 41, 42. Pojmani partyzanci. Fot.: „Die Deutsche Wochenschau”, 13 V 1942 r.

43, 44, 45. Kolejne ujęcia z niemieckiej kroniki – operacja antypartyzancka na Białorusi. Na 43 zdjęciu są widoczni niemieccy żołnierze siedzący na tle płonących zabudowań, wyposażeni i uzbrojeni w elementy zdobyczne: radziecki plecak typ 1915, lekki karabin maszynowy Diegtariewa (DP). Fot.: „Die Deutsche Wochenschau”, 13 V 1942 r.

46

46. Prawdopodobnie działania antypartyzanckie w okolicach Łohojska. Być może spalenie wsi Chatyń. Fotografie wykonał Friedrich Zschäckel na przełomie lutego i marca 1943 r. Fot.: BA Bild, 101III-Zschaeckel-186-37

47

47. Operacja antypartyzancka, sierpień–wrzesień 1943 r. Fot. Koch; Fot.: BA Bild 101I-087-3693-07A

48. SS-Sonderregiment „Dirlewanger” przybywa do Warszawy. Prawdopodobnie Wola, 1944 r. Fot.: R. Michaelis, SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. *Vom Warschauer Aufstand bis zum Kessel von Halbe*, Berlin 2003 (wyd. Rolf Michaelis-Verlag)

49. SS-Sonderregiment „Dirlewanger” na ulicy Chłodnej. Początek sierpnia. Fot.: Leher; BA Bild 101I-696-0426-22

50. SS-Sonderkommando „Dirlewanger” na Woli. Żołnierzy wspiera samobieżne działo pancerne StuG III widoczne w głębi. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

Fernschreiben

An

W-Standartenführer Dirlewanger

über

Chef W-Hauptamt, W-Ogruf. Berger

B e r l i n

So sehr ich mit Ihrem Einsatz zufrieden bin,
was ich Ihnen kürzlich selbst mündlich
sagte, muß ich Ihnen mein Mißfallen darüber
aussprechen, daß Sie trotz der Anmahnung,
sich in dem für Sie organisierten Flugzeug
sofort zu Ihrem Regiment zu begeben, noch
Stunden in Berlin verschäumt haben.
Ich bin raschen und sofortigen Gehorsam
gewöhnt.

gez.: H. H i m m l e r

4.8.44 RF/M.

52. Autobus sztabowy Heinza Reinefartha na rogu ulic Syreny i Wolskiej. Drugi od prawej stoi Reinefarth. Na pierwszym planie prawdopodobnie łącznik ze sztabu Dirlwange-ra. Podoficer ma mapnik. Na prawym rękawie widać naszytą szarotkę, co wskazuje, że wcześniej służył w którejś z dywizji górskich SS. Uzbrojony jest w pistolet maszynowy MP35. Broń ta nie została przyjęta na wyposażenie armii, ale około 40 tys. egzemplarzy znalazło się w uzbrojeniu SS. Między innymi wyposażony był w nią pluton motocyklowy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Fot.: Bundesarchiv, Bild 101I-695-0411-03A

53. Pierwsza dekada sierpnia 1944 r. Oddziały Reinefartha wkraczają na Wolę. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

54. Dwóch żołnierzy SS-Sonderregiment „Dirlewanger” podczas walk w Warszawie. Zdjęcie wykonano w sierpniu 1944 r. podczas walk na Woli na ul. Chłodnej po przejęciu powstańczej barykady przez żołnierzy Dirlewangera. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX); Wikimedia Commons

55

56

55, 56. Sturmpfanz IV z Stu.Pz.Kp. 218 z.b.V. stojący na ul. Pankiewicza, sierpień 1944 r. Siły pancerne wspierające żołnierzy Dirlewangera. Pomiędzy żołnierzami znajduje się małpka, która była „maskotką” i towarzyszyła Dirlewangerowi i jego żołnierzom odkąd stacjonowali w Lublinie aż po walki na Węgrzech. Fot.: Muzeum Powstania Warszawskiego

57, 58. Żołnierze Dirlewangera przygotowujący miotacz ognia do akcji. Zbiory własne

59, 60. Podwładni Dirlwangera. Na obu zdjęciach widać tego samego podoficera i żołnierza z miotaczem. Pierwsze zdjęcie na Krakowskim Przedmieściu 15, róg Ossolińskich. Dowodzący był odznaczony Krzyżem Żelaznym II Klasy i nosi na rękawie opaskę dywizyjną – służył wcześniej w jednej z elitarnych formacji SS. Uzbrojony jest w MP 40 (Schmeisser) i ubrany w mundur nowego typu – M43. Drugie zdjęcie (60) wykonano pod pałacem Potockich. Żołnierz po prawej stronie uzbrojony jest w pepeszę. Fot. 59: Waffen-SS. The unpublished photographs, Verlag Brown Packaging Books Ltd., London (zdjęcie z TRH Pictures); Fot. 60: domena publiczna

61. Grupa szturmowa z jednostki Dirlewangera na tyłach jednej z kamienic w Warszawie. Prawdopodobnie żołnierze próbują obejść stanowiska powstańcze i zaatakować je od tyłu. Na drugim planie żołnierz w panterce uzbrojony tylko w pistolet Walther P38, który lepiej niż broń długa sprawdzał się w spodziewanej walce na bliski dystans wewnątrz budynków. W tle widoczna kapliczka typowa dla podwórek Warszawy. Fot.: <https://www.getty-images.com/detail/news-photo/warschauer-aufstand-01-08-soldaten-gehen-im-hof-eines-news-photo/545738145>

62. SS-Sonderregiment „Dirlewanger”, Kampfgruppe „Steinhauer”. Zdjęcie wykonano w witrynie sklepowej na ul. Focha 9 (dzisiaj ul. Moliera) – jest pozowane. W oknach widać odbicie budynku z Focha 8. Żołnierz na pierwszym planie ma na patce skrzyżowane karabiny i granat. Jest uzbrojony w MP 40 (Schmeisser). Pozostali trzymają karabiny Kar 98 (Mauzer). Fot.: Bundesarchiv Bild 183-R97906

63. Grupa Azerów podporządkowana rozkazom Dirlewangera na rogu placu Teatralnego i ulicy Bielańskiej w trakcie tłumienia powstania warszawskiego. W tle widoczny Teatr Narodowy. Wrzesień 1944 r. Fot.: Seidel; Bundesarchiv, Bild 146-2005-0034

64. Zdjęcie zrobione prawdopodobnie w okolicach pl. Teatralnego. Uwagę zwraca uzbrojenie żołnierza w dwa karabiny 98k. Prawdopodobnie zabrał jeden rannemu lub poległemu koledze, by broń nie dostała się w ręce powstańców. Fot.: Möller; Bundesarchiv, Bild 1011-695-0403-30

65, 66. Azerowie pod polskim ostrzałem pokonują ulicę Królewską. W głębi widoczna Kamienica Krasieńskich przy placu Małachowskiego, na wprost gmach Zachęty. Fot.: Leher; Bundesarchiv, Bild 101I-695-0425-22; T. Sawicki, *Rozkaz zdławić powstanie*, (Wyd. Bellona) Fot. Leher; Bundesarchiv, Bild 101I-695-0425-23

67. Żołnierz SS-Sonderregiment „Dirlewanger” podczas tłumienia powstania warszawskiego w 1944 r. Widoczna czarna patka SS bez żadnych oznaczeń. Można przypuszczać, że wcześniej walczył na Białorusi lub na froncie, ponieważ na hełmie ma zaplecioną konstrukcję z drutu do mocowania kamuflażu, w czasie walk w mieście kompletnie nieprzydatną. Fot.: <https://forum.odkrywca.pl/topic/688044-jednostka-dirlewangera/>

68, 69. Żołnierze SS-Sonderregiment „Dirlewanger” podczas tłumienia powstania warszawskiego w 1944 r. Prawdopodobnie ul. Ptasia w kierunku Żabiej Bramy. Fot. Leher; Bundesarchiv, Bild 101I-696-0426-08. Fot. Leher; Fot.: Bundesarchiv, Bild 101I-696-0426-06

70, 71. Żołnierze Dirlewangera na placu Teatralnym. Na 71 zdjęciu widać, że walczących wspierał StuG III z 3./Pz.Abt.302. Atakowano Pałac Blanka z ul. Focha (dzisiaj ul. Moliera). Warszawa, sierpień 1944 r. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX); T. Sawicki, *Rozkaz zdławić powstanie* (Wyd. Bellona)

72, 73, 74. Kampfgruppe „Meyer” – atak na Pałac Blanka. Seria fotografii pokazuje przebieg natarcia. Na środkowym zdjęciu widać esesmanów pod ostrzałem powstańców. Fot.: Schremmer; Bundesarchiv, Bild 183-J27793

75. Żołnierz Waffen-SS z miotaczem ognia, wrzesień 1944 r. Fot: Schremmer; Bundesarchiv, Bild146-1996-057-10A

76. Działa samobieżne StuG III z trzeciej kompanii wspierają atak SS-Sonderregiment „Dirlewanger” na placu Teatralnym. Ulica Focha (teraz Moliera) u wylotu na plac Teatralny. Z tyłu widać nowe skrzydło biurowe Ratusza. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

77. Niezidentyfikowany oddział szturmowy podczas zaciętych walk na Starówce. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

78. Żołnierze Dirlwanger'a wkraczają na Starówkę po upadku dzielnicy, ulica Wronia 41, 43 i dalej od skrzyżowania z Grzybowską na północ. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

79

79. Żołnierze niemieccy uciekają przed polskim ostrzałem. Zdjęcie wykonane z pozycji powstańczych, okolice ulicy Bonifraterskiej. Fot.: S. Kopf, *Dni powstania*, Warszawa 1984 (wyd. PAX)

80. Odpoczywający żołnierze SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na Czerniakowie we wrześniu 1944 r. Fot.: Lehrer; Bundesarchiv, Bild 101I-696-0426-21

81. Czerniaków, wrzesień 1944. Zdjęcie żołnierza SS-Sturmbrigade „Dirlewanger”, przygotowującego sobie posiłek, podczas przerwy w działaniach wojennych. Fot.: Leher; Bundesarchiv, Bild 101I-696-0426-25

82

83

82, 83. Kampfgruppe „Steinhauer” maszerująca przez Warszawę w sierpniu 1944 r. II Batalionem SS-Sonderregiment „Dirlewanger” dowodził Joseph Steinhauer. Stan liczebny batalionu w Warszawie wynosił ok. 350 osób. Był on lepiej wyposażony oraz umundurowany od I Batalionu (Kampfgruppe „Meyer”). Kampfgruppe „Steinhauer” dotarła do Warszawy 7 sierpnia 1944 r. Fot.: „Die Deutsche Wochenschau”

84. Generał Heinz Reinefarth pośród żołnierzy z 3. pułku Kozaków. Generał ma na głowie kozacką czapkę kubankę. Obok Heinza Reinefartha (pierwszy po prawej stronie) stoi Kurt Weisse, szef sztabu Dirlewangera. Fot.: ze zbiorów S. Kopfa

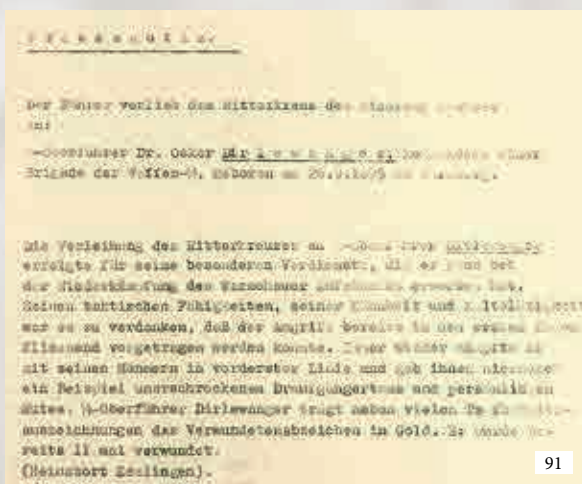
86, 87, 88. Grupa szturmowa SS przygotowująca się do ataku na pozycje powstańcze. Żołnierze uzbrojeni są w panzerfausty – nowatorską wówczas broń przeciwpancerną, która weszła właśnie na użytek armii niemieckiej. Tutaj wykorzystywana do niszczenia umocnionych pozycji powstańców. Prawdopodobnie Stare Miasto, sierpień 1944 r. Fot.: United States Holocaust Memorial Museum, „Die Deutsche Wochenschau” (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1004146>; min 8:06)

89. Kampfgruppe Reck. Fot.: domena publiczna

90. Max Reck. Fot.: domena publiczna

91. Notatka prasowa o nadaniu Dirlewangerowi Krzyża Rycerskiego Żelaznego Krzyża. Fot.: BAB, R/9361/III.

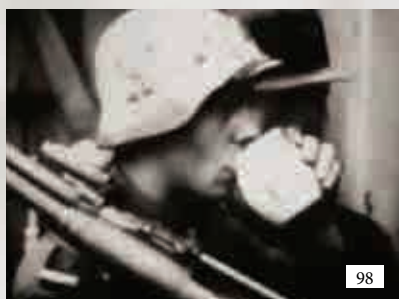
92. Wycinek z gazety „Schwarze Korps” z 16 listopada 1944 r. Fot.: BAB, R/9361/III.

93, 94. Żołnierze SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na Słowacji w okolicach Ružomberku w październiku 1944 r. Fot.: R. Michaelis, *Dirlewanger*, Warszawa 2005 (wyd. Militaria); Rolf Michaelis Verlag

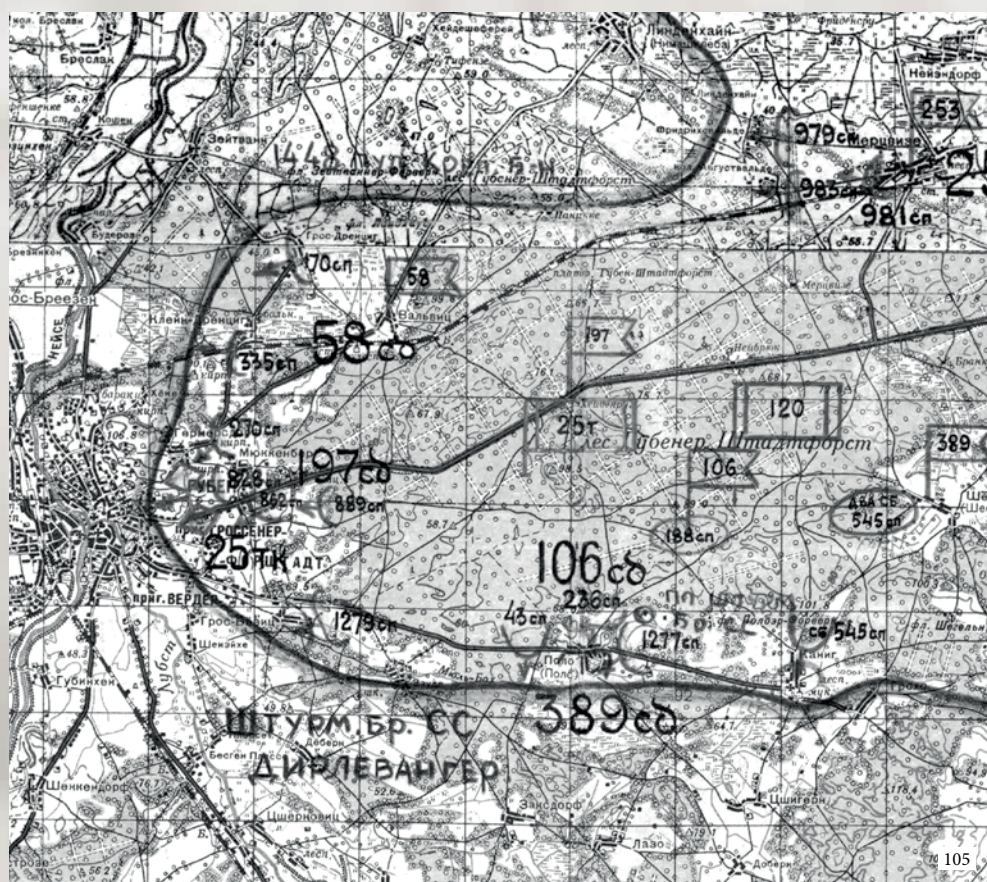
95. Żołnierze SS-Sturmbrigade „Dirlewanger” na kwaterze. Słowacja, grudzień 1944 r.

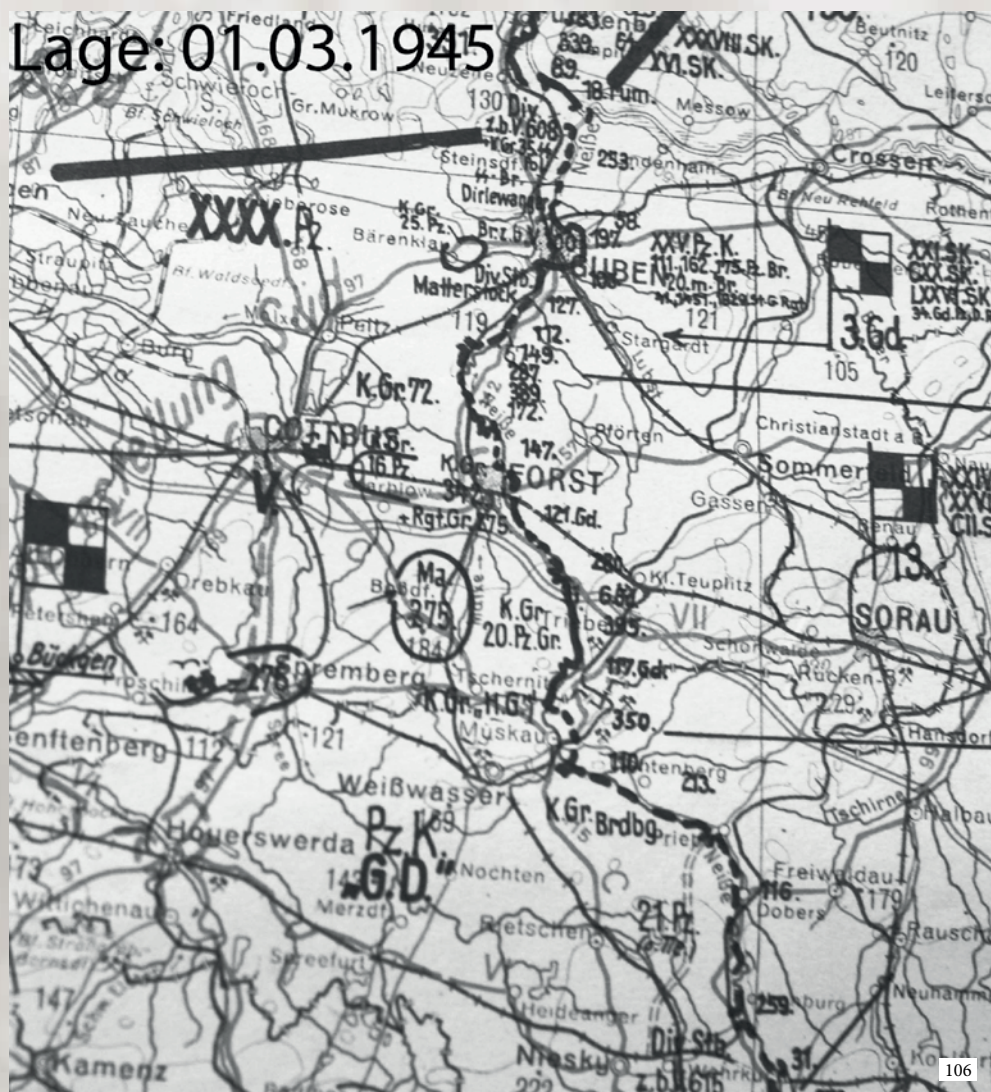
98, 99, 100, 100a, 101, 102, 102a, 103. Walki uliczne w Gubinie. Na 100 zdjęciu po lewej stronie widoczny SS-Unterscharführer z granatem, który za chwilę zaatakuję czołg Armii Czerwonej. Akcja jest uwieczniona na kronice. Triumfujących esesmanów i zniszczony czołg T-34 widzimy na kolejnych kadrach. Na 103 zdjęciu możemy zobaczyć strzelców, uzbrojonych w karabinki automatyczne Sturmgewehr 44. Fot.: „Die Deutsche Wochenschau”, 5 III 1945 r.

104, 105, 106. Mapy okolic Gubina. Dwie pierwsze: są to rosyjskie mapy sztabowe z rozpoznaniem przeciwnika. Na obu są zaznaczone pozycje Div. „Dirlewanger”. Trzecia jest fragmentem niemieckiej mapy sztabowej, pokazującej ten sam odcinek frontu i oczywiście z zaznaczonymi między innymi pozycjami Div. Fot.: „Dirlewanger”. Zbiory „Drupiego”

Lage: 01.03.1945

107, 108, 109, 110. Żołnierze niemieccy, którzy wydostali się z kotła pod Halbe i trafili do niewoli amerykańskiej. Między innymi niedobitki 36. Dywizji Grenadierów SS Dirlewanger. Na zdjęciach 109 i 110 widać odznaczonego Krzyżem Żelaznym I klasy i Nahkampfspange (wysoko cenionym orderem za walki wręcz), rannego w głowę SS-Sturmmanna z tej jednostki. Fot.: domena publiczna

110 a,b,c. Manierka z napisem Warschau, należąca do jednego z żołnierzy Dirlewangera, używana podczas tłumienia powstania warszawskiego. Fot.: ze zbiorów Andrzeja Skorupskiego

111. Dr Oskar Dirlewanger – dowódca SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Na zdjęciu w stopniu SS-Oberführera (dwa dębowe liście). Odznaczenia widoczne na fotografii: na szyi: Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża, nadany za tłumienie powstania warszawskiego (tzw. żelazny kołnierzyk), Order Krzyża Słowacji – za tłumienie powstania narodowego na Słowacji; nad lewą kieszeń: Nahkampfspange 1. stopnia w brązie nadawana za walki wręcz; na lewej kieszeni: Krzyż Żelazny I Klasy przyznany za walkę podczas I wojny światowej oraz szpanga dodana za walkę w czasie II wojny światowej; na prawym rękawie widoczne V – szewron – przysługujący tym, którzy wstąpili do SS lub do NSDAP przed dojściem Hitlera do władzy (przed 30 stycznia 1933 r.); na prawej kieszeni: Krzyż Niemiecki w Złocie (tzw. sadzone jajko) przyznany w 1943 r. za walki antypartyzanckie na Białorusi. Poniżej widoczny Krzyż Hiszpański Legionu Condor za walki w Hiszpanii w latach 1936–1939. Fot.: domena publiczna

112

113

112. Ostatnie znane zdjęcie Oskara Dirlewangera. Areszt Wschodni w Altshausen, maj 1945 r. Charakterystyczną, kraciatą marynarkę, którą widać na zdjęciu, opisała w swoich wspomnieniach Betty Angele. Fot.: domena publiczna

113. Grób Oskara Dirlewangera na cmentarzu w Altshausen w latach sześćdziesiątych XX w. Fot.: BA Ludwigsburg, Gemeindearchiv Altshausen

114

114. SS-Untersturmführer Heinz Feiertag. Na naramiennikach widoczne monogramy „Leibstandarte SS Adolf Hitler”. Fot.: Yad Vashem.

115

115. Żołnierz SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Fot.: domena publiczna

116

116. Zaginiony podwładny Dirlewangera poszukiwany po wojnie przez HIAG (Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS – Stowarzyszenie Samopomocy Byłych Członków Waffen-SS). Wilhelm Hekter należał do II Batalionu 2. Pułku Szturmowego 36. Dywizji Grenadierów Waffen SS. Ostatni raz widziany był w kwietniu 1945 r. na autostradzie Cottbus-Berlin. Fot.: domena publiczna

117

118

117, 118. Nekrologi żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Fot.: zbiory Andrzeja Skorupskiego

119. Zaginiony Auguste Lorentz był poszukiwany przez Niemiecki Czerwony Krzyż.

119

120, 121, 122. SS-Obersturmbannführer Kurt Weisse (Ia Offizier). Fot.: BA Ludwigsburg, B 162/16570.

123, 124. SS-Sturmbannführer Erwin Walser. AIPN, GK 164/1180 – Akta w sprawie: Walser Erwin – Obersturmführer SS, dowódca oddziału SS-Dirlewanger w Lublinie. Materiały OKBZN w Lublinie, 1948–1949.

125, 126, 127, 128. Herbert Maeger. Zdjęcia z okresu, gdy służył w „Leibstandarte SS Adolf Hitler”. Został karnie przeniesiony do 36. Dywizji Grenadierów Waffen-SS na początku 1945 r. Fot.: Maeger H., Utracony honor, zdradzona wiara. Relacja żołnierza Leibstandarte SS Adolf Hitler, Międzyzdroje–Kraków 2008.

129. Członkowie SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. U żołnierza stojącego po lewej stronie widoczna patka jednostki. Fot.: domena publiczna

130. Zdjęcie legitymacyjne nieznanego z nazwiska członka SS-Sonderkommando „Dirlewanger” (widoczna patka jednostki). Ma odznaczenia: Krzyż Żelazny II Klasy oraz odznaczenie Winterschlacht im Osten (Medal za Kampanię Zimową na Wschodzie 1941–1942), co wskazuje, że wcześniej służył w jednostce frontowej oraz brał udział w inwazji na ZSRR. Fot.: domena publiczna

131. Członek SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Fot.: domena publiczna

132

132. Patka jednostki Dirlewangera. 26 stycznia 1943 r. dla SS-Sonderbataillon „Dirlewanger” rozkazem Reichsführera SS Himmlera wprowadzono nowe patki, na których były skrzyżowane karabiny, a pod nimi znajdował się ułożony poziomo granat trzonkowy. Fot.: domena publiczna

133

133. Nieśmiertelnik SS-Sonderkommando „Dirlewanger”. Fot.: zbiory własne

134

135

136

137

138

134, 135, 136, 137, 138. Nieśmiertelniki żołnierzy SS-Sonderkommando „Dirlewanger”.
Fot.: zbiory Andrzeja Skorupskiego

DEUTSCHES ROTES KREUZ · SUCHDIENST MÜNCHEN · VERMISSTENBILDLISTE

Kdo. 36. SS Div. "Dirlewanger"

FPN: 00512

1. Zeile: Familienname, Vorname 2. Zeile: Beruf 3. Zeile: Geburtsdatum, LNO-Buchstabe 4. Zeile: Dienstzeit 1939 5. Zeile: Dienstgrad, Zusatzbezeichnung zur Feldpost-Nr. 6. Zeile: Ort und Zeit der letzten Nachricht

Franken Heinrich Schweizer 10.12.22 C Rheydt/Rheinland SS-Gren. Ungarn 9.44	Freckmann Josef Feilenhauer 31.11.26 T Dessingerode/Hann. Sichte. C Prestburg 12.44	Friedl Michael Arbeiter 27.1.20 A Neuhütte/ndby. SS-Katiff. C Tatra 12.44	Friedrich Hermann Schlachtergeselle 7.10.11 KS Pestier/Kallin Gren. A Krakau 12.44	Friebe Erich Bergmann 16.1.03 D Steterburg/Hann. SS-Gren. C CSR 11.44
Fritzsche Heinz Maier 12.9.23 O Wartitz/Sachs. SS-Gren. o.A. 12.44	Froitzheim Wilhelm Antenschlosser 19.5.20 W Rheinland SS-Gren. D CSR 12.44	Fuchs Georg Klavierlehrer 15.8.06 N Berlin SS-Gren. CSR 12.44	Fuchs Theodor Dreher 8.11.25 X Gelsenkirchen Sold. Bernau 9.44	Fuldner Friedrich Hilfsarbeiter 1.1.22 L Alsey/Rheinhausen Sold. Warschau 9.44
Galle Willi Lagerarbeiter 18.3.10 O Sachsen-Anhalt Schitze. A Warschau 9.44	Gahrke Gustav Arbeiter 25.10.13 N Berlin SS-Mann o.A. 1943	Gerhardt August Küfer 30.7.21 L Kantenbach/Rhld. Schitze. A o.A. 11.44	Gerst Helmut Elektriker 4.6.17 X Felen Uwa. B Slowakei 12.44	Giebel Heinrich Baupraktikant 25.6.25 W Düsseldorf Sold. B Tatra 11.44
Giehnel Wilhelm Schüler 3.3.25 D Bremen Funker Forst 3.43	Göbel Rudolf Bäcker 11.5.09 A CSR SS-Gren. O CSR 12.44	Göhlich Arthur Arbeiter 13.7.07 T Siegau/Chemnitz Uwa. E Budapest 12.44	Göllner Erwin Schlosser 18.4.25 B Schlesien SS-Mann Spalyag 12.44	Götl Franz o.A. 13.7.14 F Österreich Sold. D Slowakei 10.44

WB 554

139

139. Lista zaginionych żołnierzy Dirlewangera poszukiwanych po wojnie przez Niemiecki Czerwony Krzyż. Fot.: zbiory własne

DEUTSCHES ROTES KREUZ · SUCHDIENST MÜNCHEN · VERMISSTENBILDLISTE

Kdo. 36. SS Div. "Dirlewanger"

FPN: 00512

1. Zeile: Familienname, Vorname 2. Zeile: Beruf 3. Zeile: Geburtsdatum, UMD-Suchstabe 4. Zeile: beimster 1939 5. Zeile: Dienstgrad, Zusatzbezeichnung zur Feldpost-Nr. 6. Zeile: Ort und Zeit der letzten Nachricht	 Gall Heinrich o.A. 4.7.22 P Gras SS-Gren. G CSR 12.44	 Grabenhorst Gerh. Schmied 28.10.24 T o.A. SS-Reiter CSR 12.44	 Gröck Richard Arbeiter 8.8.09 O Buchenwald/Thür. SS-Gren. G Hohe Tatra 12.44	 Grootmann Heina Metallarbeiter 7.4.15 N Berlin Schütz. Hohe Tatra 11.44	 Grosch Helmut Schlosser 1.9.23 N Nuppertal-K. Gebjg. G Slowakei 11.44
	 Grüsser Erich Kartonschneider 21.2.22 B Eutingen/Baden Gfr. CSR 12.44	 Gschwandner Anton Eisenendreher 20.2.04 P Wien SS-Mann Leda 10.44	 Günther Helmut Schmied 8.11.20 X Brieg/Schl. Sold. Krakau 12.44	 Günther Hans Dachdecker 2.12.10 S Wismar/Mecklb. San.Ogfr. Guben 2.45	 Garth Alfred Autoschlosser 20.6.20 O Thüringen SS-Mann Slowakei 12.44
	 Gusdorf Reinhard Maler 28.5.25 B Mannheim SS-Mann C Polen 10.44	 Gutfreund Karl o.A. 18.12.11 E Elsass-Lothringen o.A. 7.43	 Gusz Max Spengler 25.8.21 A Brieg/Schlesien SS-Helff. B Warschau 10.44	 Gysa Karl o.A. 10.5.10 F Österreich Gren. A Slowakei 11.44	 Hahnel Peter Arbeiter 29.10.23 F Jugoslawien Schütz. B CSR 10.44
	 Hahnke Willi Schlosser 13.7.05 F Essen SS-Strm. CSR 4.45	 Hammerschlag Theod. Buchdrucker 11.9.13 U Krefeld SS-Gren. A Osten 11.44	 Hampel Willi Lehrling 8.8.21 C Kassel SS-Helff. B Oder 1945	 Handke Wilhelm Landarbeiter 8.8.20 N Wildschütz/Schles. Sold. C Osten 8.44	 Hanner Eugen Tegelhner 2.5.10 J Böttingen/Baden Gren. J Minsk 12.43

WE 585

140

140. Lista zaginionych żołnierzy Dirlewangera poszukiwanych po wojnie przez Niemiecki Czerwony Krzyż. Fot.: zbiory własne